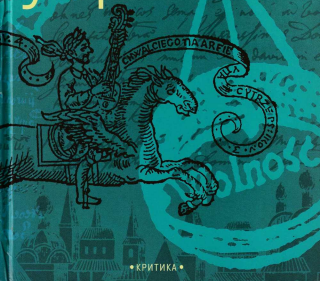

наталія яковенко

нарис історії

середньовічної та ранньомодерної

україни

• КРИТИКА •

Український науковий інститут
Гарвардського університету

Інститут Критики

Natalya Yakowenko

An Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine

Third Revised
and Enlarged Edition

Krytyka
Kyiv 2006

Наталя Яковенко

Нарис історії
середньовічної та ранньомодерної
України

Видання третє,
перероблене та розширене

Критика
Київ 2006

Концепція «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» доктора історичних наук, професора НаУКМА Наталі Яковенко спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії, що її дотепер чинили, хочуючи й докритика академічна історіографічна традиція укладена згідно з народницького «національно-державного» історіописання. Порівняно з першою версією, опублікованою 1997 року у київському видавництві «Генеза» як «Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», дослідниця значно розширила свою синтезу змістово, особливо сюжетами про світ уявиень та ідей XVI–XVII століття, що є першочерговою сферою її наукових зацікавлень (цій темі авторка присвятила монографію «Паралельний світ», вийшовшу також у видавництві «Критика» 2002 року), та щедро оздобила свою книгу ілюстративним матеріалом.

Перше видання цієї праці було затверджено Науково-методичною радою Міністерства освіти України й допущено як навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій і ліцей та студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів.

Третє, перероблене та розширене, видання підготовано в рамках науково-видавничої програми Інституту Критики та вийшло в світ за сприяння Українського наукового інституту Гарвардського університету.

Виданням дієку професорові Павлу Роберту Маджорі за долітвоний доміж використати окремі аспекти його історичного атласу України («Paul Robert Majori, *Ukraine. A Historical Atlas*, University of Toronto Press, 1983). Картограф Джейфрі Дж. Мейєл.

Віформальній обкладинці, титульній сторінці і шпацититулі використано графіку з атласу XVII ст. Колаж на обкладинці Андрія Вишневського.

Усі права захищені. Відтворення будь-яку частину цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним, без письмової згоди видавництва «Часопис "Критика"» й авторки заборонено.

З м і с т

Передмова до другого видання	9
Вступ	11
Про що це книжка	11
Територія України: історичне ядро та пізніші прирощення	17
Назви та самоназви української території	20
Схід і Захід в українському прочитанні	24

Розділ перший

Від Кня до «останнього вікінга» Святослава

Кня та його «воляни» – ребус для істориків	29
Русь й «Руська земля» у IX–X століттях	31

Розділ другий

Під знаком візантійської цивілізації

1. Київська Русь – держава та люди	47
Володимирове хрещення в легенді та реальності	47
Контури державної будови XI століття	52
Боротьба князів за київське «приміщення» в XII–XIII століттях	57
Люди Русі: ошатнені, bellatores, laboratores	62
Писемність. Мова. «Давньоруська народність» чи «спосої»	76
2. Русь і Степ	84
Кочові держави – вороги /сусіди русичів	84
Імперія Чингісхана і Чингізидія перед нападом на Русь	90
Полоди Батия. Створення Ал-Орда, або Золотої Орди	92
3. Галицько-Волинське князівство – Королівство Руське	96
Оформлення території. «Севаритиан» Ростиславичів	96
Війни за «галицьку спадщину». Даніло Галицький	100
Новай переділ «галицької спадщини». Фінал киево-руської історії	106
Куди «вертекла» киево-руська історія	108

Розділ третій
Несомні нагоди руського стовбура
(кінець XIV – середина XVI ст.)

1. Галицька та Подільська Русь	113
Зміни в етнічному складі мешканців упродовж XV століття	115
Від бою і дружественні до шляхти-русків «польської нації»	115
Православна та Римо-Католицька Церкви: перші досвідні співжиття	120
Конфесійна й етнічна строгість міст. Міські «нації»	124
Розв'язання магдебурзького права. Перші ремісничі цехи	127
«Відривання світу» через книжку й подорожі.	
Латинське шкільництво в руських містах	131
«Галицький Ренесанс»: неоготичська поезія, архітектура, вистачні мистецтва	134
2. Київська та Волинська землі	137
Галичін та Ольгерд – «збірці руських земель»	138
Велике князівство Литовське за Ольгердовичів і Вітовта	140
Самодіяльно в двохтисячій війні 1432–1438 років	144
Дві соціальні моделі XV ст.: Волинь Сандаргайла та Київщина Ольельковичів ...	149
Земля паролету між Віллею й Москвою. Повстання Михайла Галицького	156
«Кованій синдром» – візантій картава Воєнні XVI століття	158
Усамостійнення Київської метрополії.	
Співжиття православних із католиками	161
Місто, міське право, міське населення	167
Від партикулярних прийомів до правничої системи:	
Литовські Статути й реформи 1560-х років	171
3. Перші сто літ козаччини	173
Дває полк. Пороги. Великий Луг	175
Ранні згадки про козаків-татар і козаків-русків.	
Спір про виток українського козацтва	177
Кримський занат – катализатор козаччини	182
Лидери аристократії у мусульманському званні	185
Запорозька Січ князя Байди-Вишневецького	189

Розділ четвертий
Україна-Русь – третій зайвий
у Речі Посполитій «Двох Народів»

1. Люблінська унія та перші воювничі десятиліття	193
Приваби унії	196
Воєнні та князів на Люблінському сеймі 1569 р.; унійний прийом	199
Спадок князівської потуги після унії	201
Зустріч Русі з Руссю: галицька шляхта на Воєнні й Київщині	205
Народження «старожитного народу руського»	206
Острозька академія	209
2. Церква й руське суспільство від Берестейського собору до легалізації православної ієрархії (1596–1632)	213

У передаєнь міждержковної унії.....	213
Два собори в Бересті 1396 року	218
Протестанти – третя сила в спорі.....	221
Словесна війна «за» і «проти» міждержковної унії.....	225
Силкові конфлікти «Русі з Руссю».....	
Єзуїтське місіонерство і ворожість до «ляхів»	230
Шляхта й міщани в обороні православного «благочестя»	233
Такимє висвячення митрополита під охороною козацької шаблі	239
Нова політична свідомість, або поява «третього народу» в Речі Посполитій «Двох Народів»	242
3. Шляхта, простолуд, козаки: вузол взаємозв'язань і суперечностей.....	244
Колонізація степових погранич. Поляки та євреї на новоосвоєних теренах	244
Селяни, бояри, міщани: специфіка життєвого укладу	251
Козацтво між «реформою Стефана Баторія» і смертю Петра Сагайдачного	259
Боротьба за самоутвердження: козацькі війни 1627–1638 років	274
4. Розпатий світ, або загальний образ культури України-Русі ківця XVI – середини XVII століття.....	285
Перші кроки на шляху конфесіоналізації: «ментальність реформи»	286
Школа, колегія, гімназія, академія	292
Розмаїття мовних і конфесійних практик	300
«Сармати-роксолани» та /або «польські сармати»	304
Світ загалу на тлі «ментальності реформи» елітарної культури	307

Розділ п'ятий Козацька ера

1. Козацька революція 1648–1657 років.....	313
Богдан Хмельницький – людина, вождь-визволитель, «бич Божий»	314
На терезах військового щастя	319
Жахи війни	337
Дипломатія гетьмана у пошуках виходу	343
Переяславська угода 1654 року	348
Територія і модель влади й управління козацької держави	356
Старшинський корпус: соціальні та світоглядні несумісності	360
Початок московсько-польської війни. Смерть Богдана Хмельницького	366
2. Руїна (1658–1678).....	370
Вступний акорд громадянської війни: Мартин Пушкар проти Івана Виговського	371
Спроба повернутися у звичний світ: Гадяцька угода 1658 року	373
Безтадання Юрія Хмельниченка.....	376
«Війна берігів»: Памло Тетеря та Іван Брюховецький.....	379
Андрусівське розполовинення 1667 року	383
Дем'ян Многогрішний «за» і «проти» Москви	388
Турецька альтернатива Петра Дорошенка	390
Рухотворна пустеля після Чигиринських воєн 1677–1678 років	393
3. Мазепа і мазепинці.....	398
Вагатовий Іван Мазепа	398

Шлях до полтавської катастрофи	404
Увє вісті	413
Спроба реваншу Пилипа Орлика	418
4. Останні десятиліття козацтва на Правобережній Україні	424
Гетьманів «турецькі» – гетьманів «польські»	424
Палітщина	426
5. Культура, освітлена загравами воєн	428
Поколіннів ретни «довгого» ХVІІ століття	428
Народження «козацько-руської вітчизни»	430
Зміни в житті Православної Церкви. Минуле й сучасне очима її служителів ...	432
Образ української історії в «літературі канцелярств»: Григорій Грабінка, Пилип Орлик, Самійло Величко	438
Запорозька Січ – хвінтесенція народоваддддд	442
«Ми» і «вони», або нове сприйняття сусідів	444
У химерному світі Барока	451

Розділ шостий

Між Річчю Посполитою та Російською імперією

1. «Пророцтво Веригори» чи Колівищина: дилема українсько-польських взаємин у Річчі Посполитій	463
Річ Посполита між хаосом та спробами «виправки»	467
Шляхта й городяни: спроба соціального портрету	472
Віра бідних: феномен хасидизму	477
Селянська проблема. Соціальної бандитизм: опришки та гайдамаки	480
Вибух Колівищини 1768 року	487
Зміни в житті Церкви. Василіанське просвітництво	490
2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні	498
Політико-адміністративний устрій та суспільство Гетьманату	499
«Козацькі вольності» в санкт-петербурзькій редакції 1720–1740-х років	504
Смуга надій: правління Кирила Розумовського (1750–1764)	510
Новий порядок, нові «члени», нові «дворяни»	514
Останні спроби зародити переізнак у Гетьманаті	516
Тиме згасання Слобідської України	518
Фінальний вістоліття Запорозької Січі	521

Додатки

Бібліографія	531
Поважчяк	538
Перелік ілюстрацій	573

Передмова до другого видання

Із читачької реакції на першу версію цієї книжки, що побачила світ у 1997 році, я здобула для себе приємність і урок. Приємність полягала в тому, що книжка стала популярною, бо розкупили її вичити; що на неї відгукнулося аж 11 відомих мені рецензій, серед них вісім українських – погодьмося, ефект у наших, поміряні на інтелектуальну реакцію, широтах неабиякий; врешті, що нарис часто цитують, у тому числі без лапок і цілими сторінками, хіба що підправляючи (як на авторське самолюбство, звісно, псуючи) мій надто «ненауковий» стиль, але й у цьому можна знайти певну втіху: текст здобув шанс перетворитися на таку собі «народну творчість», де ім'я автора малозначуще.

Урок може комусь здатися дивним, але так насправді є. Читаючи рецензії, я врешті зрозуміла, для чого писала цю книжку. Попри заявлену у вступі до неї ритуальну формулу скромності («не збираюся перевертати дотеперішні уявлення»), первісна мета, зізнаюся, була дурманіща: таки дещо перевернути. Перевернути жвавленість «національно-державної» парадигми української історії, яку населяють самі «ділячі» – ніби без них ні діти не родяться, ні пори року не мінюються. Перевернути вквітченість у тому, що в історії все наперед визначено «за нас і без нас» якимись таємничими «закономірностями», котрі штовхають якщо крокувати

вперед/назад – то гуртом, якщо любити/ненавидіти – то одностайно. Перевернути, врешті, зацікавленість на власних зв'язках та бідах – ніби не існувало широкого світу довкола, звідки добрі чи погані вітри приносять нових родичів, нові прагнення, нові цінності.

Не мені судити, чи це вдалося. Натомість обмірковуючи висловлені в одній із рецензій заклиди в намаганні «подолати життя» азахронічної «національної історії», я врешті зрозуміла, що стимулом для написання нарисів був не тільки азарт «перевертання». Не вийшло також про чергове конструювання тягости з уривчатого й фрагментарного: у тяглість я не вірю так само, як і мій опонент, автор тієї муарої рецензії. Але не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо отримує себе від «національного»: така операція перетворює її на мертвонароджене есперанто – для всіх і ні для кого. А коли так, то історик, пускаючись у плавання по частковому матеріалу, який досліджує, мусить мати в голові якусь карту-схему свого «національного» маршруту. Мені особисто не влаштувала усталена мапа, сконструйована «великими», тож написання нарисів дорівнювало створенню власної мапи, за якою я мандрую до сьогодні.

Змін, що їх зроблено в новій версії книжки, є своєрідним «уточненням мапи». Як Читач побачить, у ній не обговорюється

ся дописаний період історії, бо там головний герой нариску, людина, ще не вміє про себе розповісти, отже – й мені сказати нічого. Значно розширено, натомість, розділ про XVI–XVII століття, особливо в сюжетах, присвячених світові тодішніх увялень та ідей. Контури політичної та соціальної історії практично не зазнали змін: це не моя сфера інтересів, але повністю обминути її не впадає, бо ж людина – істота соціальна. Врешті, дякуючи подяву гідній терпачості видавництва, книжку доповнено величезною кількістю ілюстрацій. Оскільки всі «квартинки» більшою чи меншою мірою автентичні, їхнє призначення прозоре: візуально олюднити текст кожен не портретами (моїх героїв, на жаль, портретували ще рідко), то бодай речами та будівлями, серед яких вони жили, книжками, що їх вони читали, а дехто й писав.

Завершу традиційно – подяками. Найсамперед адресую їх усім рецензентам першої версії цього нариску, сподіваюся – друга не принесе їм розчарування. Окрема, і то найсердечніша, подяка належить моїм молодшим колегам, учасникам семінару Товариства дослідників Центрально-Східної Європи. Нані вповсюдність десять років його функціонування, тож нехай ця книжка буде моїм скромним подарунком до ювілею. Адже саме на семінарі мені пощастило переконатися, що запропонована мною «мапа» знайшла своїх ентузіастів, і саме в семінарських дискусіях багато що з моїх попередніх міркувань було уточнено, або й персформульовано. Врешті, щиро дякую всім працівникам видавництва «Критика», які доклали величезних зусиль, аби книжка вийшла такою ошатною.

Вступ

Про що ця книжка

Ще Самійло Величко у своєму «Літописі» на початку XVIII ст. зауважив, як нелегко розібратися, хто з попередників «істинстауєт, а хто от правди розвєстуєт». Цей сумнів належить до вічних, породжуючи афоризми на зразок загальновідомого «Кожне покоління переписує історію по-новому» або ж Ренанового «Неправильне розуміння історії – це частина буття нації». «Неправильне» тут не означає – свідомо сфальшоване. Кілька професійних істориків на підставі одних і тих самих фактів можуть написати засадничо несхожі історії. Багатоіменною перспективою з її мерехтливо-мінливим калейдоскопом людей, подій, перемін, об'єднаних лише уявою дослідника, надається до щонайрізноманітніших інтерпретацій. Адаже, звертаючися до минулого, науковець має справу не з фізичним об'єктом, а з автором власної уяви. Тому нам ніколи не дано пізнати, якою була історія насправді, бо, як влучно зауважив один із визначних мислителів сучасності Арон Гуревич, «реконструюючи історію, ми її конструюємо». Як саме – залежить не тільки від знань чи таланту. Історик завжди залишається самотньою своєю людиною, тож і в минулому опустолює бачити тільки те, що здається «цікавим», «важливим» чи «потрібним» його сучасникам, а в поясненні

подій спирається на власні його добі вартості.

Тут не місце оповідати, якими шляхами сьогодення наука намагається подолати суб'єктивність історичного пізнання, зосереджуючи увагу на повільній логіці дій людей минулого та факторів, що її обумовлювали. Натомість варто підкреслити, що XIX ст. – «століття великих істориків», твердо переконані (згідно зі знаменитою формулою класика німецької історіографії Леопольда фон Ранке) в пізнаності минулого «wie es eigentlich gewesen» («яким воно було насправді»), дало післядвістоття імен і в Україні: Микола Костомаров (1817–1885), Володимир Антонович (1834–1906), Михайло Грушевський (1856–1934). Власна науці XIX ст. непохитна віра в еволюційний прогрес, здійснюваний через ланцюг причиново-наслідкових зв'язків, а також у здатність певної соціальної спільноти («клас», «нація», «народ») цілеспрямовано впливати на хід історії задля досягнення наперед окресленої мети, доповнювалася у їхніх творах іще й патріотичними почуттями. Це накладало особливий відбиток на концепції трьох «батьків української історіографії», передусім Михайла Грушевського. Подібно до решти «національних істориків» XIX ст., його мону-

ментальна багатотомка «Історія України-Руси» є ясраваним взірцем того, як минуле ставало підґрунтям національної ідентичності завдяки тому, що пов'язувало колишнє й теперішнє буття етносу в неперервну тягастість (за висловом Грушевського, «від початків, або й позапочатків історичного життя через усі перипетії його історичного розвитку до наших часів»). Цей концепт довго вважали за єдино можливий, і захитався він лише відносно недавно, через сумніви – а чи можна взагалі говорити про тягастість у «перетіканні історії». Адже ту тягастість насправді «вигадують» самі історики, аби зручніше було описувати минуле в наскрізній сцені, – тимчасом як реальне життя людей, що в ньому жили, наповнене розривами й перепадами.

Натомість ще одну фундаментальну тезу Грушевського – поклякання на «народ» як на єдиного героя історії – поставили під сумнів набагато скоріше. Слідом за Миколою Костомаровим і Володимиром Антоновичем Михайло Грушевський під народом мав на увазі передовісіи низи, «народну масу» (згодом цей забарвленіший ідеалом раннього соціалізму напрям в історіографії назвали народницьким). План історії уявлявся реалізацією «народних зв'язань» у боротьбі за одну й ту саму «провідну ідею», котра, за висловом Грушевського, «переходить через увесь ряд віків, в так однінких політичних і культурних обставинах». Визначальна ж риса провідної ідеї українського народу, згідно з переконанням істориків народницького напрямку, – це пріоритет громадського начала й тяжіння до соціальної справедливості та рівноправності (втілених, наприклад, у козацтві). Логічним доповненням такого бачення стала негативна оцінка держави та її інституцій як апарату насильства, а також нехиль до політичної еліти – носія влади, і навпаки – симпатизування стихій-

ним народним рухам, у яких реалізувалося право народу на повстання в ім'я ідеалів свободи чи кращого майбутнього.

Така система поглядів не стала монополією. Бурхливі події суспільно-політичного життя першої чверті ХХ ст., загальна криза європейських ліберальних ідеалів, а незадовзі й встановлення тоталітарних режимів спричинили появу альтернативної історіографічної візії, за якою закріплюлася дещо спрощена назва державницької. Її виникнення пов'язане з іменем ідеолога українського консерватизму, політолога й історика Вячеслава Липинського (1882–1931). У низці історичних та публіцистичних праць (особливо в присвяченій Хмельниччині «Україні на переломі») Липинський рвучко відійшов від таких принципових тез народницької ідеології, як ігнорування ролі провідних суспільних верств і визнання доцільності руйніваних народних повстань. Позитивний акцент у його інтерпретації української історії переміщується зі стихійного, деструктивного руху мас на легітимні чинники, втілені в інституті держави та політичних елітах. Еліти, на думку вченого, забезпечують законність і стабільність влади, утримують суспільство від анархії та хаосу, відають – виступають у ролі основної державотворчої (а отже, і націотворчої) сили. Сама ж держава, за Липинським, є стрижнем буття всякої етнічної спільноти, яка без утворданих легітимних інститутів перетворюється на безформну етнічну масу. За висловом історика,

без організації і без авторитетів нема громадянства, а єсть розпорощена, взаємно себе не знаюча і ненавидяча юрба раба.

Ще однією новацією Вячеслава Липинського супроти народницького істо-

ріописання стало зналювання «людин-героя», збудника історичного процесу. Через його історіографічний образ мусить реалізуватися і виховна місія історика, що полягає у творенні національних легенд і символів.

Концепція Михайла Грушевського та Вячеслава Липинського судилася довге життя. Зокрема, народництво, змінивши назву на «марксистсько-лєнїнську», плавно авійшла до радянської історичної науки. Зміна термінологічного апарату не зачепила світоглядного каркасу: хоч «народна маса» стала «пригнобленою масою трудящих», а «прорадянська ідея» перетворилася на «віковичне прагнення до соціального визволення», головним творцем історії залишався той самий «народ» (тепер «клас»), а сама історія, зрозуміла й пізнавана, і надалі бачилася такою, що здійснюється в рішчці причинно-наслідкових зв'язків (тепер «закони суспільного розвитку»), прямуючи до прогресу (тепер «світлого комуністичного майбутнього»). Нині жорсткий канон «єдиної вірної методології» замано, але багатьом історикам бракує відваги переступити сакралізовану межу, встановлену «батьком української історіографії». Тож у їхніх працях можемо натрапити на низку анахронізмів вельми поштного віку, де ігноровано давно переосмислені речі: що «закони суспільного розвитку», як і категорія «прогресу» – це не більше, ніж міт історичної науки XIX ст.; що суспільна еволюція не знає суб'єкта, а тому не може бути вєреабчена; що жодна соціальна група на тривалій термін не спроможна спрямувати історичний процес, бо поставлена в політичній сфері мета завжди реалізується у непередбачуваних варіантах тощо.

Ідейний відгомін інтелектуальної спадщини Вячеслава Липинського нєдовога пережив її творця. Навіть у ра-

дянській історіографії (яка зі зрозумілих причин ні державницьких, ні елітаристських поривань ученого не культивувала) заміняником неоромантічних поглядів на виховну місію історика, який творить символи в ім'я високої ідеї, стала «партійність» науки, що перетворювала науковців на «бійців ідеологічного фронту». Втім, по другий бік радянського кордону під гаслами примату національного інтересу над науковим існувала не менш заангажована націоналістична історіографія. Обидві мали за головну мету виколувати незламних борців, забуваючи, що для цього є пропаганда, тимчасом як завдання науки – це безсторонність, яка партійною не буває.

Ідеям Липинського про державу як цінність, що, домікуючи над долями людей, є головним сенсом історичного розвитку, віддали данину в своїх синтетичних нарисах історії України багато науковців еміграційного коволиня – сучасників або молодших колег Липинського: Степан Томашівський, Дмитро Дорошенко, Наталя Полонська-Василєнко та інші. Рецидивні своєрідного «новодержавництва», культивованого не без наївного запалу, можемо бачити і в сьогоднішній Україні – зокрема, у численних біографічних есеях та працях із козацької історії.

Інша доля судилася елітаристським поглядам Липинського, зверненням на одні із предметів активного зацікавлення історіографії XX ст. – еліти та їхню роль у постійних змінах суспільних структур (що, власне, і можна метафорично окреслити як «плин історії»). Ідеї, що їх уперше проголосив Липинський, стали певною мірою стимулом для більшості зарубіжних праць з української історії, написаних у другій половині XX ст., у тому числі таких фундаментальних, як книги Джорджа Гасцького, Франка Сисніна, Зєнона Когута, Орєста

Субтельного. В Україні до історії еліт на початку 1990-х уперше звернувся Олександр Толочко – на матеріалі Київської Русі та авторка цих рядків – на матеріалі пізньосередньовічної України.

Врешті, новітній зарубіжкій українці належить пріоритет і в розробці на українському матеріалі ще однієї з фундаментальних проблем історіографії ХХ століття: історії ідей та світоглядних стереотипів, що визначали поведінку людей минулого. Тут не місце для детального огляду праць такого змісту, тож адресую зацікавленого читача до переліку літератури, де є відповідні посилання на книжки та статті Степана Велеченка, Анджел Камієського, Зенона Когута, Сергія Пшоля, Омелана Прицака, Франка Сисина, Девіда Фрика, Терези Хинчевської-Гемисль, Ігоря Шевченка та інших. Ці зарубіжні праці, прокладаючи цілком нові шляхи у розробці конкретних сюжетів української історії, стали для мене своєрідною інтелектуальною підтримкою.

Що ж до загальних концептуальних настанов цього нарису, то я не ставила собі честолюбної мети «перевернути» дотеперішні уявлення про історію України, та й наврод чинни це вдалося б. Така спроба стане гіпотетично можливою лише після дослідження проблематики, досі або зовсім не вивченої, або ж оповитої застарілим, фальсифікованими чи надто «патріотичними» уявленнями. (До цих лакун можна зарахувати, скажімо, малодосліджувані в старій і сучасній історіографії такі глобальні проблеми, як історія селянства й ширше – села, урбанізаційні процеси, аналіз економіки, заповнення «білих плям» в історії еліт тощо, і члени нарису не раз натраплять у тексті на підкреслення того, що певний сюжет належить до невивчених.) Моє завдання було скромніше: звернути увагу на ті аспекти мину-

лого, яких у дотеперішніх синтезах фактично не заторкували, а тимчасом без їх вилучення годі сподіватися, що стара Україна «розповідь» про себе нашою сучаснійкові. Йдеться передусім про спробу звести історію з високого п'єдесталу науки про суспільство до живої людини цього суспільства. Це не означає, що саме суспільство не варте дослідницького інтересу, проте ключ до розуміння механізмів його функціонування не може бути ні універсальним, ні наперед постульованим, бо система, утворена «людським матеріалом», реалізує себе лише через конкретні – завжди різні в часі й просторі – звички людей. Тож від вивчення їхньої поведінки, «знизу», і мусить починатися дослідження всієї системи: на рівні конкретного індивіда; на рівні мікрогрупи, до якої він належить; на рівні його соціального прошарку, стану і т.д. Тому спеціальну увагу в цьому нарисі надано людині – колу її прав та обов'язків, способам групування в колективі, звичній поведінці та ймовірним причинам зміни її стереотипів у моменти ломки старих цінностей, уявлення про справедливую владу й особистий обов'язок, про морально дозволене і про табуоване, про ставлення до «своїх» і «чужих» тощо. На загальному рівні було здійснено спробу, відкинувши звичні історіографічні образи «сусіда-загарбника», «підступного сусіда» чи свого «запродаця», пояснити кризи в історії України через призму внутрішніх перемін у притаманній суспільству системі поглядів і цінностей. Нерівномірність її видозмін у різних групах населення спричинила зіткнення між прибічниками «старовини» й «новини», а вже на цьому – здестабілізованому – тлі з'являвся «злий сусід», «запродаць» чи ще якась сторона сила.

Інший аспект, який притягав мою увагу, стосується наповнення конкретним

змістом нині поширеного погляду на Україну як цивілізаційне перехрестя «між Сходом і Заходом». Відтак у нарисі читач знайде спробу простежити реальні прикмети «пограничності» української культури – у сфері легітимних інституцій та правових уявлень, у ділянці релігійного життя, у колі символів та ідей, що живили думку, в інтелектуальних, освітніх чи мистецько-художніх пріоритетах. Залишається додати, що, на мові переконання, степовий «схід» був не менш органічним складником українського культурно-національного типу, ніж «схід» візантійський, тин-то чимало уваги приділено контактам із людьми Степу.

Окремо належить зупинитися на періодизації – індикаторі, який вноупакує те, що здається історикові «важливим». Згідно з народницьким поглядом на історію як на рух до досягнення «провідної ідеї», в українському історичному процесі вирізнялося чотири періоди: княжа доба, себто Київська Русь; далі аж до Хмельниччини – польсько-литовська доба; до ліквідації Гетьманату наприкінці XVIII ст. – козацька доба; з XIX ст. – доба національного відродження. Рядянська історіографія, періодизуючи історію, спиралася на принцип послідовності суспільних формацій: на зміну первіснообщинному суспільству на терени майбутньої України приходив феодалізм, що тривав до 1860-х (!), за ним – капіталізм і т.д. А що під «феодалізмом» маляся на увазі не мережа зв'язків персональної підлеглості (чин він і був насправді), а система виробничих відносин, то скди належало якось уміщати неслухняну живу історію, котра аж ніяк не хотіла бути однаковою, за іронічною реплікою Івана Лисака-Рудницького, «від Рюрика до Михайла I». На подієвому рівні до формування зміни пристосували народницьку періодизацію, давши її хронологічним щаблям інакші назви.

Скажімо, польсько-литовську добу термінологічно означено як період «наростання антифеодальної і визвольної боротьби», а в козацькій добі виділено кілька стадій: 1) визвольна війна 1648–1654 рр., що привела до возз'яднання з Росією, 2) антифеодальна боротьба трудящих мас (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.), 3) розклад феодально-кріпосницької системи (від другої половини XVIII ст.).

Схема періодизації, що спиралася на державницьку візію, найвиразніше представлена в «Історії України» Наталі Полонської-Василенко, написаній 1964 р. (перше видання: Мюнхен, 1972–1976). Спираючися на ті самі категорії «княжої», «князько-польської» та «козацької» доби, авторка ніби веде читача крутою стежкою політично-державного життя українського народу, в самих назвах розділів наголошуючи на чергуванні злетів і падінь: «Українська держава X–XIV ст.»; «Українська держава XVII ст.»; «Політичний лад України-Гетьманщини»; «Україна під Польщею»; «Україна під чужою окупацією» та ін. Цей жорстко скоригований інтерес робив звертання авторки до інших проблем – економіки, культури, права тощо – слухавано змонтованими. (Показово, що блискучий ерудит, історик державницького кола Дмитро Дорошенко у його вперше виданому 1932 р. у Варшаві «Нарисі історії України», аби уникнути цього ефекту, взагалі відмовився від акцентованого періодизування, згрупувавши оповідь за хронологічним принципом.)

Варто додати, що 1978 р. зарубіжні українці присвятили проблемам періодизації української історії спеціальну дискусію (її матеріалів під назвою «Rethinking Ukrainian History» див. у переліку літератури). Серед нових ідей тут особливо виділяється спроба Івана Лисака-Рудницького скоординувати україн-

ську історію з великими європейськими епохами – Античністю, Середньовіччям та модерними часами: Середньовіччя бачилося у часових рамках від домонгольської Русі до Люблінської унії (1569), а Ранньомодерний час – до кінця XVIII ст. Така схема, на думку Ансяка-Рудницького, органічно інтегрує українське минуле в європейський історичний процес, поєднуючи політичну історію з головними світоглядно-культурними епохами, що відакуювали в Україні: з Ренесансом, Реформацією, Контрреформацією, Бароком, Просвітництвом. Утім, коли жорстко дотримуватися цієї схеми, надто багато локальних особливостей було би втрачено, що й констатували учасники дискусії, залишаючи в підсумку за кожним істориком «право» на власне періодизаційне членування, адекватне напрямкові його пошуків.

У цьому нарисі я й скористалася таким правом, намагаючись з'єднати в один ланцюг міжливі події політичного життя та прихованій під поверхнею видимих перемін журт світоглядних мутацій, що були суттєвими цим перемінам і підштовхували суспільство до оновлення. Під цим кутом зору виокремлено шість хронологічних періодів, яким відповідають певні розділи книжки. «Княжу добу» розглянуто передовсім як процес виходу Русі на орбіту християнської (візантійської) цивілізації (розділи I–II); так звану «литовсько-польську добу» поділено на дві половини, відмінні не стільки за характером взаємин України з державами, під сюзеренітетом яких вона перебувала, скільки за специфікою внутрішнього життя. Аж до Люблінської унії 1569 р. тривало нагромадження різниць у соціальних укладах та політичній культурі двох уламків колишньої Київської держави – галицького та кяївсько-волинського, що й розглянуто в розділі III. Об'єднання Польського королівства та Великого князів-

ства Литовського у Річ Посполиту Двох Народів волишило за бортом політичного життя третій компонент – український; чинникам, що підштовхували українців до усвідомлення себе народом одного історичного кореня, присвячено розділ IV. Безпосереднім наслідком цих процесів став величезний енергетичний вибух, каталізований козацькою й описаний у розділі V. Із багатьох причин цей вибух не спромігся досягти мети, тож у розділі VI мова йде про ту Україну XVIII ст., котра знову перестала бути самодостатньою, втрачаючи себе на користь двох великих сусідів – Речі Посполитої та Російської імперії.

Врешті, поглибивши розбіжності в загальноісторичних схемах, варто сказати кілька слів і про конкретніші спірні вузли в минулому України, одночасного похнення яким досі не верблено. Перерахую для прикладу кілька дискусійних проблем: Хто такі руси і яку роль вони відіграли в утворенні Київської держави? Як належить сприймати культурну спадщину Київської Русі? Як тауначити церковні католицько-православні чи православно-уніатські взаємини в Україні XV–XVII ст. і чим стала для неї Берестейська унія? Яку роль відігравала Польща (влада, Церква, шляхта) у спалаху козацьких воєн? Чим була Хмельниччина – ставовою козацькою революцією, громадянською війною, війною за національне визволення? В чому причини Руїни? В яких формах побутовало (і чи побутовало взагалі) українство на Правобережній Україні XVIII ст.?

Відповідь на ці та інші спірні питання читач знайде у самій книжці. Часто вони не збігатимуться з усталеними в дотеперішній історіографії поглядами. У таких випадках подано мої власні гіпотези з відповідними застереженнями, а якщо ті чи ті нетрадиційні судження співраються на ідеї, кимось із попередників уже вис-

ловмені, завжди зазначаю їх джерело (на-рисовий жанр не передбачає посторіжко-вих посилань, проте, йдучи за згаданими в тексті прізвиськами, читач знайде назви відповідних праць у переліку літератури).

Насамкінець, аби не повертатися до цього в тексті нарису, додаю кілька шир-

ших пояснень стосовно того, що в мати-ну на увазі під територією України, яких назв на її позначення (і чому) вживати-му, який зміст вкладатиму в поняття «зай-ський Схід» та «європейський Захід» – тло, де розгортатимуться події українсь-кої історії.

Територія України: історичне ядро та ліміти прирошення

Візуально знайомі кожному обрис території України усталені в ХХ ст. Поступове злиття регіональних одиниць, які її арешті-решт утворили, тривало мало не тисячу літ. Приєднуючись за різних історичних обставин і в різний час до первісного – Київського – прото-українського ядра, яке відіграло роль своєрідного центру тяжіння, вони поволі формували єдину усвідомлювану цілісність. А перша згадка про територію, яка сприймалася як щось цілісне, міститься у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952 роки): «Зовнішній Русь» (теренам між Новгородом і Смоленськом) тут протиставлено «Внутрішню Русь» – Київську, Чернігівську і Переяславську землі. В баченні автора «Повісті минулих літ» – літопису київського походження, укладеного наприкінці XI – на початку XII ст., – поняття Русь уже охоплено весь східнослов'янський ареал:

Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, волочани, дреговичі, сіверяни, бужяни – бо знають вони по [ріці] Бугу, а потім же волянени.

(Переклад Леоніда Махновця.)

Знадобилося ще кілька століть, щоб із цієї рознитої території сучасники вво-режман простір теперішньої України. Достатньої чіткості його обрис набули

аж у першій половині – середній XVII ст., ототожнюючись, як детальніше буде по-казано у відповідних місцях цього нари-су, з Київщиною, Чернігово-Сіверщиною, Волинню, Поділлям та Галичиною. Вод-ночас точніше окреслені й кордоли. Наприклад, у 1670-х рр. гетьман Іван Са-мойлович бачить західні межі України та-кими, що обіймають

Поділля, Волинь, Подляшшя, Північ'я і всю Червону Русь, де стоять славі міста Галич, Львів, Перемишль, Ярос-лав, Амбали (?), Луцьк, Володимир, Острів, Заслав, Корчів.

Інший тогочасний гетьман, Петро До-рошенко, ототожнює Україну на заході з землями «за Перемишлем і Самбором аж до Сянока», а на сході – «до Севська і Путивля». Сакральним же ядром цієї території уявлялася Руська земля кня-жої доби з центром у Києві, або Внутрі-шня Русь Константина Багрянородного. Саме її козацький історик Самійло Ве-личко на початку XVIII ст. називає

предковичною вітчизною нашою, яка сля правлінням і несхитним благоче-стям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що про-світив Русь хрещенням.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Отже, в уявленні людей кінця XVII – початку XVIII ст. західні межі українсь-кої спільноти спиралися на річку Сян і

повняла Західного Бугу, північні – на річку Прип'ять, північно-східні тягалися по Новгород-Сіверщині до Стародуба, східні обмежувалися кордонами лівобережних Гадяцького і Полтавського полків, а південні – обжитою в передстеповій зоні Чигиринщиною–Уманщиною–Брацлавщиною. Висунутим далеко в степ форпостом залишалася Запорозька Січ. Такий географічний образ власної території втримався у сприйнятті українців і в пізніші часи – всупереч тому, що багаторазово перерозподілявся між Росією та Річчю Посполитою, Річчю Посоломитою і Туреччиною, Росією та Австрією, Радянським Союзом та Польщею.

Згадки про південні та східні терени сучасної України у деклараціях XVII ст. відсутні: людям тих часів здавалось би абсурдною думка про приналежність до неї татарських кочовців з Призов'я та причорноморських степів, а Закарпаття й Буковина сприймалися як органічні частини Трансильванії та Молдови. Поступове поширення на ці терени увалень про їх зв'язок з українським життєвим простором розтяглося з кінця XVII аж до середини XX ст., відбиваючи як міграційні процеси, так і політичні зміни, особливо ті, що перекраляли карту Європи внаслідок Першої та Другої світових воєн. На сході у другій половині XVII – на початку XVIII ст. фактично українськими стали землі незалежних південно-степових околиць Московської держави, де внаслідок козацької колонізації витворилася так звана Слобідська Україна – північні Сумщина, Харківщина, Курщина та Вороніжчина (дві останні, як заселені нішаним українсько-російським населенням, у ході адміністративно-територіальної реформи 1923–1925 рр. було віднесено до Російської Федерації). Впродовж XVIII ст., мірою ослаблення Кримського ханату й витіснення з Призов'я Єдичкульської та Джамбойлуцької

ногайських орд, українське, головню козацьке, населення, просуваючись уздовж ріки Сіверський Донець у бік моря, колонізує території сучасних найсхідніших областей України – Донецької та Луганської (1778 р. російська влада примусово виселила сюди з Криму всіх християн, які проживали на півострові: греків, вірмен та християнізованих турків-кипчаків, а паралельно почала розселяти тут же іммігрантів із Туреччини, Австрії та Пруссії; попри русифікаторські зусилля царського, а далі й радянського урядів, цей регіон донині лишається одним із найстрокатіших етнічно).

Паралельний наступ у Причорномор'ї йшов на землі Єднсазької та Буджацької Орд. Унаслідок російсько-турецьких воєн 1768–1774 та 1787–1791 рр., а особливо після ліквідації Кримського ханату (1783 р.) експансія Російської імперії на південь набула масштабів організованого колонізаційного руху. А позаяк частина причорноморського степу на той час уже вважалася володіннями Запорозької Січі (приблизно сучасні Запорізька, Дніпропетровська і частини – Кіровоградська та Миколаївська обл.), то після ліквідації Січі 1775 р. його було дозаселено переселенцями з Балкан, Молдови та Волощиня, Пруссії, Росії. Стабільне хліборобське населення, яке осіло на колишніх татарських кочів'ях та запорозьких знівниках, приблизно на дві третини складалося з українського та швидко зукраїнізованого румунсько-сербського компоненту. А все разом це строкате новообжите пасмо від Дінця до Дунаю, ніби «підшито» до старої України, отримало назву Новоросії (на відміну від Малої Росії, тобто козацького Гетьманату). На його підшві опинився і Кримський півострів, 1783 р. приєднаний до Російської імперії.

Пі розпад на окремі державницькі утворення (наприкінці 1922 р. об'єднані в

Союз Радянських Соціалістичних Республік) уперше поставив питання про демаркацію кордонів України. Серед регіонів, «українськість» яких не викликала сумніву, були й землі колишньої Новоросії. Натомість у складі Росії залишилися, всуверенч географічній логіці, Крим (Верховна Рада СРСР офіційно передасть його Україні у 1954 р. на доказ «вічної дружби» з нагоди святкування 300-ліття Переяславської угоди). В ході уточнення міжреспубліканських кордонів у 1923–1925 рр. до Російської Федерації відійшла також частина старої козацької території – Стародубщина (нині в складі Брянської обл.).

Друга світова війна принесла нові доповнення. За встановленням після неї розподілом до СРСР (формально – до України) було приєднано старі території Австро-Угорщини, які після 1918 р. належали Польщі, Румунії, Чехословаччині та Угорщині. Зокрема, від Румунії перейшов колишній Буджацький степ – причорноморське узбережжя між річками Дністром і Дунаєм (нині південно-західні райони Одеської обл.) і Буковина (нині Чернівецька обл.), від Угорщини – Закарпаття, а від Польщі – стара історична територія Галичини за винятком Сяноччини та західних частин Переміщини й Холмщини з містами Сянок, Перемішль, Холм, Ярослав та ін. – саме тут, згідно з домовленостями Ялтинської конференції 1945 р., проліг кордон між СРСР і Польщею.

Отже, остаточне оформлення кордонів Української держави, здійснене впро-

довж ХХ ст., стало підсумком політичних домовленостей, які від України залежали хіба в тому розумінні, що факт її існування використовували в аргументації радянські дипломати. Інтересами українського народу керівники СРСР переймалися щонайменше, проте завдяки їхнім стратегічним розрахункам майже всі відлами етносу вперше було об'єднано в рамках єдиного політично-географічного тіла – Української Радянської Соціалістичної Республіки, спадкоємницею якою в аспекті зовнішніх кордонів стала Українська держава.

Залишається додати, що оскільки цей нарис присвячено давнім часам, то наша увага зосереджуватиметься лише на тих регіонах, де протікали визначальні для етносу події, тобто на історичних територіях України, як їх розуміли в XVII столітті. Тож читач не знайде тут минулого Буковини, Закарпаття, Новоросії чи Криму. На моє переконання, ці сюжети вимагають не побіжних параграфів-вставок (як це доводилося в узагальнених працях з історії України), а окремої фундаментальної роботи, що розглядала би згадані регіони в контексті історії тих держав, до яких вони належали – Молдови, Трансильванії, Австрійської монархії, Угорщини. Те саме стосується й Криму, на який навряд чи припустимо дивитися інакше, ніж як через призму самостійної історії Кримського ханату та його сателітів – ногайських орд, землі яких покладали початок південній і південно-східній зонам сьогоденної України.

Назви та самоназви української території

Перша засвідчена у вітчизняних писемних джерелах назва історичної території майбутньої України – Руська земля:

У рік 6360 [812] ... коли почав Михайло царствувати*, – лише «Повість минулих літ», – стала називатися [наша земля] – Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря приходила Русь на Царгород.
(Перекладав Леоніда Маткович.)

Зрозуміло, це твердження належить сприймати як елемент легенди, бо ототожнення землі з її назвою – справа не одномоментна, тож до гіпотез, коли з'явився і що означав етнонім «руси» (спірний, як і решта давніх назв європейських народів), ми ще повернемося, говорючи про Київську державу. Зараз же просто констатуємо, що люди X–XIII ст. ажували поняття «Руська земля» у двох значеннях: конкретному – на окресленні ядра політичної спільноти, себто Середнього Подніпров'я, і розширеному – з охопленням усіх територій, які спершу підпорядковувалися Києву, а згодом тяжіли до нього. Понад 400-літня традиція ототожнення себе з Руською землею не зникла і після розпаду цієї, вже на XII–XIII ст. досить сфемерної, єдності. Як відомо, першими від київської орбіти відщепилися володарі північно-західних князівств (майбутньої Білорусі), пов'язавши свою долю з ближчими сусідами-литовцями у новому державному об'єднанні – Литовському князівстві; з кінця XIII ст. починають концентруватися довкола нового – власного – об'єднаного центру північно-східні князівства, закладаючи фундамент Мос-

ковської держави, а первісне ядро старої Русі – Київщина та Чернігівщина – разом із Галицько-Волинським князівством вступають у смугу втрат і поразок, про що детальніше йтиметься далі.

Кожен із відамам коаліційної Київської держави за посередництва Церкви й спільної книжної традиції «пам'ятав» про свою причетність до Руської землі й називав себе, як свідчать твори місцевих книжників, Руссю, байдуже – чи писалися вони у Полоцьку, Смоленську або Вітебську, чи в Москві й Суздалі, чи в Чернігові, Києві, Галичі. Проте назви державних організмів, із якими надалі пов'язалися долі цих земель, їхню «руськість» відбивали хіба опосередковано, через титул володаря. Об'єднані московським центром північно-східні території почали іменуватися Великим Московським князівством, а додаток «всієї Русі» з'явився у титулі московських правителів лише з 1493 р., віджержмаючи територіальні претензії до Великого князівства Литовського. Ті руські князівства, що ввійшли до складу останнього, окреслювалися за своїми регіональними назвами – Полоцьке, Вітебське, Київське, Чернігівське, Володимирське тощо, проте в титулі володаря це узагальнювалося: після Креської унії 1385 р. він називав себе королем польським, великим князем литовським, руським і т.д. Прямий зв'язок зі старою Руссю в назві утримала тільки Галицько-Волинська держава: позбувшись власної династії й увійшовши до складу Польського королівства, вона від першої третини XV ст. офіційно іменувалася Руським воєводство.

Саме до його території Константинопольський патріархат, маючи клопіт із розрізненням старого, київського і нового, галицького, святительських церковних осідків, у першій половині XIV ст. почав

*Йдеться про візантійського імператора Михайла III Ісака (842–867); згаданій події на Константинополі відбувся в 812, а 860 р.

уживати поняття «*Magna Rosia*» («*Mala Rosia*») на відміну від «*Megale Rosia*» («*Velika Rosia*»). За звичною для греків просторовою системою, «*Mala Rosia*» означала первісну територію політичного тіла, а «*Velika*» – її новоутворені частини (на зразок Малої, тобто материкової Греції та її колоній – Великої Греції). У церковно-адміністративному значенні Константинополь уживав поняття «*Mala Rosia*» на позначення українських спарій Київсько-Галицької митрополії аж до їх підпорядкування Московському патріархату в 1686 році. З патріарших гранат цей вислів в останній чверті XVI ст. перейшов до церковного письменства як урочистий синонім українського православного простору польсько-литовської держави, а з кінця XVII – початку XVIII ст. став ототожнюватися з територією козацького Гетьманату. Тож коли полковий устрій було ліквідовано, а на землях полків утворено губернії, вона отримала назву «*Малоросійської*». Втім, «*малоросами*» в XIX ст. називали не тільки мешканців адміністративної «*Малоросії*», а й усіх українців із підросійських теренів України, тим самим маркуючи їх відмінність від «*великоросів*», *себто росіян*.

Ні константинопольський, ні російський термін «*Малоросія*» не зробили кар'єри у західноєвропейській номенклатурі, що ґрунтувалася на державно-територіальних ознаках. Тому, наприклад, на географічних мапах терени колишніх північно-східних князівств Київської держави послідовно позначалися як «*Mosovia*», литовсько-білоруська територія – як «*Ducatus Lithuania*» чи просто «*Lithuania*» (у XVII–XVIII ст. на них інколи виділено «*Чорну Русь*» [*Russia Nigra*], тобто північно-західний регіон Білорусі в Понінанні з містами Гродно, Новогрудок і Слонімі). Натомість землі колишніх Чернігівського, Київського й Галицько-Волинського князівств ототожнювалися

з первісною, материковою Руссю і завжди позначалися як «*Russia*» чи «*Ruthenia*», з XVI ст. – також «*Roxolania*» (остання поняття утвердилося з поширенням так званого сарматського міту, про який детальніше піде мова у розділі IV).

У внутрішньому вжитку польсько-литовської держави білорусько-українські терени позначалися зазвичай поняттям «*Русь*» (*Russia*), а їх мешканців називали русинами (*Rutheni*). Паралельно від кінця XVI ст., коли за актом Люблінської унії 1569 р. в рамках Польського королівства було з'єднано більшу частину українського етнічного простору – Наддніпрянщину, Волинь, Галичину та Поділля, наріані зі словом «*Русь*» починають уживати слово «*Україна*». Характерно, що, як і колишня «*Руська земля*», воно мало два значення: вузьке – для Подніпров'я і розширене – як синонім українських воєводства у цілому. Наприклад, король Стефан Баторій в одному з універсалів 1580 р. звертається до мешканців «*України Руської, Київської, Волинської, Подільської і Брацлавської*»; в актах тих же часів натрапляємо на вислів «*україни воєводства*», а київський католицький єпископ Юзеф Верещинський 1594 р. писав, що «*Україна ... є довшя й ширша, ніж Велика й Мала Польща*» (тут із самого порівняння зрозуміло, не йдеться не лише про Наддніпрянщину). Деяко пізніше уявлення про географічний зміст поняття «*Україна*» як тотожного поняттю «*Русь*» вкрито сформулював на переговорах зі шведами (1637 р.) гетьман Іван Виговський, домагаючись уступки «*всієї старожитної України, або Русі, де бувала грецька віра і де є ще нова, аж до Вісли*». Як неофіційну назву слово «*Україна*» вживали для позначення річкосполитських земель на правому березі Дніпра впродовж усього XVIII ст., на що вказує той факт, що російський уряд, приєднав-

ши у 1790-х рр. до Російської імперії Волинь, Поділля та Західну Київщину, спершу називав їх «бывшей польской Украиною». На козацькому Лівобережжі, як уже згадувано, назву «Україна» остаточно втіснило поняття «Малоросія» у другій половині XVIII ст.

Отже, як бачимо, вживає у XVI–XVIII ст. поняття «Україна» наврод чи можна ототожжувати лише з Подніпров'ям, як деколи твердят на підкріплення думки, немовби воно етимологічно пов'язане зі словом «окраїна», пограниччя. Залучуване на доказ цього вживання слова «Україна» в давньоруських літописах тільки заплує справу, бо є темним, а до того ж надто епізодичним. Кожна зі згадок стосується території, яка з погляду автора-князя (Київський літопис) чи автора-галичанина (Галицько-волинський літопис) може бути справді потрафленою як «окраїна». Скажімо, літописець-княнин, описуючи під 1187 р. смерть переяславського князя, каже: «плакашеса по нем вси Переяславци ... о нем же Украина много постои» (це і є перша фіксація слова «Україна» в писемних джерелах). Так само можна витлумачити згадку про «Україну Галицьку» (1189 р.), про «всю Україну» в південній Берестейщині (1213 р.) тощо. Ці самі місця в літописах надаються й на інакше тлумачення, прихильники якого в слові «Україна» бачать синонім поняття «країна, край», похідного від праслов'янського *krajъ чи *ukra, тобто «відділений шматок землі, відділена частина території», ширше – «певна територіальна одиниця». Безсумнівно докази саме такої семантики слова «Україна» навія Сергій Шелухин, зіставивши староукраїнський переклад Пересопницького Євангелія (1561 р.) з євангельським текстом грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами (наведу їх, замінюючи російський варі-

янт як у цьому випадку менш показовий на церковнослов'янській). Отже, відповідниками поняття «україна», що його багато разів уживає перекладач (наприклад, «И ходиш по всей украини Иорданскою»), є:

грецьке chora [країна, земля];
латинське regio [країна, регіон] чи
finis [земля, територія];
чеське krajina або končina [земля,
край, країна];
церковнослов'янське «страна» або ж
«редьля» [земля, територія].

Сергій Шелухин у 1926 р. висунув також цікаву гіпотезу про ієрархію рівнів понять «Україна» та «Русь», до якої склалося і я. На думку Шелухина, поняття «Русь», похідне від політоніма прибульців-русів, носило книжний, «високий» характер. А на нижчому, обіговому рівні могла побутувати самоназва «Україна», яка походила від слов'янської праслови *krajъ – у значенні [своєї] «країна», [власна] «земля». На користь цієї гіпотези промовали, наприклад, ще невідомий Шелухину феномен територіальної самоідентифікації «тутешніх» (українців з околиць білоруського Вреста) і «тутешніх» – білорусів з польсько-українського пограниччя. Це, як правило, сільський люд із розмитою етнічною свідомістю, котрий відчуває свою «інакшість» порівняно з політичним народом власних держав, але, відірвавшись від материкового етносу, ідентифікує себе не з ним, а зі своєю малою батьківщиною – селом, округою тощо. Своєрідним аналогом «тутешніх» можна вважати й людей середньовічної Русі. Не відчуваючи, на відміну від книжників, політичного зв'язку з територією свого замешкання, вони називали її просто «краєм, країною».

Повільно «Русь» із втратою політичної наповненості поволі підмінялося словом

«Україна» й у писемному вжитку, конкретизуючись до значення [наш] «край», [наша] «земля» і таким чином ніби переживаючи друге народження. Зрозуміло, що у таких випадках шлях від побутової до книжкої чи офіційної сфери вживання пролягає довгий. За паралелю може прийти ситуація з функціональним статусом української мови. В усному мовленні нею послуговувалися всі, але на письмі вживали не її, а книжний слов'яно-український суржик, що мало нагадував живу мову. Люди, отже, могли називати свою землю «Україною», а писали її, як і їхні діди та прадіди, «Руссю».

Побутуванням двох форм самоназви – усної та книжкої, як згадується, можна пояснити незрозуміле під іншим кутом зору раннє проникнення слова «Україна» на західноєвропейські мапи, де воно фіксується з останньої чверті XVI ст. як «Ucraina», «Ukraine», «Uckraïna» тощо (характерно, що давніший термін «Russia» при цьому потісняється до рамок Руського воєводства і набуває уточнювального додатку – «Russia Rubica», тобто «Червона Русь», збо Галичина). Найдавнішу з нині відомих мап із таким написом було виконано 1572 р. у Франції для Генріха Анжуйського як картографічне зображення польсько-литовської держави: територія на значну відстань обабіч Дніпра тут позначена словом «Ukraine». Проте найбільше прислужився до закріплення цієї назви у географічній номенклатурі Заходу карти французького інженера Пйона ле Вассера де Боплана, котрий протягом 1630–1647 рр. працював в українських землях на королівській службі, а повернувшись додому, змалював свої враження у книжці «Опис України», що виходила друком у Руані 1631 та повторно – 1660, 1661 і 1673 рр. (у другій половині XVII – XVIII ст. працю не раз перевидано в перекладі різними мовами). Разом із гдан-

ським гравером Вілемом Гондіусом (Гондтом) Боплан виготовив комплект мап «України», що складався з так званої Генеральної та кількох спеціальних, тобто регіональних карт. На генеральну нанесені Волиня, Поділля, Київщина, Чернігово-Сіверщина і Карпатське Посуття, тобто суцільна українська територія за винятком Галичини (яку позначено як «Russia»).

Мапи Боплана–Гондіуса найближче до середини XVIII ст. правили за топографічну основу багатьох інших видань. Сам картограф писав, що підготував «генеральну мапу знаменитої провінції, ... яка в просторіччі зветься Україна [vulgo Ukraïna dicta]». Вислів «vulgo dicta» нашою думку, що Боплан, дючи назву території, котру картографував, спирався не на книжну традицію, а на живе спілкування зі своїми інформаторами, мешканцями України.

Завершуючи, лишається нагадати, що поняттю «Україна» судилося пережити ще й третє народження – у модерному національному русі другої половини XIX – початку XX ст., коли остаточно усталювалася нині загальноживана назва етнічної території, яка вибрала й найтривалішу з українських «Русей» – Галичину (в складі Австрійської монархії вона офіційно іменувалася «Королівством Галиції та Володимирії», а сама себе називала «Руссю»).

Що стосується цієї праці, то в ній читач зустріне обидві історичні назви – і Русь, і Україну. Друга беззастережно прикладатиметься лише до козацького Гетьманату, натомість стосовно X–XVI століть коректнішим видається окреслення «Русь», а для короткого проміжку від кінця XVI до середини XVII ст., коли і в головах людей, і в поняттях-назвах зіткнулися дві епохи, вжито кабінетного терміна, що його колись запропонував Михайло Грушевський: Україна-Русь.

Схід і Захід в українському прочитанні

Географічний простір, на якому розгорталося життя української спільноти в домоделну добу, можна уявити у вигляді гігантського чотирикутника, обмеженого на півночі притоками Дніпра (справа Прип'яттю, зліва Десною та її допливом Сеймом), на заході – течіями річок Сян та Західний Буг, на півдні – каймою приторно-морських степів, на сході – більш-менш течією ріки Сіверський Донець. Із правого боку Дніпра кілька великих річок – Случ, Стир, Горинь, Уборть, тягнуться із Центральної України до Прип'яті, втворюють її лісову, волинсько-поліську половецьку, а в протилежній бік, простуючи через степи до Чорного моря, течуть Дністер, Південний Буг (у старих джерелах – Бог) та Інгул. Із лівого боку Дніпра такий самий простір мережать його поперечні допливи – Псел, Ворскла, Самара тощо. Отже, як бачимо, гідрографічна мережа досить виразно окреслює і вісь українського тяжіння – Дніпро і частини світу, до яких вона розвернута.

Однак фізична географія не збігається з «географією уявлень» щодо осьових координат Схід–Захід, Північ–Південь, на чому варто зупинитися докладніше. Найсуперечливішим в українській візії є поняття Сходу. Складімо, поступ візантійської цивілізації в Подніпров'ї заведено означувати як владу візантійського сходу, хоча насправді Візантія щодо Києва є не сходом, а півднем, тож згадану просторову орієнтацію перенесено з погляду на розлам Церкви на східну (візантійську) й західну (римську). Так само не сходом (як для Європи), а півднем упродовж XV–XVIII ст. був для України сусідній ісламський світ – Кримський ханат і його сателіти – Будацька та Єдсанська Орда, у той час як власне Схід тягнувся лівим берегом Дніпра по котловинах східних ногайців, що тоді

прилягали до південних околиць Московської держави. Врешті, не без впливу новітньої публіцистики, поняття Сходу почало прикладатися в українській думці й до Московської держави – як символу «азіатичина», хоча стосовно України російська територія є не сходом, а північчю.

Тож ми ні уяві пересічного українця побутує вельми химерний образ Сходу, що сумішав несумісне – східнохристиянську (візантійську, а ширше – середземноморську) цивілізацію, тюрксько-мусульманську культуру Османської імперії та Кримського ханату, «справжній» степовий Схід кочових орд і, врешті, багатшарове розмаїття російської культури в її старій (московській) іпостасі. Остаточно заплутала справу яскрава метафора Вечеслава Липинського на означення культурного простору України як простору «між Сходом і Заходом», тобто між східним (греко-візантійським) і західним (європейсько-латинським) цивілізаційними колами. Зокрема Липинський, «батько» популярної метафори, у 1923 р. писав, що поєднання в собі Сходу й Заходу

єсть суттю України, її душою, даною їй в день її народни од Бога історичним покликанням, символом і основою її національної індивідуальності...

Через пів століття цю ж метафору яскраво спопуляризував Іван Алях-Рудницький, щоправда – наючі на увазі під «Сходом» і Візантію, і «світ євразійських кочовиків». Останній названо «могутнім гальміним чинником» у розвитку української культури, стикією, що діла на український етнос іззовні, але «складовою частиною національного типу не стала» (зітм, заперечення будь-яких позитивних моментів у контактах

українців із мусульманським Сходом було започатковане ще середньовічною церковною історіографією та публіцистикою з їхньою алергією на «бурсурманів»).

Немає сумніву, що параметри впливів греко-візантійського Сходу на духовну традицію, а латинського Заходу – на політичну культуру та суспільні структури ранньомодерної України Лисяк-Рудницький визначив слушно. Проте якщо ми відсторонимося від європоцентричного погляду на вісь Схід–Захід і поглянемо на доокружжя оком з України, то зауважимо, що система просторових координат вельми ускладниться. І коли Захід у цій візуальній перспективі переміщений не зазнав, асоціюючись з обширами по той бік Сяну та Західного Бугу, то від візантійського Сходу мало що залишиться. Відігравши свою історичну роль і зійшовши зі сцени у XV ст. (тобто якраз тоді, коли з аморфної «Русі» почав вичленюватися український народ), він перетвориться на три самостійні геокультурні напрями: неовізантійську Північ (Москва), стабільний і розвинутий мусульманський Південь (Бахчисарай та Стамбул), «справжній» Схід, а точніше – Великий Степ, що підступав до України в так званому Дякому Полі Приазов'я і майбутньої Слобожанщини. Кожний із цих трьох просторів залишив власний слід у формуванні обличчя України XV–XVIII ст., тобто в добу, яка заклала підвалини нової української історії.

Лише беручи до уваги цей – ізсередини – погляд на історично-культурне докiлля, можна збагнути внутрішню тканину української культури в широкому розумінні – від побутових звичок до способу самовираження в соціумі та політичних чинах. Видатний візантолог Ігор Шевченко ілюструє метафору «Україна між Сходом і Заходом», наводячи як приклад собор Святої Софії у Києві – візантійську споруду XI ст. з нашарова-

ннями архітектури ними додатками у стилі європейського Барока. А до ніска «Україна – азійський Південь/Схід» чи не такою ж яскравою ілюстрацією є знакова для української історії постать козака: як християнський герой він захищав «європейський» світ, а проте його голову прикрашав давньобулгарський оселедець, убраний він у східну одягу й живє серед військових реалій, живцем перенесених із козового тюркського Степу. Тож Україна не тільки, як писав Лисяк-Рудницький, «намагалася посдяти обидві [греко-візантійську і західну] традиції в живу синтезу», але й стихійно синтезувала на своїй території Схід і Захід, Північ і Південь.

Можна заперечити, що в кожного етносу є власні Схід і Захід, Північ і Південь, однак це не відіграє визначної ролі у формуванні етнічної специфіки. Проте ситуація з українським життєвим простором видається складнішою. За гіпотезою Ярослава Дашкевича, територію України можна віднести до так званого Великого кордону – культурного пограниччя між групами цивілізацій. Саме через неї до кінця XVIII ст. (тобто до промислових змін у ландшафті та колонізаційних переселень) проходила, як наголошує Дашкевич, кілька важливих природних і антропогенних кордонів: біологічний – між степом і лісом (із проміжною смугою лісостепу), гідрографічний – між басейнами Чорного та Балтійського моря, соціально-економічний – між кочівництвом і осілим хліборобством, етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюркськомовними (згодом мусульманами), культурний – між цивілізаціями Заходу, тобто широко взятій Європі, і Сходу – не менш широко взятій Азії. Коли біологічні та гідрографічні розбіжності служили внутрішнім тлом для формування неоднорідності в українському культурному типі, то в зовнішніх допливах суміща-

лися політичні, воєнні та культурні елементи, внесені носіями «чужих» культур узагальнено вилучених «Європи» та «Азії». Бар'єр між ними й українським субстратом, навіть по різні боки політичних кордонів, ніколи не був непрохідним завдяки міграціям людності, зсміщенні межам стічних краплин, у певні проміжки часу – спільним типам шкільництва і політичної, інтелектуальної та мистецької культур. Яскравим феноменом була й мовна комунікація у старій Україні, населення якої не мало особливих проблем ні з польською, ні з кримськотатарською, ні з молдавською, російською чи турецькою мовами. Не менш химерно по-

єднувалися тут і навички господарювання, бо в пристепових смугах осіле хліборобство доповнювалося кочовим відлічним тваринництвом, а сама землеробська осілість нерідко реалізувалася у тимчасових господарствах пасічно-хутірського типу, що суміщали обробіток землі з промисловим добувництвом.

Окреслене розмаїття вереплетень західної («європейської») та східної («азійської») цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому, як далі буде показано на конкретних феноменах, подеколи наваряд чи можливо відокремити «власне» від набутого.

Розділ перший

Від Кия
до «останнього вікінга»
Святослава

Кий та його «полянни» – ребус для істориків

Відповіді на вічне запитання, з якого моменту розпочалося те, чого досі не було, спробував уже на початку XII ст. автор знаменитого літопису «Повість минулих літ», умістивши в його вступній частині коротку оповідь про «початок», сформулювавши на розповідженні епонімні легенди, що пояснюють назви тих чи тих місцевостей:

Коли ж поляни жили окремо і володіли родами своїми..., то було [між них] три брати: одному ім'я Кий, а другому – Щек, а третьому – Хорня, і сестра їх – Анбідь. І сидів Кий на горі, де нині узаві Воричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекованцею, а Хорня – на третій горі, од чого й прозвалися вони Хорнванцею. Зробили вони городок на честь брата свого найстаршого [і] назвали його Києвом... А сей Кий княжив у роду своєму і догнав до цесаря... віддаючи, що велику честь, як ото розказують, прийняв од [того] цесаря..., при котрім він цесарі прихолова [туан].

(Тут і далі літописець цитуємо в перекладі Леоніда Мазковця.)

Ці кілька рядків літопису породили гігантську наукову літературу, що залучала до їх інтерпретації синхронні візантійські, вірменські, скандинавські, козарські, булгарські, арабські джерела. В дискусіях, які, мабуть, ніколи не завер-

шаться, нині досить часто лунає думка, що Кий – це не міфічний персонаж епонімної легенди, а реальна особа, вождь племінного об'єднання полян. Гіпотетичний час Києвого життя Борис Рыбаков та його послідовники відносили до правління візантійського імператора Юстиніана I (527–565) або його попередника Анастасія (491–518), а Михайло Брайчевський – до часів імператора Іраклія (610–641). «Часи Кия», згідно з цим поглядом, стали переломними в житті полянського союзу племен, розпочавши смугу їхньої переддержавної історії. Інша група науковців, послідовників Бориса Грєкова, обстоювала тезу про існування у VI–VII ст. антської держави Куйві, відомої зі згадок в арабських джерелах, центром якої нібито з VII ст. був Київ. Врешті, опоненти тих і других уважають Кия за легендарного персонажа, що знадобився літописцеві на те, аби пов'язати автохтонну руську державу зі славною та блискою Константинополю, де Кий «приймав велику честь»; віднесення ж Києва до ролі полянського центру відносять аж на IX століття.

На таємничі мовних та історичних аналогій, що вивчаються із неслів'янської топоніміки легенди про Кия – горбів Хорнванця і Щекованця, на яких «сиділи» Щек і Хорня, а також річки Анбідь, вирісло кілька головніших гіпотез, що став-

лять під сумнів провідну роль слов'ян як перших мешканців Києва. Найдавніша з-поміж них – скито-сарматська версія: її висловив ще польський історик XVI ст., які вважали датували виникнення Києва 430 р., ототожнюючи його появу з «плем'ям сарматів» (на тогочасний погляд – предків слов'ян). Згодом у рамках цієї тези назву Києва стали пов'язувати з іранським словом *kīn* (гора), апелюючи до інформації Птолемея (II ст. н.е.) про існування на Дніпрі більш-менш у географічних широтах Києва міст Азагорій, Сар та Метрополіс. Нині частина дослідників виводить легенду про Кня зі спільного скито-сарматсько-слов'янського протографу приторноморського походження, співвідносячи її зі знаменитою давньоірменською «Історією Тарона», записаною у VII ст., де теж згадується заснування міста Куари трьома братами, чії імена перегукуються з іменами Кня, Шека і Хорна. Правда, деякі історики вважають, що ця легенда зачепила на Кавказ слов'ян, а ще інші (зокрема Михайло Вайчешський) інтерпретують її буквально, прив'язуючи до аваро-антських війн у Подунав'ї кінця VI – початку VII століття.

Іншою поширеною гіпотезою, що має багато прихильників, є готська, яка ототожнює Київ зі згадуванням у давньо-скандинавських сагах містом Даннарстад [Дніпровське місто] на «Готській землі»; після падіння готської «держави Германариха» в останній чверті IV ст. місто нібито перейшло під владу гунів (на доказ останнього наводять одну з пізніх назв Києва, вжиту в арабських джерелах – Хунігард).

Врешті, велика дискусійна література існує довкола булгаро-хазарської версії, що пов'язує появу Києва з хазарською добою, а саму назву міста виводить від тюркського слова *kia* (берег річки). На користь іншого варіанту цієї ж гіпотези

промовляє згадана у X ст. Константином Багрянородним хазарська назва Києва – Самбатас, яку одні інтерпретують як словосполучення «Висока Фортеця», а інші пов'язують з іменем Шамбата [Самбата], брата Кубрата I, хана поглинутої у VII ст. Хазарією тубо-булгарської держави в Приазов'ї. Дискусійність цієї версії (як, утім, і решта) яскраво ілюструється тим, що нині запропоновано близько двох десятків варіантів тлумачення загадкового топоніма «Київ» у присвяченій цьому величезній науковій літературі, яка промовує вірменську, слов'янську, гебрійську, прусо-антовську та інші версії етимологічного (а отже, й історичного) пояснення.

Загалом же, як бачимо, в дискусіях істориків щільно переплелися три проблеми: заснування Києва як міста-фортеці, його функціонування в ролі ранньополітичного центру місцевих племен і, врешті, перетворення на столицю вже більш-менш окресленого державного об'єднання, створеного русами. З обставинами їхньої появи на Середньому Подніпров'ї пов'язаний ще більше запутаний клубок дискусій, про що нова піде далі, оскільки саме руси дали першопоміток цілком зривній історії східних слов'ян, сконцентрованої довкола Києва.

Що ж до самих східних слов'ян, то автор «Повісті минулих літ» не обійшов увагою і їх:

Бо се тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полячани, дреговичі, сіверяни, бужани – бо смалть вони во [ріці] Вугу, а потім же воляняни. ... Поляки, що жная особю, як ото ми казали, були з роду слов'янського і називался полячани, а деревляни теж [пішли] від слов'ян і називался деревлянами. Радимичі ж і вятичі [походять] від ляхів. ... І жили в мирі поляни, і деревляни, і сіверяни, і радимичі, і вятичі, і хорва-

ти. Дуліби тоді жили по Бугу, де ними воляни, а улані [я] тиверці сиділи по [другому] Бугу і по Дніпру; сиділи вони також побанзу Дунаю. І було множество їх, бо сиділи вони по Бугу і по Дніпру аж до моря, і єсть город їх до сьогодні.

До «географії Нестора», як інколи називають цей літописний фрагмент за іменем умовного автора «Поівісти минулих літ», сьгоднішні дослідники ставляться обережно, оскільки на підставі археологічних пам'яток VIII–IX ст. ідентифікувати етнічні відмінності між літописними племенами практично неможливо. Заплутук справу й тенденційність літописця-київлянина, який ввоєвремляє поляни

як «найцивілізованіших» із-поміж решти; вони нібито «мали значай своїх предків, тинкой і лугідний», тин часом як деревляни та інші «жили подібно до звірів». Пояснюючи це, історики схилються до думки, що «цивілізованість» волян знадобилася автором, аби вмотивувати – чому саме тут, у Києві, утвердилосся християнське благочестя й започаткувалася найбутній велич міста. Стосовно ж самих полян, то їх сьгоднішні фахівці схильні вважати не окремим племенем, а мішанивою людности, що концентрувалася довкола Києва у спільних військово-торговельних заняттях, і саме завдяки цим доповням виріс Київ, згодом підпорядкований русам.

Руси й «Руська земля» у IX–X століттях

Перша нині відома достовірна згадка про русів зафіксована під 839 р. у франкській хроніці «Бертинські аннали». Оповідаючи про посольство візантійського імператора Теофіла до двору імператора франків, хроніст-очевидець пише:

Він також послав з ними [послами] якнись людей, котрі сказали, що вони, тобто їхній народ, зветься Рос [Rhos], що їхній король, який зветься хакан [chacanus], прислав їх до нього [візантійського імператора], як вони твердят, заради дружби...

Детальніше розслідування, зазначає хроніст, виклало, що «роси» належали до «народу свенів» (шведів) і були насправді не шукачами «дружби», а звідниками.

Перші згадки про росів/русів у візантійських джерелах належать теж до другої чверті IX ст. В інформаціях про їхні напади на малоазійське місто Амастриду (842) та Константинополь (860) вони характеризуються як народ дикий і жор-

стокий, про котрий «багато і часто говорять». На відомості IX ст. спираються й оповіді арабських географів, скомпільовані на початку X століття. Ібн-Русте, наприклад, пише між 903–913 рр., що руси живуть на «острові», править на ньому «хакан», а джерелом прожитку служить данина від слов'ян і торгівля хутром та рабами (локалізація «острова русів» залишається дискусійною). У творі ал-Ідрісі XII ст., нібито зіпертому на тепер уже втрачену працю X ст., нова йде про «три землі» русів, чий правитель мешкають, відповідно, у містах Кукніяна, Слав і Арс. Попри очевидну мітологічну природу цієї потріімної формули, вчені довго намагалися ідентифікувати «три міста», збачаючи у Кукніїні Київ, а в Славі Новгород (щодо локалізації Арса згодом так і не досягли). Врешті, детально описав русів на підставі власних подорожніх вражень у 922 р. Ібн-Фадлан:

Я бачив русів, коли вони прибули в своїх торговельних справах і розташу-

1. Мапа-схема «Руської землі» та лінійна схематика Київської Русі

власні коло річки Атиа [Волга, – Н.Я.] Я не бачив [людей] із досконалішими тілами, ніж вони. Вони подібні до палів, білий, червоні обличчям. ... І при кожному з них є сокира, меч і ніж, [причому] із усім цим він [ніколи] не розлучається. Від краю нігтів деякого з них до його шиї [віститься] зібраних дерев, зображень і такого іншого. (Переклад Олексія Толочка з російсько-го перекладу А. П. Комлевського.)

Певні деталі опису Ібн-Фадлана, зокрема оповідь про прохання знатного руса шляхом спалення у човні та змаювання жіночого збрання, вказують, як і згадка у «Бертинських анналах», на те, що руси були скандинавами.

Дискусії вчених довкола етимології слова Русь (я відтак – і походження самих русів) точаться з прадавніх часів: ще автор Густинського літопису, укладено-

го в Києві у 1620-х рр., писав: «Єсть недоумінє многим, откуда, і в какъ лѣта, і чєсо радѣ нашъ словєнскѣй народъ наречєся Русько». З іншого боку, цілком очевидно, що ця – власне, лінгвістичну – проблему не слід ототожнювати з проблемою становлення давньоруської держави як політичної одиниці. На багатьох прикладах європейської історії можна побачити, як химерно усталювався назви держав, коли творення їх підштовкували озброєні прибульці, що з плином часу злилися з місцевим людом. Скажімо, назва Болгарії спирається на політонім «булгари», яким позначали кочовиків-завойовників; Франції – на назву германського племінного союзу, очоленого франками, що захопив Галію, але невдовзі розчинилися у гало-романському середовищі; Британії – на германське плем'я бритів, котре завойовало місцеве кельтське населення, і т.д. Не менш важливим є й інший момент – другорядність етнічного походження воєнків, які ставали «ініціаторами» появи певної держави. Як соціальний інститут, що виникає тільки на певній стадії розвитку спільноти, держава ніколи «кроє» правителів, висуваючи на чільне місце владні структури вже не племінного, а територіального (надплемінного) типу, де володар – це не етнічна прикмета, а свого роду «професія». Однак патрістичне прочитання історії подеколи й докині відлуння у періодично відроджуваному протистоянні «норманістів» та «антинорманістів», що було започатковане ще баталіями в Санкт-Петербурзькій академії наук середня XVIII ст. між Герхардом Фридрихом Мюллером і Михайлом Ломоносовим. Перший доводив, що Київську Русь заснували нормани, точніше шведи (руси), а другий був певен, що це вкриває ганьбою Росію.

Упродовж XIX – першої половини XX ст. дискусії норманістів з антинор-

маністами втратили патрістичний підтекст, пережившиши: «наукову плащину». Проте з 1940-х рр. у Радянському Союзі «варязька проблема» (ясно, не з ініціативи істориків) знову набула ідеологічного забарвлення, що примушувало навіть таких поважних учених, як Борис Греков, виголошувати патетичні заклики проти «американсько-англійських фальсифікаторів історії та їхніх біоенігрантських прислужників-космополітів», тобто норманістів, які «марно стараться обречь на славне минуле великого російського народа».

Нині «норманістами» (якщо розуміти під цим визначенням скандинавського походження і слова Русь, і династії князівських князів Рюриківичів) є більшість фахівців, тож із їхніх гіпотез про коріння етноніма «русин» варто розпочати побіжний огляд таумачень цього питання. Така версія пов'язує слово Русь із давньоскандинавським коренем *rod, який засвідчено в давньшведських поняттях *roder* – веслування, судноплавання, *Rodlaghin* (*Rodalagen*) – округ, що поставляє в ополчення одне веслове судно, *rod* – морський похід на веслових судах тощо. Ймовірно, що першим передавачем самоназви скандинавських мореплавців стала людність узбереж сучасної Фінляндії та Естонії, де шведів, котрі почали з'являтися тут від середини I тис., називали по-естонському *Rotši*, а по-фінському *Ruotši*.

Іншим бачить коріння слова «Русь» відомий орієнталіст Омелья Прицок, виводячи його від кельтського етноніма *Rut(h)eni*, який у німецьких діалектах трансформувався за схемою **Rut-/Rutz-/Ruz-/Ruis-/Rus*. Історичними носіями назви *Rutši*, за Прицком, були фризські купці, що вели трансєвропейську торгівлю і, змішавшись зі скандинавами, утворили на Волзі політичне об'єднання, котре згодом слов'янізувалося й розвинулося в державу русів.

2. Васага вікінгів із корабля для нападу на узбережжя (реконструкція)

На протилугу цим етимологіям, існує припущення про зв'язок слова «Русь» з іраномовними мешканцями одного з регіонів Середнього Подніпров'я, чия присутність тут засвідчена у назвах річок Рось, Роська, Росава тощо; відтак, якщо політонімі належить шукати в іранському гнuz/гох – світлані. Носієм самої назви «рос» [рус, русь], як вважають прихильники цієї гіпотези, могла виступати котрась із сармато-аланських, згодом слов'янізованих, племінних груп, що входили до антського союзу племен. З іншого боку, відомий російський мовознавець Олег Трубочов припускає, що слово «Русь» відобразило ще дослов'янську і дотюркську регіональну традицію називати Північне Причорномор'я «білою, світлою стороною», чому відповідав би індоарійський корінь *ghs.

Нарешті, є прибічники слов'янської етимології поняття Русь, прив'язаної до праслов'янського кореня *rud/rus зі значенням «світлий, русий». На можливість творення політоніма від такої основи, як вважають, указує назва річки Русса, що впадає в озеро Ільмень. За гіпотезою Бориса Рубакова, який археологічні знахідки антських скарбів у Подніпров'ї ідентифікував (на думку опонентів, безвідставно) як «старожитності русів», східнослов'янське плем'я з такою назвою мешкало на цих теренах уже в VI–VIII ст., доказом чого може бути згадка народу

Грос у сирійського письменника VI ст. Захарії Ретора (насправді «народ Грос» у Захарії є алюзією до пророцтва Єзекіїла про прихід народів-чужошків під берлом антихриста). Врешті, за ще одним варіантом слов'янської версії, носіями назви «Русь» могли бути руґі (Rugi) – слов'янське населення острова Руґен на Балтиці, чийх ватажків нібито запрошували для оборони міста мешканці торгового Новгороду.

З перерахованих гіпотез скандинавська, попри свої певні вразливі місця, має найбільше оперття у ширшому контексті тогочасної європейської історії, в якій період від IX до середини XI ст. називають «епохою вікінгів» (від давньошведського *viking* – учасник морського походу). Скандинавські ватаги професійних воїнів, яких на заході Європи звали норманами («північними людьми»), а на сході варягами (varingi, від шведського *var* – каята), з кінця IX – початку X ст. стали справжнім бичем Європи. Внутрішня нестабільність виштовхувала з небагатих північних теренів майбутньої Данії, Швеції та Норвегії молодішні члени родових общин, які, згідно зі звичаєм, не отримували в спадок ні землі, ні худоби, змалечку готуючись здобувати собі засоби прожитку мечем. На скандинавських узбережжях збиралися загони відчайдушних юнаків, готових, спорядивши легкий вітрильний (а всі скандинави були чудові мореплавці), приїздити по здобич до будь-яких берегів. Розбійницькі напади на приморські, а далі й внутрішні – по річкових шляхах – землі Англії, Ірландії, Франкського королівства, німецьких територій спершу супроводжувалися лише безтямними спустошеннями. Проте невдовзі частина норманів почала осідати в місцях своїх переможних вилізків. Після 870 р. вихідці з Норвегії заселили Ісландію, наприкінці IX ст. норвежці й данці

завоювали значну частину Північної та Східної Англії, а на зламі IX–X ст. заснували власне королівство в Ірландії та герцогство Нормандію у Північній Франції. Змішуючись із місцевим населенням, вікінги швидко втягувалися в культуру підкорених територій, втрачали мову й скандинавські звичаї та перетворювалися на французіа у Франції, італійці в Італії тощо.

Прямуючи на схід Європи, скандинави керувалися радше торговельною, ніж військово-грабіжницькою метою. Їх вабили великі ріки, які перетинали слов'янські й угро-фінські простори з півночі на південь. Ладозьке озеро та річка Волхов служили «Гізними ворітьями» з Балтики через басейн озера Ільмень звідси можна було дістатися Волги, нею досягти земель волзьких булгар і Хозарії, а перетнувши Каспійське море – арабських країн Середньої та Передньої Азії. Підприємливі купці-воїни сплавали на південь мед, віск і хутра, проте головним товаром було не це – скандинавський промисел VIII–XI ст. орієнтувався передусім на работоргівлю. Адже й набіги на європейський захід, і виласки на слов'янські, балтські та угро-фінські землі сходу супроводжувалися захопленням величезних полонів. Людський товар, який в окремі роки сягав десятків тисяч, перепродувався до Візантії та в арабські країни Середземномор'я, Північної Африки й Азії. А позаяк ні мусульманам, ні християнам релігія не дозволяла (принаймні теоретично) перетворювати на рабів одновірців, язичницькі землі балтів, германців, угро-фінів і слов'ян перетворилися на гігантський заповідник потенційних рабів. Великими перевалочними пунктами їх продажу стали давнє місто Гедєбу, шведське Бірка, французькі Марсель і Вердеа, німецьке Марбург, слов'янські Прага та Мекленбург [Рерик]: на сході аналогічну роль віді-

гравали приволзькі міста – Булгар, столиця Волзької Булгарії, Ітнал – столиця Хозарії та Саркел на Дону – одне з найбільших хозарських міст. Арабські джерела, в яких усі раби слов'янського, угро-фінського, а ймовірно, і германського походження зветься «сакаліба», сам річковий шлях по Волзі й Дону називали *Naht az-Saqaliba*, тобто Головний шлях рабів.

З IX ст. скандинавські мореплавці почали освоювати новий торговий шлях на південь, який в історіографії отримав назву «Путь з варяг у греки». З озера Ільмень по малих річках і річкових волоках їхні човни простували до верхов'я Дніпра, а вже звідти Дніпром спускалися в Чорне море. Відправним північним пунктом нового шляху став Новгород на річці Волхов над озером Ільмень, а на початковій точці Дніпровського сплаву, поблизу сучасного Смоленська, на зламі IX–X ст. виникло чимале поселення Гнездо, де, як свідчать археологічні знахідки, мешкали слов'ян, балтів і скандинави – торгівці, воїни та ремісники. Нижче понад Дніпром як центри густо залюднених округ або як опірні точки на важливіших відрізках водного шляху поступово піднісяться інші ранньоміські населені пункти, котрі, як і Гнездо, населяв різноетнічний строкатий люд, причетний до торгівлі, її охорони чи обслуговування. У трактаті середини X ст. «Про управління імперією» візантійського імператора Константина Багрянородного, де описано цей сплав, серед міст, окрім Новгорода й Смоленська, згадуються Любеч, Чернігів (на відгалуженні Дніпрового шляху в Десну), Вишгород, Київ і Витичів – найпівденніше сторожове укріплення, нижче якого вже не було обжитих місцевостей. До Києва сходилися річкові транзитні шляхи двох найбільших Дніпрових допливів – Прип'яті й Десни, і саме ця специфіка розташування майбут-

1. Меч X століття

ньої столиці Русі, яка давала змогу контролювати весь Дніпровський шлях, значила містові роль бази, з якої впродовж IX ст. нормани-руси здійснили поступове об'єднання територій, пов'язаних конфігурацією гідрографічної мережі з Дніпром.

Осідаючи з прирчкових укріпленнях, скандинави або підкоряли доколишні племена, примушуючи їх сплачувати данину, або вступали з ними у союзницькі

відносини. Арабський географ X ст. Ібн-Русте, оповідаючи про щорічні об'їзди території цих племен «дарем» для збору данини, пише, що «руси годуються лише тям, що привозять із землі слов'ян». У щойно згаданому трактаті Константина Багрянородного вперше наведено й назву цієї данини, що її збирали шляхом кругового об'їзду даників – «полюддя»:

Коли настає місяць листопад, їхні аркони разом з усіма росами виходять із Києва і відправляються в полюддя [poludia], що називається кружлянням. ... Годуються там протягом усієї зими, вони знову, починаючи з квітня, коли розтане лід на річці Дніпрі, вертаються до Києва. Потім же... взявши свої мовоксми, вони споряджають їх і вирушають в Романію [Візантію].

(Переклад із російського перекладу Г. Г. Алтайкіна.)

Про існування поруч із даниницькими союзницьких відносин свідчить те, що, наприклад, Витівні Константи Багрянородний кваліфікує як фортецю-пактіот росів (її назву виводять із давньоісландського *viti/vete* – сигнальний вогонь); він же згадує про слов'ян, які виготовляли лодії-довбанки спеціально на продаж «росам».

Імовірно чисельність княжої дружини, яка виникла виходила з Києва на полюддя, а навесні, перетворившись на купецьку флотіаю, сплавала здобути товари й рабів униз по Дніпру до візантійських берегів, обраховують приблизно на тисячу осіб. Завдяки Багрянородному відомо також, як звучала у X ст. мова росів: у його трактаті подано паралельні назви Дніпрових порогів – «по-руському» й «по-слов'янському», і руські назви ідентифікуються як скандинавські, а слов'янські зберігалися доти, доки існували й самі пороги: Немасиць, Воєницький, Ревучий тощо.

Отже, варяни-руси як певна «політична» сила впродовж IX ст. поклали осідли на теренах розселення східних слов'ян, а їхні групи мали характер відносно невеликого й мобільного військового колективу, що наваждає місцями племенам відносини данництва чи союзництва. Саме таку «державу без території», де військової колектив живе окремо від решти населення, а джерелом його добробуту є збирання з навколишніх теренів данини та її наступний перепродаж у Візантії, замочатували руси і в Києві, що був ключовим пунктом на торговельному шляху. Процес же поступового об'єднання слов'янських племен довкола київського (надплемінного) центру розтягнувся на значно триваліший час, завершившись аж наприкінці X – на початку XI століття. У представленні автора «Повісті минулих літ», щоправда, це виглядає надзвичайно прямолінійніше:

Пішли вони [слов'яни] за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні звалися свенями, а другі – норманми, англани, інші – готами, – отак і ці. Сказали русі... «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами». І вибралося троє братів із родина своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сія у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус – на Білм Озері, а третій, Трувор, – в... Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля. А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і злив Рюрик волюсть усю одну... І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони до Цесарограда [Константинополя] з роєм своїм, і рушили обїдає по Дніпру. Ізучи нимо, узарили вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?». А вони [київці] сказали: «Було троє братів, Кий, Щек [і] Хорив, які

зробили город сей і згенули. А ми сидимо в городі Тальому і платимо данину козарам». Аскольд отож і Дір зосталися удовою у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Польнянською землею.

Оминаючи легенду про «прикликання варягів», яка здавалася такою прикрою антинорманістам, зупинимося на Аскольдові й Дірі, бо щодо ідентифікації цих персонажів існує найбільший різнобічний думок. Спираючись на свідчення різноманітних джерел, історики дебатуєть кілька гіпотез. Перша – що варяги Дір та Аскольд жили в різний час: Дір, котрий якраз і був «хаканом русів», згаданим у «Бертинських анналах» – умовно між 838–839 рр., а Аскольд – між 860–883 роками. Друга – що «Русь Діра», якого арабський географ Масуді називав «першим серед царів слов'ян», сформувалася у першій третині IX ст. на основі польнянського союзу племен, а сам Дір міг бути останнім племінним князем із роду Києвичів: цей рід утримував при владі, аж доки його втіснив варяг Аскольд (чиє ім'я в перекладі означає «сіроголовий», тобто воїн-вождь). Урешті, третя – що Аскольд і Дір були сучасники й співправителі, акалогом чого є побутування схожої моделі влади у тодішніх південних сусідів Русі маляр, а також у Хозарії, де водночас правило двоє осіб – «найбільший», тобто власне цар по крові (хакан [каган]), та його «заступник» (хакан-бек). Згідно з цією гіпотезою, Дір міг бути «найбільшим царем» (не виключено – справді з місцевої племінної знаті), а Аскольд – його «заступником».

У Аскольдові часи (за літописом, між 862–882 рр.) держава русів охоплювала найбільші до Києва території племінних союзів полян, деревлян, дреговичів та південно-західних сіверян. Решта ж сіверян (як і племена на північ від Києва)

платня данину хозарам, а на півдні федератами Хозарії залишалися улчі й тиверці разом зі своїми ще південнішими сусідами – кочовими мешканцями степової смуги між Дніпром і Дністром мадарами, союзом племен угро-фінського походження. Аскольда не вступав у конфлікти з могутньою Хозарією, однак титул хагана (кагана), під яким його згадують тогочасні візантійські та арабські джерела, опосередковано засвідчує претензії першого руського конунга в Києві на харизматичну («царську») владу. За Аскольда було здійснено кілька досить гучних грабінжницьких походів на Візантію, а у 860-х рр. каган та його оточення навіть прийняли хрещення. В окружному посланні константинопольського патріарха Фотія 867 р. з цього приводу говориться:

Не тільки болгаря навернулася до християнства, а й той народ, про якого багато й часто говорять і який перевершує інших бруталністю і звірством, тобто так звані русь. Підкоривши сусідні народи і через те надто зазнавшись, вони планували руку на Рومیську імперію. Але тепер вони переіменували елліську [тобто, латинську] й безбожну віру, якої раніше дотримувалися, на чисте християнське вчення, увійшовши до числа віданних нам друзів, хоча коротко перед тим грабували нас і вивалили нестреманку зухвалість. І в них запалала така жадоба віри і ревність, що вони приймали пастера і з великою ретельністю виконують християнські обряди.

(Переклад Михайла Брайчевського.)

Християнство, щоправда, не вступило в землю русів так тріумфально, як описується в посланні. Аскольдове хрещення залишилося особистою справою князя та частини його дружини, а до всього, він невдовзі був убитий (за літо-

писом – у 882 р.). Убивцею, згідно з літописом, став прибулець із Новгороду Олег [зі скандинавського Helgi], котрий змінив Аскольда й Діра під приводом, що ті не є «князі, ні роду княжого». Насправді ж і доволі постаті Олега суперечок не менше, ніж доволі постатей його попередників. Зокрема важко, чи Олег справді був родичем ладозько-новгородського князя Рюрика й опікуном малолітнього Рюрикового сина Ігоря, чи самозванцем. За літописною версією, саме цей «віщий» князь-чарівник відкрив генеалогічний ланцюг київських князів, осліпши в Києві й оголошивши місто столицею своїх володінь: «Се буде мати гради руським».

За Ігоря [Ingvar] (912–943), Олегового наступника, державне утворення русів почало набувати виразніших обрисів. Данниками русів, зокрема, стали «примучені», як висловиться літописець, племена деревлян та улчі, а після кількох воєн із хозарами й колшими хозарські данники – радичичі, кривичі та сіверяни. Водночас владу київського князя як його федерати визнавали і північно-словацькі регіони – Новгород, де віднині сидів спадкоємець або блявський родич київського князя, а також Полоцьк і Смоленськ. Із часів Ігоря походять і перші письмові угоди київських князів із Константинополем 911 та 944 рр., де оговорюються засади мирних відносин та способи регуляції комерційних справ і конфліктів, зокрема – гарантії безпеки купцям із Русі в Константинополі й навпаки.

* * *

Завершує шерг князів легендарної доби постать «останнього вікінга» – Ігорового сина Святослава (962–972), одного з найромантичніших героїв літописної традиції. Припускають, що в сюжеті

тах, присвячених Святославу, літописець міг використати якісь елементи дружинної поезії: князь хоробрий і легкий, ходять, «як павук» (немов гелара), не возить за собою в поході ні возів, ні казанів, не ховається вночі до шатра, бо спить разом із дружиною просто неба, поклавши сідло під голову, не нападає на противника зненацька, але завжди посилає виклик: «Хочу на вас іти!». В скрутну хвилину, оточений ворогами, він підбадьорює своїх воїв словами, що давно стали хрестоматійними:

Уже нам нікуди дітись, а волею і неволею [мусимо] стати насупроти. То ж не осоромимо землі Руської, а ляжемо кістями тут, бо ж мертвий сорому не знає.

Утім, знаменита промова, як і решта характеристик, найімовірніше, стала наслідком очитаності літописця, який повторив візантійські (та античні) характеристики ідеального вождя, а також стилістичний прийом – вкладати в уста полководців патетичні орації перед битвою. А в цьому випадку існував ще й приємний відрізок: візантійський немуарист X ст. Лев Дьякон, Святославів сучасник, який, описуючи війну русів із греками у Нижньому Подунав'ї 971 р., приписав руському князеві майже дослівно ті самі заклики. Він же залишив і перший словесний портрет київського князя:

Ось якою була його зовнішність: зомірного зросту, не надто високого і не дуже низького, з кошлатими бровами і вкоськині очима, карпатий, безбородий, з густим, дуже довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, але з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду; нічна потилиця, широкі груди та всі інші частини тіла були цілком співмірні, однак виглядав він похмурим і диким. В одне вухо в нього була втягнута золота сережка; вона

4. Печатка князя Святослава Ігоровича (прорис)

була прикрашена карбуноком в обрамленні двох перлин. Одяг його був білий і відрізнявся від одягу його наближених тільки чистотою.

(Переклад з російського перекладу М. М. Коваленка.)

Згаданий тут прообраз козацького оселедця справді служив ознакою знатного роду серед степових племен; що ж до інших атрибутів зовнішності Святослава, то вони, як припускають, могли бути не його особистими ознаками, а відображенням стереотипних уявлень візантійців про варвара-степовика.

Смерть, яка спіткала воявоного князя, була такою ж бурхливою, як і його життя. Повертаючись із багатою здобиччю та величезним полоним із Подунав'я, дружина русів на Дніпрових порогах зазнала у 972 р. нападку печенігів. Князь був убитий, а з його черепа, за наказом печенізького хана Курі, зробили чашу, окуту золотом, і, як найшше літописець, «шлях з неї».

Перебуваючи увесь час у походах то в Хозарії і Волзькій Булгарії, то в Болгарському царстві у Подунав'ї, Святос-

лав розподілав територію, з яких збиралися данина, поміж трьома синами. У Києві став княжити старший – Ярополк, у Дерзавлянській землі – Олег, а в Новгороді – Володимир. Однак згодом між братами вистачало невадлого: у 977 р. спалахнув конфлікт між Ярополком та Олегом і розпочалася війна, під час якої Олег загинув. Рятуючись від можливої розправи, Володимир утік, як каже літописець – «за море», тобто в Швецію. Проте вже 980 р. йому вдалося повернутися із загонем вікінгів, і він швидко здобув Новгород, Полоцьк та Київ, а Ярополка наказав відступити вбити. Отже, з 980 р., як читаємо у «Повісті минулих літ», «став княжити Володимир у Києві один». Саме за нього державі русів судилося перетворитися з економічного підприємництва княжого роду на «державу-територію» – із суттєвими змінами в характері влади та соціальних структурах.

Держава русів не лишалася застиглим тілом у ті вітора століття, що відділяли Аскольду від Володимира. Окрім того, що значно розширилася підпорядковані київськими князям терени, можна помітити й певні внутрішні зміни. Передовсім вони стосуються відносин між варягами-русами та слов'янським населенням. Ідучи на Константинополь у 907 р., Олег очолював уже не тільки власну дружину; з ним були, як пише літопис, «і дерзавляни, і радичичі, і поляни, і сіверці, і в'ятичі, і хорвати, і тиверці». Йдеться, очевидно, про племенні загони, залежні від київського князя. Відносини між племенами та Києвом складалися по-різному. Скажімо, боротьба Ігоря з уламками скінчихася тим, що ті покинули регіон свого замешкання – Середнє Подніпров'я, переселившись у нижнє междуріччя Дністра та Південного Бугу. Не менш упертий опір учинили де-

ревляни (які врятували у 945 р. вбили Ігоря). Однак Київ поволі відминяв під себе племенні землі, а сама «державка» набувала дедалі чіткішої територіальної конфігурації. Варягства літописна легенда про пошту Ігорєвої вдови Ольги за збиство чоловіка опосередковано ілюструє ці процеси сплової інтеграції: Ольга хитроцями сплала столицю дерзавля Іскоростя, а також наказала вбити племенного князя Мала і старійшани, тобто знищила структури племенної організації. Останочу ж інкорпорацію племенних союзів під владу Києва завершив Володимир Святославич, який, за приблизною хронологією «Повісті минулих літ», у 988 р. змінив у головних містах Руської землі місцевих князів власними силами, утвердивши надплеменну державу, збудовану за принципом територіального підпорядкування.

У плані цих подій поволи, але істотно мінчалися й побутові стосунки русів зі слов'янами. Розширення скандинавського елементу в слов'янській масі відбувалося передовсім завдяки переходові дружинників-варягів на місцеву мову, а децю пізніше – і завдяки християнізації. Чималу роль у процесах їх «слов'янення» відіграли міста: адже торгово-ремісничі поселення IX–X ст. у басейнах річок Волхов і Дніпро та у Верхньому Поволжі спершу були, подібно до скандинавських та західнослов'янських міст Балтійського помор'я, поліетнічними, складаючи разом із ними єдиний ланцюг трансєвропейської торгівлі, що з'єднувала північно-західну Європу з арабським Сходом і Візантією. Соціальна топографія міст, реконструйована на підставі археологічних знахідок, показує, що скандинавська знать, догадно, спершу мешкала відособлено (наприклад, у Києві – на майбутній Замковій горі). Однак відповідні напрями асиміляції варягів обумовлювалися як природним переважанням місце-

1. Ретрואльні татві. Зображення на браслетіх XII–XIII ст.

вого населення, так і тим, що слов'янська пасмінна верхівка поволи вивчалася до складу княжого оточення, присвоюючи «ослов'янення» скандинавів завдяки шлюбним зв'язкам. Наскільки далеко цей процес посунувся наприкінці X ст., видно хоча б із того, що син Ігора [Ingvar] та Ольга [Helge] став першим князем, який мав слов'янське ім'я Святослав. Припускають, що двоюмовність – уживання порівню слов'янської та «варязької» (тобто скандинавської) мов – найдовше затрималася у вершівці – на княжому дворі й серед найближчих князів. Зокрема, як припускають, двоюмовність побутувала при дворі Ярослава Мудрого, чому додатково сприяло те, що його жіноча половина – почет князевої дружини Інґерда – була шведська. Ймовірно, двоюмовний був ще й у XII ст. двір Мстислава Володимировича († 1132) – його хрестив ім'я Федір, а друге ім'я Гаральд; дружиною князя була дочка шведського короля; одну з Мстиславових дочок, заміжню за данським королем Кнудом Лавардом, звали Інґеборґ, а другу – за норвезьким королем Сигурдом Хрестоносцем – Мільфрід.

Що ж до купецької та дружинної верхівки, то вона вже на середину X ст., схоже, була поліетнічною. Якщо в угоді Олега з греками 911 р. «від народу руського... суцїх русїв» виступають лише особи зі скандинавськими іменами (Кара, Інґельд, Фарлоф, Рувальд тощо), то в аналогічній угоді Ігора 944 р. серед послів, які звіряли її клятвою, вперше поруч зі сканди-

навами згадуються люди зі слов'янськими, балтійськими та фінськими іменами. Характерно, що політонім «русь» поширюється і на них: в угоді їх названо «од народу руського послів й купцїв». Цей приклад засвідчує, що під егідою київського князя почало помалу усталюватися надетнічне окреслення мешканців Русі, хоча її територіальну назву було утворено на підставі політоніму «русь» – «Руська земля», тобто власність/країна русів.

Тривала присутність скандинавського елементу залишила певний слід у культурі, особливо в її дружинному шарі, або так званому героїчному епосі. Скандинавська паралель має літописна легенда про смерть князя Олега, що нібито залинув від укусу змії, яка ховалася в черепі його улюбленого коня: вона в багатьох деталях збігається з аналогічним переказом однієї з ісландських саг. У легенді про помсту княгині Ольги дерев'яним тежаростував скандинавський підтекст: коли дерев'яник, убивши Ігора, прийшли святати Ольгу за свого князя, вона порадила послам вимагати, аби їх занесли до замку в «човні» (тобто у скандинавській трині). Слов'яни ж цього не зрозуміли, і їх разом із човном вкинули до ями й засипали землею, з чого починався акт помсти. За спостереженням Дмитра Чижовського, деякі місця в літописі нагадують характерні для скандинавсь-

ких саг так звані кенінги (*kenningar*) – усталені вирази на позначення певних предметів або дій. Це саме, на його думку, стосується і засобів ритмізації мови у легендарних епізодах – завдяки специфічним алітераціям (наприклад, у згаданому оповіданні про Олега та його коня), які нагадують тип алітерації норвезьких саг. Проте загалом «скандинавський слід» у місцевій культурній традиції маловиразний. Можливо, це пояснюється тим, що слідом за асиміляцією ва-

рятів на зміну язичницьким дружинним вартостям швидко прийшли християнські, ґрунтовно перекривши давніші шари культури з їхнім складним плетивом слов'янського, балтійського, готсько-скандинавського, тюркського, болгарського та іранського ферментів, химерно поєднаних (як саме – нині можна тільки здогадуватись) у тому строкатому етнічному казані, де впродовж першого тисячоліття нашої ери зароджувалася майбутня Україна.

Розділ другий

Під знаком візантійської цивілізації

Переїми в житті східних слов'ян, що припади на IX–X ст., були співзвучні загальному рухові історії європейського континенту, де з різним темпом проходило втягнення колишніх «варварів» до орбіти середземноморської (греко-римської) цивілізації. Поява раних держав підштовхнула до оформлення інститутів влади, поволі усталювалися соціальні структури суспільства, почало утверджуватися поняття приватної власності, яке стало основою основ європейського життя на все наступне тисячоліття. З колоски античної культури, італійських теренів, розпочав свій трикомфальний похід по Європі міста – вже не як племінні городи, а як центри ремесла й торгівлі. Урбанізація, своєю чергою, дала стимул розв'язковій товарного виробництва й обміну між різними сферами господарства та різними країнами, а з плином часу перетворила місто на осередок, де влади збройних кланів («держав») вперше протиставлялись паростям громадянського суспільства у формах міського самоврядування.

Без сумніву, провідну роль і в «одержавленні» варварських народів, і в становленні нової системи вартостей, яка санкціонувала ці зміни, відіграла універсальна інституція Середньовіччя – християнська Церква. Адже саме на неї, ок-

рім душпастирства, лягла відповідальність за політичну та соціальну сферу життя. Освячуючи сходження на престол чи приймаючи присяги при укладенні договорів, представники Церкви надавали світським владам законності. Як єдиний письмений прошарок населення особи духовного стану концентрували у своїх руках вище адміністративне управління, а як люди, наділені правом «учити іменем Бога», прищеплювали нові погляди на владу, родяну, шлюб, добротність тощо. Християнізація Європи тривала тисячу років – від кінця IV до кінця XIV ст., хвиліми просуваючись із Середземномор'я до околиць європейського світу. Зокрема, зусиллями місіонерів Римського патріархату впродовж V–VII ст. було завершено германські племена, розсіяні після Великого переселення народів від Піренейського півострова і Британії до Східної Балтії, а в другій половині VIII ст. християнізувалися мешканці Карантанії, тобто сучасної Словенії. Нова хвиля християнізації прилучила в IX ст. до Римської Церкви слов'ян Хорватії та Моравії, а з середини X – початку XI ст. мешканців Данії, Польщі й Угорщини (офіційне проголошення християнства зазвичай супроводжувалося тим, що пала коронував перших королів раних держав: Томислава у Хор-

ватії, Іштвана I Святого в Угорщині, Болеслава Хороброго в Польщі тощо).

Місійна діяльність Східного (Константинопольського) патріархату, завжди інтенсивна у IV–VI ст., коли було християнізовано південні та східні околиці імперії – Етіопію, Вірменію, Грузію, Сирію та ін., теж набрала повторної активності у IX–X ст. На відміну від західного святицького престолу, що діяв автономно, візантійське місіонерство завжди ототожнювалося з утвердженням Візантійської імперії. За висловом Ігора Шевченка,

кожне завоювання християнства за межами цивілізованого світу було завоюванням імперії, ... кожне місіонерський захід, до якого був причетний візантійський уряд, суцільна реалізація з політикою.

Ареною візантійської активності у IX–X ст. стали Балкани: наприкінці IX ст. було (повторно) навернено сербів і далматинців, а 864 р. офіційне хрещення прийняли болгари. Тоді ж, у 860-х, відбулося «перше» (Аскольдове) хрещення Русі. Коментуючи поширену останнім часом тенденцію датувати хрещення Русі часами Аскольда, варто нагадати, що, як і в руському випадку, християнізація не була одномоментним актом у багатьох країнах Європи. Скажімо, у Норвегії та Швеції вона розтяглася від початку XI до середини XII ст.; через повторне хрещення пройшли серби; невдалою виявилася перша спроба хрещення Ізяслава Паволова й т.ін. Тож хрещення Аскольдовою дружиною ще не перетворило язичницької Русі на християнську державу, а тим більше не визначало остаточно, до константинопольського а чи до римського християнського берега прибі'ється Київ. У другій половині X ст., напередодні Володимирова хрещення, фіксуються кон-

такти київської княгині Ольги та її онука Ярополка Святославича з місіонерськими осідками Римської курії, а за деякими джерелами, і самого Ярополка охрещення посланцем папи.

Проте «вибір віри» на користь Константинополя, що його зробив 988 р. князь Володимир Святославич, не здалося випадковим. До візантійської орбіти молоді руську державу підтовкувало і традиційне географічне тяжіння, й економічно-торговельні інтереси, здавна поєднані «Путтям з варяг у греки», і політичні розрахунки. Окрім цього, тогочасний Константинополь був одним із найрозквітіших міст відомого цивілізованого світу, і під враженням його сліучого блиску виростало ціле покоління руських князів, які батяли в «світлоносній імперії ромей» землю обитовану.

Так у рамках ширшої – європейської – християнської спільноти мешканці майбутньої України орієнтувалися серед її греко-візантійського відлуння. Візантійська літургія, грецькі церковно-мистецькі канони, книжність і тип духовності втворювали фундамент руського світу культури, що спирався на візантійські вістрі. Відщеплення від візантійської пузовини, започатковане в пограниччях із Заходом главицько-волонських регіонів упродовж XIII–XIV ст., розтяглося не на одне століття, перетворивши Україну на терен взаємних впливів «Сходу» і «Заходу». Парадоксально, але в сприйнятті навіть найбанальніших сусідів з орбіти латинської культури – поляків – Україна завжди зберігала риси таємничого «грецького Сходу», тимчасом як східні сусіди-московити вбачали в ній підозрілий розплідник «латинства». Під знаком візантійської цивілізації, тобто в системі її понять, формувалися і державні інститути, і коло суспільних та світоглядних цінностей мешкавців Давньої Русі – від великого князя до квітльничка. Тож із погляду на те, коли і як засюсювалися ці

стереотипів, варто розпочати цей розділ. Він охоплюватиме події з кінця X до середини XIV ст. – часи становлення, розкві-

ту й занепаду Київської держави, або, як їх традиційно називають в українській історіографії – книжну добу.

1. Київська Русь – держава та люди

Володимирове хрещення в легенді та реаліях

За джерелами, які згадують охрещення Русі, ховається певний парадокс. Візантійські пам'ятки виразно зафіксували навернення Аскольда та його дружини у 860-х рр., але майже не коментують офіційного запровадження християнства при Володимирі Святославичі у 988 р. Натомість руські літописи про прийняття нової віри Аскольдом взагалі «не знають», зате підносять роль Володимира-першохрестителя. Намагаючись пояснити цю «змову мовчання», дослідники припускають, що безетризовано-барнесту історію «Володимирове хрещення» було внесено до літописних текстів аж через сто років після події – наприкінці XI ст., і спиралася вона на кілька попередніх «казань» 1040-х рр., котрі виникли як публіцистичні твори, призначені довести незалежність Руської Церкви від Грецької. Русь у баченні автора (авторів?) «казань» – це велика й могутня держава, рівна Візантії. Її християнізація – не наслідок візантійського місіонерства, а здійснення провіщень авостола Андрія, який, промайднувавши до київських гір, нібито сказав учням:

Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіє благодать Божя, і буде город великий, і церква багато воздана не Бог.

Предтечею Володимира-першохрестителя у цій схемі виступає княгиня Ольга – «яко вранішня зоря перед сонцем і яко зінця перед світом», котра нібито говорила так:

Якщо Бог захоче понилувати рід мій і землю Руськую, аяк покаже ім на серце звернутись до Бога, як ото і мені Бог дарував.

Самого ж князя Володимира уподібно до візантійського імператора Константина Великого: той зробив християнство державною релігією імперії ромей, а цей офіційно проголосив християнство у власних володіннях. Відтак Володимирове хрещення перетворювалося на сакралізований рубіж між «передісторією» – язичницькими часами, коли мешканці Русі були «погани й невігломси», та новою добою – християнською, що вивела з темряви на світло.

Грецькій Церкві у цій схемі відведено скромну роль пасивного вірця. За літописною легендою, охрещенню передувало удаманний вибір віри: князь та його бояри вислухали місіонерів – болгар-магометан, «німців з Риму», «жидів хозарських», тобто іудеїв, та «філософа-грека» з Візантії. Після цього князь розіслав «мужів добрих тамудих числом десять», аби ті відмітали різні краї, пригладлючись до істинної віри. І вони, повернувшись, сказали Володимирові, що немає в світі кращої над грецьку:

І повели нас [греки], де ото вони служать богові своєму, і не знали ми, чи ми на небі були, чи на землі. Бо нема на землі такого вдовидца або краси такої, – не зміємо ми й сказати. Тільки те ми відомо, що називає бог [Ізній] перебуває з людьми і служба їх єсть краща, ніж в усіх землях.

6. Ісаїя Пророк. Середньовічна кам'яна ікона

Утім, сюжет про «вибір віри» належить до мажоранних згідно з легендою, хозарський цар Булан так само приймав юдаїзм, вислухавши аргументи багатьох місіонерів, а певні деталі епізоду з Володимиром підозріло схожі на сказання про навернення болгарського царя Бориса. Насправді ж наврод чи могло постати питання про «вибір віри» в країні, серед мешканців якої вже не менш як сто років вобутувало християнство. Від Аскольдових часів число прихильників нової релігії поволі зростало, охоплюючи дружинне воїнство і купецький прошарок. Релігійний дуалізм доволодимирових часів промовисто засвідчений у прикінцевих формулах угоди князя Ігоря з Візантією 944 р., де йдеться про присягу послів:

Ми ж [руси], скільки нас окрестилося, камаєся церквою святого Ісаї... і присягаємь чесним хрестом. — А некрестені руси хай помагають цити

свої, і мечі свої огломи, і обручі свої, і інше оружжя, і хай кахнуться...

Як бачимо, руси-християни і русь-язичники виступають як дві рівноправні групи Ігорового оточення. У Києві наприкінці IX ст., нібито на тому місці, де Олег убив Аскольда, спорудили церкву св. Миколая (припускають, що під цим іменем Аскольда було охрещено), а в першій половині X ст. – церкву св. Ісаї «над Ручаєм» (за слушним спостереженням Михайла Грушевського, храм був посвячений св. Ісаї, бо у сприйнятті ново-навернених варягів Ісаїя-громовержець легко ототожнювався з богом грому й блискавки Перуном). Християнкою стала Ігорева вдова княгиня Ольга, охрещена самим патріархом за участю візантійського імператора під час візиту в Константинополь у 950-х рр.; у 959 р. Ольга навіть зверталася до німецького імператора Оттона I, чий двір славився місіонерами, з проханням «призначити єпископа і священників», тобто, можливо, мала намір пропагувати хрещення. Цьому планові, однак, не судилося здійснитися. Адальберт із Трура, пізніший архієпископ магдебурзький, який 962 р. очолює місію на Русь, після короткого перебування у Києві змушений був утікати звідси «з великими труднощами», коротко записавши, що він нічого не зміг досягти, бо прохання княгині, «як з'ясувалося, було відданим».

Для того, аби підкреслити «прозоріння» Ольжиного вчука Володимира, який спершу молився багатьом богам-ідолам, а потім уявляв у єдиного християнського Бога, літописець оповідає, що відразу після вокняження Володимир «поставив кумиря», тобто облаштував поруч зі своїм двором у Києві каплицю з фігурами шести ідолів. За реконструкцією учених, шлося нібито про верховні божества шести слов'янських племен – полян, деревлян, сіверян, дреговичів, кри-

вичів та ільменських словівін. Це Перун – бог-громовержець, покровитель війни і зброї, бог війнства; Дажбог і Хорс – божества сонця; Стрибог – повелитель стихій, бог вітрів; Сімарга – бог рослинності, землі й підземного царства; Мокош [Макош] – жіноче божество плодородності й хатнього господарювання. Місце «головного бога» у «пантеоні Володимира» посів Перун, якому приносили криваві пожертви, у тому числі людські. «Богам Володимира» присвячено величезну й суперечливу наукову літературу, де вилучаються етимологія та семантика імен азійських божеств. Їхня племінна прив'язка, типологічне місце в порівнянні з германськими, балтськими, іранськими, угро-фінськими і тюркськими культами. З іншого боку, існує величезний скептичний погляд на цю литовську оповідь, бо частина дослідників вважає її пізнішою вставкою, де просто скинуто до купи імена відомих за різними згадками поганських ідолів.

Так чи інакше, але навпроти княжого двору на Старокиївській горі, як свідчать археологічні розкопи, стояв храм-капище – уособлення «державного» язичництва. Оточена сусідами-християнами – візантійцями, поляками, чехами, болгарями, – Русь немовби застигла на порозі перелому, що мав остаточно вивести її на християнську орбіту. І безпосередньо підштовхнула це війна та політика. Восени 987 р. головнокомандувач східної візантійської армії Варда Фока проголосив себе імператором; незадовзі узурпатора визнали Мала Азія, Вірменія та Грузія. Законному імператорові Василю II Македонянину (976–1025) загрожувала катастрофа, і він узимку 987–988 р. звернувся по допомогу до київського князя. Той пообіцяв, але за умов, що Василь II віддасть йому свою сестру Анну, зобов'язавшись, зі свого боку, ок-

7. Монета князя Володимира Святославича (прорис)

реститися разом «з усім народом його країни, а вони народ великий» (як напише один із тогочасних арабських авторів).

Для Константинополя це був, як на тодішні погляди, прикислий мезазяїнс. Натомість для руського князя, який, охрещуючись, не лише ставав членом «християнської сім'ї» правителя, але й одразу посідав у ній почесне місце завдяки «багрянородній» дружині*, – нечувана честь, якої навіть німецькі імператори домагалися роками. Тож коли навесні 988 р. 6-тисячне військо русів та армія імператора, розбивши Фоку, врятували трон, Василь II віддавати сестру за зарва не квапився. Тоді Володимир здійснив збройний похід на Херсонес (Корсунь), здобув і спалював місто, а до Константинополя надіслав погрозу вчинити зі столицею імперії те саме. Це зробило візантійського володаря поступливим, і Володимир, отримавши обіця-

* Поняття «сім'ї правителя» напевно слід вживати не як метафору, а як реальний політичний інститут. Середньовіччя з ієрархічною організацією міждержавних зв'язків, де імператора називали «батьком», на якому щаблі перебували його «брати», наліч – «сина», ще нижче – «притетілі». Короновані особи вважалися «братями» (!) так зверталися один до одного у дипломатичному листуванні, а володарі княжого рангу називали «притетівами», що безомовково сигналізувало про обсяг суверенітету.

народку» Анну, відбув із нею до Києва. Час і місце його особистого охрещення дискусійні, натомість примусове навернення князя, здійснене відразу після Корсунського походу, літописцями згадується як подія 988 р., описуючи його так:

І коли прибув, повелів він посаджати кумирів – тия порубати, а других вогнем оддати. Перуна ж повелів він прив'язати конем до хвоста і волоняти з Гори по Боричевому [узвозу] на Ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями... Потім же Володимир послав посаджів своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо же з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде...». А на завтра вийшов Володимир з попами царяцинями і корсунськими на Дніпро. І відбулося людей без ліку, і вийшли вони у воду... з повн, стоячи, молитви творили. І було видіти радість велику на небі й на землі, що стільки душ спасється...

Щодо «радість великою», то літописець, слід думати, перебільшив. Християнізація по всій Європі просувалася з труднощами, долаючи спалахи опору. Наприклад, затяту протидію завершено

ню понад пів століття чинили сакси; наприкінці X ст. рецидив язичництва вивалився у збройні конфлікти в Чехії; у Польщі та Угорщині впродовж 1030-х рр. спалахували повстання, що супроводжувалися поверненням до старої віри; на східі XI ст. шведський король Свейн відмовив криваві жертвоприношення і т.д. Не стала винятком із загального правила і Русь. Мешканці Новгорода вдалося охрестити лише наступного року, і то «в залій сіні». Майже через сто років літопис оповідає про спалахи язичницької реакції у Новгороді, Ростовській землі та Києві: тут наприкінці 1060-х рр. якийсь волхв [жрец] прорікав «від імені п'яти богів», що невдовзі «Дніпру потечи вспять, а землям преступати на иня места». Наскільки стійкими були поганські вірування, видно, для прикладу, із Судебника сербського царя Стефана Душана 1349 р. (а серби були охрещені ще наприкінці IX ст.). Серед іншого, тут є і пункт «Про могилы»:

І люда, які з волхуваннями дістали [покіянків] з мого і їх палать, і село, котре так зробить, нехай палить вражду [штраф]. Коли ж на це пішов сіп, нехай буде викнутий із поляства.

8. Охрещення князя Володимира Святославича. Мініюра XV ст.

Охрещення Русі дало прямий поштовх до розповсюдження тут слов'янської версії писемної культури, що на кінець X ст. уже мала столітню «біографію». Поява кириличної абетки, як відомо, пов'язується з так званою моравською місією Константина (а чернецькі Кирила) і Меодія, братів із македонського міста Солуня (Салонік). Проповідаючи впродовж 860-х рр. як візантійські місіонери у Моравії, брати на основі грецького алфавіту створили слов'янську буквену систему й записали зроблені ними ж перші переклади з греки на слов'янську Євангелія та Псалтиря. Після насильницького припинення моравської місії (886 р.) учні Кирила та Меодія Клімент Охридський, Наум Охридський, Константин Преславський та інші знайшли притулок на території Болгарського царства. Саме тут, у македонському Охриді та болгарському Преславі, виникли авторитетні осередки слов'янського перекладу з греки літургійних, житійних та учительних текстів, укладання збірок учительних сентенцій тощо. Врешті, саме звідси тексти християнського обігу розповсюджувалися по слов'янських теренах Грецької Церкви, довола яких з кінця X ст. увійшла й Русь.

За свідченням Чорноризця Храбра, автора «Сказання про писмена» (кінець IX – початок X ст.), де поемічно обстоювалося право на оживлення слов'янської мови в церковних текстах нарівні з грецькою, латинською та єврейською, творцем кириличного алфавіту був Константин (Кирило) Філософ:

Прежде убо словене не имеху кнзи, но чертами и резами чытеху и гатааху, вогани суще. Крестыиши же ся, римлянами и греческими писмени нуждахуся [писати] словенску речь без устроена... И тако бешу много лета. Потом же человеколюбец Бог — послаа нмь

3. Графіті XI ст. на стіні собору Святої Софії у Києві (прорис)

святого Константина Философа, названого Кириллом, мужа праведна и истинна, и сотвори нмь ... писмена...

Натомість у так званому «Павонському житті», що його уклав Кирилів учень Клімент Охридський, про творця слов'янської абетки сказано, що, перебуваючи в 860-х рр. у Херсонесі, він побачив тут Євангелія і Псалтир, «роусьскими писменами писано, и чловека обрече глаголюща тою беседою, и беседова с нимъ, и силу речи преимъ», тобто поклав в основу нового алфавіту «руські писмена». (Щоправда, деякі дослідники вважають цей фрагмент «Життя» пізнішою вставкою.)

Так чи інакше, але ще до запровадження згаданої абетки серед слов'ян спорадично використовували грецьке письмо, про що згадує і Чорноризець Храбр, вказуючи на труднощі його вжитку «без устроена» (що й зрозуміло, бо грецька мова не знає багатьох звуків, властивих слов'янам). Нині чимало популярності набула гіпотеза, що місцями, руським варіантом такого «устроєнія», тобто прилаштування грецького алфавіту до слов'янського мовлення, була так звана софійська абетка. Сергій Висоцький виявив її серед графіті Софійського собору у Києві; вона містить зображення 23 літер грецького алфавіту з додачею чотирьох специфічно слов'янських літер Б, Ж, Ш, Щ.

Серед інших гіпотез, які важко прийняти чи спростувати за браком відоміть пам'яток, варто згадати дискусії довкола так званого «письма русів», котре дехто з учених поєднує зі скандинавським рунітним письмом. Про нього згадують кілька арабських авторів, зокрема Ібн-Фадлан, який описує бачений ним особисто у 921 р. обряд поховання знатного руса так:

Спочатку вони розклали вогнище і спалили на ньому тіло, а далі вони збудували щось на зразок круглого пагорба і посередні його поставили великий брусок товстий, написали на ньому ім'я цього мужа й ім'я царя русів і відійшли.

Щоправда, вістря дискусій, присвячених витокам руської писемності, часом переміщується з наукової площини у сферу патріотичного хотіння, ототожнюючись з ідеєю самобутності місцевой культури в дохристиянські часи. Воно, зокрема, живить і такі нестримні фантазії, як, приміром, спроба відшукати «знаки алфавітного типу» на кераміці II–I тис. до н.е. Ясно, що коментарем тут може бути лише нагадування двох простих істин. По-перше, абсолютна більшість буквено-звукових систем письма виникла не «сама з себе», а шляхом заповнення (наприклад, із фінікійського першовірця постані інші вживані єврейський, арабський, вірменський, грузинський, грецький, латинський і кириличний алфавіти). По-друге, писемна традиція є завжди річчю доволі пізньою, вона встановлюється лише тоді, коли уже мовлення перестало задовольняти потреби спільноти в обміні інформацією на відстані та в часі. Цей рівень її розвитку завжди збігається з появою «державних» інститутів – адміністративних, фіскальних, релігійних тощо. Саме таке становище вперше склалося на Русі після постанови тут держави наддержавного

типу, що збіглося з офіційною християнізацією. Утвердження нової реальності диктувало потребу в книгах церковного обігу, а «золотий вік» македонсько-болгарської культури змалу IX–X ст. зумовив появу осередків книжності, звідки кирилична абетка проникла до Києва разом із перекладеними во-слов'янсько-му церковними текстами, поналу опанувочи й інші, позацерковні, сфери життя, а відаки – переставчи бути монополією духівництва.

За літописом, початок шкільній («книжній») освіті поклав Володимир, який одразу після охрещення князя «став у знатних людей дітей забирати і оддавати їх на учення книжне». Так було покладено початок школоу «книжних людей», а далі й творенню перших пам'яток руської «книжності», що їх перенесували в монастирях. Водночас графіті на стінах Софійського собору в Києві, новгородські берестяні грамоти, написи та клейма на будівельних пантах і зброї свідчать, що тоді ж, в XI ст., писемність поступово ширилася й поза стінами монастирських келій.

Контури державної будівлі XI століття

Тип ранньої руської державності можна визначити як патримонію, тобто устрій, за якого влада панівного роду та підпорядкована їй територія вважалася нерозривно поєднаними: право на владу над кожним членом роду, а після смерті чергового правителя територія розподілялася між його синами як спілчачками володарювання. Цю стадію розвитку держави називають *corpus fratrum* (досягано: «тіло братів»); на зрілішому етапі *corpus fratrum* переростає у *seniorat* (від латинського *senior*, тобто «старший») – зверхність старшого з братів, ще далі в монархію – владу однієї

особи. Патримоніальна модель володарювання не була суто руським автором. Із неї починали своє державне життя практично всі ранні політичні утворення «варварської» Європи – Франкське королівство, Норвегія, Британія, Угорщина, Чехія, Польща та ін. Гамбіна суть патримонії, сягаючи корінням родоплемінного укладу, полягала в тому, що право кожного члена павітного роду на співучасть у владі вважалося таким же безсумнівним, як спадкові права селянина-орача на землю в межах своєї громади. «Володарювати» було функцією, невідчужуваною сутністю даного роду, а піввадана територія сприймалася за його буквально-тілесне продовження, тобто, відповідно до архаїчного світогляду, перебувала у безпосередній залежності від фізичного здоров'я правителя, його удачливості, поведінки тощо (витоки феномена «родового володіння» належить шукати якраз у цих – іще язичницьких – уявленнях про нагічний зв'язок правлячого роду з територією, на якій реалізується його влада).

Як зазначає Олексій Толочко, на чні міркування я спиратимусь у характеристиках давньоруських владних структур, засади, на яких функціонувала Київська Русь як держава, оформилися доволі воняття «родили» – з її колективним правом володіти «Руською землею» (О. Є. Пресняков називав цю владну модель «сімейним володінням», В. Т. Пашуто – «колективним союзерітетом», О. В. Назаренко – «родовим союзерітетом»). За ідеальною схемою цієї моделі, інвершення одного члена роду коштом інших («самовластя») рішуче не схвалювалося: кожний князь мусив володіти своєю часткою, не переступаючи «преділа братня». Метафора «братерства» всіх членів роду Рюриковичів знайшла оперття і в церковній доктрині, згідно з якою бажати обсягу влади більшого, ніж дав

Бог – значить нехтувати божественним промислом (принагідно варто зазначити, що в Західній Європі цей елемент християнської доктрини під впливом римського права, поширюваного через канцелярії Римської Церкви та університети, досить рано пролушчала ідея авторитету приватної власності та індивідуального успадкування).

Паралельно до уявлень про рівність усіх членів роду почала оформлятися – ймовірно, в другій половині X ст., – ідея старшинства («старійшинства») одного з князів, що давало йому право на київський («старійший») престол та певну владу над «молодшими» – братами, синами, племінниками, онуками. Відтак у XI ст. вже фіксується поява «столичного» уділу – Київського, правителя якого належав титул «старійшого», або «великого» князя, що вказує на початок переходу від родового старшинства до політичного провуду (для прикладу, аналогічним шляхом ішло формування владних структур у польській державі, де за одним із князів із роду Пястів визнавалася зверхність над рештою як за *princeps* om [«першим»], а символічним вираженням цього служив «уділ принцеса» з центром у Кракові).

На репліки родового, язичницького, сприйняття особи та влади князя натрапляємо впродовж усієї кнєво-русської історії. Разом із тим уже від перших десятиліть після запровадження християнства можна зауважити спроби запровадити візантійські взірці. Володимир Святославич одразу після охрещення князя спорудив у Києві муровану церкву Богородиці (її будували грецькі майстри), надавши їй десятю частину княжих прибутків (звідки походить її назва – Десятинна). В XI – на початку XII ст. в Києві з'явилося ще три богородичні храми – Успенський собор Кнєво-Печерського монастиря (1073–1077 рр.), Владимирський храм Кнєво-Печерського монастиря (1090-ті рр.)

і храм Успення Богородиці в торговельно-ремісничій частині міста (1132–1136 рр.). Пригадавши, що Константинополь теж уважали містом, що перебуває під опікою Богородиці, провели паралель нескладно.

Ще промовистішим доказом «візантійських амбіцій» Києва стало спорудження знаменитого собору Святої Софії. Величний мурований храм спорудив Ярослав Мудрий між 1037–1044 рр. (за іншою версією, його заклали в 1017 р. на місці однойменної дерев'яної церкви, яку поставив Володимир Святославич). Освячений в ім'я Софії Премудрости Божої, головний собор київських князів безпосередньо апелював до однойменного імператорського храму в Константинополі. Софія Константинопольська, побудована в VI й реставрована у IX ст., символізувала осяйну могутність візантійських володарів; Софія Київська мала утверджувати перемогу християнства й авторитет Ярослава Мудрого, спадкоємця Володимира-першохрестителя. Грецькі майстри, що будували й прикрашали Ярославів храм, повторили компо-

зиційні та художні прийоми візантійських першовізірів. Однак на ктиторських фресках уже були зображені не члени імператорської родини, а сімейство самого Ярослава – він, його дружина, сини та дочка. Деяко з них несе великі свічки: за візантійським церемоніалом це пов'язувалося з великодніми виходами «багрянородник» до Софійського храму. Цей паралелізм промовистий: на середину XI ст. княжий рід уже претендував на статус царственного не тільки за язичницькими, але й за візантійсько-християнськими мірками.

За характерний приклад такого самого символізу може привести усталений набір так званих «княжих» імен, що їх надавали тільки членам роду Рюриковичів. Кожен із князів, окрім хресного церковного імені, мав власне «княже» ім'я з репертуару язичницької антропонімії, і саме так його величають сучасники, вже на підставі імені відносячи над загальною.

У словому напраті – до поєднання язичницького та християнського сприйняття інститутів влади – модифікувала-ся її зовнішня атрибутика. В країнах Західної Європи, де прообразом інтронізації стала коронація 800 р. у Римі імператорською короною володаря франків Карла Великого, можновладці отримували санкцію на владу від Церкви, яка освячувала помазанника Божого. На Русі інтронізації відповідав обряд «посадження на стіл». Однак попри величезну кількість літописних згадок про те, як той чи той князь «сів на стіл отця свого і діда свого», сама процедура залишається не цілком ясною, оскільки описів цього ритуалу в джерелах немає. На думку Олексія Толочка, «неуважність» сучасників промовиста: ментальність учорашніх язичників не передбачала спеціального обряду, що санкціонував би воєнничина, бо кожний князь і так сприймався як природний володар, призначе-

10. Княжа родина. Малюнок з «Лборника Святослава» XI ст.

ний для цієї місії самим фактом свого народження. Тож інтронізація за участю церковних ієрархів, із перенесенням до катедрального собору престолу, на якому після урочистого богослужіння «сідав» князь, стала звичайною практикою лише з кінця XI ст., а миропомазання взагалі не вийшло в звичай, оскільки його ідея була засадничо чужа поняттю про вроджене право володарювати.

Охрещення Володимира Святославича та його одруження з «багрянородною» сестрою візантійського імператора вводило київських князів, як уже згадувалося, до «християнської сім'ї» європейських правителів. Цей факт забезпечував не тільки моральний престиж, але й легітимність руської держави. Адже тільки християнський правитель християнської країни міг стати суб'єктом міжнародного права у тих формах, що вважалися загальновизначеними. Зокрема, кордон його володінь бував (принаймні номінально) недоторканим, воїнів під час збройних конфліктів брали у полон, а не в рабство, сам він ніг апелювати до помсти справедливості серед сусідніх королів тощо. Зрозуміло, ці категорії «міжнародної» правосуб'єктності ще досить умовні, однак за характерний приклад їхнього тлумачення може послужити наступ у XIII ст. хрестоносців на землі візантійських племен Балтії: рицарі тотально винищували або обертали в рабство населення якраз під гаслом його незалежності до легітимної християнської спільноти.

Безпосереднім проявом прилучення до «християнської сім'ї» володарів були перехресні династичні шлюби. Впродовж XI ст. ця практика швидко поширилася на руських князів. Після смерті «багрянородної» Анни Володимир Святославич близько 1012 р. одружився, як впускають, з онучкою германського імператора Оттона I. Широкою стала й географія шлюбних зв'язків дітей Володимира.

Одна з його дочок була за польським королем Казимиром, друга – за братом угорського короля, третя – за маркграфом Північної марки, а з-поміж синів Ярослав Мудрий одружився з дочкою шведського короля Олафа Скотконунга Інгігердою (Гриною). Святополк – із дочкою польського короля Болеслава I Хороброго. Своєю чергою, серед невісток Ярослава Мудрого бачимо сестру трирського архієпископа, дочку візантійського імператора Константина IX Мономаха, дочок польського короля Мешка II, саксонського маркграфа Оттона, маркграфа Північної марки фон Штаде, угорського герцога Белю. З-поміж дочок самого Ярослава, котрого іноді називають «тестем Європи», Анастасія була за угорським королем, Єлизавета – за норвезьким (а потім, одолавши, – за данським), Анна – за французьким.

Династичні шлюби сприяли активізації політичних та особистих контактів. У Києві при дворі Ярослава Мудрого в різний час жили норвезький принц, майбутній король і шукач руки Єлизавети Гаральд Грізний, племінники угорського короля Іштвана I Святого (старший із них, Ендре, згодом сам стане королем, зятем Ярослава), сини англійського короля Едмунда Заміздобогого. На початок XI ст. припадають перші згадки про Київ, що їх зробили іноземці – єпископ Бруно з Кверфурта, який через володіння Володимира Святославича проступав як місіонер до печенігів, та архієпископ Титмар Мерзебурзький (ідей у своїй хроніці під 1017 р. записав свідчення очевидців – німецьких воїнів, що допомагали Святополкові в боротьбі з Ярославом Мудрим за батьківський престол). Бруно називав князя Володимира «великим і багатим володарем», а Титмар, описуючи «столицю Королівства Русів», говорить, що тут мешкає «вельмі-чистою чилом люду» і є понад 400 церков та 8 ринків. Якщо під церквами малися на

увказі навіть невеличкі капанці, то все одне розмах цивілізаційних змін, що припали на князіння Володимира і Ярослава, а не жас. Тим-то логічно вмотивованого видається патетика проповіді «Слово про закон і благодать», зверненої до Ярослава майбутнім київським митрополитом, а на той час пресвітером київської церкви Спас на Берестові Іларіоном:

Похвалано ж і ми по силі твоїй маленки похвалили велике і давнє створеншого – нашого учителя і наставника, великого катана нашої землі Володимира, онука старого Ігора, сина славного Святослава, як і в роки володарювання свого мужністю і хоробрістю уславлявся в країнах багатьох. І понині перемогою і могутністю їх спомінаються і прославляються. Адже не в слабкій і беззійній землі володарювали, а в Руській, що знава й чувана є в усіх чотирьох кінцях землі!

(Переклад Станіслава Бондаря.)

У згаданій проповіді Іларіон уперше наголошує на «столичній» функції Києва. В попередніх, язичницьких поняттях володарювання «столиця» не існувало: оскільки держава персоніфікувалася в особі володаря, то й «столиця» містилася там, де перебував у той чи той момент він сам (такі «ставки» правителів характерні як для варварських королівств Європи, так і для азійських кочових держав). Тож ідея «столиці», як і згадану вище розбудову Києва, навіяла паралелі з Константинополем, сигналізуючи про відщеплення у свідомості підданих персона володаря від інституту держави.

Ще одним кроком на шляху деперсоніфікації влади стала поява першого писаного зводу законів – Руської Правди. Якщо, що конфлікту між військовими мужиками регулювалося й раніше й на підставі якогось усного «закону». Саме він служив основним джерелом для писаного права, яке серед германських народів так і називали – lex [дослівно з латині: «закон», у

традиційному перекладі – «права»]. Найдавнішим правничим зводом такого типу стала «Салічна Правда» франків [Lex Saliica], укладена за короля Хлодвіга (481–511). Між VII–XI ст. аналогічну фіксацію на письмі пройшли алеманська, баварська, рипуарська, фризська та багато інших германських «прав», а серед слов'ян власні «права» стали першим етапом законоутворення у Болгарії, Сербії, Хорватії, Польщі. Згідно з Новгородським літописом, Ярослав, утвердившись на київському престолі, відправив додому загіг новгородців, на який спирався, здобуваючи Київ, зі словами: «По се грамоте ходите, якоже списах вам, такоже держите». Далі в літописі під заголовком «А се єсть правда руская» вміщено текст так званої «Правди Ярослава» з 18 статей, які визначали покарання за різноманітні злочини – від вродної помсти за вбивство до штрафу «за обиду».

Ще за життя Ярослава Мудрого (вірогідно, після 1036 р.) згадані статті були уточнені двома княжими уставами про судові штрафи «за обиду» та крадіжку, а невдовзі після його смерті, у 1054 р., Ярославові сини прийняли доповнення, згідно з яким кривда помсти замінювалася викупом (пізніше юридичні пам'ятки назвуть його «головничество»). Врешті, додатки першої чверті XII ст., що регулювали кредитно-боргові зобов'язання, остаточно оформили звід законів, відомий під назвою «Поширена Руська Правда». Її норми застосовувалися на всій території Київської держави й після її розпаду: старе «руське право», як буде докладніше показано далі, почало витіснятися у Галицькій Русі лише в 1430-х рр., на українських та білоруських землях Великого князівства Литовського – у 1440–1460-х рр., а в Московському Великому князівстві – після затвердження Судебника 1497 р.

Як і решті згаданих вище ранньоправничих пам'яток, над Руською Правдою це тяжіє архаїчна процесуальна символіка, засвідуючи тривіковість язичницьких уявлень про злочин і кару. Однак деталізація регулювання кримінальних, спадкових, родинних та власницьких відносин показує, що людина вже помітно звільнялася від опіки роду. Нагляд же за дотриманням норм соціального співжиття покладалася на княжу владу – її адміністративно-судовий апарат був уповноважений чинити «суд і правду» іменем князя. У цьому розумінні поява Руської Правди була справді подією епохальною, бо в суті речей вона міняла статус князя: з вождя дружини він перетворювався на правителя всієї людності.

* * *

Оглядаючи соціальні новації XI ст., можна ствердити, що головну роль у них, поза сумнівом, відіграла Церква, яка взяла на себе перебудову ментальності вчорашніх варварів – більш-менш однорідного колективу, в якому «знатні» особи вели перед завдяки авторитетові сили. Пропагуючи інакшу модель пакування й підкорення, Церква прищеплювала їй через «науку вірну», згідно з якою поділ на володарів і підданих, владх та нижчих поставав як наслідок божественного впорядкування світу – справа промислу Божого. Проте роль Церкви в соціалізації колишніх варварів була набагато складнішою, ніж прищеплення покори. Її душпастирський обов'язок, що його вперше проголосив іще один із найавторитетніших християнських теологів Аврелій Августин (354–430), полягав у тому, аби, проповідуючи смирення, нести «дух братерства» жорстоким земним царствам. Визнаючи нерівність людей на землі, а водночас їхню рівність перед Богом, коли воло-

дар – це такий самий раб Божий, як і його підданиі, Церква тим самим і санкціонувала, і пом'якшувала соціальні антагонізми. Характерно, що вже перша з них відомих християнських пам'яток Русі, вже згадане «Слово про закон і благодать», звертається до «всіх християн – незнатних і знатних, рабів і вільних, юнків і старих, бояр і простолудців, багатих і вбогих». Пропагуючи соціальне примирення, Церква водночас брала під свій захист найнещодавніші групи населення, зокрема невільників. Давньоруська церквяна проповідь XII–XIII ст. наскладає закликами співчутливо ставитися до раба, і що головніше – бачити в ньому людину, яку не можна безкарно вбити, згвалтувати, покалічити. Як бачимо, долаючи стереотипи язичницьких практик, Руська Церква намагалася прищепити «добрим християнам» негативне ставлення до рабства.

Боротьба князів за київське «прічастя» в XII–XIII століттях

Ярославові Мудрому довелося здобувати київський престол у драматичній боротьбі з братами. Відразу після смерті Володимир Святославича у Києві 1015 р. вокняжився Святослав (чи то син, чи то племінник покійного), наказавши вбити трьох братів-конкурентів – Бориса, Гліба й Святослава. Своєю чергою, Ярослав за допомогою новгородців та найманців-варягів збройно подолав Святослава й знейтралізував іще двох братів, одного з них, Судислава, у'язвивши, а з другим, Мстиславом, досягнувши порозуміння. Далі Ярославове князівня протікало без внутрішніх конфліктів. Перед смертю він у 1054 р. розділяв «градя» між своїми п'ятьма синами; літопис наводять текст цього розпорядження, нібито проголошеного у формі промови до княжичів:

...иже вѣрѣнъ и правъ... вѣрѣнъ и правъ... вѣрѣнъ и правъ...

11. Прямління князя.
Мініатора XV ст.

Осе я одладожу зі світу цього. А ви, сини мої, знайте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. Якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви жарко жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сваритесь, то й самі погинієте, і землю отців своїх і діди погубите, що її надбали вони трудом великим... Тепер же поручаю я – замість себе – сніа сніа, Кнѣ, найстаршому синові моему, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Черніів, а Всеволоду – Переяслав, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ.

Проте «любов», яка мала би єднати нащадків Ярослава Мудрого, переносилась на свільну територію володарювання, не витримала перевірки часом. Уже наприкінці XI – на початку XII ст. може-

мо зауважити нове сприйняття князями підмаданнх земель, що спиралося на право спадкової власності. Дедалі інтенсивніше множення родових гілок, кожні з яких поступово почала усвідомлювати себе окремим родом, увело у ніжкнвківські відносини поняття «отчини» – землі, на якій утверджалося те чи те відгалуження роду. Найраніше воно може бути прикладене до Полоцька, де вже після смерті Ярославового брата Ізяслава († 1001) залишився правити його син Бречислав, а з 1044 р. – онук Всеслава (Полоцьке князівство перебувало у володінні Ізяславичів Полоцьких аж до зняття у другій половині XIII ст. з Антвою).

На момент смерті Ярослава Мудрого на Русі існувало дві потенційні отчини – Ярославичів та Ізяславичів Полоцьких (нащадки Ярослава, «Ярославів онуків», завжди підкреслювали свою відмінність від Ізяславичів – «Роговоложнх онуків»: Ізяслав, утім – як і Ярослав, були синомн князя Володимира Святосла-

веча та волоцької княгині Рогніди, дочки князя Рогволода, якого вбив Володимир). Зібравшись у Любечі в 1097 р. на свій перший з'їзд («сміє»), «Ярославів онуки» домовилися про розподіл доти спільної отчини на три отчини старших ліній Ярославового дому – нащадків Ізяслава, Святослава і Всеволода Ярославичів. Так був уперше проголошений принцип спадкового володіння підвладними територіями: «Кождо да держить отчину свою».

Ухвалу Любечського з'їзду супроводжували численні сум'яття та переміщення. Проте загалом починаючи від середини – другої половини XII ст. засади розподілу виглядали вже більш-менш усталеними. За правнуками старшого з Ярославових синів, Ізяслава, утвердилось Турівське князівство, згодом розділене на Турівську й Пінську половини, котрі, своєю чергою, поділилися на ще менші уділи-отчини з центрами у містах Волинського Полісся – Степані, Четвертіні, Несвіжі. Їхні власники під іменами князів Несвізьких, Городецьких, Степанських та ін. згадуються в джерелах кінця XIII–XV ст., поволи вигасаючи (знятою склад рід Четвертенських, із представниками якого ми зустрінемося на сторінках цього нарису в набагато пізніші часи).

За нащадками другого Ярославового сина, Святослава, закріпилося Чернігівське князівство (від Святославового сина Олега ця гілка стала називати себе Ольговичами). У XIII–XIV ст. чернігівські Ольговичі поклали початок розгалуженій спільноті власників дрібних уділів у північній частині старого Чернігівського князівства – Сверхині; пізніша традиція називає тутешніх князів, чії землі лежали на буферній смузі між Великим князівством Литовським і Московією, «верховськими». Серед «верховських» князів, котрі до кінця XV ст. слу-

жили «з отчиною кому вохотя» – Москові чи Вільну, а далі опинилися в складі Росії, бачимо предків багатьох відомих російських княжих родів, як Волконські, Оболенські, Трубецькі, Карачовські, Одоєвські та ін. Ще одна гілка Святославичів спадково обійняла стони Муромського й Рязанського князівств, а часом теж поглинутих Московією.

Нащадки третього з Ярославових синів, Всеволода, названі за іменем київського князя 1113–1125 рр. Володимира Мономаха Мономаховичами, започаткували два потужні родові коліна – Мономаховичів Юрійовичів та Мономаховичів Мстиславичів. Перші після Юрія Долгорукого († 1157) стали правителями Володимиро-Суздальського князівства – історичного ядра майбутньої російської держави (останнім представником цього роду був син Івана Грізного цар Федір Іванович, який помер 1598 р.). Лінія Мономаховичів Мстиславичів, онуків та правнуків київського князя 1125–1132 рр. Мстислава Великого, започаткувала аж три гілки. Найстарша з них, волинська – це галицько-волинська династія Романовичів, що вигасла у 1320-х рр. (з неї ж виводили себе пізніші волинські князі роду Острозьких та Заславських, сложе – не безсумнівно). Молодший гілці Мономаховичів Мстиславичів, смоленській, аж до 1404 р., тобто до переходу під протекторат великого князя литовського, належало Смоленське князівство (від смоленських Мономаховичів походило чимало княжих родів Білорусі та Росії, як Жижемські, Соломерецькі, Вяземські, Ржевські та ін.). Врешті, наприкінці XIII ст. від смоленської гілки відщепилася гілка ярославських князів, котрі аннули зверхність великого московського князя аж наприкінці XV ст. (з ярославського княжого дому взяли початок відомі з пізньої російської історії Шаховські, Прохоровські, Курбські та ін.).

Процес «приватизації» колективної спадщини Рюриківців після смерті Ярослава Мудрого протікав вельми інтенсивно. До середини XII ст. на обшарках Русі сформувалося близько 15 більших князівств, кожне з яких практично жило самостійним політичним життям, визнаючи «старійшинство» київського князя лише номінально. На початку XIII ст. поняття «старійшинства» взагалі цезарє зі сторінок літописів, що опосередковано підтверджує заклад політичного інституту зверхності київського престолу над удільними князівцями. Парадоксом, однак, було те, що чим далі відходив один від одного родовий уділ фактично, тим гучніше пропагувалися ідеї загальнородового володіння й братерства Рюриківців. Завдяки цьому тогочасна світла не сприйняла так звану «феодалну роздробленість» (як називають події XII–XIII ст. в історіографії) як остаточний розпад Київської держави. Русь, фактично перетворена на конгломерат окремих політичних організацій, в увяї княжників та їхніх «учнів» – князів і надалі сприймалася як колективна спадщина єдиного роду, що відчував себе «одного діда окуками». Особлива роль у цьому надавалася Києву – «яко то єсть старійший город в землі вській».

Ці уявлення, зіперті не на реальне життя, а на віртуальні догмати, примушували навіть правителів окраїнних земель знову й знову звертати очі до Києва, претендуючи на жаданий «золотий стіл» і простуючи до нього силою – через віроломство, братовбивство, свистощення «вредівів братніх» та нищівні воєнні війни, які практично безперервно потрясли Руссю – у 1068–1069, 1078–1079, 1094–1097, 1116–1119, 1132–1139, 1146–1157, 1169–1174, 1199, 1202–1203, 1211, 1234 роках. За підрахунками Степана Томашівського, у Києві між 1146 та 1246 р. володарі мінялись 47 разів, назагал же тут пра-

вило 24 князя, причому 35 князівств тривало менш як рік. Тобто Київ залишався об'єктом політичних амбіцій аж до монгольського нападку, а кризиви зусилля князівських кланів зосереджувалися на захопленні київського престолу – «фемерного символу єдності».

До середини XII ст. київські правителі ще намагалися втримувати політичний контроль над усіма землями Русі, зокрема – в періоді князівств таких авторитетних князів, як Володимир Мономах (1113–1125) та його син Мстислав Великий (1125–1132). Однак із часом стара ідея колективного володарювання Рюриківців звужується до території київського уділу, що обіймав історичне ядро Русі, тобто «Руську землю» в стилістично значенні – Київщина та Переяславщина. Відтак сфера юрисдикції київського князя охоплювала Київську землю та підконтрольні київському столу Турівське й Переяславське князівства, де князь ніг наділяти «причастям» членів власних угруповань. Оскільки ж на «причистях» (частку) в київському володарюванні претендували всі сильніші князі, то реально це досягалось шляхом захоплення Києва певною коаліцією, лідер якої, оволодівши київським столом, роздавав у «Руській землі» волості своїм прибічникам. Але й останнє не проходило мирно, бо кожний із дучих Рюриківців уявляв, що має більшу, ніж «братія», причетність до землі «отців і діда». Наприклад, конфліктуючи з Рюриком Ростиславичем, одним із київських князів, що сидів на київському столі аж дев'ять разів між 1173 та 1210 р., володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович заявляв:

*Волость – область, округ (від праслов'янського *volъ – влада, панування, підвладний край). У Київській Русі XI–XIII ст. волостю називали чітко не окреслений територіальний комплекс, що ніг охоплювати місто з округом, кілька міст або навіть новельку «землю» на зразок Турівської.

Ви есте нарекли мене у своїм племіні,
у Володимировіні, старшині. А нині ти
сів еси в Києві і мові частки [причас-
те] не відняв еси в Руській землі, а роз-
дав еси іванам, молодшим братам
своїм. Навіть частки мені в ній нема, а
як тобі – то й Києві, і Руська область.
Тож кому ти еси в ній частку дав, то з
тим же її і гладі, і стерени...

За поняттям «причастя у Руській землі», тобто на теренах історичного ядра Русі, ковалось два змісти: видний, зіп'єртий на вигоди від правління «городани й волостями», і прихований, що сягає корінням згаданих вище архаїчних уявлень про нероздільність правлячого роду та підвладної йому території. Щодо першого, то широко відбита в літописях практика переділів Київського князівства між черговими «командами» володарів, якаро відображає тип феодального васалітету XII–XIII ст. Тимчасові власники волостей, збираючи данини й судові олати з їх населення, були зобов'язані надавати київському князеві військовою допомогою («подле ездити») та політичну й моральну підтримку («ходити в руку»). Він, зі свого боку, міг відібрати волость за недотримання договірних зобов'язань – «за вину». Волость не переходила спадком, не обмінювалася, не продавалася. Певна особа користувалася нею доти, доки не відбувалася черговий перерозподіл, або не приходив новий правитель, який передавав держання князям із власної «команди» (це перегукується з європейською практикою бенєфіція – тимчасового володіння, яке сюзерен надає васалові під умовою служби чи у винагороду за службу).

Що ж до прихованого, світоглядного змісту «причастя» членів роду Рюриковичів у їхньому гінтерланді – Руській землі, то він, на думку Олексія Толочка, спирався на суміщення язичницьких уявлень з чинюслідкуванням християнсь-

кої літургії. Згідно з першими, держава мислилася антропоморфно – як людське тіло, де князь є головою, «земля» – тулубом, піддані – ногами. Відтак колективна влада над «землею» мала реалізуватися шляхом виділення кожному з членів княжого роду частки («причастя») у цьому тілі. З іншого боку, поняття «причастя» за своєю «тілесною» суттю співвідносне з Євхаристією – церковним таїнством годування учасників літургії хлібом та вином, символічними плотьтю і кров'ю Сина Божого, які той роздав учням-апостолам. Як причащанням досягається тілесна єдність людями з Церквою, так і князем «причастям» – долучення до влади, тобто тілесна тождність князів-братів із землею-державою. Аргументуючи свою думку, Толочко звернув увагу на характерну деталь: згідно з літописом, Володимир Святославич, уперше розподіляючи Київську державу між синами, поділив її «на часті» за числом апостолів, на 12 частин, хоча синів у нього було більше; на відомій ктиторській фресці собору Святої Софії у Києві теж зображено дванадцять фігур – усупереч тому, що Ярослав Мудрий мав лише сімох синів, тож сакрального числа вдалося досягти через додавання дружини й дочок. Іконографічно Євхаристія зображається як прямиування до Христа дванадцятьох апостолів – по шестеро з кожного боку. Саме так скомпонувано й ктиторську фреску в Софійському соборі, що мало служити, на думку Олексія Толочка, наочним «показуванням» княжого «причастя».

У тогочасній Європі антропоморфна концепція держави передавалася через поняття «суспільного тіла» [societas], яким позначали світську спільноту за аналогією до інтерпретації Церкви як «Тіла Христового» [Corpus Christi]. Те й друге разом складало «незагальну єдність» – шінєргіаіза. Проте ні з європейською думкою, ні з

Пі візантійськими паралелями Русь, схоже, не була збройом. Це дозволяє припускати, що сприйняття княжої влади як Бжаристії («причастя») – суто руське за походженням.

Абстрагуючись від співвідношення визначницького та християвського компонентів у сприйнятті княжої «причастя», варто підкреслити один, як видається, важливий момент. Упевненість у праві кожного з Рюриковичів на «причастя» в нідерландській династії, «Руській землі», політичний реалізм XII–XIII ст. вже не відповідала. Проте завдяки ретинкам тогочасних ідеологічних доктрин – концепції «причастя» формувала, асупереч очевидному, уявлення про Київську державу як єдиний політичний організм. Найбільшим же парадоксом стало її дивовижно «довге» тривання: воно пережила не тільки фактичний розпад Русі, але й поділ її між сусідами. Адже чи не та сама ідея «причастя» у змодифікованому вигляді лягла в основу московських претензій XVI–XVII ст. на «вотчину всецелую государя нашего» Київ.

На завершення залишається додати, що зі зміцненням удільних князівств, фактично незалежних від Києва, їх правителі вже з першої половини – середини XII ст. почали самі здійснювати роздачу волостей у межах власної юрисдикції на тих самих засадах, як досі це робив київський князь. Саме ці переміни й заклали реальний механізм поступового втворення кількох цілком самостійних регіональних політичних утворень – як-от Володимиро-Суздальське, Новгородське, Смоленське, Полоцьке чи Галицько-Волинське князівства. Акцією, котра стала свого роду підсумком «київської» доби в руській історії, вважають похід на Київ володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського 1169 р., коли силами його коаліції

місто було здобуте й сплюгдроване. Як оповідає літописець:

І грабували вони два дні увесь город – Печерала, і Гору, і монастирі, і Софію, і Десятину Богородицю, і не було помилування нікому і нізвідки: церкви горіли, християни убивали, а другик в'язали, жінок вели в полон, смолонць розлучаючи із мужами і діти ридали, дивачись на матерів своїх. І взяли вони найна безліч, і церкви огорили від ікон, і книг, і риз, і двоєни пошімали...

Дослідники, щоправда, зі скепсисом ставляться до надто емоційного опису літописцем-княгиним масштабів спустошень, бо Київ грабували та палили й інші князі, здобуваючи «золотий стіл». Однак промовистим є сам характер акції Андрія Боголюбського: заради зміцнення власного авторитету він уже не утверджувався в Києві, а планарував його.

Люди Русі: oratores, bellatores, laboratores

Мешканців Київської держави як певну цілість, що її вранд-годи виводили на кім історії, аби відітінити діяння головного героя – князя, книжники називали «дружина і люди». Таке окреслення не збігається з класичною трійдою середньовічного соціуму, котра, за усталеним на заході Європи поглядом, мала обіймати три групи: oratores («люди молитви»), тобто церковнослужителі), bellatores («люди війни» – рицарі), laboratores («люди праці», трудящий люд). Кожна група, згідно з політичними уявленнями тих часів, доповнювала іншу, здійснюючи власне призначення – релігійне, оборонне та господарче, і кожна потребувала двох інших для того, аби «тіло» політичної спільноти було «гармонійним». На Русі, однак, ні в книжці, ні в набагато

пізніші часи духівництво не було виокремлене так виразно, як на Заході. Очевидно, це можна пояснити доктринальними принципами Східної Церкви, де миряни й священники стояли ближче одне до одного, ніж у «латинському» світі. На відміну від західного розуміння «католическості» (соборності) Церква як цілості, в якій духовний авторитет архієреїв уважалася незалежним сам собою, візантійська релігійна думка вбачала соборність у єднанні служителів Церкви з паствою. Згідно з багатомірною практикою, пастир не стояв над мирянами, а, приступаючи до служіння за їхньою згодою, керував ізсереддя їх стада; тимчасом паства мала йти за ним нібито з повним віданням того, що відбувається у Церкві.

Такі, сказати б, по-сучасному, «колективні» засади візантійського церковного життя, що формувалися починаючи від V ст., було перенесено на Русь у готових формах, разом з усією церковною організацією. На їхню вагу в тутешніх практиках промовисто вказує та деталь, що поняття «собор», тобто зібрання ієреїв для вирішення тих чи тих питань, на Русі стали позначати як власне собор (синад), так і центральний міський храм. У ньому попи менших храмів відправляли почергово літургію, утворюючи разом «каїрос» соборного храму, що керував церковно-адміністративними справами відповідної округи. Наприклад, до «соборів» у Києві вже в XI ст. належали Десятинна церква та Софійський храм; кілька «соборів» наприкінці XIII ст. фіксується у Галицькому князівстві; у XIII ст. «соборним» був Успенський храм м. Володимира на Воллі тощо.

Молода християнська спільнота Русі успадкувала не лише візантійську церков-

ну доктрину, але й організаційні структури Грецької Церкви. Втім, інакше й не могло бути, оскільки створена в Києві митрополія була підпорядкована Константинопольському патріархатові й очолювала її, за двома винятками, митрополити-греки (ця традиція обірветься лише з другої половини XV ст.). Появу Київської митрополії, тобто церковно-адміністративної округи зі «столицею» [з грецького metropolis] власного архієпископа, більшість дослідників датує часом між 988–998 роками. Серед трьох перших митрополитів, чия діяльність підтверджується джерелами, бачимо греків Теофілакта (988 – перед 1018), Йована I (перед 1018 – бл. 1030) і Теодемпта (бл. 1035 – 1040-ві). Канонічно вони та їхні наступники залежали від патріарха, який висвячував одну з трьох кандидатур, запропонованих патріаршим синодом. Із Константинополя до Києва привозили також світе миро, що служило символом церковного зв'язку. Після прибуття на Русь митрополита урочисто зводили в сан у Києві (цей акт, як і церемонію вокляжіння, літописи називають «посадженням на стіл»). Митрополитичим храмом уважалася Свята Софія, де архієпископ правив урочисті літургії, садив на стіл князів, хіротонував єпископів, скликав собори.

Джерела майже не зберегли свідчень про пастирську та адміністративну активність митрополитів, до якої Константинополь надалі не втручався, не порушуючи самоврядності дочірніх церковних інституцій. Вочевидь негативну роль мала відігравати та обставина, що митрополити не знали руської мови, тобто завжди були певною мірою ізольовані від пастан та місцевого каїру. Ізоляція не обмежувалася новими бар'єром: грецькі ієрархи не орієнтувалися у внутрішніх проблемах Русі, приїжджаючи іноземцями й ними залишаючись (тим

* Від грецького *synagoge* – духівництво, каїр (звідси «каїрник» – церковнослужитель). Від XIII ст. слово «каїрос» починає вживатися своїм «українізованим» варіантом – «каїрес».

більше, що з огляду на поханий вік їхнє перебування тут майже ніколи не тривало довго). З іншого боку, чужоземне походження давало й свої переваги. Як людям стороннім, обраним і посвяченим без втручання місцевих правителів, митрополитам легше було зберігати нейтралітет у міжкнязівських чварах, війнах та інтригах. Відстороненість архієпископів опосередковано поширювалася на позицію всієї Церкви, котрій аж до монгольського нападу, всупереч реаліям політичного життя, вдалося уникнути розпаду (звідси, серед іншого, бере початок і пропаганда церковними книжниками єдності «Руської землі» – навіть тоді, коли Київської держави як цілості вже не існувало).

Врешті, не можна оминути й того, що архієпископи-греки разом зі штатом своїх перекладачів і служителів привозили книги та ікони, запроваджували церковні ритуали й елементи світського етикету, протегували грецьким малярям-іконописцям та ремісникам, які оздоблювали руські храми. І хоча в цілому роль митрополитів у перенесенні на Русь візантійської освіти й книжності не фіксується як помітна, але так чи інакше саме вони та їхнє оточення виступали тут єдиними автентичними носіями грецької культури – коли не прищеплюваної, то принаймні «показуваної» руському загалові.

Створення митрополії передбачало одночасну появу єпископських кафедр у центрах епархій (від грецького *επαρχία* – провінція). Наприкінці князівства Ярослава Мудрого, тобто в середині XI ст., епархіяльний поділ (принаймні теоретично) було охоплено всю територію Київської держави. Єпископи сиділи, зокрема, в усіх більших політичних центрах: Новгороді, Чернігові, Полоцьку, можливо – Турові. За звичаями Грецької Церкви, проголошення нових епархій належало до компетенції митро-

полита, не потребуючи узгодження з патріархом. Практично ж поява нової епархії залежала від місцевих князів, які надавали єпископам матеріальне утримання. Саме так наприкінці XI – впродовж XII ст. виникла низка нових епархій: Переяславська (до її складу, окрім Переяславської, спершу входили Смоленська та Суздальська землі); Білгородська (за назвою Білгорода – княжої резиденції під Києвом на р. Ірпінні); Володимирська (з центром у Володимирі на Волині); Перемиська; Юрійська (місто Юрій, інакше Георгія [нижн. Біла Церква]) заснував Ярослав Мудрий на р. Росі, на пограниччі з печенігами, тож створення Юрійської епархії мало на меті місіюну діяльність у Пороссі; в середині XII ст. її центр було перенесено до Канева); Ростовська, створена з метою християнізації місцевих угро-фінських племен; Смоленська; Галицька; Рязанська та ін. Ще пізніше, у XIII ст., з'явився Холмська та Луцька епархії, а в цілому напередодні монголо-татарського нападу функціонувало 16 єпископських кафедр, чії обшири загалом збігалися з більшиною державно-князівствами, що виділилися з Київської держави. Власне, і саме дроблення первісних єпархіяльних структур стало наслідком політичної децентралізації: «своя» єпископська кафедра ніби фіксувала самостійність князівства, і тому місцевий князь охоче забезпечував її матеріально. Характерним прикладом може бути відщеплення від спочатку величезної Переяславської епархії Смоленського (1137 р.) і Ростовського (бл. 1060 р.) єпископських столів – із наступним виділенням з останнього Володимиро-Суздальської епархії (1124 р.).

Єпископи («владики»), на відміну від митрополитів, були переважно місцевими людьми. І хоча їхнє поставлення належало до прерогатив митрополита, проте вирішальну роль відігравала про-

теція князя (літописи, «забуваючи» про митрополитів, раз у раз повідомляють, що того чи того єпископа «поставив» князь). Характерно, що навіть обряд поставлення єпископа складався з двох церемоній – церковної (літописів), що проходила у Софійському соборі, і світської (застановлення) – у церкві найдавнішого великокняжого монастиря, Георгіївського.

Очевидно, вже з XII ст. при єпископських катедрах почали формуватися органи управління, де господарськими справами займався «владичий тіун», а судові функції виконували «владичі намісники» (згідно з церковним уставом, до юрисдикції Церкви належали справи, пов'язані з родинним життям, а також судочинство над кліром та простолудом, що підлягає церковним інституціям). Єпископи виступали також посередниками у міжкнязівських конфліктах – як посланці та представники Церкви, що приймали взаємні присяги («хрестні цілування»).

Перші служителі рядового кліру були вихідцями з балканських країн і, можливо, Моравії, тобто людьми, що могли правити літургію по-слов'янськи. За правління Ярослава Мудрого число священників збільшується (як записи під 1037 р. літописеця, «чернорисци поча множитися»). Чималою мірою цьому сприяв звичай, згідно з яким сини священників наслідували заняття батька, навчаючись від нього порядку служби Божої та проведенню церковних обрядів. Джерела не дозволяють окреслити мережу парафій, однак можна припускати, що доволі Києва вона вже в другій половині XI ст. існувала. Що ж до права поставлення на приходи, то їх було унормовано аж на соборі 1273 р., де, серед іншого, передбачалося, що «єпископ нас пересвідчитися у моральності кандидата, його вімінні читати Святе Письмо та знанні церковного співу. Слов'янська

12. Капітель Георгіївського собору XIII ст. у Чернівцях

мова літургії полегшувала підготовку до священства, проте, з іншого боку, саме ця обставина гальмувала розбудову шкільництва – на противагу Західній Європі, де школа була, за влучним висловом Софії Сежик, «приречена на розвиток», бо мусила навчити незрозумілої нові богослужіння – латини.

Разом із першими монастирями, що засновувалися коштом князя, на Русі поряд із білим духівництвом з'являються монахи. Показовим, зокрема, є зростання числа монастирів у Києві, де окремі княжі діляки під спадковим патронатом утримували власні обителі, що символізувало зв'язок із гніздом роду – Києвом. У XIII ст. тут було 18 монастирів, у тому числі засновані Ярославом Мудрим ще в 1030-х роках Георгіївський та Ірининський, а також створені у другій половині XI – впродовж XII століття Всеволодом Ярославичем Андріївський та Видубицький Михайлівський. Ізславлянами – Дмитрівський і Золотоверхий Михайлівський, Святославичами (Ольговичами) – Симеонівський, Федорівський і Кирилівський тощо. Ці монастирі, наслідуючи характеру для балканського християнства традицію «задуужько», себто місця поминання покійних членів того чи того роду, водночас служили його усмиль-

13. Постриження в ченці.
Мініатюра XV ст.

вціями (цей звичай надовго переживає киево-руські часи: наприклад, у XV–XVI ст. абсолютна більшість волинських монастирів являтиме собою, власне, «задумбиня» місцевих княжих родів).

Особливий, «міжкнязівський» статус мав Києво-Печерський монастир, що його у 1050-х рр. заснував св. Антоній, боярський син із м. Любеча (нині Чернігівської обл.). На кінець XI ст. тут мешкало вже до 180 ченців. Третій ігумен монастиря, св. Феодосій († 1074), син дружинника з м. Василева (нині Васильків під Києвом), запровадив тут уперше на Русі чернечий статут одного з засновників візантійського монашества Теодора Студита, що передбачав суворі вимоги до «братії», яка мала жити спільною громадою у

безнастанній молитві й праці. В літописі оповідається про це так:

І став [Феодосій]... шукати устав ченців студійських, і добувши [яого] ... списав, і встановив у монастирі своєму: як співати спів монастирський, і поклонити як держати, і читання читати, і стояння в церкві, і весь порядок церковний, [і] сидіння на траві, і що їсти в які дні – все це за уставом. ... Од цього ж монастиря приймали всі монастирі устав – по всіх монастирах. Тому-то названий є монастир Печерський як старший од усіх і потечство більший од усіх.

Деяко з киево-печерських монахів, прагнучи ще більшого духовного подвигу, йшов у «зтвор» – усамітнення в зем-

14. Переписування
книжок.
Мініатюра XV ст.

даних печерах. Ідеалом святости, якого в пості й молитвах досягали «затворники», було пробудження надприродних здібностей – пророчого дару, здатности силою молитви звільнитися від хвороби, сподобитися екстатичних видінь. Тож не дивно, що вже в XIII ст. печерських монахів опортав ореол чудотворення, а сам монастир уважали місцем, де молитвами святих Антонія і Феодосія можуть очиститися найтяжчі грішники.

Тогочасний побут «братії» та вкладки чудотворення описано в «Житію Печерському патериху» – збірнику житій монастирських подвижників, що був укладений у першій третині XIII ст. (як канонічний звід остаточно оформився на початку 1460-х рр.). На підставі цього джерела можна також простежити соціальні та культурні функції раннього руського чернецтва. Зокрема, Києво-Печерський монастир постає в «Патериху» як осередок іконопису й переписування книг, а водночас – як свого роду лікувальний заклад і притулок для знедолених – калік, жебраків, сиріт, душевнохворих. Наприклад, у житті св. Агапіта читаємо:

И сего ради прозван бысть Лечец, сему бо дарова Господь дар исцеления. И слышано бысть о нем в граде, яко некто в монастыри лечец, мнози болящии приходяху к нему и заран бываху.

Ще один приклад – із житія преподобного Феодосія, де оповідається:

Сътвори дворъ близъ монастыря своего, и церковь възградя в немъ святаго первоученика Стефана, и ту повеле пребывати иниця, слепымъ и зромимъ, и трудноватимъ [душевнохворим], и от монастыря подаваше имъ же на потребу, и от того всего сущаго монастырскаго десятую часть даваше имъ.

Завершуючи стислу характеристику церковних інституцій, варто зупинити-

ся на матеріальному забезпеченні Церкви, яке від часів Володимира Святославича реалізувалося у формі «десятини». Згідно з «Повістю минулих літ», Володимир, завершивши будівництво Десятинної церкви, сказав:

«Осе даю церкви сій, святой Богородиці, од маестности своєї і од моїхъ городовъ десятю частину». І, написавши, положив він прасягу в церкви сій [і] сказав: «Якщо се одмінить хто – хай буде проклят».

Десятинна, отже, була відрахуванням на користь Церкви десятої частки всіх надходжень княжої скарбниці – від данини, торгового мита й пробутків княжого суду (тобто штрафів, що йшли на користь князя). Тобто люди Церкви жили не з разових поданих, а з регулярної грошової ренти, що їй виплачувала світська влада. Саме походження десятини як форми церковного забезпечення дискусійне. Візантійська імперія його не знала зовсім, а в європейських країнах «право десятини» [«lex decimationis»] було вперше запроваджене у Франкському королівстві у VIII–IX ст., проте десятину сплачували тут не з королівської скарбниці, а персонально – від кожного вільного землевласника (у такому вигляді вона зберігалася й пізніше). На думку Ярослава Щапова, який звернув увагу на те, що аналогічна руській княжж, тобто «централізована» десятинна, існувала і в ранньохристиянській Польщі XI ст., Володимиріві заходив продовжувати властиву слов'янським язичницьку практику утримання кулатів, а саме – відраховувати десятю частку здобичі божеству.

«Людські війни» (bellatores) – були воїни княжої дружини. Спочатку цей збройний колектив «дужих юнаків»,

відданий князеві-ватажку (я саме таким ще були Олег, Ігор, Святослав, а до певної міри – й Володимир Святославич), мешкав на княжому дворі, годується, одягаючись і озброюючись коштом володаря, а нерідко й підштовхуючи його до походів по здобич. Наприклад, загиньбь Ігоря Старого у 945 р., коли вірні літописці, стала наслідком домагання дружиників: «Під-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми». Про вартість утримання дружини свідчить така згадка: Ярослав Мудрий, який до здобуття київського престолу княжив у Новгороді, третину зібраної тут данини щорічно залишав на утримання своїх воїнів – «даєша дружини на оружје». Наймаючи у 1015 р. для походу проти брата Святослава загиб варагіа, Ярослав, як описує «Егмундова сага», зобов'язався

показувати їм дім, ... не відмовляти в жодному добрі зі своїх краях препасів, а також відпускати на кожного воїна по унці срібла; коли ж [воїнам] доведеться сміяти без діла, то їм [належить] жалувати менше добра.

Первісно княжа дружина складалася зі строкатого люду – найманців-норманів, воєвоначиків утрів, відрваного від власного роду місцевого княцтва тощо. Проте з часом збройна служба поступово перетворилася на спадкову: воїни «заступає місце отця свого». Таку вірну дружини, згідно з тогочасною шкалою вартостей, князь мусив шанувати – «вселитися» (тобто бенкетувати) і «бесідувати» (тобто радитися) з нею. Наприклад, у літописі схвально згадано, що Володимир Святославич «любовя дружини і з ними раднєся про устрій землі, і про порядки землі, і про війни»; так само поводи себе і його син Мстислав, чернігівський князь: «Любовя дружини велико, і майна не жалїв [для неї], ні питєв, ні їжі не боронив».

Дружинники, зі свого боку, служили у надії здобути «честь» від свого князя. Реальний зміст поняття «честь», згаданого у давньоруських пам'ятках, дискусійний. За гіпотезою Юрія Лотмана, воно не тільки символізувало ознаку лицарської гідності, але й пов'язувалося з матеріальною винагородою. Як підкреслює Лотман, честь завжди виступала у контексті дару/віддари – її «дають», «беруть», «приймають» немов матеріальну річ, отримувану від володаря «в обмін» за вірну службу (пізніше, вже русько-литовська, юридична практика доводить слушність цих спостережень: у Литовських Статутах XVI ст. під «честями» мають на увазі посадові та земельні бенефіції, тобто матеріальну винагороду, а «отсуження чти» супроводжується конфіскацією маєтку).

Дружина оточувала князя у повсякденному житті, допомагаючи йому в усіх справах. Із часом, коли функції правителя ускладнилися, а управлінські структури почали набувати дедалі розгалуженіших форм, рядові дружинники під назвами «під'їзних», «вирників», «редовиків», «мечників», «отроків», «дворян», «дітських» та ін. обійняли посади княжої адміністрації, віддаючи збором податків, судом, господарськими справами тощо. Характерне ставлення до них як до людей зухвалих і некерованих передає порада одного з руських князівників кінця XII ст.:

Не мней себе двора бляз княжа двора и не держи села бляз княжа села: тивуи бо его яко огнь... и рядовани его яко искри. Аще от огня устерезешися, но от искр не можеш устерезешися.

Дуже рано з волевої маси виділялися верхівка дружини – «старші мужі», що складали раду князя, займаючи головні посади у військовому командванні та управлінні – «тисвяцького»,

«воєводи», «воядини». Вже в пам'ятках XI–XII ст. цих людей позначають словом «бояри», чи «боляри», тобто особи найвищого рангу придворної ієрархії (мовознавці, пояснюючи спірну етимологію слова «бояри», схильні виводити його з давньотюркського *balıq* [«знатна людина»] чи *boja* – «благородний, знатний»; за гіпотезою Олега Трубочова, витoki цього поняття коріняться в етнонімі *bulıq* – булгарин). Саме з бояр почала формуватися військова аристократія. Боярських нащадків шанували вже не тільки за особисті заслуги, а й на підставі «благородства крові» – нібито успадкованих від предків якостей, котрі, за висловом автора «Егмундової саги», «роблять людину визначною»: звитяга, вправність у бою, фізична сила, схильність до героїських учинків.

Після перед «благородством крові» підсилювало й те, що до боярської верхівки стала вливатися родоплеменна знать. «Лучшие мужи» тієї чи тієї землі, нарівні зі «старшими мужами» княжої дружини, згадуються вже в оточенні Ігора Старого та Володимира Святославича. Ще помітнішим стає цей симбіоз при дробленні Київської держави. Закріплюючись на своїх удільних отчинах, княжі гілки мусили неминуче спиратися на місцеву підтримку – чернігівську, галицьку, смоленську тощо. Водночас разом зі своїми князями переміщувалися в окремі землі й «старші мужи» дружини. Зближення військової аристократії з тутешньою родоплеменною знаттю витокувало вже якісно нову еліту, хоча назва її залишалася попередньою – руські джерела всю верхівку взагалі називають боярами. Втім, «осідання» бояр по землях та їх прив'язка до конкретної княжої гілки не мали всеохоплюючого характеру. Ще й у XII ст. зберігали силу договірні взаємини, коли боярин, «проказавшись» одному князю, згодом переходив на службу до іншого, що

не кваліфікувалося як зрада, бо князь ніг добровільно «відпустити від себе» васала.

Бояри отримували за службу «кормління» від князя, тобто право залишатися за собою податки з населення, що мешкало на відповідній території. Дискусійним залишається питання про час появи боярського землеволодіння. Що стосується «княжих сіл», які перебували у повній та невідчужуваній власності князів, то вони згадуються в літописях дуже рано – уже за княгині Ольги та Володимира Святославича. Натомість боярська «отчина» сформувалася набагато пізніше (її джерелом гіпотетично могла

11. Руський воїн (реконструкція)

статні або княжа даннина – для дружинної верхівки, або частина землі родової спільноти – коли йдеться про родоплемінну знать). Навіть дослідники не погоджуються з твердженням Бориса Грекова та його послідовників про появу боярського землеволодіння у X ст., або взагалі заперечуючи його існування, або обмежують датування його для Новгород та Північно-Східної Русі XII-м, а для Київської землі – кінцем XI століття.

Не менш спірним, ніж час появи боярських отчин, є виникнення землеволодіння, що їх князь надавав боярам чи дружинникам не в повну власність, а під умовою служби (це являє історики називають «осіданням рязарів на землю»; в європейських країнах його підсунком стало формування поземельної власності ленного типу⁶). За припущенням Бориса Рибаківа, земельні наділи такого типу мали існувати в Київській землі вже з XII ст., оскільки її прикордонне становище примушувало князів утримувати особливо значні резерви кімних дружин. Проте більшість фахівців не поділяє цієї думки, вважаючи, що службових земельних пожалувань у давньоруські часи взагалі не було. Виняток могла складати тільки Галицька земля, де на серпанку XIII ст., за спостереженням Івана Липинченка, з'явився навіть спеціальний термін «держання», котрим, на відміну від «отчинки», позначали тимчасове володіння, надане під умовою служби. Мало того, в Галиччині, за гіпотезою Миколи Котляра, земельні наділи ленного типу надавали своїм «оружьянником» у прикордонних областях, небезпечних з

огляду на ворожі напади, не тільки князі, а й великі бояри, які завдяки цьому могли утримувати загони власних дружинників. Такі практики, що вирізняли Галицько-Волинське князівство з-поміж решти земель, пояснюють впливом західних сусідів, уже втягнутих у систему рязарсько-ленних відносин, – Угорщини та Польщі.

«Люди війни» та решта вільних мешканців перебували ніби на різних полюсах: перші – це «знатні», другі – «прости», або «торні люди». Відмінність між ними й другини передає розмір окупу за вбивство. Згідно з Правдою Ярославичів, життя «княжого мужа», байдуже – боярина чи рядового дружинника, коштувало вдвічі дорожче, ніж життя «простої» людини. Натомість «честь» боярина цінувалася дорожче, ніж «честь» дружинника: за вкрадення чи зґвалтування боярської дочки належало сплатити штраф у 7 гривень золота, а за такі самі дії стосовно жінки з дружинного середовища – одну гривню золота (для порівняння, наскільки над дочкою простого чоловіка коштувало 3 гривень срібла). Детальнішу різницю в статусі людей збройного стану простежити не вдається, однак практика не багата візантійськ часів, яка вже наприкінці XIV – на початку XV ст. відрізняє відносини власників отчин над військово-службовим загальом, опосередковано засвідчує, що і в княжі часи серед «людей війни» мали би вирізнятися «знатні» та «знатніші».

Найчисленнішими мешканцями Русі, як в усі часи серед усіх народів, були «люди праці» [laboratores]. Утім, слово «праця» – пізніє, княжа Русь його ще не знала, позначаючи фізичні зусилля поняттями «труд» і «робота». «Труд» (у дослівному значенні «терпіння, тяж-

⁶ Словом «лен» (від німецького *Lehn*), або «феод» (латинське *feodum*, французьке *feud*) позначали землю, надану сеньйором васалові з правом успадкування по чоловічій лінії за умови виконання певних обов'язків – військової служби, адміністративно-управлінських послуг тощо.

кість) був призначенням воїна і церковнослужителя, ототожнюючись із жертвним подвигом – «спорівнюванієм». «Трудитися» означало або вожвати (звідси – ратний труд), або вправлятися у християнській досконалості. Отож давньоруський «почитатель трудолюбія» – це не той, хто любить працювати в сучасному розумінні, а той, хто ревно служить вищим цінностям – мечем, пером, аскетичним самозреченням. Натомість фізичні зусилля в матеріальному виробництві позначалися поняттями «работати», «робота», похідними від слів «раб, роба», що вже саме по собі прозоро вказує на приклялений відтінок. Працювати руками як раб – «работати» – було призначенням простолкоду, заняттям книжчого гатунку, негідним воїна чи церковнослужителя. Наприклад, один із персонажів пізньої (XIV ст.) пам'ятки говорить своєму слугі так: «Холоп еси, не боири сиди, по волю работай мні».

Групи людності, зайняті «роботою», надзвичайно різноманітні, а різниця між ними не завжди вдається на однозначне тлумачення. Причиною цього є те, що в полє зору книжників трудящий люд, на відміну від князів чи «людей війни», потрапляв украй рідко, і це унеможливило реконструкцію життя міського та сільського населення з бажаною повнотою. Спираючись на писемні та археологічні пам'ятки, Петро Толочко виділяв серед городян-ремісників кілька своєрідних «секторів», співвідносних із типами ремісничого виробництва. Перший, найчисельніший, утворювали залежні від князів та бояр майстри, що мешкали та працювали в садибах-дворах своїх господарів, виготовляючи на їхню потребу ужиткові та ювелірні вироби, зброю тощо. Особливо продуктивні були, як засвідчують археологічні знахідки, княжі майстерні, розташовані в містах та приміських резиденціях (ремісники, підлегли

16. Давньоруський терем (реконструкція)

князю, часто маркували свої вироби відповідним князівом). Значні ремісничі артілі використовувалися також в ініційованому князями будівництві оборонних фортифікацій, до чого залучалися не тільки відповідні фахівці – «городьяники», але й залежне населення всієї округи (лізківі пам'ятки називатимуть цю повинність у Росії «пригоном», а в Україні та Білорусі «потребою господарською»). Спорудження храмів покликала до життя існування ще одного різновиду артілей, підпорядкованих княжій адміністрації, які забезпечували потреби майстрів у дереві, паливі, полив'яній кераміці, будівельному розчині, різьблених облицювальних пантях тощо.

На аналогічних засадах, тобто з використанням праці залежних майстрів, було організоване ремісничє виробництво у церковно-монастирських осередках, яке задовольняло потреби церковнослужителів в одязі, взутті, предметах побуту. Особливу галузь тут складала ремесла, пов'язані з іконописанням і виготовленням церковного начиння та книг: тенцям-іконописцям асистували ремісники-підмайстри, переплєсувачам книг – палітурники, мініатореста, ювеліри та емальєри, які прикрашали книжкові оклади, тощо.

17. Ілюстрація з Остромирового Євангелія XI ст.

Поруч із княжини, боярськими та церковними у містах працювали вільні ремісники. Дослідники прив'язують їх існування до згадок про так звані «посади» – торгово-ремісничі ділянки міст, розташовані біля підніжжя княжих укріплених «градів». Поява ремісничих підгородь-посадів, згідно з археологічними даними, датується X – початком XI ст., проте їхнє помітніше розширення, яке опосередковано засвідчує зростання економічної активності міста, фіксується століттям пізніше. Наприклад, у XII ст. виразно збільшувалися посади Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Смоленська та ін. (тоді ж довкола них уперше будують власні укріплення). Вільне посадське ремесло, на думку Петра Толочка, зайняло помітне місце в господарсько-економічному житті Русі тільки в XII–XIII ст., коли збільшення обсягу виробництва розширило ринок збуту продукції, а сам ремісник силою потреби мусив перетворитися ще й на купця, що продає власні вироби.

Спірним залишається питання, чи знали руські ремісники якісь самоврядні форми фахових об'єднань (варто нагадати, що в містах Західної Європи перші цехи з'являлися наприкінці XI ст., а у Візантії ремісничі корпорації існували ще раніше). В руських джерелах (згадал,

як уже сказаво, бідних на інформацію про людей праці) прямих свідчень про це немає, проте опосередкованими доказами того, що якісь зародки ремісничих об'єднань могли зобутувати, є згадувані в літописях назви міських діляниць, утворені за фаховою ознакою: у Новгороді – Гончарний і Плотницький кінці, в Переяславі – Кузнечні ворота, у Вышгороді, за археологічними даними, – «Квартал гончарів». Назавгал, однак, розвиткові міського самоврядування шкодило те, що на Русі, на відміну від країн Європи, міста були водночас і резиденцією князів та бояр, а міське управління зосереджувалося в руках княжих посадовців чи тисяцьких. Юрисдикція князя поширювалася на всі сфери міського життя, тож його розгалужений адміністративно-управлінський апарат (соцькі, десятицькі, тіунні, осьмицькі) не залишав місця для розвитку самоврядування. Це, без сумніву, гальмувало усамостійнення міської громади, хоча розміри міст свідчать про їх багатолюдність (наприклад, у Києві, за підрахунками Петра Толочка, могло проживати до 50 тис. чоловік, у Чернігові й Галичі – до 25 тис., Переяславі – до 12 тис. і т.д.).

Другою після ремісників за чисельністю групою міського населення були купці. Міжнародні напрями, номенклатура товарів і обсяг давньоруської торгівлі є настільки широкою самостійною темою, що її навадр чи можна коротко охарактеризувати в цьому нарисі, тож мушу адресувати зацікавленого читача до спеціальної літератури. А тут важливо відзначити, що соціальний статус городян, зайнятих у сфері торгівлі, досі через брак відповідних джерел залишається темним. Натомість із певністю можна стверджати існування свого роду «корпорацій», які об'єднували купців на засадах торговельної спеціалізації. У Києві фіксується об'єднання «гречників» і «задовників» (від назв Грецького та Залоз-

ного шляхів), що торгувало з Візантією, Кримом і Кавказом; аналогічне Іванське братство в Новгороді охоплювало купця, які перепродавали мідь; у Галичі існувала купецька група, котра змонopolізувала торгівлю сіллю. Зрозуміло, операціями такого масштабу займалися тільки великі купці. На внутрішньому ринку сільськогосподарської та ужитково-ремісничої продукції переважала торгівля, що її провадили або самі товаровиробники, або дрібні купці-посередники. Дуже рано ринковий майдан («торговище») став центром міського життя. Згідно з Руською Правдою, саме тут належало привселюдно освідчити пропачу чи шкоду від крадіжки; тут же оголошували княжі розпорядження та інші повідомлення-новини. Роль міського центру ринкової площі зберегла й у пізніші часи, і саме на ній згодом, після розповсюдження магдебурзького права, стануть будувати ратуші – комунальні будівлі, де розміщувалися міські органи самоврядування, проходили засідання міського суду, зберігався архів тощо.

У безпосередньому зв'язку з населенням міст – купцями та ремісниками – перебуває такий відомий суспільний інститут Київської Русі, як віче, тобто загальне зібрання вільних городян. Історики XIX – першої половини XX ст. схильні були ідеалізувати віче як символ «народовладдя», проте сьогодні більшість фахівців оцінює його вельми скептично. Як переконливо доведено, тон вічам – реліктові плеємінних сходів, що їх скликали в надзвичайних випадках, – завжди задавали не городяни, а боярсько-дружинні угруповання. «Старші мужі», використовуючи «просту чадю» у політичній боротьбі, маніпулювали її настроями, а нерідко провокували і скликання самих віч, і спалахи анархії, якими раз у раз супроводжувалися вічові зібрання, коли йшлося про зміщення небажаного князя чи запрошення на княжий стіл вигід-

ної для місцевої знаті кандидатури. За приклад можуть правити заворушення в Києві 1068, 1113 та 1137 рр., коли «чорні люди» грабували двори багатіїв, купців-лекварів і навіть самого князя. Придушуючи «крамолу суцього в людях», князі відповідали крутими репресіями. Наприклад, київський князь Ізяслав Ярославич, якого вибух незадоволення князя 1068 р. примусив навіть тимчасово втекти з міста, повернувшись, як оповідає літописець,

порубав княв... числом сімдесят чоловік, а других осліпав, а інших він без вини погубив, не винивши дізнавня.

У цілому ж, городяни мусили складати присягу вірності кожному новому князеві. Це називалося хресним цілуванням («целоваши к нему хрест») і супроводжувалося присягою, фрагмент тексту якої наведений у літописі від 1138 р.:

Тинан князь еси, і дай Бог із тобою пожить, і зрадн нікого щодо тебе не виняти і щодо хресного цілування.

Традиція персонального присягання показує, що городяни займали вище місце в соціальній ієрархії, ніж вільні мешканці сіл – смерди (етимологія цього слова залишається неясною). Що ж до вживання у літописах слів «село», «сілице», то їхня позитивна зрозумілість не повинна вводити в оману. Давньоруське село не було схожим на сучасне – з близько поставленими одна до одної садибами вздовж кількох вулиць. Під тодішнім «селем» належить здебільшого розуміти групу будівель, розташованих на одному дворіці – прототипі майбутнього хутора, де мешкала велика селянська родина (її ще називають сімейною громадою, або широкою патріархальною родиною). Цей пов'язаний кровним спорідненням колектив, що об'їмав кілька поколінь, мів спільне господарство на орних та сіножатних ґрунтах, приле-

лях до дворниці. Земля, в яку вже було вкладено працю, вважалася власністю сімейної громади. Руська Правда передбачає штрафи за порушення меж чи псування й самочинне переміщення межових знаків, що опосередковано засвідчує універсальність поняття поземельної власності. Витворювалися ж селянські володіння шляхом займанцтва, тобто культивування порожніх, необроблених ділянок. Джерела не містять інформації про їх розміри, проте аналогії XV–XVI ст. із теренів Великого князівства Литовського, де дворниці перетворилися на основну одиницю оподаткування, показують, що це могла бути територія близько 100–150 га.

Згадок про те, що князь, подібно до володаря пізніших часів, мав верховне право «господаря» на селянські ґрунти, у давньоруських пам'ятках іще немає. Не виключено, певні зародки таких уявлень уже могли з'явитися, однак погляд на смердів як на «державних» селян, що живуть на «державній» землі, ще довго залишався поширеним серед істориків, є, поза сумнівом, безпідставною модернізацією тогочасних відносин влади й власності.

На угіддях, прилеглих до оброблених дворницьких ділянок, селяни займалися господарськими промислами: бортництвом, полюванням, робальством. Такі спільні для сусідніх сіл-дворниць обшари в пізніших джерелах мають назву «судерева» (архаїчне звучання її дав підстави припустити, що це слово побутувало й у давньоруські часи). На бортних деревах у судеревному лісі налікався власницький знак конкретного дворниці – «знамя», а порушення бортної межі та псування «знамен» суворо штрафувалися.

Кілька сіл-дворниць разом витворювали «верв» – сусідське об'єднання сімейних громад. Окрім господарського навантаження – спільного контролю над суде-

ревани та скоординованої сплати данини князю в обмін на його покровительство, верв становила своєрідну судову одиницю. У відповідності з архаїчними уявленнями про колективну відповідальність за злочин, що стався на території сусідської округи (як верв у давній Русі, ополе – в Польщі, задруга – в Сербії, копа – в пізніших Україні та Білорусі), всі без винятку її мешканці мусили «очистити» себе від підозри. Здійснювалося це, як видно з деталізованіших пізніших пам'яток, шляхом «слідогону». Потерпілий «горячим питом» проступав від округи до округи, а на території кожної з них селяни, «гонячи слід», себто проводячи внутрішнє розслідування, мали «відвести слід» до меж наступної округи.

Певний рівнобій у тогочасних згадках про смердів породжує чимало спірних питань, зокрема: були вони залежним чи вільним населенням? чи вкладалося в слово «смерд» соціальне навантаження, яке можна пов'язати з обсягом прав та обов'язків? чи могло це слово позначати всю масу сільського населення? Ніки перевагу отримав погляд на смердів як на вільних сільських виробників, пов'язаних із князем відносинами за формулою «опіка / дашна за опіку». Що ж до «недyscyплінованого» вживання руськими князюнками слова «смерд», то повсякчас йому, очевидно, належить шукати у згаданій вище знесвізі до людей фізичної праці – з чого належає кожний, хто лиш був «от племені смердая». Характерно, що й через кілька століть, коли смердів як таких уже витіснили інші групи сільських виробників, це слово зберігало прижиттєвий зміст. Наприклад, у шляхетських спорах, що їх фіксують судові книги Галицької Русі середини – другої половини XV ст., можемо натрапити на процес про образу гідності на тій підставі, що недоброзачиниць зберчестив скарги́нника, названий «смердом».

Проте зневажливе ставлення до смердане йшло у порівняння зі ставленням до «холопів» (цим словом у давньоруські часи називали рабів – «челядь»). Для кожного вільного мешканця Русі невільник був тільки наймом – річчю, якою «господина» міг розпоряджатися необмежено, аж до збивства. Працю невільників використовували як для побутової обслуги на міських дворах, так для обробки землі в замських садах. Пам'ятки, зокрема, згадують холопів «княжих», «болярських» та «черньгових», що жили не в домі «господина», а у власних домиках разом зі своїми родинами (діти, народжені в неволі, теж уважалися рабами). Джерелом постачання рабів служила передовсім війна, «воєна». У літописі під 1031 р. оповідається, як Ярослав і Мстислав Володимировичі

зібрав воїв многих і пішли на Алях. І зайняли вони город Черенскіи знову, і спустошили Аляську землю, і багатих аляхів привели, і розділили їх. І посади Ярослав своїх [Алях] по [ріці] Росі...

Втім, практикувалися й інші шляхи поповнення рабів. Зокрема, холопом ставав кожний чоловік, який одружувався з невільницею; у холопство потрапляли зубожілі люди, що продавали самих себе або своїх дітей. Урешті, з початку XII ст. в джерелах уперше фіксується поява специфічної групи напіврабів – «закупів», які потрапляли в боргове ярмо й мусили відпрацювати позичку в господарстві кредитора. Серед закупів могли опинитися збанкруті купці, підсудні, що не мали чим сплатити судового штрафу, палії, конокради. Тогочасне законодавство досить детально регламентує становище закупів: за спробу втечі він перетворювався з тимчасово залежної людини на повного («обельного») холопа; хазяїн міг тісно карати його «про

18. Оранка. Фрагмент мініятури XV ст.

діло», але коли без причини – той мав право оскаржити це перед княжим судом; закупа, спійманого на крадіжці, власник обертав на холопа за умови, що сам відшкодує украдене або перепродасть злодія третій особі, аби відшкодувати збитки, і т.д.

Між вільним сільським населенням (смердами) та невільним (холопами й закупам) існувала строката перехідна смуга залежного люду, який із тих чи тих причин утратив зв'язок зі своїм соціальним середовищем, а отже – й засоби до існування. Покровительством над цими людьми насаждало Церква. Поступово відмовляючись із християнських міркувань використовувати у власному господарстві рабів-одновірців, люди Церкви знайшли їм еквівалент у цьому строкатому контингенті, яким опікувалися. Тогочасні джерела вирізняють серед цього залежного люду «ігоїв» (рабів, що викупалися на волю, але не змогли знайти засобів прожитку), «задушних людей» (рабів і закупів, заповіданих монастирям у вигляді вкладу на поминання душі), «прощеників» і «пущеників» (імовірно, аличиків, котрим покарання замінювали на довгину працю в церковному господарстві) тощо.

Зміну рабських рук на руки залежного люду, окрім суто християнських мотивів, диктували й прагматичні міркування: праця рабів була непродуктивна. Це добре видно з епізоду в «Киево-Печерському патернику». Київський князь, якого частували під час відвідин св. Фе-

одосія, величм дивувався вправності монастирських кухарів, що значно перевершувала майстерність його служників. А Феодосій, пояснюючи різницю, казав, що на княжому дворі страви готують раби:

Твоє же раби... делают смръщася и шаташе и кленуше друг друга, якогдажди же и бжеи суть от приставники. И тако же все служба на є грезом сътворятсѧ.

Підсумовуючи огляд інституту невілнництва в києво-руські часи, можемо сказати, що під впливом християнського віровчення його гострота поступово зм'якшувалася, а місце рабів заступали залежні групи населення. У майбутньому їм судитиметься занятися з війсьними виробниками – смердами, але станеться це значно пізніше, про що мова піде далі.

Писемність. Мова. «Давньоруська народність» чи етноси?

Поряд із так званни сільським суспільством, яке жило за ustalеними ще в дописемні часи традиціями (їх ми залишили на компетенцію етнологів), у Київській державі почав формуватися світ широко вилученої «високої культури» – княжого чи боярського двору, монастиря, єпископської резиденції. Тон цій культурі, вопри речданні значинцького світосприйняття, задавало християнство, котре через зрам, ікону, слово Боже та книгу впроваджувало нову систему буттєвих вартостей. Треба, втім, застеретти, що йдеться не про тождество християнського віровчення. Адже ні глибоке візантійське богославія з його філософським спиритуалізмом, ні абстракції політико-релігійних доктрин Царгорода не авторизували Русі. Перекла-

дені по-слов'янському книжки, які, починаючи від XI ст., потрапляли сюди з Балкан, складали доступний (ми тепер скажемо би, «популярний») репертуар: це були, передусім, добірки з проповідей та сентенцій грецьких отців Церкви, скомпановані у повчальні збірники під назвами «Златоуст», «Златоструй», «Маргарет», «Ізмарагд» тощо. Виклад християнської віронауки доповнювався тауматичними, або так званними Учительними Євангеліями візантійського походження та житіями святих у візантійській редакції – Патерниках, Прологах, Мінеяхи. Церковну історію руські книжники пізнавали з так званих «всесвітніх» хронік візантійців Йована Малала, Георгія Амартола, Йована Зонари та ін. Уявлення про географічне та природне довкілля давали «Християнська космографія» александарійського купця Косьми Індикоплава з оповідями про екзотичні краї Сходу та візантійські збірники проповідей із напівфантастичними відомостями про росляниний і тваринний світ – «Шестоднев» та «Фізіологі». Врешті, роль «світського» побожного читання виконували мандрівні християнські повісті «Александрія», «Повість про Акіра Премудрого» та «Варлаам і Йоасаф» – усі три грецького походження.

Поряд із перекладними творами в середині – другій половині XI ст. започатковується власна писемність, що дещо більшого становила класичний зразок «культурної цитати» – заготовлена на всі випадки життя уривки чи парафрази із Біблії та отців Церкви. У напучувальних «Посланнях» та «Словах», створених руськими книжниками, а також у збірниках учительно-християнського змісту (численних «Ізборниках» та «Пчелах»), скомпанованих із сентенцій візантійських церковних авторитетів або запозичених із візантійських повчальних оповідей, годі шукати глибокої теології чи філософської дум-

ки. Центр уваги тут зніщено на ужиткові потреби, які стосуються поведінки «доброго християнина», а не глибокого змісту віри. Сам же набір християнських чеснот, підкріплений монтажем відповідних цитат, постає як цілком тривіальний: возлюблю Господа; часто молюсь; не возгорднусь; очисти тіло постом і прикрась смиренням; допомагай убогим, страждивим і сиротам; не осуджуй бляжнього і т.д. З одного боку, це було логічним наслідком засвоєння неопітатами візантійської учительної книжності як сакрального авторитету, що не підлягає інтерпретації. З іншого боку, руські книжники просто не могли досягти фіалігранної освіченості греків – спадкоємців пізньоантичної ерудиції. Аби укласти прірву між тими й другими, нагадаю, що в сучасній русичам Візантії існував величезний масив шкіл різного рівня – від елементарних провінційних для простолюду до університетських, риторичних й філософських в Константинополі. Тут же, під покровительством імператора, від IX ст. діяли «університети» з вивченням права та філософії, а в XI ст. було створено Патріяршу академію – вчню школу теології. Займе говорити, що молода, ще вчора варварська Русь не могла зрівнятися із цією блискучою армудою, яка зростає на античній традиції. Йшлося, отже, лише про засвоєння тих христ візантійської ученості, які селективно – через балканське мовне посередництво – потрапляли на Русь.

У цьому контексті велим характерною здається «непосладовність», що Півкавали руські книжники, копіюючи грецке ставлення до вчності. Греки розцінювали освіту як одну з найвищих чеснот людини і в духовному, і в побутовому павні: ідеальним володарем уважав того, хто протегує вченню; освіченість була головною передумовою отримання посад у світській та церковній адмініст-

рації; простолоюдною вона давала шанс підвищити соціальний статус і т.д. Брак освіти натомість розгалдавав як суттєву ваду, ба – навіть фізичну неповноцінність, а з неписьменних людей дошкульно кепкували. Руські книжники наслідують лише «позитивну» частину цієї моделі. Раз у раз натралоюно на різномовалі «ученно книжному» та «звнгам» (під якими малися на увазі «бесіди пророків, евангельські повчання і апостольські, і життя святих отців – бо се є рїч, що напоюють всесвіт увесь»), але іронічно-глузливих випадів у бік неосвічених людей шукати годі. Радше навпаки: марнославіством і плодотрїлою шкото здавалося цілеспрямоване прагнення просвітити своє життя здобуттю знань, «філософом себе вставляючи». Благочесній людині, згідно з тодішньою моральною настановою, достатньо було «допнвалитися божественне писань», простіше кажучи – вміти читати. Наприклад, Даніло Заточник (XII або XIII ст.) каже про себе так:

Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був, як бджола – припадав до різних звітів, збираючи мед у щільниках. Тож і в по книгах багатьох збирив солодощі словесні й розум. І зібрав їх, наче у міді вода морська.

(Переклад Станіслава Бондаря.)

Ця специфічна «поміркваність амбіцій» руської книжності, окрім світоглядних причин, пояснюється ще й мовними бар'єром. Адже роль грецької мови у стимулюванні руського письменства була набагато меншою порівняно з аналогічною роллю латини серед християн римо-католицького світу. Слов'яномовна літургія, а також рання поява перекладної патристики та агіографії, зловольняючи духовні завнтя, усували коначність потреби знати грецьку мову. Й тому руський читач, навіть «філософ і

«книжників», за поодинокими винятками, не мав прямого доступу до грецької теологічної, філософської чи політичної думки. У феномені ослов'янення церковно-культурної сфери, звичайно ж, були і свої позитивні моменти – слово Боже та учительні настанови розуміли всі. З іншого боку, не послуговуючись ні грекою, ні латиною, руська культура виявилася відрізаною від обох першовісців – і власного візантійського, і римського, з якого виростала писемна культура молодих варварських народів «латинської» Європи.

Сказане, ясно річ, не означає, що шкіл на Русі взагалі не було. Непрямі згадки про них є в літописях, житіях, проповідях. Зокрема, якесь «учення книжне», як уже згадувалося, започаткував одразу після хрещення князь Володимир Святославич. Без сумніву, мусна діяти школа при Софійському соборі в Києві, де, як оповідає під 1037 р. «Повість минулих літ», Ярослав Мудрий

зібрав... писців многих, і перекладали вони з грецьки на слов'янську мову і Письмо [Святе], і списали багато книг.

У 1030 р. Ярослав Мудрий закрив школу в Новгороді, зібравши «від старості і попових дітей 300 учити книгам»; у 1060-х рр. фіксується існування школи в Курську, де навчався грамоти св. Феодосій Печерський; є згадки XII ст. про появу шкіл у Галичі, Смоленську тощо. Поширення писемності серед городян засвідчують берестяні грамоти, знайдені в археологічних розкопках міст Північно-Східної Русі (за підрахунками петербурзького дослідника Б. В. Салунова, у Новгороді відсоток писемних мешканців на початок XIII ст. міг сягати 10%). На схожу ситуацію в Галицько-Волинському князівстві та Києві вказують знахідки численних «писал» (загострених стрижнів для писання) та графіті на стінах давньоруських храмів. Однак важко не погодитися з

думкою Євгенія Голубинського, висловленою ще на початку XX ст., що йдеться про письменність, а не про освіту. «Філософія» і «книжників» у повному розумінні слова, тобто безумовно освічених людей, Русь знала небагато. До них, зокрема, можемо зарахувати обох київських митрополитів-русинів – уже згаданого Іларіона та Клімента Смолятина; списако Кирила Туровського; агіографів і літописців із Києво-Печерського монастиря – Нестора, Никона й Славостра; ба навіть деякого з князів, що для середньовічної Європи було неабиякою екзотикою. Саме так, наприклад, літописець відгукується про володимирського й берестейського князя Володимира Васильовича († 1288), який власноручно перелисував книги: «був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і після нього не буде».

Залишається додати, що викладених тут поглядів на руську духовну культуру дотримуються сучасні зарубіжні дослідники, серед яких – Ігор Шевченко, Симон Франклін, Владимир Водофф, Софія Сеннік та ін. Натомість українські та російські науковці ще донедавна твердали протилежне, наголошуючи на самобутності руської церковно-учительної книжності, а в комплікаціях із візантійських пам'яток убачаючи їх творче переосмислення. Щоб розставити на місця ці «патріотичні» перебільшення, варто пригадати дещо з арифметики. Як відомо, «єдність» середньовічної європейської («латинської») культури дають проміжком з V по IX ст., отже, впродовж п'яти століть вона ще балансувала між язичницькою свадциною і християнством, хоча освітній поступ спирався тут на потужний арсенал пізньоримської свадцини: бібліотеки, цілеспрямовану просвітницьку діяльність Бенедиктинського ордену та подвижництво «учителів Європи» – ірландських монахів-книжників. Знадо-

булося аж п'ять століть, аби сформувалося духовне підґрунтя середньовічного Заходу, на якому невдовзі з'являться теологи масштабу Томи Аквінського та філософи масштабу Йоаха Дунса Скота чи Марселя Падуанського. Давньоруській духовній культурі історія, на жаль, не подарувала часу на таке довге «дитинство». Тож пам'ятки, залишені нею, – це немовби перша заявка, за котрою, як і за рисами дитячого личка, ще неможливо вгадати образ майбутньої дорослості.

Натомість набагато оригінальнішим порівняно з церковно-учительською книжністю виглядає струмінь світської писемності, передусім літописи. Найдавніший із-поміж них, Київський, є зводом попередніх хронік, що їх упорядкував у 1198 р. ігумен Київського Видубицького монастиря Мойсей (Київський літописний звід дійшов до нашого часу в кількох відмінних редакціях, що отримали назви за найдавнішими збереженими списками – Лаврентівським, Радзивілівським, Іпатівським та Хлебніковським). Регіональне літописання, окрім Києва, провадилося також у Новгороді, Чернігові, Пскові, Смоленську, Володимирі-на-Клязьмі, Хоамі, Володимирі-Волинському та ін. Пронимаючи смислові розбіжності в біблійні відомості у представленні окремих подій та постатей, звернімося до тих прикмет літописання, що являють собою першу спробу образного моделювання дійсності, себто перетворюють подієву фіксацію на красне письмо. Скажімо, у Київському літописі натрапляємо на виразно белетризованій матеріал, або так звані «вставні оповідання», як-от: Сказання про вбивство князів Бориса і Гліба – перших святих, канонізованих Руською Церквою; повість про вбивство князя Андрія Боголюбського; новела про осліплення князя Василька Тербовлянського суперниками тощо. Ці вставки написано з виразним літературним хистом,

19. Металеві пера XIII ст.

вони відзначаються динамічною сюжетною інтригою, ба, навіть по-своєму відтворюють психологічний стан героїв. Ось, для прикладу, пронизливий епізод, у котрому оповідається, як до осліпленого князя Василька повернулася свідо-мість:

І коли прибули вони [до города Звенижеля], перейшовши міст воздвиженський, [то] стали з ним на торговлиці, і, стягнувши з нього сорочку криваву, дали попаді вкратці. Попада ж вправдан, катала [її] на нього, коли вони обідали – і плачати стала попаді. А він був, як мертвий. І збудив його плач, і спитав він: «Де се я осма?». Вони ж сказали йому: «У город Звенижель». І попросив він воли, і вони дали йому. І виліз він воли, і вернулася до нього душа, і опам'ятався він, і поцупав сорочку, і сказав: «Чому есте звали як [її] з мене? Хай би в сій сорочці і смерть прийняв, і став перед Богом у кривавій сорочці!».

Ще виразніше літературна канва про-ступає в Галицько-Волинському літописі XIII ст. (місце і час його написання та ймовірне авторство залишаються диску-сійними). Дехто з дослідників взагалі роз-цінює цю пам'ятку як «воїнську повість», у якій зведено докупи «світські житія» галицьких та волинських князів. Літопис і справді постає як цілісний твір, засно-ваний не на традиційних для літописан-ня порічних статтях, а на спробі подати, за висловом Михайла Грушевського, «прагматичне оповідання», де внутрішня єдність тексту досягається припасову-ванням одне до одного кількох компози-ційних блоків. За класифікацією Мико-лая Котляра, серед них можна виділити: Початкову Галицьку повість (яка опові-дає про боротьбу за владу в Галичі після загибелі Романа Мстиславича у 1205 р.); Повість про збирання Данилом Галиць-ким волинської отчини; Повість про по-вернення Данилом галицького стола; По-вість про «вобожде Батьово» та ін. Такий незвичний для Русі жанр історико-пи-сання, притаманний тільки цій пам'ятці, перетворює її на унікальне явище в то-гочасній писемності. Характерно, що в згадані «повісті» вмонтовано низку дріб-ніших новел із власними сюжетами, і це додає текстові особливого багатоголос-ся. Ось, для прикладу, уривок однієї з та-ких невеличких новел – про перемож-них Володимиром Мономахом половець-ких ханів Сирчана та його брата Отрока (утікаючи від Мономаха, Сирчан осів на Дону, а Отрок переселився в Грузію – «Обези»):

По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і по-слав він його в Обези, кажучи: «Воло-димир уже вмер. Тож вернися, брате, відь в землю свою. Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні поло-вещайї. А якщо він не слотче – дай йому показати зілля, що зветься вшан [по-

лиж]». Той же не слотіа [ні] вернуте-ся, ні послухати, і дав [Ор] йому зілля, і той, поклавши і завлакавши, сказав: «Де лучче єсть на своїй землі кістми лягти, анж на чужій славному буті». І прийшов він у землю свою.

Що ж до решти пам'яток світської пи-семності Київської Русі, то їх верхинною вважається «Слово о полку Ігоревім». Знамениті поему датують 1185 р., а при-свячена вона невідомо походою на по-ловець новгород-сіверського князя Ігоря Святославича та його брата Всеволода. Різним аспектам «Слова» – проблемі історичних реалій, тлумаченню темних місць та пошукам гіпотетичного авто-ра – присвячено без перебільшення нео-зору наукову та аматорську літературу. Від часу до часу здійснюється хвиля скеп-тицизму, яка ставить під сумнів автентичність поеми: цей, як висловився один із дослідників, витончений «куц троянд на житньому полі» виглядає настільки ек-зотично на тлі решти тогочасних пам'я-ток, що здається підробкою (якби це пе-рекормано обгрунтовує авторитетний зна-вець московсько-руських текстів Едвард Кінак, який уважає автором «Слова» чесь-кого славіста кінця XVIII ст. Йозефа До-бровського). У поемі й справді надто ба-гато дивовижного і, як на ті часи, пара-доксального – багатозадова асоціатив-на композиція, фіалгранна вишуканість стилістичних прийомів, а особливо – гіперболізований символізм, яким пе-реїнято весь текст. Свір про велюку за-гадку «Слова», яке дійшло до нас в одно-му-єдиному, до того ж пізньому й зіпсо-ваному, списку (та й той загинув 1812 р. від час пожежі Москви), дражить і, на-буті, завжди дражитиме дослідників. Нам же, не фахівцям від «словознав-ства», лише залишається спостерігати двобій прибічників та опонентів автентичності поеми – двобій, у якому наврад

чи знайдуться докази для остаточного й неспростовного вердикту.

* * *

Літописи, життя та інші пам'ятки книво-руської словесности невідготовленому читачеві без перекладу зрозуміти важко. Мова, котрою вони написані, являє собою подеколи важку для розрізнення суміш двох мовних струменів – церковнослов'янського й давньоруського. Церковнослов'янська (інакше старослов'янська) була новою перших перекладів Біблії та літургійних і учительних книг, що їх здійснили вихідці з Македонії, творці кириличної абетки Кирило й Методій та їхні учні. В часи, коли поширення старослов'янської мови на Русі стало доконаним фактом, вона, за висловом Юрія Шевельова, вже перетворилася «з живої на канонізовану, застиглу, писемно-ритуальну мову», яка не стільки розвивалася, скільки вбирала місцеві впливи, закріплюючи їх у варіантах, званих редакціями. Скажімо, бакавські переклади відображали особливості сербської, македонської чи болгарської редакцій, а переклади, здійснені на Русі, містили власні локальні відмінності, які дозволяють фахівцям говорити про побутування тут так званої «старослов'янської мови давньоруської редакції». Однак і цю мову знав лише вузький прошарок князівників, а, крім того, у ній не було назв для багатьох реалій місцевого побуту. Тому дуже швидко в писемність почала проникати жива мова, яку Алексей Шахматов свого часу кваліфікував як «київське койне»⁶, оформлене у IX–X ст., тобто з появою держави ру-

сів. На думку науковця, основою руської літературно-писемної мови стала говірка мешканців княжої «столиці», що перепліталася з говірками прибульців з інших земель Русі – дружинників, ремісників та купців.

Основою візантійські літературні форми – хроніки, життя, проповіді – руські спиралися як на безпосередній взірць на церковнослов'янську мову, з якої запозичували абстрактні поняття, фразеологічні звороти та ускладнений (княжиний) синтаксис. Із плином часу усталивалися й нові, вже власні, стилістичні засоби та формувалися синонімічні ряди з досить розгалуженими смисловими відтінками. Співвідношення церковнослов'янських і руських елементів у кожній зі збережених пам'яток тогочасної писемности настільки плинне, що надається хіба до дискусії, чи дану пам'ятку написано воцерковнослов'янському з руськими вкрапленнями, чи навпаки. Визначити обсяг і характер руських вкраплень буває складно ще й через те, що автентичних текстів майже не збереглося, а їх пізніші (XIV–XV ст.) копії могли зазнати редакцій, якщо мова старого тексту здалася переписувачеві «неправильною».

Привсукають, що ближчим до живої мови є юридичні пам'ятки, зокрема – Руська Правда, насичена побутовою та соціальною лексикою виразно місцевого походження (для прикладу, церковнослов'янські «градъ», «глава», «сребро», «аресо», «молоко» та ін. тут уже заступлені східнослов'янськими повноголоссям: «городъ», «голова», «серебро», «молоко»). Мовна канва літописів спиралася на церковнослов'янський канон, однак у згаданих вище «стваяних оповіданнях» автори подеколи налягали до живого мовлення, особливо передаючи пряму мову, як ось тут: «Не отступай от мене»; «Ти возьми Галич, а яз Понизье»; «Дай нашу братью, или придемь на тя войною»; «Дай Володимерь Романовичема, Данилович и Василькович: не

⁶ Койне (з грецького «спільний діалект») – це особливий різновид мови, що формується як результат набуття плевою, зазвичай соціально престижною говіркою наддіалектного характеру внаслідок засвоєння іншодіалектної, іншоюмової, професійної та ін. лексики.

даси ли, йду на те не Романовичема»; «Господині! Не поветши пчел меду не едати» і т.ін.

Завершуючи цей побіжний огляд мови давньоруської писемної спадщини, варто нагадати, що вона на багато століть пережила соціум, у якому сформувалася. Наприклад, в Україні остаточно витіснення книжного суржика з церковнослов'янських та законсервованих давньоруських елементів можна датувати аж кінцем XVIII ст., зокрема – появою у 1798 р. «Енеїди» Івана Котляревського, котра, як відомо, увінчала перемогу живої української мови над книжною. Таке довге побутування цієї, власне, штучної мови можна пояснити тим, що з XIV–XV ст. саме вона – під назвою «руської» – запанувала в канцеляріях та публічному обігу Великого князівства Литовського, а з кінця XVI ст. на її основі почав формуватися струмінь так званої «староукраїнської» книжності – з виразними вкрайніми живого мовлення (вухо сучасників добре відчувало ці новації – тодішню староукраїнську мову називали «простою», на відміну від церковнослов'янської). Ясно, що давньоруська книжна мова XI–XIII ст. за складом лексики суттєво відрізнялася від «простої мови» XVII–XVIII ст., але обидві й надалі «розуміли» одна одну. Ба більше, з розвитком «простої мови» давньоруська, витіснена до сфери церковного обігу, починає все виразніше переймати фонетику, навіть лексику своєї молодшої поєстери. Ця ситуація, проте, мінюється у середині XVIII ст., коли під тиском петербурзького Синоду український струмінь у церковній мові місцевої редакції було зуніфіковано за великоросійським зразком – «дабы никакой розни и особого наречья не было». Так, впровадивши вісім століть, прийняла своє існування писемна мова Русі-України. З прикрістю можна дода-

ти, що нині її спеціально не вивчають у жодному навчальному закладі. Навряд чи можна вважати рівноцінним замінником такого вивчення скорочені курси церковнослов'янської мови балканської редакції, що їх практикують в університетах. Тим-то навіть філологи й історики, цитуючи твори давньоруської та староукраїнської літератури, часто вимовляють текст так, як став вимагати від українців Синод у XVIII столітті. Зайве говорити, що за такою вимовою втрачається феномен специфічного поєднання церковнослов'янщини з живим мовленням, під знаком якого розвивалася домоделна українська словесність.

Окремим питанням є історія живої мови, якою розмовляли люди княжої Русі. Зиваючи до купи поняття «розмовна мова» та «мова писемності» в спекулятивному вислові «давньоруська мова», радянські історики ще донедавна перекопували, що її побутування в усіх землях князівств є чи не головним доказом існування «єдиної давньоруської народності». Остання, як «мова вища форма етнічної спільноти порівняно з родом і племенем», буцімто склалася протягом IX–X ст., а далі розпалася разом із розпадом Київської держави, і це стало поштовхом до появи білоруського, російського та українського народів, а відтак – і їхніх мов. Щодо писемної мови, про яку йшлося вище, то вона справді була одяково зрозумілою всім князівкам – від Києва до Новгороду і від Галича до Курська. Інша річ, що жоден із них нію не розмовляв, та вона й не призначалася для побутового спілкування. Саме тому, як породження спільної духовно-церковної традиції, ця штучна мова змогла залишитися засобом культурного спілкування і набагато пізніше, коли від Київської Русі не зосталося нічого, окрім історичних спогадів.

Інакшою була доля діалектів живої мови. Хоча відмінності між ними не створювали неперодоланного бар'єру для взаєморозуміння, припустимо, між киянином і псковичем, однак фонетичні й лексичні розбіжності були достатньо виразними. Це дозволяє фахівцям констатувати існування на теренах Русі кількох надплеменних територіальних діалектів, засвідчених завдяки тому, що ті чи ті регіональні мовні відхилення у вигляді «опісок» потрапляли до усталеної ортографії книжної мови. Зокрема, на майбутній українській території вирізняють дві споріднені між собою діалектні макрзоони – північну поліську (на Північній Волині, Київщині та Чернігово-Сіверщині) та південно-західну, або галицько-волянську, яка охоплювала сучасну Галичину й Південну Волинь. Попри певні відмінності спільним для обох протоукраїнських діалектів було те, що, ймовірно, вже з VI–VII ст. тут запанував український звук г[h] замість праслов'янського г[g]. «Описки» давньоруських книжників, пов'язані з цією мовною особливістю, є особливо виразним прикладом того, як на їх підставі реконструюється тогочасне живе мовлення. Наприклад, за спостереженнями Григорія Пісторака, чия добірка прикладів тут використано, вже в автентичних Ізборниках 1073 та 1076 рр., а також у ранніх Євангеліях, трапляються помилки переписувачів, що свідчать про вимову ними українського г: «снѣхъ» замість «снѣгъ», «хрѣхъ» замість «хрѣтъ», «ходъ» замість «годъ», «бѣхство» замість «бѣгство» тощо.

Припускають, що тоді ж, у VI–VII ст., з'явився типово український звук и, що виник унаслідок злиття праслов'янських голосних і та ѝ (це, зокрема, призводило до постійного змішування на письмі літер *ы/и*): «хлѣби» замість «хлѣбы», «язикъ» замість «языкъ», «просьити» замість «просити» та ін.), а також усталася вимова

літери «ѣ» [ять] як звука і, чим українська мова відрізняється від решти слов'янських (змішування літер «ѣ» та «и» простежується уже в найраніших пам'ятках XI ст., коли переписувачі раз у раз помиляються, пишучи «инмаѣ» замість «ѣймаѣ», «стина» замість «стѣна», «всиѣ» замість «всиѣ» і т.д.).

Детальніший аналіз явищ, що ілюструють ці та багато інших особливостей протоукраїнської мови, міститься в спеціальних працях. Тут досить буде обмежитися констатацією того, що протоукраїнські мовні риси можна вважати засвідченими вже в перших писемних пам'ятках Русі XI ст., а почали вони оформлятися, як уже зазначалося, приблизно у VI–VII століттях.

Паралельно з мовними формувалися етнічні обриси майбутнього українського народу, чий ареал замешкання збігався з давніми східнослов'янськими теренами між Прип'яттю, Дніпром, степом і Карпатами, тобто охоплював сучасні Наддніпрянщину, Волинь, Полісся, Галичину та Прикарпаття. Сталість заселення цих регіонів місцевими племенами, забезпечуючи спадкоємність поколінь, спричиняла до появи сталих ознак не лише в мові, а й у побутовій культурі – житлі, одязі, їжі, звичаях та обрядах. Частина тутешнього населення, мігруючи в перебігу освоєння східнини слов'янами північних та північно-східних територій, нашаровувалася на теренах сучасної Білорусі на тамтешній балтійській субстрат, а в межах європейської Росії – на фіно-угорський. Це породжувало локальні етномовні особливості, формуючи нові діалектні нахви, як, наприклад, псковсько-полоцько-смоленський чи новгородсько-володимиро-суздальський. Твердження радянських істориків, нібито всі мешканці Русі відчували

«спільність свого походження» й усвідомлювали «територіальну цілісність і єдність мови, культури та віри», є з погляду тогочасних реалій абсурдним. Адже відсутність єдиного інформаційного поля (ба простіше – шляхів сполучення) на такій величезній, розчленованій непрохідними лісами й болотами територій, якою була княжа Русь, виключає можливість формування свідомості такого типу. Сказати більше – навряд чи взагалі основна маса населення (а не князі, їхні політичне оточення та зменшка освічених книжників) мала бодай приблизне уявлення про розміри Русі. А тим більше якби це не спало на думку, що, живучи в Пороссі, можна відчувати «спільність свого походження» з Новгородом чи Полоцьком. Однакове писане слово, одна Церква та спільна духовна традиція, значайно ж, породжували відчуття взаємної

спорідненості – але тільки в тонкому шарі освіченої еліти. Тож стверджувати на цій підставі, що княжу Русь заселяли люди, які усвідомлювали свою належність до «єдиної давньоруської народності», – це те саме, що на підставі, скажімо, спільного латиномовного шкільництва проголосити існування «єдиної латинської народності» в межах тогочасної Європи. Адже там інтелектуальна еліта усвідомлювала цілісність писемної культури ще виразніше, ніж на Русі. Наприклад, на могилі знаменитого філософа, шотландця Йована Дунса Скота (бл. 1266–1308), який учився в англійському Оксфорді, викадав у паризькій Сорбоні, а помер у Кельні, сучасники викарбували: «Scotia me genuit, Anglia me suscepit, Gallia me docuit, Colonia me tenet» («Шотландія мене народила, Англія прийняла до себе, Галія мене навчала, Кельн мене тримає»).

2. Русь і Степ

Кочові держави – вороги / сусіди руські

Доки мешканці Русі опановували ази християнської цивілізації, на гігантських степових просторах, що відступали до руських земель з півдня й сходу, текло своє, інакше життя. Немов у прип'яках та відп'яках, степами перекочувалися хвали нових і нових племен, від яких до нашого часу подеколи не дійшло нічого, окрім загадкової назви, виникали й щезали царства, відбували криваві війни за кочів'я та владу. Різноманітну приазовсько-причорноморську смугу – найзахідніший відтінок Великого Азійського Степу – саме географічне положення перетворювало на своєрідний коридор, що вів з Азії до Європи. За східні ворота правив Дон, за західні – Дунай, а розділяли їх відстань у лічені дні шляху для витривалих степових коней. І кожна давня мешканців при-

азовсько-причорноморських теренів – кімерійців, скитів та сарматів – Європа ще не цікавила, то від доби Великого переселення народів охочих «навідатися» її не бракувало. Гунни, котрі перш ніж 370 р. перейшли Дон і, змітаючи все живе на своєму шляху, рушили до Дунаю й за Дунай, неначе зруйнували шлюз, що доти невдільно відділяв азійські простори. З V ст. приазовсько-причорноморськими обширами, поволи вбираючи в себе місцеві іранські племена, заволоділи тюрки, і саме їм судитиметься протягом понад тисячоліття – до кінця XVIII ст. – заставитися тут господарями. Тож для Київської Русі та для її спадкоємця, Русі-України, тюркські народи (під різними іменами і в різних державах) стануть головним уособленням Степу – то ворогом, то партнером, але завжди неуніменно близьким сусідом, якого не вибирають.

Велике переселення народів, як щойно згадувалося, розпочали гунни. Об'єднавши кілька степових племен, вони 370 р. перейшли Дону, вступили в Причорномор'я, а далі рушили через Дунай до Центральної Європи (етномовна приналежність гунів спірна: інші фахівці відносять їх до тюркських або до монгольських народів). Римський письменник IV ст. Амійан Марцелін описав зовнішність гунів, що вражала європейців своєю незвичністю: вони приземкуваті й безбороді, з кіньми займаються, ніби приросли до них, воюють тільки верх і з'являються по різних місцях, немов вітри віжлявців. Після смерті в 434 р. легендарного ватажка гунів Аттіли створеної ним союз розпався, але невдовзі тюрки знову виступили на кін історії, створивши на Азійському континенті воєвоєнічне політичне утворення – Перший тюркський каганат (555–630), який провадив війни з Візантією та Іраном за прикордонні й закавказькі землі. На чолі цієї степової держави стояв рід Ашина. З ним пов'язана генеалогічна легенда етносу: колись усі тюрки полагали у міжособистій війні, і тільки одного десятикратного хлопчика врятувала вовчиця; згодом вона стала його жінкою, і сини, що народилися від цього зв'язку, започаткували десять тюркських родів. Одного з них, Ашина, обрали правителем, і на знак походження від вовчиці він зобразив на своєму праворі вовчу голову.

Після падіння Першого тюркського каганату рід Ашина відпочував на захід, осівши на контрольованій племенем хозарів території сучасного Дагестану. З появою тут представників роду Ашина хозари стали вважати себе спадкоємцями каганату, й доки існувала Хозарія, її каганом завжди був хтось із роду Ашина, чия особа вважалася священною. Хозарський каганат швидко вступив у боротьбу за приазовські степи з сусіднім

союзом булгарських племен, що поєднали як тюркські, так і фіно-угорські етнічні компоненти. Своєю чергою, Велика Булгарія (так називалося це політичне об'єднання) у 740-х рр., після смерті свого творця хана Кубрата, розпалася на дві половини, підвладні його синям Аспаруху та Батбою. У подіях булгаро-хозарської війни Батбой залишився на своїх старих кочовищах, визнавши зверхність хозарського кагана, а Аспарух відійшов за Дунай, де невдовзі виникло так звана Дунайська Булгарія – попередниця Болгарії.

Могутній Хозарський каганат проіснував до кінця X ст., займаючи степи та підгір'я сучасних Дагестану й Прикубання, нинішній приазовський і частини причорноморський степ, а також більшу частину Криму. Данниками хозарів були також північнокавказькі, мордовські, приволзькі та слов'янські племена. У самій Хозарії довкола укріплених зимовищ, особливо коли ті опинялися на торгових шляхах, почали виникати поселення міського типу, заселені етнічно строкатим ремісничим та купецьким людом. Зокрема, саме там, із зимовища-фортеці кагана, вирросло й столичне місто Ітіль у гирлі Волги, а в нижній течії Дону великим населенням пунктом став Саркел. У другій половині VIII ст. відродилися також зруйновані гунами старі грецькі міста на чорноморському узбережжі – Керч (грецьке Пантікапей), Самгерц (грецьке Таматарха, руське Тмутарокань), Фанагорія. Мешканці каганату невдовзі втягалися у міжнародну транзитну торгівлю; у містах інтенсивно розвивалося ремісництво, а в степах – землеробсько-скотарське господарство. Припускають, що до середини VIII ст. на всій території каганату вже поширилася спільна мова, витворена з близьких діалектів булгар і хозар, а також набула розповсюдження руйнічна писемність, перейнята від тюркських народів Центральної Азії.

За віруваннями населення Хозарії було строкатим: поряд із язичниками в одних і тих самих містах мешкали християни, мусульмани та юдеї (до каганату мігрувало чимало євреїв з Ірану та Візантії, тікаючи від утисків із боку мусульман і християн). Особливо багато євреїв мешкало в столиці краю – Ітлії, і це відіграло вирішальну роль, коли потреби централізації підтоварили до заміни язичництва єдиною для всіх племен вірою. На початку IX ст. нею було оголошено юдаїзм, офіційно запроваджений при кагані Обадії. Однак цей крок виявився фатальним для найбільшого Хозарії. Прийнявши юдаїзм, каган і столиця ітліаських знать протиставлявся решті верхівки, що мешкала по далеким кочів'ях, і невдовзі розпочалася внутрішня війна, в якій провінціали об'єдналися з мусульманами та християнами. Ці усобиці призвели до загального замінання, і в країні один за одним стали спалахувати локальні міжродові конфлікти. Останнього удару Хозарії завдав київський князь, хоча перші походи русів на Каспій датуються ще 860–880-ми роками. Однак перелічення місцевих данинків Києву стало наслідком повторних нападів руських княжих дружин на каспійське узбережжя в 909, 910, 913, 943 рр., а в 965 р. князь Святослав зруйнував столицю каганату Ітлія.

Скориставшись хаосом, у хозарський степ увійшли нові кочові племена – мадари. В арабських джерелах їх називають «баджгар» (башкири), а в грецьких – «турки». Насправді ж мадарський союз племен, який виник близько 830 р., був етнічно мішаним, складався із фіноугрів і тюрків. Частина дослідників навіть схильється до думки, що серед мадар довго побутувала двомовність, бо з восьми мадарських племен, які на початку 900-х рр. осідають у своїй новій батьківщині Панонії (нині – частина Угорщини), шість мали тюркські назви, а два – фіно-

угорські, й від одного з них, *magyar* (дослівно: «мужчина, людина»), отримав назву весь союз. На Русі мадарів називали по-різному: як висловився один із руських книжників – «еони, глаголеми оугри, ніжє сами нарицаются магерє».

Мадари затрималися в хозарському степу недовго – вже близько 850 р. їх примусили відкочувати на захід, у степи сучасної України між Дніпром і річками Прутот та Серетом, приаральські степові племена печенігів (тюркське *pechenek*), імовірно – тюркізованих іранців. Невдовзі, у 890-х рр., пройшовши смерчем по кримських поселеннях булгар і хозар, печеніги напали на згадані кочів'я мадарів, силою вибили їх звідти й повністю заволоділи причорноморським степом. За даними середини X ст., протяжність кочовищ восьми печенізьких племен охоплювала простір від Дунаю до Дону, а на півночі, на думку Світлана Платіцької, вони сягали на правому березі Дніпра річки Росі, а на лівому – пониззя Сули, середньої течії Псла та верхів'їв Ворскли.

Перша згадка про печенігів у «Літописі минулих літ» датується 915 р.: «Уперше прийшли печеніги на Руську землю і, вчинявши мир з Ігорем, пішли до Дунаю». Упродовж 915–1036 рр. Русь воювала зі своїми степовими сусідами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок; у 968, 1017 та 1036 рр. печеніги підступали до самого Києва, а 972 р. хан Кура в засідці біля порогів розбив князя Святослава й наказав зробити з княжого черепа окуту золотом чашу для пиття (такий вияв торжества над переможеним суперником знали й германські племена Європи).

У війнах із печенігами Русь повола набувала навичок опору набігам людей Степу, передусім – характерній для них тактиці ведення бою. Легкі кіннотники-кочовики не застосовували ні щитів, ні списів, користуючись переважно луками,

20. Похід руської дружини
на печенігів.
Мініатюра XV ст.

Рис. 20. Похід руської дружини на печенігів. Мініатюра XV ст.

тобто зброєю дальнього бою, і покладалися головню на раптовість нападу. Коні їхні, хоч і непоказні на вид, відзначалися особливою витривалістю, а кожний воїн, що був вершником змалку, виступаючи в похід, брав із собою не менше як двох коней і в поході раз по раз міняв їх, збиравши на швидкості. Стрімкість пересування поділеного на невеликі групи степового війська не раз відзначали візантійські автори, називаючи його кінноту «летючими людьми». Іншою особливістю степової тактики було те, що кочовики зазвичай не брали фортець штурмом, обмежуючись, як висловлюються давньоруські джерела, «низьездом» та «облежаннем», тобто набігом і облогою.

Відтак, традиційною тактикою відкритого зустрічного бою рейди стрімкої кінноти печенігів зупинити було тяжко. Тож наприкінці X ст. усталюється нова форма захисту – спорудження деревоземляних укріплень, які тяглися кількома смугами, відділяючи руське порубіжжя від Степу. Ці насипи, що їх не могла подолати кіннота, унеможлилювали блискавичні набіги, а також перешкоджали перегонів худоби, тобто служили ще й заслоном від розширення кочовиц. Варто додати, що аналогічна система укріплень практикувалася в Подністров'ї та

Подунав'ї ще з VIII ст., де їх почали зводити дунайські булгари (частина дослідників, відштовхуючись від традиційної назви цих валів – Троянські, вважає, що вони виникли раніше, за пізньоримських часів); такі самі вали оточували землі Волзької Булгарії: їх рештки збереглися донині на території Чувашії і Татарстану.

Київські вали з панном часу отримали назву Зміївки. Згідно з легендою, ковалі-святи Кузьма й Дем'ян приборкали велетнього змія, що пожирив місцевий люд, запрягли чудовисько в плуг і примусили його проорати межу, за яку той не смів переступати; грунт, повернутий з-під лемеша, нібито й втворює насипи, що кількома шіакружжями тягнуться довкола Києва. Насправді ж, ясно, обійшлося без змія. Досліджуючи збережені фрагменти валів, фахівці датують їх кінцем X – XII ст., а саму появу пов'язують із потребами захисту порубіжжя від печенігів та згодом – від половців.

Початок цим масштабним роботам літопис кладе на 988 р.:

І сказав Володимир: «Се недобре є, [що] мало городів довкола Києва». І став він городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став він набирати мужів

21. Укріплення Вігорода
(реконструкція)

ліпшиє із слюди, і з кривачів, і з чуді,
і з вятчів і інших наслів віл городе,
бо була війна з печенігами.

Цю згадку підтверджує лист німецького місіонера Бруно Кверфуртського, який 1008 р. вирушив проповідувати християнство серед печенігів, а проповідник його «до кордонів своєї землі» князь Володимир, що попросився з відважним місіонером на «воротах» однієї зі споруджених на валу дерев'яних фортечок. На сьогодні збереглося близько 950 км решток Зміївких валів: на лівому березі Дніпра від Переяслава до нижньої течії р. Сули, а на правому – кілька пасмами від Дніпра вздовж Росі й Стуги та в межиріччя Тересава й Ірпекя. Тобто, як бачимо, розпочате за Володимира Святославича облаштування захисної лінії продовжували його наступники. Як показує багаторічне вивчення валів та прив'язаних до них городищ, що його підсилював Михайло Кучера, вали звичайно наспинали вздовж річок або на їх перетках і оточували внутрішніми та зовнішніми ровами, що втворювало кількоступеневу лінію перешкод для кінноти. Сам же наскок являв собою стіну заввишки й за-

ширши до 3–3,5 м, споруджену з перекладених навхрест колод або чотирьогранних зрубів, засипаних землею. Поблизу населених пунктів і в місцях вірогідного прориву на валах влаштовували заборони з бійницями або споруджували невеличкі дерев'яні фортеці.

Варто, втім, зауважити, що понад столітнє сусідство русьчів із печенігами не зводилося до самої лиш конфронтації. Наприклад, у 943–944 рр. князь Ігор, ідучи походом на Візантію, взяв із собою печенізький загін, а в самому Києві в другій половині X ст. вже мешкали вихідці з Печенігії. Про це свідчить згаданий у літописі епізод облоги Києва 968 р., коли якийсь квісьязий князь, аби поводити дружину, що перебувала за Дніпром, про критичний стан обложених, вийшов із міста і ходив серед печенігів, запитуючи:

«Чи місто не бачив коня?», – бо він умів по-печенізькому, і вони зважали його [за одного з] своїх.

Останню битву русьчів із печенігами літописець пов'язує з іменем Ярослава Мудрого, датованим 1036 роком. Печеніги нібито прорвалися «без числа» на Русь і взяли в облогу Київ. Князь, котрий на той час перебував у Новгороді, «зібравши воїв многих, варягів і словен», чимдуж поспішив додому:

І зступався вони на місці, де ото ювни Свѣта Софія, митрополія руська, бо там [це] було поле поза городом. І стала ся січа люта, і леве одолів під вечір Ярослав, і побігав печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті втікаючи токули в [ріці] Ситомі, а інші – в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась...

Після розгрому 1036 р. печеніги й справді, як висловився літописець, «побігли в різні боки». Частина відпочувала

за Дунай і звідти – на Балкани, де згодом змішалася з місцевою людністю, з решта, що залишилася на своїх попередніх кочів'ях, через два десятиліття змушена була шукати допомоги в київського князя, бо в причорноморській степ вступили нові господарі – половці.

* * *

Словом «половець» у руських джерелах позначали тюркські племена кипчаків, інакше куманів («куман» дослівно означає «білий, жовтавий», звідси руське – половий, воловець; дослідники вважають кипчаків тюркизованим сако-іранським етносом). Вийшовши у IX ст. з теренів сучасної Киргизії та Казахстану, кипчаки спершу витіснили печенігів з Приаралля, а в першій половині XI ст. стали просуватися у причорноморські степи. Відтак, печеніги та близькі до них племена торків і берендів попросили захисту київського князя. Близько 1060 р. їх було «прийнято на поселення»: торки стали кочувати вздовж лівих приток Росі ближче до Дніпра, печеніги – у верхів'ях р. Росави, а беренді – по нижній течії Росави і на західних притоках Росі. Майже століття пізніше, у 1140-х рр., усі три племені об'єдналися в Чорноколубуцький союз під зверхністю київського князя – центром «Чорних Клубуків» було м. Торчеськ (неподалік від теперішнього с. Шарки Рохитнянського р-ну Київської обл; нині не існує). Ще одна частина торків оселилася на лівому березі Дніпра поблизу Перевіслава. На північній захід від них кочувало споріднене з торками плем'я турпелів, а ще північніше, в межиріччі Остра й Сейму – окрема гілка торків, ковуї. І чорноколубуцькі, і торчеські кочів'я були помережані численними укріпленнями, а чоловіча частина людності служила руським князям збройно. За цією своєрідною захисною лінією зі «своїх» кочовиків про-

лягало безмежне «Половецьке поле» [Дешт-и-Кичмак], розтягнуте від Волги до Дунаю.

Ця територія, відома в європейських середньовічних джерелах під назвою Куманії, ділилася на дві половини – «Чорну», від Сіверського Дінця до Волги, і «Білу», що обіймала пониззя Дунаю й степи обабіч Дніпра. Вже на початку XII ст. «Половецьке поле» було розподілено між окремими родами, кожен із яких кочував у визначених межах, облаштуваючи тут укріплені зимовища.

Перший удар половців на Русь припав на 1061 р., коли вони вступили в Перевіславську землю й завдали поразки князеві Всеволоду Ярославичу; у 1068 р. Всеволод та його брати зазнали повторного розгрому на р. Альті. В цілому ж до початку XIII ст. степовики здійснили 46 великих походів на Русь, причому 19 із них припало на Перевіславщину, 16 – на Київську землю, 7 – на Чернігово-Сіверщину і 4 – на Рязань та Псковщину. Тож не дивно, що половецька тема дуже швидко перетворилася на одну з центральних у руському письменстві, де раз у раз згадуються ляха та спустошення від «безбожних ізмаїльтян», «окаянних агарян», «нещасних виподів диявола». Ось, для прикладу, як у літописі оповідається про бідування бранців, захоплених після облоги й падіння Торчеська 1093 р.:

Мучені холодом і виснажені, у голоді і в спразі, і в білі, поблідлі лицами і поторнілі тілами, ходити невідомою землею голі й босі, ноги мачиці покочолі терням, вони звалялися ізяком, зі словами відповідали один одному, говорючи: «Я був із сього города», а другий: «Я із сього села». І так розпитували вони зі словами, рід свій називаючи, а очі відоследи до неба до Всевшнього, який відає все потаємне.

Битви зі степовниками, що регулярно повторювалися майже два століття, ста-

«Велика руська битва» з половцями. Битва біля Галича. XV ст.

22. Битва русів із половцями. Мініатюра XV ст.

ли головною арешкою героїства князів, які здобували собі славу, «переломивши коні об землю Половецьку». Тоді ж, у зв'язках до узгодженої колективної оборони, сформувався перші патріотичні гасла боротьби «за землю Руську». З іншого боку, територіальна близькість половецького світу, торговельні контакти, а особливо – регулярні шлюбні, якими скріплювалися перемирні угоди між князями та ханами, поступово пом'якшували гостроту протистояння, не раз перетворюючи взаємні виласки на своєрідний рицарський герц. За характерний приклад можна взяти честолюбний похід 1185 р. «у Половецьке поле» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича: адже і мати, і бабуся Ігоря були, ймовірно, половчанками, а свого сина Володимира він (уже після походу) одружив із донькою хана Кончака, проти якого бився. За такого інтенсивного ромчання не дивно, що вже з XIII ст. половецькі хани на запрошення своїх руських двоюрідних братів, своїх і та родичів беруть активну участь у міжкнязівських усобицях, щораз ближче переймаються внутрішніми проблемами Русі. Відтак невідомо, чим у перспективі могло б обернутися це 200-літнє протистояння, яке поволи перетворювалося на партнерство, яки на східних околцях

«Половецького поля» не з'явилася нова грізна сила – монголи, що стало зловісним прологом до крутих перемін і в долі Куманії, і в історії Русі.

Імперія Чингісхана і Чингізидів перед нападом на Русь

Перший писемний твір монгольською мовою «Сокровенне сказання», складений 1240 р., розпочинається з генеалогічної легенди правлячої династії Чингізидів, нащадків «Рабого Вовка» [Борте Чино]. Спільний тотем-вожк опосередковано підтверджує генетичну спорідненість монгольського й тюркського етносів, які в II–I тис. до н.е. формувалися на обширах Центральної Азії. Власне монголи в «Сокровенному сказанні» згадуються приблизно з VIII ст., а їхній тогочасний життєвий простір, за гіпотезою Лідії Вікторівної, локалізувався обабіч р. Онон у верхів'ях Амуру, себто на пограниччі сучасної Монголії та Чингізської обл. Російської федерації. Саме тут мешкали предки монголів, керовані вождями з роду Борте Чино – «чиносами». Упродовж X–XI ст. чиноси, завдяки шлюбним зв'язкам із правителями сусідніх племен, створили племенний союз, що став історичним ядром монгольського етносу, розселеного на території так

званого Триріччя – у басейні р. Онон та верхів'ях річок Толи й Амуру.

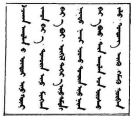
В ході тривалих воєн за владу, що впродовж XII ст. потрясли Монгольським ханатом, перемогу здобув Темучин – у 1206 р. приблизники оголосили його «чингісханом», себто «володарем володарів». Новий правитель вирізнявся непересічними військовими та дипломатичними здібностями, був справедливий і щедрий, а вмів навести замішу дисципліну у війську й привернути на свій бік переможеного противника швидко принесла йому славу харизматичного вождя. Виконуючи чи розселяючи непокірних, а поквірих завдяки шляхам адаптуючи в середовище монгольської анаті, Чингісхан протягом першого двадцятиліття XIII ст. став правителем усіх кочовиків Великого Степу – від Манчжурії до Середньої Азії. На підкоренні земель, що були розподілені між Чингісхановими сподвижниками, різноплемінне кочове населення господарювало й виконувало повинності на користь свого безпосереднього ханз'яна. Власники ж пожалуваннях земель («тулусів»), своєю чергою, мусили сплачувати данину до скарбниці хагана й вояцяти в його армію збройні загони визначеної чисельності. У такий спосіб монгольський етнос став правлячою елітою величезної багатотетнічної імперії, де старі зв'язки підвладних племен, ніякі розселення по різних кінцях держави, втрачали силу. Провідна роль монголів поступово авторитарно становилася, за якого, означив арабський історик Рашид-ад-Дин, візир монгольського двору кінця XIII – початку XIV ст.,

племена, кожне з яких мало своє власне ім'я, називали себе монголами з бажання перенести на себе їхню славу.

Сам Чингісхан уважав себе спадкоємцем імперії Аюв – потужного державного об'єднання протомонгольського

етносу киданів, яке у IX – на початку XI ст. простягалось від Тихого океану до Алтайського хребта, охоплюючи простори сучасного Північного Китаю та Монголії на північ від річки Хуанхе. Розмах киданської торгівлі з сусідніми та віддаленими країнами, розвинуте товарне ремесло, навички містобудування (велика частина мешканців була осілою), чітка структура управління величезними, етнічно строкатими територіями, на яких тюркономовні народи жили вперше із тунгусо-маньчжурськими та монгольськими, врішті – запроваджена в 920 р. ієрогліфічна писемність служила до певної міри зразком для майбутньої імперії Чингізидів. Характерно, що й сам Чингісхан виховувався на дворі володаря Ерейтського ханату – однієї з недовговічних держав, яка існувала ще певний час після захоплення у 1125 р. столиці імперії Аюв тунгусо-маньчжурськими племенами. Не менш показово, що в період становлення держави монголів, у 1204 р., тут було впроваджено киданську писемність, яка на той час уже перейшла від ієрогліфічної системи на уйгурський букварний алфавіт (саме він, з урахуванням певних модифікацій, донині служить за національний символ Монголії; його ж було

23. Монгольське письмо.
Зразок середина XVII ст.

покладено в основу створених у XII ст. манчжурського, казанського та бурятського алфавітів⁴).

Останнім завоюванням Чингісхана стала Середня Азія. Протягом 1219–1221 рр. одне за одним під ударами монголів упали казково багаті, квітучі міста Хорезму – Бухара, Самарканд, Ходжент та ін. Ще одне 25-тисячне військо було послане на південне узбережжя Каспію. Переїшовши зійти в Грузію, воно захопило Тбілісі й вступило в степові передгір'я Північного Кавказу, а далі рушило в бік Дону. Саме тут, понад Доном, у 1222 р. сталася перша битва монголів із половцями, в якій з'єднані половецькі сили під проводом хана Юрія Кончаковича зазнали поразки. Про дальші події руський літопис розповідає так:

І приблизно половців багато в Руську землю, і говоривши вони руським князям: «Якщо ви не допоможете нам – [то] ми кині порубані будем, а ви завтра порубані будете». І була рада всіх князів у городі Києві, [і] нарадяться вони так: «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй».

Відак, у квітні 1223 р. на Дніпрі, поблизу острова Хортинці, було зібрано великі половецькі та руські війська; серед останніх літопис перераховує князі чернігівця, галичани, волниці, пугальці, а також смоленську й курську дружини. Проте ця з'єднана армія, яка 31 травня зійшлася у бою з монголами на р. Калці [якні Кальчик, права притока Кальміюсу], зазнала повного розгрому. Загинуло шесте-

ро князів, а дружинників, коли вірши літописові, полягло «без числа».

Оскільки монгольський (фактично розвідувальний) рейд не передбачав подальшого наступу, їхнє військо після битви на Калці завершило додому. Тим часом у 1227 р. помер Чингісхан, і на період заміни володаря, що супроводжувалося внутрішніми тертями, Монголії було не до завоєвницьких походів. З утвердженням влади Угедея, третього сина покійного, Чингісхан на курілтаї (родовому з'їзді) 1235 р., як оповідає вже згаданий Рашидад-Дин, повернувся до думки про терени, що тяглися за улуком старшого Чингізового сина Джучі. Згідно з «ясою» [ясак – звіт законів], узакненою на курілтаї ще за життя Чингісхана, імперія монголів була розподілена між його синями на кілька володінь-улусів, підпорядкованих верховному правителю (кагану), що резидував у Центральній Монголії, в Каракорумі. Улуз Джучі та його нащадків Джучидів охоплював землі на захід від річок Іртиша й Чуліна – «поки сягнуть конити їхніх коней». Похід за Волгу – в Дешт-и-Кипчак, Булгарію та Русь – доручався другому синові Джучі Бату, або Батгасі (як звично називають його руські джерела). Впродовж осені 1236 – весни 1237 р. Батий підкоряв Волзьку Булгарію, перетворивши її столицею Великий Булгар на свою тимчасову ставку, а наприкінці 1237 р. монгольське військо вступило на територію Рязанського князівства.

Походи Батія. Створення Ак-Орди, або Золотої Орди

Хронологія та перебіг нищівних монгольських походів в Європу впродовж 1237–1242 рр. добре задокументовані і в руських, і в західноєвропейських хроніках. Початок їм поклало обвальне падіння міст Рязанського та Володимиро-Суз-

⁴На початку 1930-х, у відповідності з сталінською національною політикою, писемність казанська та бурятська було переведено на кириличну абетку (тоді ж заміняли кирилицею арабське писмо татар, казахів, узбеків, таджиків та ін.). Сама Монголія теж у 1945 р. за вказівкою з Москви жусла перейти на кирилицю.

24. Монгольські війни
в бою.
Арабський малюнок
початку XIV ст.

дальського князівства. 21 грудня 1237 р., на сьомий день облоги, Батий здобув Рязань, і, як напише автор «Повісті про Батієву нашість»: «

Град и земля Рязанская изменился... и отыде слава ее, и не бе что в ней видети, тоямо дым, и земля, и посела.

Через місяць, у січні 1238 р., після п'ятиденного штурму впала Москва, а 7 лютого стінобитні каменемети розбили стіни Володимира-на-Клязмі, тодішньої столиці Володимиро-Суздальського князівства. Паралельно дрібніші загони монголів протягом лютого – березня сплюндрували Ростов, Ярославль, Переяславль-Залеський, Твер, Кострому, Углич, Торжок, Вологду та ін. У містах, котрі чинили завзятіший опір, населення винищувалося поголовно – «от старца и до уюго, и до сущего младенца». Замалим не дійшовши до Новгороду, Батий повернувся на південь і, прорізаючи вздовж східних меж Смоленського та Чернігівського князівств, рушив у половецький степ між Доном і Волгою, де розбив тутешнього хана Котяна.

Через рік, навесні 1239 р., наступ на Русь було поновлено. Цього разу надійшла черга київських околиць: у березні впад Переяслав, у жовтні – Чернігів та низка менших міст, розташованих обабіч Десни й Сейму. Ще через рік, у листопаді 1240 р., монгольське військо підступило до Києва:

І пробував Батий коло города, а вої його облягали города. І не було чути [нічого] од звуку скрепіння коліт його, ревіння безлічі верблюдів його, і од звуку іркання стад коней його, і сповнена була земля Руська ворогами... І поставив Батий пороки [тарани] під город коло воріт Лядських, ... і пороки безперестану били день і ніч. Вибили вони стіни, і вийшли городяни на розбиті стіни, і було тут видіти, як лавалися списи і розколовалися щети, [а] стріли затьмарили світ перемогенням...

6 грудня 1240 р. впав і Київ. Останній захисники замкнулися в Десятинній церкві й навіть пробували прокопати підземний хід до Дніпра, однак стіни храму за досі неясних причин обвалювалися, поховавши під собою людей. Із-під розграбованого Києва головні Батієві сили, знімаючи все на своєму шляху, рушили на Волинь та Галичину. Навесні 1241 р. одна частина війська під командуванням темника [воєводи] Бурундая перейшла межі Польщі і, завдавши поразки сандомирському та краківському князям, зруйнувала міста Люблін, Сандомир, Краків та ін., а друга, під проводом самого Батія, попрямувала через Карпати в Угорщину. Король Бела IV був розгромлений, тож кіннота Батія, не зазнавши жодної поразки і смер-

чем пройшовши по території нинішніх Словаччини, Чехії та Угорщини, навесні 1242 р. вийшла до узбережжя Адріатичного моря, де почала штурм тутешніх міст.

Проте змайонство мешканців Адріатики з монголами на цьому, на їхнє щастя, скінчилося. У березні 1242 р. Батий, отримавши звістку про смерть каана Угедея, через Боснію, Сербію, Болгарію та причорноморські степи завернув додому – царевичі-чингізиди мали бути присутніми на курьлаті для виборів нового володаря. Утім, імперії монголів як сльозому цілому не судилося проіснувати набагато довше від цих подій. Батий, вважаючи себе скривдженим у виборах, не присягнув новому клану Гуюку. Відкочувавши наприкінці 1242 – на початку 1243 рр. у пониззя Волги, він фактично заснував тут власну державу. При онухові Батий, ханові Менгу-Тимурі, котрий прийшов до влади 1266 р., улус Батія став уже цілком незалежним від монгольських каанів. Його територія починалася у Сибіру від річок Іртиша та Чуліма й тяглася на захід по передгір'ях Алтаю, через Приаралля й північ Середньої Азії, через приазовські та причорноморські степи і Крим – аж до нижньої течії Дунаю. Від самого початку ці величезні обшири були розподілені за прийнятою у монголів просторовою системою на праве та ліве крило. Лівни крилом вважалися підпорядковані братові Батія терени сучасного південного Казахстану та Середньої Азії – Кок-Орда («Синя Орда»), а правим – решта земель, належних безпосередньо Батієві та його нащадкам і відомих під назвою Ак-Орда («Біла Орда»). Варто принагідно зауважити, що у просторовій орієнтації монголів та супутній їй символіці кожна зі сторін світу мала свій кольоровий символ: південь – червоний, північ – чорний, захід – білий, схід – синій (існує припущення, що саме звідси

могли брати початок півносередньовічні назви Білої, Чорної та Червоної Русі).

Ак-Орда згодом, у російських джерелах другої половини XVI ст., отримала назву «Золота Орда» (у монголів ордою первісно називали кочову ставку хана, а саму державу – улусом; уламки улусу Батія з XV ст. стали іменуватися ордами – Великою, Заволяською, Ногайською та ін.; що ж до поняття «Золота Орда», то воно, на думку Вадима Єгорово, виникло як синонім оздобленої золотом юрти хана – арабські мандрівники теж називають її «золотим шатром»). Столицею Ак-Орди служило місто Сарай у нижньому Поволжі поблизу сучасного Волгограда, вперше згадане під 1234 р. як місце розташування управлінських органів (власна ставка хана й він сам більшу частину року кочували степом). За правління Батія, що помер 1255 р., було сформовано державно-організаційні засади Золотої Орди – урядово-фіскальний апарат, систему податків і повинностей населення, регулярний поштовий зв'язок між регіонами, карбування власної монети тощо. Поширене уявлення про Золоту Орду як дику степові простори без осілого населення не відповідає дійсності. За Батієвого брата Верхе (1255–1266), коли серед ординців почав розповсюджуватися іслам, швидко намножилися осілі смуги, вкриті містами. Згідно з дослідженням Вадима Єгорова, вони локалізувалися вздовж річок Волги й Уралу та в межиріччі Волги й Дону, а пониззях Південного Бугу й Інгуау та на їхніх притоках, що мережать територію теперішніх Кіровоградської та Миколаївської областей, а також на обширі сучасних Запорізької та Херсонської областей і в гирлі Дністра й Дунаю (для прикладу, досить згадати

такі великі центри міжнародної транзитної торгівлі, що виникли тут у золотородні часи, як Аккерман (Білгород-Дністровський) та Кмій).

Уваження про ординські міста, заселені штократим торгово-ренісансним людом, дає столичний Сарай, де, як писав сучасник, араб Ібн-Батута, «кожний народ живе на своїй ділянці окремо; там же містяться і їхні базари». Коли вірити згадкам арабських купців, населення цього міста-гіганта сягало 75 тис.; у ньому були прокладені водогін і каналізація та височили розкішні палаци з басейнами й садами. Залишається додати, що більшість ординських міст Прикаспію та Приазов'я дощенту зруйнував під час походів на Золоту Орду в 1395–1396 рр. середньоазійський полководець Тимур (Тамерлан), а в Причорномор'ї, тобто на теренах сучасної України, вони поступово занепадали самі наприкінці XIV – середні XV ст., разом із дробленням і занепадом монгольської держави.

Широко розтягнута по Великому Євразійському Степу Золота Орда була за площею однією з найбільших держав Середньовіччя. Але володарі цього політичного утворення, монгольські хани, мало цікавилися територіями, непридатними для розширення кочів'їв. Тож у складі Орди опинялися тільки степові простори кочових племен – башкирів, возьких булгар, кипчаків тощо. Мешканці інших ландшафтних зон – лісових, лісостепових і гірських – було об'єднано на данників ординського хана, зі збереженням територіальної відособленості і власних політичних структур. Тобто для колишніх ворогів-сусідів – половців і русичів – Батинів походи мали різні наслідки. Кунанія перестала існувати, стала частиною Орди. Щоправда, відносини завойовників-монголів із половцями склалися своєрідно. Чисельно більше кипчакське середовище поступо-

во розчиняло в собі монголів, і вже у XIV ст. вони засимілювалися в ньому і мовно, й антропологічно. Один із тогочасних арабських авторів писав про це так:

Усі вони стали схожі на кипчаків, немовби належали до того самого роду, бо монголи, поселившись у землі кипчаків, вступали з ними в шлюби і залицялися жити на їхній землі.

Принадібно варто зауважити, що це застаття стало однією з причин курйозної плутанини в пометках «монголи» і «татари». Історики XIX ст. вважали останніх представниками тих тюркських народів, що нібито брали участь у завойовницьких походах монголів. Насправді ж в європейських текстах XIII–XIV ст., у тому числі й на Русі, «татарами» називали власне монголів. Це слово європейські книжники запозичили з Китаю, де «татарами» іменували всіх кочових сусідів імперії. Під враженням монгольських погромів латинізований варіант слова «татари» (Tartari) починає ототожнюватися з мітичним Тартаром – підземним царством, пеклом, що маркувало монголів («татар») як «чужельних людей», «чужолодів диявола». Відтак, широко вживаний термін «монголо-татари» (чи «татаро-монголи»), запроваджений російськими істориками в першій чверті XIX ст. на позначення монгольської армії, є непорозумінням, бо нав'язливо перекладається як «монголо-монголи».

Патоність руські князівства самостійного існування не прийняли. Монгольська зверхність над ними реалізувалася через отримання данини з населення та через виставлення допоміжної військової сили – дружин князів-васалів. Ішлося так про бранця, узятого у грабіжницьких походах, що їх монголи періодично повторювали або з метою покарати «неслужливого» князя, або на підтримку коп-

рогося із руських правителів у внутрішніх конфліктах. Уже в другій половині XIII ст. окреслюються певні різниці встановиці тих чи тих руських князівств, що визначать їхню майбутню долю. Найтяжчі випробування випала Володимиро-Суздальському та Рязанському князівствам, де через територіальну близькість до Орди васальна залежність набула особливо принизливих форм і тривала найдовше. Це, зтім, стало додатковим поштовхом до консолідації сил, яка врешті-решт дала змогу відновити незалежність, заклавши підвалини майбутньої російської держави. Не завойовані монголами Новгород, Псков та низка князівств на теренах сучасної Білорусі почали все виразніше зближуватися зі своїми литовськими сусідами, і згодом це завершиться створенням Великого князівства Литовського. А долю князівств на теренах майбутньої України – Київського, Переяславського, Чернігівського, Турійського та Галицько-Волинського – великою мірою визначали ще передмонгольські події. Виснаживши свої сили війною «за галицьку спадщину», що точилася в 1205–1245 рр., якраз напередодні нападу монголів (про неї детальніше піде мова далі), пограничні Київщина, Переяславщина та Чернігово-Сіверщина стали безборонною здобиччю Батия. І хоча апокаліптичні масштаби руйнувань, заподіяних

його походами 1239–1240 рр., про які з патосом оспівують тогочасні джерела, історики та археологи вже давно поставили під сумнів, встановлення тут монгольської зверхності стало без перебільшення катастрофою. Паралізовані втручанням ханів у внутрішнє життя, знекровлені економічно, найстаріші руські князівства втратили головне – однаковий темп наростання культурних змін порівняно із західними сусідами. Доки в Польщі, Угорщині та Чехії упродовж XIII–XIV ст. відосконалювалися політичні інститути, творилися перші університети, усталювалися самоврядні форми організації суспільства й підносилися роль міста, Київ та Чернігів котилися назад. Зокрема, Київ перетворився на такий собі «перехідний кубок»: у колишній столиці Русі за ярмками золотооранських ханів «правили» князі, що ніколи й ногою сходив на ступіні. Морально деградувала територізована монголами княжа еліта, занепадало міське життя, інтенсифікувалося безумне дроблення князівств (наприклад, на Чернігово-Сіверщині на початку XIV ст. їх уже було не менш як десять).

На противагу цьому, галицько-волинській князівській гілці, яка вийшла переможцем із війни «за галицьку спадщину», вдалося на ціле століття затримати зникнення з історичної арени останніх уламків Київської Русі.

3. Галицько-Волинське князівство – Королівство Руське

Оформлення території. «Сепаратизм» Ростиславців

Уперше про терени майбутнього Галицько-Волинського князівства літопис згадує під 981 р., пов'язуючи їх із походом Володимира Святославича:

Пішов Володимир до Ахмі і зайняв городи їх – Перемисль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю.

Отже, як можна припускати, йшлося про перебіккорення племен у верхів'ях Прип'яті та вздовж річок Західного Бугу, Сяну й Верхнього Дністра. Етнічна іден-

тифікація згаданих племен залишається дискусійною. Зокрема, в Побужжі давні джерела згадують бужан, дулібів та волинян (припускають, що це – хронологічно послідовні назви одного й того самого племені), а в Наддніп'ї та Верхньому Подністров'ї – уличів, тверців та білжих хорватів. Також не зовсім ясно, кого слід розуміти під «Аляхами». У 981 р. Краків перебував під зверхністю чеського короля, тож одні дослідники твердять, ніби «Аляхи» – це насправді Чехія, а інші взагалі вважають згадане свідчення літопису пізнішою вставкою.

Так чи інакше, проте саме за правління Володимира Святославича доля майбутньої Галичини та Волині була вперше поєднана з «Руською землею», себто Середньою Наддніпрянщиною. Тоді ж, наприкінці X ст., кн'язь Володимир закликав «во ния своє» місто Володимир на р. Лузі, передавши його разом із новоприсланими землями в управління синам – Борисові, а пізніше Всеволоду. Існує переказ про одночасне заснування у Володимирі в 982 р. єпископства, що наразі чи відповідає дійсності. Перший владика Стефан, поставлений у «Володимирську оболость», перед цим був ігуменом Києво-Печерського монастиря і помер 1094 р., тож єпископська катедра з'явилася тут не раніше як у 1080-ті роки. За'язок із Києво-Печерським монастирем володимирські ієрархи зберігали й надалі, а побудований 1160 р. у Володимирі великий катедральний собор і в будівельному плані, і в посвяченні Успенню Богородиці повторив однойменну святиню печерських монахів.

До кінця XI ст. волинські та підкарпатські землі утворювали суцільну адміністративну одиницю, підпорядковану князівському князю столу. Проте поступове збільшення кількості міст, частина з яких невдовзі перетворяться на самостійні політичні центри, свідчать про

початок внокремлення. Скажімо, на Волині, окрім Володимирської землі, яка на заході сягала Бугу, на півночі верхів'їв Прип'яті, а на сході – річки Стоходу, оформувалася Луцька волость. Своєю чергою, в Луцькій волості, яка невдовзі перетвориться на окреме князівство зі столицею в Луцьку (Луцьку), в XII–XIII ст. вже було чимало укріплених фортець: Шепол (Шевель), Полонна (Полонне), Перемиль, Дубель (Дублю), Крив'янець, Збараж, Пліснеськ (нині не існує), Чорториськ (Чорторійськ) та ін. – довкола більшості з них виникають менші одиниці-волости, яким у найбутньому судилося стати отчинами волинських князів. На схід від Луцької землі з кінця XI ст. як окрему територіальну одиницю починають згадувати Погоринську волость – регіон у басейні р. Горині довкола Дорогобужа, а південніше, вздовж р. Случі та у верхів'ях Південного Бугу, з'являється Волохівська земля з центром у місті Волохів [нині гіпотетично м. Любар]. Серед більших тутешніх міст виділяються Возв'ятль [пізніший Заволя, нині Новоград-Волинський], Колодежин, Межибоже [теперішній Меджибіж Хмельницької обл.].

На північ від Володимирської розтагалася Берестейська земля, що спершу належала до Турівського, а наприкінці XII ст. була приєднана до Володимирського князівства (найдавніші тутешні міста нині розташовані почасти в Білорусі, почасти в Польщі: Бересть (Брест), Кобринь (Кобрин), Кам'янець, Дорогичин, Білськ, Воїнь). На захід від Володимира, у Забужжі, лежала Холмська земля, названа так від закладеного близько 1237 р. Данілом Галицьким міста Холм [нині Хелм на території Польщі]. На пограниччі Волині та Прикарпаття були розташовані Червненська й Белзька землі. Перша, згадувана в джерелах з X ст. під назвою «Червненські гради», оформилася довкола міста Червен [нині с. Чермно

в Польщі); на її території містилися Волин, один із найстаровинніших слов'янських городів над Бугом (нині Грудек Надбужжя). Що ж до Белзької землі, яка невдовзі стане удільним князівством, то вона займала північ теперішньої Львівської обл.; її найбільші міста з неприступними замками посеред боліт – це столичний Белз і Бужеськ (Буськ).

Терени, що в майбутньому почнуть іменуватися за назвою своєї столиці Галича (нині Івано-Франківської обл.) Галичиною, а в складі Польського королівства протягом багатьох століть називатимуться Руським воєводствою, обіймали чотири землі – Перемиську, Звенигородську, Тереховельську й Галицьку. Найзахідніша з них, розтягнута вздовж русько-польського прикордоння – це Перемиська з однойменною столицею над р. Сяном (нині Пшемисьль у Польщі)*. Звенигородську землю з центром у Звенигороді (донині не зберігся) можна більш-менш ототожнити з центральною частиною сучасної Львівської обл.; близько 1236 р. вперше згадується львівський замок, споруджений на перехресті шляхів із Перемишля на схід і з Володимир та Холма – на південь. На південний схід від Звенигородської, на пограниччі з задністрянським степом, лежала Тереховельська земля. Тереховель [Тереховель, нині райцентр Тернопільської обл.] контролював також Пониззя – обшир над середнім Дністром, що пізніше отримає назву Поділля (серед тутешніх міст у джерелах XIII–XIV ст. фіксуються Скала, Хотень [Хотин], Бакота, Ушин-

ця та ін.). Врешті, південь Прикарпаття займала Галицька земля, яку (звичайно, дуже умовно) можна локалізувати на території нинішньої Івано-Франківської області. Центром цієї землі був Галич, уперше згаданий під 1098 р.; вже за киево-руських часів тут великим осередком солеваріння стала Коломия, а одним із великих пунктів торгівлі галицькою сіллю – Зудчів (Жидчів).

Окреслений конгломерат земель-волостей, як уже зазначалося, підпорядковувався безпосередньо киянському князеві або його намісникам. Проте в 1084 р. цю систему залежності було вперше порушено, і в Прикарпатті самостійно вокняжилися троє братів – Рюрик, Володар і Василько Ростиславичі, сини тмутороканського князя Ростислава Володимировича, онука Ярослава Мудрого. За підтримкою місцевих бояр, діючи в злагоді між собою, Ростиславичі зуміли закріпитися у Перемишлі, Звенигороді й Тереховелі настільки, що після кількох невдалих спроб киянського князя вибити їх силою княжий з'їзд 1097 р. у Любечі визнав за ними право на ці землі як на «отчину». Незалежність, здобуту в уперті боротьбі з Києвом, довелося збройно захищати ще пів століття. У перипетях цієї боротьби Ростиславичі, а далі їхні сини та онуки не раз спиралися на допомогу сусідів-половців із-за Дністра. Саме за підтримки хана Боняка Володарю й Василькові вдалося вибити похід залучених Києвом утрів, а також здійснити кілька спільних русько-половецьких експедицій у пограничних війнах із краківськими князями; водночас на прикордонні Галицької і Тереховельської земель вони розселили кочовиків-федератів.

Показово, що вже друге покоління Ростиславичів не ідентифікувало себе з «Руською землею». Наприклад, якщо князь Василько Ростиславич свої подо-

* Після Другої світової війни до Польщі відійшла, як уже згадувалося у вступі до цього наряду, смуга над р. Сином та в Забужжі, що охоплює Червоноську та частину Холмську, Белзьку і Перемиську землі. З колоніальні давньоруських міст на території Польщі опинилися Перемишль, Холм, Ярославль [Ярослав], Сянок і Равні.

ди на Польщу мотнавував прагненням «помститися за Руську землю», а рейди в Половецьке поле – наміром «скласти голову за Руську землю», то його племінник Володимир, відсилаючи посла київського князя, котрий вимагав прийняти своїх намісників у галицькі міста, глазував з нього так: «Поїхав муж руський, скопивши всі волості».

Після смерті 1124 р. Василька й Володаря (Рюрик умер раніше, в 1094 р.) між їхніми спадкоємцями спалахнула війна, переможцем із якої вийшов Володимир Володарович, або, як його називали – Володимирко († 1153). Як людина непогамовної енергії, Володимирко був схильний безоглядно простувати до поставленої мети. Для прикладу, з його іменем пов'язаний безпрецедентний для тих часів епізод гауманського ставлення до хресної присяги. В перипетіях війни 1149–1152 рр. з київським князем, який намагався вкотре відбити Галицьку землю, Володимирко був змушений присягнути, що поверне волості, однак присяги не виконав. Коли ж йому великокняжий посол нагадав, що він одступив од хресного цілування, Володимирко, кинувши на хрест, зневажливо кинув: «Отсей хрестик малий!» (цієї ж ночі близнірця, як почтально режомує літописець, паралізувало, й він помер).

Володимиркові вилало стати справжнім творцем Галицького князівства. У 1141 р. він перемістив столицю з Перемишля до Галича, де зумів увійти в порозуміння з місцевими боярами, а у війні 1149–1152 рр. остаточно відбив зазіхання на Галичину київського князя та його союзників-угорців. Володимирів син Ярослав (1153–1187) закріпив батькові здобутки. Діючи де з дипломатичною обережністю, де рішуче, Ярослав перетворив Галицьке князівство на одне з найсильніших у тогочасній Русі. Проте на його правління припала й внутрішня криза, позірно схожа на родінні нега-

рази, хоча насправді за нею стояв конфлікт між князем, який утверджував своє «самовластя», і свавільними боярами. Приводом до відкритого конфлікту стали сімейні чвари. Бояри, нібито обурені «аморальністю» князя, у 1171 р. спалили його коханку – боярину «Настаську» з роду Чагрів (як припускає Іван Крип'якевич – половець) і повернули з вигнання шлюбну дружину Ольгу, дочку Юрія Долгорукого, володимиро-суздальського князя (свого часу разом із нею вийшли до Польщі «многі бояри», і це додатково підтверджує далеко не інтимну причину зіткнення). Проте Ярослав вирішив цю ділянку по-своєму: помирячи, він передав верховну владу позашлюбному синові – Олегу «Настасьичу», а Ольжиного сина Володимира, келюбого й непокірного, посадив на уділ у Перемішлі.

Заповіт князя не був проведений у життя. Як скаже літописець, після смерті Ярослава

був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі, надумавши з Володимиром [і] переступивши хресне цілування, вигнали Олега з Галича, — а Володимир сів у Галич на столі отця свого і діда свого.

Проте швидко виявилось, що і Володимир не задовольняв бояр – «думи не любив із мужами своїми». На карб йому ставали й моральні переступи, каяряд чи надто суттєві в цих подіях – він нібито пиятив, мав коханку-попаду і надмірно любив жіноцтво. Розпочалася дворічна внутрішня війна, у хвій і Володимир, і ворожі між собою боярські партії запрошували на допомогу то угорців, то поляків, то сусідніх руських князів. Урешті, 1189 р. Володимирів та підтримки німецького імператора Фридриха I Барбароси та польського короля вдалося повторно утвердитися в Галичі. А що сил він не мав, то з його смертю († 1199)

23. Печатка князя Романа Галицького (прорис)

рід Ростиславичів припинявся. Найближчим серед сусідів вклався волинський князь Роман Мстиславич: цього ж року, спряцюючись на місцеву боярську групу, він оволодів Галичем. Так уперше Волинь, Забужжя, Подістриччя і Прикарпаття було з'єднано в один політичний організм.

Поява Романа Мстиславича на історичній арені не була випадковою. А вже протягом століття, доки Галичиною правили Ростиславичі, на Волині точилися схожі процеси, спрямовані на емансипацію від Києва. До кінця 1160-х рр., як уже згадувалося, волинські волості були підпорядковані або прямо київському князю, або його ставленикам. Проте за Мстислава Ізяславича, правника Володимира Мономаха, який княжив у Києві в 1167–1170 рр., ця традиція було змінено. Мстислав передав Луцьку землю своєму братові Ярославу, а Володимирську розділяв між синями: старший Роман отримав Володимир, троє молодших відповідно Белз, Червен і Берестя. Після смерті дядька й молодших братів Романа Мстиславичу вдалося об'єднати під власною зверхністю всю Волинь, а зі зцілю згаданим приєднанням у 1199 р. Галичини стати володарем одного з найбільших князівств тогочасної Русі.

У помертвій похвалі Галицько-Волинський літопис називає Романа «самодержцем», що є калькою з грецького «автократор» – цей титул уживали візан-

тійські імператори, з чого видно, як амбітник сприймав обсяг влади князя. Водночас Романа названо переможцем «усіх поганських народів» (бо він і справді здійснив низку успішних походів на половців та пруське плем'я ятвягів, що непокоїли набігами Волинь), а його бойові звитязи описано з пишмовною піднесеністю:

Бо він кинувся був на погань, як той лев, сердитий же був, як та риба, і губив [їх], як той крокодил, і переходив земаю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур...

Новітня апокрифічна традиція (найімовірніше, авторства самого В. Н. Татищева, в чинну творі про це оповідається) приписує Романові Мстиславичу висушення в 1203 р. проекту «доброго порядку», себто реорганізації владної моделі Русі. У шести найбільших князівствах – Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському, Полоцькому, Чернігівському, Смоленському та Рязанському – нібито пропонувалося запровадити майорат, тобто обов'язкову передачу княжого столу старшому синові, і лише ці шість володарів, подібно до князів-курфюрстів Німецької імперії, мали обирати верховного київського правителя. Якою була би доля цього проекту (якщо він справді існував), сказати важко: у червні 1205 р. під час пограничного походу в Польщу Романа раптово оточили разом із невеликим загonom і вбили у бою. Поховано творця Галицько-Волинської держави у Володимирі, в соборному храмі Успіння Богородиці, й відразу після цього, як висловиться літописець, «велика смута посталла в землі Руській».

Війни за «галицьку спадщину». Данило Галицький

По смерті Романа залишилося двоє його малолітніх синів: чотирирічний Данило й дворічний Василько. Романова

вдова, княгиня Анна, заручившись підтримкою свояка, угорського короля Ендре II Арпада*, була визнана боярами регенткою при малолітньому Данилові, але втримати владу не змогла. Восени 1203 – навесні 1206 р. удільний блазський князь Олександр Всеволодович, племінник Романа, за допомогою краківського князя Лешка Білого зайняв Володимир, а в Галичі та Звенигороді утвердилися чернігівські Ольговичі – брати Володимир та Роман Ігоревичі, що по матері доводилися онуками Ярославу Володимировичу, тобто могли законно претендувати на дідову спадщину. Княгині Анні довелося втікати спершу з Галича, а далі й з Володимира (під час другої втечі годувальниця навіть виносила малюка Василька через підземний хід – «дірою городської стіни»). Відтак, Данилове дитинство пройшло при дворі його дядька, угорського короля, а самій Анні з Васильком вдалося через деякий час повернутися на Волинь – щоправда, не до Володимира, а до Белзи.

Брати Ігоревичі, осівши в Галицькому князівстві, швидко увійшли в конфлікт зі сваяльними галицькими боярами. Про гостроту протистояння свідчать те, що, припідмаюючи якусь змову, чернігівці в 1210 р. різкинули вдатися до репресій, під час яких за неясних обставин було нібито вбито аж 500 бояр, «а інші розбіглися» – утекли до Угорщини. Саме тут під королівською протекцією мешкав малий Данило, тож галичці «мужі» оголосили королю про своє бажання повернути його на княжіння. Протягом 1210 р. з'єднані сили угорців та місцевої знаті

взяли з боями Перемишль, Звенигород і Галич; тоді ж сталася унікальна в історії Русі подія – закованим Ігоревичів, бояри повісили їх «задала помсти».

У вересні 1211 р. дев'ятилітній Данило був урочисто посаджений на княжий стіл, проте ненадовго. В сум'яттях чергового боярського заворушення 1213 р. могутній галицький боярин Владислав Кормичанин «в'їхав у Галич і вокняжився, і сів на столі», а Данила відвели до матері на Волинь. Але князем на Русі міг бути тільки син князя, тож це стало прологом до нової колотниці, в підсумку якої Ендре II передав галицьке княжіння своєму п'ятирічному синові Коломану [Кальману]. Його оворю мали стати, згідно з задумом короля, проугорські налаштовані бояри на чолі з одним із найбагатших людей Галиччини, боярином Судиславом. У 1217 р. Кальман, за згодою папи, був коронований на «Королівство Галицьке». Ендре II у своєму клопотанні до папи мотивував потребу коронації Кальмана тим, що внаслідок цього він стане

для своїх підданих більш любимим, а окрім того – корона, прислана папою, сприятиме утвердженню його авторитету серед сусідів.

Вийшло, проте, навпаки. Такий поворот подій здався небезпечним краківському князю Лешкові Білому, котрий, як уже згадувалося, взяв під свій контроль розчленовану на дрібні уділи Волинь. Намагаючись позбутися коронованого сусіда, Лешко звернувся до свого двоюрідного брата Мстислава Удатного, одного зі смоленських Мономаховичів, який на той час княжив у Новгороді: «Ти брат мені єси. Підї і сядь у Галичі!» Оскільки матір'ю Мстислава, ймовірно, була одна з дочок покійного галицького князя Ярослава Володимировича, це давало йому право «легально» претендувати на галицький стіл. Тож використав-

* Ендре II та ще один сусідній володар, краківський князь Лешко Білий, були троюрідні брати Романа Мстиславича: перший по лінії своєї баби Єфросинії, дочки київського князя Мстислава Володимировича, другий – по матері Олені Ростиславні, що доводилася Романовою тіткою.

ши перебування Ендре II у хрестовому поході. Мстислав 1219 р. вибив угорців з Галича, а в 1221 р. остаточно закріпився тут за допомогою половців.

У цих переказіях прями спадкоємці Романа Мстиславича, Данило й Василько, ще не відігравали жодної ролі. Лешко Білий, який розпоряджався Волинню, помітив їхню матір спершу в Белзі, пізніше в Бересті, а з 1213 р. – у маленькому Кам'янці над р. Горинню. Проте ні Романова вдова, ні сини здаючи не втрачали надії повернути батьківщину. Як пише літописець, вона, «на Володимири пригадуєчесь», говорила: «Чи сяс, чи так, а буде Володимири наш з Божою помічю». Певности додавало й те, що волинська знать, на відміну від галицької, залишалася вірною Романовичам, а Лешко Білий повісив стосовно пам'ятоків дольшос у 1215 р., коли Данилові виконилося 14 років, Лешко змусив Олександра Всеволодовича Бельзького повернути княжичу батьківський стіл у Володимирі. Репліку про потужність цього міста літописець кількама роками пізніше вкладає в уста угорського короля, що нібито підійшов до нього й «задижувавсь» сказав:

«Города такого не знаходив я навіть у німецьких землях, – такий він був з оружниками, що стояли на він: бланцалцяти і оружники [в броні], подібного до сонця».

Упродовж наступних 13 років брати «збирали» батькову спадщину, діючи в тісній згоді між собою і витримавши кілька воєн, до яких було втягнуто краківських, айвіських, чернігівських та півських князів, аж врешті зумів підпорядкувати собі втрачені уділи в Луцьку, Чорторийську, Пересопниці, Бересті та ін. Як видно з літописної оповіді про похід на Белз і Червенські гради, молоді князичі діяли цілком у звичаях свого часу:

А на ніч у суботу Данилом і Васильком пограбовано було довкола Белза і довкола Червеня і вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що не лишилось ні одного села не спустошеного...

Коли в Галичі воцарився Мстислав Удатний, Данило спробував увійти з ним у союз, одружившись 1219 р. зі старшою Мстиславовою дочкою Амною. Проте багато користи це не принесло, тим більше, що Мстислав, за порадою могутнього галицького боярина Судаклава, у 1222 р. пошлюбив іншу дочку, Марію, з молодшим сином угорського короля Ендре II королевичем Ендре, і тоді ж передав йому в держання Перениш. Це підштовхнуло до нових конфліктів, тож врешті Мстислав, передавши правління Ендре, 1227 р. виїхав з Галичини казавжди – спершу в Познзя, а далі в Торческ, де й помер († 1228). Після цього Данилові вдалося кілька разів те здобувати, то втрачати Галич, аж доки після смерті королевича Ендре на його сторону не стали городяни. Княжичник описує це так:

Коли ото він під'їхав під город і сказав їм: «О мужі-городяни! Довоки ви будете теріти іновладіинних князів владу?», – то вони, вигукнувши, сказали: «Се єсть державець наш, Богом даний!». І пустились вони [до нього], яко діти до отця, яко ті бажаю до матері, як [олени], спрагалі водити до джерела».

Ясно, що далеко не все виглядало аж так ідеалічно. Часи боротьби за Галич були наповнені, за висловом того-таки літописця, «многими заколотами, і великими обманами, і незчисленними битвами». Коли Данило взяв Галич, тут князував запрошений боярською верхівкою син чернігівського князя Михайла Всеволодовича Ростислава (Михайло був од-

ружений з дочкою Романа Галицького, тобто доводився шагром Данілаві, отже – теж мав формальні підстави претендувати на галицьке князівство). У 1242 р. Ростислав став зятем чергового угорського короля Бели IV, а відтак – отримав соалдну військову допомогу в боротьбі за втрачений через Даніла стіл. Виснажливе суперництво між обома претендентами на Галич тяглося до 1243 р., аж доки не було остаточно розв'язане в успішній для Даніла битві під м. Ярославом. До неї виявилися втягнутими всі найближчі сусіди. На боці Ростислава виступали угорці, а на допомогу Романовичам прийшли загони половців та антовців; поляки ж воювали по обидва боки – одні в пошуку Конрада Мазовецького, Данілавого свата, а другі – при союзникові Ростислава, краківському князі Болеславі Сорон'язановому. Ця битва, переможна для Даніла і Василька Романовичів, підсумувала сорокалітню боротьбу «за галицьку спадщину», ставши водночас ніби стартовою поначкою, з якої розпочиналося фінальне століття у житті княжої Русі – вже не Київської, а Галицько-Волинської.

* * *

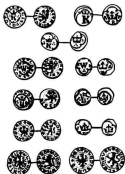
Героєм-творцем Галицько-Волинської держави був, без сумніву, Даніло Галицький, настільки ідеальний володар і правитель в очах літописця, що для його звеличення залучено біблійні паралелі:

Був бо він світлий і хоробрий – «від стоян ног його і аж до верку голови його не було в ньому вади» [2 Сам. 14. 25]... Сей же король Даніло [був] князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многи, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолобством він світвся був із братом своїм Васильком. Сей же Даніло був другий по Соломону.

Літопис казав: Даніла «повним комплектом» княжих чеснот: він не тільки мудрий і відважний, але й вродливий, пишній, щедрий. Наприклад, у битві на Калці він поводять себе найпомітніше – через молодість та відвагу він «не чув ран, що були на його тілі»; городяни Галича припадають до нього, «як спрагли до джерела»; його в'їзд 1246 р. у місто Пожг [нині Братислава] на зустріч коаліції претендентів на австрійську спадщину описано так:

Сам же [Даніло] їзав обіч короля, за звичаєм руським, а він під ним був диву подобен і сідало позолочене, і стріли і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жуван із золототканого одябу грецького і широким золотим мереживом обшитий, і чоботи зелені козові, обшиті золотом. І коли вінці діялися і багато дивувалися, сказав йому король: «Я не знаю би тисячі сребра замість цього, що ти прийшов еси згідно з обичаєм руським предків своїх».

Оргод довкола постаті Даніла Галицького, мабуть, таки був умотивований. Адже йому вдалося здійснити два головні завдання правителя – встановити внутрішній мир у своїх володіннях і забезпечити їх авторитет серед сусідів. На довгі часи зійшли в тінь свавільні галицькі бояри, перетворені на слухняних васалів, а княжу родину не роздирали криваві усобиці. Сам Даніло правив у Холмі й Галичі, а його брат Василько – у Володимирі, проте у важливих акціях Романовичі діяли спільно. Після смерті братів князівство було поділене між Даніловиими силами й сином Василька, і хоча без певних міжособистісних тертів не обходилося, проте вони залагоджувалися без взаємних воєн. Серед зовнішніх проблем найскладнішою залишалася монгольська, проте завдяки Даніловим дипломатичним зусиллям Галицько-Волинському князівству пощастило до-

26. Галицькі монети другої половини XIV – першої чверті XV ст. (прорис)

сигнатурі м'якшої форми залежності від Золотої Орди, ніж Київщини та Чернігівщини. Після поїздки Данила 1245 р. «на вокліє» у Сарай володарі Галичини й Волині вважалися не слугами, а фелератами хана: вони мусили вислати власне військо до монгольських походів, але регулярно данини, супроводжуваної переписом населення, не платили. Щодо спільних військових операцій, то разом із загонами хана їх довелося робити не раз – у 1258 і 1277 рр. на Литву, у 1259–1260 та 1286–1288 рр. на Польщу, у 1285 р. – на Угорщину.

Віддалене від Орди географічно й досить благополучне економічно Галицько-Волинське князівство приваблювало мігрантів з інших теренів Русі. Цьому сприяла також протекційна політика Данила, котрий, як оповідає літописець про розбудову Холма, закладеного 1237 р.,

став прикликати приходів – німців і русів, іволаєніників і ляхів. Ішли

вони день у день. І юваки, і майстри всякі утікали [сход] од татар – сіделника, і лутника, і сагайдачника, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І встало пожевлення, і наповнили вони дворины навколо города поле і села.

Наслідком стабілізації стало те, що у 1230-х рр. (з очевидним прицілом на можливу війну з Ордою) розгорнулися масштабні фортифікаційні роботи, зокрема – були перебудовані й укріплені Володимирський та Крем'янецький замки та декілька інших фортець. Тоді ж Данило провів реорганізацію війська: його важкоозброєна кіннота («оружники») вперше на Русі вдягалася у звичний для Європи рицарський обладунок, що захищав і вершників, і коней, а паралельно зокреплялася легкоозброєна кіннота з луками («стрільці»).

Хани пильно стежили за «благонадійністю» своїх окраїнних васалів, організуючи на випадок підосри каральні акції. Саме так обернулася Данилові оборонні заходи, коли в 1258–1259 рр. монгольський воєвода Бурундай, простуючи «із силою великою» через тутешні терени на Литву, наказав розібрати щойно збудовані фортечні укріплення: «Якщо ви есте мої спільники – розмістіте ж городи свої всі». Сил для опору Золотій Орді не вистачало, тож восени 1259 р. під особистим наглядом Бурундай було розкопано й спалено фортецю у Володимирі, розібрано укріплення Луцька, Крем'яця, Львова та інших замків.

Це вкотре підтвердило марність сподівань на власне військо чи на допомогу руських князів, заклопотаних своїми проблемами. Відтак, уже за князівни Данила почалася помітна перерієнтація зовнішніх контактів Галицько-Волинського князівства. Його то партнерами, то противниками дедалі більше стають західні сусіди – угорські королі, краківські, мазовецькі й силезькі князі, німецькі імпе-

ратори. Тоді ж, від середини XIII ст., Галичина й Волинь потрапляють у поле зору папського престолу. На Ліонському соборі 1245 р. де обговорювалися загрози від кочовиків, з інформацією про події на Русі виступив православний архієпископ Петро (частина дослідників вважає його посланцем Данила Галицького, а частина – людиною чернігівського князя Михайла Всеволодовича). Навесні 1245 р. папа Інокентій IV відправив до монгольської столиці посольство на чолі з францисканським монахом Джованні ді Карпіне, що мав зібрати інформацію про сили й військові плани монголів, а також увійти в контакт з підпорядкованими їм християнськими правителями.

Безпосередньо руських справ торкалося сім папських послань травня 1246 р., у тому числі адресованих безпосередньо «найсвітлішому королю Русі» – Данилові Галицькому. Папа «з особливою ласкою та прихильністю» пропонував йому опіку Святого Престолу, заохочуючи до переговорів про з'єднання Руської Церкви з Римом – із подальшою метою спільної боротьби проти монголів. На початку 1247 р. до Ліона, де перебував Інокентій IV, вирушило руське посольство, а відповіддю на нього стала серія листів папської курії серпня–вересня 1247 р., де папа визнавав суверенність прав галицько-волинських князів «ка весь їх народ і землю», а якщо дійшло до з'єднання Церков – підтверджував згоду на збереження грецького обряду та слов'янської літургії (очевидно, це викувалося серед умов порозуміння).

Як відомо, плани папської курії створити європейську коаліцію для війни з монголами зrealізувати не вдалося, тож і проєкт поєднання Церков утратив очей Данила Галицького політичний інтерес і виконання не був. Проте наслідком згаданих контактів стала урочиста

коронація галицько-волинського правителя, який цим самим немале приймався під опіку папи, як і решта володарів християнської Європи. У літописі про акт коронації оповідається без казково-легендарних деталей: Данило нібито даєчі під різними приводами відмовляється від корони і взяв її аж на третю пропозицію, після умовлянь з боку матері та князів-сусідів. Так чи інакше, відомо, що сталося це в Дорогичині в грудні 1253 р., а королівські регалії – «вінець, і скипетр, і корону, які означають королівський сан» – вручив Данилові посланець Інокентія IV, абат бенедиктинського монастиря з сицилійського міста Месіни Опізо. Характерно, що надаві літописець уже титулує Данила не «князем», а тільки «королем», а корону, подаровану папою, називає

вінцем од Бога, од церкви Святих Апостола, від престолу Святого Петра, і від отця свого, папи.

Заглядаючи наперед, залишається додати, що титулу «король Русі» (rex Russiae)⁶ востаннє зживав опук Данила Юрій Львович († 1308). Юрійові сини Лев та Андрій, як співправителі Галичини й Волині, титулувалися, відповідно, «dux Galliciae» і «dux Ladimirae», себто «князь Галичини» та «князь Володимирії». Очевидно, вже на початку XIV ст. поняття Gallicia стало ототожнюватися з поняттям Russia, що прослідковується в одному з варіантів титулу Андрія Юрійовича: «dux Ladimirae et dominus terrae Russiae» [«князь Володимирії і володар Руської землі»]. У зв'язку з недослідженістю нюансів княжої титулатури важко з певністю твердити, який зміст у тих чи тих випадках вкладався у слово «Русь», котре іноді ставилося вочужі зі

⁶ Із канцелярії галицько-волинських правителів збереглися переважно латинські написи латинською, і саме їх використано тут для прикладів.

27. Початки Юрія Альковича з калісом «Королів Русі»

словами «Галичина» та «Володимирія» (зокрема, саме так звучить титул Андрія і Лева Юрійовичів 1316 р.: *«duces totius terrae Russiae, Galicie et Ladimirae»*). Врешті, саме в ці часи, згідно з усталеним формуляром латинського акта судівні Чехії, Угорщини та Польщі, у руській князівській титулатурі вперше з'являється формула *«Dei gratia»* («з ласки Божої»).

Що ж до самих королівських регалій (окрім корони, сакетра й держави, склади можна віднести також «престоли», згадувані у зв'язку зі столичними катедральними храмами Галича та Володимира), то є свідчення, що 1340 р. польський король Казимир III внів зі Львова скарбниці галицько-волинських князів, у тому числі «дві дорогоцінні діядеми, одна дуже цінна тузіка [княже корозю] та престол, прикрашений золотом і дорогим камінням». Подальша доля королівських клейнодів династії Романовичів невідома.

Новий переділ «галицької спадщини». Фінал киево-руської історії

Близько 1323 р. за невідомих обставин (припускають, у поході проти Орди) загинули обидва останні представники роду Романовичів – брати Андрій та Лев Юрійовичі, співправителі Волни й Галичини. Претендентів на їхню спадщину не браку-

вало, проте показово, що серед них уже не було жодного з-поміж князівського роду Рюриковичів – так далеко зайшло відчуження колишньої руської князівської «братії». Між 1324–1325 рр. в ролях галицького та волинського правителя епізодично згадуються двох братів-князів із Силезії, нібито запрошених боярами, а на початку 1325 р. княжий стіл обійняв бранний волинськими боярами Болеслав Тройденевич – син назовецького князя й сестри покійних Романовичів Марії Юрійни.

Охрещений за православним обрядом під іменем Юрія, Болеслав з титулом «природженого князя і володаря Русі» [*«natus dux et dominus Russiae»*] осів у Володимирі, обравши його за свою столицю. Проте міцної опори в місцевій знаті його правління не знайшло. Князеві захищали надмірну протекцію горлянам-іноземцям – чехам та німцям, популяризацію католицькому духовництву, що свідом за ними простувало на Русь, а також якісь доклавніше невідомі утиски в правах волинської верхівки. Тож дедалі дужче ніщівала пролитовський настрої опозиції бояр, які орієнтувалися на зятя покійного Андрія Юрійовича Любарта – сина великого князя литовського Гедиміна. Врешті 7 квітня 1340 р. Юрій-Болеслава було нібито отруєно, а на княжий стіл посаджено Любарта, що був охрещений під іменем Дмитрій. Реально влада Любарта-Дмит-

рія обмежувалася Волинню, а столиця містилася в Луцьку, номінально ж у його підпорядкуванні перебувала спершу й Галичина. Проте невдовзі обом половинам держави Романовичів судилося розійтися остаточно.

За деякими свідченнями (втім, доволі сумнівними), Юрій-Болеслав перед смертю визнавав своїм спадкоємцем польського короля Казимира III. Так це було чи ні – але вже за кілька днів після смерті галицько-волинського правителя Казимир оволодів Львовом, проте втримати його не зміг, наразившись на опір городян. Тож фактичний розпорядником Галичини впродовж 1340-х рр. виступав один із найближчих радників покійного Юрія-Болеслава боярин Дмитро Дедко. Під титулом «управителя, або старости Руської землі» він провадив по суті незалежну від Любарта політику, визнаючи себе васалом одночасно трьох сусідніх володарів – Любарта, Казимира III й тодішнього короля Угорщини Людвіка Анжуйського (той після смерті Юрія-Болеслава заявив претензії на Русь, спираючись на прецедент згаданого вже правління в Галичі королевицят Ендре Арапада). Проте дипломатичних талантів галицького самозванця вистачило ненадовго. У 1344–1345 рр. Казимир III зумів відторгнути від теренів, контрольованих Дедком, Святоцьку землю, а в 1349 р. здійснив насильзбний похід на Русь, захопивши Львів, Белз, Холм, Берестя та Володимир. Наступного року волинцям вдалося відбити Володимир, Берестейщину і Белзьку та Холмську землі, але в повторних війнах 1365–1366 та 1376–1377 рр. Холм і Белз було знову втрачено, тож саме такий розподіл колишнього Галицько-Волинського князівства усталився надалі між Польським королівством та Великим князівством Литовським.

Що ж до боротьби за Галичину, то вона тривала з перервами аж до 1387 року. В популярній історіографічній традиції вій-

ни «за галицьку спадщину» нерідко глухнучаться як «польсько-руські», що є очевидним непорозумінням, оскільки неабияку роль у них судилося відіграти третій – угорській – стороні. Згідно з угодою 1350 р. між Казимиром III та його племінником, угорським королем Людвіком Анжуйським (Лайошем Великим), той зобов'язувався надати дельцької збройну допомогу за умови, що «Руське королівство» на випадок його завоювання буде передане угорській короні, а Казимир III лише держатиме його довічно. Відтак, після смерті Казимира († 1370) «Руське королівство» – як окрема одиниця розлогіх володінь Людвіка, що охоплювали власне Угорщину, Боснію, Сербію, Східну Болгарію, Молдову й Волощину, – підпорядковувалася то безпосередньо угорському королю, то смалеському князеві Владиславу Опольському, його племінни-

28. Людвік Угорський (Лайош Великий). Дереворит XVI ст.

ві. Як васал Людвіка, а далі його дочки Ядвіги, Владислав правив у Галичині в 1372–1379 та повторно – у 1385–1387 рр., титулюючись «господарем і діанчем Руської землі» (з його іменем, серед іншого, пов'язана легенда про вивезення з Беда до монастиря в Ясній Горі під Ченстоховою богородичної ікони, нібито написаної євангелістом Лукою, а згодом подарованої Леву І Даниловичу візантійським імператором; найімовірніше, образ нальовано у першій чверті XIV ст., згодом Ченстоховська Богородиця стане однією з найшанованіших польських святих, небесною Королевою Польщі).

Оскільки Казимир III не мав синів, польський трон після його смерті перейшов до Людвіка Анжуйського, племінника покійного, і впродовж 1370–1382 рр. Польське та Угорське королівства були об'єднані персональною унією під скіпетром угорського короля (я польській традиції Людвіка-Лайоша називають Людвіком Угорським). Оскільки ж і в нього не було синів, то після його смерті († 1382) на польський престол по дворіччя сум'яттях було короновано 11-річну дочку Людвіка Ядвігу. Відтак, до неї – як персональний домен батька – перейшло спадком і «Руське королівство». Своєю чергою Ядвіга, помираючи († 1399), передала Галичину у власність своєму чоловікові, королю Владиславу Ягайлу, а вже той, аби прокласти дорогу до трону власним сином, відступив цей персональний домен на користь польської корони, себто держави. Варто додати, що, скориставшись сум'яттям міжкоролів'я після смерті Людвіка Анжуйського, тодішній волинський правитель Любарт Гедимінович спробував у 1382 р. востаннє повернути втрачені володіння, проте його похід закінчився невдачею.

Так завершилася розтягнутий більш як на пів століття другий цикл воєн «за галицьку спадщину». Про несконжену долю

обох половин Галицько-Волинської держави – польської і тієї, що відійшла до Великого князівства Литовського, мова піде в наступному розділі цього нарису. Тут же варто підкреслити, що саме в ці неспокійні часи життя галичан було остаточно переорієнтоване на Захід – на взірці, запозичені від угорських, чеських та польських сусідів. Зокрема, від середини XIV ст. у містах почало розповсюджуватися магдебурзьке право, занесене німецькими купцями та ремісниками; у княжих канцеляріях під впливом латинономовного акта оформилися закони руської ділової мови; у життєві уяві більш безліч нових реалій соціального життя, нових понять та супутніх деталей побуту. Детальніше зміст і перебіг цих новацій буде розглянуто далі, а коротко можна сказати, що галицька половина держави Романовичів, зникаючи з політичної арені, залишала в спадок своїм мешканцям досить відмінну порівняно з рештою теренів Київської Русі культуру. Метафорично суть цих відмінностей можна окресляти як початок зближення русько-візантійського Сходу з латинським Заходом.

Куди «перетекла» києво-руська історія

Агонія Галицько-Волинського князівства, що розтяглася з 1340 по 1380-ті рр., завершившись розподілом держави Романовичів між сусідами – Польським королівством та Великим князівством Литовським, стала водночас і фінальним акордом князівської епохи, яку ми звично називаємо добою «Київської Русі». Поняття це, як відомо, умовне, бо держави з такою назвою не існувало, а саме слово «Русь» для тогочасних людей було своєрідною «надназвою» конгломерату князівств, що тяжіли до «Руської

землі – володіння київського правителя, а водночас і інтерваланду династії Рюриковичів. Київ же височів над ними завжди: адміністративно – доки зберігалася державна єдність, політично – доки київський князь ще виступав у ролі (бодяй і номінального) провідника локальних княжих гілок, морально – коли політичний провід уже впав з його рук, але за київським престолом, та й за самим містом зберігався ореол ядра, з якого «пішла Руська земля».

Упродовж XIV ст. долі князівства, що виростає з Київської держави, розійшлися остаточно. Регіональні пріоритети, які понаму усталювалися під впливом географічного сусідства, направили місцеві династичні пов'язані та військові союзи, обумовили появу кількох нових політичних орбіт. Відтак, своїм життям, вирішуючи власні проблеми, почала жити група північно-східних князівств – майбутньої Росії; інші завдання поставили перед князівствами північного заходу – майбутньою Білоруссю, ще інші – перед майбутньою Україною, чи власне «Руською землею», тобто Чернігово-Сіверщиною, Київщиною та Галицько-Волинським князівством.

У кожному з трьох відламів колишньої Київської держави «історична пам'ять» про Київську Русь функціонувала по-різному. Еліта білоруських князівств, яка творила свою молоду державу вкупі з сусідами-литовцями, на київську спадщину не оглядалася: оскільки місцеві князі й бояри зазвичай трималися осторонь Києва, то в строгому значенні «іхньою» вона ніколи й не була, тож не виканкала ні ностальгії, ні потреби ідеологічного перетлумачення. Натомість владна верхівка Північно-Східної Русі, скинувши золотоординську зверність і розпочавши формування централізованої держави, запотребувала ідейного обґрунтування апетитів своїх творців – енергійних кня-

зів із московської династії. Відтак, уже з середини XV ст. (на думку Ярослава Пеленського – в перебігу боротьби Москви за підкорення Новгороду Великого, а далі – у контексті суперництва з Великим князівством Литовським) тут набуває специфічної обробки парадигма, на яку спираються всі регіональні літописи, змальовуючи власну історію як безпосереднє продовження історії київської. У тлумаченні московських книжників другої половини XV – початку XVI ст. ідея законного «перетікання влад» – одна з фундаментальних у візантійських політичних доктринах – перетворюється на знамениту формулу «Київ – Володимир-на-Клязьмі – Москва». У такий спосіб Київська держава княжої доби заввалася з Московським Великим князівством (згодом із Московським царством) у лінійно неперервного державного буття, обумовленого генеалогічною спадковістю царів-Рюриковичів, нащадків Володимира Мономаха, чия «звездична вогнища» нібито був Київ. Наукова концепція «перетікання київської історії» у московську, детально опрацьована російськими істориками XIX ст., перетворилася на своєрідну аксіому, згідно з якою Київська Русь на рівні пересічного сприйняття стала ототожнюватися з Росією, а Київ – із її давньою столицею, що була наслідком від'їзду нана від спільноруського (себто російського) політичного тіла.

На теренах майбутньої України до рефлексій над витоками власної історії дійшло пізніше, ніж у Московії, аж наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. В основу власного бачення минулого тут лягла модель «перетікання історії» за схемою Київ – Галич – Литва, запропонована у виданні 1582 р. «Хроніці» Мацея Стрийковського. Київські інтелектуали 1620–1640-х, своєю чергою, доповнюють цю схему власним пунктом. У їхніх творах коло розпочинається й за-

мається Києвом – символом тяглості й центром історичного буття Русі-України, а вся формула набувач вгляді Київ – Галич – Литва – Київ. У новітній науці російсько-український спір про «перетікання київської історії» найповніше відображено у працях Михайла Грушевського, зокрема – у його полемічно загостреній статті «Звичайна схема "руської історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.). «Звичайною схемою» учений називав аксіоматичний для тих часів погляд на історію Росії як на неперервний процес, започаткований Київською державою і продовжений у Володимиро-Суздальському, а далі Московському князівстві, тим часом як Україні та Білорусі відведено місце вторинних, пізніх суб'єктів, штучно від'єднаних від магістральної (російської) лінії розвитку. На протязі цього, Грушевський наполягав, аби князя Русь, «привласнена» російською історіографією, розглядалася як інтегральний складник передусім української історії.

Спір про «перетікання київської спадщини» не завершено й донині, оскільки надто тонка грая відділяє в ньому наукову площину від площин політичних. Зокрема, психологічній істерції російського національного міту нерідко протиставляються не менш мітологізовані

українські побудови, згідно з якими всі князівства Київської держави, окрім Київського, Чернігівського та Галицько-Волинського, оголошуються нещиротними до «руської» (читай – української) історії. Абсурдність цієї тези очевидна: своєрідний політичний устрій, який ставив Київ у центр «Руської землі», звершуючи його над рештою князівств, був одночасно і стартовим найданячком «політичних біографій» українського, білоруського та російського народів – достоту так само, як у Франкській імперії «започаткувався» майбутній француз, німець, бельгійці і т.д. Такий погляд усуває потребу діалти «київську спадщину»: вона таки справді була спільною, бо виростала зі спільного киево-руського стовбура.

Що ж до теренів майбутньої України, то тут киево-руська доба світила в жорстоких сум'яттях переділу території сільнішими сусідами. Коли через важкість два століття дійшло до потреби в «історичних спогадах», то київській і галицькій віданням колишньої Київської Русі зверталися до різних символів, пов'язуючи свої витоки відповідно з величними руїнами та святощами Києва або з пам'яттю про «руських королів». Сповід про те, як поволі зближувалися ці «дві Русі», аби заново «втілюючи» одна одну, буде присвячено два наступні розділи.

Розділ третій

Несхожі пагони руського стовбура (кінець XIV – середина XVI століття)

У пародії на універсал гетьмана Війська Запорозького «до левів», що її близько 1653 р. написав якийсь козацький дотепний-писар, гетьманська титулатура звучить так:

Богдан Хмельницький, з ласки мно-
гостовного Бога король Галицький, вели-
кий князь Руський, Сіверський, Київ-
ський, Подільський, Брацлавський,
Волинський, Холмський, Белзький.

Як бачимо, перелік нібито підпоряд-
кованих гетьманові «земель» взурується
не з королівської титулатури, як логічно
було б очікувати, а перераховує відлами
старої, княжої Русі. Але чим живляться
«споглади» про цілість того, що було з'єд-
наним, та й то дуже умовно, лише якусь
нимолітну мить історії – у Київській дер-
жаві Володимира Великого, Ярослава
Мудрого та Володимира Мономаха, вже
нітичний для людей середини XVII ст.?
Коли й звідки вони «дізналися», що знос-
ковцями Чернігово-Сіверщина та відда-
лена від неї на тисячу верст сполучена
Холмщина – це територія тієї самої люд-
ности, розсієної фізично і так неподібної

за побутовими прикметами? І як стало-
ся, що вони почали ототожнювати себе
зі «старожитним народом руським» спі-
льного кореня? Ці питання є складними
для уявлення. Адже українське Серед-
ньовіччя, на відміну від західноєвропейсь-
кого, мало задокументоване. У розпоряд-
женні історика – лише інформація про
зовнішні пластиві подій, які оточували
людину, але майже немає відомостей про
те, що сама вона при цьому думала. Щоби
бодай приблизно уявити це, історикові
заявляється придиватися до зовнішніх
обставин життя спільнот, частково яких
була конкретна людина, отже – мала під-
корятися притаманним часові та оточен-
ню нормам поведінки, законам, формам
солідарності й культурним пріоритетам,
які вважалися за «нормальні» у відпові-
дних середовищах. Тож із цієї мозаїки
спробуємо в загальних рисах скласти
«портрет» українців упродовж двох сто-
літь їхнього буття у двох досить неподіб-
них державних організаціях, до яких по-
трапили колишні києво-руські князівства
впродовж середини – другої половини
XIV століття.

1. Галицька та Подільська Русь

Аж до 1430-х рр. територія колишнього
Галицького князівства була персональною
власністю королівського трону – як

домен спершу Казимира Великого та його
онуки Ядвіґи, а далі її чоловіка та спад-
коємця, короля Владислава Ягайла. Той,

28. Герби Великого, Руського та Подільського воєводства

щоправда, Єдиним привілеєм 1430 р. поклав початок переведенню руських теренів із доменіального підпорядкування на загальний статус, урівняний із рештою земель Польського королівства, проте остаточно це завершив уже його син, король Владислав III, у 1434 р., коли згаданий привілей набув реальної чинності як для Галичини, так і для Західного Поділля. Згідно з ним, на території колишнього князівства створювалося Руське воєводство з землями Львівською, Перемиською, Сяноцькою, Галицькою та Холмською, а також Подільське воєводство з центром у Кам'яниці-Подільському. У 1463 р. воєвди Єдиним привілеєм було поширено на придане від Мазовії Велике князівство – віднині одноіменне воєводство.

Доти на руських землях іще зберігалися суттєві відмінності, що нагадували про форми суспільного побуту княжої доби (згодом період до 1434–1435 рр. окреслювали як *tempus juris Ruthenialis*, тобто «час руського права»). І якщо польська шляхта вже в останній третині XIV ст. домоглася від королівської влади визнання повного права власності на свої маєтки – із супутнім розповсюдженням локального шляхетського самоврядування й виборного судочинства, то «бояри-

рицарі» Русі вважалися й надалі особистини «слуцями» короля. Це накладало на їхнє землеволодіння суттєві обмеження. Зокрема, під загрозою конфіскації маєтку вони були зобов'язані мешкати у власних селах, особисто виконуючи кінну службу на викалях короля, а коли маєток був більшим – ще й виставляючи на кожний військовий похід певне число озброєних воєнів. Бояри не мали права без дозволу короля чи його намісників продавати й дарувати свою землю. На них було покладено роботи з ремонту й укріплення замків та напрям мостів, а подеколи – сплату певних натуральних податків, як-от «звісної давнини» збіжжям. Місцевий боярсько-рицарський люд, на відміну від самоврядної польської шляхти, підлягав судовій юрисдикції королівських намісників – каштелянів, тобто управителів більших оборонних замків у Перемишлі, Галичі, Сяноку, Холмі. Керувати збройними загонами дрібніших адміністративно-значеских округів – волостей – мали місцеві «городові воєводи», що підлягали згаданним каштелянам (уважають, що така сітка підпорядкувань була спадком давньоруських часів, де функції городових воєвод виконували тисяцькі, підпорядковані князеві-правителю). Врешті, верховні владні та судові функції до 1434 р. повністю належали генеральному руському (львівсь-

кому) старості. Загалом же названі форми залежності туземних бояр від короля повсякчас не лише специфікою влади над територією, здобутою «правом меча», але й не меншою мірою – консервацією місцевих порядків.

Зміни в етнічному складі мешканців упродовж XV століття

Уже наприкінці XIV ст. починають окреслюватися певні ознаки зближення галицько-руської боярської спільноти з Польським королівством, немовби підсумовані Єдланським привілеєм. Суттєву роль у цьому судилося відіграти демографічному факторові. Багатолітні війни в самій Галичці, помножені набігами Ногайської Орди, що саме тоді утвердилася в нежиріччі Дніпра та Дністра, спустошили багато ще недавно загосподарованих обширів. «Брак людности», «спустошене село», «запустіла місцевість», «вокинута пустош» – ось характерні вислови з документів кінця XIV – початку XV ст., що стосуються туземних територій. З іншого боку, відіграючи для Польщі роль порубіжного щита, Русь потребувала потужних збройних сил, здатних відбити напади зовні. Відтак з ініціативи королівського двору ці родючі землі, що вимагали рук, однаково вправних у поводженні і з мечем, і з плугом, починають роздавати в ленне володіння (тобто з умовою виконання складової військової служби) дрібній шляхті з Малопольщі, Малої Польщі, Силезії тощо. Водночас на ленних маєтках осідають воюючі ветерани найманних королівських загонів – німці, чехи, угорці, румуни. Селян-підданих хронічно не вистачало, і перед рицарем, який отримував землю, ставили завдання «схилати людей, звідки зможе». Тому разом зі шляхтою на Русь проливали селянський іншоетнічний елемент,

приваблений поселенськими пільгами. Слідом за цією своєрідною «військовою колонізацією», яка мусила забезпечити самооборону краю, просувався торговельно-ремісничий люд – поляки, німці, євреї. Відтак уже в першій чверті XV ст. серед ніських жителів Сянока було близько 30% німців, Львова – понад 70%. Перші згадки про євреїв у Львові датовані 1356 р., Дрогобичі – 1404 р., Підгайцях – 1420 р. і т.д. (за даними 1500 р., вони мешкали у 18 містах Руського воєводства, а відповідні назви вулиць та майданів свідчать, що єврейські громади були численні). Проте найчисельнішу групу прибульців, поза сумнівом, складала шляхта – і серед шляхти, і в містах (наприклад, у Белзькому воєводстві, за підрахунками Анджея Янечка, у другій половині XVI ст. серед землевласницького загалу лишалося тільки 15% руських шляхетських родів).

Інтенсивний переселенський рух поволі змінював склад населення Русі, а що в строкатій різноетнічній масі переважав польський елемент, то прибульці, мішкуючи нову та конфесію, розминялися не в руському, а в польському субстраті. Ця стихійна колонізація відбулася однаково як на місцевому боярстві, так і на городках більших міст.

Від бояр і дружинників до шляхти-руських «польської нації»

Прискоренню колонізаційних процесів серед руського боярства сприяв збіг його життєвих інтересів з інтересами прившого рицарства, яке прагнуло урівняти статус своєї нової батьківщини з унутрішніми регіонами королівства, тобто поширити на Русь права та привілеї, здобуті польським шляхтою. Переломною точкою тут можна вважати Єдланський привілей 1434 р., яким урівняно статус

Ю. Герб «Корчак» Дмитра з Горая

Галицької Русі зі статусом речі повновладств Польщі. Тож уже в 1436–1437 рр. русини й поляки організують першу спільну конфедерацію⁴ шляхти Львівської, Галицької, Перемишльської та інших руських земель, що вимагала послідовного реформування соціальних прав та у душі свобод, обіцяних Едмундським привілеєм. Відтак, у відповідності з буквою Едмундського акту, місцеве рицарство було звільнене від повинностей та різноманітних служб і отримало всі прерогативи, притаманні польській шляхті. Зокрема, воно звільнялося від підпорядкування каштелянам, відання формулює органи локального самоврядування й су-

дочинства та вирішуючи проблеми життя своєї землі на регулярних шляхетських з'їздах – сеймиках. Водночас демонсувалися всі повинності, накладені на галицьких бояр як «слуг» короля. Відтепер бояри, як і польська шляхта, не підлягали жодним обов'язкам щодо королівського трону, окрім сплати двох грошів щорічно від лану селянина-підданого. У шляхтича не можна було сконфікувати маєтку, особа його вважалася недоторканою без судового вироку; шляхтичеві належало право суду над власними підданими, а його слово прирівнювалося до юридичного доказу. Невдовзі, у 1454 р., було проголошено Нешавський привілей, яким король обіцяв не скликати «посполитих рушень», тобто шляхетського ополчення, без згоди сейму, а сеймова конституція 1505 р. «Nihil novi» [«Нічого нового»] завершила оформлення устрою шляхетської демократії, постановивши, що надалі жодного нового закону не буде ухвалено без згоди Посольської ізби – нижньої палати сейму, складеної з послів локальних сеймиків.

У перемижах, які простували за реформою 1430-х, руський загаль не ставив перед собою окремої від земляків-неруських мети. Це й не дивно: адже від давніх бояр-панів, що колись потрясли Галицько-Волинською державою, мало хто залишився. Одні вгасли, інші, активно задіяні у війнах із польським та угорським королем, після поразки зменшували на Волинь (багатіше колишні галичани та їхні сини) і опуків бачимо в оточенні князя Сандригайла, про якого мова піде далі). Ще інші, не менш впливові й заможені, легко влилися в середовище польської знаті й посіли «з руки короля» важливі адміністративні уряди на руських теренах. За іскракий приклад тут може послужити рід Дмитра з Горая, імовірно – сина галицького городского воєводи 1353–1358 рр. Ходя Івановича Жа-

⁴ Конфедераціями (від лат. confederatio – союз, об'єднання) називалися проголошені шляхтою легальні тимчасові союзи для досягнення певної мети, у тому числі збройним шляхом, коли інші засоби вважались вичерпаними.

би з Княгинич, Дмитро, як і його батько, дядьки та брати, вже в 1352 р. став на сторону Казимира III, швидко проклавши собі дорогу до королівського двору: з 1364 р. він обіймав уряд королівського підскарбія, а з 1388 р., вже за короля Владислава Ягййла, – маршала [розпорядника] двору. Від 1386 р. і до смерті († 1400) вельможний русин постійно перебував при особі короля, здійснивши низку важливих політичних акцій: наприкінці життя завдяки королівським пожалуванням володіє чотирма містами, двома замками і 80 селами. Його дружиною стала Беата з Божидара – онука могутнього краківського воєводи Мстислава. Завдяки родинним зв'язкам, які приніс цей шлюб, Дмитро звійшов до кола найвищої владної еліти тих часів. Тож не дивно, що його дочки Анна, Катажина та Єлизавета походили за представників наймогутніших придворних родин польської аристократії – Анджея Тенчницького, Добеслава з Сенна та Доброгоста з Шамотул.

Руська верхівка менш помітного калібру призначувалася до нових порядків у складніший спосіб, хоча й на низьких соціальних щаблях. Упродовж XV ст. її представники поволі сесаяють із політичних відноколів Русі. Одні вигасяють фізично, як Болестрашицькі, Вибельські, Галки, Дворсковичі, Дядьковичі, Задеревецькі, Ловичі, Мошончичі, Преслужичі, Слонечковичі, Теліюковичі. Інші вступають у родинні зв'язки з новим колом рівних собі – заможним місцевим панством жеруського походження, і вже в наступному поколінні це зазначити тило за собою зміну віровизнання на католицьке і поступове спольщення, як сталося з Валовськими, Волчковичами (Ходоровськими), Адушицькими, Дрогоївськими, Дершняками, Кірдеями, Лагодовськими, Порохняцькими, Чурідами тощо. На початку XVII ст. Як Порох-

ницький [Прузьницький], львівський архієпископ і нащадок одного з таких родів, депо наївно описує ці зміни так:

Як траплялося, що була панна-однаманка з нагнтістю або багата здова, те королі пославли на Русь своїх полкїє-шляхтичїв, допомагаїм їм своїми впливами, тож отак, часто женичесь, наповнили Русь і запровадили правохїрну католицьку римську віру...
(Переклад Михайла Грушевського)

Зрозуміло, все відбувалося не так просто. Радше доводиться говорити про соціальну престижність принесеного на Русь католицизму. Можливо також, що релігійна переорієнтація руської знаті розпочалася не у XV ст., а раніше, і нова політична ситуація просто прискоряла доті спорадичні релігійні конверсії. Наприклад, рід уже згаданого Дмитра з Горая був, схоже, здавна католицьким: зведений брат Дмитра Бенько з Жабюкрук, перемиський, сєвоцький, галицький і сєнтинський староста, у 1402 р. збудував каплицю і подарував Львівському домініканському монастиреві своє село Заруддї; 1409–1410 роками датуються його фундаційні акти про створення і матеріальне забезпечення католицьких парафій у Гуминських та Дроздовичах на Львівщині. Іншим прикладом може бути свояк Дмитра з Горая Васильо Волчкович, який ще перед 1394 р. заповів Львівському францисканському монастиреві село Ганчіві.

На відміну від знаті, дрібний збройний люд, якому пощастило підтвердити свої найнові права й вибороти шляхетський статус, звичайно зберігав віру предків. Ось, для прикладу, відомі з пізнішої історії України прїзвища цієї численної та розгалуженої шляхетської дрібноти, яка заселяла карпатські підгір'я: Березовські, Борецькі, Боварські, Братковські, Височанські (Височани), Вітвицькі, Гошовські, Грєбовецькі, Добрянські, Драгомирєцькі,

11. Герб «Сас» багатьох родів руської галицької шляхти

Желіборські, Кальнофойські, Клягницькі, Копистенські, Креховецькі, Крушельницькі, Кульчицькі, Лозинські, Монастирські, Попелі, Рудинські, Струтинські, Терлецькі, Чайковські, Шумлянські тощо. Про чисельність родинних кланів такої шляхти дають уявлення військові реєстри («пописки») першої половини – середини XVII століття. Наприклад, на пописі Львівської землі 1621 р. серед 628 шляхтичів, унесення до реєстру, нараховувалося 43 Чайковських, 34 Гошовських, 40 Вітвицьких; на пописі Перемишльської землі 1648 р. на загальне число близько однієї тисячі шляхтичів припадало 70 Яворських, 46 Кульчицьких та ін.

Малозможність не дозволяла цим людям пробитися до виборних постів у шляхетських самоврядних органах, що давало би доступ до важелів влади й забезпечило лідерство у місцевому житті. Однак, вопри незначну суспільну вагу,

православна шляхта залишалася тим позитивним середовищем, яке консервувало свою «руськість» на рівні, вищому за етнічний. Запорукою цього служило усвідомлення потенційних можливостей, притаманних представникам упрямійшованого стану. А головною «школою» політичної поведінки для руської шляхти стало парламентарне життя Польського королівства.

Між середньою XV – середньою XVI ст. на обшарі колишньої Галицької Русі усталилося чотири сеймики, послія яких представляли інтереси місцевої шляхти на загальнодержавних сеймах: Руського воєводства – у Судовій Вишні та окремо для Холмської землі у Хоамі (з 1563 р. оформився також окремий сеймик Галицької землі, який збирався у Теремові); Белзького воєводства – у Белзі; Подільського – у Кам'янці-Подільському. Парламентарна практика, що причала з'являти аргументи й контраргументи, виявилася доброю школою політичних навчток. Навіть небагатий і не вельми освічений шляхтич як власник виборного голосу призначався до оферні «політичного» завдяки участі в сеймиках, де його красномовні та впливові колеги обговорювали проблеми державного устрою, політики, права.

Сама процедура сеймикування, що передбачала, серед іншого, складення «інструкцій» новообраним послам на сейм для обґрунтування тих чи тих локальних винок, породжувала відчуття колективної причетності до життя своєї «землі» й формувала територіальний патріотизм зктивного громадянина. Обстоювання ж регіональних інтересів на загальнодержавних («завальних») сеймах нівелювало етнічну та конфесійну неоднорідність послів руських земель (наприклад, сеймові шоденники називають послів Руського, Белзького та Подільського воєводства – як поляків, так і українців – «русинами»).

Відак не дивно, що вже в першій третині XVI ст. фіксуються прояви ідентичності «територіальних русинів» – людей як руського, так і польського чи німецького походження, в чій свідомості перепліталися щира любов до Русі як «малой батьківщини» з лояльністю стосовно «політичної батьківщини» – Польського королівства.

З іншого боку, універсальні для всіх регіонів держави ставові привілеї та нововоди шляхти на політичне життя, і то майже в однакових організаційних формах, спонукали кожного шляхтича усвідомлювати свою приналежність до «польської політичної нації». Тож паралельно з ідентичністю «територіальних русинів» формується її, сказати б, політизований аналог – ментальний стереотип шляхтича «руського племені польської нації» [*gente Ruthena, natione Polonus*]. Етнічна й територіальна тождність тут, як бачимо, доповнюється акцентом на приналежності до «польської нації», тобто до «народу-шляхти» всього королівства.

Наведене вище окреслення пов'язує з іменем найвідомішого галицького публіциста XVI ст. Станіслава Оріховського-Роксолана (1513–1566), шляхтича з міщань католансько-православної родини з-під Перемишля, вихованця університетів Кракова, Відня, Вітенберга, Падуї та Болоньї, багаторічного мешканця Венеції, Лейдена та Рима, врешті – палкого речника ідеї «золотих вольностей» шляхти. У трактаті Оріховського «Квіткуняк, тобто візирець устрою Польської держави» (1564) можна побачити напрочуд яскравий образ «поляка», себто шляхтича Польського королівства, який пишався своєю значущістю:

Дивіться на гордого вольностію святою свободою на світі воляка: знаменні шати носить поляк, тобто має однакові зі своїм королем вольності. До того ж носить поляк чудовий золотий перстен, тобто шляхетство, завдяки яко-

му найвищою є рівня у Польщі нижчому. ... Як такий, поляк завдяк вестелі у своєму Королівстві, співає, танцює ніжно, не маючи на собі жодного невольничого обов'язку, не будучи зобов'язаним королеві, панові своєму, нікому іншому, як тільки такою титулу на позові*, два гроші з лану і посполиту війну.

(Тут і далі переклад Володимира Лавриковича.)

Тріюмфальне утвердження шляхетських вольностей підштовхнуло до появи надетнічної та надконфесійної ідеології «народу-шляхти». В її основу лягли: а) постулат про рівність «братії шляхетської», без характерного для Західної Європи поділу упривілейованого стану на титуловану аристократію та нижчі групи; б) переконаність у тому, що шляхту й простолуд розділяє непереможне прірва «інакшої крові». Найвиразнішим проявом останнього стала зверхня сформульована в середині XVI ст. сарматська етногенетична легенда, за якою біблійний родовід шляхти та плесбів виводився від різних синів прабатька Ном: простолудян від Хама, а шляхтичів від Яфета. По довгих намарівках одні з Яфетових нащадків, «войовничі сармати», буцімто осіли в підкорених ними землях Польщі та Русі, започаткувавши шляхетський «народ». Для нас чи не найважливішою деталлю у цій легенді є те, що «сармати» тлумачилися як «народ» двох колін – польського та руського: шляхтичі-русини ідентифікували себе з «сарматським племенем роксоланів» (саме звідси бере початок називання Русі Роксоланією), тобто були рівноправним спадкоємцем «сарматської спадщини».

На інтегрованість шляхти руських воєводств до політичного життя держави

* Символічна участь володарів у судовому процесі передавалася у той спосіб, що від його імені писали позови до суду й виношували вирок.

вказує, серед іншого, й активна участь у таких потужних шляхетських рухах 1540–60-х рр., як боротьба за послаблення позицій Католицької Церкви і за так звану екзекуцію прав, тобто повернення до державного фонду маєтків, переданих королями в заставу магнатам, а фактично використовуваних як спадкова власність. Ішлося, власне, про утвердження сеймового контролю над органами управління, а в основі шляхетських вимог лежала ідея вищості громадського блага супроти приватних інтересів. Це обґрунтовувалося у численних публіцистичних трактатах, присвячених міркуванням про способи «направи» нібито «зіпсованого» державного організму. Серед найпомітніших шляхетських ідеологів XVI ст. бачимо й двох мешканців Русі – вже згаданого Станіслава Оріховського-Роксолана та Миколая Рей (1505–1569). Знаменитий поет і публіцист, інколи званий «батьком польської літератури», Рей народився у місечку Жураві під Галичем, походлячи, як і Оріховський, із мішаної родини; довго мешкав на Холмщині та в Галицькій землі, у с. Темеріцях. У багатьох творах, виданих ще за його життя, Рей закликає членич-шляхтича стояти на активній громадській позиції, захищувати свої права та обов'язки, дбати про громадське благо.

Вразніші «руські» акценти знаходимо у Станіслава Оріховського, особливо в творах «Вірний підданый» і «Турецкі справи» (1544). Регіональний патріотизм автора, зокрема, відлунує у закликах оборонити Русь від сусідських нападів. Наставляючи короля на добре правління, він навіть радить йому оселитися в Русі, бо саме тут – справжнє «гімназія мужності»:

Приїдн в цю провінцію, Августе, се-
лян П укріплення, захисти слабей міс-
ця фортець, набуудй міцних побільше.
Покажи себе королем, який може про-
гнати від нас скитів [татар. – Н.Я.], во-
лохів, турків. Стож доведи тут, у Русі

(а не у Вільні чи Кракові), що можна по-
владатися на твою доблесть.

Підсумовуючи, належить ствердити, що участь у публічному житті вперше розширила світоглядні горизонти руської шляхти, ба – просто притягла до неї деякі ідеологічні мотивації. Тож доволі впевнено можна припускати, що не лише такі інтелектуальні зрізки, як Оріховський чи Рей, але й пересічний шляхтич-русин середини – другої половини XVI ст. вже загалом вільно орієнтувався у тому колі політичних абстракцій, що становили спілку для шляхти всього Польського королівства систему вартостей: благо вітчизни й активна громадянська позиція, гарантована законом свобода особи, право на вільне висловлення думки. Коштом же, який довелось за це заплатити, стала дедалі потужніша колонізація освіти й писемної культури. Втім, повсякденного побуту руської шляхти, зокрема: якою мовою вона говорила вдома, а не на сеймиках та сеймах? чи дотримувалася місцевих «руських» обрядів, звичаїв та забобів? – до сьогодні ще не вичено. Півніші події кінця XVI – початку XVII ст., коли саме шляхта Галицької Русі очолює стрімку оновлення руського світу, ставлять всеохопність її колонізації під великий сумнів.

Православня та Римо-Католицька Церква: перші досвіди співжиття

Історія церковного життя України-Русі – так само, як і соціальний побут шляхти, – від кінця XIV ст. набуває інших обрисів, ніж у кияно-руські часи. Тоді Церква під опікою княжої влади займала природне для себе місце стимулятора духовного життя людини, тепер же, коли вона перетворилася з панівної на Церкву релігійної меншини, церковні справи ста-

ли, за влучним висловом Михайла Грушевського,

тим фокусом, в яким збираються політичні, національні, а навіть суспільні змагання українсько-руської народності... в основі речі зовсім далекі від чисто церковних інтересів.

Церква – синонім руської ідентичності, Церква – символ пробудженої політичної свідомості, Церква – ідейний лідер руської спільноти... Такі завдання щабель за щаблем поставити перед Церквою впродовж XV–XVII століть. Інституція, за своєю природою консервативна й малорухлива, Церква, як ми побачимо далі, не завжди встигала реагувати на вимоги часу адекватно, подеколи тільки «наздоганяючи» зміни в житті своєї пастви, і в цих коливаннях викликів/відповідей бачиться визначальна лінія церковної історії тих часів. Щабель перший, найспокійніший, коли від Церкви не вимагалось більшого, ніж проста консервація тих самих форм, що й за давнини, припадає на XV – першу половину XVI століття. Цьому надзавданням були підпорядковані й конкретні дії, спрямовані на те, аби зберегти непорушність давніх церковних структур.

Недовго після анексії руських земель король Казимир III (безумовно, у порозумінні з церковними верхами Галицької Русі) звернувся у 1370 р. до константинопольського патріарха з проханням поновити Галицьку митрополію, що з перервами існувала між 1302–1347 р., аж доки її не було скасовано ухвалою патріяршого собору. Король писав:

Вся земля тепер гине без Закону, бо пропадає Закон. Від віків Галич відомий повсю краєм яко митрополія і митрополитий стіл з віку віків. Першим митрополитом за благословенням Вашим був Нифонт, другим митрополитом Петро, третім митрополитом Гавриїл, четвертим митрополитом Тео-

дор; всі вони були на Галицькім столі. Князі руські були нашими сьвятими, але ці руські князі погнукали, і земля стала порожньою, і потім здобув Руську землю я, король Лехії Казимир. І тепер, Святий Отче, патріарх Вселенського Собору, просимо собі від тебе архієреї того, кого з ласки Божої... з нашими князями я боюрами собі вибралю... А як на це не буде ласки Божої і Вашого благословення, то потім не жалуйте на нас: прийдеться хрестяти русинів на латинську віру, як не буде на Русі митрополита, бо земля не може бути без Закону.

(Переклад Михайла Грушевського.)

У ситуації з поставленням галицького митрополита можемо вперше зауважити ту дwoйність розв'язання руської конфесійної проблеми, яка надалі характеризуватиме польську політику впродовж кількох століть, а саме: розбіжність позицій, декларованих королівським двором та світською правлячою елітою, з позицією найвищого католицького духовництва і Папського престолу. Там наприкінці XIV ст. руське церковне питання сприймали як украй просте. Вважалося, що досить на єпископські катедри, обійняті «єпископами», посадити католицьких ієрархів, і це автоматично латинізує край. Казимир III, обережний та реалістичний політик, фактично діяв усупереч волі папи, добиваючись відновлення Галицької православної митрополії.

У травні 1371 р. на неї було висвячено запропонованого Казимиром III галицького владика Антонія. Окрім Галицької, його владі підпорядковувалися давні руські єпархії – Перемишля, Холмська, Володимирська, Луцька і Турівська. Проте цей організаційний варіант проіснував недовго: Галицька митрополія пропала існування вже у 1390-х рр. під тиском київського митрополита Кипріяна, про якого мова піде далі. Децю пізніше усталювалося правило, за яким титул галицько-

го митрополита звійшов до повної титулатури київського архієпископа – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі». Там часом вірні колишньої Галицької митрополії опинилися у доволі занедабаному стані, спершу піддаючи намісникові київського митрополита (який у Галичині не мешкав), а з початку XVI ст. – юрисдикції львівського католицького архієпископа як отічанина християнської спільноти регіону, що рано чи пізно мало призвести до конфліктів. Одним із них стала гостра суперечка середини – другої половини 1530-х рр. між архієпископом і руським загалом докола кандидатури єпархіального намісника. На цей пост претендувало одразу троє: архієпископський ставленик Яцько Сикора, якийсь невідомий на ім'я «ніп гошівський», кандидат митрополита, і обранець громади «земель руських і подільських, усіх Закоу грецького» Макарій Тучапський. Упродовж 1536–1539 рр. справа точилася в сеймових судах і кулуарах королівського двору, відлущуючи загостренням становища на Русі, а руська шляхта навіть zorganizувала збройну охорону Тучапського, побоюючись, як тоді писали, «аби архієпископ або котрий людський пан его не догонна, а не казал его забити».

Врешті, після втручання короля й королеви, всупереч опору клерикальних кіл, спір вирішився на користь Тучапського, висвяченого на галицьке владництво. Повторні зіткнення православних із львівським архієпископом в аналогічній ситуації трапилися й після смерті владки Макарія, під час номінації двох його наступників – Арсенія і Гедеона Балабанія. Перипетії боротьби за номінацію добре ілюструють розходження тверезого підходу до проблеми, продемонстрованого на королівському дворі й у сеймі, із затятим ригоризмом католицьких ієрархів, готових максимально загострити стано-

вище, аби досягти бажаного. Показовою, зокрема, виглядає реакція львівського архієпископа на звістку 1538 р. про надані Зигмунтом I Старим привілеї Тучапському: «Я цього не лишу, доки живу. Русь мені підвладна, король не міг видати такого привілею без мене».

Відлущня прихованої опозиції польських королів Пальському престолові спостерігасмо і при запровадженні католицьких церковних структур на Русі. Після смерті Казимира III († 1370) Курія знову зажадала усунути «схизматиків» із владних катедр і замінити їх католиками. Тогочасні правителі Русі Людвік Анжуйський та його намісник Владислав Опольський реалізували іншу, реалістичнішу модель, протегуючи створенню католицьких катедр, паралельних православним. Скажімо, коли 1375 р. було видано буллу папи Григорія XI «*Debitum rationabilis officii*» [Обов'язок пастерського саужіння], що проголошувала Галич, Перемишль, Володимир і Холи катедральними містами, де належить усунути від богослужіння «схизматиків», Владислав Опольський надав Галицькій католицькій єпископії кам'яницю у Львові й низку маєтків на утримання, фактично санкціонувавши її співіснування поряд із православною. У такий же спосіб стала реально діяти Перемишльська католицька катедр, а Холиньська усталилася з 1417 р., за матеріальної підтримки короля Владислава Ягайла. Отож, завдяки діям світських правителів католицькі церковні структури були запроваджені не замість руських, а поряд із ними, що свідчило про творчий політичний розрахунок та розуміння реалій місцевого життя.

На користь того, що королі та світська правляча еліта сприймали Руську Церкву без конфесійних упереджень, свідчить також низка привілеїв, виданих їй упродовж XV ст., як, наприклад, імунітетні листи 1407 і 1469 рр. Перемишльській вла-

32. Церква XV ст.
у селі Сутівцях
на Поділлі.
Сучасне фото

дечій катедрі, привілей Владислава III 1443 р. на урівняння в правах руського і польського духовництва, привілей 1539 р. галицькому владнці на право юрисдикції над усіма приходами й монастирими спархії тощо.

Однак у щоденній практиці взаємини обох конфесій складалися не так безхмарно, як у королівських деклараціях. Зокрема, постійно напруженими залишалися стосунки православних і католиків у великих містах із чисельною перевагою католицького населення, супроводжуючись частини побутовими зіткненнями. Заплющуючи очі на випадки побутової дискримінації, влада тим самим ставала Православному Церкві в нерівноправне становище з Католицькою. До падіння загального престижу «грецької віри» вело й те, що серед її прихожан усе меншало й мешало заможного панства, не кажучи вже про аристократів. Наслідком цього стала виразна диспропорція у матеріальному забезпеченні латинських та руських парафій. Пани-католики (у тоні числі родовиті русини) з ревністю оздоблювали й забезпечували костьоли, на що не могли спромогтися малозаможні православ-

ні шляхтичі. І хоча руських храмів у цілому й надалі було неопорівнянно більше, ніж костьолів (наприклад, по селах на середину XVI ст. пропорція перших і других виглядала як 15:1), однак православні храми, зважаючи на неможливість своїх прихожан, безумовно поступалися католицьким. Як панівка, Католицька Церква мала також суттєву матеріальну підтримку від коронованих осіб. При цьому протекційні привілеї та дарчі акти часто носили не тільки душеспасенний, але й антиправославний підтекст. Це добре видно, наприклад, із мотивації привілею Владислава Ягайла 1410 р. на урівняння прав Львівської архієпископії з правами Гнізненської катедрі: як зазначено в документі, Церква у Львові зазнає особливих труднощів, бо діє «поміж схизматиків».

Водночас на стихійному рівні, можливо – навіть усупереч бажанню архієпископів обох Церков, з'являються перші ознаки зближення латинського та руського церковних світів, зрештою, неуминні за умов близького сусідства. Характерним прикладом контактів на духовній ниві можна вважати друкування у Кракові, близько 1491 р., перших церковно-

33. Благовіщення. Фрагмент фрески 1418 р. зі Святоїтроїцької замкової каплиці в Любліні

слов'янських книг, що стало наслідком співпраці Перемиської руської катедрн з друкером-католиком, німцем Швайнпольтом Фіолем. Ще на замці XII–XIII ст. в галицьку церковну архітектуру проникають романська будівельна техніка й елементи декору, характерні для католицьких храмів Чехії та Польщі, а з XV ст. поширюється готична стилізація руських архітектурних форм. З іншого боку, в Польщі у XIV–XV ст. існував великий попит на «греське надоконання» майстрів-іконописців із Русі. Збережені донині фрескові розписи Віслацької колегіати (1397–1400), Троїцької каплиці в Люблінському замку (1418), Сандомирського катедрального востюлу (1430), каплиці Св. Хреста, прибудованої до катедрального собору Вавельського замку в Кракові (1470), поєднували візантійський іконографічний канон із готичними інтер'єрами споруд. Окрім їхньої суги мистецької вартості, промовистою деталлю є те, що замовником розписів у Любліні був король Владислав Ягайло, а каплицю Св. Хреста на Вавелі збудовано й оздоблено згідно з

волею короля Казимира IV як його майбутню усипальницю. Вже від кінця XV ст. однією з головних святинь Польщі, об'єктом паломництва та покланіння став чудотворний образ Богородниці-Одигітрії східного іконопису – Ченстоховська Матір Божа, яка й донині шанується як небесна покровителька польського народу. Можна припускати, що ці паростки стихійного зближення проектувалися і на релігійне світовідчуття, відбиваючи важко вловлювані, але неминучі процеси зближення візантійської та латинської культурних орбіт, які склали обставини наклалися на один територіальний обшир.

Конфесійна й етнічна строкатість міст. Міські «нації»

Подем дослівно щоденних контактів різних культурних світів стало багатомовне й багатоетнічне галицьке місто. Перші дошки чужоземного елемента фіксуються тут, як уже згадувалося, ще з XIII століття. У XV ст., внаслідок демографічних змін, про які йшлося вище, у найбільших містах Русі, Львові й Перемишлі, руське населення взагалі стає меншістю, хоча в малих містах основною масою населення й надалі були русини.

Першу скрипку серед колоністів грали німці: наприклад, у Львові в першій чверті XV ст. вони становили до 70% мешканців. На другу половину цього ж століття їх позірно меншав – до 30%, на початку XVI ст. – до 14%, а на середину XVI ст. – до 8%. Це, проте, не означало, що вони повніжджали. Просто зважаючи спільній релігії та мішаним шлюбам німці як християни-католики розмикалися у польській спільноті, а точніше – спільноті знімільованих німців, яка, за підрахунками Мірона Капрала, ще й наприкінці XVI ст. складала понад 60% жителів

34. Фрагмент сторінки
вірменського рукописного
Євангелія 1639 р.

Львова; сліди їхньої німецької ідентичності простежуються навіть пізніше – наприклад, у збереженні німецької мови проповідування в одному з львівських костелів. Саме німці втворювали першу магдабурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій міській книзі 1382–1389 років. Упродовж XV – на початку XVI ст. саме з німецького середовища виокремлюється міський патриціат – родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Герніїв, Гольмбергів, Зкирихів, Зоммерштайнів, Клошперів, Ліндерів, Раннерів, Смеляфельдів, Темплів, Фридрихів, Чорнбергів, Шелерів, Штейнхелерів, Штехерів, Шротів та ін. Дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім'я на прізвище, утворене за поширенням серед тогочасної шляхти звичаєм – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич (наприклад, саме так, придбавши під Львовом село Малі Винники, стали Винницькими Штехери).

Другу за фінансовою впливовістю етнічну групу складали вірмени. Їхню появу у Львові історики відносять іще на час заснування міста, тобто на середину XIII століття. Наприкінці 1350-х рр. вірменська громада розпочала будівництво влас-

ного храму – збережено до сьогодні церква Успіння Богородиці, з 1361 р. католицько-висвятив львівського вірменського єпископа Кіркора на архієпископа трьох парафій – Львова, Володимира-Волинського та Луцька. З кінця XIV ст. фіксується також торговельна активізація львівських вірмен, оросередковано засвідчуючи піднесення торгово-посередницької ролі Львова, котрий, порад із Венецією та Амстердамом, перетворився на один із трьох головних вірменських центрів Європи. У найблагоговейшій і величю уславленій матері міст, що її охороняє Бог», як пишномовно називають Львів тогочасні вірменські джерела, вірмени заселили окремих квартал, де мешкало понад 60 родин (пізніше, в першій половині XVI ст., згідно з підрахунками Мірона Капрала, у Львові проживало 750 вірмен). Як добрі ювеліри, вони відігравали найпомітнішу роль у роботі Львівського монетного двору, що функціонував від середини XIV ст. до 1414 року. На вірменську купецьку групу припадала також основна питома вага торгівлі зі Сходом, оскільки вірмени знали східні мови й звичаї та мали широкі знайомства у східних містах.

Львівські вірмени спершу підлягали присудові власного старшого, але з 1469 р.

33. Львівські євреї.
Аматорський малюнок XVIII ст.

його компетенції було передано загальноміським органам, хоча фінансові, криїнальні та цивільні справи поміж самими вірменами регулювалися на підставі так званого Вірменського Статуту – кодексу законів, що спирався на вірменський Судебник XII – початку XIII ст. (у 1519 р. змодифіковану версію Судебника було переказано во-латинні й затверджено спеціальним королівським привілеєм). Урешті, з 1444 р. у Львові також діяв очолюваний єпископом Вірменський духовний суд, який розглядав шлюбні та церковні конфлікти. Ці особливості внутрішнього життя «вірменська нація» Львова зберігала аж до розчинення вірмен у польському середовищі міста, умовно датованого XVIII століттям.

Ще більша за чисельністю вірменська колонія існувала з кінця XIV ст. у Кам'яні-Подільському, складаючи окрему міську громаду («націю»), чей самовраді права було юридично закріплено королівським привілеєм 1496 року. За пізнішим, останньої чверті XVI ст., даними, тут жило до 300 вірменських родин, яким належала третина міста – з власною ратушкою, ринком, храмами, крамлицями. Менші вірменські осередки фіксуються в Галичі, Снятині, Язлівці, Бродях, Ярославі, Белзі, Жовтні тощо. Про активне духовне життя вірменських громад, оселених на Русі й Поділлі, свідчать численні григоріянські храми (серед них – така перлина вір-

менської середньовічної архітектури, як уже згаданий храм Успіння Богородиці у Львові). При храмах діяли приходські школи, а у Львові у 1520–1530-х рр. було складено дві вірменські хроніки з інформацією про місцеві події, починаючи від середини XIV століття.

Окремі міські спільноти утворювали євреї. Від часів Казимира III, згідно з привілеєм 1364 і 1367 рр., вони користувалися протекцією королівського двору, зацікавленого в привабливості до країни грошовитих людей, котрі, як львівський лихвар кінця XIV – початку XV ст. Воалко, нерідко виступали в ролі головних кредиторів самих королів. Як нехристияни, євреї не могли бути прийнятими до «міського права», тому підпорядковувалися королівській адміністрації і, взагалі, вважались «людьми короля». Оскільки в більшості міст їм забороняли займатися ремеслами, а почати й торгівлею, у руках євреїв зосереджалося лихварство і накопичилася чималі капітали, що підштовхувало грошовий обіг. У Львові, наприклад, завдяки єврейській ініціативності вже на зламі XIV–XV ст. існували розвинуті кредитні відносини з усталеною процедурою кредитних операцій, у тому числі у сфері комерційного кредиту – між місцевими та іноземними купцями.

Поворотним в історії єврейського розселення став кінець XV ст., коли євреїв було вигнано з Іспанії, Португалії, Штирії, більшості німецьких земель, а також почалися переселювання в Чехії та Угорщині. Відтак, центр культурного й економічного життя єврейства переміщується на схід – у Польське королівство та Велике князівство Литовське. Зокрема, у першій половині XVI ст., за підрахунками Мірона Капраля, євреї складали 8% львівських мешканців, а за даними 1570-х рр. їх каравкувалося у місті близько 1,5 тис. осіб. Єврейські громади Кракова, Познані, Львова, Любліна вважались найбіль-

щини в Європі після Венеції, а всього в Речі Посполитій на кінець XVII ст. прожувало від 100 до 120 тис. євреїв. У Кракові вже на початку цього століття з'явився перший центр таалмудичної ученості, заснований рабином Яковом Полаком, куди з'їжджалися юнаки з різних країн. Зокрема, зі школою Полака був пов'язаний відомий учений Моше Ісерлес, коментатор і доповнювач зводу єврейського релігійного та цивільного права «Шулхан арух» («Накритий стіл»), який уперше вийшов друком у Кракові в 1578 р. Серед іншого, «Шулхан арух» зобов'язував:

Кожний батько повинен навчати свого сина Торі... Якщо батько не наймає вчителя для свого сина, то його примушують до цього... Початкові школи повинні бути в кожному місті, а якщо їх десь немає, то мешканці цього міста піддають херему (відлученню), аж доки вони не запросять учителя.

Мережа єврейського шкільництва була й справді дуже розвинута. Поряд із початковими школами грамоти – хедерами, існували школи вищого типу – йшів, де вивчалися коментарі до Таалмуду та зводи законів; у великих містах, зокрема у Львові, бувало по дві-три йшів, що утримувалися коштом громад. Бувалося багато пишво оздоблених синагог, при яких діяли релігійні та благодійницькі братства прихожан – проповідницькі, поховальні, лікувально-опікунські тощо. У 1534 р. вихідці з Галичини Шмуель Ашер та Ельяким Галичі відкрили в м. Казиміжі під Краковом першу єврейську друкарню, яка до середини XVI ст. випустила понад 3,5 тис. примірників релігійної літератури.

На відміну від німецьких католицьких громад, вірменська та зарейська «нація» не розсмоктувалися у слов'янській масі, навпаки – з пожевленням духовного та культурно-освітнього життя виокремлювалися ще дужче, що додавало багато-

барності містам і формувало тло, на якому вперше на теренах Русі почав розвиватися феномен відкритого суспільства міського типу.

Розповсюдження магдебурзького права. Перші ремісничі цехи

Сприятливими для розвитку міст були й організаційні форми їхнього існування, започатковані наприкінці XIII ст. як ексکلзивна форма життя німецьких громад-колоній у княжих столицях – Володимирі та Львові. Від середини XIV ст. такий тип міської організації починає поширюватися на всі більші міста Русі й Поділля, перетворюючись на загальноєвропейську норму. Культурним посередником, за допомогою якого він проник на Русь із Силезії, стали міста Малої Польщі, передусім Краків, а за назвою німецького Магдебурга, де міський устрій був регламентований з особливою деталізацією, вся сукупність засад, що його окреслювали, отримала назву «магдебурзьке право». Найповніше устрій такого типу представлено у Львові: столиця Русі ще в 1336 р. отримала привілей Казимира III на «німецьке право, яке по-простому називається магдебурзьким». Із плином часу, вже за львівським взірцем, магдебурґія стала проникати глибок українських земель.

Запровадження міського права стало справжньою урбанізаційною революцією, оскільки влучало міську громаду з-під юрисдикції королівської адміністрації, яку відкині заступили представники виборного самоврядування. У згаданому львівському привілеї 1336 р. це звучить так:

Нарешті, звільняємо згадане місто та його жителів від усіх юрисдикцій кавалерії, воєвод, судів, пісуків, воєних і від вадал будь-кого, який би іменем не називався; так, щоб перед ним або перед будь-ким з них у великих і

наших справа нікому не відомідала, а тілком – серед своїх війтом, а війт – перед нами або нашими старостом, а по-тому не на догучимо тілком при твоїм, що [війт] – відомістком тілком згідно зі своїм кіментами правом.

(Переклад Марою Катрала.)

Міське самоврядування здійснювалося двома виборними органами – «раддою» та «майою», що носила спільну назву «вагістрат». Рада, яка складалася з райців (від німецького *Rathman*), очолювали буржестрами (німецьке *Bürgermeister*), виконувала адміністративні функції. Надзвичайно популярний у Польщі та Україні аж до кінця XVIII ст. юридичний коментар Бартоломея Гроїцького до зводу мадебурзького права, вперше виданий друком у 1565 р., а пізніше не раз передрукований, описує права й обов'язки міської ради так:

Обов'язком ради й буржестрів є привертати раз за тяжками, або кожний раз, коли вимагатиме потреба, збиратися в раду, радитися про добро громади, здобувати нові користі для громади і запобігати шкодам, заглядувати й розсуджувати всілякі спори, вивчувати способи, щоб ітак і наоці у місті не були дорогими, і тарати продаці, які порушуватимуть розпорядження райців або загальні утварі. Окрім цього, вони мають наглядати за окарами, різниками і шинкарами, пильнувати обману в мірах і вагах від час продажу ітак, наоці та іншого товару... Рада також має запобігати скармам у місті, боронити від кровя серот і ваїт та викорисковати заїданим й безчесім іри – карти, кости й таке інше негідати. Кожного року рада мусить складати рахунок з усіх міських прибутків перед старшином й визначнішими людьми з громади.

(Переклад тут і далі Михайла Грушевського.)

Лава була судовим органом, що його очолював війт (від німецького *Vogt*). У

ролі присяжних цього суду виступали виборші городяни – лавники. Війт, згідно з коментарем Гроїцького,

не прийом акрон, а питає про рішення присяжних, а ті, порадившись, мають через свого старшого давати свою думку, і він виголожить її так, як вони йому скажуть.

Обсяг незалежності міста визначався твоюм війтівства. Адже саме війтові король, а в приватних містах власник населеного пункту, надавав так званій локаційній привілей, тобто право на виокремлення самоврадної міської громади. За влучним висловом Андрія Заяця, в очах тогочасного суспільства місто, отримавши такий привілей, ставало ніби «законнонародженням». У стосунку до короля чи власника міста уряд війта носив характер беніфіцію – довільного або навіть спадкового, хочому доволі влидвого матеріально: адже війтові належала третина судових оплат і певний відсоток від міського податку, сплачуваного на користь короля чи власника, коли йшлося про приватні населені пункти. Великі королівські міста з потужним фінансовим потенціалом зазвичай викупували війтівський уряд (наприклад, краків'яни – у 1311 р., львів'яни – 1378 р.), після чого пост війта ставав виборним, як і решта посад міського самоврядування. У такий спосіб місто перетворювалося на цілком автономну «республіку в державі» – з власним управлінням, податками і навіть громадянством. Адже користувалися міським правом тільки особи, належні до міської громади, а стати її членом можна було або спадково, або шакком «приняття» – через купівлю нерухомості в місті, через одруження, через особані заслуги тощо. Новоприйнятні «громадяни», сплативши вступне, складали присягу й записувалися до відповідної міської книги. Сказане, звичайно, не означає, що в місті жили самі лише «громадяни»: чи-

мала частину населення, особливо на передмістях, уважалася просто мешканцями (ці люди підлягали міському праву, але виборчого голосу та інших прав не мали).

Членів міської ради зазвичай обирали з-поміж найзаможніших городян, унаслідок чого рада з певним часом перетворювалася на замкнену касту міського патріархату (скажімо, у Львові олігархічний характер магістрату окреслюється вже наприкінці XV – на початку XVI ст.). Водночас існували легальні важели протидії здовживанню, оскільки міське життя набувало дедалі розвинутіших публічних форм. Наприклад, у тому-таки Львові конфлікт між радою та «поспільством», що розгорівся у 1570-х рр., скінчився створенням так званої Колегії 40 мужів, яка отримала право контролю над прибутками й видатками міста (від руської громади до Колегії регулярно обиралося по двох представників «депутатами на ратушу»). Із загостренням релігійної напруженості наприкінці XVI ст. було утворено нову львівську організацію «станів і націй», яка, серед іншого, представляла інтереси вірмен та русинів.

Паралельно із закоріненням німецького права оформлялася цехова система організації ремісників. Перші цехові корпорації фіксуються у Львові й Перемишлі з кінця XIV століття. У Львові, наприклад, на той час існувало не менш як чотири цехи (пекарський, різницький, шевський і хрещатий); у 1423 р. їх було вже 10, наприкінці XV ст. – 14, а на середину XVI ст. – близько 20. Цехову систему було запозичено в готових формах із німецьких вірців, а швидкому її поширенню сприяло те, що ремісничка практика вимагала від молоді «подорожей» до інших ремісничих центрів для завершення фахового навчання. Переходячи з міста в місто, майстри (від німецького *Meister*) переносили й поширювали цехові вірці

М. Засідання міської ради.
Фрагмент дереворізу XVI ст.

так осередків (найчастіше німецьких), де вживалися. Тому цехові статуту кожного новоствореного цеху зазвичай копіювали звідси першійні вірці: цех ткачів у Львові у 1469 р. створився на кшталт цеху в Ландсгуті, німецькому місті на західному пограниччі Польщі, а ткачі Кам'яно-Подільського утворили свій цех за львівським зразком і т.д.

Цех являв собою самоврядну групу, очолювану виборним старшиною – цех-майстром (від німецького *Schmeister*), найбільш авторитетним серед майстрів, що складала «цехове братство». Окрім майстрів, до цеху входили й інші помічники – підмайстри («товариші»), а також учні («виростки», «хлоп'ята»). Цехове право, зіперте на звичаї і статуті (а кожен цех мусив мати власний письмовий статут, що його затверджував король або власник приватного міста), регламентувало не тільки виробничий, а й моральний бік життя ремісників. Перше мало на меті охорону корпоративних інтересів, ґрунтуючись на засадах професійного вишколу, старанності й чесності у своєму ремеслі, що гарантувало престиж і добробут цеху, а також упереджувало можливі виробничі конфлікти між майстрами. Щодо моральних приписів, то їхній зміст спирався на тезу, згідно з якою цех стояв на ґарті «добрих християнських звичаїв» як спільнота людей, пов'язаних спільним ре-

17. Замки львівського ремісничого цеху. XVI – початок XVII ст.

літійним культам і внісеною з габрині Середньовіччя засадою взаємичности для неосвячених (латинською мовою цех називався *confraternitas* [«братство»]), що виразно підкреслює саме цю засаду створення фахових об'єднань). Цехові статuti передбачали суворе покарання за розголошення того, що діялося всередині цеху. Підкреслену вагу мала причетність до спільних обрядів, зокрема – участь в похоронних процесах, зібраних при «братському пиві» в дні церковних свят та «братських обідів», влаштовуваних із нагоди піднесення підмайстра до рангу майстрів. На привітання сварки чи лайки під час загальних зібрань накладали чималі штрафи. Часто устави містили й вимоги, спрямовані на підтримання престижу члена цеху: наприклад, окремий пункт статуту ткачів Львова й Дрогобича забороняв майстрам ходити босоніж по місто, а статут кам'янецьких кравців накладав штраф на підмайстрів, які у присутності жінок співали б сороміцьких пісень чи непростойко жартували.

Корпоративна взаємичність, що складала свого роду «ідейну основу» цехової системи, стала на руських землях головним джерелом міжцехових зіткнень. Адже з одного боку – цех за своєю природою не міг обіймати в «братстві» осіб різних конфесій, а з іншого – у строматому етнічному конгломераті, яким були галицькі

міста, уникнути цього було практично неможливо. А що цехову організацію було завезено з німецьких земель і Польщі, то теоретично членами цехів мали ставати лише католики, хрещтою, це й застерігастись у багатьох статутах, як-от у цьому:

Львівські золотарі не мають між собою терпіти ані приймати жодного майстра-кретика чи сьмизатника, лише католиків, аби хотрийсь кретик з руської або вірмен поднався б із Римською Церквою.

Реальне життя не вкладалося у рамки цих риторичистичних виног. Послідовно антиправославні приписи діяли тільки в тих містах, де руська й вірменська троньди становили меншість, хоча навіть у Львові це не поширювалося на всі цехи. Натомість у менших містах, де русини чисельно переважали, згадане правило носило характер неособ'язкової букви закону, або й взагалі цехові статuti демонстративно підкреслювали рівноправність майстрів різних християнських конфесій (крім, як уже згадувано, займатися ремеслами не мали права). На практиці це реалізувалося простими зворотами, як-от у львівському цеху шевців, де цехмистрівська старшина мусіла складатися наполовину з православних (руських), наполовину з католиків.

Варто додати, що спроби усунути з цехів нехатоликів анхманшали міську громаду в цілому, хоча такі надужаття, декларативно мотивовані релігійними гаслами, насправді приховували звичайну конкуренцію. За найскрашній приклад тут може послужити Львів, де русини зазнавали особливо прикрех утисків від німецько-польського магістрату, з королівські приємлі на їхню підтримку наражалися на відверте саботування. Опір порушенню своїх прав, який львів'яни-русини легально провадили з 1520-х рр., бомбардуючи уряд депутаціями, петиціями та скаргами, став справжньою школою громадянської активності, оскільки виклював усвідомлене знання законів та навички організованих політичних дій, словесних дебатів і солідарних акцій.

Щодо вірмен та євреїв, то в рамках міських громад вони складали, як уже згадувалося, окремі самоврядні групи – «нації». Вірмени жили під орудою своєї виборної старшини, що здійснювала судочинство всередині спільноти, а в решті питань підлягали магістратові, євреї становили групу, вилучену з відання магістрату і підпорядковану королівським намісникам. Кожна з таких єврейських спільнот створювала власну самоврядну одиницю – кагал, очолений виборними старшинами. Конкретними справами в кагалі відали спеціальні комісії: контрольна – для перевірки рахунків на сплату податків, судова – для розгляду спорів між євреями, шкільна – для інспектування шкіл, благодійницька – для опіки над бідними та хворими, сакратарна – для нагляду за дотриманням чистоти й порядку в єврейській ділянці тощо. Духовним провідником громади був рабин; на відміну від виборних старшин і членів комісій, рабин, запрошений спільнотою, отримував жалування й безкоштовне помешкання, переїжджаючи з міста до міста після завершення терміну контракту, зазвичай

шестилітнього. Раз на два роки депутати єврейських громад з'їжджалися на спільне зібрання – Ваад (кагали Великої Польщі, Малої Польщі, Галичини й Волині утворювали Ваад чотирьох земель, або Ваад євреїв Корони), яке відбувалося під час великих ярмарків у Любліні чи на Русі – в Ярославі. На Вааді обирався спільний виконавчий орган, покликаний стежити за порядком і дотриманням норм поведінки, яка не драгувала би християнське оточення (наприклад, суворо заборонялася виклична розкіш в одязі, шовковець та оксамитне вбрання, дорогіші прикраси тощо).

**«Відкриття світу»
через книжку й подорожі.
Латинське шкільництво
в руських містах**

Динаміка міського життя сприяла поступовому виникненню доти невідомої на Русі відкритої міської культури поліетнічного типу, яку, скориставшись образним висловом Марка Блока, можна назвати «цивілізацією, набагато краще оснащеною інтенями для сприйняття чужого». Зміна в світосприйнятті, спричинені мілким політичним кліматом, оновленням соціальних форм життя та різноманітністю й багатоголоссям доволішніх вражень, можна в найзагальнішому вимірі охарактеризувати так: нове переставало відлякувати, а чуже – сприйматися як конче вороже.

Першою з-поміж ознак, що свідчили про світотлагідні зрушення в міському побуті, можна вважати зміну ставлення до книги. З предмета сакральної, або принаймні наближеної до Бога, духовної сфери книга перетворилася на утилітарне знаряддя пізнання. Це не було прямим наслідком її здешевлення завдяки розв'язковій книгодрукуванню, бо, скажімо, в тогочасній Воляві чи Книшчині годі шука-

М. Навчання учня. Мініатора 1479 р.

ти слідів книжкового буму. Натомість у Львові та інших великих населених пунктах Галицької Русі з'являються перші осередки регулярної торгівлі продукцією друкарень Франкфурта, Аялнца, Нюрнберга тощо. На місцевий книжковий ринок, тобто до широкого читача, потрапляють твори античних авторів, теологічні та філософські трактати, книги з медицини, посібники з юриспруденції, історії, географії.

Формування читачього попиту спонукає латинські школи, що їх від кінця XIV ст. почали створювати при костіолах і монастирях. При єпископських катедрах дієцезій – у Львові, Холмі, Перемишлі, Кам'яниці – виникають школи підвищеного рівня, недовго зазначай перетворені на міські освітні заклади під спільною опікою єпископа та магістрата. За таким же зразком з'являються школи і в некатедральних містах. Упродовж XV – на початку XVI ст. їх нараховувалося: у

Перемиській дієцезії – 12, Львівській – 9, Холмській – 3. Більші з них – Львівська, Перемишська, Ярославська, Красноставська – недовго набули статусу так званих «колоній» Краківського університету, тобто розширили викладання до «семи вільних мистецтв» [septem artes liberales] європейської середньої школи: арифметики, геометрії, астрономії, музики, граматики, поетики і риторики. Осброюваним викладачів знанням латини, поза якою не існувало середньовічної вченості, школи Русі відкривали юнакам двері до європейських університетів. Тож саме появи латинських шкіл українська культура завдячує тим, що вже наприкінці XV – на початку XVI ст. стрімко зростає кількість студентів із Русі не тільки в Краківській академії, але й в університетах Праги, Падуї, Болоньї, Вітенберга, Базеля, Лейдена тощо. Зокрема, лише в Кракові, за даними університетської метрики 1400–1500 рр., слухачів родом із Русі та Поділля було: зі Львова 73, Перемишля 28, Ярослава й Сянока – по 21, Преворська 18, Самбора 6, Бучача і Мостиська – по 3 і т.д. Серед міст, звідки приходили студенти, згадуються Коломия, Галич, Дрогобич, Деліце, Городок, Свирж та багато інших. Характерно, що від десятиліття до десятиліття виїздів із Русі різко більшало, бо якщо, скажімо, між 1400–1410 р. їх записано до метрики лише 11, то між 1490–1500 р. – уже 75. Показово теж, що майже 80% юнаків були синами городян-ремісників – кушнірів, кравців, пекарів тощо.

Найяскравішим прикладом злету міщанського сина є доля Юрія, або Георгія Дрогобича (бл. 1450–1494), сина дрогобичького ремісника Михайла Котермака (Пі детально простежив Ярослав Ісаєвич). Розпочавши навчання у Львівській катедральній школі, Юрій далі студіює у Краківському університеті, де 1470 р. отримує ступінь бакалавра, а 1473 р. – магістр

46. Війди в освітло
малярівку.
Дерсвортер 1562 р.

чимось небезпечним і ворожим. Для давньоруської людини блукання на чужбні – це поневіряння, тяжка кара. Недовіра до тих, хто вирушає у далекі подорожі – виразна риса давньоруського мислення, коли сама оповідь про тухі землі, де людина побувала – гріх: «яко же обичай хитрословесници смі краситися». Тож достоту світоглядною революцією можна визнати той факт, що впродовж XV–XVI ст. мандри на чужину стають буденням супроводом життя. Невтомно кружляє по світу купець; підмайстер мусить пройти «науку» в чужих містах, аби вловити свій шанс і досягти поважного статусу майстра; ремісничі сніви, яким забракло місця в дідівському ремеслі, обставини виштовкують із рідного дому в «латинську науку», аби повертаючись з прибутковим фахом адвоката чи лікаря; починає шукати освіти й гречого «вишюльвання» шляхта, яка відшукає сміх публічного життя. Приїжджаючи із закордонних подорожей, ці люди приносять і поширюють образ чужого краю – інакшого, але не таємничого і не ворожого. Зміна типу інформації про світ підштовкує до зіставлення вартостей, отже – бар'єр середньовічної замкнутості змамаю, суспільство робить перший крок у смуту нових культурних вартос-

тей, що їх історики звично зараховують до симптомів «Нового часу».

«Галицький Ренесанс»: неолатинська поезія, архітектура, пастичні містацтва

Зміна в пересічній системі уявлень та «звичок свідомості», про які оповідалося, йшла обіруч із модифікаціями елітарної, або так званої «високої» культури. У Польщі це пов'язувалося з явищем, що отримало назву «народження гуманізму». Біля його колісник стояли вчені краківського кола, близькі до університету й королівського двору Казимира IV: італієць Калімах (Філіпо Буонакорсі, 1437–1496), вихователь снівів короля, ренесансний новолатинський поет і письменник, римський вигнанець, переслідуваний за вільнодумство папою; поляк Гжегож із Сянока (бл. 1407–1477), міщанський син, який завдяки талантові, наполегливості й блискучій освіті, здобувтий у Німеччині та Італії, став першим професором-гуманістом Краківської академії, коментатором Вергілія; німець Конрад Целатіс (1459–1508), поет і організатор (разом із Калімахом) Над-

віслянського літературного товариства (*Sodalitas Litteraria Vitulana*), першого в Польщі гуртка літераторів-гуманістів, що об'єднував на вчених диспутах професорів Краківського університету – астрономів, математиків, філософів, теологів, поетів.

Гжегож із Сянока, один з перших зірок польського Ренесансу, з 1431 р. до смерті посідав стіа львівського архієпископа. У Дунаєві під Львовом, де містилась архієпископська резиденція, виникає перший на теренах Польського королівства нецензурний двір, озорований із ренесансних дворів італійських можновладців. Сам архієпископ, людина яскравого розуму й обдарованості, писав латинські вірші, наслідуючи давньоримських поетів. Багата бібліотека, показний спосіб життя, щоденні диспути притягали сюди людей вера й науки, формуючи моду та естетичні смаки інтелектуальної еліти.

Тож не дивно, що саме руські землі наприкінці XV – впродовж XVI ст. вибухнули потужним струменем так званої «новолатинської» поезії, одного з найяскравіших паростків елітарної пізньоренесансної культури. Серед поетів, пов'язаних із цією течією, підкреслено декларували свою спорідненість із Руссю Павло Русин з Кросна (бл. 1470 – бл. 1517), Григорій Вігільанція Русин із Самбора (бл. 1523–1573), Георгій Русин із Тичина (помер після 1548), Ян Русин із Туробина (1511–1575), Себастьян Кальонич (бл. 1550–1602).

Немає сенсу дошукуватися, ким за етнічним корінням були поети-новолатиники: ні для німця Павла Русина з Кросна, ні для русина Григорія Русина з Самбора, ні для поляка Себастьяна Кальонича такої проблеми не існувало. Ренесансний космополітизм не виокремлював самобутності етнічних культур, оскільки служив високій ідеї – осягати сучасне за взірцями античності, а ці взірці, звичайно ж, мали бути спільними для всіх на-

родів європейської «Християнської республіки», що її вимріяв Еразм Роттердамський. Це не означає, що в творчості поетів-новолатиників не було місця «малій батьківщині». Для них вона – мати-годувальниця, місце народження, яке з снівською відчуженістю уславокється через ті-таки античні взірці та паралелі, які, скажімо б, «санкціонують» входження до високої культури рідних сіл, міст, регіонів. Найяскравішим прикладом саме таких освідчень у любові до «малого батьківщини» – Русі – є поема поляка Себастьяна Кальонича «Роксоланія» (1584), яка починається патетичним закликом:

Музи, співайте про русів, про висоси
їх благодатні
Я села, що щастя знайшли в цій
життєдайній землі.
(Переклад Віталія Маслова.)

«Роксоланією» Кальонич називав землі Київської та Галицької Русі. Він клав побіжний погляд у мову русинів – «кращих нащадків батька Яфета»; описує географічні параметри їхньої території «ген до антовських угідь» та «до московських суворих просторів»; поетично змальовує тваринний і рослинний світ, звичаї, побут і заняття селян – пастухів та рілляників (ясно, все це супроводжується античними образами та ремінісценціями). Окремі розділи з соковитими описами міського життя присвячено руським містам – Львову, Києву, Кам'яницю, Перемишляку:

Львово священний, селє марейська,
хай щастить тобі завжди,
Віру стару бережи, не залишай у білі.

Клеми славної, могуття столицє кляків
древньоруських,
Безліч ти бачиш іде пам'яток
старовини...

Про Кам'янець іде слажен. Хто ж
освіати спроможний

Славу, сусідо, твою
й нури, що склепу міцну? <...>
Сила природи тебе збудувала,
не гоній людиня,
Ні теж мистецтво її,
сам ти собі був творцем.
Я в своїх віршах тебе,
Прометейво місто, згадаю
Мушу; Перенішаль – так
звуть у народі тебе.
(Переклад Віталія Маслюка.)

В унісон ренесансному космополітичній новолатинській поезії розвиваються архітектура й пластичні мистецтва: скульптура, декоративна різьба. Наприклад, майже дощенту знищений пожежею 1527 р. Львів відбудовують переважно будівничі-ремісники з Північної Італії та італійських кантонів Швейцарії. Разом із вихідцями з інших італійських регіонів (як Паоло Домінічі-Риналінін, П'єтро Барбона з Падуї, Ніколо Фракас із Венеції, Христорфор де Боцано з Ферарі, Пєрєгринус із Болоньї, Мартіно з Парми) вони формують нове середньвіття Львова, витворюючи строкату суміш ренесансу, маньєризму й готики, що постає внаслідок пристосування чистого італійського канону до смаків і матеріальних можливостей замовників-городян. Багато хто з майстрів осідає у Львові на все життя, вливаючись у місцевий «цех будівничих», заснований 1582 року.

Мода на декоративне оздоблення породжує буркливий розвиток декоративної пластики міських фасадів, у формах якої деякі фахівці вбачають переплетення ренесансних мотивів із традиціями та духом руського орієнтального мистецтва.

Від середини XVI ст. поширюється взорвана зі столичного Кракова ще одна мода – будувати при храмах каплички-усипальниці з надгробками покійних. Перші тутешні скульптурні надгробки ще виконано за межами Галичини майстром Павлом (Джованні Марія Моска) у Кракові

41. Італійський дворик палацу Корняків у Львові, 1580 р. Сучасне фото

та Панкратом Лябенвольфом у Нюрнберзі. Однак запіти підштовхують успіхи скульптури: при утворенні в 1582 р. «цеху будівничих» бачимо в ньому вже й кількох скульпторів-львів'ян. Поруч із ними, виконуючи місцеві замовлення, працюють нідерландці Герман ван Гуте і Генріх Горст, вихованці краківської скульптурної школи майстри-поляки Себастьян Чешек, Ян Вланий, Ян Заремба. Характерно, що на скульптурному надгробку Олександра Лагодовського, виконаному Германом ван Гуте у традиційній позі сплячого рицаря, епітафійний напис зроблено по-руському:

Ту лежить уроженний Александр Ванко Лагодовский з Лагодова, который жия на світі літ 48, преставився місцие ствня 27 дня року 1574. Которий гроб дала справити на паметку малжонка

свого урожаная Барбара з Сіна Лого-
довская. Боже, будь милостива душі его.

Зростаючи на заходничій території, екс-
лектично змішаних форм, галицька ренесансна традиція не витворила власного
стилю і, міркуючи строго, для витомченого
манувальника мистецтва не є чимось над-
вартісним. Однак її світоглядна цінність від

цього не применшується. «Галицький ренесанс» виконав роль катализатора, що
стимулювала модифікацію доти скutoго
конфесійним канonom руського мистецтва.
Саме з цієї точки відліку почало формувати-
ся те самобутнє обличчя мистецько-ху-
дожньої України, яке метафорично прий-
нято називати мостом між «латинським
Заходом» і «візантійським Сходом».

2. Київська та Волинська землі

Після утвердження монгольської зверхності центральні та північні терени майбутньої України – Київське, Переяславське, Турово-Пинське й Чернігово-Сіверське князівства – на ціле століття сходять у тінь. Поштовхом до їхньої нової з'яви на історичній арені стає несподівана активність маленької воєвоинчої Лявти, мешканців якої давньоруські літописці поблажливо називали «людьми з боліт». Уперше про «лявту» згадують під 1009 р. німецькі писемні джерела, окреслюючи цією назвою племінне угруповання балтів, які заселяли південно-східні регіони сучасної Лявти та прилеглі терени Білорусі між річками Німаном і Вілісю. У XII ст. полоцькі, вітебські й менські князі використовували литовські дружини у власних походах; вірогідно, литовські племена були якійсь час підпорядковані Полоцьку. Проте вірою ослаблення руських князівств Лятва починає перетворюватися на самостійну військову силу: з хроніки Генріха Латвійського відомо, що між 1201–1236 рр. литовські племінні князі (кунігаси) вже самі здійснили низку добичничьких походів на землі Тевтонського Ордену, Польщу, Полоцьчину й Смоленщину.

У середині XIII ст., коли на Русь накопичилася велика степова хвиля, Лятва теж не уникла випробування. Воно прийшло у подобі рязарів-хрестоносців, творців

двох держав на балтійському узбережжі – Тевтонського Ордену (більш-менш сучасна Прусія) та Ордену Мечоносців (нинішні Латвія й Естонія). У 1237 р. обидва ордени об'єдналися, висунувши за стратегічну мету підпорядкування Жемайтії – північно-західного терену теперішньої Лявти, яка розділяла території обох держав. Орденська загроза примусила аморфні племінні союзи згуртуватися у ніццу, босадатну й агресивну одиницю, готову не лише до військ ріцзарям-хрестоносцям, але й до розширення кор-

42. Рязар-рицар Тевтонського Ордену.
Фрагмент дереворити кінця XV ст.

донів, зби потенційно принажити власні сили. Перші звістки про об'єднання кількох литовських племен під владою князя Міндовга припадають на 1240-ві рр.; до «держави Міндовга» від самого початку ввійшло й Середнє Поміняннє, або так звана Чорна Русь, із містами Новогрудок, Гродно, Слонім та ін. (зокрема, в Новогрудку якийсь час була й Міндовгова резиденція). У 1271 р. литовський «кунігас» навіть охрестився за католицьким обрядом і був коронований, але невдовзі – у чергових перипетіях воєн з Ордемом – зрікся і християнства, і корони, оскільки потребував підтримки язичницької знаті. Після загибелі Міндовга (1263) розпочалася тривала боротьба за владу, переможцем із якої аж у 1295 р. вийшов Вітенас – представник одного з племінних князівських родів. За його правління (1295–1313) Литовська держава набула окресленіших форм, проте її остаточне зміцнення припало вже на часи володарювання Вітенасового брата Гедиміна (1316–1341), який уперше почав титулувати себе «великим князем литовським, руським і жемайтійським», об'єднавши під своєю зверхністю окрім литовських і жемайтійських племінних князів ще й деякого з Рюриковичів – володаря руських князівств на території сучасної Білорусі.

Найхарактернішою приметкою цього політичного утворення, яке сам Гедимін називав «королівством литвинів і русинів», був етнічно-віросповідний симбіоз язичників-балтів та їхніх православних сусідів-слов'ян. І коли спочатку йшлося про згадані вже Поміняннє, де виразного етнічного кордону поніж балтани й слов'янами не існувало ніколи, то згодом поступово, шляхом запрошень на княжі столи й династичних переплетень, Литовська держава стала втягувати в себе решту білоруських князівств, у тому числі значніших: Полоцьке, Вітебське, Менське, Заславське та ін. Розширення його те-

риторії на південь, на землі майбутньої України, теж навряд чи можна кваліфікувати як завоювання у точному значенні цього слова. Скажімо, перехід до литовсько-білоруської держави Підляшшя і Турово-Пінщини вже за правління Вітенаса (1295–1313) стався за невідомих обставин і цілком нелюбопитно на загальнополітичному тлі. Ще спрямованишим став рух на південь за Гедиміна – засновника династії Гедиміновичів, із якої вийшло кілька потужних князівських родів, які з останньої чверті XIV ст. осідають на Волині й Київщині.

Гедимін та Ольґерд – «збирачі руських земель»

Між 1316 і 1320 р. починається зближення Литви з галицько-волинськими князівми, скріплене шлюбом Гедиміновичого сина Любарта з дочкою володимирського князя Андрія Юрійовича. Після загибелі близько 1323 р. князя Андрія та його брата Лева, останніх Романовичів, Гедимін, згідно з пізнішою легендою, нібито здійснив збройний похід на Волинь, що сучасні літuanісти заперечують. Із певністю можна сказати стверджувати лише те, що литовські претензії до галицько-волинської спадщини (коли такі справді були) успіхом не увінчалися: у 1324 р. волинські бояри запросили на престол Болеслава, племінника покійних Лева й Андрія Юрійовичів, сина їхньої сестри та мазовецького князя Тройдена. Зближення між ними і Гедиміном фіксується у 1331 р. завдяки шлюбowi Болеслава з дочкою Гедиміна Офкою. Врешті, отруївши нещобого їм Болеслава, волинські бояри у 1340 р. запрошують на княжий стіл уже згаданого Гедиміновичого сина Любарта – зятя Романовичів, що був охрещений під іменем Дмитро. В підсумку тривалих воєн за галицьку спадщину, як уже згадувалося, Волинська та Берестейська землі були

визнані династичною власністю роду Гедиміна.

Щодо Києва, то існує легендарний переказ про Гедиміна похід сюди нібито в 1320 р., – як і у випадку з Волинню, не достовірний. Реальні сліди просування литовців на Подніпров'я сягають другої половини 1340-х, коли Гедиміновому синові Ольгерду, тодішньому великому князеві литовському, був підпорядкований, серед іншого, Любеч із волостю. Тоді ж, у 1340-х, скориставшись з ослаблення Золотої Орди, інший Гедимінів син Коріат-Михайло розпочинає просуватися на Поділля – обшир, що сформився в самостійну адміністративно-територіальну одиницю вже за монгольських часів, охоплюючи простір між Дніпром і Дністром зі сходу на захід та між Россю й Чорним морем – з півночі на південь. Коріат та його сини утверджуються передусім у західній частині цього регіону, або так званому Малому Поділлі, що обіймало околиці Кам'яця (нині Кам'янець-Подільський), Смотрича, Червонограда, Скали й Бакоти.

Тим часом після смерті Гедиміна (1345) у Великому князівстві Литовському встановлюється співправління двох його синів – Ольгерда й Кейстута: Кейстутіві підлягали Жемайтія, Литва і традиційно пов'язана з нею поміанська Чорна Русь, а Ольгердові – решта руських земель. Тож саме за Ольгерда Гедиміновича (1345–1377) відбулося приєднання до Великого князівства Чернігово-Сверцьчини та Наддніпрянщини. Цьому чималою мірою посприяв політичний розкол у Золотій Орді, яка впродовж 1359–1380-х рр. була ареною запеклої міжусобиці війни, врешті розколовивши на дві взаєморозвізні половини й поступово втрачаючи підвладні території (наприклад, саме у 1359 р. поміж Середнім Дністром та Карпатами виникло Молдавське князівство). На зламі 1350–1360-х рр. Ольгердові вдалося анти-

41. В'їзна вежа Луцького замку.
Сучасне фото

снуті ординації із Гомельщини, Чернігівщини, Переяславщини. Помітну роль у цьому відіграла битва на р. Синіх Водах (нині р. Сижоха, в околицях Ново-Архангельська Кіровоградської обл.), що сталася, вірогідно, між 24 вересня – 25 грудня 1362 року. Військо Ольгерда, який особисто брав у ній участь, складалося не лише з його рицарів, а й із загонів боярства Київщини та Чернігово-Сверцьчини й відділів Акбарта з Волині та князів Коріатовичів з Поділля. Супротивниками з'єднаних русько-литовських сил виступило троє татарських бейів, або, як їх називають пізніші літописи, «цариків»: Кутлубах-солтан (Кутлул-Бей), Качибирей-солтан (Хаджи-Бей) і Диментер-солтан (Димитр) – правителі Кримської, Пере-

копської і Янболауської (Джамбойлауської) Ора, що виділялися у першій половині XIV ст. з колишнього улаусу Ногай і контролювали Поділля та степи Північного Причорномор'я. Перемога на Синіх Водах, як припускають одні історики, відсунула межі територій, підвладних Золотій Орді, на Дніпрі до порогів, а на Дністрі – до його чорноморського гирла; інші ж натомість уважають, що повне підпорядкування Наддніпрянщини й Поділля великому князеві литовському сталося на кілька десятиліть пізніше – після певного періоду співладдя тут Ольгерда й золотоординського хана.

Велике князівство Литовське за Ольгердовичів і Вітовта

Створене без помітних завойовницьких зусиль Велике князівство Литовське було державою, в якій титульний народ, у суті речей, тільки назвою і був представлений. Близько 90% його населення склали руськи, тобто майбутні білоруси й українці, а співвідношення території, заселеної ними й литовцями, на першу третину XV ст. обраховують як 12:1. Коли згадатно, що литовська мова на той час іще не була писемною, стане зрозумілою стрімка кар'єра в цій державі «руської» мови: саме вона стала мовою двору й органів управління, а руські традиції публічного побуту й інститути влади, дещо змодифікувавшись, утвердилися як загальноновизнані.

До кінця XIV ст. Велике Князівство залишалося конгломератом регіонів із дуже строкатим статусом, обіймаючи: домен великого князя; «обезвижені» землі-анекси, підпорядковані його намісникам; службні князівни васалів великого князя; зрешті – удільні князівства тих чи тих представників правлячої династії. До останніх, зокрема, належали й Київське, Новгород-Сіверське, Волинсь-

ке та Подільське князівства. Київськими та сіверським удільними володарями стали сини великого князя Ольгерда – Володимир і Дмитро-Корнбут; на Волині княжив Ольгердові брат Любарта, а після Любарта – його син Федір; на Поділлі утвердилися Коріатовичі, сини Ольгердового брата Коріата Гедиміновича.

Іхні удільні князівства були своєрідними «державами в державі». Гедимінович нащадків зобов'язувала «покор», тобто визнання зверхності великого князя литовського, а в решті питань вони розпоряджались «з повинні правом і панством». Охрещені за православним обрядом, поодружуваних із руськими князями, причетних до традицій місцевого побуту Гедиміновичів не сприймали як завойовників, зазвичай – вони перебували у доброму порозумінні з руською знаттю, що вважала їх «своїми» князями й цілком підтримувала їхню незалежну щодо Візантію позицію. Для прикладу, власну монету бив у Києві Володимир Ольгердович, титулюючись «з Волюї ласки князем Київським», тобто суверенним володарем; мало зважав на великого князя Дмитро-Корнбута Ольгердович, проводячи власну зовнішню політику в партнерстві з близькими сусідами по прикордонню – московським і тверським князями; не надто обтяжували себе обов'язком «покор» на далекому Поділлі брати Коріатовичі, заклопотані сусідством татар. По руських князівствах розгортаються масштабні фортифікаційні роботи, ініційовані новими правителями. У Києві в другій половині XIV ст. на високому пагорбі над ремісничим Подолом і Княжою Горою з наказу Володимира Ольгердовича вистає міцний замок із дубових колод, що проіснував із певними перебудовами аж до середини XVII століття. За Любарта Гедиміновича зазнає суттєвої модернізації Луцький замок, споруджений наприкінці XIII – у першій чверті XIV ст.;

надбудовується ще по одному ярусу до його меж і на 3–4 метри піднімаються замкові стіни, обладнані біліницями, пристосованими для вже поширеної на той час вогнепальної зброї. Вражає розмах оборонного будівництва на Поділлі, започаткованого при Коріатовичах, особливо – докорінна перебудова фортеці й міських укріплень неприступного Кам'янець та Скали Подільської. З усього цього видно, що Гедиміновичі не почувалися на Русі людьми тимчасовими.

Не помітно змін і в становищі корінних мешканців. Адаже залишилися в силі руські закони й звичаї, від кінця XIV ст. підтверджувани в договорах («рядях») великого князя з місцевими землевласниками та городянами. За боярами-воїнами закріплено їхні землі, з яких належить служити збройну службу на викали удільного князя; по містах, як і давніше, живе торговий і ремісничий люд у «праві міському руському». Врешті, стрімко підносяться багатство та влада Церкви, яка отримала в особі ново навернених язичників щедрих благодійників. Наприклад, на кошти Коріатовичів відновлюється з руїн Бакотської скеляної монастир. Ревним патроном Києво-Печерського монастиря стає Володимир Ольгердович, похований згодом в Успенському соборі головної святині Русі. Про погляд київського князя на свою роль у церковному житті свідчать такий красномовний епізод: коли в 1383 р. константинопольський патріарх вислати на київську митрополію Діонісія, чия кандидатура з політичних міркувань була небажана для князя, Володимир наказав ув'язнити новопоставленого ієрарха, заявивши йому: «Пішов єси на митрополію в Царград без нашого повеління».

Тож невідомо, як склався б у найбутньому доля України, і чи не існувало б сьогодні на її обширі кількох незалежних держав, що вирости з князівств литовсь-

44. Печатка князя Дмитра-Корибута Сіверського

кої удільної доби, якби не випадок, котрий із багатьох причин став переломним.

У 1370 р. помер без нащадка чоловічої статі останній польський король із династії Пястів Казимир III. За підтримки польських рицарів на престол було зведено його племінника Людвіка Угорського. Він теж не мав синів, але, роблячи поступки рицарству-шляхті, добився згоди на те, щоб престол успадкувала одна з його дочок. Так після його смерті (†1382) на троні опинилася онука Казимира III Ядвіґа, коронована 1384 р. у віці заведомо 11 років. Проте, згідно з польськими звичаями, владу можна було обійняти лише «по нечужі: королева царствувала, не правлячи, – і після довгих дебатів придворні магнати вирішили запросити за чоловіка для юної Ядвіґи найперспективнішого партнера у боротьбі з Ордемом – тодішнього великого князя литовського Ягайла Ольгердовича. А платою за польську корону мусило стати визнання її зверхності над Великим князівством Литовським. Така

45. Владислав Ягайло.

Фрагмент доматорської фрески 1418 р. зі Святоїтроїцької замкової каплиці в Любліні

акція мала зміцнити розхитане внутрішніми незгодами Польське королівство і водночас влаштуувала Ягайло, чії власні позиції вгайдали досить невпевно. Передсмертна воля Ольгерда, який, умираючи (1377), заповів престол не старшому синуві, а одному з молодших, та ще й від другої жінки, виканкала збройну протидію старших Ольгердовичів – полоцького князя Андрія та брянського Дмитра. Водночас, розчищаючи дорогу до влади, Ягайло наказав убити свого дядька й опікуна Кейстута (1382), лідера литовських язичників, що ставило молодого князя в опозицію до Жемайтії – оплоту язичництва: саме звідси у 1383–1384 рр. за допомогою Ордену почав наступати Кейстутів син Вітовт. І хоча златої домовамності вдалося досягти, але перспективи Ягайлового правління складалася туманно.

У цій ситуації Ягайло радо пішов назустріч польській пропозиції. Тож 14 серпня 1385 р. в Крєві (нині містечко Гродненської обл. в Білорусії), у присутності польських послів та своїх братів-свідків,

Ягайло підписав пункти зобов'язання, серед яких два найголовніші – «привернути свій народ до святої Католицької Римської Церкви» й «навіки приєднати» (аррлісаге) землі Литви й Русі до Польського королівства. Текст зобов'язання не уточнював, що йшлося про язичників Литви, а не християн грецького обряду, тож маємо тут чи не перший камінь у фундамент майбутніх непорозумінь. 15 лютого 1386 р. під іменем Владислава Ягайло прийняв хрещення за латинським обрядом, після чого був обвінчаний з Ядвігою і коронований у Краківі рго domіno et gere Regni Poloniac [як пам і король Королівства Польського*]. Віднині він мав об'єднувати в одній особі владу короля Польщі й великого князя литовського.

Перший пункт зобов'язання – охрестити язичників-литовців – Ягайлові вдалося виконати швидко й без ускладнень: наприкінці 1386 – на початку 1387 р. розпочалася акція охрещування останніх язичників Європи й було створене перше єпископство з центром у Вільні. Натомість політичний аспект унії уже в 1386 р. став проблематичним, нашоухнувшись на опозицію Андрія Ольгердовича, князя полоцького, а в 1389 р. – на спротив знаті Литви й Чорної Русі. Опозицію очолював Вітовт Кейстутович, двоюрідний Ягайлів брат і конкурент у боротьбі за великокняжий престол. Після низки збройних сутичок Владислав Ягайло у 1392 р. змушений був визнати Вітовта своїм довільним намісником, а 1398 р. той проголосив себе повновладним великим князем литовським під номінальною зверхністю польського короля, чим фактично розірвав Крєвську унію.

Людина непересічних політичних та військових талантів, Вітовт Великий (як його прийнято називати у литовській традиції) упродовж свого майже 40-літнього (1392–1430) правління зумів поставити аморфний конгломерат земель, що

46. Герб Великого князівства Литовського.
Деревограт 1943 р.

сказався в Ольгердову добу, у більшу залежність від великого князя. Жертвами зиніційованих ним централізаторських акцій стали й володарі українських удільних князівств. Упродовж 1393–1395 рр. Вітовт одного за одним позбавляв влади вже згаданих Федора Любартовича Волинського, Володимира Ольгердовича Київського, Дмитра-Корнубута Ольгердовича Сіверського, Федора Коріатовича Подільського. На їхнє місце були посаджені або намісники (як у Луцьку), або залежні від Вітовта князі-державці (як у Києві, де від кінця XIV до 30-х рр. XV ст. порядкували литвини Гольшанські: Іван, його син Андрій та онук Михайло). Так тривало до смерті Вітовта († 1430), який твердою рукою придушував сепаратистські настрої, а в столичному Вільні оточив себе придворною знаттю-католиками, намагаючись із Церквою зробити міцний підмурівок для держави.

Авторитету Вітовтові додавала й показна зовнішня політика. З'єднанням польсько-литовським силам (що мали у своєму складі також київську, кременецьку і стародубську корогви) вдалося розгромити ризьське війське Ордену у знаме-

нитій битві 15 липня 1410 р. під с. Грюнвальдом [Литовське Жальгіріс; нині на території Ольштинського воєводства Польщі]. Дипломатичним відлунням цієї перемоги стала пропозиція «чеських станів» передати королю померлого в 1419 р. без спадкоємців Вацлава IV Владиславу Ягйялу, а той, своєю чергою, переадресував за прошення Вітовту. «Намісником Чеського королівства» з руки Вітовта став у 1422 р. один із його племінників – Зігмунт Корнубувич, син Дмитра-Корнубута Ольгердовича Сіверського. Чеська акція не набула розв'язки, бо їй активно протидіяв німецький імператор, який, утім, запропонував як своєрідну компенсацію великому князеві литовському королівську корону, офіційно заявивши про це на так званому «з'їзді монархів» у Луцьку в 1429 році. Сам акт коронації планувався на 8 вересня 1430 р. у Вільні, куди вже навіть почали з'їжджатися високі гості: великий московський князь, обидва магистри Ордену та ін. Проте за наказом Владислава Ягйяла, протинника піднесення Великого князівства Литовського до рангу незалежного королівства, послав імператора, які везли до Вільня корону, перехопили, і коронування довелося відкласти. Вітовтові не судилося його дочекатися: півтора місяці по тому, 27 жовтня 1430 р., він раптово помер.

У пам'яті мешканців Великого князівства Литовського Вітовт перетворився на символ закону й справедливості – певну точку відліку «доброї старовини», з якої розпочалося впорядкування держави. На аплікації до його авторитету натрапляємо ще й у XVI ст. – у часто згадуваній документальній формулі: «Як було за князя Вітовта». А невдовзі після його смерті анонімний русин, автор панегірички «Похвала князю Вітовту», називаючи покійного «славним царем», піднесено писав:

Не модно исповедати, не писавню передати дела великого господаря, яко не

нодно якному испытати высота небесная и глубина морская...

Однак володаря-спадкоємця, рівного за силою Вітовтові, не знайшлося. Відтак по його смерті негайно розпалося й збито докупити великокняжою волею державне утворення. На довгі роки країна впала у вир династичної війни, що оголила її доти тамовані внутрішні суперечності й сформуvala дві протирборчі течії, очолені представниками двох гілок роду Гедиміна. Цей розподіл опосередковано віддержав невідповідність складових частин держави, однією з яких було її сервісне, переважно литовське ядро, а другою – переважно колишніх руських князівств, незрівнянно більші за територією та за чисельністю населення. Показово, проте, що в цьому протистовнні вже не мало значення, що на чолі «Русі» стояли такі самі Гедимінові нащадки, як і на чолі «Литви». Засміяльовані руським оточенням, вони зберігали зв'язок із Вільном хіба у вигляді символічного династичного знаку, а насправді репрезентували інтереси та настрої місцевих еліт. Непевна рівновага політичного паритету захиталася вже тоді, коли владу обійняв ставленник «Литви» Вітовт, що висувало литовську й торноруську знать на чільне місце. Ще більше порушила її крута політика нового великого князя, спрямована на ліквідацію удільної автономії руських околниць. А оскільки головну ставку у своїх починаннях Вітовт робив на підтримку Польщі та Католицької Церкви, це додатково посилювало незадоволення руських аристократів. Відтак, після смерті авторитетного правителя відцентрований рух швидко влилася у війну за великокняжий престол, що з 1432 по 1438 р. точилася між молодшим братом Вітовта Зигмунтом Кейстутовичем та наймолодшим з Ольгердович синів, братом Владислава Ягайла Свидригайлом.

Свидригайло в династичній війні 1432–1438 років

Боротьба за престол стала фактично неоголошеною війною литовського центру з руською (білоруською та українською) знаттю, прапором якої виступав Свидригайло (бл. 1375–1432). Це, втім, не означає, що війна мала міжконфесійний чи міжконфесійний характер, бо по обидва боки протирборчих угруповань траплялися православні й католики, литовці й руськи, тож ішлося радше про боротьбу за владу. Проте головною опорою Свидригайла стала все-таки руська периферія – недарма одне з тогочасних литовських джерел називає його провідником «русского языка». Постать цієї неординарної людини є донині певною загадкою для істориків, а зовнішній життєвий шлях мій би склалася каяку не одного пригодницького роману. Польські хроніки, не шкодуючи чорної фарби, наділяють Свидригайла найнесимпатичнішими рисами зрадника, шлика й искерованого у гніві тирана. Ось як описує наймолодшого Ольгердовича Ян Длугош (1413–1480), автор першої фундаментальної історії Польщі:

Він був відданий князтву і забавам; владу мав щедрю, але німавлю й шалену; розумом і здібностями не відзначався, не було в нім і розсудливости та поваги, натомість він безмежно віддавався гніву. Настрій у нього мінявся, ніби за подувом вітру, мовби в якому боролася ріні, протилежніміж собою напрямки. Однак, незважаючи на це, великою щедрістю й участю в бенкетах він здобув собі прїязнь багатьох людей, особливо руських, бо хоча сам був католиком, але зивляла більшу прихильність до їхньої віри.

(Переклад Михайла Грушевського.)

Перипетії бурхавого життєпису Свидригайла показують, що владу він справді

47. Панорама
Малаборка.
Дереворит відня XVI ст.

мав запальну й непрогнозовану, а також був нерозважним і безтямно мстним. Однак це компенсувалося незабгагненою здатністю приваблювати до себе людей, готових на самопожертву й ризик заради торгової, часто авантюрної ідеї свого неспокійного кумира.

Свидригайло (Шантригайла) був наймолодшим сином великого князя Ольгерда та його другої жінки, княгині Уляни Тверської. У 1386 чи 1387 р., після укладення Креської унії, за розпорядженням Владислава Ягайла хлопця було викрещено з православного обряду, в якому той був охрещений матір'ю, на католицтво під ім'ямем Болеслава (щоправда, ривним католиком Свидригайло так ніколи й не став, був жонатий на православної княжні Анні Тверській, а його найближче оточення складало здебільшого руські князі та бояри).

До 1392 р. княжич мешкав при матері, котрій покійний Ольгерд заповідав у довірній наділ Вітебськ, тож Свидригайло вважав це місто своєю законною часткою спадщини. Коли після смерті княгині Уляни († 1392) його права на Вітебськ не були підтвержені, юнак спробував відновити справедливість силою, убив присланого намісника й «засів» місто самочинно. У відповідь Вітовт збройно здобув спірку

«отчину», а бунтівника відправив у кайданах до двору Владислава Ягайла в Краків. Бранець тікає звіяти до Угорщини, одночасно безуспішно намагаючись знайти підтримку серед пруських рицарів, але на заклики Владислава Ягайла 1399 р. повертається на батьківщину.

Виконуючи обіцянку, Владислав Ягайло 1400 р. надає братові Подільську землю – не в удільне князівство, а в «держання», що не завадало непокірному Свидригайлові називати себе в тогочасних документах «з Божої ласки князем Подільським, володарем і діянним паном Поділля».

Тим часом Владислав Ягайло та Вітовт, готуючись у 1401 р. до спільних військових дій проти хрестоносців, підтверджують повторно угоду про унію Великого князівства Литовського з Польським королівством. Зампокоєний магістр Ордену, шукаючи союзників і пригадавши, що Свидригайло звертався до нього по підтримку, розпочинає з ним таємні переговори, внаслідок чого наприкінці січня 1402 р., перевдягнувшись купцем, Свидригайло емігрував до магістрової резиденції в Малаборк. Влітку того ж року, на чолі пруського загону та власної залози з утікачів-русинів, він бере в облогу Вільно з наміром детронізувати Вітовта.

Облога не вдалася, довелося повертатися в Орден ні з чим. А влітку 1403 р., коли Владислав Ягайло за посередництва магістра оголосив, що прощак брата, той знову опиняється на батьківщині.

Аби нейтралізувати неспокійного суперника, Вітовт у 1407 р. надав йому Сіверське князівство з містами Брянськ, Путняв, Трубчевськ, Новгород-Сіверський і Стародуб. Однак уже наступного 1408 р. бурхлива влада Свидригайла знову шукає пригод: разом із дором та власним військом він попрямує Брянськ, де редезував, і виходить на територію Московії. У Москві його прийняли з пошестями, обдарувавши містами Володимир-на-Клязьмі, Переяславль-Залеський, Ржев та ін. Майже одночасно розпочалася московсько-литовська війна, і братам-ворогам, Свидригайлові та Вітовту, довелося воювати між собою на чужій території. Коли ж великий князь московський розпочав мирні переговори з Вітовтом, Свидригайло розцінив це як зраду і в 1409 р., спаливши на знак помсти прикордонний російський Серпухов, повторно вийшов до Прусії, під захист магістра.

Та цього разу Вітовт вперевиди події: пізньої осені того ж року його агенти вкращі Свидригайла і перевезли до Великого князівства. Характерно, що свертну секретного бранця перемищували з однієї фортеці до іншої, остерігаючись, аби його не відбили прибічники, а врешті уз'являли в підземеллі неприступного Кремля-нецького замку. Однак у 1418 р. вірні Свидригайлові волонські князі Дашко Федорович Острольський та Олександр Нос, перебивши замкову залогу з поляків та литовців, zorganizували йому втечу. Впродовж однієї ночі Свидригайла перевезено з Кремля до Алуцька, де на нього вже чекала шлюпка-супровід, а далі переправлено через Волощину до двору німецького імператора. Звідти як гість імператорської родини він вирушив до Угорщини,

одночасно вкотре розпочавши переговори зі своїм колишнім союзником, магістром Ордену.

Зажепокоений Владислав Ягайло після тривалих переговорів умовили Вітовта ще раз помиритися з ворогом, повернувши йому сіверські міста, з яких розпочиналася московська одисея. Свидригайло прийняв запропоновані умови перемир'я і влітку 1420 р. повернувся додому, погодившись скласти присягу вірності Вітовту.

Після смерті Вітовта († 1430) верхня влада у Великому князівстві Литовському, згідно з умовами унії, мусила перейти до короля Владислава Ягайла. Проте віденська верхівка вирішила по-своєму: без погодження з королем було обрано на великокняжий престол Свидригайла. Владислав Ягайло не став протидіяти цьому вибору, незважаючи на те, що існувала й інша кандидатура – молодший брат покойного Вітовта Зигмунт Кейстутович. Твердий, ніби король має сентимент до неспокійного молодшого брата, однак більшу роль у його виборі, слід думати, відіграла нехтіть до роду Кейстутів та острах створити прецедент встановлення ними русько-литовського престолу.

Князівня Свидригайла тривало недовго. Відразу після інтронізації він розпочав війну з Польським королівством (а власне – з братом) за Поділля, яке в першій третині XV ст. було яблуком розбрату між Литвою та Польщею. Одночасно налагоджуються інтенсивні контакти з мазовецькими князями, потенційними суперниками польського короля, а також укладаються угоди з Орденом, Волощиною і Кримським ханатом. Окрім того, як і слід було чекати, на провідні місця при його дворі висуваються руська аристократія: як роздатовано писав у 1432 р. краківський єпископ Збігнєв Олесницький, «русини казали перевагу над литвинцями... того не було при небіжчику Вітовті». За-

непокоєний Сандригайловою активністю польський двір організує таємні переговори з Зигмунтом Кейстутівичем, чия канцелятура підтримувала усунута від влади група колишніх придворних Вітовта. Внаслідок дворцевого перевороту Зигмунт у вересні 1432 р. захопив престол, а Сандригайло був змушений рятуватися втечею. Владу Зигмунта визнали в Литві, Жемайтії і Черній Русі, натомість руські землі залишилися вірними Сандригайлові.

Так розпочалася династична війна, у якій, окрім реального розкладу політичних сил та інтересів, не останню роль відіграла вже згадана здатність Сандригайла приваблювати до себе людей. Був і об'єктивний чинник, який посилює популярність молодшого Ольгердовича серед руської аристократії, готової, за образним висловом Михайла Грушевського, класти «за нього голову під ворожий меч і капітську сокиру» – глухе обурення можновладців княжої крові (як Рюриковичів, так і Ольгердовичів) тим, що нетитулована знать відсунула їх на другорядні ролі. Адже саме так чинив Вітовт, гуртуючи довкола себе литовсько-католицьке оточення із заможних панських кланів – Радзивілів, Гощівців, Кезьгайлів, Монквідів та ін.

Протягом 1432–1433 р. війна точилася з перемінним успіхом, не приносячи виразної переваги жодній зі сторін. В 1434 р. відчутною втратою для Сандригайла стало те, що від нього відступилися прихильники з Білорусі, визнавши владу великого князя Зигмунта Кейстутівича, коли той проголосив привілей про урівняння прав православних і католиків.

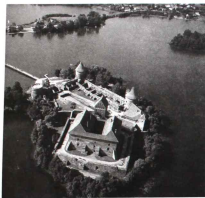
Втрачаючи сили, Сандригайло 1 вересня 1435 р. наважився дати вирішальний бій на р. Шаялі під Вилькомиром (нині місто Укмерге в Литві). У цій битві зішлася армія Зигмунта Кейстутівича, відзначена польськими загонами, і війська Сандригайла, очолені вже прибув із Чехії герой гуситських воєн Зигмунт Корнбу-

48. Руїнки в Царої вежі Краківського замку. Сучасне фото

тович, син князя Дмитра-Корнбута Сіверського, колишній «замісник Чеського королівства». Проте щастя зрадило Сандригайла й тут: його сили зазнали повного розгрому і величезних втрат. Лише в полон, не рахуючи загинув (з їх було 13), потрапило понад 40 вірних Сандригайлові руських князів; тут же загинув і магістр Ордну Керскорф, який прибув на допомогу з власним загonom рицарів. Полоцьк і Вітебськ були останньою опорою Сандригайла в Білорусі і в 1435 р. ще відбивалися від Зигмунта, однак уже наступного року визнали його владу.

Сам Сандригайло на початку 1436 р. опинився в Києві; на його боці залишилися також чернігово-сіверські міста й союзники-татари, з якими він здійснив похід на Східне Поділля, оволодівши Вінницею. Тоді ж про підданство Сандригайлові заявляв волинська знать. Але й ця перманентна війна завершилася 1438 р., коли Луцька земля змушена була «прійняти» Зигмунта, після чого Сандригайлові сади на два роки губляться. Кружляв навіть поголос, нібито князь утік до Волощини, де «вас віваї» аж до загибелі свого ворога Зигмунта, хоча найімовірніше, що він перетікував події у котромусь зі своїх маєтків на Галичині.

48. Замок у Троках (нині м. Тракай у Литві). Сучасне фото

Так тривало до 1440 р., коли від рук змовників загинув великий князь Зигмунт Кей-стутович (за оповіддю пізніших хронік, ними були віленський і троцький воєводи Довгірад та Лелюша, волинський князь Олександр Чорторійський і хлівський боярин Скобейко). Князя було підступно вбито у власному замку в Троках [нині м. Тракай у Литві] за те, що він нібито вношував задум «рожай шляхецький погубити и кров их розлити, а подмести рожай хлопський, песью кров». Навряд чи аж так далеко заходив Зигмунтів «антишляхецький радикалізм», але безсумнівно є те, що він оточив себе не старою знаттю, а «новими людьми». Це підірвало позиції аристократів і врешті призвело, як засвідчує наведений вище перелік змовників, до порозуміння між колишніми ворогами – католиками-литовцями та русинами. Після загибелі Зигмунта магнатська верхівка, не взявши до уваги пре-

тензій Зигмунтового сина Михайла й без порозуміння з тодішнім польським королем, старшим сином Владислава Ягайла Владиславом III Варненчиком, 29 червня 1440 р. проголосила великим князем литовським молодшого Ягайлового сина, 13-річного Казимира Ягайловича. Новий великий князь, а точніше, його опікуни на чолі з троцьким воєводою Іваном Гаштольдом [Гоштовтом], змирили внутрішній мир, визнали за Свандригайлом номінальний довічний титул великого князя з уділом у Луцькій землі, яка на той час обіймала більшу частину Волині, причому неформально до неї тяжіло ще й Східне Поділля з містами Вінницею та Брацлавом [нині селище Ненирисьького-р-ну Вінницької обл.]. Тоді ж було повернуто відібрану Вітовтом «отчину» – Княвське князівство – синові Володимира Ольгердовича Омелькові.

Сам Свядригайло з 1440 р. до смерті, стомлений дітями, поразками й невдачами, безвиїзно жив у Луцьку, оточений слугами-руськими. Помер 10 лютого 1452 р. в Луцькому замку, не залишивши після себе потомства (його єдиний син, народжений Анною Тверською, помер малолітнім). Тіло старого князя перевезли до Відня й поховали в усипальниці великих князів литовських – у крипті Віленського кафедрального собору, поруч із тілами невеличких суперників Вітовта й Зигмунта Кейстутовичів.

Дві соціальні моделі XV ст.: Волинь Свядригайла та Київщина Олельковичів

Після поновлення удільного статусу Волині та Київської земель тутешня знать немовби самоусувалась від участі в політичному житті Великого князівства Литовського, аж до кінця XV ст. не обіймаючи високих урядових посад і не роблячи кар'єр у столичному Відні. Очевидно, саме тоді усталюється і погляд зі столиці на володіння Свядригайла та Олельковичів як, власне, екстериторіальні, що виразно засвідчує їхня напівофіційна назва – «землі далекі». Цю індиферентність подеколи оцінюють як престоусуванство й апатію, проте навряд чи такий присуд справедливий. Місцеві аристократи виконали свою програму-максимум, тобто обстоювали особливий статус власних територій, а все інше їм просто не цікавило. Життя немовби заникнулося на внутрішніх інтересах Київської та Волинської земель, зосередившись довкола особи власного правителя-князя. Не останню роль у цьому, можна припускати, відігравав і конфесійний бар'єр, оскільки Католицька Церква впродовж середини – другої половини XV ст. остаточно утвердилася як офіційна опора великокняжого двору та центральних влад.

30. Герб Волинської землі

Для Волині Свядригайлове на перший погляд недовге правління стало періодом кристалізації тих традицій суспільного побуту, які заклали підвалини політичного регіоналізму місцевої еліти на тривале майбуття. Особливе становище Волинської землі фіксувалося двома привілеями Владислава Ягайла, що були проголошені ще в досвядригайлові часи: 1392 р. – про надання тутешнім боярам «повністю усіх тих прав і законних значаїв, якими користуються зем'яни [шляхта-землевласники] Львівської землі», і 1432 р. – про звільнення їх від усіх повинностей, окрім військової, та про гарантування рівних прав для православних і католиків.

Вокняжжя Свядригайла, кумира аристократів, стало ніби останньою цеганкою, що вивершила й узаконила соціальну піраміду, в якій місце кожної людини визначалося її статусом. На найвищому щаблі бачимо Свядригайлових сподвижників-князів – як нащадків колишньої династії, Рюриковичів, так і теперішньої, Гедиміновичів. Цей «зоряний розсип», як колись образно назвав його зявеч волинської старовини Юліан Бартошевич, являв головний колорит місцевого життя. Княжі володіння були меншою копією

1) Герби Острозьких/Заславських (1), Збарзьких/Винишівських (2), Корецьких, Сангушків і Чорторийських (3)

удаленого князівства самого Свидригайла: володіння ними «со всим правом і панством», князі складали присягу вірності сюзерену й зобов'язувалися «з власної охоти» надавати йому традиційні послуги васалів – «допомогу й пораду» [*auxilium et consilium*]. Обов'язок «допомогти» полягав у виставленні на розпочату ним війни власних збройних загонів (про початок такої війни він мав сповістити у персонально адресованому листі), а обов'язок «поради» передбачав причетність до групи його радників (після смерті Свидригайла обидва обов'язки перемістились на особу великого князя литовського: перший зміг не зазнав, а другий набув форми почетного привілею, що ним у Великому князівстві Литовському користувалося близько 30 родин, які «з обичаю стародавнього дому свого» належали до Паміа-Ради – свого роду сенату держави).

У решті питань князі почували себе власниками мікродержав у державі – з власними податками, судочинством, двором, канцелярією, ієрархією владних структур. Ось більші з таких володінь: 1) Острозьке, до якого наприкінці XIV – впродовж XV ст. були втягнуті шляхом шлюбних пов'язань отчини ангалських князів Ровенських, Дубровицьких, Степанських і

Сативських; 2) Несвізьке – первісно з центром у с. Несвіжі; з середини XV ст. розщепилося на Винишівську, Колоденську й Збарзьку отчини, а з останньої ще пізніше виділялося Порницька й Вороніцька; 3) три окремі володіння трьох гілок роду Сангушків: Ратненське, Ковельське і Кошарське; 4) володіння Чорторийських; 5) володіння Корецьких; 6) володіння Четвертенських (з середини XV ст. воно розпалося на Четвертинину, Соколицину й Вешківщину). Окрім згаданих, існувала низка маєтків менших розмірів – князів Любецьких, Острожецьких, Буремальських, Роговицьких, Ружинських, Галичавських, Тростенських, Веланських.

Княжі землі, в основі своїй переважно спадкові, розширювалися також за рахунок «данних» великого князя, що їх тим щедріше жалували родовитим воляничам, чим напруженішою була внутрішньополітична ситуація. Разом із «городами й землями», які великий князь передавав новим власникам зі свого донеску, під їхню зверхність переходили сотні дрібних так званих «господарських слуг», тобто збройного люду, що мешкав тут на земельних наділах під обов'язком служби великому князеві. Відтак, ці люди могли або покинути свій наділ, шукаючи служби «кому похотят», або прийняти владу нового пана у військовій, судовій та податковій сферах, перетворюючись віддані на ва-

салів конкретного княжого дому – Острозьких, Збарозьких, Вишневецьких, Сангушків тощо. Контингент княжих васалів (цього слова тоді не вживали, називаючи таких людей просто «слугами») поповнювався і за рахунок добровільного підданства під опіку князя в обмін на його покровительство (аналогічна практика в країнах «класичного» феодалізму відома під назвою комендації). Траплялося, що незалежний («господарський») боярин опинявся серед княжих слуг унаслідок передачі власної волі, коли могутній князь-сусід заокруглював свої володіння, приєднуючи до них суміжні ґрунти шляхом примусу, а то й прямого загарбання. З іншого боку, князі нерідко надавали маєтки власним дворакам у винагороду за службу, або щоб забезпечити її виконання надалі.

Землі, на яких сиділи «княжі слуги», фактично їм не належали, оскільки справжнім власником був князь, а слуга, його діти, онуки й правнуки користувалися маєтком доти, доки служили княжому дому (такі землі пізніше стали називатися ленними – від німецького *Lehen*, тобто фео́д – спадкове володіння, надане сеньйором васалові за умови виконання військових або адміністративних послуг). До обов'язків слуги належало ходити в поході у складі княжих загонів, а також служити «при фортеці», тобто силами власних підданих забезпечувати ремонт замків. Архаїчною повинністю була й так звана «гостинність» – обов'язок утримувати й супроводжувати патрона та його почет під час об'їзду володінь.

Проміжну ієрархічну сходинку між князями та господарськими боярами й боярами-слугами займали так звані «пані» (у першому відомому перелісі волинських бояр 1528 р. цим титулом позначено понад чверть боярського загалу – 62 із 217 згаданих там родин). Слово «пані» у Великому князівстві Литовському впер-

ше входить у вжиток якраз на Волині за правління Сандригайла, що засвідчується численними документами 1440–1452 рр., які вийшли з його канцелярії. Сюди воно потрапило, своєю чергою, з Галичини, де в другій половині XIV ст. було заповнене з чеської канцелярської мови (остання взагалі «подарувала» руській публічно-правовій практиці чимало термінів, яких тут досі не існувало: гро́д [замок], рице́р [боярин], старо́ста [королівський намісник], мі́стич [городянин], ді́дич [спадковий власник], зе́м'янин [шляхетний рицар-землевласник] тощо).

Критерієм для відрінення «панів» від решти боярства-рицарства служила наявність спадкової («отчинної»), а не наданої від великого князя землі. Показово, що серед волинського панства майже не було іноетнічного елемента – це або люди місцевого походження, або вихідці з сусідньої Галичини, здавна поріднені з волинською елітою. Такі отчини не тільки служили символом певної матеріальної незалежності, але й свідчили про «значність», себто всіма знане, давнє походження роду, що володіє даними маєтком з діда-прадіда.

Врешті, саме на Волині за правління Сандригайла вперше утвердилось ще один, згодом універсальний, термін на окреслення людей військового ремесла. Досі їх позначали давньоруським словом «боярини», що правда – змістовно змодифікованим: у давньоруській мові боярами називали тільки вершники дружини, а з XIV–XV ст. – кожного воїна (як синонім слова «боярин» від кінца XIV ст. вжиток увійшло також, за посередництвом чеської мови, поняття «рице́р» – від німецького *Ritter*, себто во́йн-вершник). Проте обидва ці слова вказували швидше на рід заняття, ніж на соціальний статус, оскільки боярська (збройна) служба могла виконувати всі – від родовитого пана до заможного простолюдина, що спромігся

купити коня й військовий обладунок і, звичайно, був готовий ризикувати життям, сплачуючи великому князеві «податок крові» замість інших податків. Однак поступове обростання «людей війни» пільгами та привілеями підносило їхній соціальний престиж, збільшуючи відстань між ними та «простими людьми» – купцями, ремісниками, селянами. Відтак, зброяна служба подалу стала перетворюватися на родинний «фах», а «професійне» означення – «борини» чи «рицера» – щодалі частіше доповнювалося предикатом «шляхетний», тобто «добре народжений» (до таких відносин тільки спадкових воєнків – тих, хто «з віку бояри суть»). Залишається додати, що вперше зафіксоване у документах Свядригайла поняття «шляхтич» уже з другої половини XV ст. почне тріумфально витісняти старі позначення воєнків, перетворившись на загальноживану назву родовитої людини (саме слово походить від німецького *Geschlecht* – походження, що в чеській мові дало *šlechtic*, а в польській *szlachcic*, тобто благороднонароджена особа).

* * *

Зовсім інакшою, ніж Волинь, виглядає у XV ст. Київська земля – централізований організм, де військова, фискальна, адміністративна й судова влада була зосереджена в руках нащадків Володимира Ольгердовича – Івана Володимировича (?–1433), Олелька Володимировича (1441–1454) та його сина Семена Олельковича (1454–1470). Київська гілка Ольгердовичів посідала високе місце в ієрархії старшинства династії онуків та правнуків Гедиміна. Наприклад, князь Олелько, одружений із дочкою великого князя московського Амастасією (онучкою Дмитрія Донського), як найстарший з-поміж Гедиміновичів, уважався одним із претендентів на великокняжий престол після

загибелі Зигмунта Кейстутовича. Його син князь Семен свою дочку Софію видав заміж за великого князя тверського Михайла Борисовича, а одну з сестер – за молдавського господаря Штефана Великого. В тогочасній молдавській хроніці у зв'язку з цією подією під 1463 р. зазначається: «привезли жону Штефану воеводі з Києва, сестру Симеона, царя Київського». Царський титул, яким хроніст ушанував Семена Олельковича, недвозначно підкреслює, що сусідні правителі вважали його суверенним володарем. Це й не дивно, коли зважити на розміри тодішнього Київського князівства, яке простягалось від Мозиря на півночі до гирла Дніпра й Дністра на півдні та річки Сіверської Донець на сході.

Гілка Ольгердовичів іще з часів Володимира Київського була тісно пов'язана з Руссю, тож її повторне утвердження на київському княжому столі ніби символізувало перемогу руського «сепаратизму». Роки правління Олельковичів пройшли сприятливо для Києва та Київської землі як в економічному плані – передусім завдяки поживанню транзитної торгівлі, що давала добрі митні збори, так і в оновленні духовного життя в Києві, а особливо – у Києво-Печерському монастирі, усипальниці княжого роду. Олелько й Семен, зокрема, «коштом великими» реставрували монастирський соборний храм Успіння Богородиці,

украли ю красою, якоже бі мощю, такожде и внутрі іконниа писаніем, и обогати златом, сребром и сосуди церковниа.

Дослідники відзначають також помітне поживання книжності, підтримуваної князями-меценатами. Як припускають (прямих свідчень про це не залишилося), у Києві в 1460-х рр. діяв перекладацький гурток, зініційований Олельковичами. Тож не виключено, що саме

звідси вийшла низка перекладів тогочасною руською мовою юдейсько-арабських творів наукового, окультного та астрологічного характеру: трактат Псевдоаристотеля «Тайняя тайних» або так звані «Аристотелєві врата», «Шестохри́на» Імануєла-бар-Якоба, «Словесниця» або «Логіка» Мойсея Маймоніда, так звана «Логіка Авіасафа» Аль-Загал та ін. Однин із перекладачів, імовірно, мав бути «жидовин Схарія» родом із Кафи – астролог князя Михайла, молодшого Олельковича сина. У 1470 р., супроводжуючи обраного на князівня в Новгороді Михайла Олельковича, Схарія разом із двома іншими колегами-теологами переїхав до Новгороду. З їхнім перебуванням тут пов'язаний гучний процес проти єресі так званих «жидовіах»: усіх трьох звинувачено в тому, що вони заперечують догмат Св. Трійці й божествове походження Ісуса Христа, відкидають іконошанування та монашество. Один із головних опонентів жидовіах, Йосиф Волоцький, писав про Схарію так:

Сей бивше диявол сосуд, я изучен асакону злодейскому изобретению, тародействию же и черномагично, звездозаконно же и со астролога живий во граде, нарицаемом Киев.

Чимало було зроблено за князівня Олельковичів і для зміцнення обороноздатності Київської землі. Можна припустити, що саме тоді усталилася доволі струнка система «польних сторож», яка полягала в регулярних чергуваннях боярських загонів на переправах і татарських шляхах. Одночасно були укріплені порубіжні замки – Любеч, Остер, Канів, Черкаси, Звенигород. На території їхніх округ у зв'язку з потребами оборони інтенсивно зростає прошарок так званих «ківних слуг» – дрібних бояр, наділених землею під обов'язком збройної служби в почті намісника того замку, до якого був при-

писаний наділ слуги. Наприклад, за фрагментом збереженої ревізії 1471 р., третина чоловічого населення Житомирської замкової округи (187 із 479) – це ківні слуги. Коли згодом почеться боротьба за «ошляхетнення», мало хто з них потрапить до числа повноправної, тобто підпорядкованої безпосередньо великому князеві, шляхти, а з XVI ст. за ними усталиться назва «панцирні бояри» – збройний контингент особисто відалих людей напівшляхетського статусу. Аж до Хмельниччини панцирні бояри щільно заселяли околиці замків Любеча, Овруча та Остра, живучи поруч із селянами, але не заневолюючись із ними, оскільки «служба конем» гарантувала персональну незалежність, що уряд і не ставив під сумнів, періодично підтверджуючи боярські права, порушувані надто запопадливими замковими намісниками.

Варто додати, що в Київській землі, як і на Волині, мешкали власні «пань», тобто родовиті власники отчин, а також незалежні від замкових влад «господарські» бояри-шляхтичі.

Стратегією професійної палітри збройного ляду Київщини колоритно відтілюється його поліетнічний складом. Потребуючи для захисту порубіжжя значних військових сил, київські князі широко приймали на службу (і наділяли землею) прийшлих воєнків, які шукали «рицарського хліба» в загонах володарів прикордоння. Серед княжих слуг згадуються люди з молдавськими, німецькими, польськими, литовськими іменами, проте найбільший долаєк постачав тюркський Степ. Заданими кінця XV – початку XVI ст. можна припустити, що вихідці з татарських земель становили не менше як третину місцевого боярського загалу, на що красномовно вказують імена: Аксак, Байбуза, Батура, Бердеб'яка, Берейдей, Булак, Бундур, Воропай, Долмат, Жевжик, Кайдаш, Калантай, Кичир, Кобиз, Ко-

32. Битва з татарами.
Дереворит 1571 р.

жан, Коцаут, Кончак, Кордиш, Котлубай, Коцей, Култак, Кучук, Мазепа, Мормул, Оберней, Тавлауй, Талалай, Ущак, Халаїм, Шаула, Шандир, Шемет, Шепель, Шомака та ін.

Названі тут приклади – це лише уламки загальної картини, оскільки, хрестиянізуючись, воїни-тюрки отримували християнські імена, а чимало первісних іменувань взагалі забулося, коли на початку XVI ст. розпочалася так звана «прізвищна революція», тобто звичай позначати шляхтичів власницькими прізвищами, утвореними від назви населеного пункту, яким володіла шляхетська родина (наприклад, с. Вегів – Вегівські).

Адаптація ординції у порубіжній зі Степом Київщині розпочалася ще за Ольгерда й Володимира Ольгердовича, коли частина тюркської знаті визнала зверхність великого князя литовського, залишившись мешкати там, де й мешкала досі – у порубіжній смузі. Нові допавки степовиків спостерігалися вродовож першої

половини – середини XV ст., коли Золоту Орду роздирали усобиці та внутрішні війни. Імігранти – тюркська аристократія та рядовий збройний люд – отримували землі-данини на таких же правах, як і руські бояри, зобов'язуючись служити збройну службу й дотримуватись вірності великому князеві. На Київщині сліди таких осередків-колоній простежуються довкола Черкас, у Заушші (за р. Ужем на Овруччині), біля Чорнобиля, у південно-західному куті Житомирщини. Через два-три покоління татарські вояки-землевласники, хрестиянізуючись, звалилися з місцевим боярством і знаходили в його корпоративі місце для себе відповідно до майнового становища, родовитості й характеру військової служби, тобто поповнювали всі прошарки упривілейованого стану – від князів (як Галиські, Домонти чи Долгогоди) до панцирних бояр.

Якщо оцінювати місце Київського князівства Омельковичів у Великому князівстві Литовському із загальної перспекти-

ви, то не можна не визнати, що вже на другу половину XV ст., зокрема – після смерті Свирягайла († 1432), воно виглядало свого роду анахронізмом, який рано чи пізно мусив бути поглинутий державою, що тяжіла до централізації. Формальним приводом для цього послужила смерть князя Семена Омельковича наприкінці 1470 року. Як оповідає польський хроніст Ян Длугош, київський правитель, помиряючи, відіслав у дарунок великому князеві Казимиру Ягайловичу власного бойового коня та лук, що за рittersькими канонами символізувало передачу на ласку сюзерена своїх володінь і своїй родині. Однак великий князь не підтвердив права власності на Київ ні Василю, малолітньому синові Семена, ні молодшому Семеновому братові Михайлу під претекстом, що, новела, їхній дід «бігав на Москву і тим пробігав отчину свою Київ» (Володимир Ольгердович, зміщений з київського престолу Вітовтом, спрвадішував допомогу у великого князя московського). Проте причина ховалася, звісно ж, не в дідових гріхах. Як зауважує той-таки Длугош, литовські пани дуже хотіли, аби це князівство, як і решта руських князівств, було обернуто на звичайну провінцію Великого князівства Литовського. Так чи інакше, але з погляду Вільна династичне утвердження у Києві вже четвертого підряд спадкоємця Омельковича навряд чи виглядало бажаним. Забігаючи наперед, зазначиться додати, що рід князя Семена Омельковича Київського вгас уже на його сні, а нащадки Михайла, Семенового брата, як власники наданого ще Володимиром Ольгердовичу Слуцького князівства, з XVI ст. почали іменуватися Омельковичами-Слуцькими (онука Михайла, зокрема, була матір'ю князя Василя-Константина Острозького). Щодо слуцької отчини Омельковичів, то вона зберігала статус князівства до повного вгасання роду у 1612 р.,

33. Герб Київської землі

після чого перейшла шабоним спадком до Раазнівців.

Позірною ознакою легітимності зміщення Омельковичів з київського князівства стало те, що новопризначений намісник, Мартин Іванович Гаштольд (Гоштовт), був швагром покійного князя Семена, одруженого з Марією Гаштольдівною. Княгиня, щоправда, бажаючи для себе коли не Михайла Омельковича, то бодай якогось іншого князя, закрила ворота перед чужаком-литвином, обурившись, що правити князівством – уперше за всю історію Києва – приїхала людина, котра, як простодушно дивується літописець, не «только не князь бі, но яко лях бі». Однак їхній опір було зламано силою.

Ліквідація урядового статусу Київської землі викликала акцію протесту, що стала останньою з'явою Омельковичів на політичному небосхилі України-Русі. Йдеться про так звану «жову князі» 1481 р., котру очолив молодший брат Семена Київського Михайло Омелькович, а співучасниками були онук Володимир Ольгердович Федір Бельський та правнук

Іван Гольшанський. Як припускають, змовники вношуovali задум убити великого князя Казимира Ягайловича й посадити на престол Михайла або когось із плікн Олельковичів, старшої серед нащадків Гедиміна. Замах не вдався, змовників було викрито. Федору Вельському просто з власного весілля поцаствало втекти до Москви, а двох інших – Михайла Олельковича та Івана Гольшанського – Казимир наказав стратити. Легенда твердить, що стратили змовників у Києві привселюдно під Замковою горою, а голови їхні настромили на палі звідального мосту Київського замку. Насправді ж обох позбавили життя, найімовірніше, у Вільні, й без розголосу: як замотував літописець, «вниа их Богу єдиному сведуща». Ця страта поставила останню крапку в долі київського удільного князівства, бо відтоді, за висловом одного з літописців, «на Києві князи пересташа бити, а вністо князей воеводи наставша».

Зміна паритету сил Вільня й Москва. Повстання Михайла Галицького

До останньої чверти XV ст. обидва претенденти на «збирання руських земель», Вільня й Москва, визнавали взаємний паритет сил на підставі територіального розподілу, що склався ще за Вітовта. Згідно з ним, литовсько-руській державі на сході належала Смоленська земля, а Рязанське й Тверське князівства становили свого роду порубіжжю нейтральної смуги, котра схилялася до сфери політичних впливів Вітовта. На цій же порубіжжій смугі лежала низка дрібних князівств, званих «верховськими» – за розташуванням у верхів'ях р. Оки (Новосильське, Мезецьке, Вяземське, Трубецьке, Одоевське, Можайське, Воротинське). Ними володіли князі з чернігівської династії Ольго-

вичів, які визнавали себе васалами великого князя литовського, але з правом переходу на службу «кому похотіа» разом з отчинами, тобто з територією своїх князівств. Ця ситуація почала мінятися після приходу до влади у Великому Московському князівстві енергійного Івана III (1462–1505), за якого сформувалося основне територіальне ядро Російської держави й було ліквідовано рештки залежності від Золотої Орди. Спершу зникла нейтральна смуга між двома конкурентами: у 1478 р. до Москви було приєднано Новгород, а далі під зверхність московського князя перейшли Тверське (1485) та Рязанське (1480-ті) князівства. З останньої чверти XV ст., на хвилі піднесення Московії, починається також масовий відтік «з отчинами» на службу московському князеві згадуваних тут верховських князів. У перманентних війнах із Московією, що точилися впродовж 1492–1494, 1500–1503, 1507–1508 рр., великий князь литовський, втрачаючи крок за кроком позиції, був змушений зрештою визнати нові реальності, згідно з якими колишні васали Вільня перетворилися на слуг московського правителя. Це означало втрату практично всього давнього Чернігівського князівства у складі 319 міст і 170 волостей – включно з Черніговом, Брянськом, Путивлем, Стародубом, Новгородом-Сверським.

Варто зауважити, що саме в цей час, від середини 1480-х, Іван III починає вперше вживати далекоюсяжний титул «государя всієї Русі», на ідею якого відінали спираються всі політичні заходи Москви стосовно білоруських та українських земель аж до їх включення до складу Російської імперії. За князівства Івана III Московська держава оголошує себе також протектором християн «грецької віри» в сусідніх державах. Це мотивувалося падінням Константинополя (1453), внаслідок чого православна Москва оголошувалася

«новим градом Константина». І хоча, зрозуміло, це було швидше пропагандистською фразеологією, ніж реальними діями, однак потрібний політичний ефект забезпечувало. Принаймні, ці релігійні декларації не залишалися без відгуку в Литовській Русі, бо саме ними часто мотивуються переходи верховських князів під протекторат московського правителя, хоча насправді йшлося про цілком світську річ – збереження цілісності володінь. Адже цього під потужним московським натиском уже не міг забезпечити віленський сюзерен. Це добре видно, для прикладу, з мотивацій «отказного листа», направленого в 1492 р. великому князеві Олександру Казимировичу одним із верховських князів Семеном Воротыньським:

Отець твой, господине, был у мене у крестном делованьи на том, што было отцу твоему, осподарю нашому, за отчину за нашу стояти и боронити от всякого; нно ... твою милость, господине, мене не жаловал, ... а за отчину мою не стоял...

На тлі сказаного належить розглядати й повстання Михайла Глинського 1508 року. Його кінцева мета, коли така взагалі була, залишається неясною, проте може бути, що Глинський сподівався створити на східних теренах Великого князівства Литовського власне буферне князівство під протекторатом великого московського князя. Такі плани у політичних реаліях початку XVI ст. виглядають більш-менш імовірними, коли взяти до уваги окреслену вище зміну в розкладі сил обох сусідніх держав.

Михайло Львович Глинський походив із татарського роду Мамайовичів – нащадків знаменитого темника, а далі хана Золотої Орди Мамаю, один із синів якого наприкінці XIV ст. прийняв протекторат великого князя литовського, осілиши на Задніпров'ї (за резиденцією роду, н. Глинськом на Сулі, Мамайовичі стали іменуватися князями

14. Вітання на велике московське князівство Дмитра, снука Івана III. Мініатор другої половини XVI ст.

Глинськими). Михайлові Глинському, татарському з походження, католикові за віровизнанням, русинові за колом зв'язків, європейцеві за способом життя й освітою, відома історіографічна традиція приписала роль останнього збройного символу в протистоянні «Литви» та «Русі», хоча насправді йшлося передусім про образену княжу честь та непогамовні амбіції.

Першу половину життя князь Михайло, що народився близько 1470 р., провів у Західній Європі, де вчився в Іспанії, Італії та Німеччині, а далі воював при імператорі Максиміліані I Габсбургові, котрий називав молодого князя своїм вихованцем. За словами одного з хроністів-сучасників, був він «нарівню сміливий духом, як і бистрий розумом, сміливої будови тіла й готовий до будь-якої небезпеки». Повернувшись наприкінці 1490-х додому, Глинський відразу почав грати пер-

шу скрипку при дворі тодішнього великого князя Олександра Казимировича, одночасно торуючи дорогу до владної аристократії своїм родичам із Південної Білорусії та Київщини. Ручний злет молодого магната з Русі прийшовся не до смаку литовській знаті, й уже в 1503 р. розпочався затятий конфлікт між Галицьким і троцьким воєводою Яном Юрійовичем Заберезинським, що згодом стало формальним поштовхом до збройного виступу.

Після смерті великого князя Олександра († 1506) становище фаворита різко погіршилося: Олександрів наступник, Зигмунт I, позбавив Галицького урядів, мало того – ухилився від надання йому дозволу на поєдинок із Заберезинським, що поганьблявало княже «безчестя». Тож у лютому 1508 р. він помстився на власну руку в замках тих часів, себто напав на двір ворога й звелів відрубати йому голову. Засівши після цього в одній зі своїх резиденцій, Турові, князь звернувся по підтримку до правителя Кримського ханату, Молдови та Московії. З останньої надійшов приязний відгук: великий князь московський Василій III обіцяв взяти Галицького під свою протекцію, навіть більше – передати під його владу всі здобуті ним території. У першій половині 1508 р. Галицький спробував збройно зайняти Мемськ, Слуцьк, Оршу, Житомир, Овруч та кілька інших міст, однак без успіху, бо його заклики не отримали підтримки руської знаті, хоча однією із гасел заколоту служив захист «руської віри». Відтак, збройний виступ перетворився на родинну акцію розгалуженого клану Галицьких та пов'язаних із ними бояр Київщини, Мозирщини й Туріщини. Коли в липні 1508 р., завнавши поразки від гетьмана Костянтина Острозького, Михайло Галицький втеграв до Москви, разом з ним виїхало 11 князів (із них п'ятеро Галицьких) та 18 бояр.

Замість того додати, що бунтівний князь не нагрів місця і в Московії. Образившись

на тодішнього московського правителя Василія III, що той не передав йому зайнятого російським військом у 1514 р. Смоленська, Галицький спробував повернутися до Литви, але був викритий і ув'язнений; перебував у в'язниці до 1527 року. Позації його зніщали, коли 1529 р. Василій III одружився із племінницею Галицького Оленою Василівною (саме від цього шлюбу народиться Іван IV Грозний). Після смерті великого князя Галицький став регентом при племінниці, але ненадовго: у 1534 р. його звинуватили в намірі узурпувати владу й повторно кинули до в'язниці, де він і помер.

«Княжий синдром» – візитна картка Волині XVI століття

Згасання удільних автономій Волинської та Київської земель не обірвало значного для тутешніх соціальних практик схвалення перед княжим титулом. Його носії швидко займають спорозніле місце колишніх удільних володарів – Свидригайла та Олельковичів, перебираючи до своїх рук реальну владу на місцях уже за правління великого князя Олександра Казимировича (1492–1506), а особливо за його наступника Зигмунта I (1507–1548). Зокрема, з 1490-х рр. під їхнім безпосереднім контролем обійняється Східне Поділля, де намісниками, а згодом воєводами аж до початків XVII ст. були князі Федір Четвертецький (1494–1498), Костянтин Іванович та Ілля Костянтинович Острозькі (1498–1539), Семен Пронський (1539–1541), Федір Сангушко (1542–1547), Богус Корецький (1548–1576) і Януш Збарзький (1576–1608). Аналогічні переліки можна навести для Володимирів, Луцька й Крем'янця. Врешті, у Києві з 1539 р. на пів століття в ролі київського воєводи, володаря українського пограниччя, осідав Василь Костянтинович Острозький. На

кінець XV – початок XVI ст. припадає і перша хвиля господарської активності волинських можновладців, що розпочала інтенсивну скупівлю земель, освоєння так званих пусток та закладання міст із наступним переведенням їх на магдебурзьке право.

Князя домінація над підконтрольними територіями практично фіксувала в нових формах «екстериторіальність» Волині та Київщини щодо Великого князівства Литовського. Обидві землі виявилися швидко поділеними на зони впливу поміж групою родин із числа так званих «княжат головних», тобто представників місцевої аристократичної верхівки, до якої належали Острозькі та їхня молодша гілка Заславські, Збарзькі з гілкою Вишневецьких, Корецькі, Чорторийські, Сангушки, Четвертецькі. Члени цих родин судилися тільки перед великим князем, а дехто для печаток на своїх листах використовував не зелений, як решта знаті, а червоний («королівський») віск. На оголошену великим князем війну їхні люди ходили не в складі боярсько-шляхетського ополчення, а в окремих загонах під родовим княжим гербом. У своїх володіннях князь-власник уважався повним сувереном, користуючись а) правом законодавства, тобто встановлення внутрішнього розпорядку, надання земель підданим під окресленими умовами служби, регулювання податків та повинностей тощо; б) правом суду аж до смертної карі.

Що ж до бояр-шляхти, то можна виділити два рівні її залежності від князів. У першому випадку йшлося про «потомствених слуг», тобто васалів, які з діда-прадіда тримали княжі села (разом із селянами, що тут мешкали) під умовою служби княжому домові. На довготривалість «потомствених служб», початки яких рідко вдається простежити в джерелах, вказують власницькі прізвиська шляхти,

38. Князь Роман Сангушко.
Копія з портрета другої половини XVI ст.

утворені від назв відповідних сіл так, ніби ці села були не умовно, а повною власністю тієї чи тієї родини: прикладом можуть бути «слуги» Острозьких – Боровицькі в с. Боровицях, Житинські в с. Житині, Краєвські у с. Краї тощо. Князі розраховувалися земельними наділами й за двірськ служби, надаючи їм, немов своєрідну пенсію, або в спадкове, або в довільне користування. Ось характерний вірєць першого: князь Василь Сангушко-Ковельський 1542 р. дарує кілька дворців у с. Моношій своєму слугі Демиду Войтковичу, «которий з дитинства свого при дворі нашом служил». Воїнів Войткович та його нащадки мусять «конем служити»; князь же, зі свого боку, обіцяє їм «не кридити... захопати, борозити».

Перед нами – хрестоматійний зразок «феодалного контракту», заснованого на взаємних опіці /службі за опіку.

Моральним імперативом таких узаємин, що вважався за рівнозначний «честі» шляхтича-слуга, була його вірність своєму князеві. В системі середньовічних понять «вірність» була складовим елементом взаємозобов'язання: в обмін на «вірність» патрон брав на себе обов'язок «вдячності», себто опіки над слугою та його родиною. Порушення вірності вважалося найгірнішим злочином, а окрім того, тягло за собою неприємні практичні наслідки: втрату землі. Зі свого боку, князь мав боронити слуг від кривдики і внявляти до них «любов» – дбайливість, ласкавість і щедрість; ясно теж, що він не мусив безпідставно позбавляти їх отриманого маєтку. Соціальні зв'язки такого «договірного» типу, найісторичніше, оформилися вперше саме на Волині, оскільки понад половину її території належало князям, із чийх володінь годувалися тисячі слуг. Відтак, саме тут скляння перед справедливим і щедрим патроном стало невіддільним елементом сітоглядду рядового боярина-шляхтича.

Пом'якшену форму залежності шляхти від князів являли собою взаємини патронату/клієнтели. На саме слово «клієнт» (від латинського *cliens* – залежна людина) натрапляємо тільки в латиномовних джерелах. Натомість по-українськи, як і по-польськи, клієнтів називали, залежно від їхнього соціального рангу, або «слугами» – для шляхти незначного калібру, винагороджуваної за послуги матеріально, або «приятелями», коли йшлося про знать, якій княжий дім покровительствував в обмін на відданість та сприяння. У цьому значенні слово «приятель» (а напевно – й сама форма таких узаємин) фіксується з останньої чверті XV століття. Децю пізніше «приятелями» стали також називати своїх, несвоєних родичів. Це опосередковано вказує на одні зі шляхів формування клієнтських мереж – із посвячених з князям іскняжих родичів. Той факт, що патронально-клієнтський клан ототожнювався у тогочасній колек-

тивній свідомості з родиною, добре ілюструється на двох рівнях: 1) у вживанні на його позначення лексики родичної сфери, де патрон – це суворий, але турботливий «батько», а клієнти – його вірні й слухняні «дітки»; 2) у патерналістському ритуалі особистої участі патрона на родинних урочистостях та похоронах слуг. «Родичка» форма взаємини князя-патрона та його клієнтів – це не лише патріархальна екзотика, але й основа ще одного (жарівні з вірністю) морального імперативу. Згідно з ним, зобов'язання «діток» перед «батьком» мали безумовний пріоритет перед рештою обов'язків, у тому числі публічних (остання забуде особливо загн пізніше, з активізацією публічного життя).

Ясно, що форма залежності слуги-ленника від князя була щільнішою, ніж залежність «приятеля», проте й рівень запитів був у них неоднаковим. Слуги йшлися про мале: аби його сини, служачи при дворі чи у війську пана, отримали з часом у винагороду власний шлопоть землі. Натомість «приятель» дбав про складніші речі – адміністративну чи духовну кар'єру для себе й своїх дітей, захист від впливового недоброзачливиця, сприяння у вигідному одруженні тощо. Тож у підсумку виходило, що обидва однаково потребували підтримки й протекції, а платилося за це універсальною валютою Середньовіччя – готовністю виконати без роздумів княжу волю.

Цю, загалом знану в Європі ще з античності, схему взаємини «людьми великої» з «людьми малими» соціальна практика Волині та Київщини доповнює вельми своєрідним нюансом. Скажімо, коли для «малих» польських шляхтичів їхній пан був просто багатим і впливовим людиною, то руським буквально заворожував ірраціональний ореол, що ним була опоніта «княжа кров». Схляння перед княжим титулом не було чимось новим. Як уже тут згадувалося, князь іде з давньоруських часів бачився востаттє сля-

ральною – і в світі визначницьких уявлень, і в світі християнської доктрини про боговстановленість влади. Стосовно XV–XVI ст. з певністю можна констатувати, що княже заступ обумовлювалося передусім поглядом на князя як істоту, обрану Богом для здійснення влади. Персона князя та недослужне для решти право, носієм якого він уважався вже снаю свого народження, сприймалося як наслідок божественного промислу, незаперечний абсолют. А оскільки зверхність Рюриківчів над землями Київської Русі здійснювалася у рамках моделі, згідно з якою володарем уважалася не одна особа, а сукупність осіб, що представляли правлячий рід, то світло вибраності поширювалося на всі його наступні покоління (як припускає дехто з дослідників, власнито Рюриківчам заступ почасти перейшло на членів роду Гедиміна після породитання обох династій). Утім, іще важливішим було інше: князем людину не могли зробити ні багатство, ні вплив, ні високі урядові посади – сама тільки «княжа кров», тобто народження в княжій родині. Це незмірно підносило князів над рештою знаті, не згадуючи вже про рядових рицарів-шляхтичів.

Князі сприймали як поведірив та оборонців власної «землі», нібито врученої їм в опіку Богом, тож передчасну смерть князя тлумачили як тривожний знак Божої неласки – «сирітство землі». Поодинокі репліки, що напрому – тілесно – пов'язують князя із «землею», опосередковано відбивають специфічний, хоч і не артикульований виразно, тип уявлень про «політичне». Варто нагадати, що в середньовічній свідомості політична відособленість не отожднювалася з державним суверенітетом у нинішньому сенсі. Людина ідентифікувала себе ще не з країною та її мешканцями («нашим народом»), а з володарем, котрому служить, і з колом «своїх» – людей під владою й опікою спільного зверхника. Відтак, об'єднані дов-

кола тих чи тих княжих домів соціальні спільноти не переймалися обсягом суверенності «землі», на якій жили. Це належало до компетенції князя, а не його слуг та підданих, тим часом як центром істинного світу був сам князь – істота, уповноважена Богом турбуватися за вірних йому людей.

Існували, звичайно, й конкретніші прикмети окремішності: місцеві соціальні інститути, стародавні межі своєї «землі», її адміністративні практики, військової та правової зверхії. Однак там, де зберегалося родя носіїв «княжої крові», та ще й із достатнім майновим потенціалом, саме вони виступали стрижнем окремішності і в такому, конкретизованому сенсі. Саме таку модель влади/підпорядкування найвиразніше бачимо наприкінці XV – у XVI ст. на Волині, де належні князям територіальні обшири були фактично квазідержавами з власним військом, двором, фіскальним апаратом, мережею судових органів по замкових округатах, ба – навіть церковними інституціями, що залежали від ласки й щедрості князя-патрона. Зрозуміло теж, що формально незалежна («господарська») шляхта, яка мешкала обіч княжих володінь, хоч-не-хоч потрапляла в орбіту впливу потужного сусіда, або, як тоді висловлювалися, «під крила протекції» – втім, на власну користь, бо «крива протекція» могутнього патрона забезпечувала життя «малой» людині.

Усамотієнення Київської митрополії. Співжиття православних із католиками

Політичні пристрасті й боротьба за перерозподіл влади, що вирували у Великому князівстві Литовському, супроводжувались іноді гучнішим, іноді майже непомітним аккомпанементом церковних конфліктів як усередині православного світу,

тах і на міжконфесійному рівні – між православними й католиками, котрі представляли в державі меншість, підтримувану, проте, двором великого князя. Як уже зазначалося, Православна Церква після переходу руських князівств під зверхність польських королів та великих князів литовських набула ширших функцій, ніж душпастирська опіка вірних. Це прокинулося уже за правління Ольгерда, коли на заваді його політичним планам став церковний зв'язок Києва й Москви (варто нагадати, що 1299/1300 р. святительський осідок київського митрополита було перенесено до Володимир-на-Клязьмі, а 1326 р. – до Москви). Тож у 1353 р. до Константинополя вперше прибуло відряду двоє кандидатів на поставлення в сан митрополита Київського і всієї Русі: від великого князя московського – Олексій та від Ольгерда – Роман. Патріарх «сребромобія радя» висвятив обох: Олексія в ієрархії «всієї Русі», а Романа – в ієрархії «Литви і Малої Росії», внаслідок чого, як пишуть тогочасні джерела, «настав митрополитом святейштва», котрий, утім, тривав не надто довго, бо 1362 р. помер Роман, а 1378 р. – Олексій.

Паралельно, за ініціативою короля Казимира III, як уже згадувалося, патріарх на початку 1371 р. поновив окрему митрополію в Галичині (її юрисдикція поширювалася на Галицьку, Волинську та Подільську Русь). Зважаючи на боротьбу між Польським королівством та Великим Князівством за Волинь і Поділля, це суперечило інтересам Ольгерда, тож він повторно звернувся до патріарха з клопотанням номінувати власного митрополита для литовських і союзних із Великим Князівством земель (це підтримала й тверська князі, вороже настроєні проти Москви). Відтак у 1375 р. на митрополитстві було затверджено болгарина Кипріяна, людину невтомної енергії, майстра компромісів і політичних комбі-

націй. Спочатку проігнорований Москвою як креатура Ольгерда, Кипріян між 1378–1380 і 1383–1390 рр. резидував у Києві, однак від 1390 р., досягнувши порозуміння з великим князем московським, переїхав до Москви, де й перебував до смерті († 1406). «Литовський» спархії він калейдоскопічне час від часу, але загальною авторитет тамував відцентрові тяжіння всередині вже фактично роз'єднаної Церкви.

Після смерті Кипріяна його наступники, кандидовані то з того, то з того боку, мінювалися на митрополитому столі ледь не з калейдоскопічною швидкістю. Досить сказати, що між 1407 і 1436 р. митрополитами «Київськими і всієї Русі» наставлялися: грек Фотій, який у Києві «не живав» († 1431); болгарин Григорій Цамблак († 1419), висвячений у 1415 р. собором білорусько-українських владик на протязі Фотію, але анатемований Фотієм і не затверджений патріархом; «москвитин» Герасим, поставлений у 1434 р., якого Свандригайло, зацікавлений у шпигунстві, вже наступного року наказав спалити живцем; з 1436 р. – грек Ісидор, який прибув до Москви 1437 р., а вже навесні 1438 р. виїхав до Ферарі, де розпочинав роботу скуменічний (так званий Фераро-Флорентійський) собор за участю найвищих ієрархів Грецької та Римської Церков.

Саме Ісидор 5 липня 1439 р., разом із рештою архієпископів Грецької Церкви, прийняв унійний акт про з'єднання обох гілок християнства. По дорозі додому, в Буді, Ісидор видав окружне послання, звернене до «всіх христіанитних людей», закликаючи як «латинян», так і «греків» прийняти проголошене собором «святоє пресвятоє єдначество с великою духовною радостю и с честю». У Польському королівстві його вітали з належними урочистостями, а визнання унійного акту католицьким королівським двором реалізувалося у привілеї 1443 р. на права й

16. Православні
учасники Ферраро-
Флорентійського
собору.
Фрагмент
деревориту,
близько 1807 р.

свобода Руської Церкви. Приязною була реакція на унію і в Києві: Ісидор 3 лютого 1441 р. проголосив її у соборі Св. Софії, а князь Олесько тоді ж видав грамоту, де митрополита названо «господином і отцем».

Інакше обернулися справи в Москві, куди Ісидор прибув у березні 1441 р.: його звинуватили в єресі й заарештували, жадаючи зречення унії, і лише після шіричного ув'язнення митрополитові вдалося втекти до Вільна. Проте й тут на нього чекала прохолодна зустріч, бо найвищі католицькі ієрархи Литви стали в опозицію до унії. Тож Ісидор мусив виїхати до Рима; певний час він обіймав пост папського легата в Константинополі, а помер 1463 р. в Римі у сані унійного Константи-

нопольського патріарха (титулу Київського митрополита зрікся аж у 1458 р.).

Тим часом у Москві замість вигнаного Ісидора соборні місцевих владик у 1448 р. potwierдили у сані митрополита разанського владку Йону, вже попередньо обраного 1439 р. на з'їзку про унію. Патріаршого благословення Йона не отримав, а питання про канонічність його обрання дебатовалося аж до взяття Константинополя турками в 1453 році. Ця подія, вважана в Москві як знак Божої кари за відступництво Флорентійської унії, стала поштовком до проголошення на соборі 1459 р. автокефалії Московської Церкви (її канонічного визнання довелося чекати аж до 1589 р.).

У Великому князівстві Литовському Йону теж визнали – щоправда пізніше, у 1451 році. Тим часом Папський престол, намагаючись зберегти контроль над нісцевкою Руською Церквою, рукопоклав у її митрополити після Ісидорового зречення Григорія Болгарина. Згідно з буллою 1458 р., його святительська влада поширювалася на «Нижню Русь», тобто на українсько-білоруські епархії, тоді як «Верхня Русь» (Московія) оголошувалася «землею схизматиків», що її опанував «сини зла» Йона.

Григорій Болгарин, власне, й став першим митрополитом Руської Церкви в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, прийнявши 1467 р. повторне свячення від константинопольського патріарха.

Москва, своєю чергою, не визнала Григорія, і це стало останньою крапкою у понад столітньому процесі розпаду давньоруської церковної спільноти, коли, за словами літописця, «створилися два митрополита в Русі, один на Москві, а вторий в Києві».

Організаційні структури Київської митрополії, передраховані в папській буллі 1458 р., обіймали десять епархій: Київську митро-

37. Мапа-схема старій Київської митрополії наприкінці XVI ст.

получу (до неї, крім власне Київщини, належали руські анклави у Вільні, Новогрудку й Тракаї), Луцько-Острозьку, Володимирсько-Берестейську, Галицько-Львівську (що охоплювала, крім Галичини, також Поділля), Перемисько-Самбірську, Холмсько-Белзьку, Турівську, Полоцько-Вітебську, Чернігівсько-Брянську та Смоленську (дві останні впродовж 1500–1515 рр. разом зі своїми територіями відійшли до Московії). На чолі єпархій стояли владки (єпископи), при яких діяв до радничий орган зі священників катедральних міст – крилош, здійснюючий суд і уряду в єпархії. Крилошани, очолені виборним протопопом, по черзі правили службу в катедральному соборі й виконували розпорядчі та адміністративні функції в єпархіальній управі, а після смерті владки адміністрували єпархією до висвячення нового ієрарха.

Впродовж XV–XVI ст. різко зростає кількість монастирів, утворених як на фундації заможних патронів (наприклад,

у Дермані, Дубні, Степані та ін.), так і за ініціативою Церкви. Наприклад, у Володимирі та його околицях на середину XVI ст. монастирів існувало триє в Луцьку – теж три і ще два неподалік – Черняхівський Спаский і Ждичинський Миколайський; в Овручі – два; у Києві, поряд із давніми, виникають нові – Пустинно-Михайльський, Флорівський, Гемлецький Пречистенський та ін. Чимало обителів функціонувало й поза великими містами – у містечках та селах. У таких монастирях зазвичай мешкало всього по кілька ченців, але душпастирські обов'язки вони виконували, а самі обителі служили місцем благочесного поховання фундаторів та їхніх родин і слуг.

Канонічно Київська митрополія підлягала константинопольському патріярхові, якому належало право висвячення митрополита. З кінця XV ст. цей акт було спрощено: митрополити перестали їздити на посаду особисто, отримували лише мове благословення – сакру, тож функція найвищої канонічної влади обмежилася формальною процедурою. У зв'язку з цим спробував більшої ваги надати соборам – з'їздам єпископату й духівництва, де вирішувалися найважливіші питання церковного життя (збереглася, зокрема, інформація про «діяння» собору 1509–1510 р. і згадки про собори 1514, 1540, 1546 та 1558 рр.). Проте, на думку дослідників, соборноуправна свідомість і практика загалом упродовж XVI ст. занепала. Специфічно місцевою особливістю, зокрема, стала участь мирян у церковних соборах, отже – й у вирішенні церковних справ. Це було порушенням канонічних правил, однак саме миряни (особливо князі) забезпечували авторитетність того чи того собору в очах влад.

Витворення окремої церковної спільноти на українсько-білоруських землях, що охоплювали величезні простори від Балтики до степів, було, безумовно, левцем із далекосяжними культурними на-

слідками. Адаже в такий спосіб творилася своєрідна проміжна – між «латинським Заходом» і «грецьким Сходом» – церковна культура, набагато відкритіша для діалогу двох християнських конфесій, ніж Церква ортодоксальної Московії. Щоправда, наслідки взаємного притирання стануть помітними значно пізніше, у спалаху «квіської вченості» XVII ст., тоді як упродовж XV – середини XVI ст. культурно-освітня функція українсько-білоруського православія ще не підносилася над обов'язками душпастирства, та й то далекого від ідеалу. З утвердженням так званого права патронату над церковними інституціями, за яким світській владі (королю та великому князю, а в приватних володіннях – магнатами шляхті) належало право підтверджувати церковнослужителів, Церква опинилася в залежності від політичних комбінацій, найважчих інтересів або й примх світських осіб. Це призводило до корумпованості високої ієрархії. Наприклад, уже з кінця XV – початку XVI ст. канонічний порядок соборного обрання митрополитів став фікцією, фактично підмінюючись призначенням за волею великого князя. Митрополитий сан перетворився на свого роду бенефіцій – «хліб духовний», відак фактично продавався за гроші нарівні зі світськими урядами. Аналогічна ситуація спостерігалася і в поставленні єпископів та архієпископів. Усупереч канонічній практиці, за якою кандидатам на владство мав обирати собор, єпископії та великі монастирі заважали собою список вакансій, що ними розпоряджалися король і великий князь.

Зайве говорити, що це породжувало численні зловживання, неспотязні хабарництва, відкриваючи доступ до високих церковних санів людям, не лише далеким від моральної бездоганності, але подеколи навіть світським – іноді й без пошрину. Одні із сучасників гостро характеризують їх так:

«Вчера солсы по полю за зацем, а ныне святительская совершат... Ажели кто вопрошат о книгах, то отещают галло-люде: убои осым, не змаи чим кент стожати. Ходят же не яко убои, но нослае рвом свтам и блещаете...»

Корумпованість найвищих ієрархів супроводжувалася разом із неосвіченістю священиків і монахів – адже закладів для навчання священнослужителів не існувало: від кандидата вимагалось лише вміння відправити літургію та здійснювати таїнства. Крім усього, регулярність церковних відправ нерідко порушувалася у зв'язку з «правом подавання». Останнє передбачало рекомендацію на священство й ігуменство власника населеного пункту, де містився храм, або фундатора монастиря, а представлену в «лансті подавання» особу мав благословляти єпископ. Насправді ж світські вельможі мало зважали на думку владди, наставляючи священиків та ігуменів без його відома й благословення. Конфлікти між владиками й магнатами нерідко призводили до того, що храми зачинялися, місцями простоюючи «без хвали Божої», доки світські й духовні особи з'ясовували стосунки, в яких церква та монастирі були просто спірним об'єктом власності.

Сказане, проте, навряд чи може свідчити про занепад віри як такої. Негаразди внутрішньоцерковного життя ніби ковають по поверхні духовного авторитету віри, що терпляче споглядає гріховну нестачню своїх служителів. Глибокою і щирою набожністю верейніті збережені з тих часів документи, де фіксується ставлення до християнських обов'язків людини. Зокрема, це особливо яскраво видно в заповітах, якими знати та заможні міщани обдаровують храми й монастирі маєтками, коштовностями, грошима, книгами. Ось як, наприклад, починається заповіт князя Андрія, одного з синів Воло-

дмири Ольгердовича Київського, написаний у 1446 р.:

Се аз раб Божий князь Андрей Владимирович. Приїхавъ есмь в Киев с своєю женою и с своими дітками, и били есмо в дому Пречистия, и поклонялися есмь Пресвятому образу ея и преподобным и богоносним отцем печерским, и благословлялся есмь у отца нашего архимандрита Николая и у всіх святых старцев, и поклоняюся отца своего гробу князя Владимира Ольгердовича, и дадъ своим гробом, и всіа святых старцев гробом в печері, и размыслих на своем сердци – колико то гробов, а вси тѣ жыли на сем світі, а пошавъ аси к Богу. И помислила есмь помалі и нам тако поити, гдѣ отци и братія наша. И водуиша есмь с своєю княгинею... и отписала есмь...

Традиція спорудження нових та оздоблення старих храмів як благочесної пам'ятки по собі міцно тримається у свідомості князівсько-боярської еліти. Характерним прикладом може послужити заповіт князя Юрія Гольшанського-Дубровицького († 1337). Серед монастирів і церков, яким віддано ті чи ті вклади, князь перераховує: Київський Пустинно-Микіальський монастир та окремо – його соборну церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Видубицький монастир, київський собор Св. Софії, всі церкви київської околиці, Пречистенський і Троїцький храми Вілня, Пречистенську церкву в Новогрудку, Супрасльський і Лавришівський монастирі, соборну та всі навоколщні церкви й Святоникіальський монастир у Гольшанах, Пречистенську і Микіальську церкви в Турові, Пречистенську церкву в Півську, соборні церкви в Зиньому, Володимирі й Луцьку, Жидичинський монастир, усі міські та сільські церкви Дубровицької волости, соборні церкви у Вишгороді й Глуцьку. Завершує цей перелік заповідач так:

Тут теж сином моим самим сведомо, што есиа в надею илюсерая Божего мні и всему роду нашому переданю и последнему выислаи твою церкву Божию Святого Спаса Воседржителя муровати, а на штож... приказую сином моим, аби по мнѣ животи... тот храм Божий справлял Богу ку хвалі, а себе и щадком своим ку почитности.

Як бачимо, Православна Церква, всупереч негараздам внутрішньоцерковного життя, мала підтримку зверху, що дозволяло їй зберігати свої позиції в умовах конкуренції, яка з кінця XIV – початку XV ст., разом із католизацією віленського двору й придворної еліти, поступово набуває сили у Великому князівстві Литовському. Це, втім, не означало, що різновірство породжувало відкриті зіткнення, бо релігійне співжиття протікало в цілому мирно. В основі толерантного поведінкового стереотипу лежали особливості релігійного менталітету мешканців Великого князівства Литовського, які жили в умовах можливості релігійного вибору. Адаже об'єктивно тут склалася ситуація, коли жодна з християнських конфесій не могла завоювати панівного становища. Цьому сприяли як політично-демографічні чинники, тобто пошуки литовською верхівкою опори в чисельно більшому руському населенні, так і пізня християнізація язичницької Литви, що вийшла в одночасні контакти і з латинським Заходом, і з візантійською Руссю. Релігійне розмаїття підштовхувало литовців до індиферентного сприйняття грецької та римської традицій, відлунюючись так само спокійною індиферентністю з боку православних, відак будь-яка ортодоксальна догма не перетворювалася на єдину можливу. Буденням явищем було виконання церковних обрядів не в своїй, а в найближчій християнській церкві, а та-

кож по жертви католиків на православні святощі і, навпаки, фундація православними католицькими костельоів.

Мирному співжиттю православних і католиків сприяло й те, що великий князь уважався патроном обох конфесій – «зверхним оборонцем костельоів и церковей Божих й розмноження шкельякого порядку в церквах закону хрестіянського». Внаслідок цього руські владки у добрій згоді з католицькими єпископами брали участь у зібраннях Панів-Ради та різноманітних публічних акціях. Паритетне існування двох конфесій не раз призводило й до несподіваних наслідків, коли, наприклад, католики Свидригайло та Михайло Галицький виступали в ролі лідерів руської (православної) знаті.

Врешті, чинило залежало й від зовнішньополітичної кон'юнктури, а саме – від політичного протистояння з Московією, що увиразнилося з кінця XV ст., коли великий московський князь став на шлях «збирання» руських земель. За умов перманентної війни віленський двір був просто змушений ставити на міжконфесійну злагоду й військово-політичний консенсус із руською верхівкою своєї держави. За добрий приклад тут може правити акт Городельської унії 1413 р., який забороняв допускати некатоліків до ради великого князя та найвищих урядових постів. Хоча формально цей акт скасовано аж у 1563 р., ми постійно бачимо православних на найвищих державних постах, а що стосується Панів-Ради, то в ній «із старожитности роду свого» як до, так і після 1413 р. засідали представники руської княжої еліти.

Тож у цілому релігійну толерантність, властиву Великому князівству Литовському, можна вважати не так результатом продуманої політики, як стихійним наслідком, по-перше, етноконфесійної строкатості населення, а по-друге – політичної кон'юнктури, яка змушувала рахува-

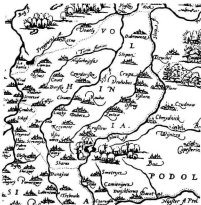
тися з релігійною традицією більшості мешканців.

Місто, міське право, міське населення

Місто на українських теренах Велико-го князівства Литовського не знало такого яскравого переродження у нову спільноту відкритого типу, як у Галицькій чи Подільській Русі. Це, втім, не означає, що воно не розвивалося зовсім від XV ст. тут, як і століттям раніше в Галиччині, поступово набрав силу урбанізаційна хвиля. На Волині, зокрема, появу нових міст обумовлювало передусім утвердження великої земельної власності князів. Центри волостей – податково-адміністративних одиниць у їхніх володіннях, що служили водночас і торговими осередками, отримували так звані локаційні привілеї, тобто санкціоновані великим князем право на осадження міста й запровадження регулярних торгових днів (ясно, виклопотане впливовим власником). Із цього документа розпочиналася офіційна «міська метрика» населеного пункту. Для прикладу, згадуваний у літописях з 1257 р. «город» Звягель (нині м. Новоград-Волинський) в очак закону «містом» не був, аж доки не перейшов 1499 р. у власність князя Костянтина Івановича Острозького й не отримав – на клопотання князя – 1507 р. локаційний привілей. Згідно з ним, князіві дозволялося «закон справити и место садити, и торговлю всякую неделю мети, а ярмарок в кождный год на святого Дмитрия день».

Утім, траплялося, що міста виростали й самостійно довкола новозбудованих замків, як це бачимо з локаційного привілею, наданого великим князем *post factum* у 1532 р. м. Порницьку на Волині:

Был изн чолем ... князь Александр Федорович Збаржский и повелел передати, из си в мѣстѣ отчизном По-

М. Фрагмент мапи
Василя Гродецького
1538 р. із зображенням
міст Волині й Поділля

ричку замок собі збудовав і містечко там собі осадив, і проска нас, збыхом доволкам ему в том князю его торг и корчми мети.

У новоосаджених містечках якісь форми самоврядування мали бути, проте за браком джерел реконструювати їх важко. З певністю можна стверджувати лише те, що таким містечком керував іноді призначений власником урядник, іноді віяйт – у цьому випадку віяйтство надавалося пожиттєво або спадково тим-таки власником певній родині своїх шляхтичів-сауит як бенефіцій: адже уряд віяйта приносив чималі прибутки завдяки відсоткам від судочинства, торговельних зборів, міського податку тощо. Стосовно останнього, званого чиншем, то він був неодмінним елементом міських оплат на користь власника з міщанських садиб та земельних ділянок поза містом. Решта по-

датків і повинностей могла варіюватися від міста до міста, охоплюючи натуральну данину, підводну повинність, разові відробітки при ремонті замку, сінокосі, жнивах тощо.

Деяким із новоосаджених містечок уже в першій чверті XVI ст. вдалося досягнути статусу «упривілейованих», тобто отримати повне самоврядування на засадах магдебурзького права: наприклад, привілеї на магдебургію від великого князя отримали такі приватні містечка Волині, як Тучин (1513 р.), Дорогобуж (1514 р.), Краснів (1517 р.), Ковель (1518 р.) та ін. Проте більшій частині населених пунктів міського типу довелося чекати на «право магдебурське» до другої половини XVI століття. Саме тоді поряд із великокняжими «упривілейованими» містами, що отримали самоврядування ще в XV ст. (як Київ, Луцьк, Крем'янець, Володимир, Жито-

мер, Вішньця), на Волині з'являється чимало приватних магдебурзьких міст, а на Київщині аналогічний статус отримують порубіжні міста з великокошними оборонними замками: Біла Церква, Черкаси, Канів, Чигирин, Корсунь тощо. Як і в Галичині, про що вже йшлося, міське самоврядування тут здійснювалося за німецьким зразком – через виборних бурмистрів, райців та лавників, що вкупі складали «уряд». Число таких урядників коливалося від міста до міста, а в приватних магдебурзьких містах частину з них міг призначати власник, а частина була виборною.

Новостворені міста, на відміну від міст Галицької Русі, ще довго зберігали напіваграрний характер, а їхні мешканці були тісно пов'язані з сільською округою та сільськогосподарськими заняттями, що гальмувало розвиток міського життя як такого. Наприклад, у першій половині XVI ст. «часте» торгово-ремісничче населення Ковеля становило лише 36,5% його мешканців, Костянтинова – 23,9%, Степані – 18,7%, Торчина – 20,2%, Антовижа – 15,2%, Овруча – 21,8%, Берестечка – 8,5% і т.д. За пересічний приклад малого містечка можна взяти Голятин на Волині, докочаний у 1547 р.: з 91 родини його жителів ремеслами тут займалися лише 10 осіб – двоє бондарів, гончар, коваль, пічник, двоє шорників і троє пекарів. Продукція, яку вони виробляли, збо йшла на задоволення потреб решти мешканців, або реалізувалася у межах голятинської сільської округи, не даючи достатніх засобів прожитку, тож ремісники обробляли ще й орні землі. Навіть у магдебурзькому привілеї Кнєза (1494), одного з найбільших міст регіону, є статті, які детально регламентують користування міщан сіножатями, орними землями й бортими лісом. Величезні промислові угіддя, що тягнули по Задніпров'ю аж до Чернігівщини, належали мешканцям Канева й

58. Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р. і герб Києва XVII ст.

Черкас. На цих умовах, як і в тоді називали, городяни займалися бортництвом, мисливством і рибальством, заготовляючи на продаж продукцію, що мала небагато спільного з ремесляком.

Через те, що підеша Волині, Київщина та Східне Поділля жила під постійною загрозою татарських набігів, на місто лягла функція локального фортифікаційного центру, куди під охорону міських укріплень стігалися мешканці довколишніх сіл за сигналом про наближення татарських загонів. Показово, що, скажімо, на Київщині саме виникнення міст було звичайно пов'язане з переселенням старих городищ, коли для побудови міських укріплень використовувалися давні вали й рештки оборонних споруд (так, зокрема, востаннє Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Галиськ, Олександрів, Васильків, Котельня, Бжовірівка – Сквиря та ін.).

Оборонні потреби накладали відбиток на весь уклад життя міщаків. Окрім питомих міських занять – ремесла й торгівлі, вони мусили виконувати збройну боярську «службу конем», по-військовому чітко нормовану. Оборонні завдання спрямали й тому, що на Волині та Київщині набагато довше, ніж у Галиччині, зберігався архаїчний поділ громади того чи того міста на десятки й сотні (саме ця обставина пояснює на подвійному рівні усталення сотенного адміністративного поділу в добу Хмельниччини, коли кожне містечко зі своєю округою балансувало витвореною власну сотню). Наприклад, із ревізійного опису Кремен'я 1552 р. дізнаємося, що тут «розписання на десятки для оборони часу потреби на замку и в месте десятков всих 31»; з інших фіскальних документів бачимо, що саме поняття «десятки» було умовним, охоплюючи зазвичай від двох до трьох десятків садіб і перетворюючись із вуличною сіткою міста.

Щодо обсягу й характеру збройних послуг, то в кожному регіоні їх диктував давній звичай. Наприклад, жителям Вінницької

виставляли регулярні сторожові роз'їзди на двох урочищах за містом, а при наближенні татар мусили виїжджати під проводом замкового намісника «в Поле». Утримувати бойового коня й зброю для разової воєнної послуги були зобов'язані князи, котрі, покладавши місто в торгових справах, навіть млині замкнути замість себе заступників. Ставати «конно оружно» проти ворога на перший виклик замкових намісників було єдиною повинністю мешканців Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуни, Богуслава та ін.; понад це, згідно з ревізійною документацією, «вони не повинні нічого», тобто цілком звільняються від сплати податків. Тож, як слушно писав свого часу Митрофан Довнар-Запольський,

у міцнах південних міст було б помилково вбачати міський клас у власному розумінні цього поняття. Він був міський тільки в сенсі осідлости в місті, виконанні міських повинностей та користуванні старовинними міськими волостями. За своїми ж заняттями південне міщанство було виключно військово-службовим класом...

З першої половини XVI ст. походять перші звістія про цехові об'єднання ремісників. Успіхи цехового життя ще досить скромні, а ремесло представлено найбільшого ужитковими професіями ковалів, слюсарів, крапців, кушнірів, рикарів, котлярів, гончарів, пекарів тощо. Мабуть, найсвоєріднішою рисою тутешнього цехового життя слід вважати його зв'язок з оборонними завданнями, що виражалося в існуванні дублетних цехів: одні підпорядковувалися магистраті, а другі такі самі залежали від замкових влад. Скажімо, у Києві розвідомлення цехової системи вперше фіксується 1516 р., у привілеї Зигмунта I. Підтверджуючи містові магдебурзьке право, великий князь (розуміло, за поданням городян) вилучав із під замкової влади кравецький, ковальсь-

квій, циркульніцький, золотарський, лущинський, зброярський, кушнірський і шевський цехи, передаючи їх під юрисдикцію магістрату. Натомість у віданні замку залишався теслярський цех, а також «по дву ремесников с кожного цеху для роботи потреб замкових». Пізніша суава тяганина між воєводою та магістратом, що точилася в останній чверті XVI ст., показує, що бажаного звільнення цехів так і не відбулося, а замість цього просто створився дублетні цехові організації, які затято конкурували, звинувачуючи одна одну в незаконних діях, аж доки 1591 р. цехові статуту й права замкових ремісників не були визнані королем нарівні з правами цеховників магістрату.

На відміну від строкатих багатотітчинних міст Галицької Русі, поселення міського типу на Волині й Київщині переважно мали однорідне населення з абсолютним переважанням руського елемента. Навприклад, у Крем'янци – одному з найвідкритіших міських центрів – прибулого люду на середину XVI ст. було не більш як 10% (67 євреїв, 12 поляків, 3 німці, 1 чех). Що стосується джерел допливу акценти, яка мала б жити місто, то міграції здійснювалися переважно з навколишніх сільських округ, меншою мірою – з інших регіонів Великого князівства Литовського. У Житомирі за даними ревізії 1552 р. мешкали вихідці з Київщини (Овруча, Полонного, Мозиря, Слободяц), Волині (Корця, Милатина й Луцька), а також із Білорусі (Бобруйська, Турова, Слуцька й Копля). Окрім того, на Київщині раннім етнічним допливом (який на кінець XV ст. уже цілком заснімовувався) були вихідці з торського степу, про що згадувалося вище, а в більших містах Волині – Володимири, Крем'янци й Луцьку – існували єврейські громади, котрі, як і в Галицькій Русі, мали внутрішнє самоврядування, підлягаючи не магістратам, а великокняжичним канісникам. Невелика пи-

66. Ремісники-зброярі. Дереворит XVI ст.

тома вага прибулого елемента не порушувала ситуації, за якої волинсько-кіївське місто залишалося практично однорідним містом, етнічно та конфесійно. Забезпечуючи внутрішню загоду, це водночас консервувало патріархальний уклад і не давало змоги спільнотам великих ремісничих сіл (якими в основі своїй були більшість містечок) перетворитися на соціум відкритого типу.

Від партикулярних привілеїв до правничої системи: Литовські Статуту й реформи 1560-х років

Середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі становою приналежністю історичне не існувало загальнодержавного населення законів, їх замінником служили норми, що визначали характер та обсяг правосвідомості, тип підсудності, різновиди покарань за правопорушення тощо. Як проголошувало «Саксовське Зерцало», один із найважливіших правових кодексів зрілого Середньовіччя, «ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження».

На цих засадах функціонували й правові норми, що фіксували права та обов'язки мешканців Великого князівства

Литовського. Крім згаданої соціальної строкатості, їм був властивий ще й регіональний партикуляризм. Це проявлялося у тому, що ті чи ті землі Великого Князівства отримували від володаря так звані уставні грамоти – з підтвердженням специфічних особливостей внутрішнього устрою й судочинства під традиційним гаслом урядової політики Вільна: «Ми старина не рухасмо, а новини не уводимо». Зокрема, за власними законами, що закріплювалися в уставних грамотах, жмлі землі, розташовані на околицях держави: Жемайтійська, Полоцька, Вітебська, Смоленська, Дорогичинська, Київська, Волянська. Вважають, що оскільки їхнє географічне положення створювало умови для потенційного виходу зі складу князівства, це змушувало центральну владу рахуватися з традиційними порядками та звичаями, аби уникнути незадоволення місцевих еліт.

Уставні грамоти Київської і Волянської земель дослідники пов'язують із правлінням Вітовта (хоча збереглися вони лише в пізніших текстових редакціях першої третини XVI ст.). Ці акти, що їх дехто з учених уважає відлунням усних договорів-урядів домонгольських часів між князем та верховною конкретної землі, фіксували права й підляг преданим територій, адресуючись територіальним боярським спільнотам в обмін на визнання себе васалами нового сюзерена. Основними сюжетами уставних грамот є підтвердження земельвласницьких прав тутешніх бояр та їхньої монополії на здійснення місцевого врядування, як ось тут:

А городки и волости князевские князем держати, а никому зному... А князюна как и литвина во чти держати и во всех врядах ни в чом не поминати.

Паралельно впродовж XV ст. у Великому князівстві Литовському, як і в кожному державному організмі, поступово

нагромаджувалися спільні правничі норми, що їх окреслювали привілеї великого князя, видавані принагідно до тих чи тих політичних обставин, починаючи від 1387 року. Найпомітнішим законодавчим актом такого типу став «загальноземський», тобто адресований людям шляхетсько-боярського стану всіх земель держави, привілей Казимира Ягайловича 1447 року. Цей акт уперше сформулював основні права людей «рицарського» стану незалежно від місця їхнього проживання: недоторканність особи від арешту й ув'язнення без вироку суду, не порушність спадкового володіння, визнання судової юрисдикції над власними підданими, право на вільний в'їзд і виїзд із країни, гарантії ненадання урядів іноземцям. Прощахетські законотворчі тенденції відбито й у ще одному привілеї – Олександра Казимировича 1492 р. про піднесення політичної ролі великокняжої ради, яка віднині отримувала право контролю над дипломатичними зносинами та наданням урядів і земельних пожалувань.

Проте вже в першій третині XVI ст. стало ясно, що форма правової регуляції, зіберта на привілеї, себе вичерпала: шляхетська спільнота потребувала не привілеїв, наданих від випадку до випадку «з щодробавної ласки» великого князя, а регулярного зводу законів, який би закріпив норми юридичного побуту. Підсумок поступовому об'єднанню у єдиний правовий простір усіх земель Великого князівства Литовського підбив Перший Литовський Статут 1529 р. – юридичний кодекс, що унормував як засади державного устрою, так і положення цивільного та кримінального права. Дослідники справедливо вважають Статут 1529 р. унікальною пам'яткою правничої думки свого часу. Його кодифікаторам (Статут опрацювала спеціальна комісія фахівців-правників під керівництвом канцлера Ольбрахта Гаштольда) внаслідок цілеспрямо-

ваного добору й осмислення вдалося виробити юридичну систему, котра стала однаково прийнятною для всіх регіонів величезної і в правничому сенсі строкатої держави. Статут органічно поєднав строї юридичні поняття римського права, елементи Руської Правди, деякі норми звичаєвого «русського» (тобто білоруського та українського) і литовського права, низку приписів чеських, польських та німецьких судейників, зокрема – «Саксонського Зерцала», котре мало особливий вплив на формування правничих систем у країнах Центрально-Східної Європи.

Як відомо, візня пам'ятка правничої думки тогочасної Європи, Статут увібрав у себе й дещо з ренесансних волюнтаристично-правових ідей, як-от: поняття однакової відповідальності перед законом володаря, підданих та уряду; інститут присяги всіх без винятку службових осіб, починаючи від великого князя; законодавчо регламентовану охорону інтересів приватної особи через запровадження інституту адвокатури, у тому числі безкоштовної – для неміщух; принцип персональної відповідальності перед законом, коли провинна правопорушника не поширюється на членів його родини; детальне впровадження майнових і особистих прав життя; недиференційоване ставлення до представників різних конфесій та етнічних груп. Вирізняється Статут із-поміж інших правничих пам'яток свого часу і тим, що він уперше, на відміну від партикулярних привілеїв боярства-шляхти чи міщан, адресувався не окремому станові суспільства, а всьому загалові, визначивши тим самим поняття «руського посольства», себто народу. У вступі до Статуту, зокрема, проголошувалося, що він надається

прелатом, князем, паном, шляхте і всім посольству и их подданным, а тублюдом земель Великого Князства нашого Литовского, которого бы кожде стадеа й стану быти.

61. Загукунт / Старий Дереворит 1529 р.

Аналогічний пасаж міститься і в першому розділі (артикул 9):

Теж хочен и вставляем и вельмих чысы маєт быти ковано, аж вси подданные наши, так убогие яко и богатые, которого роду коже або стану быти бы, ровню з одностайним тым писаним правом мають сужонк быти.

Ці декларації закріплювалися кодифікаційно: численні приписи Статуту стосуються нарівню як привілейованих, так і непривілейованих груп населення: шляхти, міщан, селян, навіть невільників. Розмірковуючи над причинами, завдяки яким Велике князівство Литовське – країна, що не могла похвалитися інтелектуальними досягненнями Ренесансу, спромоглася на кодифікацію права на такому рівні,

якої випередив європейську юридично-правову думку, зважає русько-литовського права Юліуш Бардаш зазначає, що в основі цього феномена лежала внутрішня нестабільність князівства і потреба адекватної реакції на її коливання. Конгломерат литовських, білоруських, українських, а частково і російських земель, що входила до складу держави, мів бути приведеної у єдиномудрію і політичну єдність лише завдяки гнучкій спільній системі права, яку запропонував Статут 1529 року.

Проте одне з найдражливіших питань внутрішнього життя шляхетської спільноти – взаємини рядових бояр-шляхти з магнатсько-князівською верхівкою – цей кодекс залишив нерозв'язаним. Статут, наприклад, не зачікає різниці в правах політично всевадних магнатів та їхньої «молодшої братії», позбавленої доступу до владних важелів. Влада й наддалі концентрувалася в руках представників близько 50 великокнязівських і князівських родів, які «з обичаю стародавнього й старожитнього дому свого», тобто з діда-прадіа були членами ради великого князя. Ті й другі по-різному суданася: спори магнатів розглядав особисто великий князь, а шляхта підлягала юрисдикції його намісників. Ті й другі по-різному кодали на війну: магнати на чолі власних загонів, а шляхта – в повітових овоаченнях під проводом великокнязівських намісників. Нерозвинутість корпоративних прав русько-литовської шляхти особливо невглібно відтіноквалася бурхливим розвитком шляхетського парламентаризму та самоврядування у Польському королівстві, про що згадувалося вгче. Тож із 1540-х рр. починається зверта боротьба рядової шляхти Великого Князівства зі своєю «старою братією», яка точилася на восьми сеймах між 1547 і 1566 роками. «Поправа Статуту» виступала тут головним пунктом шляхетських вимог, охоплюючи різноманітні сюжети, за якими

простежується спільна мета – домогтися емансипації від магнатів. Ця «тиха війна» скінчалася перемогою шляхти: у 1564–1565 рр. було проведено серію так званих «земських реформ», а з січня 1566 р. запроваджено в дію Другий Литовський Статут, що містив законодавче забезпечення цих реформ.

Статут 1566 р., в суті речей, на високому рівні кодифікаторської техніки завершив розвиток Великого князівства Литовського як правової держави, підтвердивши ціля реформ, що передували оголошенню самого Статуту. Відкриває цю низку актів королівський привілей 1563 р. про скасування обмежень православної порівняно з католиками (це мало, як уже зазначалося, радше моральне, ніж юридичне значення). Наступний крок – це Бельський привілей 1564 р., за яким і для магнатів, і для шляхти запроваджувалася спільні виборні шляхетські суди за зразком земського судочинства в Польщі. Розвиваючи початі реформи, Віленський привілей 1565 р. проголосив створення регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти «на мєстцах главнейших поветом... зъездчатися, радити, обновляти й обмивляти». Утворення земських судів і повітових сеймиків вимагало уточнення адміністративно-територіального поділу держави, що тоді ж було проведено й зафіксоване у так званому «Списаньи поветов Великого князства Литовского и владников в них». Згідно з новим адміністративним поділом, на теренах майбутньої України встановлено три адміністративні одиниці-воєводства: Київське – з двома судовими (Київським і Мозирським) і двома несудовими (Житомирським і Овруцьким) повітами; Волинське – з Луцьким, Володимирським і Кременецьким судовими повітами; Брацлавське – з одним судовим повітом (Брацлавським) і одним несудовим (Вінницьким). Цей поділ, що з незнач-

ними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався і політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті служило підставою для участі в місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах.

У такий спосіб Другий Литовський Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної шляхетської держави, збалансованої в типі основних політичних структур із Польським королівством. Крім того, Другий Статут продемонстрував високий рівень системної правничої думки. Це розуміла й політична еліта Великого князівства Литовського, яка вважала, що її країна, за висловом канцлера Миколая Радзивіла Чорного, є «*respublica bene ordinata*» («добре впорядкована держава»).

62. Титульний зразок латинського перекладу Другого Литовського Статуту 1566 р.

3. Перші сто літ козаччини

Дике поле. Пороги. Великий Луг

Звучна фраза вченого латвінця обмикала, проте, певну аномалію на південних околицях «добре впорядкованої держави». Катаклізми, які перевернули руське життя після монгольського погрому, засти й падіння галицько-волинських політичних центрів, зміни династій і цивілізацій у Києві та Львові якщо й ковзнули, то хіба легкими брижками над степом, котрий гігантськими пасмом оточувала Русь-Україну з півдня. Літописне Половецьке поле – Душт-н-Кичак [Кичацький степ] Приазов'я та Причорномор'я, куди полюбляв ходити руські князі, аби «переломити списа» в герці зі степовиками, лежало, як і тисячоліття тому, нерозораним і незаселеним. Включені після завоювань Батия до володіння Золотої Орди степові простори були так само добре пристосо-

вані до способу життя нових кочових господарів, як і колись – для половців. Татарські стійбища починалися приблизно на 200 км південніше Канева. Від Русі їх відділяла буферна смуга, північна межа якої на правому березі Дніпра більшість збігалася з течією р. Рось, а на лівому проходила нижче від сучасного Переяслава-Хмельницького.

Свого роду нейтральна «сфера впливу» без чітко окресленого кордону, яка у XIII ст. усталилася між землями руських князівств і територією власне Орди і яку використовували у господарських потребах обидві сторони, надовго пережила час її виникнення. Аж до кінця XVI ст. вона відлучувалася в періодичних кочуваннях татар у «Литовській землі», а з руського боку – у так звані «уходи» порубіжних міст, тобто окреслених басейнами рік незаселених теренів, куди міщани втіжджали на промислове полювання, бажиль-

ництво, рабство. Як у тогочасній свідомості сприймався ця буферна зона, добре видно зі слів одного з кримських ханів, котрий на початку XVI ст. писав до великого князя литовського про безкрайню простору на південь від Канева й Червас: «То земля не моя і не твоя, ашиєнн Богова».

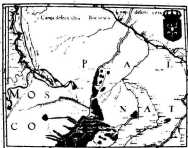
Протягом короткого часу за великого князя Вітовта (1392–1430), який не без успіху намагався встановити контроль над Причорномор'ям, буферна смуга вважалася частиною русько-литовської державної території. Останні сліди руських залог, висунутих далеко на південь, фіксуються у 1450–1460-х рр. згадкою про так званих «князя Семенових людей», тобто бояр Семена Олельковича Київського, які несли вартову службу на косі при занті Дніпровського й Бузького лиманів, а сама коса отримала назву Семенового Рогу. Однак уже на другу половину XV ст. тут знову тягнувся порожній степ, який у західноєвропейській географічній конеклатурі отримав назву *Sapra Desertis* («Пустельке Поле»). По-слов'янськи його звали Дике Поле, чи просто Поле, так само і по-татарськи – *Neuhai* [Степ]. На підшші Пола, у пониззі Дніпра, Південного Бугу й Дністра, кримські хани наприкінці XV – на початку XVI ст. поставили кілька невеличких фортець для охорони північних рубежів ханату і контролю над переправами та виходом у море. Це, зокрема: Ісламкерман на Таванській переправі (поблизу сучасного Борислава Херсонської обл.); Ел, або Джанкерман [нині Очаків] на Дніпровському лимані – теж на переправі, від якої починався Чорний і Кучманський татарські шляхи на Русь, Кіабурун [Кінбурн] тут же на лимані; на лівому березі Дніпра – замок Ор [Перекоп, зараз не існує], розташований над ровом, що перетинав перешийок, який сполучав Крим із материком. У гирлі ж Дністровського лиману стояла потужна турецька фортеця Аккерман [нині Білогір-Дністровський].

По руській бік Поля об'явля кайма на зламі XV–XVI ст. позначався теж кількома оборонними замками: у Пороссі – це Канів, Червасн й Звенигород [тепер Звенигородка на Черкащині]; на Побужжі – Вінниця й Брацлав; на Поділлі – Хмільник і Бар [нині Вінницької обл.]. Отож Поле, яке тяглося поміж татарськими й руськими фортецями, покривало ледь не п'яту частину сучасної України, охоплюючи південні райони Черкаської та Вінницької областей, повністю – Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та частини – Одеську й Запорізьку області.

Між татарською та руською укріпленими смугами Полею кочували невеликі степові орди [племенні держави], залежні від хана: Джамбовлауцька (Перекопська), що кочувала від Дніпра до впадіння р. Берди в Азовське море, та Єдасанська (Очаківська) – від Бугу до Дністра; місця кочів'я цих орд називали «татарськими улаусими». Обабіч Поля пролягали такі самі степові простори: від домішнього Дністра до гирла Дунаю – рівнина, звана Буджак, місце кочів'я Буджаської Орди, формально підпорядкованої кримському ханові, пізніше султану; на лівому березі Дніпра, у Призоз'ї, починався Великий Ногайський Степ – стійбища Ногайської Орди, частина якої (Мала Ногайська Орда) від середини XVI ст. теж прийняла протекторат кримського правителя.

Своєрідними «дверима» в Поле із Середнього Подніпров'я служили пороги – перешейчаті гранітне пасмо, що перетинало течію Дніпра, тягнучись на багато кілометрів між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям (у 1932 р. після спорудження Дніпрогесу, пороги затопило водосховищем). Окрім дев'яти головних порогів-град (Кодарський, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Немасиць (Ревучий, або Дід), Воинівський, Будило, Ашній і Вільний (Гадочий), над поверхнею ріки височіло понад 60 менших скелястих виходів, або так званих забор, і

63. Фрагмент мапи
Гійома Левассера
де Боплана 1639 р.
із зображенням
Днячого Поля

близько 60 островів: Монастирський, Сурський, Кіздев, Дубовий, Таволжанний та ін. Про зовнішній вигляд порогів дають уявлення розміри найбільшого з них – Немаситця, що мав протягу понад 2 км; водні маси падали з ревом із його каміних урвищ дванадцятьма лавами, де висота падіння води сягала 3 м, а швидкість течії у вирах – до 4 м/с.

За порогани, нижче від Кічкаської переправи, яку ще в середині X ст. описав Константин Багрянородний, починався Дніпровський Низ, або Великий Луг, що тягнувся аж до урочища Палішчанин (навпроти сучасного Нікополя). Дніпро розділявся тут на рукави, утворюючи численні озера, затоки й протоки, а саме річище було засіяне майже двома сотнями островів – Мала й Велика Хортиці, Томаківка, Базавлук (Чортманк), Каїр, Носаківка, Космаха тощо; площа деяких із них сягала 300 га. Між початком порогів та островом Космахо до Дніпра впадало понад десяток чинальх річок: Самара, Татарка, Ворона, Кічкас, Кінська Вода, Чортманк, Томаківка, Підлімань та ін. Завдяки цьому тут витворювався справжній лабіринт із плавневих та лісних островів

і острівців, де, як писав у середині XVII ст. французький інженер Боплак, «нічого не змогли би відіти усі турецькі сили». У 1954 р., після пуску Каховської гідроелектростанції, Великий Луг, як і пороги, зазнав водосховище.

Старезні дубові ліси в гірлах дніпровських допливів, незаймані бджолні рої, безмірні запаси риби, дичина й птаства, дика, по-південному розкішна природа витворювали з цих місць райську оазу, створену Богом для сміливців, які зможуть дістатися сюди, подолавши степ і пороги. Саме з цим закутком обітваної землі, вкунутої вглиб Поля, пов'язується поява на Історичній арені козаків.

Ранні згадки про козаків-татар і козаків-русинів. Спір про антоки українського козацтва

Слово «козак» уперше зафіксовано в латинсько-персько-татарському тексті кінця XIII ст. «Codex Cumanicus», що містить словник і переклади християнських богослужбових текстів кримськотатарсь-

кою мовою (повну цього тексту пов'язують із Кафою [нині Феодосія], де у 1280-х рр. діяв містомерський осідок ченців-францисканців). Згідно з Куманським кодексом, словом «козак» позначали сторожа, вартового. Вдруге козак згадується під 1308 р. у Судгеї [сучасний Судак], але вже не як вартові, а як розбійники. За пізнішою фіксацією у цілій низці турецьких нов «козаками» називали наймажжх воєнків, що покинули свій рід та свої улуси, а в переносному значенні – вигнанців, бездомних людей, авантюристів, розбійників, нежонатих молодиків.

Новітній «Енциклопедія ісламу» описує турецьке козакування так:

Починаючи з XV ст. турки й монголи називали козаком особистість, яка з політичною метою відокремилася від своєї держави і сама чи з родиною купів шукала шляхів опанування степу... Ця назва позирилася пізніше й на цілі племена чи союзи, які відділилися від своєї держави, щоб стати козаками. І нарешті, в декотрих кочових народах увійшло у звичай посилати князя, заданого до військової служби, у степ, аби він там загартувався...

(Переклад Григорія Халіковенка.)

У кримських джерелах другої половини XV ст. згадуються як татарські наймані козак-вартові, так і козак-розбійники. Наприклад, від середини XV ст. якісь «козаки» вели конвойну та вартову службу в Кафі та інших генуезьких колоніях, а в 1474 р. «козаки» золотоординського царевича Касима пограбували в степах купецький караван тих-таки кафанців, та й узагалі, як скаржилися кафанські купці, їм постійно задають збитків ці степові добичники – «наші сусіди».

Під 1492 р. серед таких небезпечних сусідів уперше фіксуються козаки-християни («киїне і черкаські»), які в гирлі Дніпра напали на турецький корабель. У

відповідь на скаргу великий князь литовський обіцяв провести розшуки пограбованого «серед козаків» у Черкасах. Коли в 1493 р. черкаський намісник князь Богдан Галинський напав на татарський фортецю Елі [Очаків], хан теж називав воєнків із загону Галинського «козаками». У привілеті 1499 р. київському воєводі на стягнення податків із тубільного та приїзлого населення знову натрапляємо на козаків, котрі повз Київ «ходять водою на Ніждо Черкас и далій». А в 1502–1504 рр. хан звинувачує «київських і черкаських козаків» у нападах на Дніпрових переправах на його купців та послів. Задовольняючи скаргу, черкаський намісник великого князя «вседня на конь за тими анхими людьми козаками гонял», і, як було повідомлено ханові, «тих людей многих покмашии шмаю казнал».

Звичне вживання слова «козак» порівно і татарськими, і руськими адміністраціями свідчить про те, що в порубіжному ареалі кінця XV ст. воно було цілком звичним і прикладалося як до татар, так і до руснів, позначаючи, з одного боку, найманіх караванних конвоїрів та воєнків прикордонних загонів, а з другого – розбійників, які промишляли грабунком на степовій дорозі. Так чи інакше, а тих і других – руснів і татар – годувало «козацьким хлібом» (як стали говорити пізніше) Полє. Коли згодом козаки-християни розмножилися настільки, що витворювали вже окрему соціальну групу, яка освоювала степове порубіжжя, поєднуючи розбійництво з сезонними промислами, поняття «козак» доповнилося ще одним значенням – нікому не підлегла, вільна людина. Християнське козакування (і вартівниче, і розбійницьке, і господарське) настільки швидко й упевнено утверджалося в првві на існування, що саме слово «козак» стало асоціюватися переважно з християнином, чий життя пов'язане з Полєм, а козаки-татари понаду щезають,

хоча на епізодичні згадки про них натрапляємо ще й у другій половині XVI століття. Наприклад, під 1561 р. фіксуються «татарські козаки» з Білгорода, яких найняв «на службу господарскую» канівський староста, князь Михайло Вишневецький.

Відтак, «щезнення» козаків-татар, найімовірніше, було відносним: вони просто змішалися з руською козацькою масою. Тогочасні джерела (на жаль, дуже нечисленні) не дають відповіді на питання, як швидко відбувалася християнізація та мовна асиміляція цього степового допліву. Туркські імена десятків князів, каякіців і черкашан, зафіксовані ревізією порубіжних замків середини XVI ст., опосередковано свідчать, що козацьке середовище якнайменше турбувалося «чистотою крові» своїх членів. Ось, для прикладу, ці характерні імена в головному козацькому гнізді – Черкасах: Балаш, Бахта, Байдак, Брухан, Бут, Гусейн, Каранда, Кіптай, Кудаш, Махмедер, Малик-баша, Моксак, Ногай, Охмат, Теребердей, Толук, Чарлан, Челек, Чигас, Чурба та ін.

Аж до останньої чверті XVI ст., про що детальніше мова піде далі, козацтво – це ще заняття, а не соціальний статус. «У козацтво», себто степовий промисел (від рибальства й мисливства до конвоювання караванів та принагідного розбою на широкій дорозі), ходили переважно подніпровські місцани й бояри, збираючись у тимчасові промислові ватаги або наймаючись для варт і конвоїв. Дехто йшов «у козацтво» на сезон, а дехто, бездомний і безсімейний, жив із нього постійно, лише змінюючи у подніпровських містах – Києві, Каневі, Черкасах (таким людям документи називають «прихожими козаками», вказуючи, як, наприклад, у черкаській ревізії 1552 р., що їх у місті перебуває не «ровно завжди, але яко которых часов»). Збройний супровід слідили караванів по степових дорогах до Києва, що належала до офіційних обов'язків черкаського на-

місника, теж здійснювався козацьким контингентом. Іншим варіантом козацької ватаги був кішиний загін, очолений «отаманом», що збирався для певної розбійницької акції – нападу на купецький караван, посольську ватагу чи на татарських чабанів. Показово, що, згідно з установленням князем, великокняжому наміснику Черкаського замку належала десята частка награбованої здобичі: «пашцир, або ківа, або татарина, себто бранець». З першої чверті XVI ст. антитатарські експедиції починають організовувати й самі прикордонні намісники, вербуючи до своїх загонів («почтів») значних до ризикованих пригод і добре навічених степовій тактиці бою козаків (саме з цієї сторінки почнеться повільне перетворення степових добичників на окремий збройний стан, про що мова піде далі).

Про витоки української козацчини історики сперечаються, починаючи зі зливу XVII–XVIII ст., коли, згідно зі щойно народженою козарською легендою (ми до неї ще повернемося), появу козаків стали стотожнювати з давньою степовою людністю – воївинами козарами, або козарями. У новітній історіографії XIX–XX ст. роль ферменту, з якого виростало козацтво, приписувалася як прийшлому, так і місцевому населенню. На роль першого, зокрема, вчені пропонували: тюркське плем'я «чорних клобуків», яке в давньоруські часи замешкувало пограниччя зі Степом Поросси; плем'я черкасів, або черкасів – гілки «чорних клобуків», що населяли Тмуторокань, а згодом мігрували з Південної Кавказу до Дніпра, нібито заснувавши тут Черкаси; мешканців татарських колоній, утворених на Київщині за Володимира Ольгердовича й Вітвата, де тюркський елемент перемішувався з місцевою людністю.

Споконучи цим гіпотезам, дехто з прибічників тубільного походження козацтва проводить паралель між козацькою спільнотою та киево-руськими візовими гро-

мадами, котрі в литовські часи нібито перетворилися на військово-службові колективи, підлегли великому князеві, проте зберегли віковий лад. За іншою версією, корені козацтва належить шукати в автономних громадах так званих «болохівців», які після монгольського завоювання вийшли з-під влади місцевих князів і прийняли протекторат золотоординських ханів, або серед «бродників» – слов'янської людності, що мешкала, згідно з літописними згадками, в пониззях Дунаю. Гнучкіша тубільна гіпотеза виводить початки козацтва із сезонних ватаг мешканців Середнього Подніпров'я, що простували на уходи в Поле та пониззя Дніпра для рибальського й мисливського промислу. Врешті, в радянську добу «уходницька» версія доповнилася класовим акцентом: згідно з цим поглядом, появу козацтва пограничного населення стала посприяти загостренням соціальних суперечностей, які нібито штовхали селян до масових утеч на вільні землі. Заперечуючи таке «оселяненнє» проблеми, Сергій Леп'яко слушно зауважив, що аж до кінця XVI ст. малорухавці й прив'язані до землі селяни аж ніяк не могли служити базою для козацтва – на відміну від воєнізованих місць ворубичних міст і, передусім, від напівпривілейованого прошарку бояр-слуг. Саме вони, на думку дослідника, становили реальний резерв козацтва – як «група ризиків», тотожна козацтві за своїми військовими функціями, а з часом – і за претензіями на «рицарський» статус.

Як бачимо, сам лише короткий перелік поглядів свідчить, наскільки дискусійним є питання про витоки козацтва. Принциповим розходженням у спорах істориків XIX ст. було те, чи розцінювати козацтво як органічне явище, що виростало з надрусського життя, чи визнавати його за феномен запозичений, відгомін тюркського світу. Впродовж XX ст. цей аспект спору

відступив на задній план, а перевагу здобула ідея тубільного походження козацтва – як репліки чи то городян-уходників, чи селян, чи дрібних бояр Середнього Подніпров'я. Врешті, впродовж останнього десятиліття став усе наголосніше акцентуватися фактор так званого Великого кордону – проміжного терену між осілою (європейською) та кочовою (степовою) цивілізаціями, де потреби оборони підштовхували до появи типологічно схожих воєнізованих груп: граничарів у Хорватії, секеїв та гайдуків в Угорщині, донських козаків у Московії, врешті – запорозьких козаків у Великому князівстві Литовському. Ідея Великого кордону, як бачимо, теж чітко відділяє місцеве осіле населення від тюрків-степовиків. У цьому протиставленні, гадаю, мало сенсу, хоча б тому вже, що жива історія – це не розкреслена шахівниця, і в житті будь-якого етносу наварід чи знайдеш явище, яке виникало б саме з себе, не облупуючись силою-силенною подеколи непрямих і важко вловлюваних сторонніх впливів. Тож і в проблемі генези козацтва доцільно шукати передусім баламс «свого» з «чужим», бо саме з такого сплаву народилася козацька спільнота.

Міркуючи строго, тюркське й українське козакування – це речі різної генетичної природи, об'єднані лише наявністю спільного полігону – Поля. Козаків-татар породжував розклад родовісвітних відносин, із яких виламувалися свавільні одиниці. Натомість перші козаки-християни, котрі здаються ніби дзеркальним відбитком своїх татарських колег, були раніні носіями індивідуалізму, протиставленого державі та її контролю. Окрім того, збройно-сторожова й розбійницька функції у слов'янському козакуванні від самого початку йшли в парі з промислово-господарськими заняттями на степових угодях, а неводозі – і з піонерським землеробством. Останнє, цілком чуже

кочовому світові, прокладає шлях просуванню в Поле осілого способу життя, здійснюючись на власну руку й з власної ініціативи і не лише не потребує підтримки офіційних влад, але навпаки – уникати їхнього нагляду.

З цього пункту бачення козацької ватаги XV ст., безумовно, не були кардинальним нововведенням. Їх віддаленням аналогом слушно вважають напівосіловану-напівпронислову слов'янську людність рубежів XII–XIII ст., згадану в літописах під назвами бродників і берладників, що мешкали в пониззях Дунаю й Дністра у тісному суспільстві з половцями, не підпорядковуючись безпосередньо князівській владі. В битві на р. Калці 1223 р. бродники взагалі виступали на боці монголів, що свідчить про еластичність бар'єру між ними й людьми Степу. Поселення в районі Дніпровського Низу, зокрема, на острові Хортиці, археологічно зафіксовані в XIII–XIV ст., дослідники теж умовно ідентифікують як «бродницькі». Їхні мешканці провадили напіввійськовий-напівмирний спосіб життя, займаючись рибальством, полюванням, лодманством на торговельних транзитних шляхах, а також, як і згадані в XIV ст. татарські козаки – конвоюванням купецьких караванів. Найхарактерніше, що ці поселення були етнічно мішаними, слов'яно-тюркськими. У другій половині XIV ст., ймовірно, із заходу Золотої Орди, вони приликали своє існування, і далі аж до кінця XV ст. Поле контролюють татарські козацькі ватаги, доки, своєю чергою, не розчиняються поміж козаків-слов'ян.

Перед нами – не менше гігантський матеріал, де певна критична маса в суспільстві двох етносів, руського й татарського, переміщується то на користь однієї, то на користь другої сторони. В центрі її, на буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, за власними законами виживання побутує етно-

контактна зона, освоєна відчайдушними авантюристами з обох сторін. Цей мобільний пояс-амортизатор не переймається етнічними й реалійними упередженнями. Нічні люди на нічній землі – ось головна суть «людей Поля», які взаємно перемішують одяг і тип їжі, мову й звичаї, зброю й навички та спосіб виживання. Політичні зміни кінця XV – першої половини XVI ст., про які мова піде далі, остаточно прибігають степових дощучиків до руського берега. За вірою вони на цей момент іще навряд чи однорідні (навіть набагато пізніше, у 1578 р., королівський посланець писав про козаків-черкашан, що вони «релігії переважно магометанської» (нехай це твердження і навіть не екзотичним виглядом черкаських «молодців», однак цілком нехтувати його не варто). Що ж до мови, то українсько-татарська двомовність серед козацтва була досить поширеною явищем і в набагато пізніші часи, тож немає сумніву, що вона побутувала тоді, коли тюркський компонент населення прикордонних замків був іще доволі виразним. Утім, по татарській бік кордону теж не було проблем із руською мовою: нею писано листи кримських ханів XV–XVI ст. до великого князя литовського, а деякі татарські дани вільно говорили по-українському. Записання ж козаками-слов'янами побутових реалій від своїх татарських колег переконливо фіксується і в їхньому зовнішньому вигляді, і в заміні назв для буденних широкочованих коней. Як і татари, козаки почали іменувати свої становиські коні, тимчасові сагайдаками, гірля річок, у яких промишляли, сагами. Руський меч був замінений на криву татарську шаблю, руські гуслі – на кобзу, зорти – на шаровари, довге слов'янське волосся – на оселедець. Своїх молодих слуг вони стали називати вже не отроками, а джурами, свої гурти не дружинами, а ватагами; до війсь-

кової зграбтки ввійшла торкська попитка осягу, булава, бичук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Не дарма турки існували заворожі «бутталами», себто завданні народом.

Це не можна дивувати. Адже порубина степової смуги, на якій сформувалася козацтво, була не територією «між Сходом і Заходом», а органічною частиною «Сходу», де торкські народи віками жили й мали свої держави, як ханат печенігів, Куманів, Золотої Орди, Кримський ханат, Ногайська Орда, Булджакська Орда. Тут, отже, крім боїв, точилися постійні побутові контакти між степовиками й руськими – на переговорах, у торгівлі, у спілкуванні з узалежаними ними несамостійними, особливо жіночки, що ставали дружинами й матерями серед чужого народу, вертаючись в свої нові родини по крамляні елементи традиційної побутової культури стосую, з якого ввійшла. Воляки на інтелектуальному чи духовному рівні були незрівнянно меншими через християнсько-ісламський бар'єр, тому побутове взаємопроникнення ніколи не оскомовилося, існуючи саме по собі, поза сферою писемної культури. Навпаки, в ній збройне протистояння та лінгвістична несамостійність упередженість до «бусурман» створювала стійкий негативний стереотип, перешкоди до науки й красивого письменства новітніх часів – із баченням своєрідною амерікою на торкській Схід як символ абсолютної ворожості. При цьому, доприкид, так і замовчати неслухавання, чому врівноважить багатьох сьогоденних українців спираються на торкську новину основу, чому кавказцями в Україні вважати ся цілком неслов'янський тип краси, а класика української фольклорної культури – думи – є яскравим народженням айбської моделі мислю.

У цьому контексті навряд чи правильно вважати новину козацтва пасадком

споконвічного протистояння осяго кайборобського побуту з кочовою цивілізацією, як звично твердять. Навпаки, поява козаків – це свого роду компроміс із Подем, де саме життя створило еластичну буферну смугу, на якій посядалися навички викликання в Полі з орієнтацією на цінності осяго світу. Козаки й татари ввійшли до історії нероздільно заучені розумком узалежаних віддалат, немов аверс і реверс однієї медалі. Тим-то їхні війни так легко переходили у військову взаємодію, а обмін полоненими й торгові контакти тривали взагалі безперервно, на що, зокрема, вказує величезна кількість записки, яку під 1572 р. подає сучасник Бартов Папроцький. При впадінні р. Кінськй Воля в Дніпро, пише він, є урочище Карадубина – це місце збору, або ринок, де татари й козаки провадять свої торги».

Кримський ханат – катализатор козацтва

Спробам закопати Поде, розпочатим із Вітовта й Омельковичів, коли коронні Київського князівства отримали гирла Дніпра й Дністра, покладали край кардинальній зміні, що настала у Причорномор'ї в середині XV ст. після відкриття Кримського ханату. Заволодінням в часі Батиски закопав причорноморський Кипчакський степом, татари поширили свій контроль і на Крим, де мешкала строката суміш грецького, італійського, половецького, вірменського та слов'янського населення. Помалу осядаючи у степовій частині півострова, татарські орди (палатині держави) поділи більше усамостійнювалися від далекого привольного Сарая – політичного центру Золотої Орди, а ханські намісники ставали все незалежнішими. Врешті, одному з них, Хаджі-Герезо, вдалося у 1428–1430 рр. задляти початок власній державі – Переполській Орді, або Кримському ханатові.

Здобувши незалежність і престол за допомогою великого князя литовського, Хаджі-Герей до смерті (1466 р.) користувався підтримкою русько-литовської верхівки в боротьбі з так званою Великою Ордою, котра претендувала на зверхність над рештою новоутворених каанатів – Астраханського, Казанського тощо. Союзницькі стосунки з Візантією підтримував спершу і син та престолонаступник Хаджі-Герей – Менгаї-Герей I (1468–1514). Не отримуючи, проте, достатньої активної допомоги ні від Казимира IV, ні від його спадкоємців, кримський хан почав шукати союзників у Москві, протиннику Візантії. Першими наслідками цієї згубної для Великого князівства Литовського й Польського королівства переорієнтації стали князівні походи кримчаків 1474 р. на Галицьку Русь та Поділля, з 1482 р. на Київщину, здійснені на домагання Івана III, який обіцяв Менгаї-Герейові підтримку в боротьбі з Великою Ордою в обмін на спустошення земель «воєного нашого недруга короля». Зокрема, 1 вересня 1482 р. хан дощенту спалив Київ, узав штурмом замок, полонив безліч людей й самого князьського воєводу з родиною, пограбував князьські храми і з величезною здобиччю повернувся до Криму, надіславши в дарунок у Москву на знак союзницької вірності золоту чашу й анжос [таріа], вивезені з Софійського собору.

Київський погром 1482 р. відкривав драматичний ланцюг князівних походів Менгаї-Герей та його синів і бейів [вельмож], які до середини 1530-х рр. повторювалися практично щороку, в Поділля, Галичину, Волинь, Галичину, Малу Польщу, Білорусь і навіть далекі закарпатські Литви. Ось позмура хронологія перших двадцяти літ цього степового урагану: 1483–1487 рр. (Поділля), 1488 р. (Поділля), 1489 р. (Київщина, Мала Польща), 1490 р. (Волинь і Галичина), 1493 р. (Київщина), 1494 р. (Поділля, Волинь),

1496 р. (Волинь), 1497 р. (Волинь, Київське Полісся, Брацлавщина), 1498 р. (Галичина, Підгір'я, Поділля), 1499 р. (Белзське воєводство, Поділля, Брацлавщина), 1500 р. (Берестейщина, Київщина, Волинь, Галичина, Мала Польща), 1502 р. (Волинь, Берестейщина, Галичина, Мала Польща, Покуття), 1503 р. (Чернігово-Сіверщина, Полісся, Поділля, Покуття), 1505 р. (Білорусь, Литва, Берестейщина, Поділля, Галичина).

Перераловано тільки білімі походи, з відбувалися ще й набіги менших татарських загонів (чамбулів), які, проступючи вглиб країн, змітали все живе на своєму шляху. Саме в часи Менгаї-Герей склалася провідна практика спалити Польщею і Великим князівством Литовським щорічної данини («упоминки») кримському ханові, що бупімот мало утримувати кримчаків від нападу, хоча насправді не втручавало. Алеж економічною основою степової Герейми держава був грабунок сусілів і захоплення полонених (ясир), котрих продавали на відомих їде з часів Золотої Орди всьвітльотих ринках у Кафй, згодом теж – у Карасу-Базарі й Ахкермані. Ханське військо, що являло собою загальне ополчення віального толоб'юго вассалів (до служби були зобов'язані всі мужчини віком від 14–15 років), було досконало пристосоване для бланславичних переміщень. Ідуци в похід, татарський вожд брав із собою по трох-чотирьох коней, пересідаючи з одного на другого на бігу. Це дозволяло долати за день до 100 км, тобто становило рекорд, недосяжний для жодної з європейських армій. Окрім того, вождий татарки, вирушаючи в похід, обов'язково від 3–4-місячної запас сущотих харчів, тож військо ніколи не було обтяжене обозом, з оскільки не вживало артилерії (ї вважали – не любива й болдове вогнищальної зброї, покладавшись лише на стріли та шаблю), це дозволяло йому ще більшої маневривотности.

64. Татари виводять вояк.
Дереворіт 1488 р.

Що ж до виправ по всьор, то їх тактика була відпрацьована до автоматному й ґрунтувалася на блискавичності нападу, продуманому розсіянні малих загонів і відсуті вросип, що неймовірно утруднювало переслідування. Чисельність захоплених бранців залежала від типу походу. Жертвами загальною походу Орда, очоленого самим ханом чи кимось із його братів, ставало до 3 тис. чол.; середні кількатисячні виправи, що звалися «чалуа» (звідси чамбул), приносили людоловам банзюко 3 тис. бранців. Типово грабіжницькі набіги дрібних загонів, так званіх беш-баш [дослівно «п'ять голів»], які найчастіше практикувала Ногайська Орда без відома кримського хана, виводили в неволю по 200–300 осіб.

Наслідком погромів, яких Русь не пам'ятала з часів Батия, стали величезні господарські спустошення і втрати в людях, фізично знищених або виведених у полон. За кілька десятиліть руські землі перетворилися на головне джерело постачання рабів на невільницькі ринки Криму й Стамбула, де їх продавали, як свідчать очевидці, за'язанини за шні по десятку, у найвіддаленіші закутки Передньої Азії. У 1548 р., оповідає посол великого князя литовського, якийсь єврей-міняйло в Пе-

рекопі питав його, дивуючись на безкожечні ваалки бранців, гнаних із піаночі:

«Чи це залишався люди у вашіх землях, чи ні, і звідки їх там береться так багато?».

В останній чверті XV ст. перед Великим князівством Литовським та Польським королівством утверще зблизюка по-стала й інша грізна сила – турки. Завоювання Константинополя (1453 р.) й утвердження на Балканах, де на землях колишніх візантійських володінь було утворено провінції турецької Румелії, розв'язувало руки турецьким султанам. Після греків, болгарів та сербів надійшла черга найближчих сусідів Русі – Криму та придунайських князівств. Молдова й Волощина були обернуті на васалів-данників Османської імперії, а в 1475 р. султан Мегмед II Фатім [Завойовник] здійснив блискавичний морський похід на Крим, посередньо ув'язнивши хана Менглі-Герей в одній із кримських фортець. Головною метою походу було захоплення Кафи [нині Феодосії] – столиці генуезької колонії, що існувала в Криму з 1260-х років. Після падіння Кафи до султана перейшли й інші торгові міста побережжя, ті підпорядковані: Матрега [Тамань], Во-

спро [Керч], Мана [Анапа], Чембало [Балаклава], Согдея, або Сурою [Сулак]. Зайнятому з ув'язнення Менглі-Герсю не залишалося нічого, окрім як визнати себе в 1478 р. васалом султана, причому в Стамбулі мусили завжди перебувати у ролі заручників найближчі родичі хана, а до прямого відання турецької адміністрації переходила прибережна чорноморська смуга від Балаклави до Керчі з центром у Кафі, де розмістилася резиденція султанського намісника.

Десятьма роками пізніше Туреччина витиснула Молдову з портів-фортець Килії в гирлі Дунаю та Аккермана [Білгород] в гирлі Дністра. Показово, що походив кримчаків углиб Польського королівства й Великого князівства Литовського збіглися з активізацією турків у Дунайсько-Дністровському межиріччі, символізуючи початок протистовня, що йому судилося розтягнутися на три наступні століття.

Лицарі християнства у мусульманському збранні

Руйнівній татарській навалі литовські й польські влади не мали чого протиставити. Невеличкі прикордонні замки, де доволі швидко населення могло перечекати тервовий напад, не задовольняли потреб масштабної оборони. У скарбниці Великого Князівства коштів для утримання регулярного війська на пограниччі не вистачало, а почергові «попільні сторожі» бояр, які роз'їздилися чатували на татарських шляхах і переправах, могли зупинити просування дрібних татарських ватаг, але не ханської армії. Не набагато краще виглядала й оборона південних кордонів Польського королівства, де від кінця XV ст. уряд утримував наймані кінні загони, чисельність яких становила тисячу-дві воїнів, тобто була теж вочевидь малою. А

65. Mehmet II Fatih.
Портрет Джамаліе Беліні кінця XV ст.

збір шляхетського ополчення проти набігу вимагав часу, якого не гавала бистрокінна Орда. Тож окремі гучні перемоги над татарами (як-от 1512 р. під Вешніцем на Волині чи 1527 р. на р. Вільшаниці в Київщині) не розв'язували проблеми.

Відтак головною відповідальність за безпеку південно-східних околиць фактично перекладалася на ініціативу й особисту винахідливість прикордонних адміністраторів. У Великому князівстві Литовському до них належали, окрім київського воєводи, кам'янецький, черкаський та вінницький замкові намісники (старости), а в Польському королівстві – кам'янецький, хмельницький і барський старости, кам'янецький каштелян, тобто комендант замку й замкової залоги Кам'янець-Подільського, і так звані «коронний стражник», до чийх обов'язків входила організація варт і розвідок на татарських шля-

ках, а також описання місцевого населення про наблизення небезпек.

За цих обставин своєрідний «воєнничий спорт», який дотепер проявлявся у «мушкетерів» татарських купців та чабанів козацькими ватагами, почав набувати суттєво іншого сенсу. Епізодичні сутички спровоковані переростали у безперервну партизанську війну, що спершу проявлялася у погоні за татарськими чамбулами з метою відбити бранців, а далі – і в каральних походах вглиб ханської території. Ініціаторами таких експедицій, а часто і їхніми безпосередніми ватажками, були прикордонні урядники, які збирали й фінансували загони воїків, широко залучаючи до своїх збройних потів козацтво.

Скажімо, вже під 1568 р. згадується перемога над татарами одного з киявських адміністраторів – Семена Полозовича, якого пізніший хроніст називає «Полоз Русак, славий козак». У 1516 р. кміський староста Предслав Лянцкоронський (якого згодом легендарна традиція прославила як першого «запорозького гетьмана») здійснив похід на Очаків; оповідає, що він

проїшов усю Европу, побував також в Єрусалимі та в різних варварських краях і там багато навчався воєнного мистецтва.

У 1520-х рр. той-таки Семен Полозович разом із чорнобильським намісником Криштофом Кмітичем, «собравши малий почот козаків, на Низ Дніпром до Києва и давай до Тована ходили», де протягом тижня витримали запеклий бій, не пропускаючи татар через переправу.

Провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти пізніша легенда приписує киявському й черкаському старості 1514–1535 рр. Остафію Івановичу Дашковичу. Постає цілком людина вскраво віддзеркалює напівтатарський-напівруський колорит тодішнього

Подніпров'я. Найвірогідніше, як і чимало інших родовитих киявських панів, Дашкович походив із тюркського кореня й органічно вписувався у воєнські закони Пола, то йдучи походами на чолі татарських загонів проти Московії, то воюючи з козаками проти татар і розправляючись із противником у душі жорстоких звичаїв своєї доби. Один із сучасників описує його так:

Його лице, весь вигляд тіла й одяга – все було често татарське. Він знав їхню мову, часто бувачи на розвідках, залізнався невпізнаним у їхньому таборі. Його вважали за татарина, і завдяки цьому, довідавшись про їхні справи, він розбивав їх ущент, а посланців татарських, висланих до нього, виставляв на страшенну ганьбу, саджаючи на палі в степах у тих місцях, де проходили татари.

З гучніших експедицій Дашковича належить згадати участь у поході Предслава Лянцкоронського 1516 р. на Очаків та Білгород; у 1523 р. він здійснив власний напад на Очаків, коли фортецю було взято штурмом і спалено, а в 1528 р. – повторний напад на Очаків (разом із Лянцкоронським). У 1532 р. Дашкович обороняв Черкаси від кримського хана Саадат-Геря, котрий намагався здобути місто за допомогою турецького корпусу винчарів, а після безуспішної облоги запросив хороброго русина на бенкет, де, як оповідає хроніст, вони «побраталися». Утім, з попередняком Саадат-Геря, Менглі-Герем, Дашкович у 1521 р. теж цілком «по-братерськи» ходив на Москву й Казань, що можна вважати першою з відомих козацько-татарських спільних військових вправ.

Скількох козаків залучував Дашкович до бойових операцій, видно, зокрема, з того, що козацький загін, який брав участь у його останньому поході 1535 р. на територію Московії, налічував три тисячі.

В 1533 р., запрошений на сейм Польського королівства, Дашкович виклав свій проєкт організації регулярної прикордонної служби. Згідно з ним, одна група козаків мала б на чайках (човнах-довбанках) вартувати біля дніпровських переправ, а друга – стерегти татарські шляхи кінними роз'їздами. А на островах нижче порогів досвідчений воєв радя спорудити кілька фортець (невдовзі саме цю частину проєкту зреалізує князь Дмитро Вишневецький на острові Хортиця). Сейм схвалив проєкт, але за браком коштів його не зреалізували. Втім, так само не здійснювалися й два попередні плани, коли Зигмунт I у 1524 р. доручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмітиту завербувати козацький загін для походу в пониззя Дніпра, а 1525 р. виношував задум знищити кордон залогою козацької сторожової ніліції чисельністю до одної-двох тисяч воєнів.

Послугами козаків користувалися й урядники польської прикордонної смуги – вже згаданий хмілницький староста Предслав Ленцкоронський, його старший брат кам'янецький староста Станіслав, коронні стражники Якуб Струсь та Миколай Сенявський, ротмістри воєнничих кінних рот Ян Сверчовський, Якуб Сецегінювський, Юрій Язловецький. 1540 р. барський старостою (у Барі резидували прикордонні роти) став шляхтич німецького походження з Силезії Бернард Претвич [Pretvic], який до смерті († 1561) невтомно й відважно здійснював сторожові рейди вздовж подільського пограниччя, то ганяючись за татарськими ватагами во

46. Татарська переправа через річку. Малюнок Гійома Лавасєра де Боллєна 1660 р.

Полі, аби звільнити захоплених бранців, то влаштовуючи власні каральні експедиції під Кляшів, Ахкерман, Очаків і навіть у Крим. Сучасники вважали його неперевершеним героєм прикордоння – «муром подільських країв»; говорили, що поки був живий Претвич, татарські шляхи «зросли травою», бо степовий рицар за неповний 21 рік свого урядування в Барі 70 разів вступав у битви з татарами і стільки ж разів перемігав.

За'язки Претвича з козаками у тогочасних документах висвітлено радше натяками: то він пропонує виставити сторожовий загін, називаючи їх «лежанням на Полі між шляхами, яке зветься козацтвом»; то вирушає у черговий похід, аби шукати замість себе в Барі загін на чолі зі «старшим козаком»; то найже відверто диктує козацьким нападам на Очаків 1545 р., хоча й заперечує це публічно. За цією двозначністю (яку розуміли вже сучасники), прямо вказуючи, що Претвич воєв козацькими силами) стояла висока політика. З 1540-х рр. козацьке питання почало вперше відігравати дестабілізаційну роль у внутрішніх Польського королівства з Османською імперією. «Козакування», тобто партизанські війни в Полі, було серйозною зачіпкою для конфлікту, чого польський уряд намагався уникнути, слушно остерігаючись збройного зіткнення з могутніми османами. В офіційних відповідях на протести кримчаків і турків регулярно звучить відмова, нібито ініціатори чергових вилазок – це

свійські люди, степова наволоч, козак з Поля, які не мають постійних осель, живуть, мов дикі звірі в полях, з грабунку, не піддаючи жодній утраті, тому їх годі спіймати і покарати.

Королівські посам й секретарі, звісно ж, лукавили, добре знаючи, хто насправді стоїть за козацькими ватагами, озброюючи й споряджуючи їх у походи та на штурми ханських фортець, що коштувало надто дорого, аби бути під силу «степовій наволочі». У 1536-х рр. за експедиціями такого роду виразно проголомається постать віницького й брацлавського старости князя Семена Провського, у 1540-х – його наступників на старостуванні, князів Федора Сангушка й Богуща Корещького (Претиня, описуючи один зі своїх походів, називає останнього своїм «осадулом»). Упродовж 1550-х рр. козаками дригують черкаський староста князь Дмитро Сангушко та князь Дмитро Вишневецький, про якого детальніше піде мова далі. «Козакували», як уже згадувалося, й подільські та галицькі магнати – Дячдоронські, Язловецькі, Сенявські, Струсі. За їхню протекцію, а нерідко й за особистої участі, козаки ходили в Поля, і в татарські улуси, і на Очаків.

Під впливом кримської агресії промислова ініціатива простолюду, ще донедавна – основна мета козакування, почасти відступає на другий план, а на перше місце висувається боротьба з набігами. Збройне козакування розросталося поза контролем уряду, втягуючи в себе щодалі більше бояр, шляхтичів та міщан із прикордонних міст. Аби уникнути конфлікту з Османською імперією, уряд уже в 1540-х рр. пробує накладати перші штрафні санкції за виласки в татарські улуси, на що прикордонні урядники завжди мали відповідні наповкати: вони не завжди, а оборонялися чи намагалися внаслідок нападу (хоча тільки Поля знало, як там було насправді).

Утім, карає героїв прикордоння доволі символічно, бо загальні симпатії схвальнося на їхню користь. Головним тлом для цього служили антитурецькі настрої, які від кінця XV ст. надовго стали однією з визначальних тем європейської публіцистики, особливо на теренах ближчого сусідства з Османською імперією. Для прикладу, сама лише бібліографія творів антитурецького спрямування в європейських літературах XVI ст. нараховує близько 2,5 тис. позицій. Це й не дивно: султанські погроми на Балканах, у Болгарії та Угорщині, поганання кількох християнських держав, загибель тисяч людей не могли не викласти резонансу. Ненавистю та страхом прославу «турецька тема» і в письменстві Польщі, для якої наприкінці XV ст. османська загроза теж стала актуальною. Антиісламські мотиви живлять поезію, хроніки, вчені трактати й публіцистику. Багато уваги приділяється заходам відвернення турецької небезпеки, і тут своє логічне місце знаходить постать козака – християнського лицаря з переднього краю протистояння.

«Терплячи голод і нужду, стоїть він, мов мужній лев, піднісши правидо, і жадає лише кривавої бесіди з невірними», – написав у 1575 р. Бартош Папроцький про козака-князя Богдана Ружинського в книзі «Паншоа, або прославлення панів і панят руських та подільських земель». Геройований образ козака як християнського лицаря оформувався не відразу. Наприклад, у праці краківського інтелектуала Мацея Меховського «Трактат про дії Сарматії», котра вийшла друком у 1517 р., козак ще змальований традиційно: цим словом, говорить Меховський, «називають хлопця, підданого, пішого або кінного волоцюгу». Але вже 1558 р., у книзі Еразма Глігнера, виданій у Кракові, наставляємо на цілком протилежне:

Козацтво, над яким опікуються гідні й умілі люди, що неариятели-татар, грубо харварів, б'ють і перенають, як це було раніше і є тепер при Претвнці, князі Вишневецькому, Проконі Селявському та іншк, воїстину беддоган-них і знаменитих геркулесак... Як шко-ли потрібні для навчання, так козаки – для оборони кордонів. Тільки тоді або до того лиш часу Польща процвітати-ме, поки в ній будуть добрі козаки.

(Переклад Дмитра Наливайка.)

На 1570-ті рр. припадає поява кількох книжок у Західній Європі, що послужили підставою для кристалізації образу воєнного козака як захисника християнського світу. Із симпатією описує козаків, внутривалк і мужніх степових воїнів, Ян Красінський у трактаті «Polonia», виданому 1574 р. в Болоньї. Основну заслугу в перемогах волоського воєводи Івоні над турками приписує козакам Асо-нарда Горєцький, чия книга «Опис війни Івоні» вийшла 1578 р. у Франкфурті-на-Майні. У цьому ж році працю Горєцького перекладено з латини на німецьку й надруковано в Базелі. Її перекладні Генігер уніс до тексту у загальнокваліні назви епі-зодів, чимало з яких промовисто підкреслюють провідну роль козаків у війні з турками, як-от: «Ворог падає під ударом козаків»; «Козацька перемога й чет-верта поразка турків» тощо.

Про хоробрість і воєвничність козаків описує у своєму «Описі Європейської Сарматії» (Краків, 1578 р.) Алєксандро Гваньїні; за його словами, козацтво

найже безперервно воєє з перекопсь-кими татарами, роблячи напади на їхні землі і забираючи від них табуни та все те, що можна знайти у тому краї.

Втім, екзотика самого Поля, а також схожість одягу й зовнішнього виду ко-заків і татар подеколи спричиняла кур-йозну плутанину. Горєцький у згаданій

67. Герб князі Ружинський

«Полонії», змальовуючи військову тактику татар, приписує її козакам. Андре Те-ве, автор «Всесвітньої космографії» (Па-риж, 1578 р.) характеризує «дніпровсь-ких черкасів» (так він називає козаків) взагалі як мусульман, між якими «немає жод-них християнських пристанищ».

Запорозька Січ князя Байдя-Вишневецького

Землі, які нагромаджувалися впродовж першої половини XVI ст. і в способі жит-тя, і в загальному образі степового добув-ника-козака, логікою власного розвитку підтовжували до організаційного оформ-лення козацтва у спільноту, яка сарни-ла би виживанню людини в умовах постій-ної небезпек. Міцніший ритм буття, де цювнті належало бути готовим до ризи-ку, покладаючись лише на власну муж-ність та Божу ласку, вимагав інших форм соціального групування, іншого внут-рішнього закону й порядку, ніж той, що його пропонували інституції стабільно-го світу. Тож фундаментальні «закони» козацької спільноти, які склалися в се-редній XVI ст. і є достатньо відомі з пізні-ших прикладів, просто не могли бути

імажини, бо інакше не вжила б сама спільнота. Найперше – це мала бути група рівних, у якій перевага надається фізичній силі, витривалості й швидкій реакції на небезпеку, а не роздільності чи заможності. Далі – козацька спільнота не могла розділятися на «своїх» і «чужих» за етнічною чи якоюсь іншою ознакою (як властиво стабільному суспільству тих часів), оскільки її членів єднала анда спільність «Ми», протиставлена загрози ззовні. Врешті, почуття «Ми» мусило абсолютно пряталакувати кожне конкретне «Я», бо тільки це забезпечувало колективну захищеність; відтак, авторитет атакаків за- лежав насамперед від їхньої здатності виконувати колективну волю групи, що гарантувало необхідну в екстремальних умовах єдність у досягненні мети.

Модель такої замкнутої групи є характерною для арабських корпоративних союзів та чоловічих військових братств. Відлуння глибокої давнини справді чувається у багатьох внутрішніх змичах козацької спільноти, як-от: заміні зрешого імені на ному, зливане в колективі (пор. знамениті козацькі прізвиська); способи ухвалення рішень методом «загальної згоди», коли опоненти просто збивають; забороні допускати жінок до місцез перебування колективу; практиці, згідно з якою новачки мусять обов'язково пройти вишкіл на Січі (ініціацію), жувати далеко від людських осель і беручи участь у походах, себто війні й грабунку.

Поштовхом до об'єднання розпорощених ватаг і громадок у згуртований колектив згаданого тилу стала поява всеравого лідера, наділеного і реальною (майновою) і харизматичною (для Русі – княжою) потенцією. Цим виногом ідеально відповідав авантюрний християнський герой-рицар, князь Дмитро Вишневецький, який увійшов в історію від козацьким прізвиськом Байда [з татарської – «безтурботний чоловік»].

Серед тих представників суспільної еліти, котрих штовкала в Поле жадоба пригода і рицарської слави чи особисті честолюбні прагнення, князь Вишневецький, за образним висловом Михайла Грушевського, пролетів особливо «блнскучим, променямним метеором по українському небосхилу». Народився князь Дмитро у Вишневі на Волині, в родовому гнізді князів Вишневецьких. У 1550 р. його, як помітну постать українсько-татарського пограниччя, вперше згадує в своїй промові на сеймі Бернард Претант; 1552 р. вони виход, зокрема, здійснили похід під Очаків. Тоді ж, на початку 1550-х, Вишневецький будує укріплення на острові Хортиця за порогами, громадючи довкола себе козаків. Це укріплення (за останніми археологічними дослідженнями дерев'яне) – це, власне, і є перша Запорозька Січ.

Пізніше, за два з половиною століття існування Січі, її місцез перебування мінялося сім разів, однак вона завжди залишалася символом козацької єдності, про що козацьке прислів'я говорило так: «Січ – мати, Великий Луг – батько, отам треба й умирати».

Зліта 1553 по весну 1554 р. Вишневецький, як писали сучасники, «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке він тримає біля себе», виїжджав із невідомих німі причин до Туреччини, а коли повернувся, то на знак прощення й королівської милости отримав титул «стражника на Хортиці» (за аналогією зі згадуваними вище коронними стражниками). Впродовж 1556 р. його загін здійснив два походи – на татарські фортеці в пониззі Дніпра Ісламкерман та Очаків, причому першу з них було спалено, а гармати з неї вивезли на Хортицю.

У відповідь хан Девлет-Герей підступив у січні 1557 р. до острова, тримає козаків 24 дні в облозі, але взяти фортеці не зміг. Другий похід на «Дунитрашка», як називають князь Дмитра турецькі джере-

ла, Девлет-Герей здійснив наприкінці літа цього ж року, оточивши Хортицю турецькими човнами, тож князь зі своїми козаками був змушений відступити до Черкас. Марно дочекавши тут на підтримку від великого князя литовського, він у листопаді 1557 р. виїхав, або, як тоді говорили, «зійшов» разом зі своїм загоном до Московії, де був прийнятий вельми ласкаво, отримавши від царя Івана IV Грозного «в отчину» м. Белоз та низку сіл у Підмосков'ї, а також 10 тис. рублів у дарунок на приїзд – величезну на ті часи суму. Як московський воєвода, здійснив кілька походів на татар; зокрема, лише впродовж 1559 р. тричі нападав на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону. Однак уже з весни 1560 р. почалося охолодження його взаємин із царем, посилене відмовою підтримати новий похід на Азов. Окрім того, насувалася війна між Московією та Великим князівством Литовським (військові дії розпочалися 1561 р.), тож Вишневецький опинявся у становищі зрадника: згідно з законами Великого Князівства, його мешканці не могли перебувати на території держави, що перебуває у стані війни з Князівством. Тож уже восени 1560 р. Вишневецький тасмно звернувся до великого князя Зигмунта Августа з клопотанням про повернення, а у вересні наступного 1561 р., разом зі своїм незлічимим козацьким воячтом, прибув додому.

Є припущення, що відразу після приїзду, у 1562 р., він розпочав будувати нову фортецю на Монастирському острові перед порогами [нині у складі м. Дніпропетровська], однак її не було завершено, бо вже на початку 1563 р. Вишневецький разом із козаками вирушив у похід на Молдову. Там у той час розпочалася династична війна, і князя Дмитра – як союзка молдавських господарів Деспотів (його мачухою була Магдалена Деспотівна з цього роду) – одне з боярських угруповань запросило зайняти престол. Зазнавши поразки під Верчниками [нині Су-

чавського повіту в Румунії] від іншого претендента, Штефана Томші, князь потрапив у полон. Після короткого ув'язнення в Сучавському замку бояри відіслали бранця до Стамбула, де, за наказом султана Сулеймана II Пишого, 22 жовтня 1563 р. його було схищено на таку з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів – Галаті. Як описує свідок цієї події, генуезький дипломат Гріло, під час триденних тортур йому відтвали руку й ногу,

а потім, оскільки князь Дмитро безперестанно проклинав нагометанську віру, убивав стрілою.

Героїчна смерть Дмитра Вишневецького вже в сприйнятті сучасників перетворилася на символ перемоги християнського духу над ісламом. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними подробицями, а першу елегію про загибель князя буквально за кілька тижнів після його страти написав німець Йоган Зоммер, що мешкав тоді в Сучаві. У пам'яті нащадків легендарний князь перетворився на героя знаменитої балади про гуляку-козака Байду. Підвішений за ребро в Царгороді й спокушуваний султаном на панування та почесті, Байда демонструє найвищі козацькі чесноти – презирство до розкоші, купленні зрадою, і жев'ягу до тілесних мук і смерті. Насправді невідомо, чи називали Вишневецького в козацькому середовищі Байдою, але той факт, що він не був одружений і майже 20 років провів у збройному чоловічому оточенні, вказує на козацький спосіб життя.

Між загибеллю Дмитра Вишневецького і першим урядовим заходом 1572 р., спрямованим на оформлення козацького війська (про це детальніше мова піде далі), вриває згадок про існування Запорозької Січі немає. Однак деякі свідчення настановлюють на думку, що організаційна ініціатива козака-князя набула продовження. На початку 1570-х за порога-

ня, на островах Хортиця й Базаваук, фіксується існування «острога» (укріплення), де розміщалися козацькі «коші» – опорні пункти козацьких ватаг. Коли десятима роками пізніше за порогів прибув малопольський магнат Самуїл Зборовський, шукаючи козацької підтримки, то, як описує по свіжих слідах його слуга Бартош Папроцький, козака, обравши Зборовського «гетьманом» і вручивши йому булаву, заявив:

«Передано тобі ця зброю давніх наших тутешніх гетьманів, які цілком правильно назвали на добру славу».

Ці слова навряд чи можна таумачити досліано стосовно «гетьманів», але опосередковано вони підтверджують, що запорозька спільнота (вона, до речі, вже у 1380-х рр. називає себе «січовою») зберегла якісь зв'язні організаційні форми, започатковані Дмитром Вишневецьким.

Розділ четвертий

Україна-Русь – третій зайвий у Речі Посполитій «Двох Народів»

Sigmund August ; Bożen świątli Król Polski/ Wiel- kie Książę Litewskie/ Ruski/ Pruski / Mazowiecki/ Zmodyfik. etc. Pan y Sędziy.

У цей день, 1 лютого 1569 р., на сеймі в Любліні звершалась унія з Литвою, що розпочалась багато літ тому ще за короля Ягайла... Король Август у востролі бернардинів у Любліні літа Божого 1569 дякував Господу у супроводі вшуканого співа «Тебе, Боже, хваляю».

Таким піднесенням записом відзначив Люблінську унію безіменний шляхтич із польсько-українського пограниччя у своїх родинній хроніці – поряд із нотатками про хвороби родичів та буденні клопоти. Минє три чверті століття, і коронний гетьман Станіслав Конєцпольський, огля-

даючи 1638 р. свіже поле бою з козаками-повстанцями, скрушно підсумує: «Отож унія, лежить Русь із Польщею». Акт, започаткований за погодженням діалів, щедро полив кров'ю вже їхні онуки, на довгі століття перетворивши унію на рубіж, що розділяв українців та поляків. Вибухову динаміку неспокон ста літ, упродовж яких згода переростала у ворожнечу, карбуючи рубець за рубцем на переліку краєвних зануванень, розпочали дві унії – Люблінська 1569 р. міждержавна і Берестейська 1596 р. церковна. Тож із їх переліку ми й розпочнемо цей розділ.

1. Люблінська унія та перші поунійні десятиліття

Люблінський сейм 1569 р. реалізував наміри об'єднання двох сусідніх держав – польської і литовсько-руської, що пробивали собі дорогу замалим не для століття. Адже попередні спроби верхівка обох країн обговорювала й навіть підписувала аж вісім разів, починаючи з 1385 і закінчуючи 1501 р., але справа не заходила далі династичної унії, себто очолення Польського королівства й Великого князівства Литовського спільним володарем із династії Ягелонів: Казимиром

Ягайловичем († 1492), його синами Олександром († 1506) і Зигмунтом I († 1548) та сином останнього Зигмунтом II Августом (1548–1572). Перетворення династичного зв'язку, закладеного Крєвським актом 1385 р., на реальну федерацію мало без перебільшення важливе значення для польського, литовського, білоруського та українського етносів, чия доля віднині пов'язувалася з новоствореною державою, однією з найбільших у тогочасній Європі – Річчю Посполитою, що проісну-

вала до кінця XVIII століття. Тож спершу звернімося коротко до тих подій, які передували унії і примушували дві сусідні країни, хоч-не-хоч, тяжіти одна до одної.

Приваби унії

Першим поштовхом до об'єднувачого руху, закладеного Крєвським актом 1385 р., стала зовнішня загроза для обох держав із боку риндарів-хрестоносців. Навіть триумф Грюнвальдської битви 1410 р., у якій об'єднані сили Польщі, Литви й Русі розгромили Тевтонський Орден, не усунув її цілковито, й остаточно вона втратила актуальність аж у 1466 р., коли знеслена Прусія визнала зверхність польського короля. Проте майже водночас, з останньої чверти цього ж століття, на східних рубежах Великого князівства Литовського з'являється новий потужний противник – Московія, де в другій половині царювання Івана III (1462–1505) було проголошено далекосяжні наміри «збирання руських земель». У затишних війнах, що точилися впродовж 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 рр., Велике князівство Литовське поступово втратило майже третину свого східного порубіжжя – від верхів'я Оки й Дніпра на півночі до середньої течії Десни на півдні, у тому числі Чернігово-Сіверщину і такий важливий стратегічно-торговий пункт, як Смоленськ. За правління Васілія III (1505–1533), сина Івана III, Московія, побільшена законами в Приураллі, Прикам'ї та Заураллі, перетворилася на централізовану й високо бюрократичну державу. Паралельно зі зростанням державної території тут щодалі наполегливіше обґрунтовується концепція династичної спадкоємності московських правителів від давньокіївських Рюриковичів, із чого випливало патримоніальне право на всі руські землі, а передовсім – на «первопрестольний Киев, вотчину извечную

государя нашего». Цілісного завершення ця ідея, зображена вже у прийнятому Іваном III титулі «государя всїєї Русї», набула у відомій формулі псковського ченця Філофея 1510 р.: «Два Рими впади, третій стоїть, а четвертому не бувати», що означувало претензію Москви – «третього Риму» – на візантійський (а отже, й київський) спадок.

Тим часом промосковські симпатії частини православної верхівки Великого князівства Литовського, що спорадично спалахували впродовж XV ст. і востаннє нагадали про себе у повстанні князя Михайла Галицького 1508 р., остаточно вивітрилися як під впливом затишних воєн, так і внаслідок того, що устроєві моделі обох держав у XVI ст. остаточно розійшлися. Велике князівство Литовське дедалі більше дрейфувало до обмеження влади великого князя шляхетським самоврядуванням і становими волюностями, що знайшло своє підсумування в уже згаданих реформах 1564–1566 рр., натомість у Московії утвердилася авторитарне правління, набувши ознак змороднілого терору після того, як 1564 р. цар Іван IV Грібний запровадив опричнину.

Відчуття загрози з боку «московського тирана», як називала Івана IV тогочасні публіцисти, особливо загострилося, коли вибухнула чергова війна з Московією – Лявоиська, що тривала з перервами від 1562 до 1583 року. Бойові невдачі, передусім втрата Полоцька, здобутого царським військом у 1563 р., доповнювалися слабкістю русько-литовської армії, внутрішніми незгодами у верхах, тяжкістю економічно виснажливої війни. Вихід зі скрутного становища русько-литовська шляхта бачила лише в надбанні надійного спільника для боротьби з Московією, і саме шляхта вже в 1562 р., на послонькому рушенні під Вітебськом, сформулювала вимогу «поновлення унії». Цю вимогу активно підтримали й повітові послы, зібрані

ні на Віленському сеймі 1563 р., тож із цього моменту розпочалися переговори верхівки Великого Князівства та Польського королівства про умови унії.

Для українських земель втягнення Великого князівства Литовського у Ливонську війну обернулося ще більшою беззахисністю перед нападами татар. Архаїчна система оборони прикордоння, що досі покладався на так звану «польну сторожу» невеликих боярських загонів, потребувала докорінної реорганізації. Термінового розширення й укріплення вимагали також великокняжчі замки, розташовані на південній порубіжній лінії у Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві. Проте ні достатнього резерву людських сил, ні коштів для таких масштабних робіт у місцевої еліті не було – як не було й надії, що держава, знесилена безперервними війнами з Московією, надасть у цьому допомогу.

Врешті, до зближення з Польським королівством підштовхував не лише зовнішній фактор, а й внутрішня ситуація у державі, де починаючи з 1540-х рр. точилася вперта боротьба боярсько-шляхетського загалу, спрямована на емансипацію шляхти від нагнатьської верхівки, і бажання відрем'я служив бурхливий розвиток шляхетських вольностей у сусідньому Польському королівстві. Тож якщо вища аристократія Великого князівства Литовського опиралася унії, небезвідставно збачаючи в ній акт політичного самогубства, рядова шляхта сприймала перспективу з'єднання ентузіастично, бо сподівалася покращити власне становище за польським зразком.

Полоніфікаційські настрої підсилювалися також завдяки загальному піднесенню, що його переживала польська держава у XVI ст., особливо в період правління Зигмунта II Августина (1548–1572), котрий називають «золотим віком» Польщі, добою найвищого розквіту її політичної культури. Справ-

68. Московський ратник.
Німцця гравюра 1579 р.

ді, Польське королівство у середині XVI ст. було чи не єдиним острівцем громадянського миру та внутрішньої злагоди на тлі кривавих конфліктів, що виривали у тогочасній Європі, як-от релігійні війни у Франції, розгул інквізиції за Філіпа II в Іспанії, жорстоке переслідування протестантів Марією Тюдор «Кривавою» в Англії, реформаційні війни в Німеччині, опричний терор у Московії. Православним і протестантам Великого Князівства не могла не йвонувати конфесійна толерантність, програмові гасла якої в ухвалах польських сеймів 1555 і 1570 рр. звучали так: «Вільно кожному вірити відповідно до свого сумління». До рівноправності віровизнань, ясно, не доходило: польський король мусив неодмінно сповідати католицизм, а церковні ієрархи-некатолики не засідали в сенаті, на відміну від католицьких єпископів. Проте як на ті часи, багато важило вже те, що державу очолював

49. Зигмунт II Август. Гравюра 1514 р.

індиферентний у питаннях віри Зигмунт Август, який любив повторювати: «Я не хочу бути королем ваших сумнівів», що уряд не підбурював до конфронтації різновірців, а суспільна думка послідовно відрізняла релігію від політики, дбаючи передусім про внутрішній мир. Показовим у цьому сенсі є акт Варшавської конфедерації 1573 р., проголошеної під час безкоролів'я, тобто після смерті Зигмунта Августа:

Обіцяємо собі взаємно ... на вічні часи, скріплюючи це нашим словом, честю і совістю, що ті з нас, котрі відрізняються за вірою, зберігатимуть між собою мир і не проливатимуть крові через різну віру й відмінність у Церквах.

Що стосується польської владної верхівки, то вона прагнула унії як із великодержавних амбіцій, так і заради територіальних прирощень – нових земель, придатних для сільськогосподарського виро-

ництва. На середину XVI ст. економіка Польського королівства переживала бурхливе піднесення, оскільки занепад господарства у розореній реформаційними війнами Європі виводив Польщу на роль головного експортера сільськогосподарської сировини, збіжжя та лісових товарів. Залучається додати, що з середини XVI ст. у балтійську торгівлю, головною артерією якої служила Вісла, котра зв'язувала внутрішні регіони з воротами зовнішнього збуту – Гданськом, дедалі активніше почала втягуватися Волинь. Звідси по Західному Бугу, а далі по Віслі вивозили на європейський ринок збіжжя, поташ, смолу, напілфабрикати корабельного лісу. Відтак, інтереси польської шляхти в усьому, що стосувалося балтійської торгівлі, не були чужини волиняцям. Нездаті ж Великого князівства Литовського у Ливонській війні могли обернутися утвердженням Московії на берегах Балтики, і тоді російський вивіз продукції склав би поважну конкуренцію польському та волинському експортові.

Торгова гарячка охопила найширші кола купецтва і шляхти, а це, своєю чергою, захвилювало шляхетську колонізацію, стимулюючи гонитву за нерозораними ланами й незайманими лісовими насадженнями. Уваженим про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідали степи Київщини та Східного Поділля. Образ безкрайньої родючої рівнини, що панне молоком і медом, де риба з'являється «з божої роси», пшениця родить сама по собі без засіву, а трава росте так буйно, що по ній не можна проїхати возом, ніщо закориняєся у свідомості польського читача завдяки історико-географічній та мемуарній літературі. Зокрема, чи не вперше саме так описано кінсько-подільські терени у творі професора Краківського університету Мацея Меховського «Трактат про дві Сарматії, Азійську і Європейську», що був опублікований

Сторожко І. Історія України. Київ: Либріка, 2010.

у 1517 р. і лише протягом XVI ст. перевиданий по різних містах Європи 16 разів. Можна погодитися з думкою одного з найвідоміших польських істориків XX ст. Оскара Халецького:

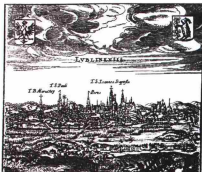
Братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, думала передовсім не про Москву, не про козаків і татар, а про «нову здобич польського пауга».

Волинці та князя на Люблінському сеймі 1569 року; унійний привілей

10 січня 1569 р., після кількарічних попередніх дебатів, у Любліні розпочався сейм, «спільний станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського». Від перших же днів на ньому непримиренно зіткнулися два узвалення про унію: литовської сторони – в значенні федеративного об'єднання двох рівноправних держав, польської – у значенні

78. Мала-схема Речі Посполитої, близько 1570 р.

безумовної інкорпорації Великого Князівства, для якого буде чести, за висловом уже згаданого Станіслава Оріховського-Рохолона, «стати частиною такого великого й славного королівства». У гострих суперечках, котрі не раз опинялися на грані розриву й навіть збройного зіткнення, врешті-решт було досягнуто згоди. Затверджений сеймом унійний акт 1 липня 1569 р. проголосував утворення нової федеративної держави «двох народів» – Речі Посполитої, що її мав очолювати один монарх, який був одночасно і королем польським, і великим князем литовським. Велике князівство Литовське та Польське королівство злилися при цьому самостійними політичними організаціями – з окремою виконавчою владою, власною скарбницею і монетною системою, військом, правом і судочинством. Спільним ж для обох держав, окрім монарха, були законодавчий орган – сейм

71. Панорама Любліна. Гравюра кінець XVI ст.

«двох народів», а також сенат, до якого входили найвищі посадові особи як Велико-го Князівства, так і Королівства.

Платою за державну суверенність, яку вдалося зберегти на той момент вочевидь слабшому Великому князівству Литовському, стали Подільщина, Волинь, Київщина й Східне Поділля, тобто землі, що найдовше (власне, до самої унії) зберігали певну дистанційованість від центру литовсько-руської держави: віднині ці терени переходили під юрисдикцію Польського королівства. Їх інкорпорація до складу Польщі, обставлена гучними «історичними» аргументами, насправді стала наслідком тактичної помилки послів Великого Князівства, які на кілька місяців – на знак протесту – покинули сейм, а повернувшись, мусили вже зиркнутися з тим, що сталося, й задовольнитися компенсацією у вигляді суверенітету своєї країни.

Інтереси Київського, Волинського та Брацлавського воєводств на Люблінському унійному сеймі 1569 р. представляло понад 30 осіб: воєводи й каштеляни князі Ва-

силь (Костянтин) Острозький, Богусь Корецький, Олександр Чорторийський, Роман Сангушко, Андрій Вишневецький та інші; 12 земських послів, обраних шляхтою з таких помітних панських родин, як Олізарі й Солтани – від Київщини, Гулевичі, Костюшки, Бокії, Кірдеї, Семашки – від Волині, Кошки, Шашковичі, Козарини й Стрижовські – від Брацлавщини; кілька посадових осіб – старости й хорунжі; члени виборних земських судів; члени княжих родин. У бурхливих сеймових дебатах цим людям випало зіграти роль радше пасивного спостерігача, ніж активного учасника з вирішальним голосом. Це, втім, можна пояснити прихильним ставленням до саме такого перебігу подій, бо загалом ні князі, ні шляхта не протривали очікуваній зміни. Зокрема, шляхетські послани на Люблінському сеймі вважали мовчали, передавши слово князям, а ті, своєю чергою, трималися, за висловом дослідника сеймових дебатів Ярослава Пеліньського, «мінімалістичної програми»: обстоювали тільки свободу віросповідання й недоторканність

місцевих звичаїв. Ось один із показових виступів, що належить князеві Костянтину Вишневецькому, молодшому братові Дмитра Вишневецького-Байди, який «з наказу волинців» говорив так:

І на цьому перед Вашою Королівською Милістю оголошуємо, що ми погоджуємося [на інкорпорацію. – *Н.Я.*] як люди вільні, свободні, щоб це не принижало нашої шляхетської гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми [з поляками] різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри.

Очікувані гарантії було надано. Унійні привілеї Волинському, Брацлавському та Київському воєводствам, де оголошено, що вони приєднуються до Польського королівства як «рівні до рівних, вільні до вільних», містять спеціальні застереження щодо цілості їх територій і непорушності місцевих звичаїв. Окремий пункт підтверджував збереження «стародавніх границь» згаданих воєводств із усталеною сіткою самоврядних шляхетських інституцій та судово-адміністративних органів. Основним законодавчим кодексом залишався й надалі Литовський Статут; гарантувалося збереження «руської мови» в публічному побуті:

У всіх їхніх судових справах..., а так само з нашої Коронної канцелярії листи до них у всіх наших королівських і земських потребах мають писатися і надсилатися на вічні часи не латинською мовою, а лиш тільки руською мовою.

Усі місцеві уряди, почесні титули й посади, згідно зі згаданими привілеями, мусили надаватися тільки мешканцям відповідної землі (волинцям, киянам чи брацлав'якам) без огляду на віросповідання,

72. Фрагмент сеймової конституції 1569 р.

так само як і всі привілеї, декларовані привілеями, поширювалися рівно на католиків та православних. Отже, як бачимо, унійний акт не порушував засад автономного існування Волині, Київщини та Брацлавщини у складі нової держави, до якої вважали їх історична доля: за ними визнавалися давні кордони й право на власне судочинство, адміністрацію та урядову мову, тобто, висловлюючись по-сучасному – на культурно-адміністративну автономію. Питання про те, наскільки уряд виявився здатним забезпечити реальне дотримання цієї автономії, лежить в іншій площині, бо у свідомості руської шляхти особливий статус теренів П'ї замишканим був гарантований законом, тож відповіддю на його порушення стало згодом загострення польсько-руських суперечностей.

Спадок князівської потуги після унії

Примітною деталлю довоколаунійних періодів є те, що тогочасні українські джерела фактично «не помітні» зміни державного підвоякування своїх земель: судово-адміністративні книги містять переліки шляхти, що присягала на вірність польському королеві, але жодних реплік чи коментарів із цього приводу немає, а в літописях не фіксується навіть сама подія. Така «мовчанка джерел» є симптоматичною, бо опосередковано від-

дзеркалом погляду на політичний статус свого краю. На відміну від модерного стереотипу мислення, його ототожнювано не з державним суверенітетом, а з власним володарем. У світі, де людина була підпорядкована не абстрактній державі, а іншій людині, саму державу сприймали як категорію умовну, персоніфіковану в особі владди. Тож окремішність конкретної території відповідала у представників «своїх» династії, навіть коли ті служили правителям іншої («чужої») держави. А що великої князі литовський і король поєднувалися в одній особі – Заївунта Августа, то зміна державної юрисдикції сприймалася взагалі як несуттєва, тим більше, що місцева структура суспільства, адміністративний устрій та правова система залишалися попереміж, і строгим їх як до унії, так і після неї були власні князі – символ династичної окремішності.

Варто додати й те, що князі шалкетських князів із мазецького верховня, які отримали білорусько-литовські землі Великого князівства Литовського з 1340-х рр. і підлягали до земської реформи 1564–1566 рр., практично не мали відношення ні в аристократичній Волоні, ні в далекій прикордонній Київщині. Тож коли реформаторська князь спався й життя під новими князівцями повернулося до значення, вироблених віками форм, стало очевидним, що князі влади не тільки не програли на унії, але навпаки – добули ще ширші можливості для самоутвердження. Як уже згадувалося, Литовський Статут 1566 р. закріпив водно рівном право перед законом і для особи князівської крові, і для звичайного шалкетиця. Проте унійною привілеєм, підтверджуючи стародавні права та землі українських земель, додавав і таке:

Тех обидвою зберігати у стародавній повазі в гідності, що властиві їм з предків часів і донынї, усіх князів, які мешкають у Волинській [і Київській]. –

Н.Я.] землі, а також [зміцненням як руської, так і грецької віри, і зобов'язується підносити їх на уряд відповідно до гідності та достоїнства кожного до підставі кожного власного вибору, проймаючи артикула Коронного статуту, що стосується князів.

Як бачимо, воступку руській князівській традиції було зроблено вже на Люблінському сеймі 1569 р., котрий визнавав за князів особливіший статус, хоча це принципово суперечило значенням Польського королівства, де однією з головних засад соціальної структури шалкетської спільноти був принцип тотальної рівності шалкети. Князі, які підписали акт унії, та перші поуїнійні покоління князівських нащадків були ще безмірно далекі від тієї інтеграції у польський шалкетський світ, що її бачимо на прикладі спогадів князівських правників. Відчуття своєї тужорідності в колі польського світу, байдужість до приворотних інтриг, презираєння зверхності до князів по крові (а саме такою була середня шалкетиця, яка заправляла сеймовими батальями) обертають усю енергію руських можволадців на концентрацію влади у себе вдома. Тож невдовзі саме вони, ці судійські князі нової генерації, як влучно називав їх Михайло Грушевський, стають настільки потужними правителями інкорпоровані до Польського королівства теренів, що верховна влада на тлі їхнього потешіалу перетворюється на порожнє слово без реального значення.

Здійснялося це кількома річницями. Після унії князі формально втратили право на участь у державній раді (сеймі), бо за значенням Польського королівства така рада була не спадковою, а посадовою, обіймаючи лише носіїв вищих церковних та світських урядів: католицьких єпископів, воєвод, каштелянів і міністрів (канцлера, підканцлера, великого й надвірного маршалків, коронного підскарбія). Ні придворних міністерських посад, ні, тим більше,

вищих санів у католицькій ієрархії руські князі першої поунійної генерації, за поодинокими винятками, ще не займали. Тож дорогу до сенату прокладали воєводи і каштелянські уряди у «своїх» воєводствах – Київському, Волинському та Брацлавському. Відповідно, у руках «вищих головних» – Острозьких, Заславських, Збарзьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторийських, Корецьких – зосереджується абсолютна більшість сенаторських урядів із цих трьох воєводств: між 1569–1648 рр. сенаторами була 21 особа від семи княжих родів, що за чисельністю не поступалося представництву у спадковій раді Великого князівства Литовського до унії.

Ішим аспектом позірною зниження княжого статусу стала відміна практики, за якою князі збройні формування ходили на війну окремо від повітового війська під знаменом князя. Люблінський акт 1569 р. про військову повинність шляхти новоприданих воєводств говорить так:

На війну всі пани й мешканці Волинської [і Київської. – Н.Я.] земель мають ставити свої загони у відповідності зі звичаєм Корони.

У цьому формулюванні, як бачимо, питання про князів провисає у повітрі: їх просто не згадано, хоча у решті параграфів привілею обов'язково перераховуються три групи еліти: князі, пани, зем'яни. Складність враження, що на дражливому питанні редактори привілею просто не акцентували уваги. Адже князі загони були бездошовною збройною силою – тим важливішою, що в Польському королівстві, на відміну від Великого князівства Литовського, даліше ополчення шляхти вже перетворювалося на фікцію, і якраз напередодні унії для охорони пограниччя було створено регулярне наймане військо з 2–6 тис. жовнірів (на його оплату призначалося чверть прибутків із маєтків ко-

ролівського столу – «кварта», заїдася й назва війська – «квардане»), а зовнішні війни провадилися так званими «затяжними», тобто, власне, теж найманими за платню збройними формуваннями шляхти. За таких умов князі («надвірні») загони були бажаною підтримкою дорогих і малочисельній шляхетській армії. На відміну від практики Великого Князівства, надвірні війська державою не контролювалися й урядовому військовому командуванню підлягали тільки в ході бойових операцій.

Про орієнтовне співвідношення кварцданого та надвірних військ може дати уявлення така цифра: Василь-Костянтин Острозький при потребі міг виставити власне військо з 15 тис. воєнів – пандирних бояр, зем'ян-ленників та клієнтів, що володіли землею на території його родинних володінь під обов'язком збройної служби. На початку XVII ст. надвірні армії набувають стрункої організації, складаючись із підрозділів, сформованих за видами поширеного на ті часи озброєння: гусарських (важка кіннота), так званих козацьких (легка кіннота), піших. Окремі бойові з'єднання могли формуватися з іноземних найманців – німців, угорців, молдаван; врешті, князі Острозькі та Корецькі мали в своєму розпорядженні підрозділи «воєнних татар», сформовані з татарського населення, яке мешкало у їхніх володіннях на статусі ленників, зобов'язаних до збройних послуг. Княжі війська використовувалися для самооборони від татар, для боротьби з козаками, а також тоді, коли мета зовнішньої війни відповідала особистим інтересам князя або й взагалі розпочиналася ним на власну руку – в пошуку «рицарської слави». Прикладом останнього може бути активна участь Адама і Костянтина Вишневецьких у подальшій на російській престолу Дмитрія Самозванця, підтримка Романом Ружицьким друга самозванця – Алевкми-

71. Кругла вежа Острозького замку.
Сучасне фото

тріа, втручання Саниїла Корецького і Михайла Вишневецького в династичну війну 1612–1616 рр. у Молдові тощо. Отже, як бачимо, складання системи військових повинностей, що діяла у Великому князівстві Литовському й зобов'язувала виставляти на війну збройні сили, відповідні розмірам землеволодіння, не тільки не позбавило князів їхніх привілеїв, але навпаки – вони отримали безконтрольну можливість формувати власні збройні сили, не підпорядковані королю.

Олігархи з діла-проділа із власними дворами, традиціями, військом, ореолом правничого авторитету, князі мали й іншу реальну можливість потрясти державою – вони були в ній просто найбагатшими людьми. Ось виразний приклад: у скарбниці князя Януша Острозького, єдиного спадкоємця роду Острозьких, на момент його смерті († 1620) зберігалося

голівоко 600 тис. червоних злотих, 290 тис. золотих різної монети і 400 тис. так званих «таларів битих», а, крім того, 30 бочок срібного брухту та злиття, що в сумі дорівнювало двом річним бюджетам Речі Посполитої у мирний час. Безпрецедентними були й обсяги княжих володінь, наприклад, «Задніпровського князівства» Вишневецьких на Лівобережній Україні зі столицею в Лубках, котре складалося наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст. і, на думку Михайла Грушевського, за територією не мало аналогів у тогочасній Європі. Аатифундії на зразок Задніпровської Вишневецьчини винтовувалися як наслідок спалаху княжої господарської активності після Люблінської унії, коли династія далеких окраїн Великого князівства Литовського раптово відчула смак влади. Прадідівський регіон їх за мешкання – Волинь – на цей час уже був поділений і перерозподілений. Відтак, княжа хвиля включається на південь: на Київщині й Брацлавщині в останній чверті XVI – на початку XVII ст. виростають величезні володіння Острозьких, Корецьких, Збаразьких, Ружинських. Вони формуються різними шляхами, передусім через тотальну скупівлю земель місцевої шляхти, якій Литовський Статут 1566 р. вперше надав право без обмежень відчужувати свої маєтки. Велетенські земельні обсяги, лише номінально підлягаючи урядовому контролю, перетворюються на мікродержави в державі, де діє єдина влада – князя, оточеного збройними слугами, васалами, клієнтами, шукачами клієнтів на великоможних дворах. Ясно, що князь був і осердя політичних угруповань свого регіону, визначаючи настрої шляхетського загалу та цинічно дирижуючи символом «золотих вольностей» – сейниками. Мабуть, кожний шляхетич міг би прикласти до себе слова дрібної волинської зем'ячки, яка, знімаючи свої судомі претен-

зії до сауг Вогуша Корецького, що заповідав їй збитки, промовила: «Я з князем тепатися недужа».

Зустріч Русі з Руссю: галицька шляхта на Волині й Київщині

Обговорюючи безпосередні наслідки Люблінської унії, не можна обійти увагою міграційних процесів, що їх стимулювала після 1569 р. зміна державної приналежності Київського, Волинського та Брацлавського воєводства. Територія замешкання русинів-українців (Галичина, Поділля, Холмщина, Волинь, Наддніпрянщина), доти розділена між двома державами – Польським королівством і Великим князівством Литовським, уперше опинилася в складі одного політичного організму. На момент «зустрічі» населення її польського та литовського відданів, незважаючи на спільність мови та віри, відчувало виразну взаємну відчуженість. Для «волиців» і «княин», навіть між собою не вельми поріднених, галицькі «панове заграничники», як їх тут називали, були людьми з чужого, інакше збудованого світу. А галичан, своєю чергою, нічого не вабляло до Києва: наприклад, до Пом'яника Києво-Печерського монастиря кінця XV – першої третини XVI ст. записано богомольців з усіх усяод, окрім Галичини. Сакаральне серце Русі – величній руїні Києва – для них був засипаний попелом забуття, бо історична пам'ять орієнтувалася на ближчі символи – власних «королів руських», чні привілаї на земляні пожадування інтенсивно фабрикуються впродовж XVI століття. Ні ті, ні другі не відчували себе частиною якоїсь «русської» цілової. Для галичан вітчизною була політична батьківщина – Польське королівство, з матір'ю-годувальницею – власна Галицька чи Подільська Русь. У свідомості волиців та княин віт-

чизни в політичному сенсі, схоже, ще взагалі не існувало: служилося великому князеві, а рідним краєм було конкретне воєводство, до соціальних структур якого належав індивід. За поодинокими винятками, не було й міграційних переміщень, оскільки Литовський Статут забороняв мешканцям Короми купувати землю на території Великого Князівства. І хоча випадки оселення тут «заграничників», одруження із місцевими жінками, траплялися, але акрай епізодично.

Люблінська унія, заліквідувавши міждержавний кордон, дала поштовх до розмивання бар'єру відчуженості між галичанами, з одного боку, та волицями й княинами – з другого. Побутові ж передумови для цього створював згаданий вище спалах князівської активності. Саме в останній чверті XVI ст. при дворах волинських можновладців реучко множитья число дрібної шляхти з Галицької Русі. Освіченіша, ініціативніша й мобільніша від бояр Волині та Київщини, галицька шляхта нарівні зі своїми польськими колегами став правою рукою вельможних патронів, отримуючи з часом за їхньою протекцією поважні становища та маєтки. Наприклад, із родини львівських городян Плетенецьких, кілька представників якої служили Василею-Костянтинові Острозькому і за його поданням отримали шляхетський титул, походив Олександр Плетенецький, який під чернецьким іменем Елсейєй за сприяння князя спершу став ігуменом Пінського Ліщинського (1593), а далі – архимандритом Києво-Печерського монастиря (1599). Підскарбієм князя Василя-Костянтина був колишній кам'янець-подільський грошаний писар, згодом перший ректор Острозької академії Герасим Смотрицький, а його старший син Стефан, брат славетного Мелетія Смотрицького, служив секретарем Костянтина Острозького-молодшого. Секретар Януша Острозького Криштоф Каз-

мирський, виходець із дрібношляхетської малопольської родини, на рекомендацію свого ясновельможного патрона у 1598 р. обійняв сан київського католицького єпископа (до речі, вельми толерантного у ставленні до православних). Мацей Стемпковський із Галичини, майбутній брацлавський каштелян, розпочав свою кар'єру на початку 1580-х як слуга й повірений князів Збаразьких, і т.д.

Наведені приклади стосуються помітніших постатей, з тим часом міграційний потік шляхти з Галичини, привабленої перспективами служби на княжих дворах, охоплював десятки, коли не сотні осіб. На Волинь, а звідти на Київщину та Брацлавщину проникали нові люди, які «з руки» князя обдаровувалися маєтками й урядницькими посадами в новоприсланих княжих володіннях. Спостереження над міграціями шляхти показують, що, наприклад, у таких точках відліку, як середина XVI – кінець XVI – перша третина XVII ст. вони стрімково збільшуються у пропорції 1:2:4, причому основний потік мігрантів рухався по осі Галичина → Волинь → Київщина → Брацлавщина. Вростаючи в нове середовище, русини-галичани (втім, як і поляки) ставали органічною часткою своєї нової батьківщини, відіграючи помітну роль у її візній долі. Так цілком інтегрувалися в місцеві спільноти політичні діячі й адміністратори з родин колишніх княжих службовців чи клієнтів Беневських, Станішевських, Вітовських, Лисот, Чаплинських, Жулинських. Зі служб Острозьким, Заславським, Збаразьким, Корецьким, Вишневецьким, Чорториським чи Сангушкам починали свій «український родовід» предки майбутньої козацької старшини – Косицькі, Герцки, Зеленькі, Іскри, Іскрицькі, Мрозовицькі, предки церковних ієрархів – Пізелі, Заборовські, Колени, Кроковські та багато інших. Врешті, поява нових князівських адтифундів на Київщині та Брацлавщині по-

тягла за собою переміщення не тільки шляхти, а й простолюду, до чого далі ми ще повернемося.

Народження «старожитного народу руського»

Долання взаємовідчуженості окремих регіонів Русі-України завдяки фізичному перемішуванню населення стало однією з передумов вивокремлення з православної маси Речі Посполитої – білорусів та українців – усвідомленої української спільноти, яка невдовзі почне називати себе «старожитним народом руським Володимирового кореня». Важливо, проте, що й тут у ролі опосередкованого першопочтового виступили волинські княжі роди, передусім – рід Острозьких. Щоб зрозуміти, коли і як це сталося, мусимо простежити формування «генетологічної програми» роду Острозьких, тобто сукупності родованих доказів, що мали на меті повсякати й обґрунтувати функцію цього, за тодішньою термінологією, «княжого дому» в суспільстві.

У найзагальнішому, сказати б – «ідеологічному», винірі згадану програму обумовлювала, як можна підозрювати, конкуренція двох культурних систем – руської (а її українському варіанті) та польської. Передумови для цього створила Люблінська унія 1569 р., котра в рамках одного політичного організму – Польського королівства – змела до купи два відмінні типи політичної та звичаєвої культури, й зокрема – вперше поставила носіїв княжої крові віч-на-віч із практиками «золотих шляхетських вольностей». Це вимагало прилаштування «княжих домів» у соціальній ієрархії нової для них держави так, аби не зазнало ураз на шляхетське, княже достоїнство. Метафорично висловлюючись, «княжі домів» досі грали спектакль влади перед глядачами,

які й без коментарів розуміли, про що йдеться, а тепер їм належало вийти на нову сцену й доступно «роз'яснити» новим глядачам, кого ті мають щастя бачити. Засобами таких «роз'яснень» дотеперішні княжі слуги не володіли, оскільки в цьому просто не виникало потреби, бо – навіть часова дистанція, яка дозволяла би «анімірати» старовинність роду, не привертала уваги. Мабуть, у внутрішньому обігу це якось осмислювалося, але назовні не виходило. Досить нагадати, що перші генеалогічні репліки, які виводили рід Острозьких від києво-руських Рюриковичів, належать польським шляхтичам Якові Красінському й Бартошеві Папроцькому й датуються післяунійними роками – відповідно, 1574-м і 1578-м.

Нова ситуація в житті волинських князів збіглася зі спричиненням тією-таки Люблінською унією розширенням географії культурної активності польських інтелектуалів, передусім – міщан та дрібної шляхти. Відпрацюовуючи в ролі панегіристів свій життєвий аванс при нових, казково багатих панах, ці люди, з одного боку, спрямали «розгерметизації» доти закритої для стороннього ока руської традиції пошанування сильних світу цього, бо мусили її так чи інакше відтворити, аби погодити патронам, а з іншого боку –

74. *Князь Василь-Константин та його сини Януш і Олександр Острозькі. Копії з портретів XVII ст.*

ця ж таки традиція у їхній ретрансляції неминуче модифікувалася. Адаже «проце» вони зміли розповісти, лише орієнтуючись на певний візирець (без чого тодішнє письменство просто немислиме), тобто мали узгодити свою розповідь із певними риторичними стандартами світського описування «людей великих». Руська писемна традиція була в цій ділянці безпородною, бо ще не володіла відповідними навичками – на відміну від «латинського» письменства кінця XVI ст., що оперувало таким набором стандартів у режимі, замалим же автоматичному. Саме його й було використано для усавлення роду Острозьких – найбагатшого та найвпливовішого «княжого дому» тих часів.

Найперше, що вимагало надолуження – це фіксація дистанції, тобто часового «виміру» старожитності роду. За оригітні правила постать предка-засновника роду. Найраніша з відомих нині генеалогічних реплік, присвячених Острозьким – Яна Красінського 1574 р., це бездарна: вона виводить їх від «старих князьких княжат». Проте вже за кілька найближчих років дана версія під пером па-

негірствів конкретизується, пропонуючи безперервну генеалогічну вервечку цих-от «князівських князят» – від Володимира Великого до галицько-волинських Мономаховичів та «короля» Данила Галицького, нібито першопредка Острозьких рівно у восьмому коліні. Врешті, десятиліттям пізніше модифіковано й цю версію, бо на видноколі з'являється новий персонаж із крайніх даних і туманних – «першопредка Русь». Цей персонаж був відомий ученим людям давня: це польські хроніки кінця XIV – початку XV ст. згадують трьох мітичних героїв – Чеха, Леха та Руса, що нібито шукали обіцяну їм землю, а знайшовши, «збудували», відповідно, «три королівства»: Чехію, Лехію (тобто Польщу) та Русію. Постає Русь і стала ключовою в остаточній версії генеалогічної легенди Острозьких, що у виконанні панегіристів набула форми безхитристого слогізму: а) Рус створив державу, давши їй власне ім'я і залишивши у спадок нащадкам б) нащадкам «старих руських князят» – це Острозькі, отже в) Острозькі є законними спадкоємцями Руса. Ось, для прикладу, як це виглядає у вітальній промові 1612 р. краківського професора Себастьяна Сешковського, адресованій Янушеві Острозькому:

Перний Твій предок, князь, – це РУС, брат ЛЕХ... він прийшов у цей край, який тепер зветься від його імені Русько, підкорив його своїй владі, довго й успішно правив, а потім залишив у спадок своїм нащадкам КИЮ, ШЕКУ, ХОРИВУ, котрі передали імперію цілком і розширили своїм далеким приєднанням АСКОЛЬДОВІ в ДІРУ. [Далі йде довге перерахування руських князів, починаючи від Олега, Ігора і т.д. – аж до Данила Галицького. – Н.Я.] ДАНИЛО опанував владу над усією Русько. Він був королем, нав королівський син і навіино передав це своїм нащадкам у Русі...

У більшості панегіричних текстів згадка про Руса як «прабатька» Острозьких супроводжувалася великим специфічним акцентом – підкресленням наголошенням паритетності не тільки Руса та Леха, але і їхніх нащадків, що нині тримають успадковані від братів володіння. Описуючи конкретніше «землю», що її «збудував» Рус і «передав у спадок» руським князям – аж до Острозьких включно, панегіристи не надто переймаються історичною точністю. «Земля Руса» постає у їхніх описах як тожляка реалізація XVI – початку XVII ст., обіймаючи терени, що входили до складу Польського королівства – Волинь, Галичину, Київщину, Поділля. Саме завдяки цьому, надто вільному, поводженню з історією ми отримуємо можливість реконструювати тогочасне сприйняття Русі-України як самодостатнього простору, що в географічному плані збігається з територією колишніх південних та західних киево-руських князівств, у плані «історичної гідності» нічим не поступається польським теренам, а в політичному плані становить суцільне поле княжчої влади – від Києва по Львів. Ясно, «влада» ця віртуальна, але вона надає руській спільноті легітимності, бо сприймається як подвійно санкціонована: з одного боку, у неї є сакралізований першопочаток («шукання своєї землі» та її «збудування» прабатьком Русом), а з другого – князі Острозькі, законні спадкоємці Руса, служать наочним доказом її безперервної тягlosti.

Розбудована в такий спосіб «генеалогічна програма» Острозьких створювала, поза сумнівом, підмурок для руської ідентичності як паритетної польській, а водночас немовби стигувала строкаті терени України-Русі в єдиний масив «історичних спогадів». Це, своєю чергою, творило підставу для виокремлення нового політичного суб'єкта – «старожитнього народу руського», що має свою окреслену територію («Руську землю») і чітко дав-

ність та цілість засвідчено таким неспростовним «речовим доказом», як існування кровних спадкоємців її будівничого – прабатька Руса. Дещо пізніше, в часи гострих релігійних полемік, коли збереження православ'я служило за синонім збереження «прав вольності», Мелетій Смотрицький у брошурі «Виправдання невинности» (1623 р.) напише про це так:

Наш руський народ здобув цю вольність за своїх князів, із нею він інкорпорований до преславного Польського королівства, її йому підтверджено привілеями та присягою їх милостей польських королів, її він зберігав не порушено впродовж усіх минулих віків і її ж він має зберегти сьогодні, перелати на своїх нащадків і перелити за Божою поміччю й надалі – аж доки триватиме він сам та його великі князі, тобто аж до кінця часів.

Острозька академія

Зважаючи на окреслену вище роль князів Острозьких у свого роду «модернізації» політичної ідентичності мешканців Русі-України, мусимо визнати за природне, що саме з Острога бере початок і демонтаж тогочасної руської культури. Піднесення Острога можна датувати 1574 роком, коли Василь-Костянтин Острозький переніс сюди з Дубна головну адміністрацію своїх володінь. Це стало поштовком до переміщення в Остріг освічених урядників та кліриків зі святи князя. Очевидно, тоді ж розпочалася перебудова Острозького замку, якою керував італійський архітектор П'єтро Сперендіо, котрий у 1572 р. отримав львівське громадянство, одружившись із донькою місцевого ремісника, а невдовзі на запрошення князя перебрав на постійне мешкання до Острога. Були й інші чинники, завдяки яким столиця «княжого дому» надавалася на

роль культурного осередку. Остріг був другим титулярним центром князів Східної Волині, владики якої титулувалися «луцьким і острозьким», відах Боголюбський замок-храм – одна з наймонументальніших православних споруд того часу – мав статус катедрального собору. Кілька богородичних образів, написаних у тодішньому Острізі, фактиці відносять до шедеврів православного іконопису. Замилування князя Василя-Костянтина в церковному співі і штат музик, якими він себе оточував, спричинилися до появи особливого «острозького напіву», чому, без сумніву, мало передувати довготривале племання традицій хорового мистецтва. У княжому замку була чимала книгозбірня, що містила як православні богословські тексти, так і європейські видання світського та релігійного змісту: космографії, словники, граматика, переклади античних авторів, католицькі й протестантські теологічні твори.

Піднесенню міста як інтелектуального осередку сприяло й те, що на піддорозі між Острогом – офіційним центром маєтків князя – і його приватною резиденцією (Дубенський замок) лежав Дерманський монастир, одна з найбагатших православних обителей Русі під патронатом Острозьких. Монастир славився ценцями-книжниками, що були пов'язані з монастирями Балкан та Близького Сходу, а також доброю бібліотекою, яка в 1571 р. нараховувала, окрім богословської літератури, 40 «всполитих», себто світських, книжок. Неповні книгозбірні були і в розташованих неподалік Дорогобузькому, Степанському і трьох невеликих дубенських монастирях, ценці яких уважалися добрими богословами (недарма саме тут розпочинав своє чернече служіння знаменитий Йован Вишенський).

Гурт інтелектуалів, який на середину 1570-х рр. скупився довкола князя Василя-Костянтина, зрозуміло, мав бути суто-

лосний його особистим зануленням. Символічно, проте, що поява Острозького вченого осередку збігається в часі з першими наслідками впровадження рішень Тридентського собору (1544–1563), який ухвалив радикальну програму реформи для зміцнення Римо-Католицької Церкви. Зокрема, 1564 р. в Річ Посполиту проходять верші ос. «зсуїти» – члени санкціонованого собором ордену нового типу, націленого на активну місіонерську та освітню роботу серед іншівіців. Створюються перші «зсуїтські» колегії, в тому числі у Відні (1569 р.) та руському Ярославі (1574 р.). У 1573 р., з метою поширення унійної ідеї, Папська курія засновує в Римі так звану Грецьку конгрегацію для налагодження зв'язків із Константинопольським патріархатом, а на початку 1577 р. відкриває Грецьку колегію – кузницю кадрів для місіонерської праці на Сході. На хвилі цих новацій у 1574 р. був написаний (надрукований 1577 р.) трактат відомого «зсуїтського» теолога й проповідника, тодішнього ректора Віденської «зсуїтської» колегії Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви від одним Пастирем». Присвячуючи книгу Василю-Костянтинку Острозькому, Скарга обґрунтовував потребу з'єднання «істинної» (Римо-Католицької) і «звільної» (Грецької) Церкви. Аби відкрити небада, що панує в останній, Скарга особливий наголос кладе на неосвіченості православного кліру. На його думку, це й зрозуміло, бо

не було ще на світі і не буде жодної академії, колегії, де б теологія, філософія та інші відрі науки іншими мовами [окрім латинської і грецької. – Н.Я.] вивчалися... Зі словенської мови жодній не може бути вченим.

На виклик, кинутий Скаргою, руське шкільництво справді не могло дати відповіді, бо, як писала княгиня шалхата 1571 р., «з молодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно своего русского».

Таке традиційне спранування нав і перший учений осередок православних інтелектуалів у м. Мнялівичах на Волині, де з кінця 1560-х рр., під протекцією московського емігранта князя Андрія Курбського, група богословів займалася перекладом з грецької творів отців Церкви, збірників повчань тощо. Однак Мнялівичський гурток уже невдовзі відступив у тінь на тлі потужного науково-видавничого закладу, що 1576 р. почав діяти в Острозі на кошт князів Острозьких. Його початкова мета була цілком конкретною: підготувати випуск першої друкованої Біблії по-церковнослов'янському і тим самим утвердити престиж «словенської» мови нарівні з визнаними сакральними мовами – єврейською, грецькою та латинною. Як можна припускати, за цією програмою ховалося кілька імпульсів, першим з-поміж яких, імовірно, стало бажання спростувати згадані вище закиди Скарги про нікчемність «словенської» мови – адже друкована версія Святого Письма підносила б її статус, а водночас демонструвала старожитність «грецької віри» русинів. З іншого боку, поява автентичного тексту друкованої Біблії відповідала поширеній у ті часи антипротестантській ідеї, згідно з якою переклад Святого Письма призводять до його перекручень, внаслідок чого множаться єресі. Врешті, не виключено, що за наміром видати Біблію саме в Острозі відлунувала вперше висунута тоді ж думка про перенесення столиці Константинопольського патріархату до Острога (децю пізніше обговорювався ще один варіант – зробити столицею патріархату Київ як найдавніший релігійний осередок «усієї Русі»).

Біблія, звірена за кількома авторитетними списками, у тому числі грецьким – із Ватикану, отриманням від папи, і церковнослов'янським, так званім Геннадієвським – з Москви, від царя Івана Грізного, вийшла в світ 12 серпня 1581 року.

Ця книга, що її надрукував в Острозі російський емігрант Іван Федоров Московитин, із поліграфічного боку є визнанням шедевром слов'янського книгодрукування, а текстологічно й донині вважається класичною.

Поза тим, продукція Острозької друкарні, що діяла з 1578 по 1612 р., видючи літургічну та патристичну літературу і твори членів вченого гуртка, не зовсім аписується у програмові засади, на яких виникла. Із 28 відомих сьогодні позицій, випущених тут, лише 14 церковнослов'янських; 6 складається з мішаних текстів – церковнослов'янських і «простих», себто написаних книжно-староукраїнською, а 6 надруковано «простою» мовою. За втраченою западою до піднесення церковнослов'янської традиції бачаться настрої князя-патрона, який з кінця 1580-х до середини 1590-х рр. від склавши політичну гру довкола перспектив унії Католицької і Православної Церков. Коли ж у 1596 р. унія завершилася всупереч його особистому проєкту, про що детальніше нова піде далі, Острозький мобілізує свою вчену дружину на спростування її законності, а це вже диктувало нові завдання.

Робота вчених в Острозі була в суті своїй історико-філологічними студіями богословського напрямку, що спрямовувалися на виправлення зіпсованих перекладами місць, текстологічні розшуки й порівняння, переклад із грецької та коментування східнохристиянської патристики. Тим-то сучасники прикладали до Острозького вченого осередку назву «академія», якою у XV–XVI ст. традиційно іменували науковий угруповання чи товариства. Ізгодом це поняття аживало узагальнено, маючи на увазі як власне «академію», тобто спільноту вчених, так і школу, що при ній функціонувала. Остання, імовірно, була започаткована близько 1578 р., коли Острозька друкарня для потреб «одиночного учняща» перевидала Буквар, уперше

78. Титульний аркуш «Острозької Біблії» 1581 р.

надрукований у Львові в 1574 році. Папський нунцій Болоньєті згадує школу під 1583 р., називаючи її «грецькою колегією», а Шимон Пекалід у паєрмічній поемі, присвяченій Острозьким (1600 р.), уживає висловів «тринновий лицей» і «триннова гімназія». Схоже, Острозька школа виникла як «світлиций продукт» роботи вченого гуртка, і саме так розглядав її патрон – Василь-Костянтин Острозький. Проте, він ніколи не клопотався про надання їй офіційного статусу (право викладання в навчальному закладі «семи вільних мистецтв» мусило затверджуватися привілеєм короля). Відтак, школа функціонувала як свого роду придворний лицей, що готував кадри для «академії», а також надавав без-

М. Кирило Лукаріс,
константинопольський патріарх.
Портрет XVII ст.

коштовну освіту дітям княжих васалів та клієнтів, аби, як писав батько одного з таких хлопців, «на потом годнейший до служб княжат их милостей быти мога».

Про обсяг навчальних предметів, що тут викладалися, є лише побіжні свідчення. Припускають, що учні студіювали (очевидно, в скороченому вигляді) дисципліни циклу «семи відомих мистецтв» – граматику, арифметику, геометрію, астрономію, музику, риторику й діалектику. Риторика, найімовірніше, доповнювалася основами поезії, а в курсі діалектики подавали елементи філософії. Нововведенням, яке невдовзі тріумфально ввійшло в практику руської освіти, стало вивчення граматики трьох мов – грецької, латинської і церковнослов'янської. Поява шкіл слов'яно-греко-латинського типу була справжньою революцією в освітній православній традиції, уперше поєднавши на

поближжї греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи візантійській «Схід» із латинським «Заходом».

У зосередженні інтелектуалів, які працювали в Острої, можна зауважити дві хвилі: коли почали готувати видання виправданого тексту Біблії і коли з середини 1590-х рр. загострилася боротьба довкола церковної унії. Впродовж першого періоду серед тутешніх учених бачимо подолання-богослова Герасима Смотрицького, білоруського астролога Тимофія Михайловича-Аннича, литовця-астролога й поета Андрія Ринишу, росіянина-«першодрукаря» Івана Федорова Москвитина, типографа з підляського Забудова Гриня Івановича, теологів-острожан Мотовила й Мартена Грабовича. З ними співпрацює троє грецьких богословів і церковних діячів: архієпископ італійський і тарновський Діонісій Раї (Діонісій Палеолог), який приїздив із Рима до Острога грецький список Біблії; перекладачі грецьких текстів Євстафій Нафанаїл з Криту та Емануїл Мосхопулос; архієпископ грецької громади в італійському місті Поло Тимофій.

На другому етапі, у 1590-х рр., в Острої працюють учені греки, проповідники й теологи Емануїл Ахімеос, Лука Сербин, Никифор Парасхес-Кантакузен, Кирило Лукаріс (останній згодом стане александрійським і константинопольським патріархом). Окрім них, до видавничої та навчальної роботи було залучено чимало поляків та русинів: протестанти-теологи Мартин Броневський і Каспар Лушковський, доктор медицини Ян Лтош, поет родом із Малої Польщі Шимон Пезаїд, львівський поет Гаврило Дорофейович, білоруський типограф Петро Мстиславець, вихованець Венеційського й Падуанського університетів острожанин-теолог Кипріян, майбутній ігумен Почаївського монастиря Йов Желізо. Тут же бачимо і перших викладачів Острозької школи, серед яких – перекладач і проповідник Дем'ян

Надливайко, богослови-галичани Іван Книгининський та Іван Борецький (найбутній київський митрополит), білорус Ісаакій Борнскович та ін.

У компенсацію за перекладацьку, редакторську чи письменницьку працю острозькі ічені отримували від князя урядницькі посади або церковні пости в монастирях, що перебували під патронатом Острозьких. Іван Федоров був намісником, а Йов (Іван) Книгининський архімандритом багатого Дерманського монастиря, Діонісій Палеолог – архімандритом Дорогобузького монастиря, Йов Желізо – ігуменом Дубенського, а Ісаакій Борнскович – Степанського монастиря. Герасим Смотрицький, як уже згадувалося, виконував обов'язки княжого підскарбії, а Мартин Вроневський і Мотоміло були адвокатами-повіреннями князя; Василь Малюшицький і Каспар Лушковський управляли, відповідно, Суразькою і Степанською волостями; Дем'ян Надливайко отримав пресвітерство в Боговаленському замковому храмі тощо.

2. Церква й руське суспільство від Берестейського собору до легалізації православної ієрархії (1596–1632)

Упередень міжцерковної унії

Спроби релігійного порозуміння між православними й католиками були започатковані, як уже згадувалося, за київського митрополита Ісидора, котрий на Флорентійському соборі у 1439 р. прийняв акт з'єднання Східної та Західної Церков. Флорентійська унія залишилася незреалізованою, однак як прецедент і теологічну основу можливого церковного союзу її знову згадали на Тридентському соборі (1544–1563), опрацьовуючи програму реформування Римо-Католицької Церкви, поставленої перед викликом протестантизму. Йшлося передусім про те, щоби зміцнити західну гілку християнст-

На початку XVII ст. і науково-видавнича активність, і школа починають занепадати у зв'язку зі збайдужінням надто похилого віком князя Василія-Костянтина. Перед смертю († 1608) він так і не подбав про майнове забезпечення школи та легалізацію її статусу – з правом викладання «семи вільних мистецтв» (це здається особливо парадоксальним на тлі того, що в 1595 р. не так далеко від Острога, у Замості, Ян Замойський зумів створити потужний вищий навчальний заклад – Замойську академію). Вважають, що на перешкоді утвердження Острозької школи, як і багатьох інших починань старого князя, стояли прикметні вади його характеру – половинчатість у рішеннях і швидко втрачена інтересу до розпочатої справи. Втім, це лише гіпотеза, а причини могли бути й іншими – адже до сьогодні ще не проведено детальних студій над внутрішніми мотивами поведінки «некоронованого короля Русії», що був, судячи з реплік сучасників, людиною дуже непростой вдачі.

ва, досягнувши церковного порозуміння з Московією – найбільшою на той час християнською державою східного обряду. Проте візит 1581 р. папського легата Антоніо Посевіно до царя Івана IV Грізного не приніс успіху, і це внесло корективи в унійні задуми. Особливо прислужився до цього звіт Посевіно, виданий у 1586 р. окремою книжкою під назвою «Московія». Автор пояснював провал своєї місії тим, що справу було розпочато не з Русі, а з Московії. На його думку, Московія

за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі [руських теренів Речі Посполитої. – *Н.Я.*]. Тому буде дуже важливо для навірнення

Москві, якщо єпископи або власники королівської Русі приєднаються до Католицької Церкви.

У 1582 р. бачимо Антоніо Посевіно вже у Варшаві, де він разом із тодішнім папським нунцієм Болоньєті, спираючись на досвід Товариства св'ятого, до якого належав, розробляє програму заходів, корисних для церковного порозуміння: створення семінарій для вишколу місіонерів; налагодження пропаганди серед руської, особливо княжої еліти; поширення книговодства руською мовою, з приводу чого він пише до папи: «Жодним гарматами, жодним іншим щонайбільшим арсеналом Шпанії і Схід не будуть завойовані швидше». У 1583–1584 рр. Посевіно й Болоньєті розпочинають також переговори з князями Василем-Костянтином Острозьким і Юрієм Саушцям, переконуючи їх підтримати унійні ініціативи. І не без успіху: 1585 р. Острозький писав до папи:

Нічого гарніше не бажаю, як єдності віри й згоди усіх християн, і любя справу вимагала за таке велике добро владати життя, а б не завгагався.

Переговори ускладнює конфлікт, що його спричинила календарна реформа. 1582 р. папа Григорій XIII увів так званий григоріанський календар – із поправкою на 10 днів у Речі Посполитій його було запроваджено королівським універсалом від 5 (15) жовтня 1582 року. Константинопольський патріарх Єремія у відповідь закликав Церкву східного обряду дотримуватися старого (юліанського) календаря. На початку 1584 р. у Львові дійшло до сутички через те, що тут католицькі ієрархи напередодні рідзавалися до католицтва, яке відтепер не збігалося з католицьким, опечатали руські храми. І дочка король Стефан Баторій у січні 1584 р. видав новий універсал, роз'яснюючи, що зміна кален-

даря стосується лише світських, а не церковних справ («вольно єсть и маєт быти каждому ... свята святи обходати»), календарні непорозуміння відсунули на другий план перспективу унії. А 1585 р. папа Григорій XIII, що підтримував унійну ідею, помер, Болоньєті та Посевіно від'їхали до Риму, й на деякий час уся справа стала неактуальною.

Однак сама ідея встигла пустити коріння і навіть оформитися у двох відмінних варіантах можливої реалізації. Перший перегукувався з поглядами вже згаданого Станіслава Оріховського-Ромослана, який ще в 1540-х рр. писав, що обидві гілки християнства могли б з'єднатися в «універсальній унії» як самодостатні й рівноправні, себто згідно з проектом Флорентійського собору. Інакших позицій дотримувався польський кардинал Станіслав Гозій, який тауначив унію як підпорядкування Східної Церкви папі. З деякими відомініями саме таку унійну перспективу пропонував у вже згаданому трактаті «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» св'яту Петро Скарга. «Істинною», запевнив він читачів, є лише одна Церква – Римно-Католицька, і для Русі найкорисніше було б відкинути «помилки греків» і об'єднатися з престолом «істинної віри». Тобто йшлося про так звану «регіональну унію» – між Київською митрополією Речі Посполитої та Римом, без огляду на решту церковних спільнот східного обряду – антіохійську, грецьку, московську тощо.

Скарга також наголосує на практичних перевагах визнання православними ієрархами зверхності папи: це змало б напруженість у взаєминах між православними й католиками, підвищило престиж руського духовництва, допомогло викоринити «еретиків», єреші – зміцнило б державу, погамувавши конфесійний розбрат (саме на цих пунктах невдовзі акцентуватимуть увагу прибічники унії). Щоб

з'єднати Церкви, вважав Скарга, досить, аби київського митрополита благословляв не константинопольський патріарх, а папа, і щоб православні, визнавши його зверхність, прийняли католицький Символ віри, залишаючись при власній обрядовості та мові богослужіння. Схожу програму десятиліттям пізніше запропонує і ректор Ярославської єзуїтської колегії Бенедикт Гербест у праці «Випад віри Римської Церкви» (1586). Спільність позицій обох єзуїтів промовиста: хоча Товариство не ухвалювало спеціального рішення з цього питання, архітекторами унійної концепції стали польські єзуїти, які вперше окресляли контури майбутньої унії і вибрали з-поміж двох її стратегій реалістичнішу – регіональну.

Проте за життя папи Сикста V, протиника унійного задуму, справа не про-

17. Розмежуєння константинопольських патріархії. Дереворит 1584 р.

сунулася далі концептуальних обміркувань. Практична ініціатива надійшла з неочікуваного джерела: 20 червня 1590 р. четверо православних владик (луцький Кирило Терлецький, львівський Гедеон Балабан, вінський Лев Пелучицький, холмський Діонісій Збируйський) на синоді в Бересті підписали лист, у якому заявили про готовність визнати зверхність папи за умови збереження традиційного церковного устрою та східного чину богослужіння.

Цей крок був умотивований самою логікою життя православної спільноти. Ідея унії церкулювала в умах еліти вже майже пів століття, обіймаючи спрятовані перспективи для нормалізації розладаного

Іл. Іпатій Потій. Малюнок 1714 р.

внутрішньоцерковного життя. Потреба в кардинальному реформуванні була очевидною для кожного, хто критично споглядав деморалізацію церковних верхів, заклопотаних боротьбою за прибуткові вакансії, та неосвіченість і принижене становище нижчого кліру, залежного від прямих світських землевласників. Зміцнення Католицької Церкви, започатковане узгодженим Тридентським собором, особливо викопувало вади православ'я. Загрозливим сигналом став, зокрема, помітний відтік мирян до протестантських вівочень, до чого ми ще повернемося. Дедалі більший дискомфорт для руських ієрархів створювала діяльність міських братств, з останньої чверті XVI ст. густо завішана на реформаційних практиках (наприклад, Львівське Успенське братство, отримавши 1586 р. від антиохійського патріарха Йоакима право патріаршатої ставропілії, себто невідпорядкування місцевим властям, почало активно втручатися в церковні справи, претендуючи на контроль за духовництвом). Урешті, з'я-

вився й додатковий політичний стимул, що приввадив події: у 1589 р. Константинопольський патріярхат визнав автокефалію Московського патріярхату, главою якого носив титул «патріярха Московського і всієї Русії». У підтексті це містило претензії на українські та білоруські землі, що автоматично робило прихильниками унійної ідеї короля та урядову верхівку Речі Посполитої.

Відтак, упродовж 1591–1594 рр. було розпочато підготування унійного акту, привваджене тим, що з 1592 р. папський престол посів Клімент VIII, рішучий прибічник з'єднання Церков. У Речі Посполитій позиції ієрархів, настроєних прихильно до унії, посилювалися тим, що 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній берестейський каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій – людина освічена й авторитетна. Водночас прийшав ускладнення: князь Василь-Константин Острозький наполягав на власному проєкті, спертому на принцип «уній-версальної унії», тобто об'єднання Східної та Західної Церков за згодою всіх патріярхів, у тому числі московського. Це робило унійну справу версальною як з огляду на вороже ставлення Московії до «латинства», так і зважаючи на турецьку владу, котра не дала бй згоди на співпрацю церковної верхівки своєї держави з Римом.

Контури конфлікту між князем та владиками виразно окреслилися наприкінці 1594 р., коли без погодження з ним Терлецький і Потій, за участю луцького католицького єпископа Бернарда Мацейовського, склали так звані «Торчинські артикули» – сформульовані в м. Торчині на Волині умови, на яких могла бй здійснитися унія (цей документ підписали тодішній митрополит Михайло Рагоза і семеро владики). У лютому 1595 р. Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцію в Польському королівстві, а той передав його до Риму.

Ось головний зміст пунктів, на підставі яких невдовзі буде проголошено унію: 1) форми таїнства та обрядів Руської Церкви лишаються незмінними; 2) кандидати на вищі духовні пости обираються лише з-поміж людей «руської і грецької нації», владик висвячує митрополит, а митрополита – владика, однак потвердження він мусить отримати від папи, а не від константинопольського патріарха, як досі; 3) владики стають членами сенату нарівні з католицькими єпископами (всупереч рекомендаціям і навіть наполяганням Риму, цей пункт не було зреалізовано аж до 1790 р.); 4) усі монастирі, храми й церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб; 5) людей східного обряду забороняється вихрещувати в католицизм, допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (перший із цих пунктів так і залишився декларацією); 6) Руська Церква нарівні з Католицькою може утримувати школи та семінарії «грецької і словенської мови», а також закладати власні друкарні; 7) юрисдикція Константинопольського патріархату на території Речі Посполитої втрачає чинність, відтак оголошуються недійсними всі посвячення, що їх робитиме патріарх.

Після того, як папський нунцій Маласпіна обережно, аби, як він писав, «не викликати якихось заворушень у державі, що їх згодом приписали б мені», провів низку консультацій, а король гарантував підляги унійному духовництву, було вирішено, що Кирило Терлецький та Іпатій Потій вирушать як представники Київської митрополії до Рима для завершення унії. Тим часом ситуація складалася далеко не на користь згоди в середовищі православних. Торчинські статуты, що їх Потій надіслав на ознайомлення Острозькому, князь сприйняв гостро негативно. Свіцький патрон Руської Церкви поста-

19. Зигмунт III Ваза. Прагматичний портрет

вив ультиматум: статуты мають бути обговорені на соборі за участю духовництва й шляхти. Потій пообіцяв, але дотримати слова не зміг. На перешкоді став король: узявши до уваги «всілякі новини», тобто інформацію про наростання зусібіч опозиції, Зигмунт III вимагав скликання собору задиком, бо, по-перше, як він резонно мотивував у листі до князя, турбота про душі вірних – це справа пастирів, а не мирян, а по-друге – багатолюдні зібрання не полегшують, а утруднюють справу.

Обурений князь відповів знаменитим «Оповіданням» – універсалом від 25 липня 1595 р., надрукованим в Острозькій друкарні. Титулюючи себе «Константи, Богою милостю княжа Острозького», він

закликав православну Русь стати на захист zagrożеного «благочестя». Наприкінці серпня цього ж року князь послав свого уповноваженого на з'їзд протестантів Польщі й Литви, закликаючи до спільних дій проти короля – порушника присяги на дотримання міжконфесійного миру. Тут треба пояснити, що від 1573 р. король Речі Посполитої, вступаючи на престол, присягав на так званих *Resta Conventa* [«Договірних пактах»], що являли собою угоду між володарем і шляхтою-виборцями; серед іншого тут був і пункт про не порушення прав іншоівірців-некатоликів. Недотримання королем перерахованих в угоді зобов'язань звільняло шляхту від обов'язків підданства й давало підставу скористатися «правом опору» – аж до збройних виступів.

Погроза Острозького, який мав 15–20-тисячне власне військо і якого могли підтримати й магнати-протестанти, серйозно занепокоїла королівський двір. На двох спеціальних засіданнях сенату, скликаних із цього приводу, дебатовалася необхідність поступок князеві або й взагалі – своєчасність унійної акції. Характерно, що її противниками були католицькі ієрархи, незадоволені перспективою урівняння Православної Церкви з Католицькою. Переважив словесий підхід – використати слушний момент, спираючись на міцну королівську руку. Вістак, посольство Терлецького і Потія наприкінці ве-

ресня 1595 р. вирушило в Італію, везучи з собою рекомендаційні листи від короля, нунція Маласпіни та Скарги до папи й генерала Товариства єзуїтів. Прогнозуючи ситуацію, Скарга у своєму листі писав без особливого оптимізму:

Народ їхній якийсь незговірливий, грубий і дуже непокіркий... Ці бунтівні еретики й сизмайти згуртовуються, дуже роздратовані зближенням влади з Католицькою Церквою.

Для собору в Бересті 1596 року

Руські владки, всупереч погрозам Острозького та чуткам, що княжі люди скоплять їх по дорозі в Австрії чи самій Італії, дісталися до Рима благополучно. Після офіційних слухань 23 грудня 1595 р. у залі Константина – одній із найпарадніших зал Ватикану, у присутності 33 кардиналів відбулася урочиста церемонія прийняття Київської митрополії до союзу з Римо-Католицькою Церквою, в пам'ять чого папа наказав вибити медаль із написом «*Ruthenis recerptis*» [«На прилучення русинів»]. Цим же днем, 23-го грудня, датовано й папську буллу *Magnus Dominus* [«Великий Господь»], яка оголосила унію зверхньою.

Найближчі місяці показали, що насправді до цього було ще далеко. За ті пів року, доки Потій і Терлецький їздили до

80. Пром'ягана медаль Берестейської унії «*Ruthenis recerptis*». 1596 р.

Риму (з осені 1595 по березень 1596 р.) антиунійна агітація набрала щонайрізкіших форм.

«А найбільшим дивом було те, що світські пани і простий люд розгорілися святыми ревностями і воєю силою спротивилися Ізміл [унійним] планам...»

– писав якийсь грек-анонім, учасник подій. Іще один тогочасний спостерігач, називаючи владик-уніятів «покою християнського нарушителями», уїдливо докидав, що вони були в Рині «яко медведі музикою скоромороскою, тарарушками утішани».

На сеймі, що проходив навесні 1596 р., проблема унії вперше обговорювалася публічно. Православні посланці вимагали від короля змістити з єпископських катедр Потія і Терлецького, а отримавши відмову, оголосили, що не визнають ні унії, ні церковних ієрархів, які укладані її без згоди мирян. Аналогічну позицію зайняли й братства, передусім впливові Львівське. Певною закладкою для істориків замкається спалах козацького повстання під проводом Северина Наливайка й Мартина Шауля, який припав на вересень 1595 – червень 1596 р. і зосереджувався у нетрадиційних для козацької активності місцевостях – на Волині та Білорусі. Сучасники, зокрема, впевнено твердили, що за репресивними діями повстанців проти оточення луцького владика Кирила Терлецького стоїть князь Василь-Костянтин Острозький.

До церковного собору, призначеного на 16 жовтня 1596 р. в Бересті, обидві сторони готувалися не як до екуменічної акції, а як до вирішальної сутички. Групу прибічників унії в очікуванні полемічних дебатів було зміцнено чотирма саутиськими теологами на чолі з самим Петром Скаргою і трьома католицькими єпископами –

луцьким, львівським і холмським. Православну сторону, окрім владик, що не підписали Торчинських артикулів (львівського та перемиського), представляло троє уповноважених Константинопольського патріархату і близько двохсот осіб із середнього духівництва – архимандрити, ігумени, протопопи. Поzza тим, шалхта кожного з руських воєводств вислала до Берестя світських представників, а місцями великих міст – власні депутації. Зрозуміло, що учасниками собору були й князь Василь-Костянтин Острозький та його син Олександр: Острозькі привели з собою чималий збройний загін, у тому числі татарський ескорт.

З'їздившись до Берестя і не дійшовши, як і можна було очікувати, порозуміння навіть щодо спільного засідання, обидві партії на третій день, 18 жовтня, почали соборувати порізно: уніяти в міській соборній церкві св. Миколая під охороною залоги котрогось із королівських посланців, а православні – в садочі, де зупинилися князі Острозькі. Кожен із соборів розпочав із проголошення власної правдивності, а скінчив засудженням «відступників». Унійський митрополит Михайло Рагоза вислав і позбавив сану неслухняних львівського та перемиського владик, а на православному соборі намісник константинопольського патріарха Никифор, своєю чергою, відлучив від Церкви й позбавив сану митрополита Рагозу та владик-уніятів.

У такий спосіб Русь розкололася на дві нерівні частини: православний загаль без ієрархів з одного боку, та ієрархи-уніяти без вірних – із другого. І на тих, і на других лягла тінь церковної анатеми. І тих, і других огорнув запад цілком світської ворожечі. В офіційній протестації, записаній 23 жовтня 1596 р. до судових книг замку волинського м. Володимира, учасники православного собору заявляли про

11. Церква св. Миколая у Бересті.
Малюнок 1739 р.

твердий намір не тільки не приймати акту унії, а, навпаки,

всіма силами боронити її проти нею
бути... ходити, твердити в всяким
контракті підтримати її спомогати.

А в зверненні Васкля-Костянтина Острозького до короля те, що сталося, кваліфіковано як порушення прав «руського народу» й супроведено глухою погрозою:

...Важу, же то ку остатной згубі всієї
Корони Польської ідет, бо за тим нікто
своего права ніи воллости безпечен
уже не будет, і в коротком часі
прійдет до всякого замішання, а бо-
дай не домішатися нічого іншого.

Відповіддю Зигмунта III, який рішуче став на сторону уніятів, можна вважати універсал від 15 грудня 1596 р., де рішення Берестейського унійного собору проголошувалося обов'язковими. Й відтепер королівський патронат над «людьми грецької руської віри» омивав «відступників», а за прибічниками унії офіційно закріплювалися вищі церковні пости, катедри, монастирі та їхні маєтки, а також юрисдикція над усім нижчим духівництвом східного обряду.

Починалося велике протистояння, що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату, ворожнечі й насильства. Обом сторонам, захоплені стихією боротьби, судилося рівно стати жертвами власної зататості. Розмірковуючи над причинами цього феномена, мусимо визнати, що православний загаль нічого не втрачав на унії, бо більше: владики-уніяти, шукаючи через голову єпископату Польської Католицької Церкви опіки Римської курії, поза сумнівом зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало й традиційній обрядовості Руської Церкви, а глибокі догматичні розходження в артикалах унії було потрактовано з обережною делікатністю й відкладено на майбутній розсуд богословів. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав передусім опір «новинні»: ментальне неприйняття всякого нововведення, заперечення його як замаху на усталену, відтак – справедливую й добру старовину. А до організованого опору штовхали не конфесійно-світотлагдні причини, а соціальний інстинкт. Перед Руссю постала дилема: за ким іти, чьому залякку коритися – монарха на троні чи власного некоронованого володаря «Божого милістю»? Вибравши князя Острозького, Русь тим самим відповіла, кому, за її уваленнями, належить пріоритет.

Протестанти – третя сила в спорі

Протестантські віровчення, спрямовані на реформування Церкви, почали ширитися на польських теренах уже в перших десятиліттях XVI століття. Зокрема, у васальній щодо польського короля Пруссії протестантизм мав такий блискучий успіх, що 1544 р. в Кенігсберзі (нині Калінінград) почав діяти лютеранський університет, перетворивши Кенігсберг на другий після Віттенберга осередок лютеранства. Паралельно реформаційні настрої охопили польсько-німецьке пограниччя Силезії у Вроцлаві з 1519 р. почали друкувати твори Мартіна Лютера, а 1525 р. був виданий лютеранський катехізис. Заклики до оновлення релігійного життя шляхом спрощення обрядовості й віднесення особистої віри проникали вглиб Польщі й через студентів-поляків, що навчались по німецьких університетах, і через поширення протестантської літератури, яка масово друкувалася в німецьких книзівцях. Критикуючи занепад духовного життя, користюлюбство й деморалізацію духівництва, польські інтелектуали солідаризувалися з протестантськими зномами реформ, висуваючи гасло повороту до «чистої Євангелії і широго слова Божого».

Від середини XVI ст. кілька напрямів протестантського віровчення утверджалося на внутрішніх теренах Польського королівства. 1548 р. у Великій Польщі знайшли притулок члени вигнаної з Австрії та Чехії протестантської спільноти «чеських братів», бананки за віровченням до лютеран; у 1573 р. «чеські брати» мали тут уже 31 громаду, втягнувши місцевий люд, а загалом до лютеран у великопольських воєводствах останньої чверті XVI ст. перейшло понад 40% католицьких парафій.

У Малій Польщі та сусідній із нею Галицькій Русі набув популярності каль-

вінізм, який утверджувався в той спосіб, що шляхта просто усувала з костелів католицьких ксьондзів і передавала парафії прибічникам учених Кальвіна (1509–1564), котрі проповідували дешеву Церкву, демократизовану структуру церковної влади і допущення до голосу в ній світських представників. Про масовість цього явища дають уявлення такі цифри: наприкінці XVI ст. у трьох малопольських та Руському воєводстві функціонувало від 306 до 297 кальвіністських релігійних громад, а 1554 р. відбувся перший синод, який структурно оформив церковну організацію кальвіністів.

Аналогічні процеси у середині XVI ст. охопили й Велике князівство Литовське, де завдяки потужній підтримці канцлера Миколая Радзивіла Чорного кальвінізм став на певний час узагалі панівним серед магнатів і шляхти. Зокрема, в 1562 р. у Несвізькій друкарні Радзивілів на території Білорусі було вперше надруковано руською мовою кальвіністський катехізис, якого уклав Шимон Будный.

Урешті 1565 р. з Кальвіністської Церкви виділилася так звана Ecclesia Minor («Молода Церква»), прибічники якої назвали себе «польськими братами» (опоненти дали їм зневажливе йменування «аріяни» – за іменем одного з ранньохристиянських третяків Арія). Заперечуючи догмат Святої Трійці, польські брати визнавали лише Бога-Отця, натомість Христа вважали людиною, осяяною Духом Святим після воскресіння. «Новозрещенці» (вступаючи до церковної громади, польські брати приймали повторне хрещення) являли собою одну з найрадикальніших течій протестантизму, проважуючи, наприклад, звільнення селян від підданства та вимогу, аби кожна людина заробляла власноруч на хліб насущний. Наприкінці XVI ст. виходець з Італії Фауст Содзи (1529–1604), влившись у спільноту польських братів, надав їхньому віровченню соціальної

н'якшости й теологічної завершености. Социніани, тобто послідовники Соціна, проголошували розум людини (*ratio*) головним інструментом в осягненні Святого Письма, а моральне самовдосконалення – єдиним шляхом подолання гріховности. Раціональний акцент доктрини соцініан спонукав їх надавати величезного значення поширенню освіти. Зокрема, 1600 р. в м. Раківі у Малій Польщі вони відкрили друкарню, яка впродовж 1600–1638 рр. видала понад 200 найменувань книжок, а з 1602 р. тут же діала Раківська соцініанська академія (її закрито ухвалою сейму 1638 р.).

Розмаїття конфесійних течій виклало у 1550–1560-х рр. рух, який тяжів до утворення Польської Церкви, що на екуменічних засадах об'єднала би католиків і протестантів під зверхністю папи (глава тогочасної Католицької Церкви в Польщі, примає Якуб Уханський, навіть бачив у цій спільноті місце для православних). Запорукою життєвості такої Церкви, вважали її прибітники, можуть стати реформи протестантського зразка: запровадження в богослужінні народної мови замість латини, дозвіл на шлюби духовництва, демократизація управління. Ці плани не було реалізовано, однак сама активізація релігійного життя сприяла порозумінню різновірців, найважливішим наслідком чого став акт Варшавської конфедерації 1573 р., яким католики й протестанти взаємно гарантували збереження релігійного миру й неживання зброї для розв'язання міжконфесійних конфліктів. Цей пункт Варшавської конфедерації вийшов і до вже згаданих *Resta Comenta*, себто зобов'язань, які брав на себе під присягою кожний новообраний король.

Протестантські віровчення не обминули й Україну-Русь. В Галичині кальвіністських пасторів і прокальвіністські настрою шляхту вже в середині XVI ст. завдав під

опіку магнати Мацей і Миколай Стадницькі, перемиський каштелян Станіслав Дроговський (народжений у православній родині), руський воєвода Миколай Сенявський, подільський воєвода Єжи Язловецький, Ян Тарновський та ін. Невдової тут поширилося вчення соцініан, що безпосередньо пов'язано з особою визначного теолога й проповідника, вихрещеного єврея з Мантуї Франко Станкаро (1501–1574), який на запрошення Стадницького впродовж 1561–1570 рр. був пастором школи й семінарії, заснованої у м. Дубецьку. Саме тут Станкаро написав один зі своїх найвідоміших трактатів «*De Trinitate et Incarnatione*» [«Про Трійцю і Втілення»]. Через Дубецьку школу за час її існування пройшло понад 300 юнаків зі шляхетських родин Перемищини й Сяноччини, тож небезпідставно Йоан Вишенський у своїх посланнях де-що пізніше нарікав: «Посретичаля вси обитальники Малон Руския» (помешті називав своїх земляків-русилян «новохрещенцями», тобто йому йшлося не про кальвіністів, а про соцініан).

Поширилося вчення польських братів також і на Волині. Тут, як припускають, ґрунт для реформаційних ідей до певної міри підготувала секта «зжидовілан». Вона постала ще наприкінці XV ст. серед когородсько-московських еретиків, але там була швидко знищена, і частина її послідовників емігрувала до Великого князівства Литовського. Зжидовілі заперечували догмат тринітності Бога й божественну природу Христа, а також відкидали посередництво Церкви у спілкуванні людини з Богом, доводили, що моральних чеснот можна досягти через вивчення Біблії та духовне самовдосконалення. Зпоміж представників цієї секти, що подовгу жили на Волині, джерела згадують старця Артемія, священника Ісаїю і ченців Феодосія Косого та Ігнатія, котрими опікувалися місцеві пані Кад'ян Чапалеч-

Шпановський і Кірдей та князь Василь-Костянтин Острозький (характерно, що згодом Феодосій Косой, як уважають, пристав до Молодшої Церкви, тобто спільноти польських братів). Утім, сказати з певністю, звідки надходили на Волині протестантські імпульси – від ажидові-дих чи від польських братів Галичини й Малої Польщі, за браком відповідних джерел важко, але безсумнівно є те, що в останній чверті XVI ст. чимало тутешніх панських родин уже мали у своєму складі «єретиків»-социніян.

Менше на Волині поширився кальвінізм, що проник сюди переважно завдяки контактам із білорусько-литовською верхівкою. Зокрема, через фазу захоплення цією протестантською течією пройшли й княжі роди Заславських, Сангушків, Збаразьких та Вишневецьких. Отож і досі дражливі для українських істориків реалітні конверсії православних магнатів не були ані «зрადю», ані чимось винятковим: вони цілком суголосні загальної конфесійній ситуації у тогочасній польсько-литовській державі. Ортодоксальне православ'я руських князів у середній – другій половині XVI ст., редукує (так само, як і ортодоксальне католицизм) в унісон із конфесійною «модною» аристократичних верхів, спершу витісняючись протестантськими «новинками», а після наступу зміщеного потриденськими реформами католицизму поверталось в обійми ортодоксального віровчення. Прокатолицька позиція королівського двору, довкола якого так чи інакше оберталися інтереси магнатських кланів, визначала напрям релігійних уподобань як учораших протестантів, так і вчорашніх православних. За дошкульним висловом польського історика Владзімежа Двожачка,

магнати, випереджаючи будь-які успіхи з боку короля, насово і ледь не напередими покидали справу, яку вважали за програму.

Щодо чисельності протестантської шляхти Волині й Київщини, то її за браком відповідних джерел обрахувати важко. Дослідники припускають, що число громад у пік розповсюдження протестантизму, тобто наприкінці XVI – на початку XVII ст., мало бути чималим. Серед іншого, виразно фіксується кальвіністська громада у Берестечку, що існувала під протекцією власників міста князів Пронських; в аналогічний спосіб Горностаї занесен кальвінізм у свої володіння на Київське Полісся. В Острозі активними діячами Острозького вченого гуртка були «чеський брат» Мартин Броневський та социніян Мотвянло й Каспар Лушковський. Близько 1600 р. з'явилася перша социніянська школа на Волині, заснована в м. Гоці власником міста – Гайрилом Гойським; на початку XVII ст. виникають перші социніянські громади в Острозі й Старокостянтиніві, а з 1608 р. аналогічні осередки започатковуються у Ляхівцях та Сениотинцях, створені за ініціативою Павла Сениоти-Ляховецького. На Київщині близько 1610 р. виникла социніянська община в Черняхіві, зініційована Стефаном Немирцем, батьком майбутнього покровителя й лідера социніян Юрія Немирця, а на Волині, у Киселині, з 1612 р. Мартин Чаплич-Шпановський, онук покровителя ажидовілових Кад'яна, фукдує першу социніянську школу середнього типу й одночасно – нижчу школу в м. Березка.

Супутницею протестантському була ідея перекладу Святого Письма «національними» мовами. Руську спільноту Велико-го князівства Литовського цей рух теж не обминув, започаткувавшись діяльністю славетного полочанина Франциска Скорики (бл. 1490 – бл. 1551), який у Празі в 1517–1519 рр. видав у перекладі «простого» мовою Псалтер і частину книг Біблії. Його працю продовжив інший полочанин – Василь Ціпінський, найімовірніше кальвініст, який у 1570-х рр. здійснив

82. Герби Немарців «Каліш» та Чеховців «Крдел»

перший переклад Євангелії і сам видав його у власній «зубогій друкарні» (як він її називав). Аналогічні інтелектуальні зрушення бачимо на Волині, де в 1554–1561 рр. з'являється Пересопницьке Євангеліє, перекладена, як сказано в післямові, «із язика болгарського на мову рускую – то для ліпшого виrozumлення люду християнського послюпотою». Показово, що перекладач на допомогу собі широко залуцає чеський текст Святого Письма (чи не під впливом «чеських братів?»). Ще один місцевий переклад Євангелії, який у 1581 р. зробив Валентин Негалевський у с. Хорошеві, спирався на польський текст соцініанна Мартіна Чеховида, виданий 1577 року. На жаль, ні Пересопницьке, ні Хорошеве Євангелія вдрукувані не були.

Тенденція до зближення православного і протестантського духовного життя добре ілюструється долею катехізису Стефана Зизанія – церковного письменника й богослова, уродженця с. Потелци на Дрогобицьщині (бл. 1570 – бл. 1606). Катехізис Зизанія, виданий у Вільні 1595 р., був засуджений як єретичний і православною, і католицькою церковною експертизою, оскільки в христологічній концепції автора ортодокси побачили впливи соцініанського вчення про небожествену природу Христа. Згодом брат Стефана Лаврентій, автор іще одного катехізису, намагався видати свій твір у Москві. Однак і там, на диспуті 1627 р. з російськими богословами, Зизанія звинуватили в єресі, а вже надрукований наклад книжки знищили.

Завершуючи стислий огляд поширення протестантських віровчень в Україні-Русі, варто підкреслити, що в протесто-

яній, яке розпочалося між Православною та Унією Церквами після Берестейської унії 1596 р., протестанти відразу зайняли сторону православного «благочестя» – як опозиційного і їхньому противнику, Римо-Католицькій Церкві. Ажачки полеміки, організованість і завзятість гнаної віри, вироблені протестантами в боротьбі за виживання, їхні православні спільники почали переймати вже з перших днів війни, оголошеної унії.

Словесна війна «за» і «проти» міжцерковної унії

Випробуваною зброєю протестантів було слово: проповідь та друкована книга. Зі створенням Товариства слугів (1540 р.), яке акумулювало потужні інтелектуальні сили Католицької Церкви, відповідь «еретикам» не забарилася. Поширення реформаційного вільнодумства проходило під акомпанемент полеміки, супроводжуючись появою величезної друкованої продукції з конфесійних проблем. Написане часами вкрай гостро, полемічне письменство притягувало увагу читача, приносячи його до логіки доказів і контрдоказів. Обсяг продукції такого роду наростав як лавина і в Речі Посполитій. Для прикладу можна згадати, що тут упродовж 1564–1600 рр. самі лише слуги видали 126 полемічних праць. Протестанти не замешалися в бору: силами самої тільки Раківської друкарні, як уже згадувалося, у 1600–1638 рр. було випущено понад 200 позицій, а крім Ракова, така продукція виходила у Вроцлаві, Гданську, Торуні, Кракові, Любліні, Пінчові та багатьох інших містах. Нерідко зі справді блискучою оперативністю вона дублювала у польському перекладі латиномовні видання, що з'являлися на Заході. Тоді ж складалася практика одночасного видання двох мовних версій твору – латинської і польської, а

81. Сторінка «Персеполицького Святилища», 1556–1561 рр.

також оперативного друку коротких памфлетів, спрямованих до конкретного опонента з обґрунтуванням хибності поглядів, що той виклав у якійсь попередній книзі (таку форму дискусії до блиску відміфували ідеологи реформаційного руху Кальвін, Меланхтон, Сервет, Цінґлі та ін.).

Православній Церкві, якщо вона хотіла встигнути за часом, належало в найкоротший час освоїти цей арсенал прийомів і тактик. Удавалося не все і не відразу. Це, зрештою, не мусить дивувати: ні жанру теологічного трактату, ні жанру полеміки руська церковна традиція до кінця XVI ст. не практикувала, схильючись радше до проповідницької прози в стилі

«плетення словес», тобто видно декорованої мови, що проникла на Русь наприкінці XIV – на початку XV ст. з Балкан. В останній чверті XVI ст. цей давній арсенал мовлення було суттєво змодифіковано у двобій з досвідченими «латинськими» полемістами – спершу єзуїтами, а далі й орієнтами-уніятами.

Першою полемічною пробою руського пера стало «Послание до латин из их же книга», написане близько 1582 р. у відповідь на трактат Петра Скарги «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем». Припускають, що цей текст за дорученням князя Васмала-Костянтина Острозького склав софійський Мотовило. Автор застосував прийоми протестантської полеміки, що викликало гостру реакцію ортодоксів: князь Андрій Курбський, наприклад, демонстративно повертаючи Острозькому подарований примірник, з обуреним писав:

[Пошир вичувано] ... аби християнин праводірний от азіянца христовоу-васного услуждає єписколіями.

Шаршій потік полемічних творів відкриває книга ректора Острозької школи Герасима Смотрицького «Ключ Царства Небесного», видана в Острозі 1587 року. Цей змільно й живо написаний твір, спрямований проти календарної реформи, опонував згаданій вище брошури 1586 р. єзуїта Бенедикта Гербеста «Виклад віри Римської Церкви». На коротку апологетичну історію католицизму Смотрицький відповів такою ж короткою вкривальною історією папства, спираючись на протестантську тезу про «папу-антихриста», чия влада є «переліклом», тоді як Ключ Царства Небесного доступний лише людям «статечної» православної віри. Календарну реформу Смотрицький розглядає не з догматичної, а з буденної точки зору, соловито змальовуючи «великий и дивный роорух», що станеться від неї у побуті. Автор знає і вникли:

А то все справа тих нововижеких законииков [єзуїтів], которим уприхрилося звать християни, прозвалися єсуїтими, мая єсуїтани... робити чого потрібного не хотять, так они старое порутуть, да оветь вознижают.

Наступний твір, що ввійшов в Острозі у 1588 р., мав назву «Одъедини истинной православной віри» й був підписаний псевдонімом Васмал Суразький (авторство приписують членові Острозького вченого гуртка Васмалу Малюшицькому). Ця книга стала першим богословським твором, присвяченим критичній догматичних розходжень між православними й католиками, хоча формальною поштовою до П написана теж став спір доводам нового календаря. Це прикметно: календарну реформу, хоч вона нібито не стосувалася догматичних спорів, і православні, і протестанти сприймали як диктат папи, побоюючись, аби, як писав у 1597 р. «чеський брат» Мартин Бровевський, «за цим календарем не стояло чогось іншого». Отож календарне питання перетворилося на свого роду розминку перед великим словесним протистоянням через унію.

Розпочала доволаунійні дебати книга анонімного автора (найімовірніше, Іпатія Потія), видана у Відні 1595 р. під назвою «Унія альбо виклад артикулов ку зомочено греком-с Костылом Рюном». Твір розвинував агітаційні випадки проти унії. Не обминув Потій і тезу про «папу-антихриста», звертаючись із властивою йому смерійовістю до читача:

Нехай же тобі, дурню, што не служиш... скажут герецькове, если відает, мая тос Антихристово...

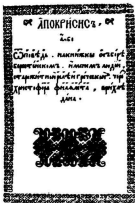
Відповідь не забарналася. Наступного 1596 року, якраз напередодні Берестейського собору, Стефан Зисаній видає у Відні одночасно польською і руською мовами «Казанье святого Кирила, патриарха Єрусалимського, о Антихристі и знаках

его». Використавши трактат кальвініста Зібранда Люберга «De Papa Romano» [«Про римського папу»], Зизаній перераховує 11 «знаків» на підтвердження того, що папа є посланцем пекла. Попри очевидну абсурдність, ідея «папи-антихриста», пропагована протестантськими, а далі й православними проповідниками, стала одним із смільних козирів в агітації проти унії.

Нової смачі словесні баталії набував після Берестейського собору 1596 р., відразу й надовго визначивши «лінію барикад», яка розділяла Русь уніятську і Русь православну. Вступне слово випало проголосити Скарзі й Потію, двоє духовним батькам унії: на початку 1597 р. з'явилися дві нові версії (польська і руська) книги «Описание й оборона собору руского Берестейского». Друк вийшов анонімно, але гадають, що текст належав Скарзі, а переклад – Потієві. Автори, зрозуміло, описують зібрання уніятів як канонічне, а православних – як приватну «схажку в каменниці берестейской», спровоковану «еретиками» – кальвіністами та арианами.

Відповідь опонентів виявилася стилістично сильнішою. Уже влітку цього самого року в Кракові, в соцініяньській друкарні Родецького, вийшла (теж анонімно) збірка актів православного собору під назвою «Еклезіас» [«Коротка вибірка»]. Тут у формі протоколу викладено перебіг подій, процитовано документи, названо імена присутніх, переказано виступи в диспутах тощо. Документальність твору робила сильне враження, переконуючи читача, що з канонічного боку православний собор бездоганний, а протизаконною «схажкою» було якраз зібрання уніятів.

Однак найпомітнішим із-поміж ранніх полемічних творів став написаний на замовлення князя Василія-Костянтина Острозького і виданий восени 1597 р. у тієї-таки соцініяньській друкарні в Кракові по-польськи, а на початку 1598 р. в Ост-

34. Титульний аркуш праці Христофора Фіаллета «Апокрисис» (Острів, 1598 р.)

розі по-руськи трактат під назвою «Апокрисис» [«Відповідь»]. Автор підписався псевдонімом Христофор Фіаллет (Христоносець Правдолюб), під яким ковалася довірена особа старого князя, протестант із Великої Польщі Мартин Броневський (бл. 1568–1624). «Апокрисис» – це справді одна з вершин високої полеміки, книга, позначена ясними літературним хистом і майстерністю досвідченого диспутанта, який влучною логікою б'є по слабких місцях опонента. Ще суттєвішим є те, що саме в «Апокрисисі» було сформульовано програму, якою впродовж десятиліть керуватиметься українська опозиція. Нагадуючи принципи Варшавської конфедерації 1573 р., порушені королем стосовно православних, Фіаллет звертється до шляхти Речі Посполитої з багатозначним закликом:

85. Мелетій Смотрицький.
Гравюра 1666 р.

Стережіться того, аби тою дурею, котра є в правах нам служачих дієт, все ся вашим милостям свобода не вислизнула!

Права й вольності русинів та поляків, застерігає він, «в єдних дощках ... замкнені в єдиним звязком утвержені суть», тому порушення їхньої рівноваги – це шлях до громадянської війни. Відтак «милість і згода», про яку говорять уявляти, може обернутися катастрофою для держави, котра важить ся захитати на віру своїх громадян, бо ж «ничого не єст так добровольного, як набожество в віра».

Немає потреби зупинятися на всіх творах, які після 1598 р. вийшли з-під пера про- і антиуніятських настроєних публіцистів: річка полемічного письменства охоплює надто багато імен і праць, виданих в Острозі, Львові, Відні, Києві. У цьому поточі можна виділити два головні напрями, що відбивали власний часові свєсіб думання і, своєю чергою, спонукали чхата-

ча до дії. Перший із них, започаткований книгою Фіалета, попри гостроту полемічних випадів, відображає тривожне передчуття катастрофи, закликаючи шукати шляхи подолання небезпечного розколу. З особливою силою таку позицію віддзеркалено у творях, та й у самому житті Мелетія Смотрицького.

Максим (після червечого постригу Мелетія) Смотрицький (бл. 1577–1633) був сином першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Вчився в Острозі; після 1600 р., як наставник білоруського княжича Богдана Солонерського, здійснив разом зі своїм підопічним освітню мандрівку, слухачи лекцій у протестантських університетах Вроцлава, Ляйпцига, Нюрнберга і Віттенберга. З 1608 р. мешкав у Відні, прийнявши 1618 р. чернечий постриг у Віденському братському монастирі, а восени 1620 р. був висвячений у сан волоцького архієпископа; зпродовж 1625–1626 рр. здійснив паломництво до християнських святинь Сходу. Після повернення на запрошення князя Олександра Заславського, спадкоємця Острозького, став архімандритом Дерманського монастиря поблизу Острога, де прожив до смерті. Очевидно, саме тоді ж, у 1627 р., почав склдатися до унії, про що відкрито оголосив через рік, після конфлікту з учасниками Київського православно-го собору 1628 року. На цьому соборі було піддано анатемі його книгу «Апологія», у котрій Смотрицький доводив, що в головних догматах Західна і Східна Церква не розходяться, а тому примирення між ними можливе й навіть бажане з перспективним інтересів Русі.

Окрім знаменитої «Гранатики словенської» (1619), що стала першою кодифікацією церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, перу Смотрицького належить низка праць теологічно-публіцистичного змісту. Зокрема, гучну славу молодому богослову принесла вже

перша з них – трактат «Антирафи» (1608 р.), написаний у відповідь на твори Іпатія Потія «Герезія» та «Гармонія». Проте справді знаменитим його зробила видана у Відні 1610 р. брошура «Треносабо Пляч Східної Церкви». Напередодні її появи Вільям схваливався драматичні події: Іпатій Потій (на той час уже митрополит) силою захопив десять православних храмів і добився заборони зібрань та богослужінь Віденського православного братства. У відповідь залунала погрози, а в серпні 1609 р. стався замах на його життя, який спричинив карні репресії. Замиготів тривожилиш привид збройного конфлікту, який у книзі Смотрицького відлунює передчуття громадянської війни «Русі з Руссю». Твір не було звершено, як звичайно в полемічному письменстві, до конкретного опонента. Його вступні розділи, написані з великою художньою силою, – це нарікання «Матері-Церкви» на всіх своїх дітей, котрі забули про загоду, ошукали й повинули її, спокуючись на мариотами світу. Іншу частину книги складають міркування теологічного змісту, однак і тут автор робить дошкучливі випадки не в бік уніятів, а в бік служителів Православної Церкви – неуків, лляків і користоловців, чия покаяння – «не вшорядкувавши церковних справ, а куколю у корчмі». Ці інвективи характерно уявляють позицію Смотрицького, який не стільки закликає до перемоги «благочестя» за будь-яку ціну, скільки шукає засобів примирення «Русі з Руссю».

Упродовж 1628–1629 рр. у світ виходить аж три праці Мелетія Смотрицького (згадана вже «Апология», «Протестация» та «Паренезис» [«Напучення»]), у яких автор намагається знову й знову переконати опонентів, що примирення збереже православ'я від занепаду, а русинам надасть права, сприятливі для освіти й Церкви. Унія, доводить він, нічим не загрожує русинам, бо більше – бороть-

ба між уніятами й православними не варта того, «аби ми, Русь, одна одну прокляли: батьки синів, брат брата, сини батьків». Вихід із кризи Смотрицький бачить у створенні власного патріархату під номінальною верхністю папи – не як глави Римської Церкви, а як Всеменського Пастера. «Старожитна на руських землях не Православна Церква, а церковна єдність», – вкотре нагадує він опонентам, викладаючи історію хрещення Русі й зародження її церковних інституцій. Гостро критикуючи православну церковну спільноту в останній зі своїх праць, виданих у Львові 1629 р. під назвою «Екзетезис» [«Зіставлення»], Смотрицький підкреслює її найголовнішу ваду – нездатність до самооновлення: не прогресує освіта, не стабілізується церковний порядок, все залишається «по-старому», тобто в стані деградації.

Протилежний погляд ціннісних настанов репрезентує найтаалановитіший майстер руського слова тих часів Іоанн Вишеньський родом із м. Судова Вишня поблизу Перемишля. Біографічні відомості про нього вкрай скупи: народився між 1543–1550 рр.; жив у Луцьку, Львові та Острозі; черничий постриг, імовірно, прийняв у Дубенському монастирі на Волині; як послушник бував у Спаському монастирі біля Перемишля та в Унівському й Ждичинському монастирях. Близько 1576–1580 рр. помандрував на Святоофонську гору в Грецію, де жив ченцем, а під кінець життя – аскетом-пустельником (помер близько 1620 р.). За цей час відвідав Україну один раз – у 1604–1606 роках. На звакані повернутися додому, бо цього вимагав «народно ошкіданіє», відповів категорично:

Ня бо аз с народом завітє завіцавал, ниже отїта творил... Почто мя ошкідаво? Егда занїстовав что у кого и долг отдать должен есмь?

Печать максимального реформизму лягла на всі збереженні твори Вишеньсь-

ного, написаних переважно у формі послань. Що ж до їхньої загальної спрямованості, то чи афонський пустельник із незрівнянним темпераментом гromить владні-відступників, які поєдналися з «антихристовим племенем», чи метає гromи й благославля на «здохлий труп» Римо-Католицької Церкви, чи палко проповідує «сверену глумоту» на протипаву «латинским басням», чи переконує в рівності панів і «клопов простих» перед лицем Божої благодаті, його позиція бездирісно проста. Нехай «як санна» щезне все, що порушує старовину. А вона тримається на зберезненні «русської простоти» під гаслом «ліпше дома в благочестині, аслам и меншого значючі, седіти», оворонюючи закон і віру прадаів, ніж наразитися на «огонь пекельний».

Апокаліптичною метафорою зла для афонського аскета, який живе поза часом і простором, є «Алдська земля, зарослая тернєм безвір'ям и безбожьем». У шій нем жодного зерна добра:

...Все струя, все рана, все пушина, все гнильство, все гріх, все неправда, все лукавство, все хитрост, все коварство, все ажа, все дым, все суєта...

Пророцтво про загибель «Алдської землі» Вишеський вкладає в уста самого Савлофа, а про поляків і говорить зайве:

Турки честнійше єст перед Богом в суді и правді якої-таквої, нежели крещеніє аляк, которые на святельскую науку сопротивно борют и оную своим злым житієм ... похерают.

Поматавши кулаком у бік «ляхів», полеміст не мляує і донашніх прихильників оновлення Русі. Вони під його палючим пером перетворюються на сомонце монстри, заражені розпущою, безвір'ям і користолюбством, яких антихрист «осліпид и омрачид».

Настілки ж відірвані від сучасного йому життя, наскільки й безмежно талановиті як майстер філігранного слова, Йо-

ан Вишеський репрезентує скрайню межу православної консервативності. Відлуння цього ригоризму чуємо не в одному з творів тогочасного письменства. Все далі відступаючи і за формою, і за змістом від «милі старовини», ці тексти за інерцією продовжують закликаати до опору будь-яким новаціям.

Словні конфлікти «Русі з Руссю», Єзуїтське місіонерство і ворожість до «ляхів»

Інтелектуали-полемісти, дискутуючи, не зважували слів та ударів, якими обмінювались в азарті протипорства. А тим часом словесна війна, що рік за роком вихлюпувалась на загад, почала відлункувати вже не тільки словесними ефектами.

Словні конфлікти, пов'язані з розпалюванням про- і антиунійних пристрастей, спорадично траплялися вже під час дискусій про очікувану унію. За яскравий приклад може служити інцидент у Луцьку навесні 1591 р., коли луцький староста Олександр Семашко, новонавернений католик, підігрітий особистою ворожістю з владною Кирилом Терлицьким, зброяно захопив соборну замкову церкву й наказав на Великдень у її притворі влаштувати гульбище з музиками й танцями. Його слуги розважались тим, що стріляли по церковній бані та хрестах, а людей, котрі пробували покласти край блякнірству, жорстоко побивали.

Природо до пастирської влади Іпатія Потія, володимиро-берестейського владика, з 1599 р. унійного митрополита, не сприяв мирному розв'язкові. Потій (1541–1613) був людиною крутої вдачі, прызвичайною наказувати (до постриження він обіймав пост берестейського каштеляна, а походив зі старовинного роду підляської шляхти, наближеної до великокняжого двору). Агресивність нового владика у розв'язанні церковних спорів складала надто ра-

зочний контраст із декларованою уніїтською програмою братерського порозуміння. Навертуючи незгідних до унії, Потій діяв беззахиснішим: 1594 р., збройно відбивши у православних Володимирській Іллінській монастир, власноручно роздер нашіпті на престольній антиміні; у 1601 р. власноручно обстриг бороду попові церкві св. Василя у Володимирі й т.д. – і цим викликав ще дужчий спротив.

Пом'якшенням варіантом відповілі на ці несподобства стало те, що православні священники поширювали серед прихожан найнеймовірніші вигадки про унійних владик. Наприклад, про Потія говорили, що він колись прийняв юдаїзм і навіть дав себе обрізати. Після смерті луцького владика Кирила Терлецького († 1607), довікола якого завжди кружало чимало пліток, поширилася чутка, ніби віровідступник скінчив життя «злюю смертю»: буцімто його задавив у погребі диявол і скочив тіло в порожню діжку з-під грошей; далі хитрі слуги возили мерця по селам, видаючи його за живого, аби збирати з людей податок, а потім викинули труп у болото, «і там му ворони очі вбрали», аж доки селяни не витягли тіло з багна й не закопали. Сталося ж цьому, підкреслює, лекаючи наївного читача, оповідач, що Терлецький був «зрадцею Церкви Восточної».

Опечатування і примусова передача хранив, збройні напади на вірних, спроби відсторонити неунійців від участі в міському житті підштовхували й до гострішої реакції, ніж поширення агітаційних вигадок. Наприклад, ансаєчений 1610 р. на Перемиську єпархію унійний владика Афанасій Крупецький зміг вступити до Перемішля лише через рік, і то спираючись на охоронний королівський мандат, бо місцева шляхта погрозувала фізичною розправою. У Відні 1609 р., як уже згадувалося, акції Іпатія Потія, спрямовані проти віленських братчиків, призвели до замаху на нього: віленський райця Іван Ту-

86. Кирило Терлецький.
Копія з портрета XVII ст.

песа чудом не збив митрополита, бо той встиг пальцею затулитися від удару, і шабля, ковзнувши по ній, лише відтала потерпілому пальці й розсікла одягу.

Напружена ситуація з 1609 р. почала складатися у Києві. Уповноважений Потія Антоній Грекович приїхав сюди, аби взяти під своє намісництво митрополитий Софійський монастир. Із різким опором православного духовництва вперше солідаризувалися козаки: гетьман Григорій Тискинський застеріг, аби Грекович не надто поспішав, інакше його «в'ють, яко пса». Після низки конфліктів погрозу анконали: в лютому 1618 р. козацька ватага утопила намісника в Дніпрі, або, як зловітшино запише один із князів, «під люд подсадили води вяти».

Кривавим ексцесом у листопаді 1623 р. завершилося аналогічне протистояння у Вітебську, де натовп міщан учинив само-суд над полоцьким унійним архієписко-

пом Йосафатом Кунцевичем, убитим його й виклепаним тіло в р. Дніну. Навпередані трагедії канцлер Великого князівства Литовського Лев Сапєга застерігав Кунцевича:

Завоюючи своєю владою, Ви своїми виниками запалали ті небезпечні іскри, котрі всім нам загрожують згубною і нищівною пожежею.

Іскра справи викресала полум'я, бо вбивство архієпископа потягло за собою жорстоку відплату: 19 осіб було скарано на горло, місто позбавлено магдебурзького права, ратушу зруйновано. Проте й вітебська трагедія не протверзала роз'юшених противборством пастирів: залякки Мелетія Смотрицького до миру на Київському соборі 1628 р. православні ієрархи заставували як зраду, а його книжку «Апология», присвячену пошукам порозуміння, анатемували.

Чвари уніятів та православних не тільки роз'єднували Русь, але й підігрівали і без того не ідеальні взаємини між католиками та людьми східного обряду. У 1604 р. львівський протопол, скаржачись на Іпатія Потія, який у католицькому катедральному костюлі привселюдно відлучив від Церкви православних, констатує, що після його від'їзду:

...люд на люд, дом на дом повстал... З доброй правди Русі з поляки округили ся великая несправа і щезла.

Львівському протополу вторить у своїй «Протестації» 1621 р. Йов Борецький: уніяти «порушують святий союзів, руйнують давню любов і згоду між поляками та Руссю».

Загострення антикатолицьких настроїв фіксують також папські нунції. Наприклад, Козимо де Торес у своєму звіті 1622 р. писав, що русини зневажали католицьких священників так, що, «побачивши латинського всьондза, вони плачуть на землю з жаху й огниа». Особливо дражливу

роль у наростанні міжконфесійної напруги відігравало Товариство єзуїтів. З одного боку, створюючи сітку своїх колегій (про характер студій у них мова піде далі), єзуїти, як писав іще наприкінці XVII ст. Лазар Баранович, «завчили Русь латиння», тобто відкрили своїм вихованцям двері до європейської освіченості. Натомість з іншого боку, єзуїтське шкільництво часто оберталось втратою руської ідентичності. Ось як гостро говорить про це анонімний волинський шляхтич у 1620-х рр.:

Аж ти дал синка свого, дал до проклетого школи, а заклада до навчання діаволаского вилучитов. Аж оня там твоего синка русинка, заснаковашини тму поганую діаволою науку, ошукал... Аж коже и на віру свою святую правдиною яко пес цакаєт, и на тебе, отца, и на матер на свою, и на увес род свой, и віри, и языка своего многословного святого вирикаєтся...

Палка фізичіка волинця – це не самотнє воляння в пустелі. Антиєзуїтські памфлети ходили по всій Європі, відзначаючись однаковою нехиттю до «іспанської сарани» (як часто називали членів Товариства з огляду на походження його засновника Ігнасіо Лойоли), хоча в кожній країні їм виставляли власний рахунок. У Польщі єзуїтське місіонерство призвело до занепаду релігійної толерантності й порушення міжконфесійної рівноваги, що справедливо закидали на карб войства Лойоли тогочасні польські публіцисти та політичні діячі. Втрати Русі були ще відчутнішими. За відділюваною тактикою, головний педагогічно-проповідницький удар єв. єзуїтів спрямовувався на аристократів, себто княжі родини. Першим здобутком стало навернення в католицизв у 1579 р. старшого сина князя Василія-Костянтина Острозького Януша, а 1583 р. – другого сина, Костянтина-молодшого. Починаючи від 1590-х рр., один по одному з'являються перші проєліти-

87. Сейм Речі
Посполитої.
Фрагмент гравюри
1652 р.

католики в родинях Збараських і Вишневецьких, а в першій чверті XVII ст. – Сангушків, Чорторийських, Корецьких, Заславських. І хоча середня та дрібна шляхта Волині й Наддніпрянщини в абсолютній більшості залишалася православною, конверсії княжої чолівки, та ще й у момент розбрату «Русі з Руссю», сприймалися як катастрофа, підшохла злом волею сзуїтів.

Шляхта й міщани в обороні православного «благочестя»

Доки богослови обмінювалися словесними залпами, шляхта й міщани знайшли власну тактику дій у звичних для себе площинах – сеймовій опозиції та корпоративних методах опору. Епопея сеймової боротьби довкола унії тривала від 1596 р. до середини XVII ст., рефреном повторюючись на кожному сеймі і ледь не в кожній сеймковій інструкції – наказі, що його повітова шляхта складав для своїх послів на сейм. Показово, що саме церковна унія підшохла шляхту Волинського, Київського та Брацлавського воєводства до активної участі в парламентарному житті Речі Посполитої, бо доти ні волиняці, ні кияни на сеймах практично не було чути. На сеймі 1597 р. вперше спостерігаємо ініціативні дії з його боку. Тон їм задав, як і можна було чекати, князь Василь-Константин Острозький, чия сенаторська промова на тривалий час ста-

ла ідеологічним стефо руської опозиції. У неспокій, який розтривожив Русь, старий князь, швидко проминувши першу причину («гріхи наших»), широко аргументував другу – король порушив Pacta Conventa й зазнав стародавні права руського народу. Як нотує автор сеймового щоденника,

не забув він і проте, що суверечки, злоба й ненависть зростають між великими людьми, а це загрожує вітчизні небезпечкою.

На цьому ж сеймі пролунала ще одна промова – воляндя-протестанта, клієнта Острозьких Дем'яна Гулевича, яка, на відміну від розважливих слів старого князя, прозвучала, як коментує протоколіст, «досить гостро». Гулевич сформулював конкретні вимоги: анулювати рішення Берестейського унійного собору і позбавити єпископських катедр тих владяк, котрі вжили зверхність папи. Характерно, що православні послан, ще не покладаючись на власний ораторський хист, доручили представляти свої вимоги протестантові.

Сейм роз'їхався, не ухваливши жодних рішень. Готуючись до наступного сейму, Острозький закликав лідера литовських кальвіністів (і свого зятя) Крештофа Радзивіла «Перуна» до спільних дій, оскільки і протестантам, і православним, за його висловом, «наступили на шию порушники прав і вольностей». І знову серед київсько-волинських послів 1598 р. до Вар-

38. Князь Криштоф Радзивілл «Перун». Малюнок першої половини XVII ст.

шави поїхало двоє протестантів – Дем'ян Гулевич і Мартин Броневський, вірогідний автор «Апокрисиса». Напередодні сейму волинська шляхта подала колективну скаргу до сеймового суду на унійних владик Іпатія Потія та Кирила Терлецького за те, що ті, не маючи належних повноважень, передали православне населення під юрисдикцію папи, чим порушені права Руської Церкви, гарантовані великими князями литовськими й королями польськими. Але до слухання судового позову не дійшло за браком часу, тож між православними й уніятами, згідно з королівським універсалом, проголошувалося тимчасове перемир'я до вирішення спору.

Напередодні чергового, вже третього, поунійного сейму у Вільні в травні 1599 р. зібрався з'їзд католиків. Із православного боку його очолював князь Костянтин Острозький і Федір Сангушко, від кальвіністів – віленський, смоленський і бере-

стейський воєводи Криштоф Радзивілл, Ян Абрамович і Криштоф Зенович, від лютеран – біжесько-куявський воєвода Анджей Аещицький. На з'їзді було проголошено конфедерацію – формальний союз для солідарних дій: сторони взаємно зобов'язалися боронити від зазіхань свободу богослужіння і церковного майна, з'являючись для наведення порядку на перший виклик туди, де назірало порушення їхніх прав. Для координації була обрана рада «генеральних провізорів», до котрої увійшли 21 православний і 20 протестантів. За своїм складом рада вталадала імпазнтно. З православного боку до неї були обрані представники княжих родів, а щодо протестантів, то провізорів представляли великий литовський маршалок, 3 воєвод і 14 каштелянів із Литви, Білорусі, Польщі та Русі.

Сконфедерована посольська група, оголошивши на сеймі 1601 р. перелік кривд католикам і погрожуючи зірвати сейм (а для ухвали будь-якого рішення потрібна була згода всієї Посольської Ізби), добила такого проєкту сеймової конституції, за яким вищі православні церковні пости могли бути задані лише особам «справжньої грецької релігії». Перемога ця була радше моральною, бо король під впливом прокатолицьки настроєної частини сенаторів відхилив проєкт, а православно-протестантська фракція на знак протесту покинула засідання.

До нового сейму, що нав відбувся на початку 1603 р., конфедерати діяльно готувалися. Зокрема, секретні переговори проводили між собою Василь-Костянтин Острозький і Криштоф Радзивілл «Перун», причому, як оповідає Радзивілл-молодший, син Криштофа й онук старого князя, Острозький приказував: «Як хто від кого відступиться, одступи його, Боже!» Невідомо, про що таємно домовалися між собою двоє лідерів опозиції, але прибуття на сейм Олександра Острозького, молод-

шого сина Василь-Костянтин, з двотисячним військом справно належне вряження. Острозький-молодший, який узагалі поводив себе на цьому сеймі дуже активно (наприкінці року він раптово помер), зумів перетягнути на свій бік багатьох послів-католиків, що починали все непрякмише ставитися до унії як воєнища внутрішнього розбрату. Тим часом і король, конче потребуючи згоди сейму на бажану для нього шведсько-польську війну, змушений був виявити поступливість. Тож сейм 1603 р. став до певної міри переломним, приносив перші, бодай і скромні, успіхи противникам унії. Зокрема, з підвладд унійного митрополита було вилучено Києво-Печерський монастир: згідно з давнім звичаєм, його архімандрита мала обирати київська шляхта і духовництво. Ця поступка, по-перше, створювала прецедент, а по-друге – обертала Київ на твердиню православної опозиції, що невдовзі, як ми далі переконаємося, кардинально змінить розклад протиборчих сил.

Підбадьорені успіхом православні на черговому сеймі 1605 р. провели через Посольську Ізбу проєкт ухвали, який гарантував відновлення православної ієрархії. Король відхилив його як надто радикальний, а весь сейм знову виявився зібраним. Тим часом більшість послів, незадоволених політикою Зигмунта III, на початку 1606 р. стала в опозицію до нього. Впродовж року відбулися три опозиційні з'їзди – у Стежниці, Віслиці та Сандомирі, де було сформульовано ультиматум королю. Серед інших пунктів тут була вимога усунути з Речі Посполитої єзуїтів-чужоземців, а також повернути Руській Церкві східно-східного обряду її попередній статус. Так починався Сандомирський рокош, або рокош Зебжидовського 1606–1607 рр. («рокошани» називали збройні виступи шляхти проти короля в екстраординарних ситуаціях, коли вважалося, що праві застави держави небезпечно порушені; очо-

лював цей шляхетський рух краківський воєвода Миколай Зебжидовський). Помірковану фракцію в рокоші складала київська, волинська та брацлавська шляхта, яка редагувала пункт про «грецьку релігію» для Сандомирських артикулів. Його зміст не викликав заперечення і в рокошан-католиків, а парнівський каштелян Пьотр Стабровський на обговоренні вголосив гарячу промову про утиски православних. Настрої рокошан передає і один із памфлетів, що межі ними кружила:

Преславна ридарська кров українного люду, жалісно нарікаючи на польського короля, волає про помсту від Бога...

Погоджуючись задовольнити частину вимог православних, король запропонував компромісний варіант: він обіцяв, що кожний з унійних владик лишиться при своєму сані до смерті, але надалі духовні пости надаватимуться тільки особам «справжньої грецької релігії», однак без формальної ліквідації унії. На сеймі 1607 р. цей пункт увійшов до сеймової ухвали. У королівському привілеї, виданому на її підтвердження, проголошувалося право «грецької релігії» на вільне богослужіння й гарантувалося, що в майбутньому ієрархія замінюватимуть відповідно до давнього звичаю. Однак у тексті привілею містилася певна двозначність: Руській Церкві не було повернуто попереднього статусу, тобто за бажання її можна було трактувати як підпорядковану папі, а не патріархові. Тож довкола питання, кого слід уважати представниками «справжньої грецької релігії», далі точилися завагітні дебати, супроводжувані боротьбою за єпископські вакансії. Затвердження після смерті Іпатія Потія († 1613) на митрополитстві унійного Йосифа Веляміна Рутського, висвяченого Пальським престолом замість обіцяної особи «справжньої грецької релігії», виразно продемонструвало, як на

практиці виглядає двозначне формулювання закону. Врешті-решт, лише рішуче козацьке втручання 1620 р. розрувало цей горайів вузол, про що детальніше йтиметься далі.

Одночасно зі зміцненням сеймової опозиції шляхти на арену суспільного життя в ролі рішучого противника унії виступили міщани. Зважаючи на рівень розвитку міського життя, не дивно, що лідерство відразу посів Львів, руська громада якої вже набула чималого досвіду громадянської організованості, виборюючи місце під сонцем у конкуренції з львів'янами-католиками – поляками та німцями. Органом, що акумулював новий рух, стало церковне братство, засноване при храмі Успіння Богородиці в руській дільниці міста ще в 1460-х рр. (у 1540-х рр. на передмістях Львова виникло ще два руські церковні братства, згодом підпорядковані «старшому», Успенському).

Аналогічні братства існували також в інших містах Галичини, Волині та Білорусі як спілки прихожан певної церкви (наприклад, Луцьке Хрестовоздвиженське фіксується з 1483 р.). Первісно братства опікувалися родинами власних членів, що потрапили в скруту, контролювали моральність своєї малої громадки, дбали про забезпечення храму книгами, іконами та свічками, влаштували храмові свята тощо. Відповідно до середньовічних традицій, життя братств оточувалося таємничістю і ритуалізованістю. До характерних братських ритуалів належали спільні бенкети, знаки з символами братств («віяні»), «братська скринька», тобто каса колективних грошових внесків, штрафи воском за певні порушення ustalених правил поведінки, заборона вносити секрети громадським назвам.

У 1570-х рр. характер православних церковних братств суттєво змінюється. Поштов-

хом до цього, найімовірніше, стала потреба протиставити себе активізації католицького оточення, започаткованої реформами Тридентського собору. Серед інших нововведень саме тоді почали виникати численні католицькі братства, створювані з метою піднести побожність вірних (ініціаторами тут звичайно виступали чернечі католицькі ордени, зокрема Товариство єзуїтів, яке з 1571 р. при своїх колегіях почало організувати молодіжні Марійні братства, децю пізніше – братства Миколая, св. Лазаря та ін.). Одночасно, як уже сповідалося, зароджується інтерес до протестантських реформ, захоплюючи своєю новизною освічені та матеріально незалежні групи населення – шляхту й міщан. Коли «кравці й шевці» вперше взялися за читання й тлумачення Святого Письма, а потім стали втручатися у церковні справи, претендуючи на контроль за духівництвом, це виканкало обурення православних церковних верств. У Львові на ґрунті незгод Успенського братства з владикою Гедеоном Балабаном спалахнув запальний конфлікт, у перипетіях якого владику, натякаючи на протестантські настрої братчиків, називав їх «єретиками» і навіть відлучав від Церкви, аж доки право патріаршої ставропігії, себто підпорядкування місцевій церковній владі, надане братству 1586 р. від антиохійського патріарха Йоакима і підтверджене 1593 р. константинопольським патріархом Єремією, не зробило міщан незалежними від владики (правом ставропігії згодом користувалися ще кілька великих братств – Віленське, Луцьке, Київське).

Покладуючи мотиви «православної Реформації» з протидією католицькому оточенню, Львівське Успенське братство на початку 1570-х рр. виступало на лоді змирюваною протестантською зброєю – власною друкарнею. Цю першу руську друкарню було створено в 1573 р. за ініціативою і на гроші братства, до чого най-

більше коштів доклали заможні львівські городяни – сідавр Сенько Каленикович та маляр Лаврентій Пухала. У 1574 р. збісся вже вийшли в світ виконаші «першодрукарем» Іваном Федоровим Москвитиним одразу дві книги: Апостол і Буквар (останній, як сказано в передмові, був складений уперше «ради скорого владенчеського научення»). Після цього майже 20 років друкарня не діяла, оскільки братство, матеріально переобтяжене спорудженням нового мурованого храму – Успенської, або Волоської церкви, що й донині є окрасою Львова, не мало змоги викупити заставлені лихварям шрифти й друкарське обладнання. Але з 1591 р. книговидавнича справа відновилася, і надалі друкарня працювала без значних перерв аж до новітніх часів, видаючи літургійну, богословську, навчальну, пам'ятічну та іншу книгопродукцію староукраїнською, церковнослов'янською, грецькою, латинською і польською мовами. Рішення про видання книги приймали загальні збори братчиків, де визначався і її наклад. Далі підписувався контракт з майстром-друкарем, який, своєю чергою, наймав і забезпечував харчуванням і житлом підмайстрів. Друкарське ж обладнання, шрифти та папір для видання забезпечувало братство. Безпосереднє керівництво друкарнею здійснювали уповноважені братчики, і це не раз виканкало сутинки з церковною владою, котру зачіпало, що «св'ятій тишаються» в сферу контролю Церкви.

Іншою галузю просвітницької роботи, у якій львівські братчики, як і в книгодрукуванні, набагато випередили решту міст Русі, стала шкільна освіта. Засновниками Львівської братської школи, що виникла близько 1585 р. (її перший статут під назвою «Порядок школьний» написано в 1586 р.), були львівські міщани Юрій Рогатинець і Дмитро Красовський та галицькі богослови Стефан і Лаврентій Зизанії, а першим ректором – учений грек, архієпископ елассонський Арсеній. Першого ж року до школи записалося 22, а на

89. Зворот титульного аркуша підручника Лаврентія Зизанія «Граматика словенська» (Вільно, 1596)

другий – 26 хлопців, переважно діти львівських ремісників і священиків. З самого початку школа перебувала під безпосереднім контролем братства. Двоє виборних братчиків, «искусных ради строения школьного», згідно зі статутом, мали дбати про її матеріальне забезпечення, наглядати за вчителями («да соглядають науки й діл дядькаловых»), контролювати прийом учнів та визначення платні за навчання, зявляються батьків, «яковим способом будут сына учить». Встановлення світського нагляду за школою теж стало першим у православній практиці проявом секуляризації навчального процесу.

Завданням школи, як декларує П'єстут, було навчати дітей:

...науку християнських вісрєцєвх и саовенских... як бы плєчн в чужих студєнцєх [коляовцєх] водн науку иновычєских, віры словє не отпадалє.

З 1592 р., коли за клопотанням князя Василь-Костянтина Острозького школа отримала королівський привілей на право викладання «свои вільних мїстєдств», тут, поряд із грекою та церковнослов'янською, почали викладати латину, а курс риторики доповнився поезією, що втворювало разом зник «гуманістичних студій» [humaniora], практикований у єзуїтських колеґіях та протестантських гімназіях.

Отож дебатн довкола унії львівські братчики зустрїли у всеозброєнні: з друкарською, школою, а головне – з організаційно усталеними навичками солідарности. Відтак, арозумїло, чому з перших днів втворєння автономної опозиції Успенське братство стало однією з її найвотрїтетнїших рушїй, посмєляючи пєтиції на сейми й беручи участь у всіх акціях, організованих шляхтою. Зокрема, представники братства були присутні на Берестейському соборі, на Віленському з'їзді православних і протестантів 1599 р., на зібраннях рокоша 1606 р. та ін. Виник дивний симбіоз, неможливій за інших, не екстремальних обставин, коли з «паннами мїщанскими, немов із рївними, дєстувалися пєхатї волинські князі, з шляхта, демонструючи підтримку, записувалися до мїщанських спільн (практикуючо, розпочату у Львові, згодом було підтримано і при створєнні Луцького та Київського братств, співзасновниками яких нарівні стали шляхтичі й городяни).

Замисляється додати, що за вірцем Львівського у 1590-х рр., немов гриби після дощу, виростають братства й школи в інших мїстєх – Перемишлї, Сатанові, Комаїрі, Красноставі, Галичі тощо (всього в Ук-

раїні-Русі наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. діяло близько 30 братських шкіл, отже, існувало стільки ж достатньо активних братств).

У Галичині братський рух був у цілому набагато конфліктнішим, ніж на Волині й Київщині, де, як уже згадувалося, католицьке населєння мїст зводилося до одиничних випадків. Натомість на пограниччєх із Польщею терєнах сума взаємних претензій католиків та православних, нагромаджєна за двє столїття сусїдства, втворювала середовище і без того вибуховє, а іскра, ажнута унією, викрєшувала вогонь швидше, ніж дєйде. Рїдко католицька сторона керувалася спокійною мудрїстю Перемиського маїстрату, який у 1605 р. засудив спроби кількох цєхмїстрів не приймати осіб «грєцкої рєлігїї» до цєхів, звернувшись до схвальновожних русинів із такою промовою:

Пановє сусїдї, вашї мїлостї разом з нами спільно й нероздїльно тут, у Перемишлї... привїзєми, як і правєми, нероздїльно спєвнї. Так і зараз хочємо, щоб нашєх не було, а щоб завжди, як і ранїше... при всякій воляности... ми оберїгали вас спільно з нами.

Частїше ж гострота стосунків, навпаки, поглиблювалася дїями надто рєвних католиків, які в ім'я «спасїння душ» обертали церкви на костельи, ультимативно вимагали присутности православних на католицьких богослужїннях, блєкнірєстували в храмах, забороняли руські церковні процесїї. Наприклад, львівські мїщани, скаржалася у 1609 р. королю, описували своє становище так:

Утєжєні єстєсьмо ми, народ руський, от народа польського ярємом над єгїпєтську неволю, же нас лєч без мєча, але горїй [гірше], ніж мєчєм, з потомствєм вигублюють, забороняють нам пожитков і ремєсєл... чим би только члєвєк жив бїти могл, того не волеє руски на

прироженої землі своєї Рускої уживати, в том-то руськом Львові... Биски были і немоткое быдло, альбо овци які, предсаж до Вашей Корольской Милости волати биски нускан.

А менш покійні хомащани, як видно зі старги представників католицької громади м. Хома 1619 р., вже були готові розпочати заколот, з багатозначною погрозою заявляючи сусідам-полякам: «Ще побачимо, хто нас буде фантаувати!».

Таємне висвячення митрополита під охороною козацької шаблі

Здобуте на сеймі 1603 р. визнання за Києво-Печерським монастирем права непадлягості унійному митрополитові стало немовби своєрідним дозволом до пробудження Києва. Саме з цього моменту розпочинається тріумфальне для сакральної столиці Русі «кйівське століття» – доба високого злету кйівської ієности, яка опосередковано (ба, навіть усупереч поміркованим життєвим позиціям її лідерів) підштовхнула до радикальних перемін у долі всієї руської спільноти. Роль вступного акорду зіграло те, що в монастир на запрошення архімандрита-львів'янина, ймовірно – вихованця Острозької академії Елсея Плетенецького, почав помалу стікатися цілй тогочасної православної світї.

Ще за життя Плетенецького († 1624), якого сучасники називали «вчених людей приближцем і промотором наука», було практично одночасно зніційоване створення друкарні при монастирі та поява у Києві братства й братської школи. Друкарню архімандрит, відкупивши у львівського владки Гедсона Балабана, перевіз до Києва навприкінці 1615 р., і вже наступного 1616 р. з неї вийшов у світ «Часослов», призначений для шкільного навчання, а в 1619 р. – монументальний ілюстрований

*90. Елсей Плетенецький.
Копія з портрета XVII ст.*

збірник церковних служб святим «Анфологіон» обсягом понад тисячу сторінок. У цілому ж за життя Плетенецького та його наступника, кйєво-печерського архімандрита 1624–1627 рр., блискучого ерудита-галичанина Захарії Копистенського, з монастирського друкарського верстака було випущено понад 20 назв книг, і навіть створено в Радомишлі під Житомиром спеціальну монастирську папірню для потреб друкарні. До зіставлення й звірки текстів, із яких здійснювали видання літургійної та повчально-християнської літератури, було залучено цільне коло ієнних, що, як колись в Острозі, складали богословський осередок, об'єднаний спільною працею та мешканням у монастирі. У першій третині XVII ст. до цього гурту належали такі яскраві особистості руського культурного життя тнх часів, як лексикограф, автор життєвого в 1627 р. першого «Лексикона словенороссого» Памво Бе-

ринда та його брат, типограф Стефан Беринда, богослов і граматик Лаврентій Зизакій, церковний історик і проповідник Захарія Копистенський, перекладач і коментатор патристики Тарасій Земка, поет і церковний публіцист Касій Сакович, поет-панегірист Олександр Митуря та ін.

За звичкою, встановленою ще в Острої схиємою, поряд із друкарською та осередком учених мала з'явитися школа. Вона виникла водночас із братством і в безпосередній залежності від нього. Її «анем народження» традиційно вважають запис 14 жовтня 1615 р. Галашки Гулевичівни, жінки київського шляхтича Стефана Лозки, яким школі й братству дарувалася садиба в місті:

Православним и благочестивым христіаном ... тыя тылако, которые в Православной благочестивой Церкви Восточней набоженства греческого, свой двор у Києві на монастыр створявонком, также теж и на школу дѣтен так шкляетским, яко в местским.

Початком 1616 р. датовано перший гупсея, тобто фундаційний акт Київського Боговлявського братства, створеного за взірцем Львівського та білоруських – Виєнського й Могилівського. Вже на момент заснування до братства вписалося «безчислено» осіб із місцевого духовництва, шляхти та міщан, а через деякий час – гетьман Петро Сагайдачний «з оловим Войском Запорожским». Останній факт переконливо промовляв до сучасників: уписавшись до братства, Войско Запорозьке отримувало формальне право здійснювати над ним опіку.

Новозасновані на подарованій Гулевичівною міській садибі Боговлявський монастир та школа при ньому формально перебували під патронатом братства, але освітніє керівництво належало Києво-Печерському монастиреві. Саме вчені з монастирського гурту Єлнсея Плетенецького були першими викладачами школи; зміна їх походять і її перші ректори – Йов Борсцький, Мелетій Смотрицький та Ка-

сій Сакович. Щодо навчальних програм, то школа аж до реформи Петра Могилі 1632 р., про яку йтиметься далі, взурувадалася на Львівську братську школу.

На небезпечність духовного й освітнього пожевання в Києві першим звернула увагу тодішній унійний митрополит Йосиф Веламін Рутський, який у 1618 р. писав:

Великою перешкодою в Києві є нове братство, засноване схизматиками три роки тому без привілею Його Милости Короля, де вони збираються та радяться... Якщо це братство не буде ліквідоване, то важко очікувати чогось доброго.

Митрополит мав рацію. Паростки унії в Києві, і так поодинокі, були вельми радикально викорчувані вже згаданого розправою 1618 р. над Антонієм Грековичем, а згодом, у січні 1625 року, ще й над священником-унійтом Софійської митрополічної слободи Іваном Юзефовичем та його захисником, війтом Федором Ходикою, яких запорожці з намови братчиків відрубали голови. Нечисленні тутешні католицькі інституції теж не могли претендувати на вагомий роль. До 1620-х рр. у Києві функціонували тільки катедральний католицький собор і невеликий домініканський монастир, а з осередки 1620-х оселалося кілька ченців Бернардійського ордену. 1620 р. на запрошення тодішнього київського воєводи Станіслава Жулевського у місті спробували осісти єзуїти, але зазнали невдачі й мусили перенести свою резиденцію до Фастова – осідка київських католицьких єпископів.

З іншого боку, поряд із Києвом існувала смла, до якої міщани зверталися у скруті по допомогу вже з кінця XVI ст. – Запорозька Сп. Зокрема, одним із таких звершень було й запрошення у 1609 р. запорожців, аби ті знешкодали Грековича – як надто активного намісника унійного митрополита. До послуг козаків удався, серед іншого, й архімандрит Єлнсей Плете-

нецький, який 1613 р. за їх допомогою збройно відбив напад Києво-Печерського монастиря, сконфісковані унійним митрополитом.

За часів архимандритства Єлисея Плетенецького вперше заявила про себе ще одна церковна інституція, що стала сполучною ланкою між київськими архієреями та козаками. Йдеться про Трахтемирівський монастир, розташований на безлюдних урвищах над Дніпром неподалік від Канева. Патроном монастиря вважалось Військо Запорозьке, а з 1616 р. його ігуменом став князь Євдокія Буалга-Курцевич – людина, близька до київської церковної верхівки, вланкова й освічена (у метриці Падуанського університету, де вчився князь, він під 1600 р. записав своє ім'я по-руськом). Сам монастир, маючи статус «войськового запорозького», був традиційно не стільки релігійною інституцією, скільки козацькою резиденцією на пограниччі між «волостю» та Дніпром Низом. Тут зберігалися військова скарбниця, клейноди й арсенал, провадилися старшинські ради, діяв шпиталь для старих і покалічених запорожців. З утвердженням у Трахтемиріві Буалги-Курцевича козацька святиня стала на певний час посередником між Січчю та церковними Києвом – місцем, де київські ієрархи зустрічалися з козацькими ватажками, впливаючи на козацькі голови й обговорюючи плани спільних дій. У переносному сенсі можна сказати, що саме в Трахтемиріві започаткувалось прилучення козаків до релігійних і ширше – суспільних потреб руської спільноти.

Це була досить радикальна метаморфоза лицарів Степу, доти настільки мало пов'язаних із церковним життям, що ще наприкінці 1570-х рр. курйозно стверджувалося, нібито «релігії вони переважно магометанської». Натомість на початку 1620-х – зусиллями києво-печерських ієрархів – Православна Церква почала

31. Сулійський кляштор на Подолі в Києві. Фрагмент малюнка близько 1631 р.

крок за кроком цілеспрямовано «нострифікувати» козацтво, підкреслюючи, що це – люди «нашого роду, наші брати й правовірні християни». До цього свідомого перевороту ми ще далі повернемося, а тут лише зазначимо, що опір спробам запровадити в Києві унію та підтримка архимандрита Єлисея Плетенецького стали першою ознакою проникнення у козацьке середовище уявлень про цілком нову для себе нісію – оборонці Православної Церкви – «стародавнього руського звичаю».

Ось за такого розкладу сил київські ієрархи, в порозумінні з тодішнім петьяном Петром Сагайдачким і козацькою старшиною, завжидали на ризикований крок. У березні 1620 р. до Києва прибув, повертаючись із московської подорожі додому, єрусалимський патріарх Теофан, урочисто зустрінутий братчиками, духівництвом і козаками: останні, за висловом літописця, «обточилиа его стражбою аки чледи матицу свою». Здійснив Теофан і обхід довколишніх монастирів, особливо довго гостюючи в Трахтемиріві. Наприкінці літа в Києво-Печерському монастирі було зібрано з'їзд за участю шляхти, місцян та

82. Аллегорія зверхності «святих» над «царством». Гравюра 1632 р.

козаків, який звернувся до патріарха з проханням висвятити православних ієрархів замість унійних і тим самим відновити Київську православну митрополію, якої на той час номінально не існувало. Теофан вагався, остерігаючись «короля і ляхів». Не обійшлося, як припускає дехто з істориків, і без погроз у бік велинша-новного старця, аж урешті той погодився. В жовтні 1620 р. вночі, у Братській церкві на ремісничому Подолі, відбулося таємне поставлення ієрархів – прищільно затулених вікнах, аби навіть світло не привертало уваги чужого ока. Таким незвичним способом Теофан висвятити Йова Борецького на митрополита, Мелетія Смотрицького – на архієпископа полоцького, Ісайю Колінського – на владика перемиського. Через кілька днів у Трахтемирові на володимиро-берестейську владичу катедру було віднесено Євзея Курцивича, ще пізніше в Білій Церкві Ісаакій Борискович отримав сан луцького владика, а Паїсій Іполитович у Животові на Брац-

лавщині – сан владика холмського. Православний єпископат було повністю відновлено. Залишалося, проте, найскладніше: добитися його легального визнання, оскільки, згідно з законом і традицією, тільки король міг затвердити ієрархію на їхніх «клябах духовних».

Нова політична свідомість, або поява «третього народу» в Речі Посполитій «Двох Народів»

Дванадцять років, що проминули між таємним посвяченням ієрархів і смертю Зигмунта III († 1632), котра поклала край затяжному протистоянню короля-католика та його православних підданих, були напоєні сеймовою боротьбою. Вона спалахнула з новою силою, супроводжуючись гострими словесними баталіями оборонців і противників київської акції. Утім, те й друге пішло би за вітром, як і всі попередні зусилля, коли б за свання Йова Борецького та новопоставлених ієрархів час від часу не зближувала козацька шабля, нагадуючи, хто опікає нелегально повелену митрополію. Бо, наприклад, уже в лютому 1621 р., на подання унійного митрополита Йосифа Велиміна Рутського, по країні було розіслано королівські універсали з наказом заарештувати Борецького й Смотрицького як «шпигунів», що нібито за посередництва єрусалимського патріарха встановили зносини з султаном. Однак це легше було наказати, ніж зробити. На захист Мелетія Смотрицького стала вся православна Білорусь, а Йов Борецький, нікуди не виїжджаючи з Києва, почувався в повній безпеці під козацькою охороною. Ба більше, у тому-таки 1621 р. він оголошує публічний протест («Протестацію») з приводу порушення прав єрусальського народу» відступниками-уніятами, котрі зламали «святий спокій, руйнують давню любов і згоду між поляка-

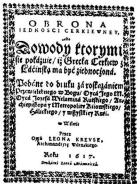
ни й Руссю». На власне виправдання Борецький пише:

Ми, що предналися до Корони за договорами, скріпленими присягою, законно насильства, утисків віри, звинувачують нас у заколотах і підступах, щодо яких ми чисті... Ми не бунтівники, не підбурювачі, ми воляємо за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили й віддали... – Богом законом й звичаї, а ще й шістьсотлітню традицію.

Наведений уривок є вельми характерним для всієї спрямованості тогочасної полеміки. Pamфлети й заяви, надруковані впродовж 1620-х рр., за змістом рішуче відрізняються від давніших полемічних творів. Богословські дискусії довкола церковних догматів відійшли на другий план. Сила слова й гучність думки спрямовується на самоствердження гідності «великокімєнитого руського народу» як спільноти «однієї крові», бо, як напише у полемічній брошурі «Ствердження невинности» (1621 р.) Мелетій Смотрицький:

Не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська, литовська.

З огляду православних полемістів, справжнім «старожитним народом руським», якому належать давні права й вольності, були вони – на відміну від «мішанців» і «відступників» унітів. Приблизники унії, ясно, обстоювали протилежне – за їхньою аргументацією, Руська Церква отримала свої права й вольності тоді, коли, прийнявши Флорентійську унію 1439 р., відкинула «помилки греків», тож нині законними спадкоємцями цих благ виступають уніти – «справжні русини». У цих словесних баталіях за право першородства «руський народ» – як носій окресленого комплексу прав і вольностей – починає, достоту непомітно для обох сторін, набувати делікатніших політичних контурів, перетворюючись під пером право-

21. Титульний аркуш праці Анна Кржижан «Obrona jedności cerkiewnej» (Вільно, 1617)

славно-унійних полемістів на третій самодостатній компонент Речі Посполитої «двох Народів», себто польського й литовського. Мелетій Смотрицький у ційже згаданій брошурі вперше напише про це так:

Ми народ, як уже було сказано, вільний, народ свободний, народ, що народився в одній вітчизні разом з двома іншими [т] народами.

Двома роками пізніше, у черговій брошурі «Виправдання невинности» (1623 р.), той-таки Смотрицький додасть характерну деталь до погляду на місце русинів у державній спільноті «двох народів»: згідно з його міркуваннями, права «руського народу» як політичного суб'єкта були закладені дуже давно – «за руських князів», і саме з цими правами він договірно («через пакти й присяги») увійшов до польсько-литовської держави:

З цієї-таки вольністю руської народ об'єднався в одне тіло з візнінськими народами – польським і литовським, змінився й змінив під спільним знаменом.

На те, що засигналізована тут ідея договірною входження Русі до Речі Посполитої в ролі «третього» рівноправного народу стала в 1620-х рр. обговорюваною, акажує, зокрема, її реалізація в світському тексті – зверненні до сенату «Суплікації» 1623 р. (її автором уважають волинського шляхтича, восьмиразового посла на сейми від Луцького сеймику, Лаврентія Древинського). Церковна унія, пише Древинський, розхитнує політичну єдність Русі й Польщі, тому

поля ще тримається унія політична, забезпечуючи цілість вітчизни, свободу, права й вольності трьох народів, – треба викинути цю кістку незгод, цю фальшиву [церковну] унію.

Завершуючи, варто додати, що сейм 1623 р., до якого звертався автор «Суплікації», як і решта сеймів, відкладав розв'язання православно-уніатських спорів через інші державні справи. Розгніваний Древинський, виходячи з Посольської Ізби, кинув на прощання унійному нитропантові Йосифу Великіну Рутському:

Вачимо, що ми нічого не досягнемо проти вас за життя цього короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас.

Коментуючи цей інцидент, Рутський записав: «Ми посміялися з цього, бо ж з цього й справді хіба що сміятися».

Час показав, що добре сміється той, хто сміється останнім. Короткозорість королівського двору, який упродовж бурхливих 1620-х рр. не помітив якісного переродження руського опору, що з конфесійного протесту за оборону zagrożеної «доброї старовини» перетворився на усвідомлений суспільний рух, невдовзі коштуватиме Речі Посполитій втрати частини України-Русі.

Смерть похилого віком короля Зигмунта III, як і передрікав Лаврентій Древинський, принесла очікувані зміни. На елекційному сеймі 1632 р. було ухвалено «Статті задоволення грецької релігії», а 14 березня 1633 р. їх підтвердив дипломом син покійного, новообраний король Владислав IV. У королівському привілеї фіксувалося, що було й так фактично здобуте сеймовим опором шляхти, міщанською опозицією і, врешті, козацькою шаблею. Проба можливостей відбулася, й русини вийшли з цієї річки інвазіями, ніж увійшли до неї, усвідомивши себе третьою силою в Речі Посполитій «Двох Народів».

3. Шляхта, простолуд, козаки: вузол взаємопов'язань і суперечностей

**Колонізація степових погранич.
Поляки та євреї на новоосвоєних
теренах**

Прискорення пульсу суспільного життя, про яке оповідалося вище, йшло в парі з суттєвими змінами, що намітналися в господарсько-економічному побуті останньої чверті XVI століття. Зособливою виразністю це помітно на південних та південно-

східних обширах понад Диким Полем, які в тогочасному мовленні називалися «Україною».

Вже на Люблінському сеймі 1569 р. вирішено було розібратися з цими далекими землями, які, згідно з унійним актом, переходили від Великого князівства Литовського до Польського королівства. Тож сейм ухвалив провести перепис тамешніх «луток», себто спустошених татаро-

94. Міські герби
Хорода й Гадяча
середини XVII ст.
(прорис)

ни поселень, аби визначити найпридатніші для переселення й оборонного будівництва. Цей укладений 1570 р. перепис до нашого часу не зберігся, проте перелік новопоселаних в останній чверті XVI ст. містечок укріпленого типу з невеликими фортецями («замочками»), біля яких селилися люди, показує, що більшість із них виникло на місці старих, подеколи навіть давньоруських укріплень. Частина прямо ідентифікується з давніми поселеннями, як-от Васильків (старий Василів), Біла Церква (Юрків), Макарів (Воронин), Білківка (Раставець), Володарка (Володарів), Ружин (Щербів), Антонів (Розволож), Корсунь, Ряснів та ін. Для решти вже ніхто не пам'ятав старої назви, згадується лише, що містечко вихило «на старому городищі» – як Котельня в урочищі під Житомиром, Ходорків та Корнин на р. Ірпені, Бруснів і Рожів на р. Завижі, Кодня та Черняхів на р. Тетереві, Бердичів і Троянів на р. Гнидоп'яті, Павлоч на р. Раставці тощо. Осдажували міста й «на скромну корени», тобто на місці, де раніше не було фортифікаційних укріплень, хоча якесь поселення там, найімовірніше, існувало (так виникли Полтава, Батурин, Умань та ін.).

Появу нових містечок супроводжувало концентрування довкола них сільської людності, котра віднині могла пересидіти татарський набіг за стінами «замочка»

(татари зазвичай не брали в облогу укріплені: їхня тактика спиралася на раптовий напад і блискавичну втечу). Відтак, доволі швидко більшість поселень міського типу обростало волостю, тобто селами, котрі, як тоді говорилося, «тягнули» до нього, витворюючи податкову, церковну й торговельну округу. Адже в містечку перебувала урядницька адміністрація і містився храм – центр приходу, бо більшість так званих «сіл» були фактично заторгани без власних храмів. Тут же зосереджувалася і місцева торгівля, оскільки в містечках, згідно з їхнім локаційним привілеєм, раз чи двічі на рік провадилися ярмарки і раз чи двічі на тиждень – так звані торги, тобто базарні дні. У ярмаркові й торгові дні міське та доколишнє сільське населення збільнювалося від торговельних податків, реалізуючи продукцію натурального господарства, нехитрі ремісничі вироби, худобу тощо.

Кількість міських поселень, що виникли в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. у пограниччях (українських) воєводствах, Київському та Брацлавському, вразіє: понад 300. І хоча здебільшого населення їх не перевищувало сотні дворів, тобто близько 600–700 чоловік, однак роль осередків, довкола яких снувало життя, вони виконували. Більшість із них користувалася лише обмеженою формою самооряду-

вання, але частіше вдалося досягти статусу «управієнованих», себто отримати магдебурзьке право, як-от: Василькову, що належала Києво-Печерському монастиреві (в 1586 р.), Новому Ружину князів Ружинських (у 1590 р.), королівським містам Корсуню (в 1584 р.) та Чигирину (в 1592 р.) та ін. Правом самоврядування користувалися й численні міста, засновані наприкінці XVI – у першій чверті XVII ст. на лівому березі Дніпра князями Вишневецькими: Пиритин, Журавка, Прилуки, Жовнин, Лубин, Снятинка, Лохвиця, Ромни, Хорол, Гадля тощо. У 1620–1630-х рр. низка самоврядних містечок виникла також у центрах староств – округ, що належали королівському престолові: Батурин, Богуслав, Стеблів, Боровиця, Данилів (сучасна Медведівка), Ансянка, Мгаїв, Жаботин, Сміла тощо.

Навіть обмежені форми самоврядування сприяли торговельній активності міського населення й пожеваленню ремісництва. Наприклад, у Білій Церкві, що виникла як сторожовий прикордонний замок у середині XVI ст., а 1588 р. отримала привілей на магдебурзьке право, в 1640-х рр. уже мешкало понад 250 ремісників різних фахів – до 30% жителів. Людина, яка стігалася до нових міст, автоматично потрапляла під захист «міського права». Як колись у середньовічній Європі, де побутувало прислів'я «Міське повітря робить людину вільною», так і тут мали фортечки, висунуті на передній край Поля, сприяли розширенню статечної і незалежної верстви «плів міщан».

Помітний демографічний приріст спостерігається і в старих містах. За даними податкових переписів, чисельність жителів між середньою XVI ст. і 1620-ми рр. зростає: у Житомирі й Вінниці більш як удвічі, в Острі – у 2,5, Києві – у 3,6, Каневі – в чотири, Черкасах – майже у п'ять разів. Зрозуміло, що жодне з цих міст, у тому числі найбільше, Київ, за чисельні-

стю мешканців не могло рівнятися, скажімо, з тодішнім Львовом (наприкінці XVI ст. у Києві жило 7 тис., а у Львові – понад 12 тис. осіб). Однак загальною показником заселеності змінився невідомо. За обрахунками Миколи Крикуна, на ще недавно напівпорожніх Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII ст. мешкало, відомібно, 300–350 та 450–500 тис. осіб, що не надто відрізняється від аналогічного показника Волні (до 700 тис.) – регіону здавна високої густоти населення.

Раптовий страхоб в освоєнні півдня та південного сходу став прямим наслідком, з одного боку, приглушення татарської небезпеки, а з другого – протекційної політики уряду, помноженої на приватну ініціативу людей, що оселялися в зухвалому сусідстві з татарськими шляхами. Щодо першого, то практикована у Польському королівстві система захисту порубіжжя виявилася безумовно ефективнішою за ту, що існувала у Великому князівстві Литовському. Зокрема, позитивну роль відіграло створення у 1563 р. кварцязного війська: підлеглі польному гетьманові (тобто вояначальнику «в Поля», на відміну від генерального головнокомандувача – коронного гетьмана) кварцязні роти охороняли південну пограничну смугу. Паралельно, у 1570-х рр., структурно оформлюється й Військо Запорозьке – ще один захисний щит на краю Поля, про що детальніше мова піде далі. Окрім того, наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. устальюються загони самооборони – надвірні війська князів та волинського, київського і подільського панства, які брали на себе чималу частку антитатарських бойових дій, з'єднуючись на виклик польних гетьманів із кварцязним військом. Це не розв'язало остаточно татарських проблем, але часи тотальної беззахисності порубіжжя справді минулися.

Сприятливі умови для колонізаційного пожевалення створювала й протекцій-

на політика уряду, яка виражалася у наданні прикордонним, а особливо новим містам податкових та митних пільг. Наприклад, «яко люди українні» були повністю звільнені від сплати торговельного мита на території всієї Речі Посполитої купці Канева, Черкас, Переяслава, Вінниці, Брацлава, Білої Церкви та ін. Міщани згаданих міст не знали й звичних на інших територіях податків: їхньою єдиною повинністю було, як тоді говорили, «конно оружно» виїжджати в почті місцевих королівських намісників назустріч татарам під час чергової тривоги.

Королівський уряд, декларуючи потребу в будівництві оборонних замків і навіть не раз обіцяючи їх споруджувати власним коштом, не мав на це ні сил, ні грошей. Тому участь короля в колонізаційних акціях обмежувалася до сприяння приватним ініціативам. Скажімо, після ревізії 1570 р., яка мала на меті облікувати «пустки» Київського, Брацлавського і Подільського воєводства, Стефан Баторій, а далі його наступник Зігмунт III вношували плани роздати «заслуженим особам», тобто волякам-ветеранам, порожні землі, виявлені ревізорами. Проте ця акція наразилася на спротив сейму, котрий рясно ставився до відчуження нічийного земельного фонду в приватні руки, й була здійснена у більших масштабах лише тричі: в 1584, 1590 і 1609 роках. У 1584 р. заслужений воєк, князь Кирик Ружинський, отримав урочище Котельню під Житомиром. Сейм 1590 р. санкціонував надання чотирьом тогочасним козацьким «старшинам» (Войтеху Чоновицькому, Криштофу Косицькому та ін.) земель на південь від Білої Церкви: городища Володарка, селища Розволож і урочище Рокитка та Ольшаниця. На цьому ж сеймі черкаський староста князь Олександр Вишневецький добився потвердження на «пустиню річки Суая», перекуплену ще його батьком від брацлавського зем'янина Михайла

Байбузи – спадкоємця давніх володінь князів Галицьких. Урешті, 1609 р. наблещений короля, подільський магнат Валенти-Александр Калиновський «за значні й крижаві заслуги» в обороні прикордоння (я ще більше – за підтримку короля у згаданому вище рокоші 1607 р.) отримав «півну пустку, звану Умань» – розлогіє степовий обшар над Полем, у верхів'ях річки Ятрань.

Ці надання нерідко згадуються як приклад нібито нестримної і невпинної роздачі королем українських земель польській шляхті після Люблінської унії. Це, проте, не відповідає дійсності. Щодо роздачування земель кожному, хто тільки побажає, то після перерахованих вище акцій такого просто не було, бо цього не дозволяв би сейм. Сказане не означає, що вільний земельний фонд, контрольований королем, лежав пустою. На Київщині й Брацлавщині, зайнятій – за поданням гетьманів, король справді надавав спорожнімі земельні наділи «заслуженим жовнірам», тобто волякам-ветеранам. Але, по-перше, ці наділи були невеликими, а по-друге – вважали собою не спадкову, а життєву власність. Коли ж узяти до уваги, що йшлося про немолодих, локалізованих військами людей, то їхнє перебування в Україні виявлялося справді тимчасовим.

Отож колонізаційний стрибок після Люблінської унії був наслідком передусім господарської активності місцевої еліти – князів і панів (це однаково стосується як приватних земель, так і королівщин, старостами яких були на той час волинські князі: саме вони на власний кошт будували «замочки» та осаджували нові поселення). У цьому неважко переконатися, переглянувши імена власників чи ініціаторів заснування міст та містечок, які ми зарисніла Київщина й Брацлавщина впродовж 1570–1620-х років:

князі Острозькі: Березань, Боків, Біла Церква, Вільськ, Гельмезів, Димер (Хо-

85. Перекіп
на рукописній карті
Заміпроя 1630-х рр.

дичів), Красне, Перекіп, Пеків, Рокитка, Тетів, Трмасів, Яблунів;

князі Збарзькі: Антонів, Бершадь, Володарів, Гайсин, Давид, Аладжин, Погребице, Прилука, Соколяк;

князі Ружинські: Котельня, Павлоць, Романів[ка], Ружин;

князі Корецькі: Білавіка (Раставиця), Білогірська, Каляни, Анци;

князі Вишківці: Варва, Гадяч, Горощин, Жовни, Корсунь, Кременчук, Країва, Лохвиця, Лубин, Мошин, Перемолюка, Парятин, Прилука, Ромни, Хорол, Чигирин;

Києво-Печерський монастир: Васильків, Радомисль;

кейські пани: Аксаків – Мотовилівка (Гуляники); Бутовичі – Бруснів; Вільгорські – Яминів; Вороничі – Денешів, Троянів; Горностаї – Ліщин; Лозки – Років; Немирнічі – Олевська, Черняхів; Макарівнічі-Івашенцевичі – Макарів, Мотижки; Тихівнічі – Бердичів, Білопіль, Кодя, Мажівка, Немирів, Слободич; Олізарі-Волчок-

анці – Коростнів; Проскурн-Суцанські – Іванків, Корнин; Харленські – Вншів, Гостомель, Ржніці; Таші-Внковські – Ходорків;

брацлавсько-винницькі пани: Стржковські – Янів; Мелешки – Куна; Шашковичі – Вишківці і т.д.

Тож, як бачимо, впродовж першого півстоліття після унії лише поодинокі населені пункти міського типу Київщини й Брацлавщини були засновані місцевими багатіями, як, наприклад, Фастів і Чорногородка неподалік Києва – київським католицьким єпископом, чи Буча й Умань на межі Київщини та Поділля – відповідно, Струсями і Калитковськими. Відтак, активне господарське освоєння пристепового пограниччя здійснювалося, сказати б, власними силами. Однак на момент вибуху козацької революції і на Волині, і в Київщині та Брацлавщині вже проживало чимало польської шляхти. Серед шляхів, якими вона сюди проникла, особливу роль судилося відіграти шлюбним зв'язкам. До Люблінської унії головними шлюбними партнерами місцевих князів виступали

або білорусько-литовські магнати (Радзивілли, Гайбовичі, Сапеги, Ходкевичі тощо), або білоруські князі (Крошинські, Слуцкі, Соломерецькі та ін.), або впливові місцеві панські родини – Чалачи, Семашки, Горностаї, Сло-Маанські і т.д. Шлюбні з польськими, на той час «загравченими», панством були вкрай рідкісними, якщо не одиначними. Деякий час після унії ситуація принципово не мінчалась, але наприкінці XVI – в перших десятиліттях XVII ст. бачимо помітний злам. Його можна зрозуміти – до самостійного життя прийшло перше воєнне покоління княжих нащадків, які відчували себе вже часткою Польського королівства, а не Великого князівства Литовського. Тож лише до середини XVII ст. шлюбними партнерами волинських князів стало понад 40 родів польської (чи сполученої галицької) знаті: Даниловичі, Замойські, Зборовські, Каліновські, Ковцільські, Лещинські, Любомірські, Мишки, Опалевські, Остророки, Потоцькі, Собеські, Струсі, Таран, Темчинські, Фірлеї, Язловецькі та ін. Деякі з них родичилися відразу з кількома княжими родинами, як Лещинські – з Сангушками, Заславськими, Корецькими і Вишневецькими, Замойські – з Острозькими та Вишневецькими, Фірлеї – з Вишневецькими й Збарзькими тощо.

Наслідком цих шлюбних контактів стало те, що наетки, які досі при згаданні тієї чи тієї гілки роду циркулювали в замкненому колі «своїх», почали поволі перетікати до потужних і впливових польських магнатів. Саме так, наприклад, на Даниловичів перейшли спадщиною розлогі землі воликів Семашків, на Фірлеїв – володіння згаданого роду Гойських, на Лещинських – частина Київського Полісся, належна з давніх часів Горностаєм, і т.ін. Особливо виразно окреслює ці зміни після раптового, заєдає не містичного вмирання княжих родів упродовж 1620–1630-х років. Згасаючи один за од-

ним, з історичної арени сходять Острозькі (головна ліній роду припиняється 1620 р., а остання представниця померла 1634 р.), Збарзькі (1631), Пронські (1638), Порницькі (1640), Корецькі (1651), гілка Сангушків-Кожерських (1653). Без перебільшення обвальна смерть Острозьких (упродовж 1618–1620 рр. з життя пішло четверо представників головної лінії цього роду – немовля Ян-Володмир, юнаки Адам-Костянтин та Януш-Павло й уже літій син Васна-Костянтина Острозького Януш) передала більшу частину неозорних володінь некоронованих королів Русі до рук двох малопольських магнатських родів – Замойських та Любомірських, чії представники були одружені з онуками Василя-Костянтина Катериною та Софією. В аналогічний спосіб до Конєпольських перейшли спадком землі Порницьких, до Краєцьких – Сангушків-Кожерських тощо.

Польські земельні набутки спадково-шлюбного походження локалізувалися здебільшого на Волині та Центральній (кестевській) Кнївщині. Натомість на Брацлавщині й Подніпров'я польські магнати приходили іншим шляхом – перебираючи на себе після вмирання князів адміністративно-намісницькі уряди у староствах прикордоння. Це давало змогу тримати руку на пульсі локального життя, зокрема – скуповувати землі, що вивільнялися при зубожінні або згасанні того чи того роду місцевої шляхти. Наприклад, на початку XVII ст. саме такий контроль вдалося встановити над Вінницьким та Брацлавським староствами родині Каліновських, представники якої поступово скуповували міста й села від давніх брацлавських зем'ян – Козаків-Звенигородців, Кудренків, Золотарів, Слупиць та ін.

Особливо інтенсифікувався цей своєрідний «адміністративний наступ» після смерті в 1620 р. останнього чоловічого пред-

Ж. Шляхтичі.
Аматорський малюнок XVII ст.

ставника роду Острозьких – князя Януша, який монополював контрольовану порубіжжю смугу Кнівщини, бушани білоцерківським, богуславським, канівським, переславським та черкаським староство. Ці староства швидко стали здобутком жменьки потужних польських родин із великими придворними владами – Концпопольських, Любомирських, Жулевських, Казимирських, Каалновських. Наприклад, Переславське староство з 1636 по 1649 р. тримав один по одному двох Концпопольських; двох Любомирських між 1621–1649 рр. володіли Білоцерківським староством і т.д. Реалізувалося таке, змагали не спадкове, врядування у найгіршому для місцевого населення варіанті: пишній магнат сам не мешкав у глухому закуті над татарським шляхом, тож реально староством правдав його намісники («відстаростні»), котрі дбали насамперед про себе. Недарма один із сучасників писав про українські наміснички уряди так: «Попростому кажучи, кожен шукає, що – його [власне], а що Божове».

Нові власники швидко вписалися в розпочату ще князями гостру конкуренцію за землі, котрі з кінця XVI ст. набули несподіваної вартості й тут, у колоніях наспіворожніх пограниччях. Сусідські сутячки завжди були звичною справою по-

між князями й панамі: хто мав шаблю при боці (до того ж підсилену надвірними військом), той воляв не обтяжувати себе судовими клопотами. Острозькі воювали зі Збаразькими й Вишневецькими, Ружинські – з Корецькими й Тишкевичами, Збаразькі – з Корецькими і т.д. (на ці «війни» часто виводилися багатотисячні загони «з усією гарматою воєною» і навіть з бубнами та корогвами). Важливо інше – досі це були «свої», внутрішні «війни», такі собі сварки в родинному колі. Польські магнати, власне, робили все далі як і раніше, але тепер їхні дії вже сприймалися як «чуже» вторгнення, посягання на нібито усталений мир і порядок. Показово щодо цього є солідарна ненависть квівської шляхти до Самійла Лаша-Тучапського – свояка й спадкоємця князя Ружинського, який на посту коронного стражника разом зі своєю командою «з пекла родом» (саме так її називали князі) у 1630–1646 рр. стеріг татарські шляхи. Паралельно Лаш управлявся у безперервних конфліктах із сусідами, заробивши собі в судових процесах 236 баніцій (вироки на позбавлення громадянських прав) і 17 інфамій (вироки на позбавлення честі). Користуючись протекцією коронного гетьмана Станіслава Концпопольського, зухвалець навіть, як оповідали, підняв судовий вироків свій плащ, з'явившись у ньому при дворі. Після смерті Концпопольського († 1646) осмілила шляхта, зібравши посполите рушення, силою вибила Лаша з усіх захоплених ним маєтків і примусила до втечі з Кнівщини.

Безпрецедентне вквершення купки польських магнатів, що їх русини називали «королев'ятами», локалізувалося, крім усього, у сейсмічно загрозливій зоні – на теренах козацького світу, що з логічною немилучістю вело до катаклізму. Почти магнати, збройний контингент їхніх слуг та орендарів – здебільшого зверхньо й презирливо настроних до місцевого населення, робили несприятливими соціальний дитя-

гонім, релігійні суперечності, найнові конфлікти, врешті – просто побутові сутички. І хоча наступ польського землеволодіння був далеко не таким усеохопним, як традиційно вважають (його усереднена частка коливалася приблизно між чвертю й третинною місцевого поземельного фонду, причому переважно за рахунок якогось десятка магнатських латифундій, бо частки дрібної та середньої шляхти не місцевого походження обіймали загалом 6%), однак усі негативні зміни в суспільному бутті асоціювалися в свідомості русинів саме з «ахлами» – носіями нового, чужого режиму. Цю суму антагонізмів Богдан Хмельницький окarakterизує невдовзі простими й вичерпними словами: «Поляк і спокій на Русі співіснувати не можуть».

* * *

Проникнення польських магнатів у пристепові краї супроводжувала ще одна обставина, котра згодом призведе до кризових подій. Поява в містах Київщини та Брацлавщини єврейського населення, доти епізодична, відтепер стала масовою. Перші конфлікти, пов'язані з раптовим збільшенням числа євреїв-купців, спостерігаються в Києві у 1619 р., за воєводського правління Станіслава Жулкевського. Незвична для тутешніх місцевостей активна єврейська підприємливість викликала нарікання конкурентів-київ (аналогічні сутички у 1620-х рр. сталися також у Богуславі, Житомирі, Борисполі та ін.), але справа тим не вичерпувалася. Незадоволення посилювалося й тим, що євреїв – як людей, не підпорядкованих «ніському праву» – не залучали на відміну від городян, до збройної служби в Полі при набранні татар. Активні київці добилися вирішення спору на свою користь: розглянувши їхню скаргу, Зигмунт III визнав, що справді «українінми людям» від євреїв немає ні допомоги, ні користі в питаннях

оборони, тому недоцільно дозволяти їм селитися в Києві. Однак по дрібніших містах чисельність єврейського населення зростала й далі.

Паралельно з 1620–1630-х рр. поширюється практика, котра втягнула в конфлікт не тільки міщанство, але й козаків та селян. Потребуючи грошей, шляхта й королівські намісники починають усе ширше передавати в оренду заможним єврейським підприємцям населені пункти, ба – навіть цілі староства. У різний час у руках євреїв-орендарів перебували Житомирське, Корсунське, Богуславське й Любецьке староства. І в приватних володіннях, і в королівських орендах намагалися за короткий строк, відлущений контрактом, здобути якнайбільше прибутків, стягаючи всупереч звичаю мито і впроваджуючи наднормові роботи та податки. Помалу в руках євреїв повністю зосередилися оренди млинів та корчом, а також господарсько-промислової діяльності – випалювання поташу, варіння селітри, рибальство, скупівля й перепродаж князівських товарів. Образ незалежного шляхецького орендаря доповнювався тим, що євреї приїхали на ці терени разом із поляками, – отже, як і поляки, були новими людьми, носіями чужого режиму. Антиюдейські настрої підігрівалися також релігійними упередженнями: адже нарівні з татарним євреї належав до категорії «невірних». Це поволі накопичувалося паралельно з соціальною ненавистю, і зрештою в полум'ї козацької війни єврейському населенню, як про це піде мова далі, довелося сторицею заплатити і за свої, і за чужі гріхи.

Селяни, бояри, міщани: специфіка життєвого укладу

За розораною цілком, чередами худоби, спорудженими замками, пасіками, млинами й риболовними ставами німою стіною стояли піддані – селяни, що нарівні

з землею являла собою приватну власність шляхти. Соціальні й податкові групи та регіональне розмаїття цього найчисельнішого класу населення України-Русі були настільки неоднорідними, що навіть їх побіжна характеристика займала б надто багато місця. Тому обмежимося поглядом на загальні напрями в зміні становища селян у період між давньоруською добою та часами, про які тут ідеться. Їх можна представити трьома головними діями, першою з яких стала поступова втрата власності на оброблювану землю, коли в процесі так званої «феодалізації» верховий землевласник – князь чи король – передавав своїм збройним васалам у володіння території, освоєні селянами-орачами. Другу зміну спричинило повільне, але неухильне злиття вільних хліборобів із невільниками – людьми, що їх осаджували власники на незайнятих землях: паралельне існування обох типів людності призводило до поступового пониження майнових та особистих прав вільного сільського населення. Нарешті, третя зміна була обумовлена прикріпленням селян до оброблюваної ними землі, внаслідок чого підданські стосунки з паном-землевласником, які доти здійснювалися за формулою «воліка й оборона / давання за опіку», трансформувалися у право власника розпоряджатися працею та майном, а згодом і самим життям підданого.

Хліборобське населення України-Русі проходило через ці щаблі нерівномірно. У регіонах стабільно густого заселення, де бракувало вільних земель (як, наприклад, у Галичині чи Холмщині), селяни вже на зламі XV–XVI ст. залежали від власника маєтку. Запровадження підданського примусу прискорювалося тут і в зв'язку з виникненням фільварків – панських господарських дворів, де руками селян оброблялася земля, вирощувалося збіжжя й інгодовувалося худоба на продаж. Філь-

варкове господарювання потребувало робочих рук, тож до грошових і натуральних податків дедалі частіше стала додаватися панщина, себто відробітки в панському господарстві. І якщо давніше такі відробітки обмежувалися кількома днями на рік, збігаючись із сезонними роботами – оранкою, косовицею чи жнивими, то наприкінці XV ст. селяни вже працювали на пана по одному дню щотижня від кожного двору, а з середини XVI ст. повсюдною став дводення, а деколи й триденна панщина. Не зменшувалися й натуральні давання та разові відробітки у так званих «толоках», коли піддані силлячи чи лагодили греблі, брали участь у спорудженні господарських будівель, возили власними підводами й кіньми збіжжя до торгових пунктів тощо.

Фактично селяни володіли своїми грунтами без обмеження – успадковували їх, дарували, купували, продавали, ділили тощо. Але це ніколи не було оформлене на законодавчому рівні, тому з погляду права селянською власністю визнавалося тільки рухоме майно – реманент, урожай, худоба й хатки та господарське начиння. Із поширенням фільваркового господарювання часто виникала потреба збільшити панську оранку чи присадити фільваркові землі, і підданні просто зганяли з їхніх грунтів, що викликало особливе озлоблення, оскільки власкоруч відвойовану в природі землю селянини уважав своєю натуральною, санкціонованою від Бога власністю.

Одночасно з перетворенням вільного орача на робочу силу панського фільварку прогресувало й обмеження його особистих прав. Зокрема, сейм Польського королівства прийняв уже в 1505 р. ухвалу, згідно з якою селянини мід покинати своє господарство й перейти на інше мешкання лише за згодою пана. Обмеження свободи переніщення супроводжувалося підпорядкуванням селян юрисдикції власника, або так званому доменіальному суду-

ві, причому його рішення не піддавали жодній апеляційній інстанції, навіть королівській.

Одмак цей класичний образ підневільного селянина, про якого в середині XVII ст. французький інженер Вольан, проживши майже 20 років у Речі Посполитій, писав, що він перебуває «у гіршому становищі, ніж каторжани на галері», не був повсюди однаковим. Селянське законодавство Великого князівства Литовського було набагато м'якшим, ніж норми польського права, що діяли в Галицькій Русі та на Західному Поділлі. Наприклад, Литовські Статuti послідовно розрізняли статус вільного селянина й невільника (у литовсько-руській державі неафішоване рабство проіснувало найдовше до кінця XVI ст., аж доки його під тиском християнської моралі скасував Статут 1588 р.). Чималий контингент невільників («паробки», «жонки невольниць», «челядь невольная»), що постійно поповнювався за рахунок московських полонених і бранців-татар, працював на двірських роботах або отримував обмежені в праві відчуження земельні наділи, що закріплювалися за їхніми нащадками. Завдяк контрастові з невільниками незалежність вільних хліборобів у Великому Князівстві затрималася набагато довше, ніж на території Польського королівства. Зокрема, право «виходу», себто переміщення на інше мешкання, обмежувалося тільки сплатою «відступного» (втім, досить високого, тому, переходячи від одного власника до іншого, селяни воліли робити це нелегально – шляхом так званої «втечі»).

У зв'язку з уповільненим розвитком фільварків запровадження панщини теж розпочалося пізніше й нормувалося так званою «Уставою на волюки» – аграрною реформою 1557 р., що виражалася в перенісі селянських ґрунтів та запровадженні нормованих повинностей залежно від якості й кількості земельних наділів («волюк»). На Волині «волочна поміра» зате-

37. Орника. Київська гравюра 1637 р.

пняв тільки два староства, Кременецьке й Ковельське, та невеличку частину приватних маєтків у північно-західному, ближчому до Берестейщини куті. Що ж до Кнїщини й Брацлавщини, то тут, за винятком кількох приватних епізодів, «волочна поміра» взагалі не проводилася. Ось характерна реакція тутешніх селян на одну таку спробу, яку 1593 р. хотів здійснити в Слободищах на Житомирщині Фридрих Тшикевич. Як оповідає землемір, зібрана з цієї нагоди громада, почувши новину, «в один голос закричала»:

Боже того борони, щоб ми це зробили й дали розібрати свій ґрунт на волюки та вписати до реєстру свої родини! У жодному краї тут такого немає, аби наші панки переписували нас – вільних людей – і дітей наших, і маєтності наші, щоб у себе в неволі тримати. Ані батьки наші, ані ми самі, аже тут і постарівшись, такого ніколи не чули й не бачили... Ані – так ми зараз же як вільні люди віддано назвою пану, у котрого тут сидимо, по 20 грошів [відступного. – Н.Я.] й виїдемо геть, а в неволі бути не хочемо.

Уповільнене поширення фільварково-го господарювання сприяло тому, що в столицях між паном і селянином досить дов-

78. Праця підданців.
Київська грамота 1637 р.

го трималася модель підданства за формулою «опіка й оборона / данина за опіку». Відтак, селянські повинності обмежувалися натуральними податками, виконанням підводних та фортечних робіт і толоками (іноді частина повинностей і данин або й усі вони замінювалися на грошовий податок – чинш). Саме тому, наприклад, прискорене втягнення Волині в останній чверті XVI ст. у гданську торгівлю збіжжям і, відповідно, бурхливий ріст фільварків із їхнім неминучим супутником – панщиною, потягнул за собою об'ємну лавину неоголошених селянських виходів – «втеч».

На Брацлавщині та в степовій і лівобережній частинах Київщини хронічний брак робочих рук на невоорих просторах порожньої землі примушував землевласників до особливої обережності щодо селян, котрим надавалося тим більше пільг, чим ближче до татарського пограниччя лежали панські володіння. Наприклад, зафіксовані в ревізіях другої чверті XVII ст. селянські повинності у тутешніх старостах виразно розрізняються між собою саме під цим кутом зору. Піддані Житомирського староства мусили працювати

на замкових роботах раз на тиждень узимку і двічі влітку, натомість білоцерків'яни – лише раз на тиждень улітку і два дні на рік під час косовиці, а вилучку їм належало привезти на замок тільки по возу дров. У Брацлавському старостві селяни відробляли всього шість днів щороку, а в Переяславському – взагалі були звільнені від робіт, повинностей і данин, окрім натуральної на утримання старости. Варто додати, що й сама панщина (там, де вона існувала) відроблялася на Київщині не з «дніму», тобто селянського двору, а з «дворниці» чи «служби» – сукупності дворів так званої великої селянської сім'ї, де мешкало разом кілька її поколінь (у степових регіонах дворниці називали «хуторами»). Це фактично зменшувало кількість відробіткових днів, оскільки їх виконання сумарно покладалося на доросле чоловіче населення усього дворниці.

Ще однією причиною Київщини й Брацлавщини була величезна кількість освоєної, але необроблюваної землі. Податкові переписи постійно нотують такі впадки, зазначаючи, котрі селянські дворниці («служби») заселені, а котрі порожні, бо їхні власники потрапили в татарський полон чи перейшли деінде у пошуках кращої долі. Ось, для прикладу, як виглядало це співвідношення в кількох сусідніх селах однієї з волостей Київського Полісся за данини ревізії 1571 р.: с. Ключки – 9 служб зайнятих, 3 порожніх; с. Дорогичі – 2 зайнятих, 2 порожніх; с. Кам'яна – 24 зайнятих, 10 порожніх; с. Норинськ – 10 зайнятих, 2 порожні. На прикладі цього невеличкого (зауважмо, більш-менш благополучного від татар) закутка, де третина освоєної землі лежала пустою, чекуючи робочих рук, видно, наскільки гострою була проблема браку селянського населення. Практично невичерпний резерв родючих, уже підготовлених ґрунтів, перетворював Київщину й Брацлавщину

(з а кінця XVI ст. – і лівий берег Дніпра) на гігантський масос, який втягував найактивніший селянський елемент з інших регіонів. Сюди шляхом «втечі» міг переселитися кожний достатньо енергійний селянин, що був готовий заради волі й достатку виходити на свою ниву, як писав у 1593 р. зачудований побаченням австрійський посол Ерих Ласота, «з рушницею за плечима і тесаком при боці». Підльгове становище переселенця гарантувалося практикою «слобід», тобто звільненя від усіх податків та повинностей строком від 10–15 до 30 років (магнати широко йшли на це, аби привабити робочі руки у свої розлогі, але порожні й неприбуткові володіння).

Селянська «втеча» – це одне з химерних тогочасних явищ. Згідно з законом, термін, після якого переселенці не підлягали поверненню до попереднього пана, дорівнював за польським законом роковій й шести місяцям, за русько-литовським – десяти рокам, а для втікачів із Польського королівства у Велике Князівство – трьом рокам. Упродовж цього часу шляхтич міг розшукати своїх підданих і силоміць повернути їх, а якби новий власник цього опинявся – йому загрожували штрафи, а то й судові баніції, тобто оголошення поза законом. Законодавство рясніє грізними ухвалами про штрафи за переховування чужих підданих, прискорення процедури судочинства і підвищення грошових компенсацій. Паралельно й замаляли не відкрито по селах мандрують «вникотці» (завзятий козацький втікачі, які вже обжилися на новому місці), що намовляють селян і організують переселення. На велелюдних ярмарках княжі й панські «осади» закликають «на слободя», оголошуючи місця переселеня та умови підльги. При закладенні «слобід», тобто нових підльгових сіл, публічно заковують стовпи, на яких вирізана цифра вказує число років, доки діятиме звільнення від податків і повинностей. Князь Василь-Костянтин

Життя СІЛ

Острозький володич вникотці,
Будь поля ймі твої. Б'єт і в'єт
Скоби солов'ї твій і дітвирні,
Глянь вір на т'я, ймі на тр'дітвирні.

59. Асоціативна гра. Гравюра Ніколаса
Зубрицького 1717 р.

Острозький, наприклад, укопав такого стовпа на Старокітаській горі, засновуючи слободу прямо над Києвом, а князь Януш Збараський у 1604 р. в одній лише Ясенницькій волості над р. Залужем поставив 13 стовпів на селянцях-пустках (словом «селище» в ті часи позначали спорожніле село). Найпарадоксальніше, що з селян-переселенців, коли ті, здійснюючи «нелегальну акцію», переганяли свою худобу через чийсь володіння, їхній власник брав ще й спеціальну данину за потрапу – так звану «мимоходщину».

Коли переглядав судові книги з процесами шляхти про повернення підданих чи про сплату відступного за вивезення майно, здається, ніби вся селянська Україна-Русь кінця XVI – середини XVII ст. жила на колесах. «Ера селянського відходу», як інколи називають цей період історички, справді дала надзвичайно високий процент міграцій. Згідно з підрахунками Миколи Криуна, за даними судових книг Руського й Бєльського воєводства втікачі покинули в першій половині XVII ст. близько двох тисяч тутешніх сіл, а з територіально невеликого Подільського воєводства – 618. У цьому безперервному русі були свої закономірності. Поряд із локальними міграціями до кращого паня в сусідню волость (таких теж не бракувало), окреслюється генеральний напрям – із Галичини, Волині й Поділля на схід та південний схід, тобто на новоколонізовані обшари Київщини, Брацлавщини, Задніпров'я. Активно переміщується на південь і селянська людність північної Київщини – Полісся, Овруччина, Остерщина. Характерно, що в цю переселенську хвилю майже не були втягнуті мешканці неукраїнських етнічних теренів: серед втікачів практично немає селян із власне польських, ні з литовських, ні з білоруських земель.

Добробут переселенців залежав лише від їхньої працовитості та заповзятливості. Прикладів подвигу гідної селянської заможності в цих краях, де, як говорили ревізорам брацлавські бояри ще в 1543 р., «можлих пишніший і багатший, аніж пань, можна навести чимало. Ось кілька з них: 1587 р. в с. Пісках на півдні Житомирщини пограбовано 20 сіл, і ті склали перелік втрат, більш-менш однакові за вартістю. Один з них перераховує серед украденого: 10 кіп голівки (робочий кінь коштував 3–6 кіп); 2 свині лондонського (себто тонкого) сука вартістю по три копн кожн; жулан лондонського сука з 24 срібними гудзиками за 8 кіп; 6 узорчастих плахт; 100 ліктів тонкого полотна; 6 жіночих

сорочок тонкого полотна; 4 чоловічк сорочок; лясячу шапку, криту лондонським сукном; сагайдак з луком і трьома десятками стріл. Отже, що в скринях – можемо приблизно уявити. Що в хлібі? Аналогічна історія: жовніри 1602 р. захопили худобу двох сілян поблизу містечка Пєховка на Брацлавщині: в одного взято 5 коней, 15 волів, 14 корів, 70 овець, 40 свиней; у другого – 10 волів, 8 корів, 4 телці, 30 свиней, 40 овець. Що на полі? У 1613 р. в сусідській війні Тишкевичів з Острозькими під час наїзду на с. Махнівку Житомирського повіту захоплено у 48 мешканців села 1.215 кіп жита, 1.113 кіп пшениці, а в 25 із них – ще й 1.375 волів сіна.

Проте все-таки, асупереч незрівнянно більшим умовам життя кнївсько-брацлавського селянина порівняно з його волинським, а особливо галицьким братом, саме Брацлавщина й Київщина неважкі стануть вогнищем соціальних конфліктів. Причини цього бачаться не стільки в економічних реаліях чи надмірних утисках селянської маси, скільки в специфічній ментальності хліборобів степової зони. Освоїши власною працею землі й води небезпечного краю, переселенці не допускали думки, що це не їхня, санкціонована Божим правом власність. З іншого боку, життя віч-на-віч із татариним виробляло незалежність та відвагу, споріднену з козацькою. Тому навіть легкі спроби запровадити панщизні порядки, звичні для внутрішніх регіонів держави, викликали тут бурхливу реакцію як замах на волю. А тим часом підданський режим польського типу не міг помалу не проникати й сюди – хоча б тому, що, як уже зазначалося, чимала частина тутешніх земель потрапляла у безпосередню власність польських магнатів, для кого незалежність простогоду була явищем дивним і протиприродним.

Іншим фактором, що відживляв опір селян спробам поставити їх у підданське становище, була близькість козацького сві-

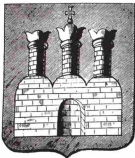
ту. Так зване «покозачення селян» – це привиди небезпек, що завис над шляхтою українних» походства уже від початку XVII століття. Кожний переселенець-колоніст так чи інакше мусив бути воїном, тож особисто незалежне козацтво, яке мешкало на цих же теренах поруч із селянами, мало чим від них відрізнялося. А назвати себе козаком, перемістившись із хутора в одному старостві на хутір в іншому, було не так і складно. Тим-то ревізори порубіжних королівщин, не знаючи, як класифікувати чималі групи населення, прикладають до них у 1620–1630-х рр. досить дивний як для офіційних документів термін – «непослушні». Також «непослушних» чи то селян, чи то козаків за люстрацією 1622 р., наприклад, у 25 хуторах Переяславського староства було понад тисячу – поруч із 280 «послушними». У Черкаському старостві «непослушних» на хуторах мешкало теж понад тисячу, а в Богуславському на 12 хуторах жило тільки декілька «послушних» селянських родин. На небезпеку зближення селян із козаками ще 1605 р. вказував князь Януш Острозький, закликаючи вжити термінових заходів, «аби хлопці наші ... до козаків не приставали». Досягнути цього так ніколи й не вдалося, а особливо після того, як з 1625 р. територія шести південних старостів була офіційно визнана резиденцією козацьких полків – Білоцерківського, Канівського, Корсунського, Переяславського, Черкаського і Чигиринського. Це сприяло настільки шільному перевлетенню козаків та селян, що спроба упокорити панцирною селянщиною стала дорівнювати ризикованій спробі натягнути ярмо на негнучку козацьку шню.

* * *

Воєнізований характер прикордонного життя на Подніпров'ї покликан до існування широку «війничу смугу» між шляхтою і селянами, заповнену збройним лю-

дом усіх мастей. Наприклад, окрім козаків, зародження яких ми вже простежували, тут від XV ст. бачимо ще одну своєрідну групу військової людності – так звані «війничі слуги», які заселили округи довкола великокняжих замків: Житомира, Овруча, Остра, Любеча, Черкас, Канева. Оборонні завдання потребували чималого контингенту ридарства-бояр нижчої категорії, які за право користування землею несли збройну службу охорони відповідної замкової округи, де лежав боярський наділ (його так і називали – «служба»). Подібно до західноєвропейських ленів чи феодалів, такий наділ передавався у спадок лише по чоловічій лінії і лише за умови, що наступні покоління власників виконуватимуть ті ж самі збройні послуги на замок, що й їхній предок, перший отримувач «служби».

Згодом, коли впродовж першої половини – середини XVI ст. йшло розривання кінних слуг на «урождових» (шляхту) і «подобляних» (бояр), тільки небагатьом із них вдалося втриматися на вищому щаблі. Більшість же, не здобувши шляхетських привілеїв, утвердилася в статусі напівридарів, або, за термінологією тих часів, «панцирних бояр» (на відміну від «правого» ридарства – шляхти). В останній третині XVI ст. острівці панцирних бояр існували ще при всіх замках Київщини, а в XVII ст. – лише в Овручській, Остерській і Любечській замкових округах (наприклад, поблизу Остра в 1636 р. їх жило 36 родин, або майже 70 зобов'язаних до збройної служби чоловіків). Ці люди були відпорядковані старості того замку, в окрузі якого володіли землею на умовах спадкової збройної служби. Інших повинностей, окрім служби «конем» у почті старости, панцирні бояр не виконували. Від розмірів наділу, яким володіла боярська родина, залежало число «коней», тобто збройних вершників, що їх вона мала виставляти. Як люди зброй-

100. Міський герб Остра.
За малюнком 1660-х рр.

ного, тобто шляхетського роду заняті бояри мали право купувати землю в селянській шляхті, досягаючи при цьому і прав особистого шляхетства. А що від служби «конем» на замок їх це не звільняло, то й називати їх починали «замковою шляхтою», або «замковими зем'янами» (саме з цього соціального прошарку походила, зокрема, Іван Мазепа й Павло Тетера).

Напівшляхетський статус панцирних бояр відтінювався тим, що між ними та селянами існувала ще одна сходинка – так звані «путні бояри», або «замкові слуги», що теж мешкали на земельних наділах довкола великокняжчих замків. До їхніх повноважень належало розвезення пошти, забезпечення замку дровами, сторожування на валах тощо. Путні бояри не могли набути шляхетських прав, але, на відміну від селян-підданих, були особисто незалежними людьми.

Що паутинку, надто складну для непосвячених у тонкощі «україноного» життя, люди з-поза Київщини розрізняли важко.

Ось, наприклад, як характерно називав бояр-овручан один із вірників Люблінського трибуналу [апеляційного суду] 1624 р.: «козак», що зветься боярином Овруцького староства». Втім, люблінські канцеляристи, паутаючись у термінології, правильно передали суть. Для сучасників не було загадкою в тому, що професійні воюки з числа панцирних бояр та їхньої «шляхетненої» братії – замкових зем'ян – комплектували старшинський контингент Війська Запорозького, і то нерідко за спадковою традицією одних і тих самих родин. Наприклад, рід овруцьких бояр, а далі замкових зем'ян Федоровичів дав Запорозькій Січі двох полковників: Саська, збитого 1594 р., і Тимоша, який очолював один із полків Сагайдачного у битві під Хотинном 1621 року. Серед козацької старшини кінця XVI – середини XVII ст. бачимо чимало бояр і замкових зем'ян Любецької замкової округи. Це, зокрема: Величковські (із Савнів-Величковських походив, найімовірніше, гетьман Григорій Савич-Чорний), Томилівні (Томилени), Кононовичі (пор. «старшого» Війська Запорозького Саву Кононовича, котрого тогочасні джерела називають «Москалем»: так нерідко іменували любечан – мешканців московського прикордоння), Семковичі (Злобницькі), Гладкі, Тупячі (Тупиці), Пушкарі (Ресинські), Жухи та ін. Не менш активно інтегрувалися у козацький світ остерські та овруцькі бояри: серед старшини натрапляємо на представників тутешніх родин Вешняків, Пашин (Пашинських), Шумейків, Тетері тощо. З-поміж житомирів у такій самій ролі можна згадати Шауа, Заньковичів, Зубовичів (Біляшів), Андриєвичів, Малковичів (Маловичів); серед київської боярсько-шляхетської дрібноти – Прокоповичів, Хомчів, Медведовських, Мух, Яблоновських та багатьох інших.

Так само незвичним, як і бояри, було на погляд мешканця внутрішніх регіонів Речі Посполитої ніцанство Київщини. Як

ужі згадувалося, окрім п'яних занять городників – ремесла й торгівлі, на якому лежали оборонні функції, тобто, власне кажучи, сторожова боярська служба при тих замках, де козаки витіснили бояр, а тим часом місцеві намісники не надто поклалися на такого норовистого підданця, як козацтво. Це добре видно з ревізій Канева, Черкас, Білої Церкви, Переяслава, Корсуня й Богуслава 1615–1636 рр., де зазначено, що єдиним обов'язком міщан є «вонко оружко» ставати на викаля старости для виходу в Поле, а понад це, як пишуть ревізори, вони «не повинні нічого». Очевидно, саме вогнізовані характером тутешніх міст можна пояснити те, що невдовзі, в добу козацьких воєн, кілька вихідців із міщанських родин Подніпров'я стануть добрими полковниками – як брати Золотаренки, Мартин Небаба чи претендент на гетьманство Яким Сомко.

Найхарактернішою рисою з-поміж головних прикмет уживаного в ті часи міського поняття «яко на Україні» була умовність станових перегородок між дрібним шляхтичем, боярином, міщанином і козаком. На прикордонних теренах, людиність яких жила під загрозою спільної небезпеки, замість станового бар'єра на перше місце висувався чинник фахової солідарності «збройного люду». Це сприяло втворенню своєрідної соціальної мікроструктури, властивої лише «Україні» (в тогочасному значенні слова). Її можна окреслити як мішану: шляхетську – за незалежною позицією та усвідомленням власної гідності, боярсько-козацьку – за родом занять, виключно хоробру – за способом життя й усталеними цінностями, врешті, що вельми суттєво – мало розширеному за майновим показником. Не підлягає сумніву абсолютна перевага в цьому пограничному соціумі українського чи, принаймні, зукраїнізованого етнічного елемента. Тож не дивно, що в кожному черговому конфлікті з місцевими владами

нової (польської) хвилі, яка проникла на Наддніпрянщину від 1620–1630-х рр., стає потенційно присутнім елемент міжетнічного антагонізму. Зрештою, прикладів не треба шукати далеко: саме така сутичка між чигиринським шляхтичем-козаком Богданом Хмельницьким і Александром Конєдольським ставе поштовком до спалаху козацької революції.

Козацтво між «реформою Стефана Баторія» і смертю Петра Сагайдачного

Північні козацькі літописи зазвичай оповідають, як король Стефан Баторій (1576–1586) вибрав із-поміж козаків шість тисяч «добірного війська», поділив його на шість полків, призначив гетьмана, надав клейноди й печатку, поставив полковників, обозних, суддів та сотників і наказав стерегти татарське пограниччя, а за це виділив козакам платню, місто Чигирин під резиденцію і Трахтемірівський монастир під шпиталь для літніх та покалічених. Баторієва легенда, оформлена ще перед Хмельниччиною, звала до купи серію урядових заходів на впорядкування козацької стихії, яка з 1540-х рр. перетворилася на серйозний чинник ускладнення дипломатичних стосунків між Туреччиною та польсько-литовською державою. У 1568 р. король і великий князь Зигмунт II Август уперше адресував свого універсала на прикордонній адміністрації, а «вроданим казим, козакам тым, котрых з замков и мест украинных зьсхавши, на Низу перемешкывають». У ньому він спершу пригрозив суворими карями за вилізля в татарські улуси, а далі запропонував обійняти службу з певним жалуванням при пограничних замках.

Здійснюючи за дорученням короля ревізійну поїздку на Дніпровий Низ, тогочасний коронний гетьман Єжи Язловецький, що замолоду й сам козакував на По-

101. Лаворана
Трактенброва.
Німецька гравюра 1687 р.

діллі, запропонував уточнений варіант. За його поданням, козаків цілковито виводили з-під юрисдикції прикордонних урядників і як окрему військову одиницю підпорядковували гетьманській владі. Їхнім безпосереднім керівником, підзвітним лише королю й коронному гетьманові, ставав призначений згорн «старший і суддя над усіма низовими козаками», а самі козацькі збройні сили прирівнювалися до найманого війська зі встановленою платню. Відтак, у 1570 р. було сформовано перший «почот» із 300 осіб під командуванням «старшого» – барського шляхтича Яна Бадовського, воєва зі шляхетської родини, здавна причетної до козакування (чи то батько, чи то брат Яна загинув у нещасливому поході князя Дмитра Вишневецького-Байди в Молдову). Роль цієї акції, незважаючи на її позірну скромність, надзвичайно велика, оскільки організація козаків в окремий підрозділ, підпорядкований власному «старшому», створила прецедент визнання козацтва за легітимний елемент суспільства.

І Язловецький, і Бадовський померли 1573 р., тож створений ними козацький загін проіснував недовго й мало вплинув на здійснення самовільних походів на татарсько-турецьку територію. Зокрема, без порозуміння з козацьким началь-

ством у 1574 р. відбувся гучна експедиція в Молдову, де точилися військові дії між турками та черговим претендентом на престол Іваном Воде (Іваню), який запросив на допомогу сусідню подільську шляхту. Кілька ротмістрів прикордонних хазарських рот (Свертовський, Козловський, Осмольський, Копицький, Яницький, Соколовський, Стужинський та інші – всі з родич, так чи інакше згадуваних у військовій історії пограниччя), – із загонами чисельністю по 200 запорожців, брацлав'ян та «барян», тобто мешканців Барського староства, вирушили в Молдову. Командував ними Іван Свертовський, якого пізніше уславив Леонард Горещький у книжці «Опис війни Іваню», виданій 1578 р. у Франкфурті-на-Майні. Горещький описує козацького ватажка як «мужа досвідченого у военній справі і надділюжа незвичайною силою», а запорожців – як хоробрих воєвків, яким належить основна заслуга в перемогах Іваню над турками. Під іменем «Сверговського» Іван Свертовський увійшов до пізнішої козацької традиції як один із перших гетьманів Війська Запорозького, а народна пісня, присвячена його загибелі (за переказом, у битві під Калією), є високим вірцем жалобно-героїчної поезії козацького циклу:

Тоді буйні вітри завивали:

– Де ж ви нашого

гетьмана сводівали?

Тоді кричати наїтали:

– Де ж ви нашого

гетьмана ждаковали?

Тоді оралі захоновали:

– Де ж ви нашого

гетьмана скоронвали?

Тоді майворонки повилася:

– Де ж ви з нашим

гетьманом простялись?

162. Озброєний верник.
Гравюра кінець XVI ст.

На першу половину 1570-х рр. припадають походи ще одного легендарного «гетьмана» – князя Богдана Ружинського. Існують глухі свідчення про козакування цілої династії Ружинських – збідиної княжої родини з Волині, представники якої служили «князятан головини» – Сангушкам, Острозьким та Вишневецьким. Зокрема, сотником надірної короги брацлавського воєводи й польного литовського гетьмана Романа Сангушка був Григорій Іванович Ружинський, дядько Богдана, а його батько, Остафій Іванович, служив черкаським і канівським підстаростою Михайла Вишневецького, а далі – канівським підвоєводою Василем-Костянтином Острозького (обидва мали зв'язки з козацьким світом). Отаманами низових козаків перекази називають також обох Богданових братів – Миколая († 1592) і Кирика († 1599), які нібито між 1587–1588 рр. очолювали козацькі походи; з Військом Запорозьким пов'язується ім'я ще одного, найстаршого дядька Остафійовичів – Михайла Івановича.

«Гетьман Богданко» наприкінці 1575 р., у відповідь на набіг 80-тисячного війська перекопських татар, здійснив нічний кінний рейд убрід через Сиваш, зайняв фортецю Ор [на Перекопському перешийку; нині не існує], а далі рушив на турецьку Кафу й оволодів нею, звільнивши сотні бранців. Наступного 1576 р. Ружинський вирушив у другий похід – на Асламкерман, турецьку фортецю на Таванській

переправі в околиці Дніпра [на місці сучасного Берислава]. Щоб зробити прохід у стінах, гетьман наказав закласти під одну з них порох. Стався неочікуваний вибух, який ударив по своїй; серед інших загинув і Ружинський. Цей похід чисельно був одним із найзначніших на ті часи: у скаржі королю хан нараховує у війську покійного князя три тисячі дніпровських, брацлавських і вінницьких козаків.

Наступним, 1577-м, роком датується чергова козацька вилазка, цього разу у Молдову, де після загибелі Івони джестичу, а заразом і антитурецьку війну продовжив Іван Підкова, що оголосив себе братом убитого й за посередництвом барського шляхтича-козака Станіслава Колпидького (учасника походу Свєрцьовського) закликав на допомогу козаків. Очолені «гетьманом» Яковом Шахом, козаки у вересні з тріумфом увели Підкову в столицю Молдови

183. Іван Підкова. Малюнок XVII ст.

Ясно, але втримати міста не змогли й відступили на Січ. По дорозі Підкова був позрадянському скопалений і на нього султана стятий у Львові. Свідок його страти Тадушчі, агент тосканського герцога, описуючи цю подію, вкладає в уста Підкови словнику гордої риторики промову, яку той нібито виголосив на лобному місці:

... Мене привели на страту, і я не знаю – за що, бо не відчувю за собою жодної провини, гідної такої карі. Одні лиш в знаю, що завжди хоробро бився проти ворогів хрестиянської віри і завжди дбав про користь і вигоду нашої вітчизни. Бути щитом проти невірних було моєю постійною думкою...

(Переклад Дмитра Наливайка.)

Навесні 1578 р. близько двох тисяч козаків, а в червні того ж року – ще один козацький загін ходили в Молдову з новими претендентами на господарський престол – Олександром і Петром, возюючи з турками, а заразом і пустошами молдавські території. Тим часом на Дніпрі взимку 1576–1577 р. згаданий Яків Шах учинив напад на татарське посольство. У відпо-

від кримчаки вогнем і мечем пройшли підданню Волинь, нібито шукаючи Шаха, що знайшов схованку в нацках Острозького; влітку 1577 р. вони повторно напали на Поділля й Східну Галичину, а на початку 1578 р. – на Острозщину. Зі свого боку, султан після молдавської війни пригрозив, що введе в Річ Посполиту власне військо для замирення козацької сваволі.

За таких тривожних обставин черговий крок у спробі впорядкувати пограничну ситуацію робить новообраний польський король – Стефан Баторій [Штван Баторі]. Цей семигородський князь і загартований у битвах 42-річний воїн був коронований на польський престол у травні 1576 р. після довгого й драматичного суперництва претендентів. Людина крута й рішуча, Баторій відразу після обрання заявив на сеймі, що буде «не глянцям і не мальованим», а справжнім королем. Упродовж 1578 р. він проявив енергійне реформування армії: зокрема, було створено загони так званої вибранецької піхоти – війська, рекрутованого з добровольців-селян, і збільшено чисельність гусарської (важкоозброєної) та «козацької», себто легкоозброєної, кінноти. У рамках цих заходів міркувалося і використання козаків.

У липні 1578 р. королівський покійний, уторець Янчі Бегер, поїхав до Черкас, аби набрати на королівську службу 500 козаків, а 16 вересня цього ж року у Львові з козацькими представниками було укладено угоду, відому під назвою «Постанови з низовниками». Найвищим зверхником [дих зиретис; у польських текстах – «hetman»] «Дніпровського війська, що звється низовниками» й має отримувати відповідну грошову платню та сукно зі скарбниці, призначається черкаський староста князь Михайло Вишневецький (двоюрідний брат славетного Вайда-Вишневецького), «старшим» – Ян Оришовський, брацлавський шляхтич із прикордонної шляхти, а писарем, тобто скарбником та інтендантом, –

Янкі Бегер. Резиденцією новоствореного війська ставало місто Трахтемирів під Каневом зі старини Зарубський монастирем, де мав розміститися козацький шпиталь і зберігатися надані королем регалії – малинова короґва, військова печатка, бунчук, булава, бубни й труби. Натомість козаків зобов'язували

не вовкати Волицької землі й не чинити в ній жодних розбоїв... Того ж дотримуватися щодо Білгорода, Очакова, Тягині (суч. Бендер). – Н.Я.), не завдавати шкоди кримському цареві, його землям, людям, улусам, ставам та челяді, кудибі й увскій речі...

Згаданий козацький загін під проводом Михайла Вишневецького брав активну участь у Ливонській війні проти Московії. Зокрема, зберігся звіт 1581 р. про відачу платні людям, що ходили «на службу Короля Його Милости до Москви» – прообраз майбутніх козацьких реєстрів. Оскільки поряд з іменем здебільшого зазначалося походження козака, згаданий реєстр відображає етнічний склад тодішнього козацтва. Окрім українців, великий відсоток становлять аніхідці з Білорусі (напевне, позначалося те, що саме тут розніщався театр воєнних дій); є трохи полків, росіяк, молдаван, у поодиноких випадках трапляються німці, серби, татари, черкеси.

Пізніші набори впродовж останнього двадцятиліття XVI ст. більшали. Наприклад, загін 1583 р. нараховував 600 осіб, а 1590 р. на офіційній службі значилася тисяча козаків. І хоча ці цифри не охоплювали всього люду, що зараховував себе до козацтва чи «козакував» епізодично, однак реєстри утверджували козаків у відчутті їхньої окремишності. Тож не дивно, що вже перша відома козацька петиція 1582 р. містила скаржу про порушення козацьких вольностей місцевою прикордонною адміністрацією, яка «хоче

104. Стефан Баторій. Гравюра кінця XVI ст. з портрета Мартіна Кобера

вобирати [з них] даннини й податки» і пробує встановити свою юрисдикцію через голову «старшого». У листі-відповіді Стефан Баторій погодився з протизаконністю цих дій, бо, як зазначалося тут, «низові козаки, особаю ті, що беруть від нас платню, а мешкають у ністах, містечках і деінде», мають бути підпорядковані тільки власній адміністрації. Уже на початку XVII ст. цей лист використовувався як доказ вольностей, наданих козакам від короля. Саме так постав легальний козацький імунітет – перша віха на шляху утвердження Війська Запорозького.

* * *

Заходи Стефана Баторія на введіння козацтва у шоря нормованої служби виявилися не надто результативними. Це переконливо доводять самовільні козацькі виправи, раз по раз здійснювані з кінця 1570-х років за вже звичними маршрутами: у Молдову, на Білгород і Тяглю, на татарські степища й навіть морем – на Гезмеве [сучасна Єкатерія]. У безуспішних репресіях, спрямованих на погамування козацької активності, 1583 р. був страчений навіть королівський уповноважений і перший писар Війська Запорозького Янчі Бегер разом із 30 козаками, яких звинуватили в нападі на турецькі укріплення на Дністрі та поширенні чуток, нібито вони зробили це за наказом короля. Колоритним доказом того, наскільки всмоктувала в себе запорозька стихія людей, призначених урядом для її притуалення, може послужити епізод, описаний у сеймовому щоденнику 1587 р., коли козацький «старший» Ян Оришовський, з'явившись на сеймі із петицією про салату його реєстровиком жалування, сів під час її читання у Посольській Ізбі «по-турецькому».

Цика партизанських вивазок скінчився, як і можна було чекати, зворотнім ударом: на 1589 р. припадає один із найбільших на ті часи татарських нападів на Поділля й Галичину, коли татарські загони досягнули Львова, і лише об'єднаннями зусиллями шляхти та козаків їх удалося відбити. Одночасно почав готуватися у великій похід султан Мурад III, погрожуючи вислати в Україну 200-тисячну армію й винищити козацьку, якщо вже Річ Посполита, як він заявив, безпорадна стосовно власних підданих. Реагуючи на цю погрозу, сейм 1590 р. ухвалив «Порядок щодо низовиків та України», що мав би гарантувати виконання вказів серед султаном зобов'язав – вивести «українних людей з Низу всіх». Козаки передавалися

під нагляд коронного гетьмана та призначеного ним «старшого», а їхні ротмистри й сотники неодмінно мали бути шляхтичани. Людей, внесених до реєстру, зобов'язували складати присягу, що вони самовільно не переходитимуть кордонів Речі Посполитої

ні воюю, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами, не перейматимуть купців..., не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старших.

Суворо заборонялося записувати до реєстру вигнанців, дезертирів та осіб, засуджених на позбавлення честі, а всі прикордонні урядники мусили виласувати й карати на горло за законами війни людей, «що рушають у Поле по здобич, особливо через кордонні сусідніх держав».

Грізну ухвалу супроводжувала затверджена сенатом «ординація» [розпорядження] про набір тисячного козацького загону, очоленого «старшими» – Яном Оришовським, Криштофом Косинським, Войтехом Чошовицьким та Федором Загорозьким. Під час місцезребування («лежжі») козацького війська відводилося урочище Кременчук на лівому березі Дніпра або спеціально збудований замок, а продовольче утримання покладалося на прикордонну адміністрацію. Із цих, загальном продуманих, заходів, як писав сучасник подій і один із перших хроністів козацчини Йоханн Бельський (до речі, родич Яна Оришовського), «не вийшло анічого-сінько». З одного боку, уряд не спромігся забезпечити обіцяного жалування, а з другого – годі було сподіватися, що нечисельні почти старост прикордонних замків дадуть раду морю «свавільного козацтва» (саме так стали називати всіх, хто опинився поза реєстром і жив з «козацького хліба», що його мала на меті викорінити ординація 1590 р.).

Іскрою, що спровокувала вибух, став конфлікт між одним із козацьких «старших», Криштофом Косинським, та білоцерківським старостою князем Янушем Острозьким, який силоміць приєднав до маєтків староства «пустош Рокитну», надану Косинському за службу сеймовою ухвалою 1590 року. Наприкінці грудня 1591 – на початку січня 1592 р. Косинський, відмовляючи на власну руку справедливості, штурмом здобув кілька міст, у тому числі Білу Церкву й Переяслав, захопив зброю та продовольчі запаси й уквітчався у Трипіллі, звідки проводив переговори з королівськими комісарами, що їх було вислано розслідувати ексцес. Про раніше життя козацького ватажка невідомо практично нічого, окрім того, що він був шляхтичем із Підляшшя і до виходу на Дніпровий Ілм, найімовірніше, служив князем Острозьким; серед козацької старшини згадувався з 1586 року.

Доки Косинський сидів у Трипіллі, події (мабуть, несподівано для нього самого) відбувалися на території чималої війни. Впродовж усього 1592 р. спалахи козацької непокорності фіксуються на Київщині, Брацлавщині, звідки долалися глухі свідчення про якісь «великі шкоди» від козацьких нападів, та південній Волині, де ватаги козаків почали нападати на шляхетські садиби. Оскільки в придворних колах історію з Косинським уявляли приватною справою Острозьких, у каральну експедицію, зібрану на початку 1593 р., рушили переважно надвірні загони Януша Острозького й тодішнього черкаського старости Олександра Вишневецького. В бою під Пяткою [яни Чуднівського р-ну Житомирської обл.] 2 лютого 1593 р. козаків завдали нищівної поразки: за тогочасними згадками, швидше за все перебільшеними, на полі бою полегло від двох до трьох тисяч козаків; переможці захопили 26 гармат і «всі корогви». Відтак, повстанці ка-

Belli Ostrogiani ad Piatkos

LIBER PRIMVS.

Quia rursus rano devotus à Carceribus,
Quis dicit, immoqui Altille armatus in agris
Ruffia ruffa cum, regiones fofa per omnes.
Mofa mofa cauffa mofa, que falvare bello.
Quibus parare ad ille foras, ut adire laboris,
Infigne piffare Duce, quibz Sarmata fulget,
Impuloris : tantum anoma audacibus tra!
Si tua charitatem mofa alaria dona,
Alina ad mofa, ruffa proclia in boha.
Si mofa laura ruffa gellamina laura,
Impuloris et, mofa conceperit auri.
Mofa mofa fit in affra Duce, de fofa Mofa,
Ug ruffa mofa mofa mofa mofa.
Fiet age, qui prima mofa fit mofa ruffa!
Mofa mofa, que ruffa mofa bello!
Tange ruffa mofa, nam mofa mofa in boha.
Ug fofa mofa, bello et mofa ruffa:
Ug ruffa mofa mofa, ruffa mofa mofa.
Ug mofa mofa, per dofa mofa mofa.
Ta mofa mofa, fofa mofa mofa mofa.
Et bello mofa mofa, fit prima ruffa.

101. Сторінка з поеми Шимона Пекаліда
«De bello Ostrogiano» (Краків, 1690 р.)

пітувалися, зобов'язавшись скинути з ретинанства Косинського, відступити за порог, відрухувати з війська княжих слуг-утикатів, що пристали до повстання, і надалі «овшем служити» Острозьким, ніколи проти них не бунтуючи. Окрім присягнутого листа, який «іменем усього війська» підписали Криштоф Косинський та його пйсар Іван Кречкович, переможений козацький ватажок мусив особисто трічі, схиливши коліно, «ударити чолом» перед старим князем Василем-Константином та його синами, що входило до лицарського ритуалу «вокорні» васала перед сеньйором.

Як бачимо, дебет козацтва в ролі збройної опозиції точився як суто внутрішній конфлікт патрона з непокірним слугою – без втручання сторонньої сили. Аналогічний характер мало і коротке продовження цієї історії навесні 1593 року. Цьо-

№6. Аллегорична композиція «Успішна війна». Дрезден 1618 р.

го разу об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, якому Косинський не пробачив участі в битві під П'яткою. Підступивши у травні під Черкаси, двотисячний козацький загін готувався до штурму, але після того, як в одній із суточок загинув Косинський, козаки відійшли. Влітку наступав повторся, і цього разу успішно, бо Вишневецький був змушений піти на поступки. Згідно з укладеною між ним і запорожцями угодою, козаки отримували право вільно виходити на Ніч і повертатися, учасником війни 1591–1593 рр. було гарантовано амністію, а князь мав повернути захоплене майно та коней.

Це фактично перекреслювало грізні пункти сеймової ординації 1590 р., однак загальна зовнішньополітична потреба змусила короля запакувати очі на чергове «козацьке свавілля». У зв'язку з початком австро-турецької війни 1593–1606 рр. (так званої П'ятнадцятилітньої), за ініціативою папи Климента VIII та австрій-

ського імператора Рудольфа II Габсбурга обмірковувалися плани антитурецької коаліції – «Священної Ліги». Певна ставка робилася і на козацькі сили, підґрунтям чого служили, серед іншого, регулярні повідомлення європейських дипломатів зі Стамбула й Варшави про виласки козаків на турецькі й татарські володіння. За характерний зразок такого документа може служити «Записка про те, яку користь можна мати від союзу з козаками на випадок війни з Туреччиною», адресована 1587 р. секретарем ланського нунція в Польщі Карло Гамберіні Венеційському сенату. Як інформув автор, йому вдалося провести попередні переговори з «козацьким гетьманом» (Оршовським?), і той пообіцяв:

Козаки в будь-який час готові йти на службу найсвітлішому дожу, як він накаже, і я сам поведу на поле бою 10 тис. хоробрих воїнів.

Децю пізніше, у 1592 р., венеційський посол у Польщі П'єтро Дуодо обраховував чисельність козаків у 12–13 тис., характеризуючи їх як «люди надзвичайної бойовитості» [gente valerosissima].

Ідея антитурецької ліги, відхилена обережними урядовими колами Речі Посполитої, знайшла прихильника в особі князя Януша Острозького. Зокрема, влітку 1593 р., ще до початку П'ятнадцятилітньої війни, князь Януш через свого білоцерківського підстаросту звозочував козаків на імператорську службу. Дехто з істориків припускає, що не без посередництва Острозьких влітку 1594 р. на Січ, що розташовувалася тоді на острові Базавлук, переправили Ериха Ласоту, імператорського посла (він мешкав тут майже місяць, опісляши згодом запорозький побут у своєму безцінному для історії козацтва «Щоденнику»). Посольство Ласоти, підкріплене дарунком імператора Рудольфа II у 8 тис. срібних талерів та воляцькими корогвами з імператорською символікою,

не дава бажаних наслідків: козаки обмежилися невеликими диверсіями проти татар і турків, відмовившись від великого походу за браком коней.

Восени 1594 р. через папського посла Алессандро Комуловича не названому на ім'я козацькому атаману було передано буллу папи із закликом до «спільного злисту християнства» та 100 золотих флоренів дарунку на Військо Запорозьке. Перед цим Комулович провадив переговори з Василем-Костянтином Острозьким, і обережний князь висловив готовність воювати проти турків, але тільки за згодою короля. Це дозволяє припускати, що не названий «козацьким гетьманом» міг бути слуга Острозьких Северин Наливайко – у такий спосіб Острозькі неофіційно втягалися у війну.

* * *

Відомостей про особу Северина Наливайка (сам себе він називав «Семерій») збереглося небагато. У листі, надісланому до короля на початку 1596 р., він пише про себе як про вожака-професіонала, котрий «з молодих літ за багатьох козацьких гетьманів у багатьох місцях і неприязельських землях промишляв козацьким хлібом». Під час повстання Криштофа Корсинського Наливайко служив сотником кавірної корогви Острозьких, тож брав участь у розгромі запорожців під Пляскою. Це спричинило тривалу неприязнь між ним і назовниками, хоча, як оповідає у своєму «Щоденнику» Ласота, очевидець подій, Наливайко напередодні першого походу в Молдову прислав на Січ свою шаблю на знак «покори» перед товариством. Не зовсім ясно й походження козацького героя. Традиційно його вважають сином гусатинського ремісника, вихідцем із простолуду. Однак імовірніше, що це є данною тогочасній польській традиції, яка збирно називала козаків «хлопством» і «збутованою черню», хоча насправді більшість

старшинні походила зі шляхти чи напівшляхти-бояр (наприклад, у подіях, про які піде мова далі, всі козацькі атамані були шляхтячами: Микошицький, Лобода, Шаула, Кремльський, Підвицький та ін.). Схоже, рід Наливайків-Бирковських належав до бояр-слуг князя Острозьких, а один із Северинових братів, Дем'ян, був навіть настоятелем соборної замкової церкви в Острозі, активним діячем Острозького вченого гуртка і, можливо, свідником старого князя Василя-Костянтина.

Військо Северина Наливайка вперше згадується у червні 1594 р. – поряд із загонами запорожців, що діяли під проводом тодішніх «старших» Григорія Лободи, Богдана Микошицького та Матвія Шаули. Випаливши турецькі й молдавські поселення на нижньому Дністрі, Наливайко на власну руку спробував зробити те, чого безуспішно добивалися від запорожців послані антитурецької коаліції – затримати похід кінноти кринського хана, котрий вирушив на допомогу туркам до театру війни. Однак досягти успіху не вдалося: татари швидким рейдом пройшли Молдову й уторгалися через Покуття в Галичину, грабуючи й випалюючи все на своєму шляху (тож для Русі похід наливайківців виявився ведмежою послугою), а далі через Карпати рушили в Угорщину. Тим часом Наливайко поєднався з Лободою і під імператорськими корогвами продовжив у Молдові військові дії проти турецького ставленника – господаря Арона, покладаючись «на листи від Ного Імператорської Милости, а також панів воєвод сенгиродського, мунтянського і волоцького» (Трансильванія, Волощина та Північна частина, Мунтенія, вступили в П'ятнадцятилітню війну на боці Габсбургів). Коли ж Арон і сам пристав до антитурецької коаліції, обидві козацькі армії (Лобода й Наливайка) чисельністю близько 1,2 тис. у лютому наступного 1595 р. вже спільно з молдавцями, брали участь у бою про-

107. Станіслав Жулківський.
Копія з портрета XVII ст.

ти турків у пониззях Дністра та Дунаю. Після Наливайка та його люди нібито «за писанням Яого Милости христьянського Імператора» воювали в Угорщині: як згодом свідчив сам Наливайко – «не за якісь гроші, а тільки за нашої ридарської охоти».

Тим часом коронний гетьман Ян Замойський наприкінці літа 1595 р. увів до Молдови власне військо й посадив на господарський престол свого ставленника Єремію Могілау; останній визнає подвійний протекторат – короля та султана, а паралельно було залагоджено назрівання збройного конфлікту між Османською імперією і Речю Посполитою. За стабілізації польсько-турецьких узятим продовження молдавської однієї козаків ставало небажаним, тож Замойський ультимативно зажадав її припинити. Відтак, на осінь 1595 р. і запорожці під проводом ресстрового гетьмана Григорія Лободи, і наливайківці, що повернувся з Угорщини, залишилися без «козацького хліба».

Ресстровики знайшли радикальний вихід зі становища, розмістившись «на зимові лежні» в Подоллі й південній Київщині і збираючи «стації» [побори на власне утримання] у нактах місцевої шляхти. Дискомфорт від козацького сусідства полягав не тільки в стаціях, хоча й вони були досить брутальними. Довготривале перебування козаків «на волості» вело до покочення селян та й узагалі до селянської соціальної активності, що не могло не дратувати шляхту.

Наливайкові та його воєвкам «на ближній волості» місця не залишилося. Тож його багатотисячна армія рушила спершу на Волинь, узявши востань 1595 р. чинилу контрибуцію з Луцька, а далі – на Білорусь, де здійснила грабіжницький рейд через Саудьк, Бобруйськ та Могильов і наприкінці січня 1596 р. знову повернулася на Волинь. У містечку Степані, володінні Острозьких [інні Сарнівського р-ну Рівненської обл.], козацький гетьман влаштував собі знову штаб-квартиру. Не виключено, що козацькі набіди на садби прибічників церковної унії, здійснені саме в цей час, відбувалися не без мовчазної згоди старого князя. Прихайні, про надвірний почет Василія-Костянтина говорили, що в ньому ледь не половина «Наливайкових козаків» і що вони «ніють за здоров'я Наливайка».

Ні місцева королівська адміністрація, ні шляхта не мали достатньо сил, аби протидіяти майже 12-тисячному добре озброєному й загартованому в битвах війську. Тому вперше було вирішено задіяти корону армію, яка наприкінці лютого 1596 р. вирушила в каральний похід під проводом польного гетьмана Станіслава Жулківського. В Україні до неї приєднався збройні почти козацького козацького «приятеля», князя Кирика Ружинського, князя Януша Заславського й Михайла Вишневецького, брацлавського старости Ежи Струся та кількох місцевих панів. Жулківсь-

кий планував розбити загони непримирені між собою заporожці Лободи і Наливайківців поодинокі. При дворі знали про негодні ніж ними. Наприклад, королівський секретар Рейнольд Гейденштейн писав:

Лобода керував старими чистої крові низовцями, а Наливайкові підкорялися одні заочинці й утікачі.

За цим твердженням мусила стояти частка правди, бо такого людського матеріалу, про який говорить Гейденштейн, ніколи не бракувало серед строкатого «українського лева». З іншого боку, йшлося не про селян-утікачів, котрим сам козацький ватажок у вже згаданому листі до короля пропонував «обрізати ніс і вуха, не допускаючи до [козацького] війська». Це повністю спростовує погляд на Наливайківщину як «селянське повстання», особливо коли взяти до уваги присутність у Наливайковому війську численної шахти, у тому числі католиків, ба – навіть дрібних князів, як Юрій Друцький-Горський та Флоріан Гедройц.

Стратегічний план Жулкевського не вдався. Маневруючи й приймаючи невеликі бої, Наливайко відірвався від протиника і пробився до Білої Церкви, де з'єднався з запорожцями Лободи. Після кількох сутичок, особливо після битви в урочищі Гострий Камінь поблизу Трипілля, в якій загинуло багато старшини, козаки змушені були переправитися через Дніпро й відступити до Переяслава, а далі відходити згніб Поля, сподіваючись, що військо Жулкевського не наважиться їх переслідувати. Проте одному з загонів польного гетьмана вдалося обійти повстанців із тилу, перекирнувши відступ. Неподадалік м. Лубен оточені заслали табір, відомий під назвою «табору на Солониці» (за назвою річки Солониці, що саме тут впадає в Сулу). Біля 26 травня 1596 р. почалася двотижнева облога козацького укріплення, зміцненого чотирма рядами возів, ровами й

108. Легка піхота війська Речі Посполитої. Малюнок з гравюри 1636 р.

наспинними валами. Серед обложених було багато небойового елемента з родни козаків, які рушили слідом за військом, що відступало, тож швидко забракло води, харчів і корму для худоби. У кризовій ситуації, як і можна було чекати, відразу загострилася суперечність між згаданими вище групами повстанців; в одній із сутичок навіть загинув гетьман реєстровців Григорій Лобода, на якого впала відозра у таємних зносинах із Жулкевським.

Під безперервним гарматним обстрілом обложени погодилися на вимогу Жулкевського – вийти ватажка, причому, як пише хроніст Йованн Бельський, між ними був великий розрив, аж було чути в нашому таборі». Капітулюючи, козаки передали до рук польного гетьмана понад десять осіб зі старшини, у тому числі Наливайка й Матвія Шаулу, а також гармати, корогви, булави та інші військові клейноди. За умову капітуляції служила обіцянка Жулкевського, що після того, як зброю буде складено, їх відпустять нешкодливими. Так, проте, не сталося. У раптово-му замішанні, конкретний прихід до яко-

109. Козацька старшина. Малюнок на малі Копляки 1830 р.

го залишився неясним, жовніри вчинили різню в уже обеззброєному таборі і, як запевняв Йоахим Бельський,

так їх немилосердно сікли, що на землю або й далі лежав труп на труні. І як було всіх у таборі з черню й жінками до десяти тисяч, то вярвалося не більше як півтори тисячі...

У довісенні польного гетьмана, котрий намагався пом'якшити цей не вельми ридарський інцидент, згадано «кілька десятків осіб, нібито убитих жовнірами, угорцями й русинами, в запалі помсти».

Так завершилася перша справжня війна коронної армії з козаками. Матвій Шаулу та решту запорозьких ватажків було страчено того ж літа у Львові, а Северина Наливайка після слідства, що тривало найменше рік, скардали на смерть у Варшаві 11 квітня 1597 р., застосувавши значне для тих часів покарання державних злочинців – четвертування. Описуючи страту Наливайка, вже згаданий Йоахим Бельський резюмує: «Була то особа краса, до того ж і воїн не останній...». Півстоліття пізніше поширяться легенда, нібито козацького гетьмана спалили у спеціально зробленому для цього місному бикові. Аналізую-

чи її, Іван Франко дійшов висновку, що в основу цієї похмурої казки – збірного втвору фантазії людей середини XVII ст. – лягли давньогрецькі перекази про жорстокого аргентеського тирана VII ст. до н. е. Фаларкада.

Перший же після розгрому повстання сійм 1597 р. оголосив козаків «військовими злочинцями й ворогами батьківщини», а коронному гетьманові доручив «знищити їх до останку». Нездійсненість цієї ухвали, як і багатьох пізніших схожого змісту, витікала з тієї причини, що козацчина вже переросла межі урядового контролю, просякнувши все «українне» життя. Доки влада пробувала репресіями збити вершівку айсберга – збройні «свавольні купні», помалу розширювалося козацьке землеволодіння – супровід «значного» козацтва, що займалося козакуванням у кількох поколіннях. Цей сповнений самоповаги прошарок був переконаний, що його незалежність сплачено податком крові та вірною службою королю, а будь-який наступ на неї розцінював як замах на справедливість. «Знач-

ні козаки» вже на заані XVI–XVII ст. володіли розлогіми маєтками на межі з Полем, безстрашно закладаючи свої хутори та пасіки заздалека не на татарських шляхах. Першою згадкою про появу власне козацького землеволодіння можна вважати привілей короля Зигмунта Августа 1571 р. «товаришу никових козаків» Омеляну Івановичу на «земаю Сівера по обидую сторонах Ворскли». Згідно з заповітом 1600 р. іншого «значного козака й обивателя чигиринського» Тиха Волевача, йому належав куплений ще його дідом і розтягнутий на десятки кілометрів земельний клан за р. Тасинном – із хуторами, лісом, орними землями й сіножатями, а крім того – двір у Чигирині, чотири табуни коней, кілька отар овець, великі запаси зброї та дві тисячі кіп грошей готівкою (для порівняння, робочий кінь коштував 3–6 кіп). Під 1615 роком згадується земельний обсяг ще глибше в степу під назвою «Плюский ліс» – власність іншого чигиринського козака, Мавкима Михайловича, а в 1630 р. син Тиха Волевача, обозний Війська Запорозького Іван, купує від чигиринської козацьки Федори її «отчизні» землі з пасікою та лісом, розташовані взагалі за р. Інгульцем, тобто ледь не в серці Поля. З пізнішої згадки також відомо, що пасіками аж до Чорного лісу й гирла р. Кам'янки, притоки Інгулу, володів батько чигиринського сотника Богдана Хмельницького Михайло.

Чисельність людей, які самі себе зарховували до реєстрових козаків (запорожців годі поррахувати в зв'язку з плянністю мешканців Січі), обраховується у першій чверті XVII ст. тисячами родин. У Білій Церкві згідно з люстрацією 1616 р. на 300 міщанських дворів припадало 300 козацьких, у Богуславі аналогічне співвідношення виглядало як 200:400, у Корсуні 200:1.300, у Стеблеві 100:400, у Чигирині 50:300, у Крилові 50:400, у Каневі 100:1.346, у Черкасах 150:800, у Переяславі 300:700, у Бо-

110. Печатка Війська Запорозького 1795 р. (реконструкція)

ровині 50:100 і т.д. У цілому ж дослідники за матеріалами податкових переписів 1616 та 1622 рр. нарахують у степовій частині Київського воєводства близько 9–10 тис. козацьких дворів, тобто щонайменше 50–60 тис. осіб, які жили «на козацькому праві», аж ніяк не поділяючи урядового погляду на себе як на суспільну аномалію.

До обрахунків треба долучити ще й тих, хто володів землею у княжих та паяських латифундіях під обов'язком виставляти на військову потребу пана одного озброєного «козака» на коні. Про чисельність цього службового прошарку можуть дати уявлення згадки про розміри «козацьких почтів» того чи того нагната, що складалася з «погребидан» і «прилучан» князів Зборзьких, руманських козаків» Калиновських, «лубенських козаків» князів Вишневецьких (під 1623 р. фігурує навіть «отаман Війська Запорозького лубенський») тощо. Цей збройний люд, що теж ототожнював себе з козацтвом, збільшує загальну чисельність бездатного козацького населення не менш як удвічі.

Вважаючи це до уваги, не варто дивуватися, що у військовій скруті король раз

по раз залучав такого вибухонебезпечно-го помічника, як козака. Адаже у першій третій десятиліттях XVII ст. Річ Посполита втяглася в кілька воєн зі Швецією, Московією і Туреччиною, а козаки були резервом дешевої збройної сили (наприклад, утримувати 6 тис. козаків коштувало дешевше, ніж найняти 600 німецьких піхотинців). Тож слідом за репресивними указами простували чергові набори до козацьких реєстрів, що фактично знову й знову поволожувало легальне становище Запорозької Січі. Сейми розлого обговорювали «козацьку сваволу», ухваляли грізні декларації, але водночас біжучі потреби змушували використовувати козацьку зброю.

З-поміж способів розв'язання козацької проблеми, яких на зламі XVI–XVII ст. було пропонувано чимало, без уваги залишався якраз ті, котрі, за висловом тогочасного польського публіциста Кристофа Пальчовського, спиралася «не на меч Олександра Великого, а на Соломонову мудрість», зокрема – керувалася потребою територіально окреслити козацьку автономію, де за козаками було би визнано права «рицарського» стану. Серед далекоглядних, хоча й утопічних, проєктів такого зністу заслуговують на увагу пропозиції, вкладаєні в низці творів та листів 1590-х рр. київського католицького єпископа Юзефа Верещинського, та суголосник ім меморіал 1596 р. ксьонзда Петра Грабовського «Нижня Польща». Верещинський, серед іншого, пропонував створити у Задніпр'ї «козацьке князівство» за такою устроюванню саямою: всю територію розбити на 13 адміністративних одиниць-полків, очолюваних козацькими полковниками, які, своєю чергою, у військових питаннях, виставляючи «на всіляку потребу короля» 3–4-тисячну армію, мали би підкорятися гетьманові, а роль найвищою владді у цій міждержавній відносині була «благородному князеві» – з по-

ширенням його влади як на козаків, так і на решту населення. У складній спосіб міркує Грабовський: на його думку, в степовій частині Київщини чи Брацлавщини варто створити автономну територіальну одиницю, підпорядковану безпосередньо королю й заселену урівнянними в правах шляхтичами, козаками та міщанами. Завданням цих людей, наділених за службу земельними маєтками, мусна би стати оборона кордонів від турків і татар, а водночас сприяння господарській колонізації. Велими показово, що схожу спрямованість мають пропозиції Северина Наливайка, вкладаєні 1596 р. в листі до короля. Козацький ватажок обгрунтував потребу збудувати замок у межиріччі Дністра та Південного Бугу, «де від створення світу ще ніхто не жив», і передати його охорону під розселення козаків, сплачуючи зі скарбниці їхні вартівничі послуги тими грошми, що йдуть на сплату упоминки в кримському ханові.

Усі ці проєкти залишалися паперовими не лише тому, що в королівській скарбниці хронічно бракувало грошей, а й тому, що одночасно зі зростанням козацької сили зростав привид козацького сепаратизму. Наприклад, під час повстання Наливайка й Лободи серед шляхти кружляв поголос, нібито козаки хочуть проголосити власну державу на чолі з «царем Наливайком», себто Наливайком. Самі козаки усвідомлювали власку силу тією мірою, якою зростав обсяг послуг, що їх Військо Запорозьке надавало Речі Посполитій. Великі загони реєстровців під проводом Самійла Кишка брали участь у війні зі Швецією 1601–1602 років. Одразу по ній широким полем козацької активності стали події так званої Московської смуты та пізнішої інтервенції Речі Посполитої до Росії. Поштоюком до цього, як відомо, стала поєзв 1602 р. у Києво-Печерському монастирі заглядковій особі, що внаваляла себе за царевича Дмитрія, сина

царя Івана Грізного. За рекомендацією архимандрита Єлісея Плетенського Дмитрія Самозванця переправив до Острога шукати підтримки князів Острозьких; не отримавши її, навесні 1603 р. він перейшов до двору іншого православного князя – Адама Вишневецького. Той, своєю чергою, переслав «царевича» своєму братові, Костянтину Вишневецькому, за чітко ініціативною Самозванця представив королю. У підвласку коаліція пограничних магнатів із власними надвірними загонами, здебільшого козацькими, восени 1604 р. вирушила разом із «царевичем» здобувати московський престол. Найімовірніше, за посередництва князя Адама Вишневецького «царевич» наприкінці 1603 – на початку 1604 р. також відвідав Сп, заручившись допомогою запорожців. Тож до його табору під Чернігів у листопаді 1604 р. прибуло близько 7 тис. козаків, які разом із донським козацтвом склали основне ядро армії. Пізніше до неї приєдналося ще близько 10 тис. запорожців, які після загибелі «царевича» підтримали в 1607–1610 рр. наступного самозванця – авантюриста Ажедмитрія.

Тисячі козаків бачимо також у війську короля Зигмунта III, який офіційно вступив у війну 1609 року. Зокрема, у московській кампанії 1611–1613 рр. лише на легальній королівській службі їх значилося 30 тис., а в волках, які гетьман Петро Сагайдачний 1618 р. повів на Москву, щоб визволити з облоги королевіча Владислава, їх було близько 20 тисяч. Власне, успіхам козацької зброї (а особливо Сагайдачного в кампанії 1618 р.) Річ Посполита зобов'язана Деулінським перемир'ям 1618 р., згідно з яким вдалося повернути від Московії втрачені свого часу Смоленськ, Чернігів та Новгород-Сіверський.

У московських походах, позбавлених ореолу боротьби за віру, з особливою яскравістю проявлялася добувницька суть «козацького хліба». Запорожці пам'ятали й нинішній все живе на своєму шляху не мен-

ше від татар. Наприклад, армія Сагайдачного, простоявши на виручку королевічу, обернула по дорозі на попіл російські міста Ливня, Елець, Скопин, Рязьк та ін., вибиваючи населення, як писав тогочасний російський джерело, до немовлати й сім'я пам'яток жод перед «богопротивними запорогані». Ось характерна погроза, яку Сагайдачний нібито адресував узятим в облогу мешканцям м. Михайлово напередодні штурму:

...Вранці грає ваш, як отако, рукою своєю візьму і на пустку його оберну, і піддам вогню. А там, хто живе в ньому, жалому й старому, звелю руку й ногу відтяти і кинути всам.

Утім, уже наприкінці цього-таки 1618 р., після укладення перемир'я, три сотні

III. Дмитрій Самозванець.
Деревограв 1604 р.

НА КОНТЕРФЕТТ

**Служ Дмитрий Васильего Царя
Шействого.**

Нашего ДИМИТРИА в Царствіи полюбилъ.
Шелъ въ оубоу престоуи - доручилъ на оубоу оубоу.
Шелъ на оубоу Царствіи оубоу оубоу оубоу.
Шелъ на оубоу оубоу оубоу оубоу оубоу.
Шелъ на оубоу оубоу оубоу оубоу оубоу.

112. Петро Конашевич-Сагайдачний.
Клівська гравіра 1622 р.

запорожців перейшли на службу до московського царя, діючи в звичних традиціях збройного наймацтва, що пропонує свою шаблю кожному, хто добре заплатить, а сам Петро Сагайдачний у січні 1620 р. від'їхав до Москви посольство з пропозицією «служити головами своїми».

Найпереконливіше козаків довели своєю потребою Речі Посполитій у Хотинській війні 1621 р., коли у відповідь на безперервну козацьку партизанщину та польські втручання у молдавські справи турецька армія під проводом самого султана Османа III рушила «завоювати Лехістан». Грізна армія зі 150-тисячного регулярного війська (не рахуючи татарської кінноти та допоміжних відділів) у липні 1621 р. перейшла Дунай. Наприкінці серпня вона вже стояла навпроти армії короля під Хотином [нині районцентр Чернівецької обл.], загрожуючи роздушити її 35 тис. вояків самою тільки масою. В останні дні перед початком боїв до коронних загонів приєдналося понад 38 тис. зібраних після тривалих переговорів із королем козаків на чолі з Петром Сагайдачним. Варто додати, що напередодні поло-

ду султан теж заслав на Січ своїх шпигунів, намовляючи до союзництва й обіцяючи копію автономній козацькій окрузі зі столицею в Києві або Кам'янці-Подільському. Кривопроливні позиційні бої, головний удар яких прийняли козацькі загони, тривали протягом усього вересня, аж доки 8 жовтня 1621 р. не було укладене перемир'я.

Хотинська війна стала апогеєм козацької слави в Речі Посполитій: козаків порівнювали з античними воїцями званги й патріотизму, називаючи головними рятівниками «спільної вітчизни» від ісламської арміад. Вірменський хроніст із Кам'янця-Подільського, сучасник подій, пише: «Якби козаків не було, один Бог знає, чи не були би поляки знищені за три-чотири дні». А панегірич школярів Клівської братської школи 1622 р., констатує, що справді «Бог вість, як би було, кдакби Запорозькоє войско не прибило», повчально резюмуючи:

Одоль відiamo, чого згода доказуєт,
Домн, пактство [держави. – М.Я.]
І царства відале завоюєт.
Дай, Боже, згоду межі всім
християни
І звантвство християнськими царом
над погани.

Проте братерство зброї, що з'єднало козаків зі шляхтою у боротьбі проти спільного ворога, втрималося недовго. Смерть Петра Сагайдачного 10 квітня 1622 р. від рани, завданої у Хотинській війні, прискорила спалах ворожнечі, яку доти гасив дипломатичний хист авторитетного козацького гетьмана.

Боротьба за самоутвердження: козацькі війни 1625–1638 років

На похороні Петра Конашевича-Сагайдачного він був оспіваний у жалобній поезії тодішнього ректора Клівської брат-

ської школи Касіяна Саковича як «славний рицар і правий гетьман», гідний не- смертельної слави, що «в мовчання ні- гди не зостане, поки Дніпро з Дністром многоробити плахнути будуть». Не обді- ла повагою козацького гетьмана й поль- ська сторона. Якуб Собеський, батько май- бутнього короля Яна III Собеського, по- мітний політичний діяч свого часу, у ме- муарах про Хотинську війну писав:

Цей Петро Коначевич, муж рішкісної
нужности й зрілости у судженнях, ве-
нахідавший у словах і вчинках... в очах
майбутнього потомства гідний стати
поряд із найважливішими в Польщі
людьми свого часу.

Відомості про походження та юнацькі роки Сагайдачного доволі скуті. Припу- скають, що він народився 1577 або 1578 р. у родині Коначевичів-Попелів, руської шляхти з-під Перемишля. У 80–90-х рр. навчався в Острої; протягом другої полови- ни 1590-х нібито служив у київського земського судді Яна Аксака, а перед 1600 р. ввійшов на Запорозьку Січ. Початок його гетьманування датують десь між 1605–1610 роками. Виразним же лідером коза- цької спільноти Сагайдачний став після того, як під його проводом відбулося кі- лька гучних морських походів небаченої доти зухвалості: 1614 р. на малозайсь- кий порт Синоп; 1615 р. – в околиці Стам- була, коли сам султан бачив з вікон пала- цу дим від учинених запорожцями по- жеж, а в бою з турецькою флотилією бу- ло взято в полон турецького адмірала й захоплено кілька галер; 1616 р. на Кафу і вдруге – на Трапезунд та Босфорське уз- бережжя.

Зухвалі морські походи запорожців саме від цього часу заочатковують по- яву в українському письменстві героїко- патріотичного образу лицаря-козака. Ось, приміром, як це звучить у згаданій поемі Касіяна Саковича 1622 р.:

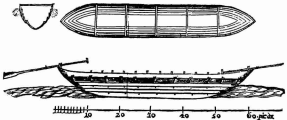

111. Козацькі чайки під Кафою.
Київська гравюра 1622 р.

Оні обчакні вашої суть обороною,
Од татар поганих і турков заслокою...
О Запорозьком Войську хто писма
читаєт,
Тог їм мекство і славу, хоть не рад,
признаєт...
І жадное ридарство в нас не єсть так
славно,
Як запорозько, і неприятелем
страшно.

Суголосним цій патетичі є й відлуння козацьких походів у Західній Європі, що дізнавалася про події від дипломатів, які резидували в Стамбулі. Зокрема, деталі- но описують їх венеційські послы Вальєр та Контаріні, посол Франції де Селі (у бе- летризованій формі його донесення були надруковані окремою брошурою 1620 р.), англійський дипломат По, італійський мі- сіонер у Криму Дортелі д'Асколі та ін. Фран- цузський історик Бодіє, автор виданої 1631 р. в Паризі «Загальної історії турок», пи- сав:

Саме ім'я козаків вводить переляк і
жах на Константинополь. По місту ча-
сто промовляється тутим, що вони з'я-
вляться знову, щоб піддати все волю і мечу.
(Переклад Дмитра Назаровича.)

114. Креслення козацької чуйки
Пйома Лекасера де Боплана 1660 р.

Козацькі перемогли у згаданих працях трактувалися як триумф християнського духу над страшиливою ісламською імперією. Захоплені ітонації чуємо і в мемуарах французького інженера-фортифікатора Пйома Лекасера де Боплана, який протягом 1630–1647 рр. працював у Речі Посполитій як слуга гетьмана Станіслава Конецького (отже, воюючи з козаками, не відчував до них особливого сентименту). Боплан детально описує тактику морських походів і навіть, як людина технічного мислення, подає креслення козацької чуйки. За його словами, запорожці без свободи не уявляють собі життя і так мало дорожать ням у бою, що «більшість їх гине потешною смертю на війні». Змальовуючи свою подорож до порогів, хвалюватий француз підкреслює власну відвагу в досить промовистий спосіб:

Серед козаків можна не мене вважати справжнім козаком, якщо не піднявся [човном] через усі пороги. Отже, за Таври значаєш і мене можна визнати за козака, і саме в цьому – моя слава, яку я здобув під час цієї подорожі.

(Переклад Зої Воронко.)

Натомість у політичній еліті Речі Посполитої піднесення популярності козац-

тва захвату не виканкало, і підстави для цього були поважні. Козацька героїка надто дорого коштувала скарбниці та мирному населенню, бо відповіддю на кожну морську чи суходолну експедицію запорожців ставав черговий татарський набіг. Наприклад, у помсту за похід під Станбул татари 1613 р. пройшли спустошливим смерчем через Поділля та Волинь, коли, як звалився хан, було спалено 200 міст сіл й узято на кожного татарина по сім-вісім бранців. У відповідь на здобуття Трапезунда 1616 р. кримчаки напали на Волинь, де їм, як тоді говорили, «рух до збирання і лях до в'язання [бранців] не вистачало». Логічним наслідком козацьких походів стало й загострення взаємин з Османською імперією. Над Річчю Посполитою, а фактично над її прикордонням – Україною, з осені 1613 р. нависла загроза турецького вторгнення (невдалою спробою його реалізації була Хотинська війна 1621 р.).

Інша проблема, що невоювала уряд, стосувалася внутрішньої ситуації. Добре обізнаний з українськими реаліями князь Єжи Збарський вказував на «явну чи потаємну прихильність до козаків трохи не всієї Київської землі й Білорусі», де їм «сприяють і бажають усього успіху» як шляхта, так і міщани. Коментуючи поширення козацького впливу в Україні, сеймова уха-

да 1609 р. під страхом смертної кари вимагала, аби «міста й місцян не піддавались під їхню юрисдикцію», а королівській легатії на сеймику 1613 та 1616 рр. констатували «внутрішню небезпеку» в Україні, де «заводять собі свою удільну державу козаки».

До якогось часу, завдяки гнучкій дипломатії та авторитетові Петра Сагайдачного, вдавалося зберігати бодай хиткий мир. Чимало сприяло цьому й те, що гетьман мав тяжку руку над надмір заповзятливих запорожців. Як писав уже згаданий Якуб Собеський, Сагайдачний «не задумується карав смертю за найменші провинки». Обмінюючи гострі конфлікти у стосунках із владою, гетьман проводив компромісну політику, спрямовану на виборення легального місця в державі для «значного козацтва», себто спадкових реєстровців. Маневрування між «яструбам» з урядових кіл та радикалізмом свавільних запорозьких нинів виразно ілюструється угодами на Ольшанській 1617 р. та Раствинській 1619 р. переговорних комісіях, де Сагайдачний нібито поступався вимогам королівських комісарів скоротити реєстр і спалити козацький флот, але невдовзі знову досягав того, що Військо Запорозьке фактично зберігало попередньо здобуті права.

На період гетьманування Петра Сагайдачного, очевидно, слід віднести й остаточне організаційне оформлення Війська Запорозького (хоча початки його, ясно, закладалися раніше). Йдеться про такі фундаментальні інститути козацького самоврядування, як рада й козацьке коло; поділ на полки, сотні та десятки на чолі з полковниками, сотниками й десятниками (отананам); усталення військових посад осавула, тобто гетьманського штабу, обозних, що віддали артилерію, військового писаря, прапорників (хорунжих); появу відкрито обов'язкових сурмачів і довбшів, які подають бойові сигнали.

Під протекцією Війська Запорозького за Сагайдачного було здійснено і такий ва-

гомий суспільний акт, як відновлення православної церковної ієрархії, про що вже йшлося. Це перетворило козацьку спільноту на офіційного захисника руського церковного життя. Раптове навернення в лоно Церкви степових лицарів, про яких ще недавно говорили, що вони «religionis nullius» («нієї віри»), вимагало обґрунтування. Та й саме Військо Запорозьке у 1620-х рр. уже було такою потужною й структурованою збройною силою, що ототожнювати його зі «свавільними купами безрідного наброду» не випадало. Відтак, на початок 1620-х рр. припадають перші спроби київських церковних інтелектуалів скласти історичну біографію «козацтва». В її основу, як можна припускати, лягли твердження польського історика Матцея Стрийковського, одного з найбільших авторитетів руської історичної думки тих часів. У своїй «Хроніці польській, литовській, жемайтійській і всієї Русі» (1582 р.) Стрийковський уперше назвав «козаки» давноруських дружинників, а «козаки» у війську великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича є взагалі узагальненими персонажами його праці. Розвиваючи думку про давноруські витоки козацтва, київський митрополит Йос Борецький у своїй брошурі «Протестація» (1621 р.) доповнює її промовистим акцентом про споконвічну «православність» козацького війська – органічної частини «руського народу». Козаки, як піднесено пише Борецький, це не безрідний набір, а

плем'я того чесного руського народу з Яфетового насіння, яке і по Чорному морю, і по суші воювало Грецьке царство. Це військо того ковіна, яке за руського монарха Олега плавало на своїх човках по морю і по землі, приладивши колеса до човнів, і штурмувало Константинополь. Це ті ж самі, що за Володимира Великого, святого руського монарха, воювали Грецію, Македонію та Іллірію. Це ті, які предки разом із Володимиром зустрічава-

лих і віру християнську приймала від Константинопольської Церкви, і по сьогоднішній день у ній народжуються, хрестяться й живуть.

Цітється, як бачимо, передусім про те, аби поєднати козаків, досі трактованих як різноплемінна мішанина авантюристів і «степовий набрід», із православною Руссю, тобто довести законність їхнього права представляти інтереси Православної Церкви. Теза Борсцького виявилася такою злободенною, що її змінив підковпало православне духовництво по всій країні. Зокрема, майже дослівно родовід від «русського коліна» повторюється в уже згаданій жалобній поемі Касіяна Савонича на смерть Петра Сагайдачного. Того ж таки 1622 р. у Відні вийшла анонімна праця «Еленхус» із підкресленням ролі козацтва у релігійних конфліктах, а в 1623 р. звіттуу Війська Запорозького пишними бароковими віршами прославне у поемі «Лабіринт» вихолинець Краківської академії, білорус, майбутній ректор Київської братської школи Фома Ізвалевич, резюмуючи: «З того провітат боля слава у світі, що небес сагас».

Зближення Православної Церкви з Військом Запорозьким супроводжувалося низкою символічних акцій. 1620 р. гетьман Петро Сагайдачний почесним ескортом з усією старшиною зустрічав на кордонах Речі Посполитої і впроваджував за її межі єрусалимського патріярха Теофана – «от волюк противних сторожаху», як багатозначно натякне літописець. Напередодні Хотинської війни, коли Сагайдачний приїздив до Варшави заручитися обіцянкою короля «заспокоїти грецьку релігію», його супроводив князь-чернець, ігумен козацького Трахтемирівського монастиря Єзекііл Курцевич. Врешті, словенне символіки й саме поховання гетьмана – «при церкві школи словенское» Київського Братського монастиря.

Оточення Війська Запорозького німбом героїки «старої Русі» стало першим

кроком до фундаментальної зміни суспільних структур. На очах ніявся провід православної спільноти: на зміну старій княжій аристократії, що кермувала Руссю від часів Київської держави, перший крок до політичного лідерства зробила козацька старшина в особі Петра Сагайдачного та його наближених. У цьому поруху молоду політичну еліту підтримала загнаня в безвихідь Православна Церква. І хоча після відновлення у 1632 р. православної ієрархії Церква, не потребуючи такого непрогнозованого спільника, як козацтво, займала обережнішу позицію, ситуація, як ми далі побачимо, вже вийшла з-під її контролю.

Вибуховість союзу Церкви та козацтва не пройшла поза увагу опонентів. Папський нунцій Козимо де Торес у своєму звіті до Риму 1622 р. писав:

Не можна застосовувати проти них насильницьких засобів, бо, окрім свободи совісті, яку король гарантував своєю присягою, є ще на перешкоді козак – воєвоиний і сміливий народ, який стоїть на її сторожі часом з просьбою, часом з грозою на устах, але завжди зі зброєю в руках.

Небезпеку використання козацької сили у цьому-таки 1622 р. фіксує і польський унійний архієпископ Йосафат Кунцевич, застерігаючи:

Вони [козак] пізніше, знехтувавши Богом, його помазанником [королем] та власним сумлінням, звачатися на цю більшу справу, ніж звачилися Наливайко.

На здійснення віщувань Кунцевича не довелося чекати довго. Приводом до найближчого після смерті Петра Сагайдачного конфлікту стало втручання запорожців у кримські справи, де точилася міжусобна боротьба між членами династії Геревів, яка завершилася інтронізацією у 1623 р. Мехмед-Герев та його брата Шагін-Герев. Коли 1624 р. Стамбул спробу-

вав позбавити обох влад, брати зверну-
лися по допомогу на Січ. Навесні 1624 р.
загин козаків здійснив похід на Кафу в
інтересах Мехмеда й Шагіна, а в липні й
серпні, доки турецький флот ходив на Крим,
щоб погромити непокірних васалів, запо-
розькі чайки, палачи й грабучоци, трічі ви-
саджувалися в околицях Стамбула. У гру-
дні 1624 р. Шагін-Герей уклав із Військом
Запорозьким, немов з окремою держа-
вою, формальний договір, де писалося:

Якби у пана гетьмана, осавула, ота-
манів і всього Війська з'явився якийсь
неприятель, то я, Шагін-Герей, не ті-
льки мене оповістатъ, з усіма братами та
мурами прийду їм на допомогу. А як-
би з'явився неприятель у мене, вони ма-
ють, за моїм оповіщенням, допомагати
мені згідно з присяжними листами.

Тоді ж, у 1624 р., на Запоріжжі за про-
текцією митрополита Йова Борецького
з'явився якийсь Олександр Яхія, що на-
зивав себе сином султана Мехмеда III
(1597–1603) та грекни-християнки і шу-
кав союзників для організації династич-
ного перевороту. Хоча з цих планів нічо-
го не вийшло (Яхію переправили до Мос-
кви, а звідти через Архангельськ – у Захід-
ну Європу), козацька дипломатична ак-
тивність занепокоїла королівський двір.
Крпаплеку, що переповнила чашу терпіння,
стала реакція запорожців на вимогу уря-
ду втриматися від морських походів (на-
весні й улітку 1625 р. було здійснено аж
три чергові вилазки на узбережжя Бос-
фору). Відповідаючи королівському по-
сланцеві, січовики зухвало заявляли: їм ві-
домо про угоду короля з султаном, але ко-
зак з султаном угоди не укладали.

Восени 1625 р. каралане військо чис-
льністю 8 тис. жовнірів під проводом поль-
ного гетьмана Станіслава Концпольсь-
кого швидко маршем рушило в Україну
й підступило до Черкас, на кілька днів ви-
передивши запорожців, яких вивіз із Січі
гетьман Марко Жмайло. Вирішальна бит-

113. Станіслав Концпольський.
Копія з портрета XVIII ст.

ва точилася з 19 по 22 жовтня спершу на
р. Цабульник під Кришавом, а далі біля Ку-
рукового озера в урочищі Медвежі Лози
[напроти сучасного Кременчука], куди
відступив Жмайло. Козаків на цей час на-
раховувалося близько 20 тис., а вояків Ко-
нцпольського – близько 17–18, зрахову-
ючи й надвірні загони, що приєдналися до
коронної армії. Її склад дуже характер-
но визначають тогочасні московські дже-
рела: «поляки й дяки» («поляками» тут
названо людей із загонів київських панів –
Ненрича, Ельця, Стрибля та ін.).

Штурм козацького табору не приніс
успіху, тож Концпольський запропону-
вав мирну угоду. Її умови впродовж кіль-
кох днів бурхливо обговорювала козаць-
ка рада; на ній-таки Михайлові Дорошен-
ку, представникові поміркованої части-
ни рестровців, передано гетьманську бу-
лаву. Врешті, 5 листопада 1625 р. було ук-
ладено мир, від козаків прийнято прися-
гу, а на прощання польний гетьман «вітав
і частував» Дорошенка та його старшину

у себе в ставці на знак остаточного замкнення. Куруківська угода скорочувала реєстр до 6 тис.; козаків зобов'язували попасти чайки й надалі утримуватися від морських походів, не вступати в зносини з іноземними козацтвами і не втручатися в справи міських та земкових урядників. Виписаним із реєстру козакам не відібрано козацького права, але вони мусали переселитися в котресь із шести староств, що віднини ставали резиденціями шести козацьких полків: Черкаського, Канівського, Корсунського, Чигиринського, Відоверівського й на лівому березі Дніпра Переяславського. А той козак, який хотів би й надалі володіти землею на території магнатських латифундій, автоматично перетворювався на підданого.

* * *

Загоди вистачило на п'ять років. Початок війни зі Швецією за узбережжя Балтики, яка тривала з 1626 по 1629 р., знову спонукав збільшити козацький реєстр, перекресливши голодоний пункт Куруківської угоди. Паралельно в 1628 р. відколовся суперинтент Мехмед-Герей і Шагін-Герей з султаном, повторно втягнувши в себе заворождів. Із політичних міркувань це було на руку урядові Речі Посполитої, тож вада запацювала очі на нові козацькі експедиції в Крим, що денонсувало ренту домовленостей на Куруковому озері. Наступні ж події розкручувалися вже силою інерції, підтовхнутої випадком. У кримському поході загинув Михайло Дорошенко. І коли обраний на його місце іншої представник поміркованої старшинської групи, Григорій Савич-Чорний, під час чергового перегляду козацького реєстру в січні-лютому 1630 р. зажадав, аби 300 виписаних із нього заворождів прибули з артилерією до гетьманської ставки, якщо хочуть бути повновасними, відповіддю став повстанський вихід сповіквів «на волюсть».

Там їх чекав добрий горючий матеріал: після завершення шведської кампанії в Україну повернулося багато козаків, не внесенних до реєстру, а до того ж на Київщині було вперше розташовано на постій введення з Прибалтики жовнірів, які сваволями й грабували населення. На чолі з Тарасом Федорівичем (Тряслом) баньсько 10 тис. запорожців наприкінці березня 1630 р. підступили до Черкав, зневажили захованим Чорного і в містечку Боровиці судман його й четвертували як зрадника, відрубавши спершу руки, а потім голову. З іменем Тараса Трясла пов'язані перші в козацькій історії універсали, звернені до всіх, хто «був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати» – із закликом битися «за віру й давні волюсть». На цей заклик до повстанців почали стікатися козак-випищаник, міщани й покочані селяни, а коли Федорівич підступив до Корсуна – на його бік перейшла й більшість зосереджених там реєстровців. Паралельно спалахнуло бунти по селах, тож, як писав Конедвольський, «нішто з тамтешньої шакти не був у безпечі в своєму домі».

На придушення повстання було вислано спершу кілька квартальних рот, які відтіснили козаків на лівий берег Дніпра, до Переяслава. З підходом основної армії бої стали запеклишими і тривали баньсько трьох тижнів, але взяті козацький табір не вдалося. Після того, як за ініціативою поміркованої старшини розпочалися мирні переговори, Трясло разом із частиною козаків покинув табір і відступив на Ст. Врешті, 8 червня 1630 р. було підписано Переяславську угоду, за якою козаків погоджувалися виконувати пункти Куруківського трактату, а Конедвольський знову амністувати учасників повстання. Запорожці згодом пообіцяли спалити чайки й не виходити в море, натомість реєстр збільшено до 8 тисяч.

Станіслав Конедвольський назвав усю Переяславську війну «комедією», бо вона

й справді нічого не змінила. Відразу після підписання угоди запорожці здійснили черговий напад на турецьке узбережжя коло Княї й Варни, а в 1632 р. король, розпочинаючи війну з Московією, оголосив розширений набір до реєстру. У Смоленській війні, що точилася упродовж 1632–1634 рр. і завершилася капітуляцією московського війська та остаточним переходом до Речі Посполитої Смоленщини й Чернігово-Сіверщини, було залучено великі козацькі сили. Зокрема, лише на Сіверщині під команду Адама Кнесьля й князя Яреми Вишневецького їх діяло близько 20 тис.; інший загін під проводом гетьмана реєстровців Тимша Орекардараєка брав участь в облозі Смоленська й воював під Вязмою, Ржевом та Каалугою. Як бачимо, воєнно-політична кон'юнктура знову вкотре перекреслила наміри уряду максимально скоротити чисельність козацтва.

Тим часом в Україні наростає тертя між радикальними та поміркованими козацькими угрупованнями і час від часу спалахували локальні виступи. Зокрема, в Нижні навесні 1631 р. сталася заперка збройна сутичка козаків із коронними жовнірами; якісь козацькі ватаги поза відомом і контролем козацького гетьмана скупувалися в Лубнах, Острі, Перяславі та Черкасах, а на козацькій раді в Каневі на початку 1633 р. знову агітував за повстання невтомний Тарас Федорович.

Відповіддю на це передгрозове напруження стала чергова ухвала сейму 1635 р., згідно з якою до Київського воєводства вводилося кватирне військо і запроваджувалася кари на горло для кожного реєстровця, що «проявлять себе як бунтівник, непокірний нашам гетьманам, своїм начальникам і своїй старшинні, або як ініціатор чорної ради» («чорними» називалися ради, сканкані не старшиною, а козацькими видами – «черно»). На пропозицію Станіслава Конєцпольського цей же сейм ухвалив спорудити фортецю над першим із по-

116. Герб Чернігівського воєводства. Малюнок 1633 р.

рогі, Козацьким, аби перекрити підліз хліба й боєприпасів на Січ, а водночас контролювати вхід запорожців у Подніпров'я.

Фортецю спорудили блискавично, з березня по липень 1635 р.; сам Конєцпольський, на той час уже коронний гетьман, був присутній при її закладенні, а керівництво інженерними роботами здійснював уже згадуваний французький інженер де Боплан. Не менш оперативною була й козацька реакція на її появу. На початку серпня загін запорожців під проводом Івана Сулими, повертаючись із морського походу, захопив Колах, перебив замкову залогу й зруйнував фортечні укріплення. Відразу по тому Сулиму оточили на одному з Дніпрових островів, і реєстровці, що були в загоні, погодившись із вимогою королівського командира, спалили на його очах чайки й по-зрадницькому видали ватажків. Трьох з них, у тому числі Сулиму, були четвертовані у Варшаві, а четвертого, Павла Бута, помилували на клопотання коронного канцлера Томаша Замойського.

Після цього ексцесу перемірні затишся різко скорочуються. «Стоголові ко-

117. План Кошака.
Німецька гравюра 1687 р.

зацька гідра», як тоді називали козацьку політику Речі Посполитої, знову заворушилася вже у першій половині липня 1637 р., коли на Січі проголосили гетьманом помилуваного товарища Сулими Павла Бута (Павлюка). Намагаючись впередити події, військовоє начальство терміново усунуло тодішнього реєстрового гетьмана Василя Томиленка, заізолювало його в контактах із запорожцями, і призначило тимчасовим «старшим» перяславського полковника Саву Кононовича. Павлюк відреагував на це універсалом до перяславських козаків, оголосивши в ньому Кононовича та його наближених зрадниками, яких належить «зловити, припровадити до Війська».

Наприкінці липня 1637 р. загони Павлюка вийшли з Січі, заклавши табір у Крилові поблизу Черкас, куди було доправлено Саву Кононовича, його писаря Федора Онушкевича та кількох інших старшин; там же на козацькій раді їм вніесли вирок про страту. Повстанські загони, громадяни козаків-винищаків, міщан та покозачених селян, почали нападати на шляхетські садиби, так що, як писав у своєму щоденнику очевидець подій Шиннон Окольський, їхні власники втікали зі своїх маєтків із душами... бо краще личає здо-

роу'я, ніж шовкова смерть». Водночас Павлюк розслав універсали із закликом:

...Іменем Війська під загрозою кари: хто зветься нашим товарищем, нехай стане за християнську віру й наші золоті волюности, які ми заслужили своєю кров'ю.

Проте бажаного ефекту ці заклики не дали: чимала частина реєстровців не підтримала повстання, навпаки – виступила проти нього в складі війська польного гетьмана Миколая Потоцького, якому було доручено каральну експедицію. Тож кровопролитна битва під Кумейками поблизу Канева, що відбулася 16 грудня 1637 р., стала до певної міри братовбивчою – першою в шерезу їй подібних, якими расніє українське XVII століття. Сили Бута зазнали нищівної поразки й були примушені з великими втратами (за тогочасними даними, до 3 тис.) відступити на південь, під містечко Боровицю біля Черкас. Там, за посередництвом православного шляхтича Адама Киселя, розпочалися переговори, в ході яких повстанці видали польному гетьманові Буту й інших ватажків. На козацькій раді в таборі під Боровицею «старшим» було обрано перяславського полковника Іоанна Караїмовича, а військовим писарем – Богдана Хмельницького,

що власним підписом скріпив акт капітуляції. Був разом із полковниками Василем Тонилетком і Григорієм Лихим, як і їхні попередники, був четвергований у Варшаві; скопленого пізніше київського сотника Богдана Кизима Потоцький наказав піддати ганебній з погляду воляцьких звичаїв страті – посадити на палю (це сталося у Києві в перших днях січня 1638 р.).

По Україні прокотилася хвиля терору. Козацькі голови з наказу польного гетьмана котлилися з палю у Переяславі й Ніжині, а за прикладом Потоцького, як свідчить очевидець подій Шинрон Окоський, «святи карами своїх свавільних підданих, одних позбавляли життя, інших мачуно стн». Так невідомо наростав рахунок пролятої крові: як недовзі напише новий бунтівний козацький гетьман Дмитро Гуля, «несишно пролита кров волає до Бога про помсту, закликаючи й нас до цього».

На весну 1638 р. в повітрі захалло черговою війною. Королівський комісар, який безуспішно спробував вимередити події, здобувши у березні силами реєстровців Січ, мусив визнати: «За допомогою козаків важко воювати проти їхнього ж народу – як вовком ората». Під проводом новообраного гетьмана Яцька Остриця (Остриця) запорожці в другій половині березня виступили на лівий берег Дніпра, звернувшись з відозвами тепер уже не до козаків, а до «всього руського народу» – навіть до православних шляхтичів у віддалених закутках Поділля, Волині й Полукт. Повстання блискавично охопило й Лівобережну Україну, і цього разу ситуацію вдалося переламати тільки завдяки втручання надвірного війська князя Ярема Вишневицького. Після кількох великих боїв, особливо в червні – під містечком Жовнином (при впадінні р. Сули в Дніпро), де повсталі зазнали значної поразки, Остриця з найближчою старшиною та кількома сотнями козаків, прорвавши облогу, вийшов на територію Московії.

118. Миколай Потоцький.
Копія з портрета XVII ст.

Проте близько 20 тис. обложених не капітулювали, вибравши на місце Остриця одного з героїв Павлюкової війни – Дмитра Гулю. 10 червня вони окопалися у вигідній позиції в гирлі одного з Дніпрових рукавів – так званої Стариці. Старицький табір, укріплений, як писали очевидці, «від води до води», під безперервним обстрілом і атаками витримав 6-тижневу облогу, чекаючи на допомогу з Січі. Проте козакам, які везли запаси продовольства й зброї, пробитися без утрат не вдалося: гармати були відбиті протиланком, а харчів привезено лише на два дні. Ця невдача зламала енергію обложених. Але й коронне військо було виснажене і втомлене не менше, тож 3 серпня 1638 р. розпочалися переговори.

Фінал кампанії був уже найже традиційним, хіба що без вимоги видати ватажків, бо Гуля з кількома старшинами на-

118. Козацькі послані. Фрагмент малюнка Вестерфєлда, бл. 1633 р.

передодні покинув табір. Козаки передавали польному гетьманові зброю та військові клейноди й присягали на покору. Вперше склали взаємну присягу не мститися одні одному запорожці та реєстровці, бо в цій війні, як і в Павлюковій, вони воювали по різних таборах.

Наприкінці листопада 1638 р. в урочищі Маслів Стяг (поблизу сучасної Миронівки на Київщині) відбулася «заключна комісія з козаками». Згідно з «Ординацією Війська Запорозького», яку ще навесні ухвалив сейм, а тепер підписала старшина, козацтво приймало нові умови свого буття в Речі Посполитій. Воно мусило погодитися на ліквідацію виборності гетьмана та полковників (їх мали замінити призначені королем комісар і полковники з

благонадійної шляхти); артилерію та клейноди Військо Запорозьке передавало до рук згаданого комісара; підтверджувалося 6-тисячний реєстр із поділом на шість полків відповідно до Куруківської угоди. Всі, хто не ввійшов до реєстру, перетворювалися на піддані коронських містечок або панських підданих (в ухвалі сейму 1638 р. на цьому особливо наголошено: «Тих, кого військове щастя залишило живими, волею перетворити на селянський простолод»). Було відновлено й Кошацьку фортецю, її залага з 700 жовніврів мала пилькувати шлях на Запорозьку Січ; а на самій Січі віднині постійно резидував загін реєстрових козаків, склад якого належало періодично оновлювати, аби реєстровці не встигли спокуситися «на савілаля». Так Річ Посполита, як тоді здавалося її політникам, розвирнула вузол проблем, пов'язаних із козацщиною.

* * *

Гребля, якою 1638 р. уряд загатив козацьке річище, цього разу втрималася відносно довго – до 1648 року. Передумовою «десятиліття золотого спокою», як згодом називатимуть цей часовий проміжок, став не тільки антикозацький терор, але й те, що Річ Посполита не провадила жодної війни, тож не потребувала козацької шаблі і не провокувала неспокою торговими вербуваннями реєстрів. Крім того, стиснута козацька маса знайшла дві віддушники, через які витікав надмір енергії. Першою користувалася переважно козацька «чёрнь» – випивачки та козакки, котим загрожувало обернення на панських підданих. Ізлеті про еміграцію в задніпровські степи московського прикордоння, або, як тоді говорили, «государеву укранну». Чималлий потік емігрантів спровокували й повстання 1637–1638 рр.: їх учасники покидали рідні місця – як самі говорили в «распросных речах», зафіксованих російськими дяками, «боясь от по-

ляков убойства». Прибульців приводили до присяги й відправляли на визначені території проживання – довкола Курська, Воронежа, Орла, Кромія, Білгорода (до Білгорода лише в червні 1638 р. переселилося близько 10 тис. українців). Під час переговорів 1640 р. у Москві посан Речі Посполитої вимагали повернути 20 тис. утікачів, називаючи пункти їх проживання під Ливніями, Осколом, Валуйками, Ворожею, Курськом тощо. Переселенцям надавалася допомога у вигляді грошового «жалування за вихід», а на місцях їх наділяли землею та підсобними угіддями для заведення господарства, зараховуючи селян до розряду «государевых», а козаків прирівнюючи в правах та обов'язках до російських козаків сторожової служби. В такий спосіб шлах, прокладений у російське степове порубіжжя впродовж десятиліття золотого спокою, заклав початок майбутній Слобідській Україні.

Інша частина козацтва шукала щастя в найманських військах на Заході. Сприятливі умови для цього створювала так звана Тридцятилітня війна, яка тривала від 1618 до 1648 року, охопивши більшість європейських країн. Іде в середині 1620-х рр. спроби використати запорожців у боротьбі з Католицькою лігою (Австрією, Іспа-

нією та Папською державою) робив шведський король Густав Адольф, а в маніфесті 1631 р. він називав козаків «благородними й вільними лицарями» та «володарями Дніпра й Чорного моря». Послугами козаків користувалися й інші країни антигабсбурзького угруповання, у тому числі Франція. Першу спробу найняти запорожців французький уряд зробив 1636 р.; у другій половині 1640-х козацький корпус чисельністю 2.600 воїнів брав активну участь у бойових діях у Фландрії, за непевними даними – відзначившись при облозі Дюнкера 1646 року. Своєю чергою, Альбрехт Валенштайн та інші полководці Католицької ліги прохали короля Зигмунта III, аби той надіслав їм на підтримку запорожців. Наприкінці 1632 р. радник австрійського імператора Квєстенбер повідомляв Валенштайнові, що живих заходів «будь-якою ціною набрати шість тисяч козаків і прислати їх до Відня». І хоча новообраний король, Владислав IV, заборонив вербунок, однак є свідчення, що вербувальні пункти таки діяли 1633 р. у Львові і з наwerbованих козаків було сформовано корпус під командою Павла Носковського; ще одні 4-тисячний загін під командою Тараського воював на території Люксембургу.

4. Розяттий світ, або загальний образ культури України-Русі кінця XVI – середини XVII століття

Вітер переїмін затаркнув не лише соціальний бік життя руського суспільства, а й релігійний побут та форми побожності, освіти, шкємність – словом, культуру в широкому розумінні. Буквально на очах двох поколінь докорінно мінюються Церква й школа, вкємнено заявляє про себе щойно започаткованє книгозвєддєння, з'євляються незнані дотн форми мистецтва – шкєльний театр і віртуозний багатоголосий («партєсний») спів. Гостра ре-

лігійна полєміка підштовхнула до появи першої світської публіцистики й паралельно – до впорядкованого богословського мислення, викладеного в теологічних трактатах; розповсюджується смак до віршованого слова, врєштї – вперше пробуджується історична думка з її одвічними питаннями: «Хто ми? Звідки й куди прямуємо?». Повсюкючи феномен «культурної революції» в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст., не можна обійти

128. Йосиф Велиамін Рутський.
Копія з портрета XVIII ст.

увагою того, що вона виразно перетворюється в так звану конфесіоналізацію – системним контролем Церкви над життям мирян, який з другої половини XVI ст. став понаду утверджуватися в Європі, докотившись наприкінці цього-таки століття до Речі Посполитої. Конфесіоналізація універсально проявила себе як у католицькому, так і в протестантському світах, а в часи митрополітства Йосифа Рутського й Петра Могилан – також у спільнотах східного обряду, унійній та православної. Змагаючись за душі вірних, кожна з Церков прагнула чіткіше, ніж доти відмежувати «власну територію» – шляхом уніфікації конфесійних практик, підготування освіченого кліру й відповідницьке душпастирство; шляхом своєрідної «націоналізації» церковного просто-

ру – з підкресленою апеляцією до «своїх» релігійних цінностей; через запровадження дієвої опіки над шкільництвом та пропагування активних форм побожності – у тому числі в «світських», себто культурно-мистецьких проявах. В Україні-Русі першопштовх до таких змін дало зіткнення Православної та Унійної Церков, бо обох логіка конкуренції примусила до оновлення, або, за ключним висловом о. Бориса Гуздяка – до «ментальності реформ», що потягнуло за собою радикальне переоснащення дотеперішньої руської освіти, а далі, логікою самого розвитку, – й лавиноподібні новації в культурі загалом.

Перші кроки на шляху конфесіоналізації: «ментальність реформ»

Першою на шляху конфесіоналізації стартувала Унійна Церква, очолена 1613 р. європейськи освіченим і гучним митрополитом Йосифом Велиаміном Рутським. Найдалекогляднішою акцією нового митрополита стала реформа чернецтва, започаткована 1617 року. Віднині унійні монастирі, вилучені з відання спархіяльської влади, мали підпорядковуватися – за взірцем католицьких чернечих орденів – одному зверхникові, протоархімандриту, об'єднуючись у спільноту Василіанського ордену (Новий Орден було названо за іменем св. Василія Великого – одного з отців Церкви, особливо шанованого у християн східного обряду). Єдине послушництво і спільний чернечий устав, окрім зміцнення дисципліни, відкривали шлях до впровадження обов'язкового богословського вишколу монахів-новачків («новіціє»). Це відповідало завданням отців василіян, націлених, подібно до єзуїтів, не на аскетичне усамітнення, а на освітню й душпастирську роботу серед мирян. Духовний та інтелектуальний рівень Східної Церкви завжди означало чорне східництво, з якого формується ядро ієрархії, тож

реформа заклала реальний фундамент для піднесення престижу Унійної Церкви. Реалізуючи цю стратегію, Рутський виклопотав для василіян 26 щорічних безкоштовних стипендій у Грецькій колегії в Римі та папських колегіях Оломоуца, Праги, Відня, Браунсберга й Вілльма. Зокрема, особливий авторитет здобула Грецька колегія, через яку впродовж першої половини XVII ст. пройшло найбільше майбутніх ієрархів нової Церкви: сам Йосиф Веламін Рутський, Ілля Морковський, Афанасій Селмяк, Лев Крива, Єремій Почапівський, Рафаїл Корсак, Никифор Лозовський, Адам Терлецький, Кипріян Жохівський та інші.

Новий унійний митрополит відмовився від силових прийомів, характерних для часів архієпископства його попередника Іпатія Потія, і зініціював перші кроки до примирення з православними. Уже з середини 1630-х рр., реально оцінюючи ситуацію, за якої в Київській митрополії функціонували дві паралельні церкви спільноти східного обряду, Рутський розпочав обережні переговори з Новом Борецьким та Мелетієм Смотрицьким, водночас підтримуючи приязні контакти з лучським православним владикою князем Афанасієм Пузником, а згодом – і з Петром Могилою. Хоча спільний синод православних та унітів, запропонований на 1629 р. у Львові, зібрати не вдалося, вже самий задум свідчить, що діалог «Русі з Руссю» розпочався. Помірковані кола збачали вихід у створенні патріархату в Києві під подвійною юрисдикцією – константинопольського патріарха й папи (з таким проєктом, зокрема, в 1635 р. виступив волинський воєвода князь Адам Сангушко, а 1643 р. – сам православний митрополит Петро Могила). Однак протидія Римської курії, не зацікавленої у появі альтернативних церковних структур, перешкодила реалізації цих задумів. Безініціативність наступників Рутського, який помер 1637 р., а далі смерть самого Могили († 1647) і початок козаць-

171. Герб господаря Молдови.
Гравюра 1630 р.

кої революції зробили зі згаданого проєкту такий собі музейний експонат – доказ того, що обидві сторони врешті-решт усвідомили розкол Руської Церкви як зло, котрого можна позбутися, лише йдучи на взаємні поступки.

Що до Православної Церкви, то після легалізації в 1632 р. православної ієрархії вона вступила в смугу незнаного доти піднесення. Окрім об'єктивної причини – підтримки більшістю мирян, за цим стояв і суб'єктивний чинник: особистість київського митрополита 1632–1647 рр. Петра Могили. З латиномовної епітафії невідомого автора, складеної на смерть митрополита, добре видно масштаби цієї фігури в очах сучасників:

Цей ось владика в покорі
держав за життя всіх русинів,

Зараз могла сумна
й небо тримають його.

Тіло Могили – в могилі,
душа ж десь у небі літає.

Світ же і тут, і отам
буде йому замалий.
(Портрет Віталія Маслока)

Петро Могила народився у 1596 або 1597 р. в родині молдавських господарів: престол займали по чергово його дядько Єремія (1595–1606) та батько Симеон (1606–1607). Через чотирьох дочок господаря Єремії, своїх двоюрідних сестер, Могила був пов'язаний із найпомітнішими родинами Речі Посполитої, у тому числі руськими князями: Раїна Могилянка вважала шлюб із князем Михайлом Вишневецьким, а другу, Катерину, було видано за князя Самійла Корецького. Освіту молодий воявода здобув відповідно своєму походженню: припускають, зокрема, що він навчався у Замойській академії. Не плакаючи надій повернути втрачений Могилами трон, він

122. Петро Могила. Фрагмент фрески 1644 р.

розпочав службу в коронному війську Речі Посполитої, зокрема – брав участь у Хотинській війні з турками 1621 року. Проте військова кар'єра не вабилла молдавського аристократа, а тим часом після смерті Захарії Колинського звільнився однією із найпрестижніших у православній ієрархії пост – архімандрита Києво-Печерського монастиря. Тож у 1627 р., схоже – ще навіть не прийнявши черничого постригу, Могила був обраний архімандритом, а з листопада 1632 р., після легалізації Православної Церкви, став її главою – київським митрополитом.

Після десятиліть гнаності й заведде не підлідала Київську митрополію оточила людина династичного роду, рідна серед рівних у колі перших осіб держави. Ця обставина, трактована як знак повернення втраченого престижу, не могла не відлунити сплеском ентузіазму. «През тебе прагнет Русь направи», – звертаються до Могили, вітаючи його зі вступом у сан, типографі Лаврської друкарні в панегірику «Евфонія веселобринчав» [«Дзвінкоголосий хорал»] – одному з найпатетичніших утворів ученої київської музики тих часів. Панегірик починається з віднесеної строфи:

Преч з Роксоланских смутки
уступуйте
Границ, ламенты сердца не турбуйте:
Куж ест веселье, аз, досыт стогнаю!
Преч нарекая.

Могила прийшов до митрополитичного престолу, за авторською образністю, «по риках сліз... по смутних плечах», але тепер усе позаду. Немов біблійний щит («тарта Сіона»), він стане в обороні руських прав, і Русь урешті втішиться спокоєм, бо Могила «усе добре справить, добре направить».

Встановлення миру серед пастви новий митрополит таки досяг, а водночас піддав очікуваній «направі» церковне життя, запровадивши низку нововведень, що

внутрішньо зміцнило Православну Церкву. Його реформи виразно перегукуються з тими, котрі наприкінці XVI ст. оздоровили католицький церковний світ. Як і там, в їх основу було покладено два основні принципи: зміцнення церковної дисципліни і формування нового покоління церковнослужителів – освічених і краще підготовлених до пастирських обов'язків (про освітні новації, підпорядковані цій меті, піде мова далі). Одним із найважливіших кроків до реформування суто церковного життя стала уніфікація літургії і затвердження у 1646 р. нових обов'язкових літургійних правил, відомих під назвою «Требник Могіла». Київський Требник (звід церковних служб і виклад порядку проведення треб, себто молитов та обрядів), величезний фоліант обсягом близько п'яттори тисячі сторінок, уперше в історії православія виданий друком 1646 р. у Києво-Печерському монастирі, уклад сам Петро Могіла. Готуючи його, митрополит та його помічники здійснили масштабну редакційну роботу, добираючи пастирські чини з церковнослов'янських та грецьких текстів, почасти доповнюючи перекладами з латинського ритуалу, коли відповідного тексту бракувало, а почасти складаючи самотужки. Одночасно для просвітницьких потреб було підготовлено перший православний катехізис із тлумаченням основних прав вірж його обговорили 1640 р. на синоді в Києві та 1641 р. на соборі в Яссах, а після схвалення чотирма патріярхами Східної Церкви надрукували 1645 р. в Києві. (Для порівняння, перший католицький катехізис за ухвалою Тридентського собору було видано латинюю в 1546 р., польським його переклад з'явився 1568 р., литовський – 1585 р.) Врешті, як і в оновленій реформами Римо-Католицької Церкви, до обов'язків священика вводилося проголошення по медіалях та святках виховних проповідей для парафії (у Польщі їх перша офіційна програма вийшла друком 1601 р.).

Із загальним рішцем Католицької Реформи, яка започаткувала оновлення ортодоксального християнства після Тридентського собору, перегукуються й заходи, спрямовані на «націоналізацію» православія (саме так з кінця XVI ст. «націоналізувалися» польська, чеська та інші Церкви латинського обряду). Цій меті служило пропагування культу місцевих реалій та ікон, шанування власних святих, викоринання локального християнського фольклору тощо. За Петра Могіла було здійснено цілеспрямоване коло заходів, які наповнювали життя змістом реалійну свідомість християнина-русина завдяки банькій достовірності об'єктів поклоніння – святих, ікон, чуд. У Лаврській друкарні в 1635 р. було надруковано твір одного з найближчих сподвижників Могіла Сильвестра Косова «Патерикон» – збірку житій печерських святих, скомпоновану на підставі Києво-Печерського патерика; 1638 р. в цій же друкарні побачила світ «Тератургема» Афанасія Кальнофойського з описом новітніх чуд, пов'язаних зі славетним монастирем. Урешті, в 1643 р. Могіла урочисто канонізував усіх Печерських угодників, понад сто модей яких спочивало в печерах. Цього ж року з'явився друком і текст молебни з поминанням небесних заступників руського народу – святих, «в Малой Россіи просіявших».

Після цього ширшим кутком зору варто оцінити й ініціативу митрополита у проведенні (здебільшого на його власний кошт) масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трьсвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжої Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а «речовим доказом», що унаочнював безперервність буття «руського народу», тож їх відновлення

123. Герб Захарії Копистенського «Мелік». Гравюра 1625 р.

являло собою потужну ідеологічну акцію (недарна саме в цей час уперше фіксується повір'я, що доля в Святий Софії стоїть Непорушна Стіла з Богородицею-Орлятою, доти стоятиме й Київ).

На час нитрополітства Петра Могили припадає також пропагандистське наповнення «доказани» погляду на Руську Церкву як апостольську, тобто започатковану апостолом Андрієм – отже, рівнозв'язку Римно-Католицькій Церкві апостола Петра. Ця ідея зародилася у 1620-х рр., спираючись на літописну легенду про мандрівку апостола Андрія дозв'язати київські гори. Згідно з «Повістю минулих літ», апостол «швед на гори сїя, благослови я, и постави крест». У «Густинському літописі» – першому узагальнювальному творі з історії України-Русі, що його, як припускають, написав архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарій Копис-

тенський між 1624–1627 рр., ця сама подія набуває топографічної конкретності й доповнюється сценою охрещення князя:

...Их же [київські гори] благослови и крест на них водрузи недалеко нинїшней брамы от волудия; такожде и о созданїи града прорече, и люди, иже тамо быша, учи и крести.

Згаданий вище «Патерикон» Сильвестра Косова, виданий 1635 р. під патронатом Петра Могили й оздоблений усіма прикметами тодішньої ученості – посланнями на праці попередників, елементами диспуту за сценою «заякд/відповідь» та розлогіми теологічними міркуваннями, поширює апостольське охрещення не тільки на київ, а й на весь «рохсоланський», себто руський, народ:

Згідно з названими слов'янськими хроністами, рохсоланський народ виводить прапопачки свого охрещення від Андрія, святого апостола...

На той факт, що сприйняти Руської Церкван як апостольської на середину XVII ст. вже нічно закорінилося, вказує, зокрема, характерний пасаж із жалобного панегірика 1658 р. живо-могилянських студентів на смерть наступника Могили – нитрополита Сильвестра Косова: тут престол Київської нитрополії прямо названо «апостольським».

Апостольська легенда, з одного боку, служила доказом правдивості руської християнської традиції, що, за Копистенським, «траивт юж тому тисячний шестотный и двадцатый св пишет рок», а з іншого – немовби санкціонувала ще одну ідею Захарії Копистенського, обґрунтовану у щойно процитованому трактаті «Палінодія, або Книга оборони» 1621 р. – ідею лідерської місії Православної Церкван у житті руської спільноти. На цій Церкві, як розлого доводить Копистенський, лежить безперервно оприявлюваний «знак притомности Духа Святого и Благодати

124. Обряд покаяння.
Гравюра майстра Іллі
1646 р.

его»: спершу в апостольському Андрійовому хрещенні, далі – у «виборі віри» князем Володимиром, ще пізніше – у чудотворенні в Києво-Печерському монастирі. Тому саме з Києва розпочається пробудження «рода нашего російського»: Русь воскресне, пізнаючи киявські святощі, ніжні (тобто в 1621 р.) ніби покриті темрявою «пред очима малодушних».

Саме в розвиток цих думок Захарій Копистенський – схоже, головного «теоретика» киявського церковно-інтелектуального пробудження в передмігнанийське десятиліття – побачив світ, уже заходами Петра Могилы, два згадані агіографічні твори 1633 і 1638 рр.: «Патерикон» Сильвестра Косова з викладом житій давніх киево-печерських чудотворців і «Тератургема» Афанасія Кальнофойського – з описом біжучих чуд. Головний пропагандистський акцент обох праць задекларовано у вступній частині «Патерикона». Нагромаджуючи барокову астральну символіку, Косів представляє читачеві Київ як центр всесвіту, довкола якого оберта-

ються планети, персоніфіковані в поста-тях киево-печерських угодників. Тож до Києва, немов до неба, належить звертатися православним християнам, які хочуть врятувати душу, бо «Київна nostra coelum est» [«наш Київ є небом»].

Наголошення у цьому й інших тогочасних творах на місяцьовій функції Києва – «богоохранного града» й «другого Єрусалима», а також акцент на провідній ролі Православної Церкви, яка одна може забезпечити «добрий и мощный фундамент» для руської спільноти, височіючи над багатими і бідними, знатними і простолюдином, з «князями світу сього» включно, забудуть несподіваного ракурсу, коли ми візьмемо до уваги роздуми Петра Могилы над постаттю ідеального володаря, засвідчені в кількох написаних ним передмовах і посліях до лаврських видань. Для європейських мислителів ця проблема була зовсім не банальною, коли судити з кількості праць, їй присвячених, однак на українському ґрунті вона прозвучала вперше саме в інтерпретації Могилы.

ли. Характерно, що за його редакцією (а, можливо, у його власному перекладі з грецької) Лаврська друкарня 1628 р. «перше видала знамениту візантійську пам'ятку VI ст. – «Повчання» диякона Аганіта імператорові Юстиніану, де формулювалися основні постулати ідеї обожествлення влади, покликаної здійснювати посередництво між Богом і людьми (цей твір був дуже популярний в Європі і з 1509 р. його не раз перевидавали). У передмові Могіла закликає «богочинаних» володарів «навчитися», для чого їм «на землі властительское правление вручено есть», а хто саме має «навчатися» – бачимо це з однієї передмови митрополита до Учительного Євангелія 1637 р.:

Стан Цесарский и Креловский есть досеть поважный, але ... годность священническая над станами навзашнейшими того свѣта превышает.

У яких категоріях це розуміли сучасники – видно, зокрема, зі згаданого панегирика типографів Лаврської друкарні 1633 р. новопоставленому митрополитові. На Петра Могілу, пишуть панегиристи, чекають у Києві «руїни Софії» та кийські «муря», що височать «от Ярослава», себто від князя Ярослава Мудрого. Перший пункт очікувань («руїни Софії») – це повернення Руській Церкві її колишнього давньоруського блиску, відбудова з цих-от «руїн». Другий пункт очікувань (зведені князями кийські «муря») не такий прямолінійний. Простежуючи переважаний бароковою пишномовністю хід думок авторів, можемо переконатися, що повернення митрополитомі столиці до Києва асоціювалося у їхній уяві з відновленням прав Русі: панегиристи «нагадують» Петрові Могілі, «яко пред тым Россія бывала слава, а много патроек мѣвала». Ніхві вона в занпаді, але з появою могутнього покровителя градуть кращі часи:

Маши, Россія, коз тавер отміку Фиргуни, маши триумфу голму:

Ото прав твоих Петр есть оборона,
Тарта [цят] Сиона.

У цьому ж контексті варто нагадати панегирик кийських студентів на честь Петра Могіли 1632 р., де митрополита прямо отожднюють із королем:

В особі твоєй світлої,
отче велебнійшій,
внѣту кроля, внѣту
триумф прѣзациійшій.

Не менш промовистим є також тїпграфічний напис про реставрацію Могілою у 1643–1644 рр. кийського храму Спаса на Берестові: тут титул митрополита недвозначно паралелізується із титулом фундатора, князя Володимира:

Сию црковъ создал великій и всяя Россіи княз и самодержок С[в]ѣтлѣй Владимир ... обнов сѣ смиреннѣмъ Петром Могілою архієписком Митрополитом Киевскі[м] Галицким и всяя Россіи...

Ці специфічні акценти й опосередковані натяки на сприйняття постаті митрополита-аристократа як володаря, що «я покори держав усіх руснїв», залишають чимало місця для марних здогадів на тему: «Що було б, якби...». Проте передчасна раптова смерть Петра Могіли († 1647) поставила крапку на теократичних планах митрополитового оточення – коли такі спради відбувалися.

Школа, колегія, гімназія, академія

Оновлення церковного життя проходило під аккомпанемент реформаторських новацій у сфері шкільної освіти, на архієпископській же території XVI – на початку XVII ст. зарікали ранні полемісти, а безкомпромісний Йосиф Вишенський, опонуючи їм, викрешував громи й благославляв на «латинську злоковарну мудрість», зачерпнуту «з граматик, риторик, ді-

лектик і прочих коварств тщеславних, діавола вистинкх». Початок реальному компромісу між візантійсько-слов'янською просвітницькою традицією і «латинською наукою», як уже оповідалося, був закладений в Острозькій колегії, де вперше до практики православного шкільництва було впроваджено «сім вільних мистецтв» – граматику, поетику, риторикау, арифметику, геометрію, астрономію, музикау. Поєднання греки та церковнослов'янської мови з латиною на тлі супутнього викладання елементів філософії і теології надавало острозькому починанню характер круто реформаторський.

У сліді Острозької колегії пішла й найавторитетніша з братських шкіл – Львівська, зорганізована наприкінці 1585 р. як «грешкая и руская ведеме стародавних обычаев и порядков», однак уже з початку 1590-х переорієнтована на викладання латини й циклу «семи вільних мистецтв» (грамотою константинопольського патріарха Єремії 1589 р. тутаешній братський друкарні дозволялося також видавати книги, «училнцу потребные, сиріч граматику, піітику, реторнику, філософію»).

Остріг і Львів зробили першу заяву на прилучення православного шкільництва до європейських освітніх комунікацій, де від середини XVI ст. остаточно утвердися тип школи, згодом названої істориками «гуманістичною». Це термінологічне визначення породжене тим, що вивчення латинської мови тут завершувалося так званими «гуманістичними студіями» (*studia humaniora*) – поетикою і риторикою. Обидві дисципліни спиралися на засвоєння та копіювання у власних вправах текстів античних авторів – як стилістичного еталону «наслідування стародавніх» (*imitatio antiquorum*); ці ж тексти, правлячи за моральний еталон, мали прищеплювати учням візирі добродесної поведінки. Загальноприйнятій клясон цієї всеєвропейської програми «освіченого благочестя» (*pictas*

litteata) кристалізувався упродовж другої половини XVI ст. у протестантських гімназіях та єзуїтських колегіях. Технічний бік «гуманістичної» освіти був зіпертий на впорядкування послідовності навчальних дисциплін, поділ учнів на відповідні класи, запровадження чіткого розкладу занять та більш-менш уніфікованих методик студювання. Щодо решти, то школи непримирених опонентів у вірі відрізнялися хіба тим, що протестантські наставники доповнювали античну лектуру катехізисом Лютера, а єзуїти – таумаченням отців Церкви.

На тлі сказаного переорієнтація руської освіти в бік західних візирі робить предметним обурення Йована Вишньського, котрий небезпідставно вболівав над чистотою «преділов, яко же положили отци наши». З подвійною силою ця дискусія спалахнула в Києві, коливітку 1631 р. Петро Могила, тоді ще киево-печерський архімандрит, паралельно до братської школи «греко-словенського» профілю, що діяла з 1615 р., відкрив власне училище при монастирі, яке вперше в практиці православного шкільництва відверто взорувалося на організаційну структуру єзуїтських колегій. Православні фундаменталісти сприйняли це як виклик; опоненти Могили доводили, що вихованці Лаврської школи, «западняя схиэмы упишеся ... ко римляном уклоняется». Часом дебати набували такої гостроті, що, як писав ректор нової школи Сильвестр Косля, її професори, лягаючи спати, не мали певности, чи вночі вони не «начинають шумити дліпровських осетрів». Але врешті компроміс вдалося досягти. Лаврська та Братська школи об'єднувалися, територіально зостаючись на міщансько-ремісничому Подолі, однак з умовою організації навчання у формах, передбачених Петром Могилою.

Отак з осені 1632 р. розпочав свою замалюю не трисотлітню історію славетний

Кисно-Могилівський колегіум, який сучасники називали академією, хоча формального королівського привілею на існування школи підвищеного рівня митрополит за життя добитися не встиг (уперше це було зроблено в акті Гадяцької унії 1658 р., а далі підтверджено грамотами Петра I 1694 та 1701 рр.).

Окрім граматик, поетики й риторик, у колегіумі практично від часу його створення вивчали «вищі науки» (jurisprudentia) – філософію та скорочений, а з останньої третини XVII ст. повний курс богосллі'я. Розпорядок учбового дня, структура й послідовність дисциплін та форми їх викладання, а також система шкільних почесей і градацій молоді збігалися з організаційним порядком протестантських гімназій та єзуїтських колегій підвищеного, або так званого академічного типу. Вихованців трьох нижчих («граматичних») класів, як і там, називали рует («дитина»), а двох середніх («гуманістичних») – поетики й риторикки) і двох вищих (філософії та богосллі'я) – studiosus («спудей», тобто студент). Максимально зближеними були навчальні програми, особливо у нижчих і середніх класах, що спраралися на використання універсальної для всієї Європи навчальної літератури: граматикки Іспанського єзуїта Емануїла Альвара – для вивчення латини; відповідно препарованих творів Вергілія, Цицерона, Горация, Алія, Овідія, Тацита та ін. – для читання й тлумачення римських класиків. Однаковими були й підручнички поетики та риторикки – наприклад, знаменитий трактат з поетики Юлія Скалігера, уперше виданий 1561 р., чи підручнички з риторикки Кіпріано Соареса 1562 р., офіційно введені до єзуїтських програм навчання з 1599 р. і згодом передруковані по всіх краях Європи понад 200 разів.

Зміцненню вузлів, що єдали українську освітню практику з європейською, спрарала також поява наприкінці XVI – про-

тягом першої третини XVII ст. на території України-Русі мережі єзуїтських колегій. Безпосередній поштовх до проникнення єзуїтського шкільництва у Річ Посполиту пов'язується з Чехією. У 1563 р. саме звіати з оглядовою місією був присланий доктор теології Балтазар Гостоунський, а вже у 1563 і 1566 р. на його подання було відкрито дві перші школи – на західних теренах держави у Браневі (Бранунсберезі) та на східних – у мазовецькому Пулутуську. Третьою стала заснована 1570 р. школа у Вільні, яка з 1578 р. отримала статус академії з правом надання «академічних ступенів» – бакалавра й магістра. Від цього часу кількість єзуїтських колегій неухильно зростала: на середину XVII ст. їх було в Речі Посполитій 32, а число професорів, що тут навчали, сягало понад 400 осіб. Вільш як третина цих навчальних закладів – дванадцять – діяло на теренах майбутньої України. Згідно з правилами Товариства, відкриття нової школи могло відбутися лише в тому разі, коли фундаційний акт забезпечував засобами прожитку щонайменше 20 осіб навчального персоналу та обслуги. Вперше на українській території така ситуація склалася завдяки дарчим записам 1571 р. діданок м. Ярослава – Софії з Одровонжів Косткової та її дочкки Аїни, дружини князя Олександра Острозького. Реально Ярославський колегіум почав функціонувати з 1573 р.; наприкінці XVI ст., коли він мав уже понад 600 учнів, його було перетворено на одну з небагатьох у Речі Посполитій колегій академічного рівня – з регулярним викладанням філософії і теології.

Дві наступні колегії на українських теренах відкрилися майже одночасно у Львові й Луцьку – відповідно, у 1606 та 1609 році. У Львівській, зокрема, в 1608 р. уже навчалася близько 200 осіб; після відкриття перед 1613 р. класу філософії число учнів збільшилося до 500, а пізніше,

коли у 1650-х навчання доповнилося теологією, сягало 700 і більше осіб; з 1646 р. при колегії діяла власна друкарня. Варто додати, що цей навчальний заклад у 1661 р. здобув привілей на статус університету – першого на території України-Русі (на жаль, реально втілювати цю акцію в життя не вдалося). Луцька колегія таких освітніх висот не сягала. Після кількарічного функціонування лише нижчих («граматичних») класів, тутешні професори відірвані в 1614 р. «гуманістичні» класи поезії й риторики; тоді ж було засновано спеціальний клас церковнослов'янської мови [Slavonicae linguae]; пізніше час від часу, за наявності відповідних професорів, тут викладали філософію й моральну теологію, а число учнів коливалося у межах 150–200 осіб. Аналогічний рівень – із нерегулярним викладанням філософії та елементів теології – мали також колегії у Кам'янці-Подільському (з 1610 р.), Острої (з 1626 р.), Перемишлі (з 1628 р.). Кілька інших колегій функціонувало як навчальні заклади середнього рівня, де студії завершувалися поезією і риторикою: у Фастові (з 1623 р.; з 1647 р. перенесена до Києва), Вінниці (з 1630 р.), Барі (з 1636 р.), Овручі (з 1646 р.). Врешті, лише граматичні класи існували в заснованих напередодні козацької революції школах у Переяславі (з 1635 р.) та Новгороді-Сіверському (з 1638 р.).

Ставлення православного загалу до єзуїтських навчальних закладів важко-скрактелізувати однозначно. З одного боку, зберігалося чимало свідчень про гостро негативну, навіть ворожу оцінку освітньої діяльності єзуїтів як «ловців душ», але з іншого – вочевидь переважали прагматичні міркування. Адже єзуїтська «наука» була дуже якісною, а до того ж безкоштовною. Показовим у цьому плані є заповіт 1579 р. брацлавського каштеляна Василя Загорського – ревного благодійника Православної Церкви. Детально інструктую-

125. Титульний аркуш жалобного пам'ятника студентів Львівської єзуїтської колегії на смерть князя Олександра Заславського (Львів, 1630)

чи виконавці своєї останньої волі, як належить виховувати його малаїтських синів, аби ті «писма своего руского и новека рускими словы и обычаем дворянских и покорных русских не забачали». Загородський насамкінець пише, що коли діти підростуть – їх належить послати до Віленської єзуїтської академії, бо «там фалет дітям добрую науку». Варто додати, що таким самим прагматичним гаслом керували не тільки шляхтичі й городяни, але поділки навіть православні священики: наприклад, серед учнів Луцької колегії під 1634 р. згадується Андрій Савович, по-

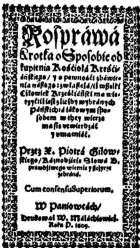
вони із Петеляча. Назгал же через єзуїтські школи, розміщені на території України-Русі, від кінця XVI до середини XVII ст., за приблизними підрахунками, могло пройти близько 2,5–3 тис. юнаків. Приклади помітніших осіб, чії біографії достатньо відомі (як, скажімо, Богдан Амелюцький чи Алазар Баранович), показують, що навчання в колегіях Товариства не лише призводило до релігійних конверсій, як звично стверджувала стара історіографія, де саме слово «єзуїт» правило за метафору мракобісся.

Оцінюючи роль єзуїтського шкільництва в історії української культури, мусимо також узяти до уваги «інтернаціональний» склад та високий освітній багаж професури, яка приїжджала викладати по тутешніх колегіях, опосередковано прищеплюючи учням у буквальному розумінні «євросарпелійські» інтелектуальні стереотипи (варто нагадати, що єзуїти перед викладанням проходили багаторічний вихід). Банск їхньої ерудиції, влаштовувані ними пізні театралізовані процесії, шкільні вистави на релігійну тематику й хорові декламації, поглиблене студювання античних авторів давали як безпосередній азрець, так і поштовах до оновлення української культури, бурляно започатковане саме в цей час.

Опозити єзуїтів – протестанти – теж створили власну мережу шкіл на теренах майбутньої України. Помітним явищем серед них була, зокрема, вже згадувана калвіністська гімназія в Дубецьку Перемишської землі (1540–1580-ті рр.). Калвіністські школи середнього рівня, тобто з класами поезик і риторик, існували також у м. Паніцях поблизу Кам'янца-Подільського (1590–1611 рр.; при ній діяла навіть власна друкарня), у Крикові (1593–1612 рр.), у Берестечку (між 1585 і початком 1640-х рр.). З кінця XVI ст. на Волині та Західній Київщині з'являлася низка соціалініських навчальних закладів. Дослід-

ники обраховують їх на кілька десятків, утім – умовно, бо архівна спадщина цих шкіл загинула після занепаду в середині XVII ст. самих протестантських громад. На підставі опосередкованих згадок можна припускати, що «гуманістичного» рівня (тобто з класами поезики й риторик) вони досягали рідко. Пілотетично такими час від часу, за наявності відповідних викладачів, були школи в Черняхіві поблизу Житомира (друга чверть XVII ст.), а також на Волині – у Гощі (1600–1639), Киселіні (1614–1638), Бабніні (між 1633–1649 р.) та Бересті (1638–1644). Варто додати, що

126. Титульний аркуш трактату калвініста Петра Гілковського «*Rozprawa krótka o sposobie odkupienia*» (Ліаніау, 1609)

професорами цих шкіл подеколи бували відомі теологи, переслідувані в Польщі (Теофіл Монітор, Крештоф, Ян і Петро Статоруси та ін.), які знаходили притулок у володіннях заможних місцевих протестантів – волиння Гойських і Сенют та киян Нениричів. Це автоматично підносило рівень навчання у Гоцці та Черняхіві – центрах наєтків тих і других.

Зі щойно згаданим Киселином [нині Докичівського р-ну Волинської обл.] пов'язаний і найякравіший спалах протестантського шкільництва в Україні-Русі – так звана соцініянська Киселинська академія, що діяла впродовж 1638–1638 років. Саме сюди, до належного волинському магнатові-протестанту Юрію Чапанчу містечка Киселина, перебралися з Малої Польщі після закриття у 1638 р. знаменитої Раківської академії вигнані за вердиктом сенату раківські професори. З фрагментарних згадок про діяльність Киселинського навчального осередку можна припускати, що він зберігав раківський академічний рівень – з викладанням філософії і теології. Дійшло до нашого часу й кілька імен тутешніх ректорів та магістрів, кожний із яких залишив слід в історії Реформації: Євстафій Пізель (Кисіль), Теодор Сямонід, Петро Стегман, Людвіг Голайсея, Матис Твердохліб та ін.

Врешті, говорячи про нову освітню хвилю, треба ще раз згадати Унійну Церкву. Перші кроки в напрямі створення власної школи «гуманістичного» типу зробив митрополит Іпатій Потій, який за власний кошт закрив у 1609 р. такий освітній заклад при єпархіальному соборі м. Володимир (Волинського), де, згідно з королівським привілеєм, дозволялося навчати «всіх наук ізюком грецьким, латинським, словенським [церковнослов'янським], польським і руським». У 1639 р. аналогічна школа-гімназія «грецька й латинських наук» була відкрита в Холмі за ініціативою місцевого унійного владки Методія Тер-

лецького; її першим ректором став відомий агіограф і церковний письменник Яків Суша, а 1643 р. школа отримала спеціальний привілей папи Урбана VIII. Зростання авторитету Холмської гімназії навіть викликало спробу перетворити її на унійну академію, однак цей задум реалізувати не вдалося.

Підсумовуючи огляд новацій у шкільництві, варто додати, що з появою навчальних закладів «гуманістичного» типу помітно інтенсифікувалися освітні наміри по закордонних університетах, а водночас зазнали суттєвих змін їхні усталені маршрути. Впродовж XV – середини XVI ст. «пересадковим пунктом» для юнаків з України-Русі служила Краківська академія, після чого вони примували здебільшого до університетів Італії. Натомість у другій половині XVI ст., по-перше, освітні подорожі стають замале не модою для вихідців із заможних родин, а по-друге, коло університетів різко розширюється за рахунок протестантських навчальних закладів Центральної Європи. Велими популярним став Лейденський університет, де в той чи той час навчалися хлопці з руських панських родин Черленковських, Сенют, Нениричів, Дрезницьких, Мушат-Охлоповських та багатьох інших. Те саме стосується кількох німецьких (у Ляйпцигу, Страсбурзі, Гайдельберзі, Ростокі) і ауського Кемігсберзького університету, а також лютеранської академічної гімназії в Гданську, місці класи якої дорівнювали університетській освіті (тут, зокрема, навчався волякці Гулевичі, Чапанчі, Городницькі, Іваняцькі та ін.). Після студій у протестантських навчальних закладах Прусії, Німеччини, Швейцарії чи Бельгії юнаки нерідко простували далі – до католицьких університетів Франції та Італії, і така мандрівка тривала багато років. Наприклад, записаний до каталога Лейденського університету під 1639 р. волянець Остафій Мушата-Охлоповський по-

IANNES ZAMOJSKI DE ZAMOSCHIE.
MAGNVS CANCELLARIVS REGNI POLONIE
-Prætor NIA ET DVX MILITIAE. *From Kun*

137. Ян Замойський. Гравюра XVII ст.

вернувся додому аж у 1647 р. – як записано в книгах замкової канцелярії м. Володимир, а

менюйте ze Франциска, в которой од року 1639 пред тым вси прошли лета аж до року теверешнего студнорум кавазі [задала навчання] был и доставал.

Показово, що право навчання в будь-якому із закордонних університетів – католицькому чи протестантському – розцінювалося як невіддільний елемент свободи особи. Папський нунцій у Речі Посполитій Маріо Філонарі, характеризуючи цю ситуацію, писав у своєму звіті 1639 р.:

Не тільки схизматики, а й католики мають свободу послати своїх синів туди, куди їм подобається, в Польщі чи за кор-

доном, і на сьогодні цього не можна заборонити, не впливаючи заворушити по всьому королівству.

Розцінюючи як позитивний фактор освіти мандрівки молоді в західноєвропейські університети, українські історики досі майже не надавали уваги університетові набагато ближчому, розташованому безпосередньо на українсько-польському пограниччі й створеному, згідно з задумом його засновника, якраз для поширення освіти в «забданій Русі». Йдеться про Замойську академію – вищий навчальний заклад, відкритий на фундацію канцлера й великого коронного гетьмана Яна Замойського в центрі його володінь, м. Замості Холмської землі Руського воєводства. У жовтні 1594 р. папа Климент VIII спеціально булою дозволив започаткувати новий університет із трьома факультетами – «вільних мистецтв», права та медицини (1648 р. до них було додучено теологічний факультет). Неодаві, у 1595 р., було затверджено статут, згідно з яким мали діяти класи й катедри. Програма навчання передбачала два рівні студій – нижчий п'ятирічний і вищий академічний, що тривав шість років. На нижчому щаблі, як і в «гуманістичних» колегіях, вивчалися граматики, поезика й риторика, натомість академічні класи відповідали університетському рівневі, обслуговуючись спершу вісьмома, далі десятима профільними катедрами (число катедр пізніше зросло; напередодні закриття університету в 1784 р. їх налічувалося 23). Збережені програми студій із математики й астрономії, природничих наук, волітики та права свідчать як про ґрунтовне навчання молоді, так і про намагання пов'язати теоретичні знання з життям. Таку саму спрямованість мало й вивчення юриспруденції, де професори читали лекції з римського й саксонського та магдебурзького права, коментували статuti Речі Посполитої, знайомили студентів з особливостями про-

цесуального перебігу та канцелярськими формулами судочинства й нотаріату.

Згідно з задумом Яна Замойського, завдання заснованої ним академії було прагматичним – готувати своїх вихованців до публічної служби. Такий ракурс студій був особливо привабливим для малозаможної шляхетської молоді та городян, що розраховували заробити на хліб чи робити кар'єру в адміністраціях та адвокатурі. Іншою рисою, що забезпечувала популярність академії, був її, виключаючись по-сучасному, демократизм: поряд із юнаками з «великих фамилій» (як Замойські, Потоцькі, Лещинські, Конецьпольські та ін.) тут, завдяки дешевинці утримання та недалекої відстані від домівок, навчалися діти ремісників, купців і навіть селян з галицьких, малопольських та волинських теренів. Як засвідчують збережені реєстри, вихідці з простолюду нерідко складали до половини студентів, тоді як шляхта, за підрахунками Генрика Гмітерера, ніколи не посідала понад 60%. Поза тим, велим важливою рисою, що сприяла притокові юнацтва з некатолонцьких родів, були спокійні міжконфесійні стосунки: в університеті поруч із католиками навчалися православні, уніати, вірмени-григоріянці та протестанти, а тимчасом джерела не фіксують конфліктів на релігійному ґрунті.

Від моменту заснування Замойської академії до середини XVII ст. у студентських метриках, згідно з обрахунками Генрика Гмітерера, занотовано близько 4,5 тис. прізвищ (оскільки деякі прізвища повторювалися щорічно при переході у вищі класи, це число, зрозуміло, є більшим за абсолютну кількість слухачів). Коли говорити про територіальне походження молоді, то тут безсумнівно перед вєла Галичина; дві треті за чисельністю групи, майже однакові, становля вихідці з Волині та сусідніх польських Люблінщини й Мазовії. Характерно, що серед волинівців бачи-

178. Будівлі Замойської академії.
Малюнок початку XVII ст.

мо юнаків із таких помітних некатолонцьких родин, як Бокії, Войни-Оранські, Гойські, Древинські, Єловницькі, Єло-Маліньські, Жоравницькі, Киселі, князі Курцевичі, Ледуховські, князі Пузиня, Чепанчі та ін. Трохи менше зафіксовано у студентських реєстрах прибульців із Київщини, Брацлавщини та Поділля; як і серед волинівців, тут переважав заможний контингент: Ахсаян, Бутовичі, Вороничі, Грузевичі, Ельці, Стрибілі, Суцашські-Проскурні, Тиші-Биковські, Дешковські, Черлековські, Шашкевичі, Слупиці, Ярмолінські та багато інших. Показово, однак, що поруч із багатими юнаками в Замості навчалось чимало хлопців із бідних шляхетських родин, які в кількох поколіннях заробляли на хліб адвокатською практикою або службою при судово-адміністративних канцеляріях тих воєводств, де зберігало чинність русько-литовське правос Верещак, Колчицькі, Мишковські, Мужилівські, Родкевичі, Шапововські та ін. Варте уваги й те, що в Замойській академії частіше студіювали один по одному представ-

ники кількох поколінь тієї самої родини, як-от: Аксакі (1608–1642), Балабани (1598–1684), Гулевичі (1619–1680), Киселі (1609–1651), князі Пузюки (1595–1647), Семашки (1597–1655), Терлецькі (1615–1642), князі Четвертенські (1634–1760) тощо. Цей факт опосередковано свідчить про усталення певної тягlosti освітньої традиції, коли сама освіта й інтелектуальні цінності дедалі більше переставали бути екзотичним набутком енергійних одинок, поступово перетворюючись на буденну норму життя. Як скаржнимся до суду в 1645 р. Гулевичі, недоброчинні сусіди, наїкваші на їхню садибу в с. Радощин на Волоні, антагани серед іншого майна й родинку бібліотеку – «больше ніж як тисячу книг». Якісь пів століття тому на таку колосальну книжкову збірку годі було натрапити не те що в сільському шляхетському дворі – у книжних замках чи монастирських книгозбірнях.

Розміття мовних і конфесійних практик

Обвішнюком поле шкільництва, незважко переконалися, наскільки стрімко воно розросталося наприкінці XVI – у першій половині XVII століття. Проте головна суть перемін полягала навіть не в тому, що з'явилася багато нових шкіл, а в тому, що вони засадничо суперечили попередньому змістові освіти, розвертаючи Україну-Русь, за образини висловом Дмитра Чижеського, «обличчям до Заходу». Нині ми звично бачимо в цьому явищі лише його позитивний бік, а тим часом на якомуся таких масштабних новацій зазвичай накладаються і мікуси. Немає сумніву, що вестернізація руської культури стала альтернативою її колонізації, озброївши православну інтелектуальну еліту власною вченістю, брая якої так гостро захидав русинам Петро Скарга у 1577 році. Од-

нак надто прискорений темп запозичення нових культурних стандартів, які не встигали ні селекціонуватися, ні модифікуватися, пристосовуючись до свого, внаслідок, породжував неминучу вторинність у наслідуванні найбільшого західного взірця – польського. Швидко й виразно це проявилася у сфері найуживанішої – мовній.

Саме в цей час у «високих» та шкільних зразках тогочасного українського письменства вперше усталюється тримовність, тобто тип літератури, яка творилася трьома мовами – «словенською» (церковнослов'янською), польською та латиною. Як бачимо, у цьому перелікові немає власне української, тобто розмовної мови, що її тоді називали «простою». Характерно, що така запізніла ієрархія мововжитку, яка свого часу була властива всій середньовічній Європі, а впродовж XV–XVI ст. уже почала долатися шляхом витіснення універсальної латини «національними» мовами (по-латині кожна з них теж називали «простою» – *lingua vulgaris*), затрималася і серед вірменів та євреїв Речі Посполитої. Перші розмовляли вірмено-кипчацькою, а в релігійних текстах використовували старовірменську (грабар), а другі говорили новою їднш, що сформувалася на основі німецьких діалектів, але писменою новою замишлася гебрійська (іврит).

Щодо «простої руської», то, слід думати, її кар'єрі писемної мови завдячка кодифікація польської, здійснена впродовж XVI ст. – «золотого віку» польської культури. Саме польська – як зрозуміла мешканцям Русі – вкупі з новозасвоєною латиною перетворилася на засіб світського культурного обігу, тоді як церковнослов'янська й надалі обслуговувала сферу сакрального. Відтак, можемо ствердити, що якраз згаданий вище шкільний бум прагався той стихійний процес розвитку «простої» мови, який протікає у востанній чверті XVI – на початку XVII ст.

в судових протоколах, канцелярських жартах-пародіях чи публіцистиці Острозького вченого осередку. Чим потужнішим ставав подих латинсько-польської вчености, тим більше напшиговувалась латиною й полонізмами судові протоколи, аж доки практично не втрачали живий мовний колорит, а жартівники й церковні публіцисти – ті просто перейшли на польську (за підрахунками Ярослава Ісаєвича, впродовж 1586–1616 рр. тексти «простою» новою становили всього 8,5% продукції українських друкарень). Причина такого стану справ ховалась не в особистому спольщенні авторів «простих» текстів – писарів, адвокатів чи церковних публіцистів: абсолютна більшість із них сповідувала й надалі східний обряд, а багато хто згодом підтвердить свою «рускість» у лавах козацького війська. Згадавши сюжет опосередковано засвідчує, що свідомістю пишучих керувала ієрархія мовних престижностей, де першу сходинку (зусиллями оновленої школи) зайняли латина й польська, а руська, якою ще донедавна і писалося й жартувалося, отримала статус мови домашнього вжитку. Серед іншого, переконливи свідченням цього є підписи руської шляхти на різноманітних колективних протестах, заявах та актах (наприклад, на акті виборів митрополита Сильвестра Косога 1647 р.), коли особи, відомі твердістю проруських позицій, записують свої прізвища польською, оскільки або просто не вміють писати кирилицею, або неусвідомлено підкоряються відчуттю меншовартості руського підпису в публічних урочистостях.

Триновність українського письменства того часу є, без сумніву, явищем барвистим, навіть феноменальним, бо, пишучи польською (як Мелетій Смотрицький, Сильвестр Косів чи Афанасій Кальнофойський), «словенською» (як Захарій Копистенський) чи латинкою (як Іван/Ян Домбровський), людина не переставала

129. Титульний аркуш листа Яна (Івана) Домбровського «Camerarius Borthenides», 1610 р.

бачити світ очима своєї «малої Русі» і свого середовища. Однак, побоююсь, наш пієтет перед цим яскравим феноменом у чомусь подібний до захвату туриста вузькими вуличками середньовічного міста, тобто не бере до уваги дискомфорту проживання в ньому. Адже для тогочасної людини можливість вибору вперше порушила звичну логіку усталених віками канонів поведінки. Соціальні переміни, доповнені розмаїттям мовних та релігійних практик, вносили сум'яття у світ стабільних цінностей – дотишатишній, бо єдино можливий.

Це, зокрема, найвиразніше простежується у сфері віровизнання. Вже не беручи до уваги тих людей, які під впливом протестантських шукань встигли тричі за життя міняти обряд, нігруючи від православ'я до кальвінізму чи соцініянства, а

звідти – до католицизму, погальмаю під цим кутом зору на роздвоєння Руської Церкви на православну й унійну. Його наслідком була не тільки соціальна дестабілізація, про яку оповідалося вище, але й відтік чималого частини вірних до католицизму. Надто поверково було б звести це лише до самої тільки гонятки за «престижною вірою». Тріщина в прадавній батьківській конфесії вносила дисбаланс у релігійну свідомість індивіда, розгойдаючи його між старою й новою Церквою, аж доки він не робив свого вибору на користь третього – чужого, але певного берета. Цілоком очевидно, що Руська Церква напередодні унії потребувала «направ» і що унія заклала можливості для цього. Однак не менш очевидно й те, що наглядянське оздоровлення православ'я виявилось просто запізнілим для тієї частини вірних, котра, стомившись від протистояння, віддала перевагу латинському обрядові.

За характерний приклад розбалансованого світовідчуття може служити також зміна Церкви в екстремальних ситуаціях – ніби в гарчаквому пошуку «надійної» віри, яка захистить і врятує від хвороби, лиха, полону. Саме так, наприклад, смертельно поранений у Московії в 1610 р., прямо у військовому таборі, став уміятом князь Роман Ружичський, який ще 1600 р. підписав листа на підтримку Львівського православного братства. Аналогічним шляхом прийшов до Католицької Церкви князь Кароль Корецький, вихований у строгому православ'ї, кого ні освітня мандрівка на Захід, ні воєнська служба в коронному війську, тобто переважно в католицькому оточенні, не відвернули від віри предків. Однак сподівочись на чудо, князь змінив обряд під час полону й ув'язнення в Стокгольмі у 1608–1613 роках. У переддень страти став католиком навіть козацький герой Іван Сулим. Описуючи що подію, Альбрехт Радзивілл у своєму щоденнику лаконічно констатує:

Сулим прийняв католицизм... А був у нього золотий образок, подарований палом Павлом V за геройську битву, у якій він, захопивши турецьку тріумф, звільнив 300 полонених і приніс їх до Риму; тож просив, аби ця пам'ятка перемоги була покладена в землю разом із його тілом.

«Ментальність реформ», тобто світогляд, сутогоспний початок модерної епохи, кола стали можливими зміни фундаментальних вартостей Середньовіччя, бачимо і в дивовижному перемішанні святих та обрядів поміж іншівірцями. Ніколи доти й ніколи пізніше, ніж у часи, про які йде мова, ми не натрапимо на більшу кількість шлюбів між людьми різних конфесій, на масову участь при відправах у храмі «чужого» обряду, на поховання не за конфесійною приналежністю, а за особистим вибором – поруч із тілами предків байдуже якої віри, на поклони «не своїм» іконам, на обдаровування «не своїх» храмів тощо. Варто також звернути увагу на мирне співіснування християнських, мусульманських та юдейських анклавів: для прикладу, в невеликому Острозі на початку XVII ст., окрім православних церков, функціонували мечеть, синагога, молільня соціян та кальвіністської і католицької храми.

З іншого боку, релігійна відкритість тогочасної людини дедалі більше вступала в дисонанс із поступом згаданої вище конфесіоналізації, тобто поступовим запровадженням системного контролю Церкви над мирянами. В боротьбі за «ужиток душ» кожна з Церков наполягала на релігійній дисципліні своєї пастви, таваючи як близкість перемішання конфесійних практик та розповсюджуючи легенди-страшляки про «віровідступників», тобто осіб, що міняли обряд. Характерно, що такі легенди часто дзеркально перегукуються у виконанні опонентів по вірі, обігруючи одні й ті самі сюжети: стра-

не материнське прокляття віровідступнику, його показово зловісну чи «закономірну» смерть тощо. Серед прикладів такої, здебільше не дзеркальної, парності можна з католицького боку згадати дві оповідки «сзуттів» – про аватемування у 1593 р. матір'ю «схизматичкою» свого сина, ново-наверненого католика Юрія Тишкевича, та про зловісні знамення, що нібито супроводжували в 1631 р. смерть затятого ворога Товариства Ісуса, князя Єжи Збарзького. Православними репліками цих оповідок стали легенди про материнське застереження-прокляття княгині Раїни Вишневецької († 1619) своєю синові Яремі, аби той не прийняв католицизм, і про віщування ченця-пустельника, згідно з яким двоє останніх представників роду князів Острозьких загинуть, коли навернуться у католицьку віру, що й сталося: обидва, як напише Петро Могила, «в єдином літі океанні умроша», і на них припавши-ся славетний рід «отступства ради от правых преческіа віри».

Утім, «розмежування територій» поміж Церквами аж до початку воєн і катаклізмів другої половини XVII ст. ще не надто впливало на побутові контакти мирян. Про це свідчать промовисті згадки в тогочасних джерелах, де натрапляємо то на епізоди дружнього застілля унійних та православних ієрархів (Волянь, 1614 р.), то на різдвяний бенкет, де в «досконалій гармонії» бавляться православні, католики й протестанти, бо – навіть пробують дискутувати про божествену природу Христа (Полісса, 1617 р.), то на веселу пиятику соціянів з їхніми «добрими приятелями», «сзутіями» (Кам'янець-Подільський, 1640 р.) і т.д. На рівні масової свідомості терпимість до людей іншого обряду пояснювалася не лише раціонально – як право вільного шактича дотримуватися власної віри, але й містично – як переконаність у тому, що віра є незбагненим Даром Божим, тож підлягає лише

130. Раїна Могилянка, дружина князя Михайла Вишневецького. Копія з портрета початку XVII ст.

Божому осудові чи схваленню. Цей другий – містичний – складник віротерпимості передавав право вироку щодо «правильності/неправильності» обряду на юрисдикцію потойбічного суду, не впливаючи на земні, побутові й товариські, взаємні різновірці.

Однак такий стан речей, за інерцією ще власний повсякденному життю, дедалі більше вступав у суперечність як із настановами Церков, так і зі світською писемністю, суди теж починають вводити антагоністичні мотиви, доти власні здебільшого церковної пропаганді. У такий спосіб стосунки католиків із православними поступово набувають форми войовничої «націоналізації» конфесій, кожна з яких починає уявлятися вже не як спільнота інакшого (значайно ж, «неправильного») обряду, а як втілення стійкої приналежності опонента – лаха-католика чи руси-

131. Аллегорія «шляхтичо-сармата».
Детворит 1615 р.

на-православного: боротьба вір логікою самого протистояння крок за кроком зближується у сприйнятті з боротьбою народів – «руського» та «ладського».

«Сармати-рохсолани» та /або «польські сармати»

Релігійна та нова строкатість руського суспільства, у якому в химерний спосіб перепліталися, з одного боку, аживання в польську культуру немов у свою власну, а з другого – нехтіть до «ладських згиростей», визначила своєрідні форми політичної тотожності тогочасних українців-русників. Як уже згадувалося, поштовхом

до виокремлення з річвосполитської спільноти «двох народів» третього складника – «старожитнього народу руського Володимирового кореня» – стали: 1) панегірична традиція князів Острозьких, що нею було окреслено прадавню територію спільного замешкання та політичної єдності русників, 2) довіколашійна полеміка, де вперше чітко артикульовано ідею контракту, себто договірного входування «руського народу» до польсько-литовської держави. Те й друге керувалося ідеями та аргументаціями, що служили фундаментом тогочасної Речі Посполитої як країни «народу-шляхти», об'єднаного спільними правами й свободами.

Величезну роль у виникненні «руського народу» в річвосполитську спільноту відіграв так званий сарматизм, започаткований, як уже згадувалося, у середині XVI й бурляво розвинутий у першій половині XVII століття. Нагадаю, що в основі сарматської ідеології лежав етногенетичний міф, згідно з яким племена «войовничих сарматів» (майбутня шляхта) нібито підкорили свого часу тубільне населення (майбутній простолод), створивши з паликом часу державу «золотої шляхетської вольності» – Річ Посполиту. Освітуючи культ військової звитяги, патріотизму й богообраності Речі Посполитої як «передмур'я християнства» [antemurale Christianitatis], трубадури сарматизму наголошували на винятковості політичного устрою «держави сарматів» – вільної спільноти вільних громадян, які самі обирають собі правителя й самі керують своєю країною на засадах «згоди й братерства», себто всезагальної шляхетської рівності. Вже в першій половині XVII ст. сарматизм перетворився з ідеологічної доктрини на справжнє «повітря спохи», витворивши власне словництво, етикет поведінки, побутові вартості, моду, психологію, мистецтво (що його деколи так і називають – сарматське Бароко). Щодо Русі, то вже

здавалося, що ганецька шляхта взагалі стояла біля витоків сарматизму, називаючи себе «плем'ям сарматів-роясолавів» і виступаючи – як партнер «польських сарматів» – рівноправним претендентом на сарматську спадщину.

Ідея «Великої Сарматії», що розкинула свої простори від Балтики до Чорного моря, міцно й надовго оселалася у письменстві Речі Посполитої, підштовхнувши до виникнення «сарматської» політичної ідентичності, яка єднала шляхту незалежно від етнічної приналежності, мови чи конфесії. Характерно, що в патріотичному загалі виокремлення «руського народу» як спільноти, рівної дном титульним народам Речі Посполитої – полякам та литвинам, руська версія сарматизму навіть обростає курйозною мегаломанією – твердженням, ніби «Сарматію» започатковано на Русі. У своїй поемі «Про Острозьку війну» (1600 р.) Шимон Пекалід локалізує сарматський корінь в Острозі, де вперше «заклали свої оселі войовничі сармати-алани», а за поемою Яна (Івана?) Домбровського «Дніпрові камени» (1620 р.) «войовничий сармат» уперше з'явився на Дніпрі поблизу Києва, звідки запанував «над усіма племенами Сарматії». Головним героєм оспіваної у цій поемі «імперії русів», що виростає із сарматської коаліції, є Київ, звідки логічно виводиться, що стара княжа столиця є водночас прабатьківщиною усього «сарматського світу». Так само чітко розмежовує польських і руських сарматів у своєму виступі на сеймі 1641 р. воєвода Адам Кисіль. Як і церковні інтелектуали 1620-х рр., він тамачить подання Русі та Польщі через призмату контракту, хоча суб'єктами договірних взаємин для нього вже є не руські князі, а шляхта:

...Наші предки, руські сармати, добровільно прийшли до ваших князостей, польських сарматів... Не до крайні, але з крайною, не до релігії, але з релігією,

не до титулів і відзнак, але з титулами й відзнаками – так ми прийшли до вашої спільної вітчизни.

Замість не обов'язкові екскурси в історію, притаманні руському письменству тих часів, стають головним засобом мобілізації «історичної пам'яті», демонструючи правонаступність і безперервність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим, сакральним символом цього служить, як уже згадувалося, тяглість чудотворення у Києві – столиці першосвятителів Русі Ольги й Володимира, а за наочний доказ спадковості влади виступають княжі роди «Володимирової парості» – Острозькі й Четвертевські. Континуїтет же власне «народу» (в його тодішньому значенні – як «народу-шляхти») забезпечують панські родини, чий родовід нібито простежується з давньоруських часів. Характерно, що саме на 1630–1640-і рр. припадає творення генеалогічних легенд вільшового руського панства – як на сучасний погляд курйозних, але цілком умотивованих тодішньою логікою мислення. Наприклад, походження волиців Киселів Сильвестр Косів у передмові до «Патерикою» (1635 р.) виводить від літописного епізоду 997 р., коли кмітлані мешканці Білгородки, взяті в облогу печенігами, показали найвищим посланцям противника козацтва, наповнені киселем, а ті «подивившася н от града всвоєи ноша». Епізод перенесено до Києва, а ініціатором дотепної ангажки оголошується основоположник роду – «рицар Свентоальдич, гетьман війська руського», який саме за це отримав прізвисько Кисіль. Ще один приклад: рід київських панів Суццанських-Проскур Петро Могила вводить від юного пажі візантійської царівни Анни, жінки Володимира Великого: отримавши наказ віднести з церкви до палацу профсору, голодний молодик нібито по дорозі з'їв її, за що й отримав «титул Проскурова».

132. Генеалогічне дерево князів Четвертських. Гравюра 1638 р.

Те, що «давньоруські» акценти генеалогічних легенд сприймалися з повною довірою, засвідчує їх фіксація у 3-томовому гербівнику вченого львівського домініканця Шимона Околяського, де чимало позицій присвячено русинам (гербівник вийшов друком у Кракові в 1641–1645 рр.). Скажімо, переповідаючи фантастичну байку про походження волинців Єловичів від сина Олександра Македонського та його коханки Роксани на ім'я Єло, Околяський «простежує» переміщення цього Єла: спершу він мешкав у Херсонесі, звідти «вийшов» на Русь і заснував місто, яке назвав на честь своєї першої батьківщини Сегоспіа, тобто Корсунь, а всьому до-

воляшньому терену дав ім'я на честь матері – Рохсоланія (звідки, як бачимо, теж випливає згаданий вище пріоритет «рохсоланської» Сарматії над «польською»). Ба, навіть фіксуючи вочевидь неруське походження тих чи тих родин, Околяський примушується пов'язати їх із книжкою Руссю. Скажімо, для нібито вихідців із Литви Немирчів (насправді людей тюркського кореня) їхню «русність» підкреслено так: предок Немирчів, переселившись на Русь, змінив свій герб на новий – «Кларн» («Скоби»), бо на Русі скоби будіють символізують благочестя. А вже візантійський імператор, як оповідає Околяський, назволяючи князя Володимира охрес-

титися, прислав йому вигравіювані на золотій пластині скоби – символ Страшного Суду. Той же, довідавшись від послища, що це означає, тяжко замислявся і т.д. (далі йде короткий переказ літописного сюжету про «нбір віри»). Відтак, як бачимо, навіть у «антовській» легенді роду акцент зніщено на користь «руськості» прибульця – коштом згадки про навернення на християнство Володимира Святославича.

Увиокремленому в такий спосіб «руському народові» князів та шляхти Йов Борцякий уперше, про що вже згадувалося, знайшов місце і для козаків: їх трактовано як нащадків тих княжих воїнів, котрі «за руського монарха Олега» плавали на своїх чайках по Чорному морю й штурмували Константинополь.

Дисгармонію у струнку тріаду «народу» князів-панів-воїнів вносила лише одна, проте, як недовідно виявляється, найсуттєвіша деталь – неоднорідність «руського народу», поділеного не тільки по ґрунтам – на князів-шляхту-козаків, а й по горизонталі – за критерієм сприйняття універсальних вартостей шляхетської Речі Посполитої. Утім, тут основний вододіл теж збігався зі становими перегородками, бо ясно, що руська родова знать та православної ієрархії-шляхтичі – як по-виноправні члени шляхетського суспільства – почувалися в Речі Посполитій набагато комфортніше, ніж козацтво, постійно наражене на репресії (яке не кажучи про омріяні права). Ідея договірної входження «руського народу» до польсько-литовської спільноти «двох народів», скріплена сарматськими гаслами братерства й «золотих вольностей», дистанціювала шляхту – русинів та поляків – регіонально, але не політично: «ляха» недолюблювали як «чужого», проте не вбачали в ньому ворога. Натомість для козаків та міщансько-селянського простояду, виштовхнутих за борт «шля-

хетської республіки», усвідомлення своєї причетності до «руського народу» потенційно означало ворожість, спрямовану на осередя Речі Посполитої – Польщу.

Світ загалу на тлі «ментальності реформ» елітарної культури

На завершення лишається додати, що оновлення вартостей та ідей, якими живилася думка інтелектуала, співіснувало з мало зачепленою «ментальністю реформ» свідомістю звичайних людей. Розумові та мистецькі пошуки еліти виглядають мозаїчним орнаментом на поверхні повсякденного життя України-Русі, й надалі регульованого давніми параметрами поведінки, або так званими звичками свідомості. Саме вони визначали сортування вчинків на «добрі» та «злі», оцінку «естетичної» чи, навпаки, «сносковольної», себто неадекватної усталеним нормам поведінки тощо. Форми соціальної реакції, що з цього випливали, мають власний культурний код, який сьогодні зродуїтні важко. Виковані на інших поведінкових еталонах, ми деякі вчинки сприймаємо як побутіві курйози (для прикладу, дії, спрямовані на збездощення, – кидання у воду чи смикання за бороду), деякі здаються нам хиґерними, а деякі – просто дикими, хоча насправді всі вони мотивуються «правильними» тодішньої повсякденної культури. Ще однією перешкодою на шляху втягнення цих «правил» є те, що вони становили «повітря епохи», в якому органічно жила кожна людина – отже, не було потреби ні осмислювати це, ні фіксувати в писаному слові – на відміну від запропонованих інтелектуалами «новінок». Опосередкований прояв традиційної ментальності можна зауважити в найвишньому консерватизмі, що означається в нечисленних приватних мстах тих часів або висміюється у жартівливих пародіях, героями яких виступають адепти «старовини» – напри-

133. Вівки, що викликають бурю.
Дереворит 1489 р.

клад, вайлуваті «палашуки» (поліщуки). Зокрема, дотепно глазує над цим тижом людей пародія у формі нібито промови на сеймі берестейського шалхтича-поліщука Івана Мелешка: її автор соковито ганить «ткі нуддї німєцїяї штуки» та різноманітні новомодні «дурянини» в побуті, харчуванні, поведінці жіноцтва тощо.

Другим сигналом із густого туману часу є рязомча забобонність найширших груп населення – від еліти до простомюду (зтім, це явище не було суто українським: уся Європа XVI–XVII ст. жила в істеричній атмосфері «диявольського знаку», есхатологічних тривог і побутового марнісірства). Характерні зразки забобонності знаходимо, для прикладу, в одній з анонімних хронічок, укладеній між 1637–1647 рр.

в Острозі. Автор не нав честолобних «письменицьких» амбіцій: його нотатки названо випісками з книжки популярного польського хроніста Мартіна Бельського («З Кройніки Бельського речі потрібні вибрані»). Оскільки ж хроніка Бельського завершується 1598 роком, то після випісок автор самотужки додав низку інформацій пізнішого часу, до 1636 р., причому більшу половину тексту тут займають описи загибелі князя Самійла Корецького в турецькому полоні та гоїнь на православних князів-фанатички Аяни Алоїзи Острозької. На кількох аркушах рукопису, зайнятого цими нотатками, міщено оповіді аж про шість містичних явищ: про появу тасмичних письмен на будівлях острозьких іншівірців – католиків та євреїв; про виголів із оголеними мечами та про свічки, що самі собою спалахують на церковних банях; про відьом, які спричинили мор на Волині; про диявольське насилля князіві Острозькій через сушені жаб'ячі лапки та про зачарований Острозький замок.

Детальні описи ворожби, повір'я й чаклунства руснів – «руські чари» – залишай й тогочасні польські поети. Наприклад, Себастьян Кальюнович присвятив цьому сюжетові окрему «пісню» своєї поеми «Роксоланія» 1600 р., вже з перших рядків інтрагуючи читача:

Радше тепер дивуватися
будеш ти звичаям руським –
Нині про них я тобі
віршем своїм оповім.
(Переклад Михайла Ванка.)

Описуючи різноманітні ворожбитські ритуали, поет і сам не демонструє «раціоаналізму», ба, зловні серйозно пише:

Бачи чаклунок я сам,
що ночаю у небі ширяли,
Бачи летючих відьом,
що гарцювали зночі.

Бачив, як з чистого неба
своїм чародійним заклеттям
Ті чарівні дощі
й хмари стягали з небес.

У загадках Острозької хроніки про відьом оповідається без поетичного нахнення, але з такою самою несхибною переконаністю в їх існуванні. Зокрема, пишучи про пошесть на Волині 1624 р., автор з епічним спокоєм, як про рід цілком буденну, говорить:

...І поважали відьми в Мирополі для перестати [привинення] мору, зно вже горше мерло. І в Барановці знайшли відьм кілька і боялися палати, аби не горій [гірше] було.

Середньовічна релігійна культура з її екзальтованою вірою в диявольські підступи та чудеса марно співіснує з філософськими знаннями. На 1640-ві рр. припадає, з одного боку, поява першого повного курсу філософії, читаного по-латині в Києво-Могилянській колегії – «Opus totius philosophiae» Інокентія Гізеля, а з другого – різноманітна хроніка «істочників» чуда, складена тут же, в Києві, Петром Могилою. Не менш соковито описує такі самі чуда освічений львів'янин, вихованець Замойської академії Михайло Гунашевський, який у 1640-х рр. склав так звані Львівський літопис. Як православний людина, Гунашевському особливо імпонують чуда з антикатолицьким підтекстом – приміром, уміщений під 1637 р. сюжет про «новину» з Рима. Там, оповідається в літописі, падав неймовірної величини град і «кризавий дощ», а над містом літав чернець у білих шатах, волаючи: «Біда тобі, біда, Риме!».

Підсумовуючи, варто ще раз підкреслити, що багатомірність культури Нового часу прийшла в Україну-Русь надто

134. Муза Каліопа, покровителька наук.
Дереворит 1887 р.

прискороженою ходою, промивнувши щаблі тих поступових модифікацій, які змінювали людину, суспільство, науку, політику, економіку Європи впродовж XVI ст., крок за кроком формують обриси «нових» картиць світу. Але навіть там, попри всю свою повільність, цей перехід супроводжувався хворобливими пароксизмами насильства, сум'яття і злоби. Тим тривожнішою ця загроза ставала для України, раптово винутої у вир «новин», а до того ж обтяженої конфліктом всередині Руської Церкви та неадекватністю суспільства, частина якого вписалася у республіканську систему «нових» вартостей, а частина – гостро її відтискувала. Ще ширший простір для суперечностей відкривало дроблення доти спільної та єдиної можливої віри на низку альтернативних – на вибір самої людини. Щезала точка опори – неврушність старих традицій, оточених авторитетом божественного установлен-

ня; індивід опинявся сам-на-сам зі своїми сумнівами, беручи на власні плечі відповідальність і за свій вибір, і за свою долю. Аналізуючи процання Європи з Середньовіччям, італійський філософ Романо Гвардіні писав:

...В епохи перелому прокидаються найглибші шари людського еста. З невідомою раніше силою пробуджуються первісні інстинкти: страх, насильство, жадоба, обурення проти порядку... Внутрішня напрута викидається в історію.

Слушність цієї думки переконливо довели дії й сини людей доби оновлення, які вже в другій половині XVII ст. залили власну землю потоком егоїзму, політичних зрад, жорстокости, лютотою й алогічного протистояння. Початок же сини «вбездомности духу», як називають філософи часові відрізки сум'ять, що періодично охоплюють життя людських спільнот, був закладений, хоч як це парадоксально, впродовж кількох десятиліть бурхливого культурного переоснащення України-Русі.

Розділ п'ятий

Козацька ера

1. Козацька революція 1648–1657 років

Нову сторінку української історії перерогнуло козацьке повстання 1648 року. Розпочавшись як черговий спалах козацької непокори, воно невдовзі переросло у грандіозну війну, що втягнула в себе мільйони людських доль, перекривала мапу України й опосередковано підштовхнула до зміни геополітичних структур Центрально-Східної Європи, де невдовзі утвердиться потужна Російська імперія і догорить Річ Посполита. Історики називають цей вибух по-різному: великою козацькою війною, козацькою революцією, національно-визвольною війною, Хмельниччиною. Кожна з назв по-своєму виправдана, бо внопукає той чи той із аспектів подум'я, в якому Україна палама майже 40 років, щедро поливаючи своєю і чужою кров'ю землю, котру ще недавно вважали краєм, що пахне милоком і медом. Ужите в цій книжці поняття «революція», гадаю, найадекватніше відображає суть подій. По-перше, вони втягнули в свою орбіту не лише всі стани та соціальні групи, а й кожну окрему людину, якій просто ніде було сховатися від вогненного вихору. По-друге, внаслідок повстання змінилася конфігурація політичного докідая, де пролягли нові кордони Речі Посполитої та Московського царства. По-третє, у новоствореній козацькій державі постала вже цілком інша соціальна ієрархія: адже замість родової – кня-

зівської та шляхетської – еліти до влади вперше прийшли люди, що здобули її «правом шаблі»: козацька старшина. Врешті, по-четверте, війни середини XVII ст. на багато віків уперед, коли не донині, визначили українській національний ідеал, довкола якого вперше в єдиному ритмі почали обертатися й елітарна, й простонародна культура – постать героя-козака, борця «за волю України».

Період, про який піде мова, завжди був у центрі уваги істориків, що писали про Україну, і сама лише бібліографія праць, йому присвячених, склала бн том завбільшки з цю книжку. Романтична героїзація і жорстока зазватість селянського бунту, битва за національну незалежність і священна війна «за віру», зіткнення польського та українського культурних світів і метафора боротьби за «волю/єднання з братнім російським народом», повстання черні й епохальна сторінка народження Української держави – ось найголовніші ракурси бачення цієї доби. Проте вська одновимірва оцінка, хоч бн як сумлінно вона фіксувала перемоги/поразки, героїства/зраду, успіхи/незлалчі, неминуче нівелює вибуховий драматизм колізій і характерів, коли йдеться про катаклізм такого масштабу. Генійський Микола Гоголь, вишукуючи мрію написати власну історію козацької революції, як мало хто з дослідників-фахівців відчував цю словесну екс-

пресії поліфонію. Вона бачилася йому ого-реутою

в потоці нових неологізмів і пристра-ти, і в різучій, уривчастій законізм снай й свободи, і в жахливій порні, що дихав помстою, і в грубій, суворій чес-ноті, і в залізній, нез'являемій пороці, і в самовіданості нечужану, дяку і нелю-дськи великодушну.

Такої історії, у якій, за Гоголем, «чужа запах і колір землі, часу, народу», не на-писано досі. Не під силу вона й мені. Тож моя мета скромніша – помалу перегорта-ючи сторінки минулого, дошукуватися мо-тивів, що керували «отими страхотливими лицарями Хмельниччини», як називав ко-заків непримирний до повстання Пантелей-мон Куліш. Душною козацької революції від першої миті її спалаху став Богдан Хмель-ницький – людина-легенда вже у сприй-нятті сучасників. Тож із погляду на що по-стать і варто розпочати.

Богдан Хмельницький – людина, вождь-визволитель, «бич Божий»

У 1648 р. Богдан Хмельницький мав по-над 30 років, тобто був людиною досвідче-ною і зрілою (припускають, що він наро-дився 1593 р.). Про юність майбутнього гетьмана чи про життя в зеніті віку відо-мо дуже мало. Його батько, дрібний шлях-тич Михайло Хмельницький гербу «Аб-даня», походив, за гіпотезою Івана Кри-п'якевича, з Перемиської землі; як слуга польного гетьмана Станіслава Жулкевсь-кого жив при його дворі у м. Жовків [нині Львівської обл.], далі перейшов на служ-бу до іншого галицького магната – Яна Даниловича, власника м. Олеська [теж ни-ні Львівської обл.]. Коли в 1597 р. Дани-лович обійняв уряд курсунського й чиги-ринського старости, Хмельницький став від його імені чигиринським «підстарос-тою», тобто замковим намісником. При-

пускають, проте, що він переселився на Чигиринщину кількама роками раніше, виконуючи «з руки» Даниловича функції осадного – організатора селянських пере-селень на так звані «пустки». Десь у цей самий час отримав від Даниловича хутір Суботів під Чигирином, завклав там пасі-ку, а пізніше навіть осадив власну свобо-ду Новосельці з кількома підданими. У 1620 р. брав участь в поході Станіслава Жулкевського на Молдову, а в жовтні цьо-го ж року поїв у битві з турками під Це-цорою. Живучи в серці козащини, мав банзакі контакти з козаками, бо – навіть одружився з козачкою, матір'ю Богдана Хмельницького. Переказ, що якийсь час він був нібито сотником Війська Запорозь-кого, очевидно, легендарний.

Місце народження Богдана спірне: за суперечливими тогочасними згадками, ним могли бути і Чернаси, і Переяслав, і Субо-тів, і Чигирин (останнє вважається найві-рогіднішим). При охрещенні хлопець от-римав подвійне ім'я – Теодор (у простомов-ній формі Богдан) та Зиновій. В урочис-тих ситуаціях духівництво називало його Зиновієм, але власноруч гетьман завжди підписувався як Богдан. Є надійні свідче-ння, що підлітком він учився у Львівській єзуїтській колегії, де пройшов класи гра-матики, поезії й риторики, тобто здобув звичайну для шляхтича тих часів «гума-ністичну» освіту.

Перша згадка про військовий досвід Хмельницького-молодшого припадає на нещасливу битву під Цецорою 1620 р., у якій загинув його батько, а сам юнак потрапив до турецького полону. Через два роки бранця викупила мати, за іншими да-нними – його обміняли на котрогось із ту-рецьких полонених. Після цієї пригоди Богданова доля вже тісно пов'язана з реє-стровним Військом Запорозьким, а сам себе він зараховує до професійних во-яків – людей, що «звикли здобувати шма-ток хліба шаблем». Є згадка, що правда, сумнівної достовірності, про його участь

135. Панорама
Чигирини.
Малюнок
другої половини
XVII ст.

у козацьких морських походах 1620-х рр., а в 1633 р. він нібито так відзначився у Смоленській війні, що був обдарований від короля Владислава IV шаблею. Брав участь у козацькому повстанні 1637 р. під проводом Павла Бута (Павлюка), а після поразки був серед тієї реєстрової старшини, яка, усвідомивши безвiabilityність ситуації, пішла на переговори з польським гетьманом Миколоєм Потоцьким. Його підпис – як тодішнього писаря Війська Запорозького – стоїть на акті капітуляції під Боровицею 1637 р.; у 1638 р. бачимо Хмельницького серед членів козацького посольства до короля.

Після запровадження в дію сеймової ординації 1638 р., яка ліквідувала козацьке самоврядування і, зокрема, виборний уряд писаря, Богдан Хмельницький став одним із десятків сотників Чигиринського полку. Є, проте, опосередковані свідчення, що його особистий авторитет істотно перевищував цей непоказний ранг, і то навіть в оточенні короля Владислава IV. Коли французький посол у Речі Посполитій граф де Брежі розпочав переговори про найм козаків на французьку службу дал

участі в Тридцятилітній війні, то хтось із придворних рекомендував йому вести справу саме з Хмельницьким. У 1644 р. де Брежі писав кардиналові Джуліо Мазарині, що серед козаків є «душе здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі поважають». Свою зустріч із Богданом посол описує так:

Цими днями був у Варшаві один із старшин козацької нації, полковник (!) Хмельницький... Він був у мене, а мав з ним дві розмови. Це людина освічена, розумна, свідомо у латинській мові.

Одружувався Богдан Хмельницький тричі. Його першою дружиною була Ганна Сомикина, сестра майбутнього наказного гетьмана Якима Сомики, яка померла між 1643–1647 рр. (від цього шлюбу народилося троє синів – Тиміш, Юрій та Остап, який помер хлопчиком, і чотири дочки). Вдруге Хмельницький обвінчався в липні 1648 р. в Чигирині з нібито вихованкою своєї жінки, шляхтянкою Метроною. Цьому шлюбові передувала драматична пригода: недруг Хмельницького, чигиринський підстароста Даніло Чаплинський, вчинив наїзд на Суботів, жор-

136. Богдан Хмельницький.

Гравюра Вільгельма Гоццуса 1651 р.

стоко побив киячуками сотникового сина Остапа (від чого хлопчик помер), а красуню Мотрону вивіз і обвінчався з нею. Тож друге одруження Хмельницького, оскільки відбулося при живому чоловікові, набуло законної сили тільки після того, як єрусалимський патріарх Паїсій повторив обряд вінчання у Києві, на початку 1649 р. Шлюб із Мотроною завершився не менш драматично, ніж почався. Влітку 1651 р. старший Богданів син Тиміш, несподівано маючи наказав повісити її на воротах батькового двору в Чигирині начебто за подружню зраду. Врешті, в серпні 1651 р. Хмельницький одружився втретє з сестрою ніжинського полковника Івана Золотаренка Ганною, вдовою одного з козацьких полковників. Ця статична й розумна жінка користувалася загальною повагою; померла 1667 р. черницею Київського Вознесеньського жіночого монастиря.

Зовнішність гетьмана відтворено на відомій гравюрі гданського гравера Гоццуса, що була зроблена з замальовки 1651 р. Абрахама Вестерфельда, придворного маляра литовського гетьмана Януша Радзивіла. Доповнюють уявлення про зовнішній вигляд і манеру поведінки Хмельницького нотатки мемуаристів. Ось як описує гетьмана у своєму подорожньому щоденнику венеційський посол Альберто Віміна, що відвідав Чигирин у червні 1650 р.:

Зріст його швидко високий, ніж середній, кістка та статура міцні; його мова говорить про зрілість суджень, гострий інтелект... Його манєри люб'язні й відкриті, і це викликає любов у солдатів, так само як суворість покарань підтримує серед них дисципліну. Всім, хто заходить до нього в кімнату, він простягає руку і садить на лаву, якщо це козак.

(Переклад Космі Конквистансько.)

Про побутові звички Хмельницького відомо, наприклад, що він палив довгу турецьку люльку й полюбляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука та, як і всі шляхтичі й козаки тих часів, завжди носив при собі шаблю. Вдоброму настрої ніг пограти на бандурі. Врешті, як тоді було заведено, багато пив, віддаючи перевагу домашнім напоєм – горілці, пиву й меду. Павло Алепський, племінник антиохійського патріарха Макарія, якого гетьман приймав у Богуславі в 1654 р., описує цей спартанський прийом так:

Потім подали на стіл миски з горілкою, яку пили ложками [чаркані?] ще гарячу. Гетьманкові поставили в срібній кубку горілку найвищого гатунку. Він спочатку пропонував пити нашому владніцї патріарку, а потім пив сам і частував кожного з нас... Після цього було подано на стіл розпечені галицькі блюда з вареною солонюю рибою та іншим у малій кількості. Не було ні

срібних блюд і кубків, ні срібних ложок, ні чогось іншого подібного, хоча в кожного з його слуг є по кілька скринь, наповнених блюдами, чашами, ложками й скарбами лавів зі срібла та золота.

(Переклад з російського перекладу Г. Муресса.)

Простоту побуту Хмельницького фіксують і ті немуаристи, що відвідували гетьманську резиденцію в Чигирині. Альберто Віміна в уже згаданому щоденнику так описує покій, де його приймали:

В цій кімнаті немає ніяких розкоші, стіни голі, не обставлені вишуканими стільцями. Стоять лише грубі лави, верті шкрявними подушками... Не більш розкішно виглядає і стіл. Дяють звичайно без серветок, зі срібла тільки ложки та чарки, а весь інший посуд поличиний. Можливо, він [гетьман] запровадив цей стіль, щоб пам'ятати про свій стан і водночас не підноситься до засліплюючої гордності...

(Переклад Ксєнії Константиновичою.)

Збереглися окремі свідчення про владу гетьмана, у якій відзначали ніби два ества – одне вибухове-холеричне, інше задушливе й похмуре. Сучасники не раз описують вибухи гетьманського гніву, коли він міг кричати

з такою несамовитою лютою, що кидався по покоях, ревав себе за волосся, ногани бив землю або ж метався, немов шалений, що втратив розум.

У такі хвили, як тоді писали, ніхто не наважувався йому суперечити – «за хто посміє би, поубьєв б життя». Нападав люти могли супроводжуватися блискавичним розкаванням. Якось на раді, коли старшина заперечила доцільність походу в Молдову (про що піде мова далі), гетьман рубонує по руці шаблею черняхівського полковника Яська Пархоменка, але зараз же, отямившись, трічі вклонився й звелів вкнести

бонку меду зі словами: «Дітки мої, напийтеся і мене не судіть!». Назагал же в публічних виступах та в поводженні з рядовими козаками демонстрував досконале володіння мистецтвом показної відвертості й сміливого жесту. Це забезпечувало йому стійкий авторитет у козацькій масі, а його тяжка рука сприймалася за належне у підтриманні дисципліни (литовський кашцлер Альбрехт Радзивілл, наприклад, у своєму щоденнику під 1650 р. писав, що Хмельницький «тримає всіх руських у такому послуку, що готові все зробити на одній його порух»). Загальновідомою була і така припітка реса гетьманової вдачі, як хитрість, котрою часто наскувалася почуття й наміри, цілком протилежні оголошуванню. За словами одного з сучасників,

це був людина з тисячею штук, і його слід було остерігатися тим більше, чим більше він виявляв покорн.

Розбіжності у сприйнятті козацького вождя бачимо вже в поглядах сучасників – людей, котрі, за висловом Івана Франка, «перетерпіли на власній шкурі криваву драму Хмельниччини». Для шклятичів-ворогів гетьман був, звичайно ж, зрадником, розбійником, «кровожерним тираном», «збурювачем спокою», але водночас ніхто не ставив під сумнів його зв'язку й силу – «тім, трактовали як «бич Божий», посланий на Річ Посполиту за гріх, ба – саме ім'я Богдан тлумачилося як «Богом даний для кар». Саме з цієї алегорії розпочинає свою книгу «Історія громадянських воєн у Польщі» (її видано друком у Венеції в 1671 р.) згадуваний вище Альберто Віміна. Описуючи коменту, що з'явився над Польщею 15 травня 1648 р., венецієць надає їй містичного сенсу. За його словами, це був «могутній знак небес про полум'я цієї війни», тому саме ім'я її вождя є символічним – Богдан, себто «Богом даний» [«Deo dato»]. Сучасник

і земляк Віміні Майоліно Бізачіоні, автор двотомової праці «Історія громадянських воєн останнього часу» (Венеція, 1654), змальовує Богдана Хмельницького як одного з найстарших і найавторитетніших у козацькому війську – людину, наділену гострим розумом, але зрадливу, жорстоку й відступну. У таких самих похмурих тонах описано гетьмана в «Елоїї визначним полководцем» неаполітанця Лоренцо Кресо (Венеція, 1683 р.). Хмельницький постає тут як зрадник батьківщини – Польського королівства, особа вдатних здібностей, але охоплена сум'яттям і роздвоєністю духу. У латиномовній віршованій епітафії гетьманові Кресо пише:

Знаменитий склону тіла й хитрості
ума, щоби побороти шакхту, він озброїв ся сам. Здобувши посеред них шакхетство, руйнував міста, примушував війська тікати, здобував провінції; раз побитий, знов побивав, змушений до втечі, сам змушував тікати, несом той Антей, сам себе погнав вперед. Збунтувавшись проти короля, просив у нього прощення, одержавши його, бунтував знову. Хоч був у союзі з татарами, московцями, турками – часто давав їм віру, в тім однім не ламаючи свого слова. Хоча невдачний вітчанні, бо прискорив обичну їй загибель, зруйнував її до основи. Чоловік без всякої реалії, вмер без неї неспокойний, бо його бунтівничий дух одна смерть могла втихомирить.

(Переклад Івана Франка.)

Більше співчували подіям в Україні на протилежній частині європейського континенту – в охопленій революцією Англії. Вбачаючи у Богдані Хмельницькому союзника, що поборює спільного ворога – «латинників і папівців», лорд-протектор Олівер Кромвель у 1649 р. нібито навіть написав послання до гетьмана. Його текст не розшукано, однак збереглася імітудіація,

де в патетичному стилі перераховано здобутки й чесноти козацького вождя:

Богдан Хмельницький, Божею милістю генералісміус війська й стародавньої грецької реалії та Церкви, володар усіх запорозьких козаків, пострах і вмищувач польської шакхти, завойовник фортець, викорінювач римських священників, пересадувач латинників, антихриста і кофії...

В українських свідченнях доби революції постає гетьмана теж представлено по-різному. Вчена православна поезія вже на початку війни – у віршах, доданих до реєстру Війська Запорозького 1649 р., – обігрує таумачення імені гетьмана «Богдан – Богом даний» для того, аби підкреслити його богообраність та місієність у звершенні двох подвигів – перед Церквою і перед Руссю:

Помазанець Божий кроль,
а Богдан єст даний
От Бога, сего ради
Богданом названий...
При Могилі Петрої
хрестні заслужонїї,
При Богдану в Русї єст вождиждошїї...
З снгов Володяміровича Россія упала –
З Хмельницьких за Богдана
на ноги повстала.

Ще раніше, на початку 1649 р., коли гетьман триюмфально в'їжджав до Києва, спудей Києво-Могилянської колегії вітали його декламацією як Мойсея, рятівника, оборонця й визволителя «з лядської неволі». Ця метафора надовго оселалася в українському письменстві, живлячи українську думку впродовж усього XVIII ст., і лише в «Історії Русів», анонімному історико-публіцистичному творі кінця XVIII – початку XIX ст., до густої завіси слави вперше додано трохи сумніву. Тут Хмельницький – це й надалі герой із героїв, однак, описуючи дебати старшини щодо переходу України під протекцію московського царя, автор вкладає в

уста козаків гострі антигетьманські випади: ті називають гетьмана «перекінчиком і зрадником батьківщини», бо він веде свій народ

у нові кайдани рабства й неволі до держави, в котрій панує кайкаюче рабство й невілннцтво.

У потоці фольклорних пам'яток збереглося чимало дум, що прославляють Богдана – гетьмана-визволителя. Проте є й такі, де йдеться про спілку Хмельницького з татарами, за яку платилося українським ясиром. І тут уже до гетьмана звернені не славослів'я, а прокляття:

Бодай тебе, Хмельниченку, перва кулак не мнувал, а другая устрила – у серцячко уцілава.

У так званому «Літописі Самовидця», складеному свідком козацької революції, ця ганебна платня теж згадується доволі часто, і то на докор гетьманові. Втім, поміркований Самовидець взагалі бачить у революції не стільки її героїчний бік, скільки лихо для мирного населення, персоналізоване в особі Хмельницького:

И это может зраховати так неощадованую шкоду в людех, що орда позыбирала, а маетности козаки позыбрали, бо в тот час не било милосердия межи народом людским. Не тал жидов губили и шляхту, але й посполитим людем, в тих краях живущим, тая ж беда была.

На терезах військового щастя

На 1648 р. Річ Посполита була однією з найсильніших держав Європи. Її сусіди з заходу та півночі – німецькі князівства і Швеція – гоїли рани спустошливої Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр., а східний протинник – Московія – був упокорений переможною Смоленською війною 1632–1634 років. На півдні не найкращі

137. Титульний аркуш «Регистру Війська Запорозького 1649 року».

часи переживала доти непереможна Османська імперія: яничарські бунти розхитували трон, по країні свавололи зграї розорених воїнів – темаріотів, а видатки держави ледь не вдвічі перевищували її прибутки. Тим часом Річ Посполита, широко розкинувши свої володіння від Балтики до Чорного моря, виглядала імпульсивно. Замиррення українського козацтва у війні 1630-х рр. здавалося надійним і остаточним, званенята гусарська кіннота непереможною, економіка й торгівля – квітучими, а внутрішнє політичне життя – гармонійним і досконалим. Трищин, прикритих цим ефективним фасадом, до якогось часу не було видно, та з початком козацької революції вона, як часто буває, огололася всі й одразу. До головних

хвороб, що підточували державний організм ізсередини, намагали, з одного боку, слабкість королівської влади, а з другого – корупція верхів та політична демагогія, прикриті гучними тирадами про патріотизм і «золоті шляхетські вольності». Одним із наслідків корупційності, що проявляла себе в купівлі урядів та посад за гроші, стали, зокрема, легкі перемоги козаків над коронним військом у перші два роки козацької революції. Це особливо уявляло занепад воєвничості серед «сарматської» шляхти. Як уїдливо іронізував автор одного з тогочасних анонімних віршів «Нарікання на теперішніх поляків», звичай нужних предків перевернуто «догори ногами», бо

Ім труби, з нам кури подають знак вставати,
вони стерегли свої табори, а ми вози,
вони отримували винагороду за мужність,
а ми за скупість, Ізну думку наддавали шанці,
з новою танці...

Розквіт «золоті шляхетських вольностей» іде контрастніше підкреслював соціальному прірву між безправ'ям простолоду і необмеженою владою над ним панів («славне Польське королівство є небом шляхти, пеклом селян» – каже одна з тогочасних епіграм). У десятиліття «золотого слова» 1638–1648 рр. селянська проблема, доти зв'язана козацьким опором та успіхами колонізації Наддніпрянщини, загострилася і в Україні. Збільшення промислового вивозу збижжя й худоби з Київщини та Брацлавщини, яке спостерігається саме в цей час, опосередковано засвідчує, що й тут розпочато запровадження фірваркової системи господарювання, отже – добігали кінця терміни звільнення колоністів від податків і панщини, провокуючи селянський протест. Поза тим, делалі виразніших рис набувала нехті до «ляхів». Анонімний автор «Розвідок про теперішню козацьку війну», написаної у 1651–1652 р., підкреслює це як одну з головних причин повстання:

Руський народ зламав почав відлучати
невмируду невинність до ляхів і, усладковувачи П, в ній аж докини перебуває;
це розгоряється при найменшій нагоді
і настільки нічні, що Русь воляла б...
терпіти зрно турка чи будь-якого іншого тирана,
ніж спокійно й часамно жити у вільній Речі Посполитій.

Саме на 1630–1640-ті рр. припадають виразні словесні декларації цієї «невмирущої невинності». Виявляється вона по-різному, головний же зміст можна звести до протиставлення поляків і руснів як неприродних ворогів, готових до взаємознищення. У Львівському літописі під 1637–1638 рр. натрапляємо на описи антикозацьких каральних експедицій, під час яких, стверджує автор-руси, населення того чи того містечка нібито знищено за етнічною ознакою: «буде би толако русни були». Мешканці Коростишева на Житомирщині, виганяючи 1640 р. з міста католиків, керуються аналогічним гаслом: геть кожного, хто тільки «іри католицької або лях». Гаслом козацьких ватажків стає помста: як пише в 1638 р. Дмитро Гуля з обложеного Старницького табору до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, «невинно пролита кров волає до Бога про помсту». Помірювавши і не вельми прихильний до «запорозького гуляйства» автор Літопису Самовидця починає свої записки фразою, яка теж апелює до відплати за кривди: «Початок і причина війни Хмельницького єст єдино от ляхов на православіє тонеіє і козаком отягощєній» («чого не звиняла была Україна терпінні», як додає він).

Становище козаків упродовж десятиліття «золотого слова» 1638–1648 рр. влучно передає тодішня козацька приповідка: «Ляхи нас застали у ніч, але не зав'язали». «Стогорова козацька гідра», у якій, за висловом коронного гетьмана Миколая Потоцького, замість відтятої голови негайно виростає друга, лише замерла в чекан-

ні іскри, з якої вибухне полум'я. Роль саме такої іскри судилося зіграти ляхів пригоді з чигиринським сотником Богданом Хмельницьким, якому 1647 р. підстароста Александра Концпольського Данило Чаплинський «заїхав» хутір Суботів. Хмельницький спробував шукати справедливості легально і навіть особисто скаржився королю Владиславу IV, проте, як твердить легенда, отримав від нього відповідь: «*Vel non habes fratream stupide?*» [«Хіба у тебе, дурню, немає шабара?»].

Було це сказано чи ні, але за рік до того король розпочав таємно готуватися до війни з Туреччиною, маючи намір збільшити чисельність коронної армії, серед іншого, за рахунок 20-тисячного козацького корпусу (варто нагадати, що реєстр Війська Запорозького за ординацією 1638 р. обіймав лише 6 тис.). Навесні 1646 р. козацьке посольство, у складі якого був і Богдан Хмельницький, провадило переговори з Владиславом IV, домагаючись за участь у планованій війні повернення вольностей та збільшення реєстру. Якщо вірити тогочасним чуткам (утім, не безсумнівним), король нібито вручив послам відповідні привілеї, корогву з власним гербом і гетьманську булаву, а вони зобов'язалися до часу не розголошувати ні змісту переговорів, ні отримання клейнодів.

Опозиція сейму військовим планам Владислава IV перекреслювала згадані домовленості. Король, проте, не вважав за думу. Наприкінці літа 1647 р. за його дорученням Україну відвідав канцлер Єжи Осолінський, повторно зустрівшись із козацькими представниками й нібито передавши їм гроші на виготовлення чайок для морського походу та вручивши лист на набір козацьких загонів. Тоді ж буцімто Осолінський передав Хмельницькому корогву й булаву, тобто утвердив його в гетьманському достоїнстві. Згодом гетьман поспішав на цю «волю Його Королівської Милости», однак чи це було тільки

118. Владислав IV, Гравюра з портрета Петра Рубенса 1624 р.

засобом надати повстанню законності, чи мало під собою реальну підставу – на завжди лицється таємницею, бо якщо навіть такі переговори й справді відбулися, то проходили вони без сторонніх очей.

Припускають, що Хмельницький та його однодумці мали намір наприкінці жовтня – в листопаді 1647 р. раптово нападти на ставку урядового козацького комісара Яцка Шемберга в Трахтемирові, щоб захопити артилерію та клейноди Війська Запорозького. Однак ці плани було викрито, а Хмельницького заарештовано й передано під варту чигиринському полковникові Станіславу Кричевському, котрий доводився Богданові кумом. Тим часом до полковника звернулись колеги Хмельницького – чигиринські сотники Федір Вешняк, Кандрат Бурлай і Токайчук, прохаючи відпустити в'язня на поруки, аби той

зміг поїхати до ставки Шемберка й виправдатися. Кричевський кума з в'язниці випустив, а поручники, вдавши, нібито готуються до поїздки у Трахтенрив, «борозна до возів набрали, самі на коней посідали» і з великими почтом наприкінці грудня 1647 р. вирушили з Чигирина. Проте шлях їхній проліг, як і можна було чекати, не до ставки Шемберка, а за Дніпрові пороги.

Цей віз'їзд, на який місцева адміністрація не звернула уваги як на епізод, для України буденний, для перші наслідки вже на початку лютого 1648 року. Закликавши до себе запорожців на острів Томаківку, Богдан Хмельницький напав на Січ, що тоді була розташована на місці Микитин Ріг, і розбив залогу коронного війська, яка після 1638 р. регулярно там перебувала. Козаки-реєстровці у складі цієї залоги просто перейшли на бік повстанців, ухотре підтвердивши стару приповідку: «Воконати козаками проти козків – все одно, що воконати брати». Те саме за кілька днів зробили й чигиринські реєстровці, яких було послано для замирення інциденту. Тоді ж козацьке коло обрало Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

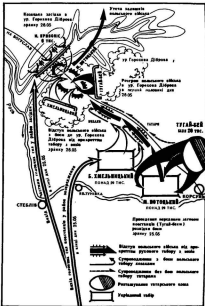
До кінця квітня, коли новий гетьман виїшов із Січі, розпочалася закупівля через довірених осіб на Волині, в Галичині і навіть у Польщі пороху та інших військових припасів. Водночас були налагоджені зв'язки з кримським ханом Ісламом-Геретин III, внаслідок чого сторона досягла домовленості про взаємну допомогу. І хоча в цілому, за висловом одного з найбільших гетьманів, Смуляна Мужилівського, «татарове, учувши о той війні, з боку гляділя, которому нога посланіється», і тільки переконавшись у силі козацького війська, стали допомагати йому «яко воін воїновія, да важливі стратегічні проблеми Богдан Хмельницький вирішив – забезпечив себе від удару з тилу й зміцнив козацьке

військо, традиційно піше, татарською кіннотою.

Паралельно точилося листування з коронним гетьманом Миколоєм Потоцьким. Пославаючись на кричиди й утиски козакам, Хмельницький просив «відновити справедливість» – скасувати ординацію 1638 р., звести з України коронне військо й дозволити морські походи. А коли гордовитий коронний гетьман пригрозила: «Шанше будете на палі, ніж дождетеся вольностей», Хмельницький відповів розважливо: «Буде, пане гетьмане, так, як Бог дасть».

Дочекавшись 5–6-тисячного загону перекопського бей Тугая, козацьке військо чисельністю близько 10–11 тис. наприкінці квітня 1648 р. виїшло з Січі. Миколоєм Потоцьким, готуючись до сутички, вивів чотири козацькі реєстрові полки човнами вниз по Дніпру, а два інші приєднав до кварцярного загону, що рушив сухоходом назустріч повстанцям. Загальне керівництво цим з'єднанням, яке нараховувало до 5–6 тис. воївків, мав здійснювати 20-річний син Миколая Стефан Потоцький, а обидва гетьмани – коронний Миколай Потоцький і польний Мартін Калиновський – залишилися очікувати в таборі під Корсунем на підхід надвірних магнатських військ.

29 квітня 1648 р. Потоцький-молодший підійшов до верхів'їв р. Жовті Води, притоки Інгульця, де зіткнувся з козаками й татарами. Сил за чисельністю були вочевидь нерівними, тож було вирішено, не приймаючи бою, окопатися табором і тримати облогу. Тоді Хмельницький, залишивши частину війська біля обложених, рушив наперейми реєстровому козацтву, що спускалося вниз по Дніпру. Після переговорів реєстровці без жодного пострілу перейшли на бік повстанців і разом із ними рушили до Жовтих Вод. 12 травня, вишкучаючись у бойовій стрій, з'єднання вперше за багато років військо реє-

138. Схема Корсуцької битви 1648 р.

стронців і запорожців пройшло з вітальними залпами по взір табір обложеного. Наступного дня козаки тих двох полків, що залишалися в таборі, теж перебігли до повсталих. Усвідомлюючи безвихідь, Стефан Потоцький погодився капітулювати, проте переговори зірвалися, і 14 травня розпочався штурм табору. Гетьманія спробував врятувати становище відчайдушним проривом, але в ніч з 15 на 16 травня

в урочищі Княжі Байраки у верхів'ях р. Кам'янки був оточений і повністю розгромлений. Уцілілих вояків узятю в татарський полон, а сам Потоцький отримав смертельну рану. Серед інших бранців був і київський шляхтич Іван Виговський: гетьман нібито виміняв його, як давнього знайомиця, у татарина за коня; невдовзі він стає писарем Вієська Запорозького, а згодом – гетьманом.

Відразу після битви козацько-татарська армія швидкою маршем рушила на північ і обложила табір обох гетьманів на лівому березі р. Росі поблизу Корсуня. Оточені прийняли рішення йти проривом, однак Хмельницький, дізнавшись через шпигунів про цей план, наказав влаштувати пастку на шляху відступу – в балці Горіхова Діброва неподалік Корсуня. Вдосвіта 26 травня 1648 р. козаки й татари пропустили противника, що в бойовому порядку покидав табір, і пошаму рушили за ним. Коли опівдні ця маса людей наблизилася до Горіхової Діброви, їх почала густо обстрілювати з тилу, заганняючи в порослий чагарником глибокий байрак, де шлях був умисне перекопаний ровами й завалений колодами. Тут і зчинилася шалена битва, у якій сам коронний гетьман Миколай Потоцький хоробро рубався, як простий солдат, отримавши три шабельні удари в голову, а польський гетьман Мартін Калиновський був поранений кулею в руку і татарською шаблею – теж у голову. За кілька годин бій скінчився: більшість жовнірів загинуло, а хто залишився живим – потрапив у полон до татар. Як оповідає Львівський літопис, переможений коронний гетьман після битви нібито гордовито княв Хмельницькому: «Хлопе, новить, чим же так зацному ричерству Орд татарских ... заплатиш?», на що отримав лаконічну відповідь: «Тобою». Так і сталося, бо в татарський полон пішло обидвоє гетьманів – коронний і польський.

Звістка про катастрофу в Горіховій Діброві приголомшала сучасників. Як пишомовно писала одна з тодішніх англійських газет, «Польща в пилу та крові впала під ноги козаків».

* * *

За кілька днів перед Корсунською битвою помер король Владислав IV, тож, згідно з традицією, владу в державі на час безкоролів'я перебирав глава Польської

Церкви, гнізненський архієпископ Маций Лубежський. Фактично ж вона зосереджувалася в руках канцлера Єжи Осолінського, тверезо поставленого до козацької проблеми. За його ініціативою вже в червні розпочалися переговори з повстанцями, доручені лідеру православної шляхти Адамові Киселю. Винюги Богдана Хмельницького звучали так, як і в попередніх козацьких повстаннях: збільшити реєстр до 12 тис., відновити козацьке самоврядування й повернути вольності, заспокоїти конфлікти православних та уніятів у спорах за храми. Історики по-різному оцінюють цю скромну, коли врахувати вигранний розклад сил, платформу. Одні, як Михайло Грушевський, вважають, що гетьман діяв у рамках звичної козацької логіки, інші припускають, що він маневрував, вигравши час, іще інші – що відтягував продовження бойових дій, намагаючись залучити союзників. Деколи можна натрапити на думку, нібито Хмельницький від перших днів війни мав усвідомлену «програму визволення українських земель з-під польського гніту». Поза сумнівом, це перебільшення: гетьман іще довго відчував себе часткою Речі Посполитої, і його наміри не виходили за рамки «козацького автономізму», як слушно окреслював таку позицію Вячеслав Аннінський, аналізуючи початок революції.

Паралельно з переговорами обидві сторони нарадували сили. Під с. Чолганської Камінь на Волині з кінця червня 1648 р. почало триматися коронне військо. Обое гетьманів були в полоні, тож командування було доручене трьом «регіментарам» без достатнього військового авторитету – князеві Владиславу Домініку Заславському, Миколаєві Остророгу й Александрові Концпольському (Хмельницький згодом саркастично назве їх, відповідно, «Перниною» – за пухку статуру й розпещеність, «Латиною» – за солдентство до вчених занять і «дятлиною» – за молодість

і недосвідченість). Напередодні поновлення військових дій під Чортанським Камінем було зібрано бавлякко 35–40 тис. шляхтичів і жовнірів, серед яких панувала легковажна зверхність в оцінці козацьких сил. Ця армія не була міцною й тому, що приведені нагнати надвірні загони не хотіли підлягати неавторитетному командуванню, а офіцерський корпус роз'їдав амбіції, бо, як писав князь Заславський, кожному «товарищу» (рядовий вояк) хотів ротмиструвати, ротмистр – полковникувати, полковник – гетьманувати.

Суверенності поглиблювало й те, що серед сенаторів уже виразно окреслилися дві партії у ставленні до козацької революції – поміркована, схильна до поступок, і агресивна, найяскравіше втілена в позиції князя Яреми Вишневецького, якого автор Львівського літопису влучно називає «з руського покоління лях».

Князь Ярема (1612–1651) був сином сарудського старости Михайла Вишневецького і молдавської господарини Раїни Могилки, двоюрідної сестри київського митрополита Петра Могилы. Рано осиротівши (його батько загинув 1615 р., а мати померла 1619-го), хлопець виховувався в родині опікунів у католицькому оточенні, довчився у Львівській єзуїтській колегії та католицьких університетах Рима, Падуї і Болоньї, а в 1631 р. оголосив про свій перехід на католицький обряд (за легендою, Могилка перед смертю заповіла страшною материнською клятвою, аби Ярема не відрікався від віри предків, і це прокляття призвело до його передчасної смерті). Спадкоємцем неозорих володінь у Задніпров'ї, один із найбагатших нагнатів Речі Посполитої, Вишневецький-молодший належав до останньої генерації руських можновладців, котрі ще відчували за собою голос династичної крові й моральне право на владу над Руссю, водночас і розчиняючись у політичному світі Речі Посполитої, і претендуючи там на особливе становище пер-

140. Князь Ярема Вишневецький.
Портрет XVII ст.

шого серед рівних. Утім, справжнє ставлення князя Яреми до ідеалів Речі Посполитої колоритно ілюструється епізодом 1647 р., коли зачеплений на гідності задніпровський правитель оточив 4-тисячним надвірним військом святиню польського парламентаризму – Посольську Ізбу, готуючись рубати кожного, хто піде поперек його волі, «бодай і самого короля» (цей скандал вдалося залагодити тільки гарячковими зусиллями посередників).

Повстання «невдячної черні» розлютило Вишневецького (зазвичай у поняття «чернь» тут вкладують надто букввальний зміст, забуваючи, що з погляду бундючного князя до цієї категорії міг потрапити будь-хто). Вибух війни застав Яре-

му в Лубнах, однак уже невдовзі, переправившись через Дніпро в районі Любеча, він оголошує своє *stefo*:

Якщо Хмельницький та його гультяйство після знищення квартального війська й захоплення в полон гетьманів добується своїх вимог і заманяться при давніх волюностях – я в такій вітчані волю не жини. Бо ж і справа нам краще смертя, ніж над нами запанує поганство й гультяйство.

Кривавий каральний марш 6-тисячної армії Вишневецького, стежачою «вниного й невжешого», як писали очевидці, проліг через Овруч, Житомир, Котельно, Бердичів, Костянтинів Збараж до Чолганського Кам'я, де збиралося коронне військо. Цей похід обірвав і без того тонку нитку порозуміння в мирних переговорах. Князь уважав себе месником за жорстокий терор над поляками і євреями, який після корсунської перемоги вихлюпнувся в страхітливих формах славянської війни, про що детальніше піде мова далі. Однак хроніка кривавих жнив червня – липня 1648 р. настільки облутана перекресненими гаслами помсти, що напевно можна в ній знайти зравого й викривача. Ураган сліпої неважкості темного простолоду вшав на голови католицького духівництва, шляхти та сарга-орендарів, а вихований у трьох європейських університетах добрий християнин і зразковий лідер Ярема відповів на нього такими ж беззастановними розправами. Водночас і поруч із ним, та випереджаючи, то відстаючи, справляв криваву трізну «вождь шаленого плебсу» (як його називають польські джерела), козацький полковник Максим Кривоніс. Саме він, доки відпочивало Військо Запорозьке, у червні й липні рейдував по Брацлавщині й Поділлям, захоплюючи міста та містечка й винищуючи іншоюїрне населення. Сумну рівнобартісність «права» обох месників – шляхет-

ського й козацького – влучно інтерпретував Хмельницький: на жадання урядових комісарів видати для належної кари Кривомоса гетьман відповів: «Взаїм на Вишневецького».

У вересні 1648 р. коронне й козацьке військо вирушили назустріч одне одному. Коронна армія рухалася переобтяжена обозом: кількість возів сягала 100 тис., бо, легковажачи майбутньою битвою, шляхта, як писав один із очевидців, «внбралася на війну, немов на весілля». Козаки мали чисельну перевагу, їх було 30–70 тис., а дещо пізніше до них приєдналася і татарська кіннота. Протиники зійшлася біля с. Пнявці поблизу Старокостянтинова [нині Пнявка Хмельницької обл.], і 23 вересня на невисокій багнистій рівнині обабіч р. Ікви, де задалегідь укріпилися Богдан Хмельницький, почався вирішальний бій. Козакам вдалося загнати піхоту протиника на вузьку греблю й фактично винищити її, водночас зав'язуючи бій з розрізненими загонами кінноти, котра діяла безладно й неузгоджено. Військова рада, що її прямо на конях скликав князь Владислав-Домінік Заславський, вирішила відступати під прикриттям табору з возів, однак планованого порядку втримати не вдалося, бо серед воків розпалася паніка на звістку про нібито наближення ще однієї армії татар. Тоді вирішено було покинути табір і рятуватися верхи. Першими це зробили самі регіментарі, а далі, як оповідає очевидець,

військо, побачивши, що немає вождів, кинуло на землю зброю, панцирі, списи, і все пішло врозтіч.

Александр Консцпольський тікав, перерядягнувшись у селянську одягу, а Заславський навіть загубив по дорозі гетьманську булаву. На ранок порожній табір став здобичкою козаків: їм дісталася понад 90 гармат, запаси пороху й зброї, коні загальму ж вартість спорядження та іншого май-

на оцінювали на колосальну як на ті часи суму – від 7 до 10 млн. золотих. Пикавезька втеча, ставши ганебною й безприкладною сторінкою у військовій історії Речі Посполитої, одночасно відкрила козацько-татарській армії дорогу на захід.

Похід на Галичину мав характер демонстрації сили. Головна армія, до якої приєднався спадкоємець кримського престолу, ханів брат Крим-Герей, через Базалію, Збараж, Тернопіль, Зборів і Галичини попрямувала до Львова і на початку жовтня 1648 р. вже атакувала його передмістя. Облога тривала три тижні, аж врешті, узявши з городян контрибуцію в сумі понад 200 тис. дукатів, тобто 1,2 млн. золотих, Хмельницький рушив далі – на Замостя. За спиною його далі вирувала сапа селянська війна, породжуючи десятки повстанських ватаг на Волині, в Галичині й на Покутті, які руйнували шляхетські двори, розливаючи хаос і анархію.

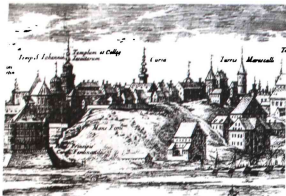
Захоплення Замостя відкрило би повстанцям шлях на Варшаву, тому в столиці почали обговорювати питання про складання посполитого рушення, тимчасовим командувачем якого сейм призначив князя Ярему Вишневецького. У вирішальну фазу зайшла й боротьба між прибічниками двох претендентів на досі порожній престол – Яна Казимира і Карла Фердинанда, братів покійного Владислава IV. Не останню роль зіграло і втручання Богдана Хмельницького, який оголосив підтримку кандидатурі Яна Казимира (декто з істориків припускає, що на позицію гетьмана вплинули секретні гарантії, які надав йому корольович).

Доки впродовж листопада тривала облога Замостя і велися переговори з городянами про викуп та проходня вибори нового короля (17 листопада 1648 р. ним став Ян Казимир), козацьке військо почало потроху танути. Відразу після Львова повернувшись додому татари Крим-Герей. Залишила війською й частина повстанців, удо-

141. Козацька кіннота під Львовом. Фрагмент гравюри середини XVII ст.

волявившись захопленою здобичтю, а решта потерпала від втоми й холоду. Розпочався епідемія та голод, посилений ворожістю місцевого польського населення. За цих умов продовження війни ставало безперспективним, і поміркова група старшини висловилися за переговори з новообраним королем. Відтак до Варшави рушило козацьке посольство, пропонуючи мир на умовах, що передбачали: амністію повстанцям; встановлення 12-тисячного реєстру; відновлення козацького самоврядування; надання права вільного виходу в море; усунення з території козацької юрисдикції каварцного війська; визначення гетьманові Війська Запорозького «під булаву» одного зі старостів Наддніпрянщини. Після попередніх переговорів із секретарем Яна Казимира Миколаєм Смаровським, що перебув до козацького табору, Хмельницький 23–24 листопада 1648 р. завернув свої полки додо-

142. Панорама Варшави.
Гравюра з мапию 1636 р.

му. Такий перебіг подій переконливо засвідчує, що в уяві гетьмана мета війни, як і давніше, зводилася до розв'язання козацької проблеми в межах Речі Посполитої.

На другий день нового 1649 р. (за новим стилем) Хмельницький тріумфально в'їжджав до Києва. Вінто зустрічав тисячі патрархів асоду, дзвони церков, гарматні постріли на замку. Церемонією було передбачено в'їзд гетьмана через Золоті ворота, де с пуделі Києво-Могилянської колегії провітали його деклараціями, вказували, як уже згадувалося, «Мойтеся, спийтеalem, освободителемі вислоавтелемі з авдської неволі». Тут же чекали на гетьмана круа динський патріарх Паїсій і київський интронізант Сильвестр Косів, які везли його до міста, погладивши на сани воруз із собою. Кілька днів шотому патріарх у Сабіфійському соборі відпустив Хмельницькому всі сповістатні й

майбутні гріхи (відпущення майбутніх гріхів виявляється одним з елементів коронаційної процедури, що надає несподіваного підтексту даній церемонії) і від гарматні залли благовісники на війну вч льяками». В розгаданні сценарію цієї зустрічі, особливо проведення козацького гетьмана юнід Золотими ворітами, тобто дорозкою володарів княжої Русі, лежить, як здається, відповідь на запитання — у чийій голові «козацький автономізм» уперше перетворився на ідею унсламлення козацької України від Речі Посполитої. Сам Богдан чи високі православні ієрархи обставили цей тріумфальний в'їзд саме так? І чи не він став тією невольничою маткою, яка історія на крутому віражі минає свій стрімкий лет?

Переговори, започатковані від Замостя, продовжилися в актому 1649 р. у

Передом. Проте переможна війна, що розпочалася в Варшаві, покладала перед собою важче не тільки військово-політичні, а й політичні, економічні та культурні виклики для Речі Посполитої, які не могли бути вирішені лише військовими методами.

Правда є, що в кожній з цих війн не було, але це був великий дах, що ніколи не давав відпочинку, і завжди був рухливий. Я вже говорю, що це не тільки не дає, а дає думку, що це дає. Вибір є, але навіть якщо це не дає, це не дає, а це раніше в кожній з цих війн, і в кожній, то вони вимагають та іншу думку про воєнну...

Україні в цих війнах, яких у цей час було більше дві, Хмельницький радив, щоб захитів третю і з цим самим задумом, бо Адамська війна закінчилася в Рухі панування... Проте Рухі не вимагають та інше:

Важко мені там розпорядитися, мій Рухі, в якій паном і воєводами є всі війни; дає мені те й інше... та й воєводами мені шобай.

У дебатові із своїми арами, що ретельно розглядали у шкільному університеті, бачимо також територіальну трансформацію політиці гетьмана. «Козацький автономізм», який іще не відступив живим його думку, набув цілком інших політичних обрисів, перемістившись від традиційної козацької території – Наддніпрянщини на чужі Русь до Азії, Хамі і Галаті.

Даремно гоміла університету Адам Кисіль територіальне вимовляв Богдан Хмельницький не швидко і не чиниш – Речі Посполитої – та гуртом прелюстяті жасіріним; марно переконував, що небезпечно втягати у війну пристолок, бо ж самим Богом встановлено, аби жасіріни одили, а козаки вимагали. Незагнутими залишилися й нагадування про вірність королю, якого сам гетьман обрав собі за воєводу. Переговори завершилися вільно лише тимчасовим перемир'ям «до травня, тобто до жасіні, коли змогу стануть можливими кіпш

141. Адам Кисіль.
Гоміла університетського портрета

перезада. Пограбитим же жасі, перемирних територій на шкідні Бухаринської Гам'янци-Подільської, на західі межиріччя річок Сялуї та Гарині, на півночі – р. Пруш'яти.

Детрамувати ж перемир'я вимагало в якійсь обставині територіям. У лютому 1649 р. утворилася *берестська* чи *протекторатний* Бар на Поділлі, у березні 1649 р. утворилася локальний суверенізм міжодіалу річок Сялуї та Мурафи, а наприкінці травня королівські війська вступили на польський бік Гарині. Водночас в Україні перебували татарські загони, а згодом відійшли з 40-ти вільних свідани сам хан Іслам-Герей III. Під булавкою Хмельницького було зібрано Шляхецьких польків загальною чисельністю більше 30–50 тис. воїнів (цифри в 300, а то й 400 тис., не раз згадувані в

старій історіографії, є витвором перебільшеної фантазії сучасників). Окрім 40–50 тис. козаків-професіоналів, сюди належала й маса добровольців – ніщан та селян. Про цю частину козацького війська Літопис Самовидає, скептично по-всичуючи ентузіазм простолуду жадо-бою військової здобичі, писав:

Так усе, що живо, подивалося в козацтво, як задоволю знайшов в яком селі такого чоловіка, якого не мів або само, або син до воиска йти ... навіть где в городях были й права магдебургскіє н присягли бурмистрове, н райци свої урядя покладал, н бороди голыли, н до того войска йшли...

Коронна армія за чисельністю була незрівнянно меншою, сягаючи 15 тис. жовірів. Тож коли наприкінці червня 1649 р. козацько-татарські сили почали наблизитися до Старокостянтинова, загони реґіментаря Адама Фірлея та з'єднані з ними магнатыські коронні спішно відступили під захист Збарзької фортеці, укріпившись табором позад її мурами. Кілька штурмів, у яких Хмельницький вклав на професійних воївків щойно змобілізованих добровольців, оберігавши добірні козацькі полки, скінчилися невдачею. Відтак під прикриттям щільного гарматного вогню нападення почали сипати вали довкола табору Фірлея і окупувати його глибшими ровами, аби заблокувати армію протавника. Так з 10 липня 1649 р. почалася місячна облога голодного війська у Збаржі [нині райцентр Тернопільської обл.]. Її героєм з коронного боку став князь Ярема Вишневецький, який узяв на себе фактичне керівництво обороною і зумів під шквалом обстрілу й штурмів захистити фортецю, а з українського – полковник Станіслав Мрозовицький, що загинув тут же в одному з боїв і під ім'ямем Морозенка був оспіваний у одній із найпоетичніших пісень-дум козацько-героїчного циклу («Ой Морозе-Морозенку,

преславний козаце, за тобою, Морозенку, вся Вкраїна плаче»).

Доки тривала облога, київській полковник Станіслав (Михайло) Кричевський на чолі Київського, Чорнобильського та Овруцького полків перекрив підхід в Україну литовському гетьманові Янушу Радзивілу, прийнявши бої в районі Блоруського Лоова на правому березі Дніпра (де й сам був смертельно поранений). Інша частина козацько-татарської армії на чолі з Хмельницьким та Ісламом-Гереем III на початку серпня рушила навперейми 15–20-тисячному війську, яке вів на допомогу обложеним сам король Ян Казимир. Маючи інформацію про маршрут його просування, гетьман удаштував засідку біля переправи через р. Стрипу поблизу м. Зборова [нині райцентр Тернопільської обл.] й 13 серпня 1649 р. в момент форсування за умовленням сигналом завдав раптового удару по авангарду й тилу королівської армії. Кровопролитний бій на переправі біограф Іслама-Гереея III Хаджі Мехмед Сеней зі східною барвистістю описує так:

Саме цього дня почався такий завеликий бій, що від часу пророка Адама не траплялося такої війни. ...Блакка гострина шибель від колудия до вгочора переповнювали чашу небес, а пил з-під копит [мусульманських коней] покряв небесне склепіння мороком.

(Переклад Фергана Туракан.)

Коронна армія втратила до 7 тис. убитими й пораненими, а сам король опинився у пастці: його табір зі спішно наспаненими валами та ровами кільцем оточували зусібіч козаки й татари. Ввечері сенатори пропонували таємно вивести Яна Казимира з облоги, однак той навадрів відмовився. Навшпак, демонструючи незбняку мужність, він під обстрілом ходив по табору й підбадьорював воївків. Тоді виник інший план: за спиною Хмельницького розпочати переговори з ханом, граючи на чут-

ливій струні кримської політики – не за-
середжувати надмірної потуги в руках жод-
ної зі сторін, підтримуючи перманентний
стан війни «між гаурами», яка приноси-
ла Криму прибуток. Тож 16 серпня між
ханським візирем Сефером Газі-агою та
канцлером Єжи Осолінським розпочали-
ся офіційні переговори без участі коза-
цької сторони. І хоча від виног критиків,
як писав Осолінський, у нього «відібрало
мову й у голові запаморочилося», однак
вирішити не було з чого. Згідно з досяг-
нутою домовленістю, Річ Посполита зобов'язувалася до сплати щорічних упомин-
ків «дворові Чингізидів», себто ханові,
когоджувалася на випас татарської худоби в нейтральній смузі над річками Інгулом та Великою Виссю, а окрім того, мусила виплатити 200 тис. золотих відступного за повернення кінноти до Криму без ясеру і ще додатково 200 тис. – на викуп армії, обложеної в Збаражжі. Ханський візир, який від переговорів, торкнувся й козацького питання, зажадавши від уряду визнати 40-тисячний реєстр Війська Запорозького.

Загроза перетворення хана із союзника на могутнього ворога змусила Богдана Хмельницького слідом за татарськими послами спорядити до табору Яна Казимира й своє посольство, запропонувавши вироблені напередодні власні 17 переговорних статей. «Козацькі пункти» цього разу окреслювали набагато ширшу територію автономії – три воєводства (Київське, Брацлавське й Чернігівське) і східні райони Волині та Поділля до р. Случ. Тутешні адміністративні уряди мали надаватися лише руській шляхті православного обряду, а всі сарєї та сзуїти мусили виселитися. Рівночасно посла вимагали змістити шляхту, що брала участь у військових діях проти коронної армії, а також селян і міщан, причетних до повстанських виступів. Знайшлося місце в угоді й для релігійного питання: на козацькій території

Ян Казимир Ваза. Гравюра 1649 р.
Литовська Річчя Велика, Польська Маза Діас
Литовська Річчя Велика, Польська Маза Діас
Литовська Річчя Велика, Польська Маза Діас
Литовська Річчя Велика, Польська Маза Діас
Литовська Річчя Велика, Польська Маза Діас

144. Ян Казимир Ваза. Гравюра 1649 р.

мала бути скасована Унійна Церква, а православний митрополит і двоє владик – отримати місце в сенаті нарівні з католицькими ієрархами.

Надвечір 19 серпня 1649 р. перед Єжи Осолінським та Адамом Киселем Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди, а наступного дня в супроводі старшинського почту в'їхав на білому коні до королівського табору, де його прийняв Ян Казимир. Свідки оповідають, що гетьман вийгладив похмуро, але тримався з гідністю. У ніч на 23 серпня було знято, нарешті, й облогу Збаражжі. За кілька днів коронне військо вирушило на захід, а козацьке – у напрямі Києва. Завернули додому й татари, вибарачки по дорозі, всупереч домовленостям, платню живим товаром за участь у війні. Траплялося, що ясер брали навіть на очах козацьких

полковників, безпорадних на це акто. Так сформувалася Зборівська кампанія 1649 року.

* * *

Зборівський договір, вигідний для козацької еретики, повернув назад у підданство селянську масу, яка проливалася нарівні з козаками кров у бою і нині теж уважала себе вільною. Втім, її інтереси під час мирних переговорів до уваги ніхто й не брав, а перяславський полковник Петро Головацький, колишній драгун, прямино говорив селянам, котрі перебували в козацькій армії під Зборовом, що їм уже «годи воювати з панями, пора йти гречку сіяти». Козацька верхівка, вперше зіткнувшись із селянськими питаннями, опинилася у двозначному становищі. І хоча повернення шляхти до своїх маєтків, обумовлене в угоді, супроводжувалося нагадуванням Хмельницького, аби власники поводилися зі своїми підданими «скромно», це навіряд чи могло зарадити неминучим конфліктам. Уже на початку жовтня 1649 р. Адам Кисіль в одному з листів сповіщає: «Плебс замешеться в купах, не впускає панів до дому».

У безпосередньому зв'язку з селянською стояла й проблема укладання козацького реєстру. Визначена угодою 40-тисячна квота навіть наближено не відповідала реальній чисельності козацтва та покоченого простолоуду, а тим часом усіх не вписаних до реєстру Зборівський договір автоматично обертав на підданих. Тож перші звістки про збройний опір реєструванню надходять уже з вересня 1649 р., тобто з часу, коли поширилася сама тільки чутка про цей пункт угод. Складання реєстру розтяглося на кілька місяців, просувалося із великими складнощами. Зокрема, в грудні 1649 р. частина козаків, що до нього не потрапила, підступила під Чигирин – резиденцію гетьмана, погрожуючи йому розпорою. У січні на бік

випищників стало кілька полковників, у лютому на Запорозькій Січі спалахнула повстання козацької голоти, очоленої Худолієм, а в Калінінку – антигетьманський заколот покочаних міщан.

Так само непросто посувалося затвердження Зборівського договору сеймом, де розгорнулися гострі дебати між прибічниками поміркованої та войовничої позицій. Зокрема, завів у повітрі пункт із вимогою скасувати церковну унію й не було зрафіковано статті, яка забезпечувала постійне місце в сенаті для київського православної митрополита та двох владик. Наприкінці літа 1650 р., коли коронний гетьман Миколай Потоцький, повернувшись із татарського полону, закликав воювати, аж доки вся земля не потервоніє від козацької крові, прихильники силової політики отримали перевагу. Відтак уже наприкінці 1650 р. пограничні військові сутички набули характеру відвертого готування до майбутньої війни, а грудневий сейм, узгодивши довести чисельність коронного війська до 36, а литовського до 15 тис., водночас оголосив на наступний 1651 р. поспонате рушення, тобто загальну мобілізацію шляхти.

У квітні 1651 р. що армію було сконцентровано поблизу м. Сокала, на межі Галичини й Волині. Богдан Хмельницький, завершивши зі свого боку мобілізацію, у другій половині травня перекинув козацьке військо в район Збаража, очікуючи підходу татарської кінноти. Напередодні бойової чисельність коронних і козацьких сил була більше-менш однаковою. Під булавою Хмельницького перебувало близько 100 тис. чоловік, у тому числі «доброго війська» – тобто професійних козаків – до 40–50 тис., решта – селяни та міщани. Соколицька татарська кіннота, яку привів особисто хан Іслам-Герей III, нараховувала від 30 до 40 тис. вершинків. Коронні сили мали близько 40 тис. воєнків регулярної армії, стільки ж жовнірів із надвірних загонів

та до 40 (за іншими даними, 60–80) тис. шляхтичів посвоєного рушення. Дехто з істориків уважає ці цифри завищеними, обраховуючи козацько-татарську армію у 100, а коронну у 60–70 тис. чоловік (сучасники, схильні до перебільшень, писали, що в битві зійшлося 400 тис. воєнів). Так чи інакше, але обидва велетенські війська готувалися до зіткнення, яке стало однією з наймасштабніших і найкривавіших битв в Європі XVII століття.

Армії було стягнуто на низину в околицях м. Берестечка [нині райцентр Волинської обл.], що починалася від р. Стиру, обрамовуючись з одного боку болотами, а з другого лісом. Сам же бойовий стрій, у якому точилася операція, розтягся на 7–8 км. Перший день бою, 28 червня 1651 р., не дав переваги жодній зі сторін. На другий день шалюча терезів ніби почала схилитися на користь козацько-татарського війська. На третій день поле битви зранку вкривав такий густий туман, що сутячки поновлялися лише пополудні, коли кіннота князя Яреми Вишневецького під звуки сурм і барабанів пішла в атаку, а до неї негайно приєдналася інші полки. Обидві сторони билися з відчайдушною відвагою; як ововідав очевидець,

Усе було у вогні, не було нічого чути,
лише гук ... з ручної стрільби й гарнат,
так що ми вже думали, що звади живим
війсто не повернеться.

Найманий німецькій піхоті вдалося, потіснивши козацькі ряди, прорватися до вагорба зі ставка хана, і кілька ядер ушало поблизу ханського намету. Вибухом нібито був поранений у ногу сам Іслам-Герей, загинув його брат, калга Крим-Герей, і отримав тяжку рану Тугай-бей. Налякані татари почали втікати. Богдан Хмельницький із кількома старшинами кинувся наперейми, аби завернути їх. Після гострої розмови, що відбулася між ним і ханом, той буцімто наказав повернути на-

145. Іслам-Герей ІІІ. Гравюра середнин XVII ст.

145. Іслам-Герей III. Гравюра середнин XVII ст.

зад, однак тут уже збунтувалися муран, відмовляючись вступати в бій: моваля, їхні коні мокрі, перетомлені й голодні, а ніж – байрам, коли мусульманам узагалі воювати заборонено. Найгіршим же стало те, що Іслам-Герей, відступаючи, силоміць анів із собою гетьмана, позбавивши козацьке військо генерального командування (згодом кружляла чуток, що хан вів подвійну гру, нібито навіть пообіцявши королю вдатися Хмельницького).

Знаючи поразку, козацька армія відступила до р. Плявішків, притоки Стиру, де тлі прикринали болото й хащі. Учені козаки під залвою вирили окопи й насплали земляні укріплення, що перетворювало табір на своєрідну фортецю, яку можна було здобути лише облогою. Від 1 по 10 липня обложені успішно відбивали штурми й навіть самі здійснювали бойові вилазки, проте становище в таборі не було добрим. Давалися ознаки незгоди між старшиною,

146. Берестецька битва 1651 р.
Гравюра
середина XVII ст.

не стримувані твердою рукою гетьмана. Бракувало питної води. Наростали тертя між селянами й козаками (археологічні розкопки табору показують, що підрозділи одних і других навіть тут трималися нарізно). Обложені спробували зав'язати мирні переговори з королем, але вони не принесли успіху, а ультиматум про беззастережну капітуляцію був неприйнятним. Тож виник план вирватися з оточення, навітьши переправу через болота й Палашівку.

Каленіцький полковник Іван Богун, який перейняв на себе функції наказного гетьмана, уночі з 9 на 10 липня 1651 р. почав алаштувати переправу, вимощуючи її возами, наметами, сідлами, кожухами, військовим спорядженням. Проте коли селянська частина війська довідалася про початок операції (а Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби забезпечити збройне прикриття прориву), обложених охопила паніка: вони були впевнені, що старшина з козаками нависше покладає їх у пастку, відволікаючи противника. Юрми людей кинулися до переправ, топчачи одне одного, а разом і наведені з таким зусиллям мости. У цьому хаосі Богуну вдалося вивести без утрат лише 20-тисячний загін кінноти й урятувати частину ар-

тилерії. Впродовж одного лише дня, 10 липня, у боях та паніці загинуло до 8 тис. чоловік, аж, як сповідаван очевидці, «вода від їхньої крові зачервонілася». Повністю було винищено й козацький ар'єргар, що прикривав відступ. Саме з ним пов'язаний легендарний епізод Берестецької битви, коли близько 300 козаків стримували кількогодінну облогу одного з острівців на переправі. На пропозицію дарувати їм життя, якщо складуть зброю, смертники демонстративно повнутрушували у воду гроші з гаманця і боронилися далі. Мужність останнього з них, котрий, як писали свідки, «сам протидівав усім польській армії», отримавши 14 ран, вразила Яна Казимира. Король запропонував герою помилування, однак той гордо відповів, що про життя вже не дбає і хоче померти як воїн. До рук жовнірів, які надовечір зайняли табір, потрапило 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких корогів, гетьманська булава й печатка, документи канцелярії Богдана Хмельницького та його скарбниці з 30 тис. талерів.

У замішанні під час узяття табору загинув також коринфський митрополит Йосафат, який привіз у дарунок гетьманові меч, освячений на Гробі Господнім. Митру й оддобену коштовностями Єван-

гелію, що належали покійному, король разом із козацькими коротгвами власноручно поклав на вістар чудотворної «грецької» ікони Холмської Богородиці. Цю ікону зберігали у спеціальному наметі в ставці короля, шановуючи як небесну опікунку коронного війська. Як нап'яше один із учасників битви, перемогу було здобуто

за підтримки Найсвятішої Діви, чий чудотворний образ, узятий із Холма, з монастиря отців василіян-уніятів, мав при собі король.

* * *

Розгром козацького війська під Берестечком став тією останньою краплею, що переповнила чашу взаємних порухунків. Доги повстання ще точилося як громадянська війна всередині Речі Посполитої; після Берестецької битви воно остаточно переростає на польсько-українську війну. Марш коронної армії від Берестечка на південь і одночасний похід литовських загонів під командуванням Януша Радзивіла у бік Києва супроводжували безперестанні партизанські анаклази населення. Жовіри харчувалися тільки смаженим зерном, яке самі збирали на полях; у таборях забивали та їли власних коней і навіть падали, а невдовзі почалася епідемія та масове дезертирство. Зокрема, саме тоді, в таборі під Паволоччю, прохоріраши сім днів, на 37-му році життя помер від дизентерії шляхетський герой, князь Ярема Вишневецький. Як писав один з учасників цього важкого походу,

тепер ми оточені ворогом зідусім – спереду, з боків і ззаду. Селени за нами ности і переправи руйнують, погрожуючи нам: «Якби ви й скоїли втекти, то не втечете».

Богдан Хмельницький, своєю чергою, уже 17 липня 1651 р. розіслав із Білої Церкви наказ правобережним полковникам

«не відкладаючи ані на тиждень» прибувати до його ставки з усіма полками. Тут же, у Білій Церкві, заклали сильний військовий табір, про який коронний гетьман Миколай Потоцький невдовзі напише королю: «Здобути їхній табір неможливо». На другу половину серпня під Булавою Хмельницького сконцентрувалося близько 25 тис. козаків і 6 тис. вогайців, приведених Карач-беєм, а на лівому березі Дніпра навпроти Києва, здобутого Янушем Радзивілом, стояло два полки чисельністю до 4 тис. осіб. Несподівана ніч відродженого після розгрому козацького війська, а рівночасно голод, епідемія та втома з'єднаної польсько-литовської армії принусли переможців відкинути мову ультиматумів і перейти до погодження взаємних поступок. За таких обставин розпочалося спершу перемир'я, а 10 вересня 1651 р. – і самі переговори.

Перемир'я комісія, очолена з коронного боку Адамом Киселем, а з козацького Іваном Виговським, засідала у Білій Церкві з 15 по 28 вересня під акомпанемент подій далеко не мирних. Серед рядових козаків поширилася чулка, нібито старшина наміряється зрадити їх, «передати їх ляхам». Тож близько 10 тис. заволоктих разом із татарами Карач-бей оточили Білоцерківський замок, у якому йшли перемовини, і почали готуватися до штурму. І хоча Хмельницькому вдалося придушити заколот, стративши 13 ватажків і двох полковників, однак ситуація досягла максимальної напруженості й обидва війська було приведено в бойову готовність. За таких умов королівським комісарам довелося піти на ще більш поступки, ніж планувалося. Згідно з Білоцерківською угодою, козацький реєстр мав бути скорочений до 20 тис., а юрисдикція Війська Запорозького обмежувалася Київським воєводствою (Брацлавське й Чернігівське поверталися у підпорядкування коронної адміністрації). Гетьман також

зобов'язувався розірвати спілку з татарами й надалі не провадити закордонних зносин.

Утім, мирна Білоцерківська угода залишилася тільки паперовою пам'яткою перипетій війни, бо зібраний навесні 1652 р. сейм її не ратифікував – цього разу не з прихильних міркувань, а тому, що вперше в історії річпосполитського парламентаризму був зрваний одним зі шляхтичів, який наклав вето на проєкт сеймової ухвали. Україною тим часом котлилися чутки про скорочення реєстру. Як писала з власною їй образністю Олександра Єфименко,

довкола сторін, що домовлялися, верувало таке море ненависті, озлоблення й недовіри, що безглуздо було б повірити у можливість приборкати цю дикку стихію договором; ніхто й не вірав.

Згадане незатвердження угоди розв'язувало руки Богданові Хмельницькому, який у квітні 1652 р. озлобив старшину про готування до нової війни. Формальним приводом для початку бойових дій став вихід гетьманіча Тимоша на чолі козацько-татарського загону в Молдову (про молдавську дипломатію Хмельницького детальніше йтиметься далі). Напереріз йому було послано армію під командуванням польного гетьмана Мартіна Каліновського. Військо Каліновського, що складалося з 12 тис. гусарської кінноти та 8 тис. піхоти, стало табором між горою Батіг над р. Бутом і містечком Ладимон (нині райцентр Вінницької обл.), чекаючи на підкріплення. Позидії були розташовані й укріплені, недбало: шведкого нападу не очікували, й раптова поява противника стала повною несподіванкою. До вечора 1 червня 1652 р. козаки й татарська кіннота оточили табір, а другого дня розпочали штурм. Коли їхня перевага стала очевидною, гусарі вирішили відступити до річки й вярватися вкляв, залишаючи напризволя-

ще піхоту. Каліновський з оголеною шаблею кинувся їм навперейми. А тим часом від гарматного пострілу загорілася вози з сіном – вогонь охопив намети, зникла паніка, під час якої козаки й татари остаточно прорвали оборону. До вечора у бою полягло близько 8 тис. коронних воєнів і було вивчено половину знаменитої шляхетської гусарії; загинув гетьман і багато інших воєначальників, іще більше потрапило в полон до татар. Так було зябучою кривавою реванш за Берестечко.

Проте батізький розгром не охолодив запалу бойовничої групи сенаторів. Сейм, що зібрався невдовзі після катастрофи, відкликав пропозицію Богдана Хмельницького про поновлення Зборівських статей. Девіз «яструбів» у вустах канцлера Анджея Лециньського звучав так:

Сідз або противники силі бунтівника останні сили, або вклати на пограбування нас самих і наших дітей, а третнього виходу немає.

До кінця 1652 р. було створено 68 нових кінних корогів, а загальну чисельність коронного війська доведено до 34 тисяч. Пробний наступ нової кампанії розпочали в березні 1653 р. загони коронного обозного Стефана Чарнецького, які вихором пройшли Брацлавщину, керуючись гаслом свого начальника: «Не залишати русни й на розпід!» З липня 1653 р. поблизу Львова почали зосереджуватися основні сили під проводом самого короля, а переговори, кілька разів пропонувані Хмельницьким, уряд демонстративно відкинув.

На початку жовтня 1653 р., після кількох маневрових переміщень, коронна армія отаборилася під містечком Жванцем над р. Дністер навпроти Хотини (нині Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) Під чисельність сягла 40 тис.; приблизно таким було й козацьке військо, яке разом із татарами блокувало жванецький табір, розгромивши підкріплен-

ня, що туди поспішали. Почалася затяжна облога, в якій обидві армії однаково терпіли від голоду, голоду й нестачі фуражу; для обох буденним явищем стало дезертирство. Богдан Хмельницький, аби залобити йому, навіть дозволив татарам брати в асир козаків, що без дозволу залишають табір, а серед обложених наприкінці листопада спалахнув заколот піхоти, частина якої з боями покинула позиції. Сила для вирішальної битви не вистачало у жодній зі сторін, і тоді Ісмаїл-Герей III, як і під Зборовом, узяв на себе роль посередника, не зацікавленого у надмірному піднесенні будь-кого з протиників. Відтак, розпочалися переговори, на яких хан вимагав поновлення Зборівського договору, сплати «упоминків» і дозволу вибрати асир на території Польського королівства аж до р. Вісли. Саме на цих пунктах після тривалих дебатів 17 грудня 1653 р. було досягнуто домовленості.

Переговори між кримчакми та Яном Казимиром виглядали дивно: по-перше, вони завершилися усім погодженням, а не формальною письмовою угодою; по-друге, не відбулося навіть перемірної зустрічі коронованих осіб, хоча й хан і король були присутні на позиціях. Окрім того, королівські комісари не наполягали на присязі козаків, а сам Хмельницький усунувся в тінь, виставивши замість себе полковників-статистів. Проте ця двозначна ситуація задовольняла всі три сторони. Татари досягли рівноваги сил виснажених сусідів, отримавши ще й величезну суму «упоминків» та вигоди від асиру. Коронна верхівка тішилася ілюзією, бачимо Зборівська угода залишалася невідтвердженою. Не менш складні розрахунки були і в грі Богдана Хмельницького, який робив ставку вже на третю сторону: 11 жовтня 1653 р. Земський собор Московського царства ухвалив прийняти Військо Запорозьке з «городами их и землями» під

«государя високою рукою». Так козацька проблема після кривавої шестилітньої війни вихлюпнулася за рамки внутрішніх незгод Речі Посполитої.

Жахи війни

Базальною істинною є те, що кожна війна, поза високими мотивами, в ім'я яких її ведуть, привносить незчисленні страждання, смерть, спустошення і жорстокій автоматизм у винищенні людською подібних до себе. Не стала винятком із цього печального правила й козацька революція. Як і всякий грандіозний катаклізм, в уяві нащадків вона асоціюється з полями битв, стрімким летом коней в атаці, різьбленими ликами вождів, дізнаннями героїв. Знецінене життя тисяч непомітних людей – не героїв, а жертв війни – не потрапляє до поля нашого зору. Та якщо ми, предкаючи до тих часів, маємо на меті пізнати минуле, а не тільки візнати в ньому звичний образ, мусимо наповнитися співчуттям і до їхніх дол.

Проникливий діячоз тому, що спалахнуло як чергове для Речі Посполитої козацьке повстання, поставив уже наприкінці травня 1648 р. Адам Кисіль у листі до короля: починається «жаканва селянська війна». За два-три тяжкі після Корсунської битви Україну охопила буря, що вирувала вже поза контролем та, мабуть, і поза бажанням Богдана Хмельницького. Звістка про козацькі перемоги під Жовтими Водами й Корсунем стала іскрою, що впала на бочку сухого пороку, викликавши дотн не бачений вибух активності простоліуду. В ньому змішались докупн затятий соціальний антагонізм і сп'яніння від беззавлада, віковий потяг до «життя без пана» й жаждоба помсти за старі кривди. Леда не кожний селянин миттєво перетворювався на воєка – ворога старих порядків, що персоналізувалися в «алхах» (під якими розумі-

ли й українське панів) та «срєз-орєндарєх, з шал юрєб, як завжди, знімає табу на вбивноє. Наввєк, прочитавши «руськєй отчєнає», належало «змішати ворожу кров у полі з жєвтим піском» (самє так мовиться у кількох думках про Хмельниччину). Громади сіл і містечок ставали збройними ватагами, з них формувалися більшє загони й висувалися найєнергійніші «старєшкє», які оголошували їх «козацькєми». Самовидець у своєму літописі наливє про це так: «Усе, що живо, піднялося в козацтво».

На лівому березі Дніпра, де простомод традиційно був найбільше перейнятий козацьким духом, великі повстанські загони вже на початку червня 1648 р. розгромили резиденцію князя Яреми Вишневецького в Лубнах, а протягом цього ж місяця здобули Борзну, Ніжин і Новоград-Сіверський. По Південній Київщині, Брацлавщині й Поділлі, випалюючи шляхетські садиби й плацдармові міста та містечка, смерчем покотилися загони Івана Галки, Олександрівка, Чуйка, Трифона з Бершаді, Неминявортчє, Кошка (Кушка), Степка та ін. У лівні – серпні селянсько-міщанські ватаги з'явилися на Волині й Поліссі, а наприкінці серпня – у Галичині й на Подутті, до осені 1648 р. завлаштували у вогненному кільці увесь український простір від Чернігово-Сіверщини до Карпат.

Звичною військовою одностєрєвою повстанськєй ватаг ставали створєні за козацьким воїрєдєм сотєми (що могла налічувати кількєсот осіб); там, де повставали було істотно більшє, на чолє висувалися «шолоковникє». Коли на околєсну заворушення територію перебувало Військо Запорозькє, селянсько-міщанські формування діяли з ним у порозумінні або й просто вихваляли до його складу (з чим невдовзі матимє клопіт гетьман, укладавочи козацькєй реєстр 1649 р.). Як писав Кисляк,

простолюди створєли другє й третє військє, надєгато більшє від військє

Хмельницькєго, і вже тоді не слабє вєзвєлися у підпорядкуванні Хмельницькєго, а Хмельницькєй став залежним від його велєчєзного розрєстання.

Руськєм терором, як видно з тогочасних свідчень полонєнкєх повстанців та зі скарг шляхтичів, кому пощастило врятуватися, була неканєсть. Шляхта твердила, що бути почалися «з невблаганної неканєстьє до католиків і полкєків»; «до католикєй вірє»; «до людєй шляхетськєго стану». Аналогічними є заявє самих в'язнів: вони вбивали з неканєстьє до неволи й не можуть стерпїти «польськєго панування»; вистєпали за криком «благочєстивєй Русї»; прагнули не залишити «жєдного людє на світї», бо, мовляв, «вїдєтєсьєр шєвєдєє вєзникє людєськє назад обернутєсьє, нїж лєдєк будуть над нами панувати». Варта уваги й обмовка в літописі Самовидця, назагла неприхвального до простолюду:

Была таєя вєголосєка до всєй України ... жє по змєстєню тоєй свєковолї з Хмельницькєм мїлє пановє Україну плацдармувати й болєшу частє осаджєвати людємє нїмєцєкємє й польськємє.

Згадка про чуття такого змісту перегується з фразою із привисуваного Хмельницькєму зазвєного універсалу, нїбито вьданого навєснї 1648 р.:

Полєкє за свєту жєту своєй полїтєкєй подалєє змєдєтє нашє лєдє самоуправнї і ставалєть над нами урядникємє не далє того, щоб законно урядувати над мїщанємєй й сєлькємє, а лєдє далє того, щоб утримати сяєлює в своїх руках мїєстє.

Каральний марш князя Яреми Вишневецькєго, який, перєсправившись із 6-тєсєчєкєм надїрєним військом із лівєго берєга Дніпра на Поліссє, у другий половинї червня 1648 р. руськєм замирєннєм Київщинєй й Брацлавщинєй, лєдє підїхнув у вєгєтьє хмєлу. Саджєвочи на палї, заставляючи мїєськєй плацї шибєнєцємє, рубачочи го-

лови й руки та виколоючи очі всім, кого лише зацікарили у співчутті до козаків, князь пройшов через міста Котельшко, Чограйше, Погребище, Вахнівку, Немирів та Примуки. Гаслом цього кривавого рейду було «вистинити винного й невинного», аби навести на простолода жах – чинне, чим, на думку Вишневецького, можна «приборкати мерзенну чернь». Однак дія наразилася на річку протидію. Зупинивши княже військо під м. Махнівкою (нині Вінницької обл.), селянсько-козацькі загони Максима Кривоноса почали тиснути Вишневецького назад, навальною добуваючи за підтримки тутешнього аюду міста Південної Волині: Вистрня, П'ятку, Чуднів, Чорторню, Полонне, Остріг, Межиріч, Старокостянтинів. Водночас окремі повстанські загони оволоділи практично всією територією між річками Случчо та Горинню, захопивши Заслав, Гошу, Рівне, Касвань, Оляку, а врешті разом із козаками Кривоноса – Крем'янець, Луцьк та Володимир. Це супроводжувалося повальним терором. Як писав Самовидаць,

усе забивали, не щадячи ні жон і дітей їх, шквотости розбивали, востали пламали, обвалювали, нсьондзов забивали, двори зає і замки плавачіє і двори жидовські пустошвали, не зоставляючи жадного цілого. Рідкий в той крові на тот час рух своїх не умотчал...

Нечувана різанина літа 1648 р. викресувала з обох сторін фанатичну готовність боротися до останньої межі. В уже згаданому загальному універсалі, що нібито видав Хмельницький, сказано:

А як дола нас повенно, то поладавно перед нами мерті тіла і трупи, дано не ставді (податки), а душу і кров наших начальників; не поладавно міст і нив, акиє дороти засталимо поладати.

«Селянська чернь виглядал найкраще плачучи, найгірше світоцькя», – повторював каретелі, а український простолода відповідал сповненою жорстокого сарказ-

му примовкою: «Шляхтич і жнд тільки печені добрі!». Епічним апотеозом ненависті звучить пісня про загибель полковника Данила Нечая, убитого трохи пізніше, в лютому 1651 р.: героєві відрубали голову, але й мертвий він погрожує аляхам:

Качасться Нечая голова по ринку,
Качасться і говорити: «Іде буду жати,
Як се була із аляхами, так і буду бити».

* * *

У кривавому поруху, що підсумував нагромаджене десятиліттями протистояння, особливо трагічною виявилася доля євреїв, розтрощених малочисним слабім селянською війни. Варто зауважити, що оприлюднений у ній антиюдейський фанатизм українського селянства виглядав дещо несподіваним: адже руські терени Речі Посполитої майже не захопила жвава антиєврейська настрої, яка в першій половині XVII ст. проявляла себе погороми у Відні, Бересті, Кракові, Любліні й Перемишлі та ритуальними процесами проти жоскверителів Святого Причастя у містах Малої Польщі – Ленціці, Сандомірі, Сельці, Сохачові, Божні, Краківі тощо, де купці та ремісники драгувала єврейська конкуренція. Проте раптової спалах юдофобії в охопленій повстанням Україні теж мав соціальну причину: причетність єврейської торговельно-посередницької маси до світу махців. Як уже зазначалося, магнати охоче заробляли на підприємствах грошовитих євреїв, передаючи їм право на збір податків у своїх володіннях, на різноманітні промисли та оренду кортон і маннів. Отож єврей-орендар ніби перемикав на себе напруту між власником та підданним, а релігійна нехоть – відчуття «християнського приниження» – додатково відштовхувала соціальною ворожість. Самовидаць, перераховуючи заповідні Русі кривам, напнє:

Дішнее пошанованье... жидищеві
спросному було, аніжєлі найліпшому
христьянщеві руськові.

Характерно, що автор тогочасної єврейської хроніки Натан Гановер вкладає в уста Хмельницькому подібну думку, буцімто висловлену напередодні повстання:

Мало того, що нас перетворили на
раба пана, але навіть племя, найпринижніше
серед усіх народів, панує над нами.

(Переклад з російського перекладу
Самуїла Борового.)

До соціальної та релігійної прички додавалася ще одна, зафіксована у джерелашчє спосередкованими натяками, отож чітко окреслєна її важче. Ще один – також апокрифічний, як і згадуваний вище – гетьманський універсал заклєкає «вїятїа, бурмистріа, райцїа та всїакох урядникїа грецької віри»:

Своїх панів та їхніх слуг, євреїв, вибавайте,
рубайте, винищуйте для чистоти
нашої землі, яку обцїаємо зробити
благословенною.

На містичну метафору землі, «очищеної» від невірних, що «розп'яли Бога» (яка вочевидь не належала Хмельницькому, що проводив прагматичну політику стосовно євреїв), натрапляємо вартє у віршах, котрі декламували студенти Києво-Могилянської колеґї, вітаючи в'їзд гетьмана до Києва на початку січня 1649 р.:

Честь Богу, хвала, навїки слава
Войску Дніпровому,
Жє з Божєй ласки затїнали лїшки
ку порту Віслянскому.
А род проклятий жидовський стїятїй,
чїста Україна...

Через кілька років про «очищення» благословенної країни згадає також архїєпископ Павло з Алепо, який 1654 р. перїжджав у почтї антиохійського патрїарха

Макарїа через Україну, прямуючи до Москви:

Що стосується породи жидів і вірмен,
то їх повністю винищав... Хмїль (хай
будє довгим його життєм), заволодавши
цїаки численними містами, винищав
у них повністю всі чужі народи, і тепер
цїа країна зайнята чїсто православними
козаками... О, який це благословенний
народ! І яка це благословенна країна!
Велике достоїнство її в тому, що в нїй
зовсїм немає ні одного чужого
іншої віри, а тільки чїсто православні,
вірні й набожні.

(Переклад з російського перекладу
Г. Муркоса.)

У розгадці символїки «очищеної землі», схоже, зостається оцїа третє – не соціальна чи релігійна, а ментальна – причина єврейських погромів. Найімовірніше, за уявленнями про «чїсту землю» стояло переконання, буцімто «скверна» кров невірних, стїкаючи з землі до пекла, «очищає» її саму. Принаймні, на таку думку нашоїх децє плїніша реплїка 1670-х років, адресована іншим «невірним» – туркам:

Дождь идет частый, скверна кров
поганских бащей
Дождям да истекает скоро
с земли нашей.
Недостойна тых псов кров,
дабы нам світла,
Праведно ест, бы псов кров
дождем во ад снисходила...

Можна припускати, що уявлення про «справедну» мету знищення євреїв – соціального ворога та релігійного опонента – знімало рівно убивства як такого, призвівши до масового терору.

Черезєк – лише 1648 р. увїйшов до пам'ятї євреїв Рєчї Посполитої як «Брама помсти», а 21 червня, день здобуття Немирова, й до нїякі присутній серед дат скорботи єврейського калєндаря. За даними тогочасних єврейських хронїстів, повстїацї убиває до 100 тис. осіб, у тому

числі при здобутті Максимом Кривоносом Немирова – близько 6 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис., Острога – близько 1 тисяч. Ці цифри, вочевидь, перебільшені, бо в усій Речі Посполитій перед початком козацької революції, згідно з підрахунком сучасних єврейських істориків, мешкало близько 150–170 тис. євреїв, у тому числі в охоплених полум'я регіонах – 51 тис., однак безсумнівно є факт, що майже 300 єврейських громад, осілих в Україні, припинили своє існування саме тоді. Ось типова картина страхітливих погромів, засвідчена в одному з жовтирських листів: «Жиди всі вирізані, двори й корми попалені». Найяскравіша єврейська хроніка трагічних місяців, що її склав мешканець Заслава Натан Гановер (надрукована вперше у Венеції 1653 р.), з есхатологічною патетикою описує про нечувані жорстокості, умисне руйнування єврейських осель, перетворення синагог на стайні, цілеспрямоване винищення дітей. Інший єврейський хроніст напише про своїх нещасних земляків так:

Губив їх меч на вулиці і жах у домі. Мужчини і жінки, юнаки і дівчата, немов віці, підставляли шкури під ніж, не бажаючи рятувати своє життя служінням чужим богам. Гірко оплакують голосільські розтерзані Савецькі книги і сувої Торн, з яких ворог воровав собі сандали.

(Переклад з російського перекладу Самуїла Вороного.)

За дивним збігом, початок козацької революції – 1648 рік – у жидейських кабалістичних книгах був визначений наперед як рік пришествя Месії. Рабин Ісхель-Міхель, убитий 1648 р. в Немирові, незадовго до загибелі вирахував, що літери слова «Хніл» (Хмельницький) – це перші літери єврейського вислову: «Муки народження Месії настають у світі», тож козацька різанина стала сприйматися як

147. Гравюра з книжки Йосифа Алпмана Машеля «Плат на білім св. обрання Українці» (Прага, 1648)

їхній перший симптом. Замість обіцяного воскресіння та повернення «кожного в свій уділ» прийшли страхіття погромів, але це тільки підсмагло месіянські очікування. Пізніше, після появи кількох «учителів» і «праведників», це зрештою зумовило виникнення саме на території України в середині XVIII ст. нового єврейського віровчення – хасидизму, до якого ми далі ще повернемося.

Разом із «чужини» – поляками та євреями – щедро напився воєнного лиха й сам український простолюду – селяни та городяни малих містечок. Дотеперішня історіографічна традиція настільки щільно подала їх із козаками у понятті «(селянський) народ», що вивільнитися від цієї ілюзії тяжко донині. Справді, соціальним ідеалом підданського простолюду був вільний козак. Проте можна вперто, спираючись на джерела, стверджувати, що то була любов без взаємності. Козаків і селян розмежовував багатий-ко-

вий поділ суспільства на «людей війни» та «людей праці», де першим належало проливати кров, а другим – працювати, годуючи воїнів і захоплюючись їхнім щедрим «рицарським обихаєм», зневагою до смерті, баскин конем і постромо шаблею. Пролита «рицарська» кров коштувала за такого світоподілу дорожче, ніж «мужицьке» життя. Чимало доказів презирливого ставлення козаків до престолюду («мужиків») можемо знайти в подіях козацької революції, зокрема – в епізодах насильства над мирним населенням. Його грабували й винищували без поділу на «своїх» та «чужих» – городян і селян, одновірців і людей іншої конфесії. Ось лише один разючий приклад «пропорційності» в розподілі жертв між різними конфесіями: у містечку Киселки на Волині, кося восени 1648 р. його розграбували й спалили козаків разом із татарами, з 35 християнських дворів уціліло 15, із 37 єврейських – 20.

Грабували поєднувалися з насовним задалізмом стосовно престолюду. І козаків, й жовінів коронного війська поводилися з одинаковою жорстокістю, бо саме в ній «люди війни» завжди вбачали ту ознаку ридарської сили, якої з природи своєї не можуть мати люди гансбних дав воїна заняті ремісництвом, кутці, селяни. Характерним прикладом цих звичних практик війни може послужити облога Гомеля, що його осадив улітку 1649 р. полковник Мартин Небаба, наказавши своїм козакам винищити як «лахів», так і міщан-одновірців:

Піть-но, молоді, дорлілі голови, а добувайте тих міщан і лажів, а добувши їх – всіа увені стинайте, не залишаючи живни жодного, місто ж спаліть.

Трагедію мирного селянського населення, яке металося між двома протидорборними сторонами, не можуть зберегти від насильства ні там, ні там, з особливою ясравною силою передає один з епізодів го-

лодної збараської облоги, зафіксованої очевидацем-жовніром 20 серпня 1649 р.:

Селян, що з'їзались до нас із волости перед облогою і дуже терпіли й умирали від голоду, було випущено від нас лодоу. Проте вони не отримали милосердя від козаків, на яке сподівалися: зараз же татари загребли до 4-х тис. душ з жінками й дітьми обох статей. Інших же, котрі втікали поміж рови, сікли й стріляли, на що дивилася решта селян, які залишилися в [обложеному] місті.

За браком джерел вирахувати загальну цифру втрат мирного населення важко. Проте свідчення, збережені по окремих регіонах, вражають. За данини податкових присяг від лютого 1650 р. лише на півдні Волині впродовж перших двох років війни зникло від 80 до 85% мирного населення, тобто орієнтовно до 100 тис. осіб. Як записано у податкових присягах зі слів «старців», тобто уцілілих селян та міщан похилого віку, людей «стинали» козаків й коронні жовірни, брали в полр татари, добивав на спустошеннях господарствах голод; декому, з-поміж енергійніших і молодших, удалося втекти за Дніпро. Схожі наслідки козацько-татарського походу осені 1648 р. на Галичину засвідчує, серед іншого, податковий реєстр Перемиської землі 1651 р.: тут про багато українських сіл і містечок зазначено, що козацького поселення немає, бо воно «цілком спустошене козаками» («tota per Cosacos desolata»).

Винищення населення, відплив величезних мас від хліборобської праці, валяки біженців, безкарні ватаги роз'юшених терором озброєних людей – цей неминучий супровід війни за короткий час перетворив квітучий край на пустелю. Мешканці окуплених війною регіонів масово виселялися в Молдову та на лівий берег Дніпра й далі – в «московську україну»

(майбутню Слобожанщину), а тисячі нещасних потрапляли в яр. Наприкінці 1648 р. бранців було так багато, що на них нечувано впали ціни: татари німали в козаків шаяхтича на коня, а єврей – на жменьку тютюну. Вдруге людській товар настільки ж знецінився під час кампанії осені 1654 – весни 1655 рр., коли татари, які тоді вступали на боці коронної армії, спустошили на самому Поділлі 270 сіл і містечок, спалили не менше як тисячу церков, винищили до 10 тис. дітей. Вояки каральної експедиції Стефана Чарнецького тоді ж, за свідченням очевидців, самі передавали татарам маси бранців, виниюючи їх на луки, стріли й зарні. Восени 1655 р. московська армія, простуючи на Львів, про що піде мова далі, випалила по дорозі села й міста на відстані 30–40 км від маршу армії, а паралельно 100-тисячний корпус кримських, ногайських, білгородських і буджацьких татар спустошив територію від Києва до Кам'янець-Подільського.

Логічним супутником розваленого війською господарства став голод. Львівський літопис відносить його початок уже на осінь 1648 р., зазначаючи: «Була теж і голод всюди, кудя тільки прошали войська козацькі». Щоправда, московський цар виразив співчуття одновірцям, дозволивши безмитний ввез хліба в Україну, однак ціни піднялися так стрімко, що гроші та коштовності, здобуті як військовою здобич, швидко перетікали до рук тих самих московських купця, і в листопаді 1649 р. козакі й ніщани знову скаржилися російським дипломатам, що «вони німі помирають голодною смертю».

За голодом простували епідемії. Від однієї з них, коли взимку 1648–1649 рр. «люди мер округе всюди», помер, зокрема, і полковник Максим Кривоніс. Друга звістка про велику пошесть припадає на 1650 р.: «Люди падають і лежать, мов дрова, до Дністра, біля Шаргорода і далі до Брацлава».

Черговий спалах великої епідемії тривав від літа до глибокої осені 1652 р., винищивши цілі села між Дністром і Дніпром; новий епідемічний вибух припав на весну 1655 р., зосередившись цього разу на Уманщині й виноривши до половини розташованого тут на постій московського війська. Втім, епідемічні хвороби були звичним явищем в армії, де скупчувалися багатотисячні людські маси: пошесть лютувала в часи облоги Замостя й Жванця, а в епідемії дизентерії, яка косила коронне військо під час літнього маршу з-під Берестечка до Білої Церкви, загинув, як уже згадувалося, один із головних воєначальників Речі Посполитої, князь Ярема Вишневецький.

Ось такою не в героїчному, а в людському винирі постає Україна доби козацької революції, коли, як писав Самовидець, «не було милосердя нежнi народом людським».

Дипломатія гетьмана у пошуках виходу

Описуючи склячану Богданом Хмельницьким у Переяславі в лютому 1649 р. старшинську раду, Літопис Самовидеця додає:

Там же й послове от короля венгерского на той радї були; так зараз по усіх землях слава козацька й Хмельницького поїшла, же монархи різні отзивалися з приязню й подарки прислалли, бо послове от єго Царского Величества з Москви, от господарей волоцкого, мулявського з великими подарками почали приходять, що до болюшого застрєня й вижх гетьмана Хмельницького побуждали...

Проте на дипломатичній шахівниці, над якою уже з літа 1648 р. лавив голову гетьман, «пиха» була далеко не головною фігурою. Равтові дипломатичні зміни ак-

центів, вояжі козацьких послів та етикетні поклони взаємні із погрозами лише на перший погляд здаються хаотичними. Придивившись, можемо побачити за ними доволі послідовне маневрування між трьома великими державами, що височіли над козацькою Україною. Пропусти здобути вигоду від збурення політичної рівноваги між Річчю Посполитою, Туреччиною і Московським царством, гетьман водночас намагався втягнути в цю ризиковану гру менших сусідів – Кримський ханат, Молдову, Волощину, Семигород. Далеко не всі комбінації вдалися, а після передчасної смерті Хмельницького наступні маневри вже не могли мати такої самої гнучкості, якої вдавалося досягти лише завдяки його розуму й авторитету.

Головним «приятелем» Хмельницького (саме таким термін уживається в тогочасному листуванні хана з гетьманом) був Іслам-Герей III та сателіти Криму – бей Ногайської та Перекопської Орд. Зважаючи на давнє співжиття/протиборство татар і козаків, цей вибір основного партнера не здається несподіваним. Прецеденти його, як уже згадувалося, сагали ще напівлегендарних часів Остафія Дашковича, а в середині XVII ст. природу своєї схожості розуміли обидві сторони: як говорив один із кримських послів у Варшаві, «козакам і татарам не можна зникнути до хліборобства, їм потрібна війна». Вигодувані одним Степом і призначені до однакового добичницького (волярського) хліба, козакі легко входили у порозуміння з татарами, та й самі були для них «кардаш козак» («браття козаки»). Релігійна ж несумісність у моменти, коли на карту ставалося саме життя, важила небагато. Досить колоритно цей подвійний рахунок проступає в виправданні Богдана Хмельницького перед назаретським митрополитом Гавриілом:

Сам він знає, що людям православної християнської віри не годиться мати з бусурманами близькі зносини і спілку.

Тільки ж зараз ... настає такий час держати з бусурманами братство і єднання, ... щоб визволити святі Божі церкви і православному християнську віру від польських та від єретичних рук.

Дипломатичні зносини розпочалися посольством до хана з Січі напередодні повстання (схоже, серед послів був і Богданів син Тимій, який на випадок спільних військових дій мав би залишитися як заручник у Бахчисарай). Наслідком переговорів став похід перекопського бей Тугая з кількатисячним загonom кінноти, яка в бої козацького війська брала участь у боях під Жовтими Водами й Корсунем 1648 року. Військова здобич розподілялася між союзниками згідно з наперед досягнутими домовленостями – бранців татарам, коней наввід, майно козакам. Цього, правда, не завжди вдавалося досягнути полюбовно, а що стосується ясиру – то, всупереч постійним закликанням татар, буцімто вони не вибратимуть полон із мирного населення, ця союзницька домовленість упродовж усієї війни на практиці дорівнювала нулю. Нагадування ж Хмельницького, аби татари «людей віри грецької не брали, лише ляхів», можна розцінити хіба зі злого іронією: капаючи ясир, кримчаки не влаштовували своїм жертвам катехізаційного іспиту.

У битві під Плявцями на козацькому бої виступала буджацька кіннота Артимір-мурзи чисельністю близько 5 тис.; під Львів і Замостя Хмельницького супроводжували загони вже згаданого Тугайбея та ханового брата, калги-султана (спадкоємця престолу) Крим-Герейя: на оплату його послуг пішла взята із львівських городян контрибуція грішми й товарам на суму близько 200 тис. талерів. До Зборівської кампанії було залучено сили ногайських орд; брав у ній зверхню особисту участь і сам хан Іслам-Герей III разом зі своїм візиром Сефером Газі-агою. У переговорах, які візир від

імені хана провадив із канцлером Ежи Осолінським, його повнення татарської присутності тут гранично відверте:

Ми воляем б служити краєцє вам, ніж
вашим клопам, однак своїм життям ми
ризкуємо задля тих, хто нам більше
платить.

Офіційний біограф Іслама-Герєя III Хаджі Мехмед Сенай висловив суть кримської політики афористичніше: «Хоч бє з якої сторони апаз труп, користь споживє Іслам».

Колоритну деталь до козацько-татарських узавєннєв додає згадуваний уже заколот проти підписання Білоцерківської угоди у вересні 1651 року. Розтравлена чутокю про те, нібито гетьман збирається і козаків, татар віддати до рук «язів», збутована чернь, узявши в облогу Білоцерківський замок, де проходили перемовини, й погрожуючи старшині, діяв у повній братерській згоді з 6-тисячним загonom перекопських татар Карач-бея, який тоді перебував під булавою гетьмана.

Стосунки Богдана Хмельницького з татарською елітою складалися по-різному. На переговорах із королівськими комісарами в Переяславі у лютому 1649 р. гетьман, схоже, зі щирим афектом говорив про перекопського бєя Тугая:

...Мій брат, моя душа, єдиний сокіл на
світі, готовий зробити для мене все, що
я захочу. Вічна з ним наша козацька
прязнь, якої світ не розірєв.

За протилежний приклад може служити епізод літа 1653 р., коли під час військових дій на Поділлі муран, яким здався малою здобич, захоплена в западах на подільській ністєчка, почали грабувати козацьку територію. Гетьман наказав відбити полон склаю, і лише втручання хана заввагодило збройний конфлікт, що тривав чотири дні. Наприкінці цього ж року після жванецької облоги Хмельницький,

знаючи занчїй тєх, із ким його єднала єйчєна приязнь», навіть розставив козацькі залоги на шляху повернення татар додому в Крим, а уманському полковникові наказав про всяк випадок звести мешканців Уманщини до більших ністєчок.

У тісному перешлетєнні з кримським питанням розгорталєся складна дипломатична інтрига, яку Богдан Хмельницький розпочав уже в жовтні 1648 р., відправивши посольство до Стамбула. Зміст перших перемовин невідомий, але друге козацьке посольство, що невдовзі знову вирушило в Туреччину, поведєло прохання про султанську протєкцію над Руссю «аж по Вісалу». До нашого часу дійшла лише копія гетьманського листа, який євзал послє, тому є небезпідставні сумніви в її достовірності, оскільки тут містяться надто несподіванє прохання надати Хмельницькому у володіння Молдову, господар котрої, мовляв, зрадив османів. Голінський, один із тогочасних польських мємуаристів, оточив цей епізод запіваказовою історією про те, як султан Ібрагім I зігнорувєв «малозначну лєдину» – козацького гетьмана, а той, образившись, звернувся до яничарів; ті збутовувєлися, скинули Ібрагіма й наставили нового султана – неповнолітнього Мєгмеда IV, чїї радники посбїцєли Україні татарську допомогу взамін за уступку Кам'янець-Подільського. У цій байці достовірними є зїба двє деталі: повстання яничарів у Стамбулі справді відбулося, а Хмельницький інтенсивно листувєвся з візирем неповнолітнього володаря Бєктем-агом, сподівуючися із його посередництвом закріпити союз із ненадійними кримчаками. Детальніша інформація про першє офіційнє переговори стамбульського посла з Хмельницьким припадає на літо 1650 р., коли в Суботіві гетьман прийняв султанського полковового Осман-агу, а у відповідь направив до Порти чергове посольство на чолі з полковником Антоном Ждановичем.

Згідно з практикою османської дипломатії, встановлення зносин зі Стамбулом прирівнювалося до визнання васалітету, оскільки, пишучи до султана, належало величати його своїм Паном, а себе – підданим. Зрозуміло, що від формул дипломатичного ритуалу до реального підданства було ще надмір далеко, однак сам факт козацько-турецького зближення набув великого розголосу. Зокрема, Адам Кисілі, який із тривогою стежив за розвитком подій, тоді ж звернувся до кн'язького митрополита Сильвестра Косова з проханням вплинути на гетьмана, аби взаполігати вкрай безумному союзу з невірними».

На інтенсивність дипломатичних узамин, налагоджених упродовж 1650 р., вказує те, що в жовтні Осман-ага прибув до Чигирини вдруге, пробувши там понад місяць, а в Стамбулі гетьманові взагалі запропоували утримувати свого резидента, тобто постійного представника. У центрі переговорів було прийняття Військом Запорозьким турецького протекторату. Султаське оточення детально обмірковувало це, бо єдності у ставленні до козацького повстання серед членів уряду не було: одні вважали за корисне уникати прямої підтримки, мотивуючи це потребою зберегти мирні стосунки з Річчю Посполитою, інші наполювали на вигідних перспективах прийняття гетьмана в опіку (характерно, що прихильників союзу з козаками підтримувала й мати неповнолітнього султана, «будучи русинкою»; ширших відомостей про цю красуню-бранку, ще одну Рахсолану султаського двору, немає). Друга партія перемогла, і на початку 1651 р. до Чигирини вирушило посольство з султаським нішамом (офіційним листом), де йшлося про протекцію,

яка надається ішим християнським монархам від коної [султана] могутньої імперії і буде вам видана у детальних артахулах і умовах.

Пізніше посольство 1653 р. привезло гетьманові санджакі, тобто клейноди правителя, що внонав зверхність султана: булаву, шаблю, бунчук і кафтан. Варто нагадати, що васалами турецького султана були всі найближчі сусіди України, володарі невеликих держав причорноморсько-карпатського регіону – молдавський і волоський господарі, кримський хан та князь Семигорода (Трансильванії). Стамбул обіцяв гетьману навіть більші права, ніж їх мав хан, а формула васалітету пропонувалася вельми пілгово, передбачаючи лише часткове обмеження зовнішньої політики і сплату до скарбниці Османської імперії певної щорічної даниницької суми. Натомість султан брав на себе обов'язок захищати Україну від зовнішнього ворога.

Пропозиції Стамбула виглядали принадно, особливо коли зважити на скрутне становище виснаженої війною України, тож частина полковників на старшинській раді висловилася «за». Однак чергові усобні претендентів на молдавський господарський престол, у яких козацька армія, очолена гетьманцем Тимошем, підтримала не турецького протеже Штефана Георгіцу, а його противника Васіле Лупу, відстрочила вирішальний акт з'єднання з Портою. А зближення з Московією, що виразно окреслилося віткою 1653 р. і завершилося Переяславською угодою, взагалі перетворило турецьку карту на неактуальну аж до часів протистояння настушників Богдана Хмельницького, про що детальніше піде мова далі.

В контексті козацько-турецьких узамин яснішими стають і переітеті контактів Хмельницького з рештою християнських васалів султана – Молдовою, Волощиною та Семигородом (до складу якого входила тоді частина сучасного Закарпаття). Дипломатичні зносини з володарями цих держав (господарями Васіле Лупу й Маттеєм Басарабом та князем Дьордем і Ракоці) розпочалися з осені 1648 року. Пер-

ші посольства від них Богдан Хмельницький приймав у таборі під Львовом, а посольство-відповідь до семигородської столиці Фесрвар [нині на території Угорщини] відправлялося в середині листопада (правда, вже не заставши в живих князя Ракоці, що помер якраз у цей час). Стосунки з його сином і спадкоємцем Дьордем II Ракоці (1648–1660), започатковані в грудні 1648 р., розвивалися наляво, і до об'єднання військових зусиль, якого прагнув Хмельницький, так і не дійшло. Навпаки, коли 1653 р. розпочалася вже згадана боротьба за владу в Молдові між Лупу та Георгіце, трансильванський князь прийняв сторону другого, вступаючи у відкритий конфлікт із козацьким військом. Невеликі угорські підрозділи восени цього ж року навіть брали участь у Жванецькій кампанії на боці коронної армії, а збройний союз було укладено аж у 1656 р., на тлі зближення між Трансильванією, Швецією та Україною.

Так само нерівно складалися взаємини з обома продунайськими князівствами – Молдовою і Волощиною. Василе Лупу, правитель Молдови, підтримував зв'язки з Чигирином з жовтня 1648 р., паралельно не забуваючи і про послуги Варшаві, кудя він передавав шляхетську інформацію та гроші для найму жовніра. Нагодою пізніше прив'язати Молдову до української політики став літній похід 1650 р. калги-султана Крип-Герєя на молдавські землі – нібито для покарання за напади молдавських загонів на татар. Богдан Хмельницький як союзник хана був зобов'язаний до участі в цій експедиції (або, принаймні, помітно підкреслював це у своїх листах). Переправившись разом із татарами через Дністер, гетьман у вересні 1650 р. зненачка зайняв Ясси, а далі в ультимативній формі зажадав укладення союзу, заручкою чого мусив стати шлюб доньки Василе Лупу Розанди з сином Хмельницького Тимошем. Прив'язуючи Молдову до Ук-

раїни, цей шлюб водночас вводив би козацького ватажка до кола легітимних володарів, протегованих османами. Далекочасна політична комбінація гетьмана дозволяла б також потенційно претендувати на молдавський престол (Лупу не мав синів), а з іншого боку – давала шанс досягти нейтралітету в українсько-польському конфлікті фактичного правителя Литви Януша Радзивілла, одруженого зі старшою донькою Василе Лупу.

Весілля Тимоша й Розанди мало відбутися наприкінці 1650 – на початку 1651 року. Справа, однак, не завершилася так швидко, як планував гетьман. Лупу зловив, шукаючи способів уникнути небезпечного свояцтва, і лише підтримані ханом погрози врешті прискорили весілля. Наприкінці липня 1652 р. 6-тисячний козацький загін Тимоша вирушив у весільний похід; вітання відбулося у Яссах, а на початку вересня гетьманчик із молододу дружиною повернувся на батьківщину. Варто додати, що «донька Розандя», як її називали в Україні, народивши через рік двох дітей-близнят, чия подальша доля невідома, після загибелі Тимоша 1653 р. ще деякий час мешкала в Чигирині, а згодом вийшла заміж удруге за француза Андре де Бюї, що пристав до козаків під прізвиськом Антоновського (загинув 1683 р. в Молдові під час чергового безладдя в цій країні).

Посвоєчення з Василе Лупу не принесло Хмельницькому очікуваних вигод. Навесні 1653 р. в Молдові спалахнув черговий династичний заколот, у якому претендента на престол, Штефана Георгіцу, підтримали правителі Семигорода та Волощини. Козацьке військо під проводом Тимоша Хмельницького пішло виручати гетьманського свата і навіть здобуло столицю Молдови Сучаву, однак за наказом честолюбного гетьманчика рушило далі на територію Волощини, виклакавши опір з'єднаних трансильвансько-волошських сил. Відкинуті назад до Сучави й узяті в ціп'яму

148. Тиміш Хмельницький.
Портрет другої половини XVII ст.

двомісячну облогу, козаки зазнали великих втрат, а під час одного з обстрілів отримав смертельну рану й сам Тиміш. Старшина прохолодно ставилася до молдавських планів гетьмана і недолюблювала задержуваного гетьманича. Тож коли Богдан наказав вступати у похід на допомогу обложеним, то каштовихнувся на відвертий опір волковників, які заявляли, що немає потреби воювати чужу землю, покладаючи безборонною власну. Ритувальна експедиція надійшла запізно: під захистом табору обложених з тілом гетьманича вже вийшла з Сучави, простуючи в Україну. 30 жовтня 1653 р. до гетьманської столиці Чигиринна під гарматні залпи вніс труну з покійним Хмельниченком. З його смертю втратили актуальність і молдавські династичні плани гетьмана, пов'я-

зані з відчайдушно хоробрим, але неврівноваженим, запальним і надмір упертим старшим сином Тимофієм.

Переяславська угода 1654 року

Дипломатична активність Богдана Хмельницького в балансуванні між Варшавою та Стамбулом і його васалами – Кримом, Молдовою й Семигородом – від перших днів війни доповнювалася складним пластивом контактів із північно-східним сусідом – Московським царством. Замало було б пояснювати це лише реальною потребою великої сусідньої держави, з позицією якої належало рахуватися. В основі зближення лежала передовсім традиція давніх зв'язків із Московією Запорозької Січі: адже ще від часів Байдя-Вншинецького цар підтримував запорозьке козацтво як потенційного охоронця не лише польсько-українського, а й російського порубіжжя від татарських набігів. Не раз відбувалися й спільні експедиції «московських козаків» із так званих «царевих україн», донців та запорожців проти кримчаків. За царським розпорядженням на Січ час від часу постачали порох, зброю та харчі, а наприкінці 1580-х рр. серед пропозицій вирішення козацької проблеми обговорювалася й така, аби коштом царя збудувати низку фортець у пониззі Дніпра, розмістивши там сторожові запорозькі залоги, утримувані московським урядом. У цьому ж контексті показовим здається те, що наймане царське військо кінця XVI ст. складалося головно з шукачів волзького хліба з України (наприклад, за свідченням англійця Джинльса Флетчера, що перебував у Росії 1588 р., на 4,300 найманних піхотинців тут припадало 4 тисячі українців).

Не менш традиційними були й контакти запорожців зі своїми побратимами по способу життя – донськими козаками. Дон-

ці разом із запорожцями садяв на московський престол Дмитрів Самозванця і воювали у війську Ажедмитрія; великий донський відділ був у Війську Запорозькому під час Хотинської війни 1621 р.; на 1637 р. припадає знаменитий спільний похід на турецьку фортецю Азов у гирлі Дону, коли об'єднаним козацьким силам у так званому «азовському сидінні» вдалося до 1641 р. утримувати в своїх руках це потужне укріплення. Майже регулярними були також спільні морські походи на турецькі узбережжя, коли запорозькі чайки й донські струги за попередньою домовленістю зустрічалися просто в морі. На 1631 р. припадає навіть укладення «приговору» про обов'язкову допомогу на випадок нападу третьої сили на Січ або Дон.

Паралельно до стихійної козацької дипломатії зв'язки з двором царя-одновірця налагоджувала православна ієрархія, підштовхувана загостренням православно-уніатського конфлікту в Речі Посполитій. Цьому, зокрема, особливо сприяло те, що виразних промосковських симпатій дотримувався таємно висвячений 1620 р. на Київську митрополію Йоса Борецький, який підтримував особисті контакти з царським двором і долав чинило зусиль для встановлення доволі тісних узв'язків Москви з козацькою верхівкою.

Тож перший лист Богдана Хмельницького до царя Алексія Михайловича, написаний одразу після перемог під Жовтими Водами та Корсунем 18 червня 1648 р., не виглядає несподівання. Його написання прискорені й тактичні міркування: замовкостий повстанням в Україні, з особливо козацько-татарським союзом, царський уряд навесні 1648 р. розпочав мобілізацію війська в російському прикордонні – Путивлі, Білгороді, Курську. Реальною загрозою ставав вихід цих сил на українську територію для з'єднання з коронною армією в боротьбі з татарами – союзниками Хмельницького, і лист гетьма-

149. Цар Алексій Михайлович.
Вієнська гравюра 1670 р.

на до царя був покликаний відвернути катастрофу.

Оповідючи про початок повстання, Хмельницький не лише описував кривди християнам «від ляхів», але й пропонував Алексію Михайловичу висунути свою кандидатуру на вакантний престол після смерті Владислава IV, об'єднуючи підтримку Війська Запорозького:

Зичнає бихмо собі самодержца господаря такого в своєї землі, яко Ваша Царская Величожность, православный християнський цар...

Утім, восени цього ж року, у листі до трансильванського князя Дьордя І Ракоці, гетьман писав, що радий був би бачити «осікуном і королем Польщі, нашої батьківщини» саме його, а водночас уживав дипломатичних заходів на підтримку кандидатури Яна Казимира (що зайвий раз підтверджує різницю між декларованими й справжніми намірами Хмельницького).

Лист до царя дав потрібні тактичні наслідки, бо готування до запланованого походу в Україну зійшло нанівець. Розвиваючи дипломатичний успіх, гетьман наприкінці лютого 1648 р. ще раз листово звернувся до царя – цього разу з проханням оголосити війну Речі Посполитій. Московії пекли території, втрачені у Смоленській війні з Річчю Посполитою 1632–1634 рр., однак сна на порушення мирної угоди – а саме так виглядало би втручання в козацькі справи – царський уряд не відчував, тож усі домагання військової допомоги, якими Хмельницький засягав Москву після того, як дипломатичні зв'язки з січня 1649 р. стали велими інтенсивними, позитивних наслідків не дали. Гетьманські послів приймали в Москві ласкаво, обдаровували щедро і навіть допускали до аудієнції у царя, від час якої той за дипломатичним етикетом наказував «кстати про здоров'я Богдана Хмельницького». Одночасно московські посольства відвідували Чигирин, однак далі пропозицій посередництва між королем і Військом Запорозьким, яке сприяло би припиненню війни, справа не посувалася, а тим часом гетьман робив головну ставку на втягнення царя у війну. У цій дипломатичній грі програма Хмельницького поступово мінялася. Спершу йшлося тільки про обережне намацання можливої протекції царя над Військом Запорозьким як мілітарною одиницею («чтобы он, государь, им помочь учинил ратными людьми, а они, черкасы, ему, государю, вперед будут надобны»). Пізніше, на переговорах у квітні 1649 р., яке мовилося про перехід «від рукоу царя Війська Запорозького» до земель, а в листі до Алексія Михайловича, датованому кінцем квітня цього ж року, гетьман уперше писав про «всю Русь», яка очікує милости й оборони від царя. Врешті, з 1651 р. в гетьманових листах уже йдеться про договірне підданство:

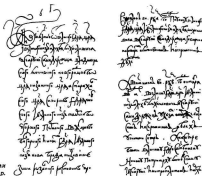
Всім Малюю Руссю, духовного чину і світського всяких чинів люда, відданим

і козаки, дамо на себе договірні листи за руками [підписами] й великим підтвердженням [присягою].

Як здається, зміна планів гетьмана стосовно зв'язків із Московією – від збройних послуг цареві до його протекторату над територією – сталася під впливом двох чинників. З одного боку, султанські пропозиції підтверджували, сказати б, цілу молодіж козацької держави, а з другого – Богдан Хмельницький зазнавав дедалі активнішого ідеологічного тиску з боку високих ієрархів Східної Церкви, які гостро таврували зближення з «невірними». На суттєвість першого моменту вказує те, що саме турецьку карту гетьман використовував як подразник Москви, демонстративно заявляючи російським послам, що прийме протекторат султана, коли не отримає позитивного рішення царя:

А якщо тільки нам і нашим послам не буде виявлено повної государевої милости, то нам немає кудя подітиса, окрім як до турецького царя.

Що ж до впливу церковних ієрархів, то про них, зрозуміло, можна лише здогадуватися, бо ж ніхто не вотивав, які душпастирські напучення давали гетьманові поштиві старці, що приїжджали в Україну прямо з «шахцки бусурманської», себто з теренів Османської імперії. Показово, однак, що саме єрусалимський патріярх Паїсій урочисто зустрів Богдана Хмельницького під час тріумфального в'їзду до Києва на початку 1649 р., благословивши у Софійському соборі «ва війну з ляхами». Він же супроводжував перше посольство гетьмана до Москви, відправлене зразу після згаданих урочистостей. За словами патріярха, Хмельницький доручив йому особисто клопотатися перед царем, аби той «зволія Військо Запорозьке держати під своєю государя рукою», тобто цілком можливо, що саме патріярх, домагаючись гетьманові, став ініціатором

150. Фрагмент укладення
Поміського собору 1633 р.

цього кроку. Впродовж 1649–1653 рр. у ролі посередників на переговорах із московським урядом виступали, окрім Паїсія, назаретський митрополит Газарія, константинопольський патріарх Афанасій та коринфський митрополит Йосаф, який навіть привіз гетьманові освячений на Гробі Господньому меч. Енергійні ієрархи не тільки підтримували своїм авторитетом і присутністю гетьманські посольства, але й виконували довірену посередницьку місію, передаючи з Чигирина в Москву й навпаки тасми доручення. Врешті, всі вони, засуджуючи «братерство» козаків із татарами й турками, намовляли гетьмана та старшину до спілки з царем-одновірцем задля користи «праведній вірі». Можна припустити, що вони стояли за Хмельницьким і тоді, коли той доводив цареві резонансність порушення мирного договору з Річчю Посполитою, бо, мовляв, на це його благословлять чотирь вселенських патріархів. Адже, як упевнено писав гетьман,

мені це відомо, бо писав до мене про це вселенський патріарх Царгорода Парфемій і срусаласький – Паїсія.

Вразне відлучення константинопольської ідеї єднання християн східного обряду чутко і в мотивації, якою гетьман обгрунтовував перед царськими послани в квітні 1649 р., чому він добивається саме царської ласки (можемо порівняти, наскільки відрізняється ця мотивація від ідеї договірної введження Русі до Польського королівства, що набула поширення у переддень козацької революції):

...Від Володимирівого святого хрещення одна була наша благочестива християнська віра з Московською державою і одну ми мали владу. А відлучили нас неправдами своїми і насильством лукаві ляхи...

Злам у ставленні оберяжного московського уряду до козацького питання зперше помітно наприкінці 1650 р., а вже в січні 1651 р. до Чигирина прибуло посоль-

ство думного дяка Ларіона Лопухіна, яке засвідчило, що в Москві почали серйозно обмірковувати перспективи прийняття у підданство козацької України – з прицілом на війну проти Речі Посполитої. Складаний у лютому 1631 р. Земський собор висловився за розірвання «вічного миру» з королем, а в липні цього ж року назаретський митрополит Гавриїл привіз гетьманові словесні обіцянки царської милости. У березні наступного 1632 р. розпочалися переговори про умови можливого союзу. Московська дипломатична машина діяла повільно, тож лише через рік, на початку червня 1633 р., сановники російської держави остаточно схилилися до прийняття Війська Запорозького під царську протекцію. Султанське посольство, яке наприкінці травня 1633 р. привезло гетьманові, як уже згадувалося, клейноди васала Османів, остаточно переконало царський двір, що змовіати ризиковано. Тож уже 2 липня 1633 р. цар Алексій Михайлович видав грамоту, в якій ішлося про прийняття України «під нашої Царської Величності високу руку», аби Військо Запорозьке не стало «ворогами Христа Христового». Проголошена навздогін осіння ухвала Земського собору від 11 жовтня була формальною церемонією для обґрунтування розриву мирних стосунків із Речю Посполитою: «вічний мир» 1634 р. оголошувався недійсним, а водночас ухвалювалося:

Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під Государеву високу руку ... щоб їх не відлучити в підданство турецькому султанові або крымському ханові.

Справа вважалася важливою, тому вже на другий день було сформоване повноважне посольство з титулом «про государеві великі діла» на чолі з боярином Василем Васильовичем Бутурліним. Супроводжани Бутурліна досвідчені дипломати

Іван Олфер'єв та Ларіон Лопухін, а також понад 40 самовників і службовців різних рангів. Спеціально відражені церковнослужителі везли королеву, хрест і образ Спаси – царський дарунок гетьманові. За перекладача їхав виконавець Києво-Могилянської колегії шляхтич Степан Колчицький. Наскільки всерйоз вважувалися можливі коливання козацької політики, свідчать те, що послан вирушили, навіть не дочекавшись обов'язкової в тогочасній дипломатичній практиці посольської інструкції (вона наддогнала їх уже в дорозі). У першій декаді листопада 1633 р. посольство прибуло до Путивля – тодішнього прикордонного пункту, але змушене було затриматися тут аж до кінця року, очікуючи, доки в Переяславі, призначеному за місце звернення урочистого акту, зберуться полковники з військом. Врешті, на початку січня 1634 р. Бутурлін та його супровід наблизився до Переяслава, де тутешній полковник Павло Тетеря влаштував їм почесну зустріч на в'їзді до міста.

Вибір незначного Переяслава, а не Києва (як попередньо хотіли в Москві) для здійснення урочистої церемонії є фактом багатозначним. Історики ніколи не дізнаються, про що насправді думав Богдан Хмельницький, форсуєчи укладення союзу, бо найімовірно було б ототожнювати словесні заяви цього віртуозного майстра політичної інтриги з його реальними намірами. Останні можна реконструювати почасти за діями, а почасти (бо ж не все задумане втілювалося) – за нерезжовим супутнім, на перший погляд несуттєвих деталей. Однією з них, схоже, якраз і був вибір місця церемоніального акту, який підказує логічну паралель: замість сакрально освяченої столиці «сієї Русі» – козацький полковий Переяслав, замість декларованого вічного союзу з царем-одновірцем – збройна козацька угода, прояктована ситуацією.

Вранці 18 (8 за старим стилем) січня 1654 р., у неділю, гетьман напередодні офіційної церемонії скликав закриту старшинську раду, яка ще раз схвалювала планований акт. О другій годині дня довбиші вдарили в барабани, скликаючи на раду «все товариство». Вгін, це звучить досить перебільшено, бо в місті перебував лише Переяславський полк Павла Тетері, гетьманового хрещеника. Всього ж, за підрахунками Михайла Грушевського, на Переяславській соборній площі зібралося близько 200 представників старшини та козацтва, серед них 12 полковників.

Як заготовано у звіті московського посольства, Богдан Хмельницький, розпочинаючи раду, виголосив промову, де наголосив на тяжких випробуваннях шестилітньої війни «з гнобителами і ворогами нашими, які хочуть викоринити Божу церкву». Ця рада, сказав він, зібрана для того,

щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете – султана, хана, короля чи царя. Турецький цар – це бусурман; всім відомо, які діли займають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман; ми його поневолі приймали до дружби, і якого нестерпного ляха ми заикали! Як неволя, але всецідне проляття християнської крові, які утиски від польських панів – нікому з нас розповідати не треба... А православний християнський великий государ, цар східний, є з нами одного благочестя третього закону, одної віри... якщо ми його щиро полюбимо, крім його царської високої руки спокійнішого пристановища не знайдемо.

(Переклад Івана Крип'якевича.)

У відповідь на цю промову, згідно з текстом посольського звіту, всі загукали:

Волямо під кришкою рукою царя східного, православного у нашій благоче-

стивій вірі конярати, ніж несправедливу Христовому поганину дістатися.

Потім Павло Тетеря, ходячи по колу, ще раз питав присутніх: «Чи всі так-от зіволаете?», і люди відповідали: «Всі до одного». Далі знову заговорив гетьман: «Хай буде так, і Господь Бог наш нехай укріпить його царську кришку руку», а присутній люд одностайно заволав: «Боже, утвєран, Боже, укріпи, щоб ми всі навіки були заодно!»

Коли, читаючи цей звіт, ми навіть звично на стилістику московського дипломатичного етикету, ритуально піднесено стосовно царської особи та питань, дотичних православія, то все одно мусимо констатувати, що рада пройшла у згоді (що траплялося нечасто). Натомість затьмарив її публічний скандал в Успенському Переяславському соборі, коли прислани з Москви церковнослужителі запровадили старшини скласти присягу. Завоюваний гетьман зажадав, аби спершу присягали від імені Алексія Михайловича послані, що

государ не вмясть його, гетьмана, і все військо Запорозьке польському королю, а також не порушать їхніх вольностей.

Бутурлін, своєю чергою, обурено запротестував у Московській державі «піддани повинні скласти присягу своєму государю, а не віні їм», бо – гетьману навіть говорити про це «непристойно», бо ж йому й козакам, якщо вони хочуть служити цареві, слід «дати віру великому государю по свателеській заповіді без жодного сумніву».

Ситуація ставала критичною, тож гетьман зі старшиною, покинувши собор, провади доу нараду. Вислани ще раз до московських послів полковники Тетеря і Григорій Лесницький намагалися змовити Бутурліна аргументом, який здався їм переконаним: польські королі завжди

присягають своїм підданим. На це Бутуралін відповів, що «того за зразок ставити непристойно, бо ті королі невірні й не самодержці»; цар прийняв Військо Запорозьке на його прохання, тому козаки повинні пам'ятати про царську ласку й присягнути, а «государеве слово перемишлем не буває». Попри очевидну двозначність становища, відступати було нікуди. Повернувшись до собору, гетьман і старшина виконали присягу,

щоб бути їм з землями і з містами під государевою високою рукою навіки невідступними.

Після закінчення переговорів, які тривали ще кілька днів після церемонії, Бутуралін та члени посольства роз'їхалися по полках для прийняття присяги. Протягом січня – лютого 1654 р. на території 17 полків присягнуло понад 127 тис. чоловік, у тому числі 64 тис. козаків. Від присяги відмовилося лише духівництво, пов'язане з відсутністю дозволу Константинопольського патріархату; частина міщан Переяслава, Києва та Чернобила складала присягу лише під тиском козаків; не присягали Уманській, Брацлавській, Полтавській і Кропив'янській полкам. За деякими даними, до травня зволікала з присягою і Запорозька Січ. Проте говорити про серйозний опір присяганню немає підстав. За свідченням Літопису Самовида, «чувся народ з охотою тоє учинив ... и немалая радость межн народом стала». Впродовж шести літ виснажливої війни люди щодня виразніше настроювалися на промосковські симпатії як ілюзію порятунку від воєнних лихотоднів, не розуміючи, що насправді наближдалася війна ще масштабніша, заради якої, власне, й було укладено Переяславську угоду.

* * *

Класифікація переяславського акту з точки зору міжнародного права є предметом тривалої дискусії. Документи, які

мали би складати повний комплект договору 1654 р., це: 1) так звані 23 «Статті Богдана Хмельницького», з якими українське посольство у березні 1654 р. виїхало до Москви, і погодженої версією з 11 статей, або «договірних пунктів» (перші втрачені цілком, а від других зберегалися лише зроблені московськими діяками переклади з царськими резолюціями); 2) три чорнові проекти (їх оригінали загинули в часи Руїни) жалуваних грамот Алексея Михайловича – на підтвердження вольностей Війська Запорозького, закріплення при гетьманській булаві Чигиринського староства і визнання давніх прав шляхти. Згідно з «Березневими статтями» (як традиційно називають «договірні пункти») та згаданими жалуваними грамотами, що їх уточнюють і роз'яснюють, гетьманові належала верховна влада у сфері законодавства, адміністрації, суду, фінансів, закордонних зносин і війська на власній території. Тобто йшлося про поширення тоді протекторат правителя сильнішої держави над слабшою (власне, у такій залежності від султана перебували Кримський ханат, Семигород, Молдова та Волощина, і на таких умовах Стамбул пропонував свою опіку Хмельницькому). Означеною залежністю в московському (як і в турецькому) варіанті служило два обов'язки: виплата грошової данини до скарбниці володаря-протектора і певне обмеження обсягу зовнішніх зносин, які правитель слабшої держави не міг вести на шкоду суверенності. В українському випадку гетьман мав інформувати царський двір про свої зовнішні контакти і не вступати без його санкції у переговори з польським королем і султаном (за життя Хмельницького українська сторона цей пункт ігнорувала, а згодом його порушення служило головною підставою для звинувачення гетьманів у зраді). Деяко незгодженню було формулювання пункту про данину: за гетьманським варіантом договору її належало передавати в готовій

сумі, а за «Березневими статтями» її мала збирати царська адміністрація. Врешті, величезну роль у майбутньому зміцненні позицій Москви на українській території судилося відіграти неочачній згоді козацької сторони на введення до Києва та Чернігова російських воявод як постійних резидентів царя.

Окрім наведеної характеристики Переяславського договору, сформульованої Андрієм Яковлівим, існують варіанти його іншої інтерпретації з погляду міжнародного права: як акту незаконної інкорпорації Московією козацької держави у вигляді автономії (це трактування виникло у XIX ст., його ж дотримувалися й радянська історіографія); як з'єднання двох держав у персональній унії під владою царя; як мілітарного союзу, скріпленого протекторатом. В останній час можна натрапити на спроби визначити подання Московії та козацької держави як конфедерації, але ця думка є неправомірною з огляду на саму природу конфедеративного зв'язку, що передбачає рівне партнерство з'єднаних політичних організмів, тим часом як правитель України – гетьман – визнавав себе підданним царя.

Багато нюансів післяпереяславської історії російсько-українських взаємин, про яку детальніше піде мова далі, пов'язані з тим, що Москва й Чигирин владдали різний зміст у суть укладеного в Переяславі договору. Гетьман та його оточення вбачали в цьому акті передусім вигідну політичну комбінацію, котра гарантувала оборону на тлі збереження внутрішнього миру. Адаже безумовна більшість населення сприйняла прихильно союз з царем-одновірцем, тоді як клькавікова упередженість до «бусурманів» робила аналогічний союз із Туреччиною непопулярним, а можливість польсько-українського порозуміння вже перекреслила разуюк взаємно пролитої крові. Натомість у

Москві, згоджуючись прийняти гетьмана «під високу царську руку», завжди розуміли протекторат як поглинання, і саме під цим кутом зору було використано і неясність чи непередуманість формулювань Переяславської угоди, і внутрішні чвари (яких після смерті Богдана Хмельницького не бракувало). За слушним висловом Миколи Костомарова,

Московська політика не допускала федеративного ідеалу, і приєднання України до Московської держави розуміла не інакше, як у значенні перетворення вільних козаків на царських холопів.

Це не лише рефлексії ліберального інтелектуала XIX століття. У російському «Літописі о многих воевах», написаному 1638 р., простодушно сповіщалося, що цар з Божою поміччю «поплення Литву, Білу Русь і Малу Русь».

На завершення варто нагадати, що чинило істориків, коментуючи входження козацької України до складу Московської держави, послуговувалися метафорою «возз'єднання», що сформувалася під впливом декількох історіографічних традицій. Головний вклад у розповсюдження погляду на переяславський акт як на «возз'єднання» належав церковній історії: починаючи від київського письменства кінця XVII ст. й до праць початку XX ст. історики церковного кола оцінювали минуле в поняттях суцільного, російсько-українсько-білоруського, православно-православного, якому смертельно загрожує «латинство», а ритул від загибелі «возз'єднання» під берлом православно-православного царя. Для істориків XIX ст., над якими домінували так звані «державно-юрмдичні» підходи в інтерпретації подій, не останню роль відігравала магія термінів «чинності» й «пожалування», якими оперує Переяславська угода (хоча насправді обидві формули – це тільки елемент

дипломатичного етикету, а російські урядовці сприймали взаємини з Україною як договірні ще й за часів Петра I). Врешті, в радянський час проблема набула ідеологічної актуальності, бо формула «возз'єднання двох братніх народів» санкціонувала монолітність радянської імперії – з наголошенням на ролі її організаційного ядра, Росії, що «визволяла від чужоземних загарбників» уведені до свого складу («возз'єднані») сусідні терени.

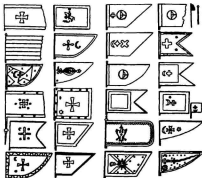
Територія і модель влади й управління козацької держави

Засади внутрішньої організації козацької держави формувалися «на марші», впродовж війни, тож не дивно, що їх – у наближенні до сучасних понять – можна порівняти з військовою диктатурою, де гетьман здійснював владу від імені війська, ба, навіть сама назва держави – «Військо Запорозьке» – з ним ототожнювалася. Промовисте підтвердження того – офіційна титулатура Богдана Хмельницького та його наступників: коли, приміром, за іменем короля, хана тощо перераховувалися землі, підвладні його юрисдикції, то титул правителя України звучав як «Гетьман Війська Запорозького». Гетьмана обирали козак, але як провідник держави він очолював усі стани, користуючись правом уставodawства й вищою адміністративною та судовою владою – для козацтва в ролі прямого звернення, для решти населення – як найвищій арбітр. Повноправні мешканці держави, що не виконували збройної служби (шляхта й міщани), залишалися «при давніх правах і вольностях», тобто зберігали традиційне самоврядування і свої майнові привілеї. Щоправда, коли вірні московським пресказним слухам 1654 р., шляхти на козацькій території залишилося близько 300 родів, тож вона рано чи пізно мала зніша-

тися з міською верхівкою або влитися до козацької старшини, як і сталося. А між міщанами та козаками межа взагалі була дуже рухома: за підрахунками Івана Крип'якевича, в ході війни покочалося від 30 до 80% міського населення.

У правовій площині радикальних новацій не зазнав й селянин: вони й надалі мали виконувати «звичку повинність» на користь своїх власників. Утім, свою частку виразу покозачення в ході війни селянська маса отримала, збільшившись від приватної підданської залежності й перетворившись на підданців Війська Запорозького – «посполитих» (себто, простих людей), що володіли землею, яку самі обробляли, за умови сплати податків до військової скарбниці.

Розвинуті форми міського (магдебурзького) і шляхетського (земського) самоврядування з традиційною виборною ротацією компенсували той очевидний факт, що шляхту й міщан було фактично відлучено від політичного життя, відданні зосередженого в руках нового «політичного народу» – козацтва, а реально – старшини. Часткова її виборність, як і вже згадана рухомість переговорок між соціальними групами населення, надавала козацькій державі стихійно-демократичного характеру. У ній, хоч і без відповідних юридичних декларацій, утвердилася станова рівність – із розподілом функціональних обов'язків без виділення жодного зі станів у верству, упрямілеювану законом на шкідливу решту. З часом цю гармонію буде порушено, а козацькій старшині прокинуться сміх до «благородного» походження і власницькі апетити, розпочнеться закріпачення посполитих і зазісання на права міщан. Але це – справа майбутнього, тим часом як державі Богдана Хмельницького, а почасти і його наступників, удалося поєднати два малопоєднувані принципи: військову диктатуру й родовладдя.

151. Прапори
козацького війська
середни XVII ст.
(прориски)

Держава, яку створив Богдан Хмельницький, зуміла проіснувати (хоч і втрачаючи крок за кроком елементи своєї суверенності) майже півтора століття, і це достатньо засвідчує її життєздатність. За життя Хмельницького вона охоплювала територію з населенням понад 3 млн. чоловік і площею близько 200 тис. кв. км. На півдні її межі розтягалися обабіч Дніпра до Днякого Поля, на заході більш-менш збігалися з порубіжжям старого Брацлавського воєводства, на півночі в районі м. Звенига [суч. Новоград-Волинський] дотикалися р. Горні, далі вище Овруча тягнулися через Прип'ять на лівий берег Дніпра, де крайніми північними пунктами були Любеч, Новгород-Сіверський і Стародуб [тепер Брянської обл. в Російській Федерації]; наприкінці 1650-х рр. Війську Запорозькому належала ще й частина Південної Білорусі.

Адміністративний поділ дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забез-

печуючи максимально швидко мобілізацію військовозобов'язаного населення, тобто козацтва. Цю політико-адміністративну систему іноді вважають козацьким новатором, але такий погляд не видається незалежним: територіальні поділи багатьох середньовічних держав зважали на потреби оперативної мобілізації збройного люду. Не були тут винятком і повіті та воєводства Великого князівства Литовського та Польського королівства, що перш за все стали як осередки замешкання рицарства-шляхти, котра на випадок володаря мусила ставати «на коні і в зброю» під королю власної округи – повіту, звідки простувала під стяг кількох повітів, що підлягали вченому воєначальникові – воєводі. Інша річ, що на середину XVII ст. первісний зміст такого територіального поділу вже притамувався, бо з плином часу на нього накладалися фіскальні та судові функції. Що ж до поділу нерицарського населення (службових бояр та міщан) на десятки й сотні, то аж до козацької ре-

волюції, як уже згадувалося, саме за таким принципом було організовано самооборону від татарських набігів.

Найнижчим військовим підрозділом козацької армії був курінь, відповідник десанта, до якого входило від 10–20 до 30–40 воєаків певного хутора, села чи частини містечка або міста. Очолював курінь виборний курінний отаман, а місцеву громадою, яка споряджала козацький загін на війну, у селах керував виборний війт. Курені об'єднувалися у вці військово-територіальну одиницю – сотню, на чолі із сотником, якого призначав полковник і який разом із сотенною старшиною (осавулом, писарем і хорунжим) резидував у сотенному містечку; цивільними справами сотні відав городовий отаман у співробітництві з органами ніщанського самоврядування. Усталених розмірів сотня не мала, переважно її складало 200–300 воєаків. Сотні були об'єднані у полки й територіально підпорядковані конкретному полковому місту, де перебувала резиденція полковника (якого призначав гетьман) і полкової старшини: осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого.

Кількість полків не завжди була однаковою. В реєстрі, складеному за Зборівським договором 1649 р., їх нараховувалося 16: Білоцерківський, Брацлавський, Кальмицький, Каміський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський. У 1651 р. виник Павловоцький полк, у 1653 р. – Білоруський тощо. Згідно з даними Зборівського реєстру, полк міг охоплювати від 11 до 22 сотень; наприклад, у 1654 р. Корсунський полк нараховував понад 3 тис. козаків, Полтавський – понад 6 тис., Ніжинський – близько 12 тис. тощо. Як і в сотенному містечку, у полковому місті цивільними справами козацтва відав го-

родовий отаман, а ніщанськими – органи самоврядування. Обов'язки командирів свого полку як бойової одиниці полковники поєднували з функціями голів адміністрації полкової територіальної округи, де їм було надано широкі судові, карні та фінансові повноваження.

Автономною одиницею лишалася Запорозька Січ, яка, не входячи до жодного з полків, була підпорядкована безпосередньо гетьманському правлінню й обирала собі кошового отамана (на відміну від призначуваних гетьманом полковників).

Верхівку владних структур складала генеральна старшина, котру також називали «військовою»: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, двоє осавулів, хорунжий і бунчужний. У віданні генерального писаря, чії обов'язки можна порівняти до функцій канцлера, тобто охоронця державної печатки, а співвідносно з новітніми поняттями – міністра закордонних справ або державного секретаря, перебувала Генеральна військова канцелярія – штат дипломатичних та адміністративних служб. Генеральний обозний керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями, тобто в умовному наближенні до сучасних понять був міністром оборони, маючи власний допоміжний штат з осавулів, хорунжих, економів, гарматних писарів тощо. Генеральні судді (зазвичай їх було двоє) завідували гетьманським судом; у XVIII ст. він вереріс у спеціальний апеляційний орган – Генеральний суд, через який проходили справи, розглянуті попередньо в сотенних та полкових судах. Уряди генерального осавула, генерального хорунжого та генерального бунчужного не мали чітко окреслених функцій, зводяться до виконання безпосередніх доручень гетьмана (іноземці називали цих людей «генерал-ад'ютантами»). Сукупність генеральної старшини при геть-

мані складала малу старшинську раду, а за участі полковників витворювала велику раду (венеційський посол Альберто Віміна називав її «сенатом»).

Резиденцією гетьманського апарату, а отже, столицею держави за Богдана Хмельницького й кількох його наступників служив Чигирин (нині райцентр Черкаської обл.), а точніше – Чигиринський замок на стрімкій горі над р. Тясинною. У мирні проміжки тут було місце зберігання гетьманських регалій влади: булави, корогов (прапорів), бунчука і печатки Війська Запорозького (під час походів як регалії, так і гетьманська канцелярія перебували при гетьмані). Прапори ще не мали стандартизованого вигляду – з одним і тим самим кольором, емблемою тощо: на корогві, врученій Богданом Хмельницькому у Переяславі від імені царя, було вишите золотом зображення Спаса Нерукотворного, а сам прапор, найімовірніше, був чорно-червоний; під тим самим 1654 р. згадано також чорно-жовтий прапор гетьмана з хрестом, а під 1655 р. – три прапори: із зображенням покровителя руського війства архангела Михаїла (без зазначення кольору), білий із лаптованим гербом Хмельницького та червоний (без зазначення емблеми).

Що стосується фінансових служб, то в 1654 р. вперше згадано гетьманського підскарб'я, котрий віддав прибутками й видатками Військової скарбниці, однак офіційно за часів Хмельницького уряду генерального підскарб'я ще не було, і всю фінансову справу гетьман контролював особисто. Джерелом прибутків скарбниці мали б служити землі козацьких королівщин, Католицької Церкви та шляхти, котра емігрувала, однак запровадити регулярне оподаткування їх мешканців у військових сум'яттях так і не вдалося. Джерелами грошових надходжень були прикордонне тор-

152. Освячення прапора.
Мініатюра 1667 р.

говемито з привозних і вивозних товарів, натуральна данина на військо, поземельний чмш і податки на шинкування (продаж пива, меду й горілки), користування млинами, оренду й улаштування рудень і дігтярень, продаж тютюну тощо. 1649 та 1652 роками датовано згадки про гіпотетичні спроби карбувати в Чигирині власну монету, проте вірогідність їх сумнівна, бо пізніше про гроші Богдана Хмельницького вже ніхто не згадує, і нумізмати такої монети не знають. В грошовому обіг ходили тоді польські, австрійські, венеційські, російські й турецькі золоті та срібні монети, втім – як і в кожній з тогочасних держав, оскільки переміщення грошових мас не обмежувалося.

Старшинський корпус: соціальні та світоглядні несумісності

Старшинський корпус, на який спирався Богдан Хмельницький упродовж свого десятилітнього гетьманування, знову діяв на козацьке й шляхетське крило, нібито принципово протиставлені. У цьому є певне спрощення, бо насправді довкола гетьмана зійшлося не два, а три угруповання лідерів, які більш-менш задовго взаємодіяли лише під його тяжкою рукою. Смерть владної гетьмана поклала край цій ефемерній єдності, виставивши на поверхню доти затамовані суперечності. На перший погляд, вони здаються проявами психологічних прикмет – владолюбства, політичної короткозорості, схильності до отаманства. Коли ж поглянути глибше, то в хаосі боротьби всіх проти всіх, який настав за Руїни, можна побачити три певні течії, котрі перетворюються з інтересами трьох лідерських груп, що оточували Хмельницького й за браком ідеального часу так і не встигли переплавитися в політичну єдність однодумців.

Першою з цих груп була рекстрова («старшина») старшина Війська Запорозького, об'єднана почуттям воляцької солідарності незалежно від того, з козацького а чи зі шляхетського кореня вона походила. З цього середовища вийшов і сам Богдан Хмельницький та його найближчі соратники, котрих бачимо на чолі війська від самих початків війни: Іван Богун, Кіндрат Бурлай (Вурлай), Федір Вешняк, Іван Воловач, Яцько Воронченко, Матвій Гладкий, Іван Голота, Філон Джемжалій, Лаврін Капуста, Роман Катіржний, Яцько Каша, Федір Лобода, Лук'ян Мозир, Максим Нестеренко, брати Нечай, Тиміш Носач, Мартин Пушкар, Семен Савич, Василь Тонналенко, Богдан Топига, Іван Федорович, Іван Чарнота (Чернята), Прохій

Шумейко та багато інших. Багато хто з цих людей – переважно роєвників Хмельницького – мав досвід власного старшинкування або навіть належав до старшинської династії, як, наприклад, оверуцькі шляхтичі Федоровичі, чий імовірний прапрадід Сасько був полковником Війська Запорозького ще 1594 р., а прадід чи дід Тиміш очолював один із полків Сагайдачного під Хотиним у 1621 році. З роду любецьких замкових зем'ян Савичів-Велнчовських походив рекстровий гетьман Григорій Савич-Чорний, а взагалі любецька шляхетська околиця дала козацтву не одного старшину з родин Тонналенків, Гладких, Пушкарів-Ресинських. Завдого до козацької революції пов'язували з Січчю свої діди оверуцькі й остерські зем'яни та бояри Вешняки, Шумейки, Каші, Ворони. Не новачком серед козацтва був київський шляхтич Федір Лобода, нащадок рекстрового козацького гетьмана часів Наанвайківщини Григорія Лободи. З дрібношляхетського роду Буцинів-Чарнот, мешканців Барського староства, що протягом XVI ст. постачало шляхетський елемент до козацчини (пор. легендарного «гетьмана» Івана Сироговського), походив Іван Чарнота. «Бував гетьманом запорозьким», як свідчать тогочасні джерела, батько Лук'яна Мозирі, а Михайло Дорошенко, дід іще молодого на початку війни Петра Дорошенка, очолював Військо Запорозьке після смерті Петра Сагайдачного. Цим людям Хмельницький довіряв найбільше, вони й складали ядро гетьманового оточення, як-от, скажімо, Федір Вешняк, котрого називали дорадником гетьмана, чи Філон Джемжалій, що «невідлучно при ньому перебував».

Другу групу старшини впродовж 1648 р. втворювали шляхтичі, котрі до війни персонально з козацьким світом пов'язані не були (хоча, коли йдеться про київсько-брацлавську шляхту, то тут важко знайти родину, що в той чи той час не мала би кон-

тактів із Січчю). Більшість із них перейшла на бік повстанців відразу після перших перемог, керуючись почуттям «руської» солідарності, яке в переломну мить виявлялося дужчим за лояльність до Речі Посполитої. Крутий політичний вибір полегшували суто побутові взаємини добросусідства, кумівства, свояцтва, родинного приятелювання з козацькою реєстровою старшиною, тож проблем з адаптацією не виникло. Мов ніж у масло, українська шляхта входила до старшинської верхівки і завдяки особистій довірі гетьмана, і завдяки ланцюговій реакції наверненя, розпочатій швидким переходом на бік козацтва кількох помітніших фігур, серед яких особливе місце належало кумові Хмельницького Станіславу Кричевському. Свого часу він був улюбленцем коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського; а 1643 р. обійняв посаду полковника Чигиринського реєстрового полку як «шляхтич родовитий і вландарських справах досвідчений» (походив із берестейської руської шляхти, на середню XVII ст. вже покатоличеної). Перейшовши під Жовтими Водами на бік повстанців, літній чигиринський полковник заново «відкриває» своє руське коріння і навіть міняє віросповідання з католицького на православне, прийнявши нове ім'я – Михайло (пізніше те саме зробить київський магнат Юрій Немирич; цілком можливо, що через подібну конверсію пройшли полковники Адам Хмелецький, Станіслав Мрозовицький та ін.). Як київський полковник, Михайло Кричевський був учасником усіх боїв 1648 – першої половини 1649 рр. Я мав величезний авторитет у козаках. Але наприкінці липня 1649 р. він дістав смертельне поранення під Лосвом, де зазнав великих втрат, перекриваючи піхід армії Януша Радзивілла в Україну. Очевидець оповідає, що коли пораненого привезли до ставка Радзивілла і його дівчі знайомі стали нагадувати йому «шляхетство й кон-

153. Іван Виговський.
Копія з портрета XVII ст.

ші заслуги», Кричевський «тільки злизував плечима і, хапаючись за голову, одне повторяв: кіба ж це мала річ – 30 тисяч людей загубити!».

Помітною постаттю серед передової православної шляхти був оверчанин Іван Виговський. Він починав кар'єру канцеляристом і адвокатом у Луцьку, а на початку 1648 р. служив писарем при Шемберкові, урядовому комісарі реєстрового Війська Запорозького, і саме з його загоном потрапив у полон під Жовтими Водами. Завдяки професійним зусиллям Виговського протягом 1648 р. сформувався адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького – Генеральна військова канцелярія. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний писар був утаємничений у найсекретніші справи: «Жодний полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський», – писав один із сучасників.

Майже з перших днів війни бачимо в козацькому війську чотирьох братів Вєговського і багатьох полковників, що походили з київської та брацлавської шляхти: Самійла Богдановича-Зарудного, Антона Ждановича, Михайла Зеленьського, Сидурина Мужилівського, Григорія Сакновича-Лєсницького, Ярему Петрановського та ін. Уже на початку повстання на козацькій бік переходить жонієр драгунської королів, майбутній переміславський полковник й один із найавантюристичніших протавників порозуміння з Польщею Петро Головацький (Гловацький). Після битви під Корсунем у червні 1648 р. свій життєвий вибір зробили коронний ротмістр Остап Гоголь і Адам Хмєльницький із Перемишльської землі, небіж покійного героя антитатарських походів, київського воєводи Стефана Хмєльцького. Інший галичанин, Іван Крєховецький, тоді ж розпочинає свою «козацьку кар'єру» на посаді корсунського полкового писаря (згодом він стане одним із найпомітніших дипломатів Хмєльницького і генеральним суддею). На Покутті восени 1648 р. організує власний 13-тисячний загін із дрібної шляхти, міщан та селян галицької шляхтич Семен Височан (згодом, перейшовши на територію козацької України, він стане лєвівським полковником). Із Західної Брацлавщини виходять зі своїми людьми на козацькі терени представники старовинного панського роду Степан Байбуза, з часом уманський полковник, з київського Полісся – Прокоп Бережецький і Григорій Закускало, з чернігівського Лісозбережжя – борзнянський полковник Петро Забіла та його син Іван. Водночас на Західному Поділлі повстанські загони очолює син теробільського підстарости, покойовий паж покійного Владислава IV, вихованець Краківського й Падуанського університетів Станіслав Мрозівський.

Новий шляхетський доплив пововнок Військо Запорозьке у 1649–1650 рр., коли

після Зборівської угоди почалося масове покозачення шляхти у воєводствах, що перейшли від козацьку юрисдикцію – Київському, Брацлавському та Чернігівському. Агенти свавлаз революції весни-літа 1648 р. привадили сотні шляхетських родин емігрувати на захід, внаслідок чого мільйон і часом утікаючи, як вони самі писали, «з самій сорочці». Якийсь час вигнанці жили на ілюзорних сподіваннях на матеріальну підтримку від польської «братії шляхетської». Починаючи з осені 1648 р. проблема біженців дебагувалася на сеймах, однак допомогати розореним емігрантам ніхто не поспішав, бо – позицію коронної шляхти можна звести до вислову одного з польських послів: «Хто їм зробив шкоду, той нехай і відшкодує». Не дивно, що врешті сталося те, про що застерігав на одному з сеймів Адам Кисіля: руська шляхта, «довелена до останньої розпукки, почне сама дбати про себе».

З осені 1649 р. спостерігається масове повернення біженців та їхнє покозачення (на кінець цього ж року у Війську Запорозькому було, за донесенням московського дипломата Григорія Куникова, понад 6 тис. шляхтичів). Саме тоді серед козацької старшини вперше фіксуються призьачі Бруки, Верещак, Гуляницьких, Дилків, Житківців, Іскрицьких, Кохановських, Красносельських, Кропивницьких, Кульчицьких, Мінєвських, Немир, Сулим, Чебановських та багатьох інших. Практично стоїсотково шляхта укомплектовує штати полкових писарів і Генеральної військової канцелярії, що й зрозуміло: ця служба вимагала освіти, знання законів і канцелярської практики, а в посольствах – етикету дипломатичних зносин. Шляхетське навернення до козацького війська сприймалося як цілком природне. Характерною деталлю, що це підкреслює, є, наприклад, обов'язок шляхти Білоцерківського замку їздити в осо-

бистому помітї гетьмана. Децю пізніше, у 1664 р., це формулювалося так: шляхетні мешканці тутешніх дамкових сіл Лесевичі, Ковшовата, Насташка, Скараївка, Мале-пинці та ін. мусять,

переповсавшись зброєю, виступати при боці гетьмана завжди, коли гетьман сідаєтме на коня для війни.

Третю групу старшини, яку внісела на вершину влади революція, становили вихідці з козацької черні, міщан, деколи – навіть із селян. Це крило, на відміну від двох попередніх, не становило чогось цілісного. Заможні городяни, як-от Яким Сошко, Іван і Василь Золотаренки чи Мартин Небаба, швидко зв'язалися зі «старшиною старшиною», набувши військового досвіду і навіть слави полководця. Наприклад, коляшнього коростнішівського міщанина, а згодом чернігівського полковника Небабу шведська дипломатична аген-тура характеризувала як «одного з найкращих полковників Хмельницького». Про феноменальну мужність Небаби свідчать його останній бій під Лохвом 1651 р., де він, втративши праву руку, перехопив шаблю лівою й оборонився до останнього подиху.

На відміну від цих людей, баньських до гетьмана, децю остеронь тримався такі помітні серед козацтва особи, як колишній підданий Адама Киселя з Носівки чернігівський полковник Степан Пободайло (Подобайло), ще довший «польний вождь» козацької черні уманський полковник Іван Ганжа (згодом він навіть перейде на бік противника через особисті незгоди з Хмельницьким), атажок козацько-селянських загонів Максим Кривоніс, котрий очолював практично незалежну від гетьмана армію, що в генеральних битвах навіть стояла окремим табором. Менше помітні з погляду тогочасних джерел полковники і старшини Алексан-дренко, Вдовиченко, Гречка, Гавратенко, Максименко, Матвій Положний, Семен

174. «Герб власний» Гетьманщини. Державин 1784 р.

Оргієнко, Михайло Богаченко, Бугай, Піхотник.

Всі три зазначені групи старшинської верхівки мали досить розбіжні уявлення про мету війни. Полковники зі «старшинного» козацтва, відчуваючи гостру особисту антипатію «до ляхів», водночас цілком помірковано сприймали переговори й поступки, ставлячись до них як до колізій, що неминучі в усій війні. З погляду козацької традиції чергова спроба поміритися силами з Річчю Посполитою була одним зі звичних походів, у якому власті козацькі голови – не новина, але й шукати замирення, програючи, – теж не новина. Кінцевим підсумком війни, з їх розуміння, мала стати здобута шаблею автономія козацької території під покровительством байдуже кого з великих європейських володарів – московського царя, турецького султана чи польського короля, що в переносному сенсі відповідало звичаєм збройного найманства – служити шаблею тому, хто більше платить. Придушена могутньою волею Богдана Хмельницького, ця традиційна модель козацької поведінки не оживалася аж до його смерті, бо гетьман сам вирішував – кому пропонувати шаб-

133. «Герб власний» Нечая

лю і як розпоряджатися здобутою свободою. Та після смерті Хмельницького все повернулося на старе, і саме старшинський елемент зі «старинних» козаків першим почав розвалювати створену ціною надлюдських зусиль державу, так і не признавшись підпорядковувати іншій меті власній, часто дуже великій, амбіції.

Втім, тертя за право першості траплялися ще за життя гетьмана, й альтернативні претензії на гетьманування виринули вкрай у «старинній» старшинській групі, певній свого досвіду й популярності. Люди, котрі розпочинали разом із Хмельницьким війну як рівні, нелегко занкали до автократизації його влади (це з їдкою влучністю піднімав у 1654 р. хміський непокозачений шляхтич Павло Олексич у листі до свого приятеля – «старинного» козака-шляхтича Івана Богуна: «Хмельницький, що був нашим товаришем, тепер став нашим паном»). Про Данила Нечая, котрого польські тогочасні джерела називають «першою особою після Хмельницького», ходили чутки, що популярному брацлавському полковникові «хотілося бути другим гетьманом». Влітку 1652 р. було змунувано у підбуренні до антигетьманських бунтів і страчено ще одного представника «старинної» старшини, курсунського полковника Лук'яна Мозирю. Навесні 1652 р. антигетьманський рух очолив мигородський полковник Матвій Гладкий,

котрий, за свідченням московських агентів, «називався замість Хмельницького гетьманом».

Нова старшина з покозачених шляхтичів за життя Хмельницького на булаву не претендувала й міротно авторитетом із гетьманом не зважувалася. В її політичних орієнтаціях можна виділяти два головні спрямування й співвіднести їх із двома фазами війни: до і після смерті гетьмана. У першому випадку – це фанатична антипольська затятість, готовність боротися до кінця, загинути або перемерти. Наважнисьшися преднатися до повстання, шляхтичі спалили за собою мости, й якісь дрібні поступки з польського боку нічого не мінли в їхньому становищі, навпаки – укривжали їхню зраду. А тому, як писав у своєму посольському звіті 1649 р. московський дипломат Григорій Кунаков, аналізуючи ситуацію в Україні,

Шляхта перша з-поміж усіх намовляє Богдана Хмельницького до війни: молля, такої нагоди нам ніколи не трапиться, тепер ось і треба приборкати поляків.

Серьйозно ставився до цього противника і на коронному боці, розрізняючи власне козаків та шляхту й селян. «Плебс розпустити, шляхту-зрадників андатя» – ось стереотипні вирази ультиматумів козацькому командуванню і навпаки – не менш стереотипний пункт перемирних угод: «Шляхту, що приєдналася до Війська Запорозького, амністувати».

Після смерті Богдана Хмельницького, особливо коли став очевидною сумнівність альянсу з Московським царством – державою деспотичного типу, відрадного для шляхти, вихованої на ідеалах республіканських вольностей, частрою старшини-шляхтичів мінються. Московська небезпека, примножена повінню анархії, підштовхує їх до компромісу зі ста-

рин, звичним світом: на зміну антипольській затишності приходять спроби порозумітися, втім – уже запізно, бо на політичну арену виступила третя сила, не надто помітна під твердою рукою Хмельницького: простоложд.

Із-поміж лідерів черні найяскравішою постаттю був, без сумніву, Максим Кривонос – козак непересічних військових здібностей, запалений фанатичною ненавистю «до панів», безжалісний і жорстокий навіть із погляду тих, далеких від новітнього уявлення про людяність часів. Початок війни Кривонос зустрів уже людною ювенолодою, бо серед повстанців був його дорослий син Кривоносенко, який після батькової смерті (наприкінці 1648 р.) який час навіть очолював один із полків. Довгоїсної біографії «вояки шаленого шибсусу» не знали самі сучасники: одні твердили, що він походив із міщан Острога чи був купцем із Могилева-Подільського, інші називали козаціном підданним Немирчів із Житомирщини; ходила навіть чулка, нібито він узагалі чужоземець, уродженець Шотландії, «змалку вихований у всіх родах норської служби». Блукуючись із найзавзятішими противниками мирного порозуміння, полковниками шляхтичами Головацьким та Хмелецьким, Кривонос обстоював гасло: «кінчати цю війну своїм щастям, яке із [повстанців] супроводжує, а не переговорами».

Пожививши середовищем дал антигетьманських бунтів, що постійно жевріли в козацьких низах, були лівобережні полки, традиційно найтісніше пов'язані із Запорозькою Січчю. Найпомітніші спалахи невдоволення припадають на періоди впровадження козацького реєстру, що повертало до підданського статусу показаних селян і міщан. У жовтні 1651 р. проти заворушення в Чернігівському полку, котре очолював Степан Пободаєво, обра-

ний полковником на козацькій раді (а на той час гетьман уже зазвичай призначав полковників сам), Хмельницький навіть готував до походу чотири вірні йому полки. Навесні 1652 р. гетьман удався до ще крутіших заходів, стративши кількох бунтівних лівобережних старшин, очолюємих миргородським полковником Матвієм Глазим. У відповідь на репресії черні Миргородського й Прилуцького полків нібито обрали гетьманом Вдовиченка, і тільки поновлення наприкінці травня бойових дій розрядило інцидент.

За своєрідний символ майбутнього розбрату може послужити старшинська рада, зібрана в травні 1653 р. для обговорення пропозицій Стамбула щодо протекторату. На ній бачимо три партії: одна, яку очолював «старинний» козак Філон Джеджавай, погоджувалася на союз із султаном (цим шляхом згодом піде ще один виходець зі «старинного» козацтва Петро Дорошенко), інша під проводом київського шляхтича Антона Ждановича, попередника Виговського й Тетері, радилася налагодити переговори з Річчю Посполитою, ще інша – висловилася за московську орієнтацію. Рішення прийняв, влетучи чергові віртуозні комбінації і сподіваючись пережити козацьку долю, сам гетьман, однак смерть виявилася хитрішою за нього.

Голь «козацького батька», який умів твердою рукою привести до єдності своє норовисте строкате оточення, розуміли всі. Ось як, наприклад, звучить ностальгічна легенда про злагоду в Україні всього через два роки після смерті гетьмана, коли 1659 р. один із ватажків простоложду Іван Безпальний скаже:

Між нами, військом кошовим і городовим, такої міжусобної брани не було, тільки брат за брата, а товариш за товариша вірно й любовно усі осямо вкучі жили.

Початок московсько-польської війни. Смерть Богдана Хмельницького

Навесні 1634 р. почалася підготовлена зусиллями козацької дипломатії московсько-польська війна. Головні сили царської армії рушили на Білорусь, де передбачався стратегічний удар уздовж смоленського прикордоння; до осені цього ж року було взято Полоцьк, Вітебськ і Смоленськ. У цій інтервенції діяльну участь брав 18-тисячний козацький полк під командуванням наказного гетьмана Івана Золотаренка. В липні 1634 р. Золотаренко окупував Вихіський, Кричівський і Могилівський повіти, де його армія перезимувала, а влітку 1635 р. рушило на північ, здобувши Сяноч, Мельськ і врешті – спільно з московськими полками – Вільно й Гродно.

Наступ на Білорусь мав збігатися з паралельним наступом на Волинь, однак ширших бойових дій, які планували царські воєводи, Богдан Хмельницький не підтримував, заклопотаний безпекою підданого прикордоння. Навесні та влітку 1634 р. тут точилися локальні бої між коронними загонами й козаками Подістров'я, проте ще гірша перспектива була попереду: у червні 1634 р. польській дипломатії вдалося досягти значного успіху, уклавши «вічний договір» з ханом. Він дезактивував віднині невідгяду для Криму козацько-татарську угоду й встановлював оборонно-наступальний союз проти Московії та козацької України.

У жовтні 1634 р. 30-тисячна армія під проводом коронного гетьмана Станіслава Потоцького «Ревери» вийшла на Брацлавщину, а татарське військо рушило в напрямі Умані. Початок спустошенню Брацлавщини поклато збудиття невеликого містечка Буші [нині Вінницької обл.], обложеного наприкінці листопада коронними Стефана Чарнецького. Після того, як більшість оборонців поаягла, жінка

116. Московський стрілець.
Гравюра середини XVII ст.

місцевого сотника Зависного підпалаєла бочку з порохом і висадив в повітря себе, решту оборонців замку й нападників. Розлучені великими втратами воїнирні винищували усіх підра. Близько 70 уцілілих мешканців заховаалося в печері над річкою, відновлюючись здатися, і тоді до схованик була спрямована вода з потоку. Слідом за Бушею, як писав Чарнецький, 130 міст і містечок між Дністром і Бугом «впаали до ніг короля». Наприкінці 1634 – на початку 1635 р. десятки тутешніх населених пунктів повністю вилуодили, бо їхні жителі було або винищено, або їх вивели в ясир татари, або вони розбіглися (зокрема, протягом цих місяців лише до Молдови втекло бланько 10 тис. подолан). Однак з учасників походу описує тодішні запустіння Брацлавщини так: «Міста й села порожні, куди військо не прибуде – людей не застане».

У другій половині січня 1635 р., коли в Україну підійшли полки московського воєводи Василя Шереметєва, з'єднані ко-

зацько-російській снам врешті теж виступивши до театру воєнних дій. 29–31 січня над р. Бугвою під Охматовом [нині Черкаська обл.] відбулася генеральна битва, у якій з обох боків полягло до 30 тис. воїнів, а багато замерзло, бо стояли люті морози (пізніша козацька традиція називає це місце Дрижиполем). І хоча війни не виграла жодна зі сторін, наступ коронної армії зупинився.

Літо 1655 р. пройшло під знаком подій, що в польській історії отримали назву *Потопу* – п'ятирічного сум'яття, яке охопило країну, поставивши її на грань загибелі. Шведський король Карл Густав X, розцінюючи початок московської інтервенції в Білорусь і Литву за слушну нагоду поставити крапку в пістолітніх змаганнях Швеції з Польщею за балтійське узбережжя, в липні 1655 р. вів свою армію на територію противника. Близькавична капітуляція познаємого воєводи разом із посольським рушенням шляхти стала сигналом до катастрофи: армія масово складала зброю перед шведами, а сам король Ян Казимир мусив відступити в Силезію. На початку вересня шведське військо взяло Варшаву, а невдовзі й Краків. Тоді ж, одразу після захоплення московсько-козацьким військом Вільна, оголосив про прийняття шведського протекторату і фактичні правителі Велико-го князівства Литовського Януш та Богуслав Радзивілл.

Драматичні перипетії шведсько-польської війни, яка скінчилася аж у 1660 р., мали безпосередній вплив на розвиток подій в Україні. Вже наприкінці травня 1655 р., тобто за кілька місяців до нападу Карла Густава на польську територію, розпочинаються інтенсивні дипломатичні зносини між ним і Богданом Хмельницьким, до яких були залучені й союзники шведського короля – семигородський князь Дьордь II Ракоці та бранденбурзький курфюрст Фрідріх-Вільгельм. Згідно з до-

157. Карл Густав. Гравюра Кюссла, серпанка XVII ст.

слігнутими домовленостями, козацька армія разом із московським допоміжним корпусом Бутурліна виступила у похід на захід, до Львова. 29 вересня 1655 р. місто було взяте в облогу, яка мала тягтися до початку листопада. Звістка про появу в тилу татар змінила плани гетьмана: узявши з городян контрибуцію, він завернув свої полки назад, назустріч ханові. Після кількох боїв, проведених у цьому марші, Хмельницький і Мегмед-Герей IV поновили мирну угоду, скріпивши відновлення союзу взаємною присягою.

Пасивність Хмельницького в підтримці шведів спричинилася серйозними розходженнями в погляді на територіальну проблему, що виявилася під час облоги Львова. Згідно з намірами гетьмана, західні руські терени після падіння Польщі мали увійти до складу козацької держави, і саме про це він писав, звертаючись до обложених городян Львова:

Ми вже подімалися з цими трьома народами [Семигородом, Бранденбур-

гом і Швецією): Його Милість шведській королівській приймає те, що йому дав Господь Бог у його розпорядженні, а що вам Господь Бог поніє вказує Україну свою руську – при цьому я стою.

Натомість шведський король, трактуючи Хмельницького як збройового найманця, виставив власні претензії на Галичину, що і в старшини, і в гетьмана викликало гостре обурення. Паралельно почали накопичуватися тертя з Московією. Дразливим приводом до них стала винага Бутурліна, аби здобути галицькі міста складала присягу на вірність цареві, що в наміри старшини аж ніяк не входило. Суть цих перших зіткнень добре ілюструється словами Івана Виговського, сказаними на переговорах з представниками Львівського магістрату: «Доки козацька шабля зайшла, доти теж нусить бути і козацьке панування». Ще на одне яблуко розбрату між московським урядом і Богданом Хмельницьким перетворилися регіони Південної Білорусі, окуповані Золотаренком. Наказаний гетьман запроваджував тут козацьку адміністрацію, натомість царські воєводи вважали ці землі приданими «на цареві ім'я».

За таких обставин, враховуючи неспівність ситуації, Богдан Хмельницький вступає у такий зв'язок з королем-вигнанцем Яном Казимиром, пропонуючи козацьку допомогу в обмін на уступку руських територій «включно з Володимиром, Львовом, Ярославом, Перемишлем». Щоправда, як тверезо додає Хмельницький, це малоймовірно, бо

коли б навіть сотня шалетнів залашувалася в усюму королівстві, і то вони ніколи не погодяться на це добровільно.

Пом'якшення антипольської позиції відчутне і в обговоренні пунктів щойно згадуваної мирної угоди з ханом: гетьман нібито обіцяв Мегмед-Гереві «відступи-

тися від Москви» і сприяти поверненню на трон Яна Казимира.

Тим часом набув несподіваної зміни розклад союзницьких сил. Царський уряд, занепокоєний успіхами свого союзника Швеції – потешійного претендента на володіння всім балтійським узбережжям, круто змінив орієнтир зовнішньої політики. У травні 1636 р. Московія оголошує війну Карлові Густаву й розпочинає мирні переговори з колишнім противником – Річчю Посполитою. На перемірний з'їзд, призначений у Вільні на серпень–жовтень 1636 р., Богдан Хмельницький вислав власних представників, які мали добитися, аби кордон між Річчю Посполитою й козацькою державою проходив «як за давніх князів руських». Однак козацьких послів не було допущено до переговорів, бо – їх навіть не повідомляли про зміст дебати, трактуючи, за словами самих посланців, «яко всів коло церкви Божої». Мало того, за неспівною інформацією, що дійшла до козацьких дипломатів, умовою договору нібито повертали Україну Речі Посполитій (чого насправді не передбачалося).

Коли посланці доповіли гетьманові про те, що сталося, той, як описує очевидець,

заволав, немов шалений, котрий згратив розум, і мовив: «Уже, діти, про те не печальтесь! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а пітимо туди, куди звелить Верховний Владика – не тільки від християнського государя, але хоч і від бусурмана».

З листопада 1636 р. Хмельницький розвиває шалену дипломатичну активність, форсує підписання угод зі Швецією, Семигородом, Волощинною, Австрією, Молдовою та Кримом; поновлюється також переговори з королем Яном Казимиром і султаном. Тоді ж, усупереч московській політиці, 20-тисячний козацький корпус під команду Алтона Ждановича виру-

158. Іалівська церква
в Суботіві.
Сучасне фото

шає разом із Дьордем II Ракоці в похід на Польщу, а зі шведами – на Берестя. Наслідком останнього стало звернення до гетьмана шляхти Пінського повіту: у червні 1657 р. його підписали і православні й католики, прохаючи про прилучення «на вічні часи» Турово-Пінщини до козацької держави.

Однак жити Хмельницькому залишалося недовго. Ознаки тяжкої хвороби проявилися на початку 1657 р.; відчуваючи наближення смерті, він у квітні скликав старшинську раду і за її згодою заповів гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію. Зрозуміло, що постать юного гетьманича мала значення суто символічне: гадалося, що ореол Богданового імені приглумить розбрат серед честолюбної старшини.

Навприкінці липня гетьмана вразив кровоизливання у мозок, і за кілька днів, 6 серпня 1657 р., він помер у Чигирині, а через місяць був похований у Суботіві, в збудованій ним же Іалівській церкві. Козацький історик початку XVIII ст. Самійло Величко вкладає в уста гетьманського секретаря Самійла Зорки промову, нібито вимовлену на похороні. З неї пронизливо

чутно, як оцінювали роль Богдана Хмельницького нащадки, що вже пережили і Руїну, і мазепинський погром:

Помер, полишивши по собі немертву славу, той добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Росії Рн Польсканта могла жити довгі літа при щасливих успіхах. Помер той, кому разом із вашою милістю панством всюдн допомагала всемогутня рука Божа стояти при своїй правді за волюність та свої старожитні права проти братів, але разом з тим ворогів наших – польських савроматів...

(Переклад Валерія Шевчука.)

У час, коли смерть вибила кермо з владної руки Хмельницького, молоді козацьку державу зусібіч оточували вороги її незалежності. Проте ще більша небезпека – незгода – зачепилася всередині, а хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основу для неї, бо кожний із його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій.

2. Руїна (1658–1678)

4 вересня 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка до повноліття Юрія Хмельницького доклала гетьманські обов'язки на генеральному писаря Івана Виговського; ще через місяць це рішення схвалена велика рада в Корсуні за участю рядових козаків, міщан і духовництва. Присутні на ній були й послані іноземних держав – Швеції, Семигорода, Австрії, Туреччини, Кримського ханату, Молдови та Волощини, що додавало авторитету регентству Виговського. Тоді ж гетьман-регент (уже від власного імені) продовжив переговори з королем Яном Казимиром, підтвердив «привязь» ханові та султану й оформив союзний договір зі Швецією, а до царя було відраджено посольство з проханням визнати нового гетьмана.

Приймаючи булаву, Виговський заявив:

Са булава доброму на заску, а злему на карність. Коли мене гетьманом обрали, то потурати я в війську нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху бути не може.

Рада схвалювала цю жорстку лінію. Ба більше, як піше у своєму звіті царській посол Артанон Матвєєв, котрому багато що зі сказаного в Корсуні вдалося «неприсстойними речами», присутні на раді «нісі душами укріпилися, щоб їм за гетьмана і за свої вольності стояти одностайно».

Оточення Виговського на цей момент виглядало імпозантно. Окрім давньої старшини (як генеральний суддя Самійло Богданович-Зарудний, обозний Тимофій Носач, полковники Григорій Гуляницький, Григорій Лещицький, Іван Богун, Антон Жданович, Павло Тетеря, Петро Дорошенко та ін.), в гетьманській столиці за кілька тижнів перед смертю Богдана Хмельницького з'явився людина, що належить до найскрапніших постатей цієї, багатой на масштабні особистості, доби – Юрій

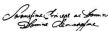
Немирич. Немирич (1612–1639) походив зі старовинного панського роду Київщині і був одним із найбагатших аристократів Речі Посполитої. Охрещений у протестантському віросповіданні, до якого навернувся його батько, він замолоду отримав блискучу освіту спершу в соцініявській академії у польському Ракові, далі в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Навчаючись у Сорбонні, надав у Парижі латинською мовою працю під назвою «Розвідка про московитську війну», присвячену порівнянню устроїв Московського царства і Речі Посполитої. Його перу належало також кілька творів теологічного змісту, зокрема, надрукований у Парижі латиномовний трактат «Опис і вилка духовного арсеналу християн». Повернувшись додому, молодий магнат бере участь у кількох військових кампаніях, а водночас, як сеймовий посол, починає представляти інтереси київської шляхти на сеймі, здобувши репутацію дужалягого та красномовного лідера протестантів. Козацьку революцію Немирич сприйняв вороже, однак шок несподіваних поразок отверзв його, тож він, як ще один магнат-русин Адам Кисіль, стає на позицію компромісів: у 1652 та 1654 рр. у ролі комісара брав участь у переговорах із Хмельницьким, а з осені 1653 р. виступав посередником між гетьманом та шведани, на чий бік перейшов, шукаючи – як протестант – підтримки короля-протестанта. Коли шведська інтервенція до Польщі зазнала поразки, київський магнат, на той час уже зрілий 45-річний політик, робить карколомний в очах сучасників крок – у липні 1657 р. переїжджає до Чигирини, де, як тоді писали, взявся «під протекцію козаків» і «охрестився на руську віру», тобто повернувся до віросповідання своїх дідаів – православ'я. Тоді ж отримав титул козацького полковника, а піс-

ля обрання Виговського на гетьманство одразу став його правою рукою.

Консервія Юрія Немирича була зенітом утвердження козацької держави, а союз двох таких досвідчених у політиці мужів, як Немирич і Виговський, підсмажений продемонстрованою в Корсуні єдністю старшини, обіцяв сприятливі перспективи на майбутнє. Однак за коротку майже ці прогнози розлетілися на друзки, і на Україну злав морок того драматичного періоду її історії, про який справді, як висловився Володимир Винниченко, не можна читати без бруму.

Вступний акорд громадянської війни: Мартин Пушкар проти Івана Виговського

Збурювачем спокою, який провістив початок міжусобиць, стала дотри усунута в тінь Запорозька Січ. Востаннє звістка про неї долілася з 1650 р. – у зв'язку з антигетьманським виступом, якого було рішуче придушено, а його ватажка Худомія з наказу гетьмана страчено. Навесні 1657 р., на звістку про хворобу Богдана Хмельницького, запорозьке «низове товариство», до якого з козацької держави відпавла найанархічніший елемент, знову відкрито заявляло про незгоду з новими порядками, погрожуючи «йти на гетьмана, і на писаря, і на полковників». Для збройної спільноти рівнях, що нем, як і століття тому, залишалася Січ, були органічно неприйнятними тверді форни влади, зосередженої в руках старшини – «дуків-срібляників», як співвітчимається у пізній думі. Формальним приводом для протесту стало те, що січовиків не запросили на вибори нового гетьмана, тож вийшовши з Січі на терени Південної Київщини, запорожці почали грабувати хутори заможних козаків. Виговський наказав заблокувати Січ, не підвозячи туди харчі й бое-

119. Лист Юрія Немирича до Дмитра II Ракочи. Автограф 1658 р.

припаси. Можливо, на цьому конфлікті був би й вичерпався, хоча, треба зауважити, демагогічна агітація запорожців знайшла співчутливий відгук серед козацької черні південних лівобережних полків – Полтавського та Миргородського, задана опозиційних курсові Хмельницького на придушення анархії. Хвилею невдоволення скористався один із лідерів «старшинної» старшини, який приміряв гетьманську булаву до себе – полтавський полковник Мартин Пушкар.

Порозумівшись з кошовим Запорозької Січі Яковом Барабашем, Пушкар звертається по підтримку до третьої сили – московського уряду: обідає пишуть на Виговського донос як на «ляха», що нібито замислив повернути Україну польському королю. Досвідченим московським політи-

168. Козак із головою турка.
Малюнок середина XVIII ст.

кам гріх було не скористатися такою нагодою, тим більше, що в новому гетьмані небезпідставно вбачали прибічника антимосковського курсу, що окреслився вродовж останніх місяців життя Богдана Хмельницького. Тож декларативно підтримуючи Виговського як законно обраного гетьмана, Москва починає одночасно концентрувати війська в українсько-російському прикордонні, а царській уповноваженій Богдан Хитрово їде до Мартина Пушкаря, аби заванти його в царській милості. За цієї двозначної ситуації Виговський вирішив ударити першим. Дочекавшись підходу ногайської кінноти Карач-бея, гетьман у травні 1638 р. виступив у похід на лівий берег Дніпра, де в околицях Полтави точилася локальна сутичка між прогетьманськими силами й козакми Пушкаря та його піхотним полком, зібраним, як недоброзичливо зауважить у своєму літописі Самійло Величко,

із винників, бромарників, пастухів та людських наймитів, ... і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням, та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатники, коси та кні, зате мав готові до вбивства і грабунків людських настигів серця.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Після двотижневої облоги Полтави Виговському вдалося винанити строкате ко-

зачько-запорозько-селянське військо Мартина Пушкаря і Якова Барабаша на урочищі Жуків Байрак під містом, де 11 червня 1638 р. стався відвертий бій. Пушкарівців було щент розгромлено, загинув і сам Пушкар, що бився надзвичайно хоробро (за висловом Величка, «працював у тому бою пребагато»). Відтату голову полковника – першу старшинську голову, яка покотилася у братовбивчій війні – на списі принесли до намету Виговського. Полатву цього ж дня було доценту спалено, Барабаша влімано і згодом повішено. Як твердять сучасники (втім, як завжди, перебільшуючи), антигетьманський виступ потягнув за собою загибель з обох сторін до 30 тис. людей, винищених уже без втручання «ляхів».

Самійло Величко, народжений у часи Руїни, пізніше з незрівнянним пафосом описує цей вступний акорд до громадянської війни:

Ще не згас вогонь багатокровної і багатопалчевої війни Хмельницького, запаленої з полками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями, ще не зітліли до решти людські трупи, прослані на всіляких людських і українських бойовицях від посварної зброї, ще не змита дощовими краплями очервонена людською кров'ю на багатьох крайселлах земля, ще не очистилася до чистого свого первісного й нешкідливого стану посмерджене від людських трутів повітря, ще не засохли сльозотічні лінійні матерія по снагах, з жінок по чоловіках та інших своїх кривних, побитих військовою зброєю, ще не могли ні Україна від полків, ні поляки від України зійтися з кривиним своїм в господарстві своїм, бушин вшешеним і сподіваному мирі, аж тут, на цьому бою Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причини двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського

полковника Мартина Пушкаря, заповів і набрав своєї сволі до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Спроба повернутися у звичний світ: Гадяцька угода 1658 року

Похід Івана Виговського на бунтівного полковника, підтриманого царем, продемонстрував, що жереб кинуту. Антимосковські настрої старшини з оточення нового гетьмана, незадоволення аншого духівництва, яке від самого початку кося поглядало на Переяславську угоду, втручання в козацькі справи методами подвійної дипломатії, врешті – бляжче знайомство з політичними зчичальми Московії, відрадянними для людей, виконаних у пістеті перед ідеалом «золотих вольностей» Речі Посполитої, прискорили те, що почалося в останній місяці життя Богдана Хмельницького, коли старий гетьман гарячково шукав альтернативних союзників. Іван Виговський, виконавець цих дипломатичних мережів, продовжив започаткований курс, домовивши угоди з ханом і султаном та правителями Волощини, Молдови й Семигорода, уклавши союз зі Швецією і, врешті, остаточно налагодивши дипломатичні контакти з королем Яном Казимиром, розпочаті Хмельницьким.

Після тривалих переговорів гетьман зібрав 16 вересня 1658 р. під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й комісари Речі Посполитої. Один із них, волинець Станіслав-Казимир Бєлевський, добрий знайомий більшості старшини, вголосив промову, завершивши її патетичним закликом: «Вітчизна озивається до вас: "Я вас породила, не москалі – я вас вигодувала, виросла, уславилла. Схаменіться, будь-

те рідними дітьми, а не виродками!"» – на що, свідчить очевидець, козаки схвально загукали: «Гаразд говорити!».

Бєлевський зачепив тонку струну. Справді, надто міцною ще була на той час пуловина, яка зв'язувала українську еліту – «старшину» й нову старшину зі шляхти, міські верхи, анше духівництво – з політичним світом Речі Посполитої. Адже на його традиціях вони виростили до його стандартів примірляли власні цінності (якравим доказом, зокрема, може бути епізод довкола складання присяги в Переяславі 1654 р., описаний анше).

Рада схвалила так звані Гадяцькі пункти – угоду про повернення козацької держави під сківетр польського короля. Гадяцький трактат, головним архітектором якого вважають Юрія Немчица, спирався на спробу перетворити Річ Посполиту у федерацію трьох держав – Польського королівства, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського, тобто козацької території у межах, що на той час склалися. Всі три частини федерації мали об'єднуватися особою спільно вибраного короля, спільним сеймом і зобов'язанням погоджених військових дій проти зовнішнього ворога. Органом законодавчої влади на території Великого князівства Руського оголошувалися Національні збори, тобто виборний парламент, а виконавча влада мусіла належати довічно обраному й затвердженому королем гетьманом. Князівству належала власна скарбниця, свій анчий судовий орган та підпорядкована гетьманові армія у складі 30-тисячного Війська Запорозького й 10-тисячного найманого війська. Православна Церква урівнювалася у правах з Римно-Католицькою тим, що в спільному сенаті Речі Посполитої постійні місяця сенаторів отримували православний митрополит і п'ятеро владди, а унів на території Князівства мусіла бути скасована. Окремим пунктом Гадяцької

угоди оговорювалося заснування двох університетів – Києво-Могилянської академії, урівняної у правах із Краківською, та новоствореної вищої школи зі статусом університету; по всій території держави дозволялося без обмежень засновувати колегії та гімназії з правом викладання по-латині. Врешті, проголошувалася повна свобода друку (в тому числі в питаннях, дотичних релігії), аби лиш друкована продукція не містила випадів проти особи короля.

Якби ідеї Гадяцького трактату – якразової пам'ятки тогочасної політико-правової думки – було зrealізовано, це справді дало б Речі Посполитій шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу. Виступаючи на сеймі у квітні 1639 р. як «канцлер Великого князівства Руського», Юрій Немирич від імені «всвоєвишного, славного з давніх віків на морі й суші Народу Руського» саме цю свободу назве головною причиною повернення козацької держави до складу Речі Посполитої:

Ми народжені у свободі, виховані у свободі, і як віллі люди неї повертаємося до неї... разом з усією нашою вітчизною. Вона [свобода] була нашою спонкою, цей ґрунт, який не розірвав ні відмінність у мовах, ні навіть релігія...

На хвалі післягадяцького ентузіязму Іван Виговський здобув блискучу перемогу над московським військом у Коноптській війні 1639 року. Сигналом до неї стала царська грамота, оголошена після Гадяцької ради із закликком до непокорн «зрадників» Виговському; водночас через агентів і шпигунів було розпочато антигетьманську агітацію серед простоліуду, зіпурту на антишахкетські настрої князів. Своєю чергою, гетьман напяряміці

березня 1639 р. видав власний універсал, де писав, що цар хоче «невольничим способом» уярмити Україну й ліквідувати козацькі вольності, тому він, гетьман, зважився «прикложитися до польської держави», аби «нашу свободу, кров'ю здобути й освячену, ни могли зберести й по смерті передати нашим нащадкам».

Після цього словесного артобстрілу та низки локальних сутичок із загонами царських воєвод понад 100-тисячна московська армія під командуванням князів Алексея Трубецького, Григорія Ромодановського й Семьона Пожарського перейшла у квітні 1639 р. український кордон і, спустошуючи околиці, рушила на південь. Після кількох боїв із козаками Ніжинського та Чернігівського полків ця армія відтіснила 3-тисячний козацький загін полковника Григорія Гуляницького до Конотопа й взяла його в облогу. На початку липня на виручку обложеного підійшов Іван Виговський: його 16-тисячне військо було підкріплене майже 30-тисячною татарською кіннотою під проводом самого хана Метмед-Герей і кількатисячним загонем найманців – поляків, сербів, німців та рунуків. Влучним маневром армія Виговського відтягла частину сил противника від Конотопа і, влаштувавши засідку, 9 липня 1639 р. вдарла по ньому на переправі через р. Соснівку. Царські воєводи зазнали нищівної поразки, від якої, за висловом Самійла Величка, «ніг уткати до свого обозу під Конопот хіба що той, хто мав крматі коні». У битві на Соснівці загинув князь Пожарський, а двоє інших воєвод почали поспіхом відступати в напрямі російського Путивля. Загалом же на полі бою полегло до 40 тис. московського війська (приголомшені сучасники називали, як завжди, перебільшені цифри, обраховуючи втрати до 130 тис.). Там часом Орда в околицях Севська й Віггорода спалила до 10 тис. дворів і вивела в ясир та знищала близько 27 тис. жертв. Водатний

російський історик Сергій Соловйов згодом опише цю подію так:

Краса і гордість московської кінноти ... зникла в один день... Ніколи вже після цього цар московський не зміг вивести в поле такого блискучого війська. В жалобній одязі анішов Алексій Михайлович до народу, і жак охопив Москву... Після здобуття стількох міст, після завоювання литовської столиці Москва затремтіла за своєю власною безпеку ... йшла чутин, що государ виїздить за Волгу, за Ярославль.

Однак Іванові Виговському було не до походу на Москву. Сейм Речі Посполитої урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди, вкотре рубачучи сук, на якому покисла й без того тонка нитка мирного порозуміння (зокрема, було заперечено право Великого князівства Руського карбувати власну монету; вибір гетьмана мав здійснюватися шляхом подання на затвердження короля не однієї, а чотирьох кандидатур; обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, якому заборонялося приймати іноземні посольства; зменшувався реєстр Війська Запорозького). Ці поправки перетворювали угоду на змодифікований варіант Зборівського договору 1649 р., з чим не могли змиритися навіть однодумці гетьмана – наприклад, полковник Іван Богун. Іще більший опір викликала угода серед козацької черні, особливо – у відверто ворожих після розгрому Мартіна Пушкаря південних полках на лівому березі Дніпра. Під проводом переяславського полковника Тимоша Цидора там почалося повстання, відтак – у тилу Виговського виникли промосковські пункти опору в Ромнах, Гадячі, Лохвиці, Полтаві. Ще одним ударом стала диверсія кошового Запорозької Січі Івана Сірка в улуус Ногайської Орди, приурочена до відсутності чоловічого населення, яке брало участь у Конотоп-

ській війні як союзник гетьмана (повертаючись із походу, нестатком «низове товариство» попрямувало на ненависний Чигирин).

Тож і хан, і гетьман, не заликувавши опору в тилах і не вибивши московських залог із Києва, Чернігова, Переяслава та Пирятина, як попередньо планувалося, мусили зайнятися знищенням запорозької експедиції. Тим часом Цидора, спираючись на полковників Якима Сомка й Василя Золотаренка, двох своїхів Богдана Хмельницького, незадоволеніх ним, що регентство при юному гетьманіччі було доручене Виговському, а не їм, ударив по загонах, залишених для оборони чернігово-сіверського прикордоння, розгромив їх і урочисто запросив воєводу Алексея Трубецького вступити в Україну.

На початку серпня 1659 р., в одній із локальних сутичок на прикордонні («за Кобичею»), від рук людей Цидора загинув 47-річний Юрій Немирин – найсвіченіший русин, аристократ і перший канцлер задуманого ним, але так і не збудованого Великого князівства Руського. Показово, що смерть цієї людини викликала однаково помешкане зітхання і в Польщі, і в Московії. В одному з листів-новин, які кружляли серед польської шляхти, зловітньо писалося: «Не допомогло йому те, що став русином», а в Московії задоволено сконстатували: врешті вбито «найбільшого злодія і кретика».

20 вересня 1659 р. в урочищі Маслів Став під містечком Германівкою (нині Київської обл.) зібралася «чорна рада», тобто козацьке зібрання за ініціативою князя; брав в ньому участь і запорожець. Опанувати цю раду шансів у Виговського практично не було. Його противники били безпрограшною картою: гетьман «запродав Україну ляхам». Козацьким послам на сейм Іванові Сулямі й Прокопу Верещаді не дали слова, зарубавши їх на місці, а сам Виговський мусив рятувати-

ся втечу. За кілька днів по тому старшинська рада в Білій Церкві проголосила гетьманом Юрія Хмельницького. Іван Виговський скорився цьому рішення й відіслав Хмельниченкові гетьманські клейноди – бундук та булаву. Зміна гетьмана, аргументовано стверджує сучасна дослідниця Руїна Тетяна Яковлева, не означала триумфу антипольських настроїв, як досі традиційно вважалося, – навпаки, на згаданій старшинській раді вперше виразно окреслюється цілком самостійницькі позиції: не бути ні під владою короля, ні під владою царя.

Після Білоцерківської ради екстреман – як номінальний київський воєвода (бо в Києві на той час уже сидів царський намісник) – 1660 р. брав участь у боях коронної армії з московсько-козацьким військом під Чудновом, про що детальніше йтиметься далі. Під 1662 р. є згадка про його перебування, разом із тодішнім польним гетьманом Єжи Любомирським, у Львові (саме тоді один із мемуаристів описує зовнішність Виговського: «Людина висока, ніс великий, борода жовта»). Після утвердження на гетьманстві Павла Тетері (про це теж мова піде далі) Іван Виговський підтримав антигетьманську опозицію, був по-зрадянському схоплений і 26 березня 1664 р. з наказу Тетері розстріляний – без суду й слідства, хоча як сенатор користувався недоторканістю (виправдовуючись перед сеймом, Тетері звинувачував екстремана у підбурюванні до заологів).

Загибель Юрія Немирча та Івана Виговського остаточно прекреслювала майбутню Гадяцької угоди. Добре задумана теоретично, вона розбилася, з одного боку, об амаркію козацьких князів, а з другого – об притаманну їм соціальну антипатію до шляхетського правопорядку. Як слушно писав Микола Костомаров,

українці показали, що вони неспроможні зрозуміти й одніти цей про-

дук голів, які стояли внаслідок рівня цілого народу.

Безталання Юрся Хмельниченка

Обраний на Білоцерківській козацькій раді наприкінці вересня 1659 р. гетьман Юрій Хмельницький (1641–1685) 4 жовтня задекларував вірність Польському королівству, а кількома днями пізніше, зби досягнути порозуміння зі старшиною лівобережних козацьких полків, що присягнула цареві, вислав посольство до московського воєводи князя Алексея Трубецького. Посла повезли з собою проект так званих Жердівських статей, сформульованих гетьманським оточенням, де вважали залежність Гетьманату від царя було зведено до мінімуму. Пропонувалося, зокрема: щоб московські залоги не резидували ніде, окрім Києва, як за Богдана Хмельницького; щоби військо, прислане в Україну, підлягало командуванню гетьмана; щоб царський уряд не зносився зі старшиною, омиваючи гетьмана, і не брав до уваги жодних листів, не засвідчених його печаткою; щоб у всіх зовнішніх переговорах, дотичних інтересів України, були присутні її представники з правом голосу.

Алексій Трубецькой, прийнявши посольство, запросив Юрія Хмельницького на особисті переговори до Переяслава. Той певний час зводився, побоюючись засідки, але врешті з нечисленним старшинським супроводом поїхав, однак там на них справді чекала пастка. Воєвода, за погодженням із лівобережною, промосковською настроєм старшиною, 27 жовтня 1659 р. скликав раду, оточену 40-тисячним московським військом. Після того, як ця «вільна» рада прокричала Хмельниченка гетьманом, князь запропонував йому на підпис не ті статті, що були передані в посольстві, а так звані Переяславські

статті – фальсифікований варіант Березневих статей 1654 р. (пізніше під назвою «Статей Богдана Хмельницького» саме цей текст увійде до Зводу законів Російської імперії).

Переяславські статті 1659 р., на яких нового гетьмана примусили присягнути славою, затверджували супротивне до того, що вимагала у своєму жердавському проєкті старшина. Різно обмежувалося право закордонних зносин гетьмана; він мусив послати військо на перший виклик царя і, навпаки, без його дозволу не розпочинати жодних військових дій; московські воєводи мали бути введени, окрім Києва, до всіх більших міст; без санкції царя гетьман не міг призначати й усувати полковників, а військо не могло перетворити гетьмана; київському митрополитові належало визнати зверхність московського патріарха. Зайве коментувати настрій гетьманського оточення, з яким воно поверталось до Чигиринна. У повітрі зависав неминучий конфлікт, і дедалі виразніше окреслювалася його денархаційна лінія – Дніпро, що розділяв задніпр'яжців і правобережців спершу на дві взаєморозні партії, а згодом – і на дві держави. Хмизу у вогонь підкинула й розправа з братом Івана Виговського Данналом, гетьмановим швагром (Даннало був одружений із дочкою Богдана Хмельницького Оленою). Ваятий у полон московськими стрільцями, Даннало, білгородський полковник, був жорстоко закатований, а його тіло демонстративно надіслане вдові, можливо – з метою залякати бунтівників. Реакція натомість виявилася зворотньою. Ось як про неї оповідає очевидець, польський посланець Силецький:

В понеділок [3 січня 1660 р.] у Суботів привезли тіло Даннала Виговського, жорстоко замученого в столиці за наказом самого царя. Все тіло його пошматоване батогами, очі виколоті й сріблом заляті, вуха свердлом инвернуті й сріблом заляті. Пальці пере-

161. Юрій Хмельницький.
Наверк портрета, 1749 р.

різані. Ноги по жилах розібрані. Одне слово – нечуване звірство... Прибіг Хмельницький уранці, побачивши тіло, гірко плакав. Данналова дружина [Олена Хмельницька] камила його стражниками прокльонами... Велике після цього почалося збурення, як побачили таку жорстокість.

(Переклад Тетяни Яковлевої.)

Поштовою до розірвання угоди, вимушеної на Юрії Хмельницькому, стали події літа 1660 р., коли після укладення миру між Швецією та Річчю Посполитою звільнена на шведському театрі війни республіканська армія вибила з Литви й Білорусі російські загони й перемістилася на Волинь. Назустріч їй мали вирушити московські сили й гетьман «зю всіми полками», а очолив цю кампанію самовпевнений царський воєвода Василь Шереметев, який нібито нахвалявся:

Сми мне от государя моего вручеными войсками всю Поляну оберну в пе-

вел, а самого короля в срібних вайданах представляю государю мою.

Не церемонився Шереметєв і з козаками. За свідченням Літопису Самовидця, він публічно кинув на адресу Юрія Хмельницького:

«Прилично би тому гетьману ще гуси висть, а не гетьманувать, – якое слово боярское зараз Хмельничковини донеслося, и не такою его велии уразило, але и до измени намеренной скорейшую подало причину.

Відтак, фінал походу Шереметєва не став несподіваником. 15 вересня 1660 р. під містечком Чудновом [нині Житомирської обл.] 40-тисячне московське військо і 30-тисячний козацький загін під командою наказного гетьмана Тимоша Цицюрин були оточені польсько-татарською армією, у складі якої були й козаки, вірні Іванові Виговському. Трохи повагавшись і витримавши на підступах до Чуднова кілька боїв, Юрій Хмельницький, що простував на допомогу обложеному, вступив у переговори з польським командуванням. Воєни завершувалися підписанням 17 жовтня під с. Слободичама угоди, яка назавгад повторила Гадяцький трактат, але вже без згадки про Велике князівство Руське. Тоді ж частинка задліранців із загому Цицюриня перебігла до Хмельницького, а решту розкошений Шереметєв, капітулюючи, вклав татарам. Це, щоправда, не допомогло ні московським ратним людям, ні самому воєводі: частину з них татари вкризали, а частину погнали в ясир разом зі зрадженими козаками (долю бранців розділив і сам Шереметєв, відведений до Криму, де пробує у кеволі 20 років).

Слободиченська угода не вгамувала пристрастей. Козацька рада в Корсуні склала П, а в той самий час Яким Сомко від імені Переяславського, Ніжонського та Чернігівського полків склав у Переяславі повторну присягу на вірність цареві і був

проголошений наказним гетьманом замість Цицюрин. Юрій Хмельницький, спираючись на підтримку польсько-татарських загонів, восени 1661 р. спробував заманити опозицію Сомка (до речі, свого рідного дядька: Юрасєва мати була Якимовою сестрою), однак успіху не досяг, навпаки – роздратував населення безчинствами, без яких не обходився жодний татарський похід. Наступна спроба замирити лівобережні полки, влітку 1662 року, виявилася такою ж безпорадною. Облога Переяслава не вдався, Сомко з московськими залогами відступив скля Хмельницького до Дніпра і тут, навпроти Канєва, розгромив ущент. Гетьман, ледве встигнувши втекти в Чигирин, послав по Орду, але її на дорозі до гетьманської ставки перейняли запорожці, і хоча великих утрат татари не зазнали, однак скористалися з нагоди відшкодувати збитки, розпустивши загоми від Дніпра до Лубен для виласу ясиру.

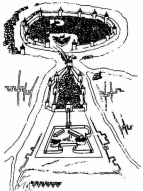
Серед загального хаосу й безладдя стало зрешті ясно, що гетьманська булава є затяжкою для клоп'яти, якому на час виборів на гетьманство зазедме минуло вісімнадцять. Крім усього, Юрій узагалі був фізично кволою людиною («з натурн євнух», як писав літописець): він змілку хворів на епілемсію і страждав від періодичних приступів іпохондрії та екзальтованої релігійности. Почуваючи себе славою іграшкою в руках долі, юнак у критичних ситуаціях губився й панікував. Уже в Чуднівській кампанії 1660 р. він поринався зрєктися булави під претекстом своєї хвороби й «безталанія», а наприкінці 1662 р., на старшинській раді в Корсуні, оголосив, що йде в монастир. У січні 1663 р. київський митрополит Діонісій Балабан особисто постриг ексетьмана в ченці під іменем Гедеона.

Дещо забігаючи наперед, коротко заглянемо в подальшу долю цієї людини, що мала нещастя народитися під зорею бать-

ківської влада, не успадкувавши ні хисту, ні волі батька. Чернечий постриг не сховав Юраса-Гедеона від мирських бур: упродовж 1664–1667 рр. його за обмовою Павла Тетері тримали в ув'язненні в Малиборській фортеці на півночі Польщі. Недовго довелося пожити на волі й після звільнення: 1672 р. гетьманича захопили в полон татари, переправивши як потенційну політичну карту в Стамбул, де він жив до 1677 року. Коли ж турецька армія розпочала 1677 р. війну з Річчю Посполитою, про що детальніше піде мова далі, султанські радники згадали про гучне ім'я в'язня. Під помезним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького» колишнього ченця було послано завойовувати власну батьківщину. Коли ж потреба в гетьмані-маріонетці відпала, Юрія 1681 р. знову повернули до Стамбула. Описуючи свою тодішню зустріч із ним, польський дипломат писав:

Хмельницький дуже сумний і перебуває весь час під вартою. Жалюгідне його життя: має в грудях три рани, з яких постійно тече кров, та й на інші недуги страждає.

Врешті, на чергову політичну потребу Хмельниченка 1683 р. ще раз привезли в Україну. Два останні роки життя «сарматський князь», нещасна жертва власного імені, жив у Немиріві [нині Вінницької обл.], урядуючи за допомогою турецької залози й проявляючи вочевидь хворобливу жорстокість. Одна зі страхітливих розправ, яку вчинив за його наказом над родиною багатого тутешнього кушца-кврея нібито за несплату мита, потягла за собою скаргу до Стамбула. Вже непотрібного туркам лямковому гетьману наприкінці 1683 р. привезли на суд до Кам'янца-Подільського, де за вироком султанського канісіника публічно задушили мотузком на мосту, що й донині з'являє

162. Павл Кам'янець: міста і фортеці, з'єднані мостом. Турецький малюнок кінця XVII ст.

фортецю і місто, а тіло кинули у р. Смотрич. Такою жалюгідною смертю завершилося 44-річне життя спадкоємця славетного Богдана.

«Війна берегів»: Павло Тетеря та Іван Бреховецький

Складана в Чигирині після зречення Юрія Хмельницького рада правобережних воликів у січні 1663 р. обрала гетьманом Павла Тетерю, який у новітній історіографічній традиції отримав характеристику людини нікчемної, жорстокої та користолюбної – найімовірніше, засновану на репліках його опонентів із промосковської партії. Наприклад, у нотатках кнівського полковника Василія Дворецького, ворога правобережних гетьманів, під 1663 р. записано так:

163. Павло Тетеря. Портрет XVII ст.

В том же року Павла Тетеря по нем [Юрію Хмельницькому] гетьманом зостав, бошой глудба и разорител всей Украйні, одной мысли на Богояким Иваном, увесь дух лядакній, и на лядакую руку всю Украйну си хотів подвести.

Набагато спокійніше пише про Тетеря Самійло Величко, віддалений двома поколіннями від протистояння тодішніх старшинських партій:

...Рождю шляхетного козако-русько-го, в науці письма навчений і у всяких речах білай.

Новий гетьман справді був людиною «козацького рождю», походячи з роду остерських замкових зем'ян Тетерь-Моржковських, пов'язаних, як і весь збройний люд Подніпров'я, з козацьким світом. Зокрема, під 1630 р. гадуються остерський козацький полковник Іван Тетеря, можливо – батько Павла (хлопчика хрестив Богдан Хмельницький, тож найвірогідніше, що

його батько належав до тодішньої старшинської верхівки Війська Запорозького). Напередодні козацької революції Павло служив канцеляристом у Володимирі, а відразу після її початку став переяславським полковним писарем. Аж до смерті Хмельницького гетьманів крещеник залишався одним із його найдовірєвіших послів у особливі важливіх місцях; помираючи, Богдан указував старшині на Тетерю, тоді вже переяславського полковника, як на можливого претендента на булаву. За гетьманування Івана Виговського Тетеря був генеральним писарем (саме він готував текст Гадяцького трактату); пізніше одружився з дочкою Богдана Хмельницького Оленою, вдовою молодшого гетьманового брата Данила Виговського. При князю Хмельницькому виконував функції головного радника, тож, складаючи повноваження, Юрась призначив наказним гетьманом Тетерю, а Чигиринська рада затвердила цей вибір.

Які люди його кола, новий гетьман пов'язував майбутнє козацької держави не з Московією (яку зблизька знав, не раз відвідавши в ролі посла), а з Варшавою та Бахчисараєм. Повідомляючи про своє обрання королю, він наголошує на тому, що зміна влади пройшла мирно, а перед радою він сам нібито їздив до хана для порозуміння (на виборах справді був присутній кримський представник Батирчатурза, якому дехто з полковників навіть пропонував «стати в коло», тобто взяти участь у процедурі обрання). Тож немає нічого дивного, що сакраментальну дилему орієнтацій Павло Тетеря пробував розв'язати за допомогою союзників – поляків і татар, а долаючи внутрішню анархію, спирався на «статичне» козацтво й православну шляхту.

Доки правобережні полки мінчали гетьмана, лівий берег Дніпра теж струсували драматичні події, пов'язані з булавою. Навесні 1662 р. у Козелеці гетьманом бу-

ло обрано полатавського полковника Яки-на Сомка, дядька й опонента Юрія Хмельницького. Однак цей вибір задовольнив не всіх. Ніжинський полковник Василь Золотаренко, Сомків свояк, сам принір-ючись до булав, пустив у хід випробува-ну зброю: звинуватив суперника у зраді «великого государя»; Сомко відповів тим же. З Москви на обох – як на родичів Хмельницького – поглядали з недовірою і не квапилися підтвердити рішення Ко-зельцької ради, мотивуючи це відсутні-стю на ній царського представника й тим, що обрання відбулося не на повній раді – «без совіту всього Війська Запорозького».

Отож обидва претенденти змагалися, хто вірніший цареві, а тим часом на поверх-ню політичного життя виринула ще одна постать – Іван Брюховецький (1623–1668). За звичною характеристикою «старшиної» старшини Брюховецький, колишній «стар-ший сауга» Богдана Хмельницького, був «чоловічком нікчемним і непородним ко-закон». Після смерті Хмельницького він супроводжував неповнолітнього Юрся «на науку» до Києва, а коля того проголо-снив гетьманом, подався на Січ. Бувши вправним демагогом і майстром вплива-ти на юрбу, Брюховецький за роки свого перебування на Запоріжжі завоював ав-торитет серед простодушної голоти, гра-ючи на чутливій струні січовиків – недо-бові до старшин. Разом із загоном запо-рожців у 1662 р., у давню забутому званні «кошового гетьмана», він прибув до мос-ковського воєводи Григорія Ромодановсь-кого, нібито промуючи на козацьку раду, що скликалася для вручення булав. Кілька-тижневє перебування в ставці князя не минуло даремно: демонструючи підкрес-лену лояльність, Брюховецький настільки ввійшов у довіру до Ромодановського, що той рекомендував його цареві як найвід-данішого претендента на гетьманство. За-порозька ж агітація проти старшин, по-ширюючи думку, нібито Брюховецький,

164. Іван Брюховецький. Портрет XVIII ст. за малюнком Самійла Величка

людина з Січі, є захисником інтересів чер-ні, привернула на його бік козацькі шик.

За такого розкладу настроїв резуль-тат виборів ставав уже справою техніки. Наприкінці червня 1663 р. в полі під Ніжином було сканано «повну», або чорну раду, на яку з'явилася понад 40 тис. городових козаків і запорожців (Самови-дець у своєму літописі коментує цю подію як «новое анхо, чого за них гетманов не бивало»). Прибічники Брюховецького й Сомка з Золотаренком (ці двоє запізно звелися миритися) прибули туди в повно-му озброєнні, навіть із гарматами, а цар-ський уповноважений князь Данило Ве-лкий-Гагін про всяк випадок оточив Ні-жик вартою. Серед бурканих сутинчок і галасу, що не вщухав три дні, чернь про-голосила Брюховецького гетьманом, а Сомка й Золотаренка та їхніх прихиль-ників Великий-Гагін під претекстом захи-сту їхнього життя ув'язнив у Ніжинській

фортеці. На початку жовтня 1663 р. обох разом із кількома полковниками за поданням нового гетьмана було страчено як зрадників царя, а ще близько 50 осіб вислано до Сибіру. Відразу після Ніжинської ради голода заходилося грабувати садиби старшини й заможних міщан, що супроводжувалося повальним терором і насильствами. В одному зі старшинських літописів читаємо:

И тогда запорожцы великую беду людичинию и грабительство за поблажкою Бруховецкого. Обязалися себе людоедаве Низовой Войско Запорожское, христианское, не менш татар знуцаюся вчестски, даунная честь девицую и жоночую, и бедних мужи и отди не смели перетити их безимству басурментскому... А сколько забияк они людей, застаючи честь семейную, страшно и вспомянуть.

Те саме, хоч і стриманіше, констатує Самовидець:

Которое злодейство три дні тривало... а старшина козаки значні яко могутя крмися где хто мог, жувани карназинові на сермяги вивали.

Тоді ж був повністю замінений апарат влади. Передавши полковницькі уряди своїм прибічникам, передовсім людям, що виїхали разом з ним із Січі, Іван Бруховецький здійснив своєрідний переворот, густо змішаний на соціальної демагогії. Московський уряд був цілком задоволений таким перебігом подій, адже посередником між Москвою та непрогнозованою козацькою масою став той, хто, за влучним висловом Тетяни Яковлевої,

цінував царській податки більше від гетьманської влади, хто догоджав воякам, а не прагнув установити власні порядки на підвладній йому території. Страшна сила анархо-запорозького князя, породженого Хмельниччиною, нарешті перепогла, нав'язавши Україні свого ідєра...

Чорна рада червня 1663 р. знаменувала остаточний розподіл козацької держави на «два береги», очолені двома гетьманами, кожного з яких визнавала верхова влада: Павла Тетерю королів Речі Посполитої, Івана Бруховецького – московський цар. У жовтні цього самого року правобережний і лівобережний гетьмани вперше формально опинилися по два боки фронту, оскільки було відновлено війну між Річчю Посполитою та Московією (вона фактично припинилася 1664 р., але без підписання мирної угоди). Подія Українці на два гетьманати розставляли крапки над «і» в протистовітві обох держав, розчищаючи поле для бойових дій і гарантуючи залучення як до королівської, так і до царської армії «вірного» козацтва.

Не надто велику коронну армію на чолі з самим Яном Казимиром 22 жовтня 1663 р. урочисто вітає у Білій Церкві Павло Тетеря, виголосивши промову по-українському (аби, як залише свідок, «сподобатися своєму народові»). За кілька днів коронні сили, разом із десятима полками Павла Тетері під команду наказного гетьмана Івана Богуня й 30-тисячною союзницькою кіннотою татар, переправлялися через Дніпро, швидким маршем пройшли до Глухова і в московському прикордонні з'єдналися з лютоським військом, що наступало через Сіверщину. Однак ні здобути штурмом Глухова, ні закріпити наступу не вдалося. Зазнаючи великих втрат від голоду й хвороб, Ян Казимир уже в лютому 1664 р. почав відступати в Білорусь. Цей похід став останньою спробою Речі Посполитої переманити на свою користь понад столітнє протистовіття з Московією, розпочате ще в часи Ливонської війни. Втрачаючи свої раніші територіальні здобутки у Смоленщині та Сіверщині, Річ Посполита одночасно втрачала й козацьку Лівобережну Україну.

Залишається додати, що в королівському поході 1663 р. загинув один із най-

популярніших героїв козацької революції, який від її спалаху був соратником Богдана Хмельницького, – Іван Богун. Під час облоги Глухова та в інших бойових акціях на Чернігово-Сіверщині козаки діяли майже, за свідченням інших учасників боїв – «нічим же допомагали й навіть дуже заважали», тобто вкотре підтвердили стару приповідку: козаком проти козака воювати – як вовком орати. Це послужило підставою для звинувачення наказного гетьмана у зраді: 27 лютого 1664 р. Богуну заарештували й розстріляли нібито з наказу короля, можливо – він загинув при спробі арешту. Богунова смерть у тогочасних повідомленнях оповітає вигадками, що й не дивно: сучасники вважали козацького героя «характерником», якого куля не бере, тож Богун міг лише в таємничий спосіб зникнути, а не загинути (саме в такій іпостасі людини «з кількома життями» Богун утвердиться і в новітньому сприйнятті завдяки романові Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем»).

Доки король просувався з військом у московське прикордоння, Павло Тетеря пробував упокорити Полтавщину, а тим часом повстання вибухнуло у його тилах. На Київщині антигетьманський рух очолили полковники Дмитро Сулименко й Семен Височан, а на Поділлі брацлавський полковник Остап Гоголь проголосив себе (як і, на досить короткий час) підданним московського царя. Вірогідно, що в підготовці антигетьманського перевороту брав участь Іван Виговський, розстріляний, як уже згадувалося, в березні 1664 року. Саме його називав «головним підбурювачем заворушень» донесення папського нунція з Варшави.

Впродовж літа 1664 – весни 1665 р. правобережний гетьманат перетворився на арену жорстокої і хаотичної війни, в якій зіткнулися, з одного боку, переправлені за Дніпра полки Івана Брокговецького, загони місцевих повстанців, виведені ко-

шовни Іваном Сірком із Січі запорожці та московські ратні люди, а з іншого – полки Павла Тетеря, підсилені татарами й коронним військом горезвісного ще з часів Хмельниччини Стефана Чарнецького. Сам Тетеря описував у одному з листів ситуацію так:

Ніколи ще Україна не палала таким страшним бунтом, як тепер. Роздмуханий з усіх боків, він спалахнув над моєю головою.

Репресивний похід Чарнецького, людини безжалісної у придушенні черні, став похмурих символів цієї братовбивчої війни. Особливо жорстоким винищенням було піддані міста Наддніпрянщини: Канів, Білу Церкву, Стеблів, Бужин, Суботів, Ставище. Про сумний стан Суботова, гнізда Богдана Хмельницького, один із тогочасних хроністів писав так:

Суботов був пуст, а псов с Чигирки, з Суботова и з інших пустих міст українських великое мнозство было, котрым чередани козачи не только мертвых трупи їли, але й живым людем шкочили.

Легендарна традиція приписує польському регіментареві ще один гріх: осквернення могили Богдана Хмельницького в Суботові, де нібито за його наказом жовніри розкопали могилу гетьмана й викинули з домовини кістки Богдана й Тимоша. Перевірка тогочасних свідчень показує, що такого насправді не було, однак сама поява легенди промовиста: наруга над прахом творця козацької держави сприймалася як зловісне провіщення її власної долі.

Жодний із гетьманів не досягнув перемоги у «війні берегів», а дрібні сутички, що точилися по всьому Правобережжю, мало впливаючи на стратегічний розклад сил, виснажували змучене населення і сілали деморалізацію та анархію. Коли навесні 1665 р. коронне військо, потрібне

королю Янові Казимиру, відступило до дому, Павло Тетеря зрозумів, що його становище безнадійне. Втім, песнімістичні настрої супроводжували «резидента Його Королівської Величності в Україні», як називала Тетеря тогочасна «Gazette de France», впродовж усього його короткого гетьманування. Вже повідомляючи про своє обрання, Тетеря в листі до короля від 21 лютого 1663 р. називав його «тяжкою і небезпечною ношею»; у листі того самого року, посеред хаосу, що охопив Україну, гетьман пише Янові Казимиру:

Не бажаю більше замшатися при моїх
випитих клопітких обов'язках, та й не
можу через розладжане здоров'я...
[мрію] колись насолодитися спокій-
ним життям, без задрости та людсь-
ких підоп.

Покинувши Чигирин, Павло Тетеря певний час резидував у Брацлаві, а в середній квітні 1663 р., зазнавши поразки від ватажка уманської козацької гомоти Василя Дрозденка, остаточно покинув Україну – як писав сучасник, «поїхав до короля, ... а військо своє розпустив, хто кудя схоп». Від'їжджуючи, ексгетьман вивіз із собою гетьманські клейноди, архів, частину гарнат і військову скарбницю (клейноди й архів у 1669 р. буде від імені Речі Посполитої урочисто повернуто Петрові Дрошенку). На козацьку територію Павло Тетеря більше ніколи не повертався, доживаючи віку на Волині в містечку Колках (нині Волинської обл.) як шляхтич-землевласник. Симптоматично, проте, що він зберіг авторитет серед запорожців: саме йому вони доручили посередництво між Січчю та урядом за гетьманування Михайла Ханенка. Перед смертю († 1671) Тетеря нібито прийняв римо-католицьке віросповідання, заложивши своє найно слушан (за іншою версією – помер уніатом).

У «війні берегів» довіру козацтва втрапив не лише Павло Тетеря. Не менш стрімко падала популярність Івана Брюховецького серед задніпрянців. І коли Тетеря розв'язав вузол проблем самоусуненням, то лівобережний гетьман почав шукати опори серед тих, хто відніс його до влади. Восени 1663 р. він, перший з поміж гетьманів, разом із генеральною старшиною, трьома полковниками та з почтом у 300 чоловік, виїжджає на покліні до царя (як висловлюються офіційні російські документи, «видети его Государевы пресветлыя очи»). У Москві гетьмана зустрів ласкаво й обдарували щедро, ба, навіть саженим (за його ж клопотання) на «московській дівці» – князні Дарії Ісканській з роду Долгоруких. Тоді ж Брюховецькому був пожалований титул боярина, а старшині з його супроводу – звання дворин. Водночас гетьманський візит до столиці не залишився тільки виявом етикетної чемності. Саме тут у грудні 1663 р. Брюховецький підписав ганебні Московські статті, що зводили автономію козацької держави до символічного мінімуму. Передбачалося, зокрема: що податки з міщан та селян, як і прибутки з торгівлі, віддані мали збиратися під контролем воєвод і йти безпосередньо до царської, а не до гетьманської скарбниці; що в усі без винятку більші міста України і навіть на Кодах над Січчю вводилися воєводи зі збройними залогами; що воєводам передавалися юрисдикція над некозацьким населенням; що на Київську митрополію буде наставлятися «руський святитель», присланий із Москви. Проект статей, поданий у вигляді чолобитної цареві, писався у самій Москві – ймовірно, у тісних консультаціях із боярами. Однак сама ідея нововведення, що фактично санкціонували передачу влади воєводам, належала, як аргументовано доводять Тетяна Яковлева, не царським радникам, а Брюховецько-

му. Відчуваючи непевність свого становища, гетьман панічно шукав захисту й підтримки (характерно, що він навіть вкотре сів у царя даір у Москві – як сам пояснював, «щоб йому було кудя прийти... бо там [в Україні] хиткі бувають часи»). Своєю чергою, цього ж прагнули й полковники – адже зведення до мінімуму гетьманської влади забезпечувало їх від можливої розправи з боку того-таки гетьмана.

Навесні 1666 р. на території лівобережних полків з'явилися царські дяки для проведення перепису населення та його прибутків, що стало провісником вибуху. Ще одним його симптомом можна вважати конфлікт Брюховецького з українським духовництвом. У відповідь на гетьманський лист, яким повідомлялося, що відіслані в Києві «бути московському митрополитові», киево-печерські ченці заявили:

Як тільки прибуде до них у Київ московський митрополит – вони запруться у монастирях, і аби що їх з монастирів за шню й за ноги тягнутиуть.

Те й друге, разом із дикими в очах козацтва титулами гетьмана та генеральної старшини, вело до краху гетьманування Брюховецького. Увірвався терець навіть прихильним щодо гетьмана запорожцям; у листі з Січі кошовий Іван Бог писав:

Почули ми, що Москва буде на Кодаку, але її нам не треба. Погаємо робити, що починаш з нами сваритися... Хоч ти від Царської Величності дістав пожалування, однак достоїнство своє отримав від Війська Запорозького, Військо ж не знає, що таке боярин, знає тільки гетьмана.

Андрусівське розполовинення 1667 року

Після втечі Павла Тетері у правобережних полках швидко висунувся його наступник – владний, енергійний і често-

165. Петро Дорошенко. Портрет XVIII ст.

любний. Йдеться про Петра Дорошенка (1627–1698) – «старшинного козака», сина козацького полковника Дороша (Дорофія), онука ресстрового гетьмана Війська Запорозького Михайла Дорошенка, що був убитий татарами в 1628 році. Петро народився в Чигирині; отримав непогану освіту (гіпотетично – у Києво-Могилянській колегії); за свідченнями сучасників, був «у нові світські вправниї, а також умілий у всіляких речах». На початку козацької революції згадується при Богданові Хмельницькому як його «старший слуга»; з 1649 р. – гарматний писар Чигиринського полку, згодом наказний полковник і дипломат, а від 1657 р. – полковник Прилуцького, пізніше Чигиринського полків. На боці Івана Виговського брав участь у розгромі пушкарівської опозиції і підписанні Гадяцького трактату; від іме-

ні Юрія Хмельницького провадив переговори під час Чуднівської кампанії; за Павла Тетері обіймав пост генерального осавула й черкаського полковника.

Коли після від'їзду Павла Тетері гетьманом проголосив себе один із каталіжів козацьких нинів, медведівської сотник Степан Опара, Дорошенко розпочинає військову гру. В серпні 1665 р. його за підтримки татарських мура обирає гетьманом мала рада під Богуславом. Велика рада, скликана на початку 1666 р. в Чигирині (на ній зібралося ледь тисячу козаків, бо більша правобережних полків на той момент визнавали владу царя, а в Корсуні й Білій Церкві стояли коронні залоги), підтвердила це обрання. Учасники ради склали кожному присягу на вірність, причому, як зазначає очевидець, «при якому монархові будуть залишатися – чи російському, чи польському – не застерігали».

Звернувшись до короля з проханням визнати його гетьманське звання, новий гетьман водночас розпочав рішуче прудушення утруповань промосковської орієнтації – овердського полковника Васня Дедика і вже згаданого уманського ватажка Васня Дрозденка, що називав себе брадавльським полковником. Узявши після кількотижневої облоги Брадава, гетьман розсіяв майже 40-тисячне військо Дрозденка, а його самого стратив. Число прихильників Дорошенка – з діла-праділа козака, що «Поле знає», – почало зростати: в облозі Брадава він уже мав 20-тисячне військо, а тепер до нього перейшла й більшість козацтва із загонів левдів-суперників.

Старшинська рада, яку, зміцнивши свої позиції, скликав у 1666 р. Петро Дорошенко, схвалювала його стратегію: «вигнати усіх ляхів з України до Польщі» і, заручившись підтримкою хана Адила-Геря, об'єднати полки по обох берегах Дніпра. Тоді ж, ідучи слідом Богдана Хмельницького, гетьман розпочав переговори з

султаном як імовірним протектором України. Вже в січні 1666 р. йому вдалося витіснити коронні залоги з України, а влітку того самого року – вибїти з Наддніпрянщини московської війська.

Перебіг подій прискорала звістка про попередню ухвалу перемирної комісії в Андрусові неподалік Смоленська, де 8 червня 1666 р. знесилені війною Московія та Річ Посполита погодили взємні територіальні поступки. Згідно з Андрусівським перемир'ям від 20 січня 1667 р., остаточно затверджено децю пізніше, до Московії поверталися Смоленськ і Сіверщина, а козацькі терени сторони діляли по Дніпру на дві половини, підпорядковані, відповідно, королю й цареві. Київ тимчасово залишався за лівобережним гетьманом, а Запорозька Січ мала перебувати під спільним протекторатом обох держав. Таким чином прецедент фактичного існування двох гетьманатів – на лівому та правому берегах Дніпра – закріплювався юридично, перекреслюючи криваві змагання, що тривали вже майже двадцять літ. Як слушно напише Самійло Величко, умови були корисними «для обох монархій; покривджено тільки козаків».

Загальне обурення енергійніше від усіх виразив Петро Дорошенко. В листопаді 1666 р. він пред'явив зі своїми полками до татар, які напали на коронну армію і спільно з козаками завдали їй нищівної поразки. Для Петра Дорошенка це стало першим кроком до переходу під турецький протекторат. Як писав сучасник, ніжинський протопоп Смисон Адамович,

Дорошенко со своїми едикомисленими безбожними хану кримському учинив присягу на вічне подданство, на царському величеству, на королю польському не служити, токо з Ордою на обох монархот воевати.

На початку жовтня 1667 р. армія Дорошенка, підсилена 20-тисячною ордин-

ською кіннотою і 3-тисячним загonom яничарів, взяла в облогу під містечком Підгайцями на Галичині коронне військо, оточене тодішнім поланним гетьманом, згодом королем Яном Собеським. Однак у момент, коли військовоє части, здавалося, обійшло повну перемогу, кошовий Запорозької Січі Іван Сірко, діючи в погодженні із Собеським, вчинив нищівну виласку на Перекоп та Північний Крим. Цей похід, після якого в Криму, як писали сучасники, залишилися «тільки пса та котка», а півтори тисячі татарських жінок і дітей було виведено в неволю, коштував Дорошенкові союзника. Козаки про всяк випадок навіть почали копати рови, аби захистити свій табір від розмоцнених татарських воєнків. 16 жовтня 1667 р. калга Керим-Герей уклав з обложеними сепаратну угоду й поспішив додому, а Петрові Дорошенку, замість очікуваного виходу України з-під влади короля, довелося приєднати до вірності Речі Посполитої і повернутися до Чигириня ні з чим.

Неспокійно було і в лівобережному гетьманаті. Як уже згадувалося, проведення фіскального перепису населення, передбаченого Московським статтею 1663 р., різко вдарило по популярності Івана Брюховецького. Як говорив у травні 1666 р. московському воєводі Петру Шереметеву місцелюбитель Київської метрополії Мефодій Філімонович:

Учала бисть в Загорогах и в Полтаве шатость великая, потому что запорожцы, и полтавцы, и всех малороссийских городов полковники, и старшина, и казаки, также и духовенство – все боарика и гетмана не любит.

Виявлюючи нелюбобі сталквалітку 1666 р. бунти у Полтавському та Переяславському полках. Зокрема у Переяславці було збито місцевого полковника Данила Ермоленка й кілька старшин, «посічені», як тоді висловлювалися, частину москов-

ської залоги, самого воєводу взято в облогу, а місто спалено.

Рештки лояльності задієприятців підірвала звістка про підписання Анадрусівського перемир'я. Як і в оточенні Петра Дорошенка, очі лівобережної старшини звернулися до третьої сторони великого трикутника, у котрому Україна маневрувала від початку козацької революції – до Туреччини. Симптоматичною (а, можливо, й підозрілою) є синхронність двох старшинських рад, що відбулися в січні 1668 р.: лівобережних поєнків у Гадячі (Післяклав Брюховецький) і правобережних – у Дорошенківому Чигирні. Обидві ухвалили не визнавати зверхності ні царя, ні короля, віддавшись під протекцію султана й живучи «з обох сторін Дніпра жителями в з'єднанні». Тоді ж, майже одпочасно, з Гадяча та Чигириня до Стамбула було вислано два посольства. Після цього на лівому березі Дніпра відразу спалахнуло повстання проти московських гарнізонів, а Брюховецький разом із татарами, котрих прислав на допомогу хан, рушив визволяти пограничні міста, вже взяті в облогу московською армією, що на звістку про «шатості» швидко перейшла кордон і почала просуватися вглиб української території.

Звертаючись із універсалами до задієприятців, Іван Брюховецький закликав ритувати «нашу милу отчину України», а причиною свого виступу проти царя називав те, що «росіяни і поляки, помирившись, нас, Військо Запорозьке, і весь народ християнський український вигубляти й Україну, вітчизну нашу, дощенту розорити ухвалили». Чи гетьман справді вирішив рятувати «милу отчину», чи тільки ловив черговий шанс у політичній кон'юктурі – залишитися вічною тямницею, бо до кривавого фіналу його правління зоставалося менше місяця. З авторитетної руки Микола Костомарова, першого дослідника Руїни, Брюховецький занчею служить символом моральної деградації:

Незажераний, лютий, підступний, облудний, у нього не було в житті жодного ідеалу, окрім брутального особистого егоїзму, він не відзначався ні гостротою розуму, ні вмінням керувати обставинами... і згинув жалким, однак гідним своїй аморальності способом.

У цій характеристиці, звичайно ж, забагато емоцій та моралізаторського риторизму. Іван Брюховицький справді був не жертвою героїзму, а тільки людяною, кинutoю у вир труднощів, завалених на людські сили. Йому віршла каїана козацька чернь, і на цій хвилі він маневрував у демалогічній політиці пристосуванства. Проте джин анархії, якого він випустив із пазухи, швидко ставши некеруванним, зникли самого гетьмана.

У травні 1668 р., на заклик лівобережної старшини, полки Петра Дорошенка переправлялися через Дніпро. В урочищі Сербіжжє Поле під Диканькою [нині Полтавської обл.] 18 червня війська обох гетьманів, двох кошишніх «старших слуг» Богдана Хмельницького, зішлася, і Дорошенко закликав Брюховицького на розмову. Особиста охорона лівобережного правителя, що складалася з відданих йому запорожців, пробувала цьому перешкодити, але решта козаків «з великим гуком та прокльонами» потягла Брюховицького до Сербіжжєного могола, на якій березі на коні чекав Дорошенко. За його знаком (як потім буде сказано – неправильно витлумаченні) ватовп розтерзав безпорадну жертву. Після цього Дорошенко заявить запорожцям, що не бажав смерті свого противника, і заявить відвести звітчене тіло до Гадяча, аби з честю поховати у соборній Боговавленській церкві, яку той збудував. На могильній плиті викарбували епітафію, складену чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем, яка прозоро натякала на «злості» покійного, що прохав людей про милосердя і прощення:

Прому всіх постоуло,
в земном лежа долу,
Не стався суворо, то дай ніє слово:
«Вічна йому буди
пан'ять от всіх людей».

Дем'ян Многогрішний «за» і «проти» Москви

Гетьманом «обох берегів» Петро Дорошенко не пробує і року. Відбивши московський наступ і повертаючись до Чигирини, він доручив оборону північного кордону чернігівському полковнику Дем'янові Многогрішному, однак сили Многогрішного супроти армії воеводи Грігорія Ромодановського були вочевидь нерівні. Тим часом Дорошенко не міг дати їм підкріплення, бо на обрії знову закрутилася анархічний вихор із Сні. Замість покійного Брюховицького запорожці відразу після його загибелі обрали на гетьманство Петра Суховія, а той за підтримки традиційно пов'язаних із Січчю лівобережних південних полків та хана Адиль-Герєєв зайняв Переяслав, Миргород, Полтаву й Лубни. Боротьба з заколотниками, яка розтяглася до середини наступного, 1669 р., розпоршувала й без того нечисельне військо Дорошенка та Многогрішного, а тим часом Ромодановський узяв в облогу Чернігів. За напученням чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, який у проповідях невтомно закликав повернутися «під високу руку» царя, старшина Чернігівського, Новгород-Сіверського та Стародубського полків оголосив Многогрішного «сіверський гетьманом» і розпочала переговори з воеводою. У березні 1669 р. в Глухові, у присутності царських послів та Лазаря Барановича, козацька рада лівобережних полків підтвердила гетьманські повноваження Многогрішного й схвалила запропоновані його оточенням нові – так звані Глухівські – статті, що мали замінити у взає-

минах із московським урядом горезвісній Московській статті 1663 року. Зокрема, у відання гетьманської адміністрації було повернуто збір податків; кількість міст, де мали стояти воєводські залоги, обмежувалася; дозволялося сформувати особливий гетьманський полк із тисячі найманців для охоронної та поліцейської служби (пізніше такі полки отримують назву компанійських); резиденція гетьмана переносилася зі скомпрометованого Гадяча до Батурнина.

Дем'ян (Демко) Многогрішний не втримав гетьманської булави довго. Селянин із походження (за що «старинна» старшина зневажливо називала його «мужичим сином»), людина простакуватої, крутої і недипломатичної вдачі, новий гетьман нажив собі ворогів на диво швидко. Різкі ж висловлювання стосовно московського правління, доволі незалежна позиція, а особливо – неприхована симпатія до Дорошенка, за здором'я якого Демко дозволяв собі приселюдно пити на бенкетах, давали добру поживу для доносів, що скоро поспішали в Москву. Наприклад, автори останнього з них, перерахувавши аж 37 пунктів «зарадки», додають:

Якби ми записали усі докази Демкової зради, то не помістили б усього не лише на аркуші паперу, а й на воловій шкурі.

Усунуті Многогрішним із посад генеральний обозний Петро Збіла, генеральний писар Кость Мокрісанч, переяславський полковник Думитрашко Райча та ще кілька осіб, заручившись підтримкою царського резидента, 12 березня 1672 р. склали російського загону оточили вночі гетьманський двір у Батурнині й забили в кайдани захопленого зненацька гетьмана. Розпаленому безсилью люття, пораненому в сутичці Демкові залишалося тільки дати словесний вихід неадекватності, по-

166. Дем'ян Многогрішний.
Малюнок Самійла Величка,
перша чверть XVIII ст.

грожують, що ось він збере козаків і татар та «зажене з ними москалів аж за столицю», бо Москва, мовляв, хоче по-зрадницькому винищити всіх тутешніх людей і спустошити Україну.

Прозріння прийшло до «мужичого си́на» запізно: йому на собі довелося спізнати, як далеко просунулася влада царя над козацькими порядками. Обраного вільними голосами гетьмана судити не суд Війська Запорозького в Батурнині, як велья би звичай. Першого з-поміж гетьманів, його тасмно, без відома полків вивезли до Москви, допятали із застосуванням тортур і засудили до страти. На лобному місці її було замінено вічним засланням; деякий час Дем'яна, його родину та кількох слуг, вивезених разом із ним, тримали в Тобольському острозі, а далі зарахували на московську козаку службу при Селенгінському острозі. Востаннє екзегетман згадується під 1688 р., наприкінці життя нібито постригся у ченці; помер на початку XVIII століття.

Описуючи падіння Многогрішного, не можна оминути мовчанкою угодовської поведінки духівництва. Одним із перших доносників на гетьмана став ніжинський протопоп Симеон Адамович, який іще напередодні його офіційного затвердження запіпадно доповідав у Москву,

що той нібито нахваляється зробити так, аби «у нас у Малій Росії і нога московська не стояла». Коли після арешту гетьмана його брат, чернігівський полковник Василь Многогрішний, шукав тимчасової скованки в котромусь із місцевих монастирів, йому відмовили і архієпископ Елєцького монастиря, відомий проповідник та богослов Йованкій Галатювський, і обидва ігумени – Микільського та Максаківського монастирів. Переодягнутому в рясу втікачеві все-таки вдалося спуститися човном по Десні й Дніпру до Києва. Проте коли він попросив допомоги в ігумена Братського монастиря, ректора Києво-Могилянської колегії Варлаама Ясинського, той просто видав його московському воеводі.

Позбувшись Многогрішного, вірогідна старшина вислала цареві проект нових статей, що ними б мали регулюватися взаємини московського уряду з Гетьманатом. Було запропоновано, зокрема: заборонити гетьманові раз і назавжди зноситися з тужоземними державами; контролювати його дії військовим судом, а компанійській полк, на який він міг би спертися, розпустити; надалі ніколи не допускати козацьку чернь до участі у виборах гетьмана. Цими пунктами й було доповнено нові – Конотопські статті 1672 р., які в решті питань збігалися з Глухівськими. Остерігаючись несподіванок, старшина збрала вузьку раду «значних людей» у Козацькій Діброві між Конотопом та Путівлем, і то не по українській, а по московській бік кордону. В оточенні стрільців воеводи Григорія Ромодановського, від акомпанемент невтомної агітації чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, згоди вдалося досягнути відразу, тим більше що кандидатуру було наперед узгоджено. 27 червня 1672 р. гетьманом лівобережних полків став генеральний писар, один із доносчиків на Многогрішного Іван Самойлович, син свяще-

ника з Правобережної України. Запорожці, які відразу стали в опозицію до гетьмана-поповнича, досить уїдлимо прокоментували це обрання. Для козацьких рад, писали вони,

особое місто єсть – Росава [тобто, урочище Маслів Стан над р. Росавою між Каневом і Кагарликком], з яких-ними времени под Стародуб забрало.

Проте Самойловичу, людині розумній, гнучкій і дипломатичній, вдалося втримати булаву найдовше з-поміж тодішніх гетьманів – цілком 15 літ.

Турецька альтернатива Петра Дорошенка

Доки в лівобережному гетьманаті відбувалися описані події, Петро Дорошенко, зневіряючись у можливості самотужки подолати анархію, що перетворювала на недосяжний віраж його задум стягнути, як він говорив, у єдиній козацькій державі «Князівство Руське, що мало за нежу Перемішля, Ярослав, Львів, Галич, Володимир», вкдає небезпечний жереб. Його преамбулою стали так звані «Статті, на яких Дорошенко піддався турецькому султанові», передаві ще на початку 1668 р. в Стамбул. До кінця року Чигирин відвідало двоє султанських посолів, а в березні наступного, 1669 р., на генеральній раді під Корсунем було офіційно проголошено «підданство султанові». На чергову раду в липні цього самого року турецький посол привіз «санджакки», тобто ознаки султанської милости гетьманові – булаву, бунчук, корогву і кафтан, а також нішам (грамоту), де оголошувалося, що султан приймає козаків під свою протекцію:

Так, як служать мені господарі волоський і мунтянський... щоб земля ваша в своєї була, і щоб нікто її не пу-

стоюми... І за те не хочу від вас жодної дані, праці й дарів, але надаю вам вольності, при якій можете непорушно жити. Тільки ви, як буде мені потрібне військо, musíte йти з гетьманом, кудя буде наказано... Якщо будете непорушно держати слово, буду всім вам і землі вашій оборонцем...

(Переказ Дитра Дорошенка.)

Характерно, що в грамоті йшлося про територію «обох боків Дніпра». Як це розумівав Дорошенко та його прибічники, видно з тих застережень, що були ними попередньо надіслані до Стамбула:

По Перемишля, Самбір і од міста Києва на 12 миль, до Вісян й Німана, і до Севська й Путнява.

І хоча паралельно Петро Дорошенко не поривав із Річчю Посполитою, визнаючи себе також васалом польського короля, чутка про султанську протекцію різко вдарила по популярності гетьмана, що «запродав Україну в турецьке ярмо». На цій хвилі моментально виринуло аж двох претендентів на його булаву, причому обидвох висунула Запорозька Січ. Першим був уже згаданий Петро Суховій, який привернув на свій бік Корсунський, Уманський, Білоцерківський, Павлолицький, Торговицький і Каменицький полки, а після нього – обраний таємно-таки запорожцями в серпні 1669 р. уманський полковник Михайло Ханенко, людина зропольської орієнтації. Останній утрмав провід над частиною козацтва аж до 1674 року. За цей час війська обох правобережних гетьманів тричі сходилися у братовбивчих сутичках, а втрати загиняли рахувалися на тисячі. Скінчив Ханенко той, що в березні 1674 р. перебрався на лівий берег Дніпра й присягнув на вірність цареві, але вже 1677 р. знову вступив у зносини з польським королем; був ув'язнений і, найімовірніше, страчений.

Боротьбу поміж Дорошенком і Ханенком зручно використовував королівський

уряд. За добрий приклад тут може послужити епізод із так званою Острозькою комісією. Восени 1669 р. Петро Дорошенко вислав своє посольство на коронаційний сейм, намагаючись добитися від новообраного короля Міхала Вишневецького поновлення Гадяцької угоди. Влітку 1670 р. в Острозі розпочала роботу переговорна комісія, на розгла якої Дорошенко представив 24 пункти з вимогами, що були сформульовані пунктам Гадяцького трактату: підтвердити козацьку юрисдикцію в Київському та Брацлавському воєводствах і на прилеглих теренах Поділля, Волині й Полісся; скасувати тут церковну унію й гарантувати статус Православної Церкви; поновити згадане в Гадяцькій угоді право на заснування «двох академій» тощо. Оскільки королівський комісарів такий радикальний варіант не задовольнив, вони провели паралельні переговори з посланцем «справжнього гетьмана» Михайла Ханенка, чії вимоги були набагато скромніші. Саме з Ханенком 2 вересня 1670 р. було підписано Острозьку угоду, де про козацьку державу не згадувалося, а поступки обмежувалися визнанням «вольностей і привілеїв» Війська Запорозького та гарантуванням статусу Православної Церкви. Саме в такій редакції угоду наприкінці 1670 р. ратифікував сейм; там же Петра Дорошенка оголосили «зрадником вітчизни». Гетьман на цю сеймову ухвалу відреагував категорично:

Коли король і Річ Посполита дозволяють собі з нами такі жарти, то мусять пролітися християнська кров.

Погроза гетьмана справдилася швидко. Влітку 1671 р., після кількох сутичок із коронними відділами та загонами Михайла Ханенка, дійшло до масштабних військових дій на Поділлі. Армія коронного гетьмана Яна Собеського разом із полками Ханенка та запорожцями, що їх очолював Іван Сірко, зайняла Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж та Вінницю, а в грудні

167. Турецький
військовий табір у бою.
Гравюра кінця XVI ст.

1671 р. полки Дорошенка, татари й кількатисячний корпус вичарів почали відбивати згадані міста. І це було тільки передлюдією до великої війни. Адже прийняття Петром Дорошенком турецького протекторату логічно провадило до зіткнення Речі Посполитої з Туреччиною, як свого часу прийняття московського підданства – до війни між Московією та Річчю Посполитою.

Наприкінці 1671 р. султан Мегмед IV надіслав королю формальне оголошення, що виступає походом «на Асхістан» для захисту «віаакету» свого скривдженого васала Дорошенка та «козацького народу». У червні 1672 р. понад 100-тисячна турецька армія, очолена самим султаном, перейшла Дунай; на марші до неї приєдналося 10–15-тисячне татарське військо, 6 тис. вояків із Волощини та Молдови і 12-тисяч-

ний загін Петра Дорошенка. Після десятиденної облоги 26 серпня 1672 р. впав неприступний Кам'янець-Подільський, про який турки говорили, що ця фортеця збудував «сам Аллах», а на початку вересня був узятий в облогу Львів. Приголомшене Польське королівство лежало навстіж відкритим перед страхітливою арматюю, що легко здобувала одне укріплення за другим, стираючи з лиця землі непокірних. Про серйозний опір годі було думати, тож послані королем Міхала Вишневецького прибули в турецький табір просити миру. Його було підписано 28 жовтня 1672 р. в Бучачі [нині райцентр Тернопільської обл.] на ганебних для Речі Посполитої умовах: Західне Поділля під назвою Кам'янецького еялету переходило до складу Османської імперії; Дорошенкові як султанському васалові передавалося Брац-

лавське та південна частина Київського воєводства (ці терени угода називала «Української державою у давніх кордонах»); султанові мала бути сплачена величезна контрибуція і нададі – чималі щорічні «упоминки». Сейм цієї угоди не зратифікував, тож хоча військові дії вщухли, про кінець війни не могло бути й мови.

Тріумф османців виявився Провоєю перемогою для Петра Дорошенка. Палінія Кам'янець-Подільського, в якому турки обернули частину церков і костелів на мечеті, безчислства татарських роз'їздів, вивезення хлопчиків до яничарських шкіл виканкалі панівний зах у населення. Люди почали масово розбігатися з території гетьманської юрисдикції, і без того напівпорожньої. Безлюдні цілі округи; навантажені нежиттєвими домашнім скарбом, женучи худобу, тисячлі важки біженців талали до Камева й Черкас, скупчуючись на переправах і прямуючи на лівий берег Дніпра, де розселилися у полках або рушались далі, на терени московської «україни» – Слобожанщину. Це вавилонське стовпотворіння сприймалося як кінець світу, і винуватцем його вважали Дорошенка, що «запровад Україну в турецьке ярмо». На довершення у січні 1674 р., скориставшись з ослаблення Речі Посполитої, на правий берег Дніпра вступили полки Івана Самойловича та російське військо. Московсько-козацькі сили зіткнулися з Петром Дорошенком та його союзниками – татарами й турками, проливаючи ріки крові у знищенні одне одного, а заразом і в приваєрніні лютих репресій до послуку (не знати кому і як надаого) вкрай знегямне населення. З осені цього самого року на Дорошенкові міста в Східному Поділлі – Рашків, Бар, Могилів, Брацлав – почав наступати Ян Собеський (на той час уже обраний королем), який присягнув сеймові повернути землі, втрачені за Бучацькою угодою. Протидія турецької армії Со-

беському доповнювала страхотливу руйнацію співних територій.

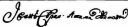
Тікаючи світ за очі з цього вогненного пекла, впродовж 1674–1675 рр. на лівий берег Дніпра, Волинь та Галичину переселилося майже повністю населення Брацлавського та Уманського полків і практично цілком виклуділа Наддніпрянщина. Гімешканці почали емігрували спонтанно, почасти їх примусово вивіз Самойлович, котрий наказав масово переселяти тутешніх жителів за Дніпро, аби позбавити Дорошенка людей і продовольства. Забігаючи трохи наперед, слід додати, що в 1678–1679 рр. Іван Самойлович за ініціативною московських воєвод масштабно продажив що акцію, остаточно випаливши зацілілі населені пункти правобережної подніпровської смуги, щоб покласти край існуванню Черкаського, Каніського, Чигиринського та Корсунського полків (люди називали це «великим згоном»). Згідно з тогочасними дописами про завершення операції, мешканці Черкас, Камева, Корсуна, Ржищева та інших міст були

на сю сторону [Лівобережжя] зігнані й від непрятеля відлучені, а села й містечка в тій стороні всі без остатку спалені.

Ослабуючи знесення з лиця землі наддніпрянської колекси козацчини, Санійло Величко у своєму літописі порівняє цю катастрофу з падінням Вавилона:

Пале, паде Україна тогочасна малоросійська, козацько-руська з багатьма міщанин містами й селами, як отой стародавній великий град Вавилон! ... доведеться нам оглядати повкани сліз очима порожню й мертву матір нашу, Малу Росію, і бачити, як дикий звір поселяється в красні жила батьків і праотців наших.

(Переказав Валерій Шевчук.)

168. Підпис Івана Сірка

З падінням популярності Петра Дорошенка його починає покривати старшини. Одні визнають владу Івана Самойловича, складаючи, відомімо, присягу на вірність цареві, другі переходять на бік новообраного (й відомого навесні 1675 р. королем) «наказного гетьмана» Остава Гоголя, якому підпорядковувалися Подільський (Могилівський), Брацлавський, Калужський та Умівський полки. На осінь 1675 р. при Дорошенкові в Чигирині, що лежав на саваній уцілів у висторі руйнації, залишалося не більше як 5 тис. козаків. Саме місто, за свідченнями очевидців, перетворилося на страшливий невідьницький ринок: татари привселюдно перепродавали тут захоплені на лівому березі Дніпра християнський асир, у чому їм, як переказують, допомагали самі чигиринці. Людя страждала від нестачі хліба, не сіяного вже два роки, а голодні ватаги татар тероризували околиці. Всі проваклили гетьмана, і його воля у двобой з долею висті завмалася.

На початку жовтня 1675 р. він запросив кошового Запорозької Січі Івана Сірка (цього разу спілалника на грукті весприазні до лівобережного гетьмана-пововича), прибути до Чигиринка, де він, Дорошенко, віддасть гетьманські клейноди «січовому товариству» й складе присягу на вірність царю. Ця церемонія відбулася 10 жовтня гетьман передав Сіркові булаву, бубон й прапорні зарясети на Євangelії, віддаючи себе на царську ласку, гарантовану словом Сірка. Але на цьому покупта не завершалася. Від Дорошенка зажадали прибути на лівий берег Дніпра й там повторити присягнути перед Самойловичем та Ромодановським, а після його відомого на Чигирин виступило 30-тисячне московсько-

козацьке військо. Мешканці доволішніх міст, капітулюючи, присягали на підданство царю; Чигирин залишився сам-на-сам із каваліаками. Оборонялися зі зменьвою вірних козаків було марно; не надійшло підмоги ні з Січі, ні від козацьких союзників – турків і татар. Після короткого бою Петро Дорошенко капітулював; акт присягання відбувся 9 вересня 1676 р. на р. Ячмарі під Чигиринком, кудя з міста рушила процесія священників із хрестами, а за ними – гетьман зі старшиною, козаків й горюлами. 19 вересня довелось присягнути втретє, вже на лівому березі в таборі Самойловича і Ромодановського; там же Дорошенко передав Самойловичу дві булави, надіслані від турецького султана. Через місяць, 17 жовтня 1676 р., Дорошенкові гетьманські клейноди з тріумфом увезли до Москви – пралорі головами по землі, а булави й бубон несали волоцями вика. У Кремлі їх склав до ніг царя, що сів на троні, а той звелів на три дні виставити все напоказ народоваі.

На цьому скінчалось бурхаліве політичне життя Петра Дорошенка. Перших пір року після капітуляції він прожив у Соснові [нині райцентр Чернігівської оба.], надійшій йому у власність універсалом Самойловича, котрий поставився до розжалеленого супротивника згідно поваги коректності. Навесні ж 1677 р., на виногу царського уряду, всупереч оворові Самойловича й старшини, довелось виїхати до Москви. Там певний час експетиман перебував ніби в почесному ув'язненні при дворі, виступаючи в ролі консультанта для ведення війни з Туреччиною та Кримом, а далі, з 1679 по 1683 р., служив востодю у Вітці, після чого був пожадуваний настрком ус. Ярославчому під Москвою. Помер 9 листопада 1698 р.; похований у Ярославчому. Не маючи вітан у родинному житті здома (дружньою Дорошенка була нехеровака у вчняхх алкоголічка, дочка Павла Явненка-Хмельницького), Дорошенко 1684 р.

одружився з Агафією Єропкіною і навіть мав із нею трьох синів і дочку. Далекою правнучкою гетьмана від цього шлюбу стала знаменита російська красуня, дружина Александра Пушкіна Наталія Гончарова. У її родині це походження пам'ятан: брат Наталії поставив над могилою Дорошенка капличку, яку розібрали шоймо у 1953 році.

Рукотворна пустеля після Чигиринських воєн 1677–1678 років

Дорошенкова капітуляція не спинила польсько-турецької війни, що точилася на території розшматованої України. У ході боїв турецька армія у жовтні 1676 р. оточила військо Яна Собеського поблизу містечка Журавно на Дністрі [нині Львівської обл.] і примусила підписати так званій Журавиндський мир, що підтвердив територіальні поступки відповідно до Бучацького трактату. Тим часом московській уряд, уважаючи окупацію Дорошенковою територію своєю, демонстративно не внів із неї війська. Тож навесні наступного 1677 р. знову почалася війна, цього разу російсько-турецька.

Турки, як уже було згадано, використали маріонеткову постать Юрія Хмельницького, котрому султан нібито мав намір «повернути землю і булаву». У березні 1677 р. Юрія вивезли зі Стамбула до турецького табору на Дунаї, де армія готувалася до маршу, й стали розкидати від його імені закличні універсали, оповіщаючи, що турки йдуть захищати населення від ярма та насильства з боку татар, поляків і росіян.

90-тисячне військо сераскіра [головнокомандувача] турків Ібрагіма-Шейтана, що рушало на Чигирин, складалося кіннота і яничарська піхота та з'єднання султанських васалів – татар, молдаван і волохів. У Чигиринському замку по-

спіхом споруджували нові укріплення, поглиблювали рови, завозили зброю та запаси продовольства. Фортифікаційний гарнізон на початок облоги нараховував 12,5 тис. воїків – козаків лівобережних полків та московських ратних людей. Водночас підтягалася 50-тисячна московська армія, вперше підкріплена слобідськими козацькими полками – Сумським та Охтирським; готувалися до походу й полки Самойловича чисельністю близько 20 тисяч. Облога Чигирина припала на серпень 1677 р. і протривала три тижні: коли головні сили Самойловича й московських козаків із боєм пробіглися до міста, турки мусили відступити перед їхнім навальним натиском.

Невдача під Чигирином коштувала свобіді Ібрагіму-Шейтану, ув'язненому з наказу султана, і владі – кримському ханові Селіму-Герєку, що був засланий на о. Родос (хан спрямді брав участь в облозі неоложе, бо напередодні уклав мирну угоду з кошовим Січ Іваном Сірком; татари воювали майже й першими відступили від міста). В Османській імперії було оголошено загальну мобілізацію, а головнокомандувачем нового походу призначено великого візира Кара-Мустафу. Наприкінці червня 1678 р. турецька армія разом із кіннотою нового хана Мурад-Герєка (загальною числом 130–140 тис.) знову вступила в Україну. Кара-Мустафа від за собою і гетьмана-невільника Юрія Хмельницького, тримаючи його, як доносимий московські шпигуни, під п'яною картою. Самойлович, готуючись до війни, теж віддав наказ про тотальну мобілізацію, після якої його загони нараховували до 50 тис., а військо князя Родомановського – до 70 тис. осіб.

Турецька армія, як і минулого року, попрямувала до Чигирина і 18 липня 1678 р. взяла його в облогу, розкидаючи величезний табір, розтягнутий на 10 км вздовж р. Тасмина. Вже наступного дня почався шквальний обстріл замкової гори з гар-

169. Кара-Мустафа.

Гравюра Георга Еггера, після 1683 р.

нат, який переривався лише задає новою атакою; водночас турки намагалися проламати вибухівкою отвори у фортечних укріпленнях, здійснивши за час облоги 25 підвохів.

У лівобережному Гетьманаті на боротьбу за Чигирин – козацьку державу – дивилися як на справу надзвичайну. Тодішній місцезаблоститель київського митрополітичного престолу Лазар Баранович розпорядився, аби щодня по всіх церквах священники молилися за перемогу. Козацькі панегіристи оспівували успіхи першого чигиринського походу як повернення «руської слави». Ось як, наприклад, звучить це у поемі Олександра Бучинського-Яскольда:

Зараз Русь на дорозі
своїх предків гордах
Гонить словом і діями татарської орди

І, збаваччи з турка бласкучі шахаки,
Соби слави малює довічної знаки.
(Переклад Валерія Шевчука)

Зовсім інакше розцінювали Чигиринську кампанію в Москві. Урядові було шкода сил і коштів на боротьбу за стратегічно несуттєву фортечку, а з геополітичної перспективи можливість перетворити округу довкола неї на нейтральну зону видавалася цілком прийнятною. Тож воєвода Григорій Ромодановський, діючи згідно з секретною інструкцією, не поспішав на виручку обложеним, а коли московсько-козацьке військо у першій половині серпня 1678 р. все-таки пробилось в околиці Чигирини, наказав оборонцям залишити замок, підпалити всі дерев'яні будівлі й попереду набивши порохом гармати. В ніч з 11 на 12 серпня, після того як пожежа розгорілася, вони почали вибухати, аж арешті злетів у повітря й головний пороховий льох. Сила вибуху була такою, що заграва осіяла обидва ворожі табори, а до неба здійнялися кам'яні брили фортечних стін. На ранок турки увійшли в руїни Богданової фортеці, а за кілька днів по тому великий візер наказав зрівняти рештки укріплень з землею.

Перманентні військові дії тривали ще два роки, доки Московія та Османська імперія не уклали в січні 1681 р. у Бахчисараї перемир'я на 20 років. Згідно з ним, московсько-турецький кордон пролягав по Дніпру, однак територія південніше від Києва між Дніпром і Бугом (тобто колишні Дорошенкові володіння) мала залишатися незаселеною. А коли через п'ять років (у 1686 р.) цар і польський король уклали так званий Вічний мир, спрямований проти Стамбула, то його пункти, що в цілому повторювали Андрусівське перемир'я, були доповнені аналогічною домовленістю, за якою Дорошенкова смуга між Києвом та Чигирином оголошувалася «пустою» і не мала належати жодній зі сторін: «Ті місця мають залишатися порожніми так,

ях вони є тепер». Отак наприкінці XVII ст. три великі держави розв'язали вузол суперечок довкола ще недавно квітучої козацької Наддніпрянщини. Російський чернець Іван Лук'янов, переїжджаючи через ці місця й не зустрівши за п'ять днів по-дорожі жодної живої душі, описав свої враження так:

И поодохом в степь глубокую; и бысть нам сие путное шествие печально и унылаво, бльше бо видети ни града, ни села; аще бо быша прежде сего гради красны и нарочито славивденнем – но ныне точно пусто место и не населено, не бе видети человека... А земля зело угодна и хлебородна и овошю всякого много; сады – что днкий лес: яблоки, орехи воложские, сливы дули, да все пустыня...

Про те саме пише Самійло Величко: простуючи від Білої Церкви на захід, можна було побачити лише руїни замків та оборонних валів, де кублялися дикі звірі, а повалені стіни служили схованкою для гадя. Поділля, традиційна житниця довоєнної України, не могло прогодувати власним хлібом 15 тис. воїнів турецького гарнізону в Кам'янці: харчові припаси довозили сюди з-за Дністра, з Молдови. У Барському старостві населення же лишалося зовсім, не рахуючи женьки місцевих татар, що мешкали тут з середини XVI ст. (ї тепер, як оповідали, повернулися до напівкочового способу життя). Цілоком припинився і торговельний рух, лише нечисленні каравани верблюдів ходили під турецьким конвоєм від Кам'янця до Шаргорода, де була факторія східних купців. Характерну згадку містять так звані «Мемуари Божо», видані 1699 р. в Парижі (їх приписують секретареві польської королеви Делараків, який у середині 1680-х рр. бував в Україні). Знаювавши жахливе спустошення краю, Божо пише, що голландці нібито пропонували польському королю проєкт його реколонізації, але уряд що пропозицію відхилив.

170. Іван Самойлович. Портрет XVIII ст.

Так завершилася Руїна. Не тому, що брати вжахнулись, озирнувшись на ріки пролитої крові, а тому, що збивати одне одного вже було нікому.

Невдовзі після підписання Вічного миру 1686 р. добігла кінець кар'єра лівобережного гетьмана Івана Самойловича, якого сучасники вважали (вочевидь перебільшуючи його провезку) головним винуватцем страшильної пустки на лівому березі Дніпра. Ось як говорить про це Самійло Величко, умістивши до своєї праці лист, що його нібито написав гетьманові від імені «товариства» запорозький кошовий Іван Сірко:

Зважай же тепер, пане гетьмане Самойловичу, чого доказав ось, яку прислугу Богові й вітчизні зробив ось: Дорошівка заслав у вічну неволю, Чагіран з

усією цюгобінною Україною втратив, допустив провалитися великій християнській крові і від таких великих гаррадів почав титулуватися гетьманом обох боків. Що ж тобі на цюгобінному запусьтому боці? Якого сподівався вожитку й збагачення? – розданися... ти є властивий погубитель Чигирника й решток цюгобінної України...

(Переклад Валерія Шестуна.)

Насправді ж після сплюндрування козацького Правобережжя промосковська лояльність гетьмана «обох берегів» таки захиталася, і він уже не зміг стриматися від натяків, що

не так буде, як Москва з поляками в нерних своїх договорах постановила: учинили ми так, як нам потрібно.

Старшина не любила Івана Самойловича, змушувачучи його у владомобстві, гордині й непотизмі, тож знайшався вуха, які почули ці необережні випадки. Підкинув хмизу у вогонь і безглуздий похід на Крим 1687 р., очолений фаворитом царівни Софії князем Василем Голіциним,

коли московсько-козацьке військо даремно промаршувало степом, на якому татари випалили траву. Спосіб позбутися гетьмана був уже вторований: кілька осіб із генеральної старшини підписали донос, змунуватиши Самойловича у сепаратистських намірах, забарниціті й навіть змові з татарами, якими він нібито сам наказав запалати степ. 1 серпня 1687 р. його прямо в поході було взято під варту й відправлено до Москви, а в листопаді цього ж року заслано разом із сином до Тобольська; іншому синові, чернігівському полковнику Григорію, також змунуваченому в зраді, відрубали голову. За ними, як здається, мало хто пожалував, а Самовидець не без зловтіхи зазначив у своєму літописі:

Вмісто роскоши – сромкая неволя, вмісто карет дорогих и возжиков – арстой возок, теліжка московская с подводником, вмісто слуг нарядних – сторожа стрелцов... вмісто усіх роскошей панских – вічная неволя. На том скончалося гетманство Половочного...

3. Мазепа і мазепинці

Багатоликий Іван Мазепа

За кілька днів після арешту Івана Самойловича, 3 серпня 1687 р., в таборі над р. Коломаком козацька рада, оточена полками князя Василя Голіцина, обрала нового гетьмана. Вибори пройшли без сподіванок: обдаровані напередодні старшини назвали рекомендоване князем ім'я генерального осавула Івана Мазепи. Поділювали, що рекомендація обійшлася новому гетьманові в 10 тис. золотих і що хабар було сплачено за кошт попередника, бо половинну Самойловичевого майна сконфіскували для царської казни, а другу переддали до скарбниці Війська Запорозько-

го. Тоді ж Мазепа завірив підписом так звані Коломацькі статті з 22 пунктів. Загалом вони повторювали попередні, Конотопські, та були, однак, і певні доповнення, спрямованість яких виглядала вже традиційною: декларуючи збереження «прав і свобод», бодай на децицію поскинати залежність гетьмана від московських влад. Зокрема, ухвалювалося, що він не матиме права зніщувати старшину «без волі й указу», ані конфіскувати її маєтків, наданих царем. Новинкою став той пункт статей, який передбачав загладження різниці у підданстві українців та росіян:

Народ малоросійський всякими мерами і способами с великоросійским соседя-

нать і в незрозумілому і вкрай своєрідному стилі, який, на думку багатьох, не відповідає загальному стилю епохи. Однак, незважаючи на це, Мазепа залишається одним з найвизначніших діячів української історії. Його діяльність була важливою для України в той час, коли вона була частиною Російської Імперії. Мазепа був одним з небагатьох українських діячів, які виступали за незалежність України. Він був одним з найвизначніших діячів української історії. Його діяльність була важливою для України в той час, коли вона була частиною Російської Імперії. Мазепа був одним з небагатьох українських діячів, які виступали за незалежність України.

Так розпочиналося 21-літнє правління Івана Степановича Мазепи-Колединського, людини, чия постать залишається донині спірною, а життя лише обриси плетивом фантастичних вигадок. Цьому додатково сприяло те, що за доби Романтизму доля Мазепи силою випадку й моди опинилася у фокусі зацікавлень багатьох європейських митців – художників, музикантів, поетів (свої твори гетьманові присвятив Джордж Байрон, Віктор Гюго, Александр Пушкін, Юліуш Словацький та ін.). З певністю можна сказати, що жодній іншій діяч української історії не став героєм стільки зарубіжних художніх творів. Зрозуміло також, що романтичний актураж, скажімо, Байронової поеми має з Україною кінець XVII ст. не більше спільного, ніж голлівудська кінострічка про Робін Гуда – з британською дійсністю XIII століття.

Що ж до історіографії, то до початку XX ст. над іменем Мазепи тяжіло офіційне тавро зради, випалене імперською ідеологічною машинною настільки ганбоко, що саме його ім'я правило за метафору відродження (що ж тональність підхопнули в писаннях про Мазепу й радянські історики). Натомість за межами Радянського Союзу в наукових розвідках, що виникли на хвилі українських національних змагань, Мазепа не раз оспівувався як жертвний лицар української ідеї. Констатуючи це, Михайло Рудницький писав:

Мазепа при всій своїй інтелекції та енергії не був таким програмовим героєм. Як справжній державний діяч і добрий дипломат, він ішов за потребами своєї доби, китався, кидався на всі

171. Іван Мазепа,
Гравюра Данієля Болля, XVIII ст.

боки, був лисом, вовком і тільки людяною з пристрастним, себелюбством, упертістю та інколи надто великою вірою в свої сили.

Врешті, у новітніх працях (зрештою, Ореста Субтельного за кордоном чи Валерія Смоля в Україні) постать гетьмана зважується спокійніше, з метою відшукати логіку раптового переродження вірного царського слуги на борця за незалежність. Політичні мотиви, гадаю, доцільно відтінити ще й тим очевидним фактом, що антимосковська конверсія Мазепи не була явищем індивідуально-психологічним. Адаже саме так, прослуживши коротше чи довше цареві й зневірившись у можливості зберегти права лівобережного Гетьманату легальним шляхом, закінчували і Брюховецький, і Многогрішний, і Самойлович. Їхні дії видаються менш помітними, бо не вийшли за рамки локальних, внутрішніх подій. Натомість крок Ма-

172. Герб Івана Мазепи «Курч»

зепи освітився зіткненням двох найвкравіших зірок європейської історії початку XVIII ст. – шведського короля Карла XII та російського царя Петра I. Перетворення Московії з провінційного царства на одну з найважливіших імперій континенту, розпочате завдяки перемозі над Швецією, вписало Мазепу в контекст європейської геополітики, а відтак – надало масштабності типовому для України завершенню гетьманської кар'єри.

Варто точніше розставити акценти й стосовно такого популярного в старому письменстві «ландемірства» Мазепи, котрий, мовляв, «з сзуйтською хитрістю» говорив царю й московським сановникам одне, а думав інше. По-перше, вимагати прямодушної моральності в політиці найвно, бо всяка політика – це узаконене потребою публічне лицемірство. По-друге (що набагато суттєвіше, але рідко береться до уваги), в гетьманській Україні всі не люблять росіяк, причому з однаковою нехиттю – і рядових ратних людей, і кошовод. Ментальне неприйняття московського світу проходить приглушення акомпанементом по всій українській історії післяхмельницької доби, суттєво відрізняючись від попередніх поразокнів із «алха-

ми». Хоч як парадоксально, ворог-лек був людиною «своєї» політичної та культурної орбіти, натомість одновірний «москаль» – ніби істотою з іншої планети, засадничо відчуженою від українців. Ця прикована опозиційність легко потрапляла на сторінки доносів, бо її не треба було шукати довго – вона жила в підсвідомості, виключуючись то під чаркою, то в сутніці, то в довірчих розмовах, але, зрозуміло, ніколи офіційно не декларувалася на рівні контактів із московськими владани. Тож Мазепине «лицемірство» в цьому питанні анітрохи не відрізнялося від «ландемірства» всього населення – від рядового козака до церковного ієрарха.

Життєвий шлях гетьмана складався досить звичайно. Народився він 20 березня 1639 р. у с. Мазепинцях Білоцерківської замкової округи в родині місцевого замкового шляхтича Степана-Адама Мазепи-Комедяньського. Його батько, як і решта дрібної білоцерківської шляхти, підтримував козацьку революцію, а в 1654 р. навіть став білоцерківським городовим отаманом; згодом належав до прибічників Івана Виговського. Мати, Марія Мокіляська, після смерті чоловіка під іменем Марії (у сязні Магдалина) постриглася в черницю; з 1686 р. була ігуменею Києво-Печерського Вознесенського монастиря, котрий згодом було перенесено на київський Поділ та об'єднано з Флорівським, де він існує й донині. Як жінка освічена, розумна й владна, мала до самої смерті († 1707) великий вплив на сина. Освіту хлопця отримав у Києво-Могилянській колегії, далі – в Краківській академії. Завдяки знайомству батька з певними людьми з придворних кіл молодого провінціала прийняла на двірську службу як pokojового пажу короля Яна Казимира; на королівський кошт упродовж 1657 р. він вивчав військову справу в Голандії; друге вивчався в освітню подорож до Німеччини, Італії та Франції.

Пізніше служив при дворі, виконуючи дипломатичні доручення, зокрема – у посольствах до Івана Виговського (1639), Юрія Хмельницького (1660), Павла Тетері (1663). Після 1665 р. виїхав додому, вірогідно – у зв'язку зі смертю батька. Пізніша романтична традиція з подачі автора одного з тогочасних щоденників (ї особистого недруга Мазепи) Яна Хриостома Пасака при'язне від'їзд Мазепи до любовної авантюри: чоловік Мазепиної коханки буцімто наказав його, тогого, при'язнати до необ'яженого коня, а той заніс бідолашу з-під Варшави аж... в українські степи.

Між 1668–1669 рр. Мазепа входить до вузького кола правобережної козацької старшини, одружившись із дочкою білоцерківського полковника Семена Половця, одного зі сподвижників Богдана Хмельницького (князьські шляхетні Половці-Рожинівські вважали себе нащадками старовинного татарського княжого роду). Завдяки цьому шлюбові вчорашній королівський придворний близько зійшовся з Петром Дорошенком, невдовзі досягнувши рангу генерального осавула й очолюючи важливі гетьманські місії до Криму й Туреччини. Під час чергової поїздки в Крим 1674 р. був захоплений у полон запорожцями, які нібито хотіли його страпити, однак красномовний бранець, як оповідається в праці Самійла Величка, настільки переконливо промовляв на свій захист, що кошовий Іван Сірко вирішив: «Не вбивайте його, колись він стане в пригоді батьківщині».

Так це було чи ні, але Мазепу разом із Дорошенковими листами заворожці справді як бранця переправили до лівобережного гетьмана Івана Самойловича. Варто нагадати, що саме у 1674 р. багато хто з Дорошенкової старшини, зневірявшись у його шансах, перейшов на лівий берег Дніпра. Цей шлях обрав і Мазепа, невдовзі повернувшись до себе симпатії Самойловича настільки, що той зробив його

вихователем власних синів, а з 1682 р. – генеральним осавулом Війська Запорозького. Паралельно зростала прихильність до нього московського двору, куди він мав не щороку їздити від імені Самойловича, у 1680 р. заприязнившись, зокрема, з фаворитом царини Софії Алексіївни князем Васілієм Голіциним. Завдяки цій обставині обрання Мазепи на гетьманство на Коломацькій раді 1687 р. відбулося ніби автоматично, без конфлікту.

Спрямкій кар'єрі нового гетьмана сприяли не тільки життєві, військовий та політичний досвід, вигідно відтінений освітою та добрими намерами. Природа наділяла Мазепу унікальним даром приваблювати до себе людей. Ось як про це згодом напише один із найближчих спільників гетьмана, його генеральний писар Пилип Орлик:

Ніхто-бо не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не досягнувши з верного разу своєї мети, він не складав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю... Невідомо, чи Мазепа вельми гарно провадив розмову, й лебо було його слухати, все одно – з ним і про що не говорив. (Переклад Ілька Боршак.)

Варто додати, що гетьман вільно володів, окрім польської та російської, латинською, італійською, німецькою та, набувши французькою й татарською мовами, тож справді міг говорити з будь-ким його мовою у буквальному сенсі. Окрім того, за свідченням очевидця, він належав до людей, що вніють уважно слухати, мало говорити, а на додачу доскопало володіли мистецтвом «говорити й не сказати», як висловився французький дипломат Жан Баллоз, котрий 1704 р. відвідав гетьмана в Батурині.

Відомості про зовнішність Мазепи (як і близько 20 його портретів-гравюр) дають уявлення про гетьмана вже в юному віці: найкраще із зображень, ви-

конане відомим київським гравером Леонтієм Тарасевичем, датується 1695 роком. Впадає в око, що митці та автори словесних описів більш-менш однаково зафіксували гордовитість, а водночас втонченість гетьманської пошти. Наприклад, уже згаданий Балюз писав:

Виглад у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінок, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, і Палець із нього знаменитий.

Інший очевидець зазначає:

Мазепа був вельми негарний на обличчя... Але ващі очі полонили його білі руки, тонкі, повні грації, та його гордовита голова з білими бровками, довгі обвакли вуса, а понад усім цим велич-

ність, почуття гідності й суворість, яку загладнювала елегантність.

(Переклад Івана Борщака.)

Придворний вишкіл юнацьких років та освітні подорожі по Західній Європі пояснюють дещо незвичний для козацької старшини спосіб життя гетьмана. Скажімо, Балюз відзначав «куртуазію, притаманну панові Мазепі», світську приємність спілкування з ним та розкішні бенкети в гетьманській резиденції на Гончарівці під Батурином. Згадує Балюз також про колекцію зброї та картин і «добірну бібліотеку гетьмана». Останню ностальгічно згадував на еміграції й Пампл Орлан, пишучи, що вона обіймала «багатство книжок, якому не було рівного в Україні», у тому числі старовинні рукописні кодекси. Інтерес до речей такого роду добре ілюструється тим фактом, що

171. Гравер Івана Мигури з панегірика на честь Івана Мазепи (фрагменти). 1706 р.

1701 р. Мазепа купив пишно ілюміноване Пересполницьке Євангеліє, котре згодом подарував Переяславському катедральному соборові (нині на цьому кодексі, як відомо, складають присягу президентів України).

Ймовірно, не без впливу матері гетьман залишив слід в історії церковного будівництва як один із найщедріших меценатів, що їх знала Україна. Перелік будівель Мазепиною фундацією вражає: дослідники нараховують 12 новообудованих і до 20 відреставрованих на його кошт храмів, а старшина після смерті Мазепи в Бендерах навіть не змогла докладно підрахувати всього, що він видав «щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів». Наприклад, лише в Києві гетьман спорудив Боговласкську церкву Братського монастиря на Подолі, Миколаївський військовий собор, церкву Всіх Святих над економічною брамою Києво-Печерського монастиря і мур довкола нього, а водночас відреставрував собор Св. Софії, Кирилівську церкву, Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор і Троїцьку надбрамну церкву Києво-Печерського монастиря. Особливою сторінкою меценатства Мазепи, котрого панегіристи називали «протектором київських Атен», було піклування про власну *Alma Mater* – Києво-Могилянську колегію, яка на його клопотання отримала від Петра I у 1701 р. потвердження титулу академії та щорічну субсидію в розмірі тисячі золотих. На кошт гетьмана було зведено головний корпус (так званий Мазепинський, перебудований у 1730-х рр.) та оновлено академічну бурсу; в часи його гетьманування тут навчалося найбільше студентів за всю попередню й пізнішу історію закладу – близько двох тисяч, а чимало вихованців вирушило в освітні надвіряки за кордон. Від колекцій та книжкових фондів Мазепи, як і від виготовлених на його замовлення

іконостасів чи церковного начиння, мало що збереглося. Тим ціннішими є дві унікальні пам'ятки за межами України. Одна з них, що зберігається в Халебї (Алепо) у Сирії, – це переписана коштом Мазепи Євангеліє арабською мовою, опрацьована дорогоцінним камінням, а друга – срібна стільниця для причастя у Храмї Гробу Господнього в Єрусалимі, різьблена італійським майстром-гравером як дар гетьмана.

Щоб опукліше уявити світ цієї яскравої людини, варто згадати й про інтимну сторону життя Мазепи, зокрема – про його любовні пригоди. Впродовж усього життя гетьмана супроводжувала слава пікоровача жіночих сердець, однак її апотеозом став зв'язок 60-літнього суворого воєва з власною хрещеницею Мотрєю, 16-літньою донькою генерального судді Василія Кочубея. Батьки дівчини рішуче заперестували проти їхнього шлюбу, бо, вже не кажучи про різницю віку, церква заборонила одруження між хресним батьком і хрещеницею. Закохани бачилися потай, аж доки 1704 р. дівчина не втекла до свого коханця; її рішучість та палкість були настільки нестримними, що родичі вважали – її пороблено. Остерігаючись церковного прокляття і скандалу, який викри бн Мотрю ганьбою, а для нього обернувся непередбаченими наслідками, Мазепа відслав дівчину назад до батьків. Збереглося 12 написаних ним після цього таємних листів до Кочубейни, сповнених ніжності та обіцянок любити до смерті, «хоч будеш за мною, хоч не будеш».

Варто додати, що внаслідок цієї пригоди гетьман нажив в особі Кочубея непримиренного ворога. Шляхи помсти були вже випробувані: у 1707 р., віддавши доньку за одного з козацьких старшин, Чуйкевича (згодом Мотря разом із чоловіком буде заслана до Сибіру, а після повернення пострижеться у черницю), Кочубей послав цареві донос, звинувативши

174. *Василь Кочубей.*
Портрет першої половини XVIII ст.

Мазепу у зраді. Навесні 1708 р. повторний донос підписав, окрім нього, і полтавський кошовий Іван Іскра. Однак підкуплене Мазепою слідство, яке провадили московські прибічники гетьмана, визначало змовників... самих донощиків. Після тортур їх у кайданах вислали до Мазепи, що в той час стояв похідним табором біля с. Борцівки під Білою Церквою. Саме тут у липні 1708 р. відбулася публічна страта – обидвом відтяли голову, хоча до подій, які підтвердили правдивість звинувачень, залишалося всього кілька місяців (візаніше умовні праці Кочубея та Іскри перенесуть до Києво-Печерської Лаври і символічно поховать під стінами трапезної).

Завдяки дозові Кочубея та Іскри зберігся текст нібито складеної у 1698 р. Мазепою думи, що її донощики приклали на доказ гетьманської неблагоннадійності. Дума й справді сповнена патякві,

а закінчується вона заклятком, котрий певдкові маженницька старинка спробує зберегти з плащини пошеї в плащину життя:

Гей, панове-смерали,
чому ж есте так оспай?
І ви, панство-полюшника,
без жадної волітти
Озвітеся всі за руки –
не допустіть горької муки
Маті своїй болыи терітти,
путе врати, путе бати!
Самонаи набивайте,
острих набель добруайте,
А за віру хоч умріте
І волюшностей борніте!
Нехай вічна буде слава,
же пред шаблою маєм праці!

Шлях до полтавської катастрофи

Між 1687 і 1708 роками, тобто в період Мазепинського гетьманування, на території Гетьманату не провадилася жодної внутрішньої війни, а ті чи ті шляхи козацьких бунтів гетьман придушував доволі твердою рукою. Завдяки цьому мирному перепочинкові тут остаточно усталювалися норми соціального укладу, які більшою чи меншою мірою визначали життя козацької держави аж до ліквідації її автономії. Стабілізація соціальної структури суспільства переконливо підтверждала, наскільки далекими від життя були популістські гасла козацької революції про нібито скасування старих звичаїв «козацькою шаблею». Коли хвиля перемін спала, виявилася, що змінилася тільки імена й титули людей, які заступили місце козацької шляхти. Вирішальну роль у закріпленні цього відіграли заходи Івана Мазепи. Деякі з істориків пояснює внутрішню політику Мазепи свідомим прагненням сформувати нічній упрямлейшованій стан, на який можна було би спертися в боротьбі за «вольності». Причини, однак, здається простішою: Мазепа був сином

свого часу, тобто не увяли винрядкованого світу без подяку його на вецях і пажчих, упривілейованих і власників, власників і підданих. Зрештою, так увяляв собі державну будівлю й Богдан Хмельницький, а повонаведенням Мазепи (яке насправді лише узаконома чинну практику) стало те, що до корпусу нової (старшинської) еліти почали зараховувати вже не саму тільки посадову старшину Війська Запорозького, а й членів старшинських родин, яким забракло урядів у військово-адміністративній ієрархії.

Ідеться про запровадження інституту «знатних товаришів» – бунтуківого, значкового та військового. Ці звання наданіся родичам генеральної, полкової та сотенної старшини, особам, які чомусь залишилися без посад, або й просто заслуження на певних послугах людям. Носії таких звань урівнювалися з посадовою старшиною, будучи певним резервом кандидатів на заміщення відповідних урядів. Наприклад, бунтуківі товариші, що мусили перебувати біля гетьмана для його особливих доручень, за рангом йшли безпосередньо за полковниками, а значкові (для доручень полковників) урівнювалися з сотниками. Ці титулярні військової звання закріпили прецедент існування спадкової упривілейованої групи, відмежованої від рядового козацтва.

Старшинська верхівка саме за Мазепи починає внутрішньо називати себе «шляхетською», неусвідомлено демонструючи власну спадкоємність від традицій політичної культури своєї колишньої батьківщини – Речі Посполитої. Це й не дивно: адже і сам гетьман, і зміцнена його зусиллями когорта нової знаті, по суті, залишалися носіями стереотипів та навичок цієї культури. З особливою виразністю згадана тягальсть простує в обліговій політичній риторикі старшини – з посилаанням на права, законні привілеї та вольності (що було цілком чуже московській елі-

ті). У відповідності до різницюказьких суспільних практик залишається також увячення про лад і порядок, бо його реґулюванням, як і колись, виступають старі судово-адміністративні кодекси – Антоцький Статут для козацтва (в випадку від «нороду-шляхти») і Сакон, тобто звідміського права, дав гордани. Відомідині, цілком інакше, ніж у Московії, трактується інститут ставковий самоврядування, категорії підсудності, відповідальності й недоторканності особи, арешті – саме поняття приватної власності як центрального елемента правового поля.

Підкреслюючи свою правну наступність щодо руської дореволюційної шляхти, старшини внутрішньо «пригадають» ліній спорідненості та власні шляхетські герби. У зв'язку з переломом на бік повсталого козацтва чималого числа шляхетців відлучили «благородних» родичів було небагато. Тож нова козацька знать наприкінці XVII – на початку XVIII ст. хотіла гордовито зображати на печатках такі самі герби, як і ті, що їх уживала шляхта по різницюказькій бік кордону. Наприклад, в Авостолах – це герб «Юнцук», особливо поширений у Литві, де він об'єднував близько 20 родин; у Гамалії – герб «Дрия», зафіксований з XIII ст., яким послуговувалося понад 40 родин; у Думитрашіві – герб «Сас», надзвичайно розповсюджений серед руської шляхти Галичини (тут ним користувалося близько 200 родин, зокрема Креховецькі, Кульчицькі, Попелі, Шептицькі та ін.). Таких прикладів можна навести безліч, адже більшість старшинських родин Гетьманату уживала герби, перенесені з колишньої Речі Посполитої кимось із поколічної шляхти й передані у спадок своїм кизацьким родичам. Зайне говорити, що нащадки литовської шляхти автоматично залишалися при своїх старих гербових знаках, як Адамовичі – при знакові «Лелек», Голуби – «Юнцук», Дубиницькі – «Заглоба», Забіли – «Остон»,

Косинські – «Рогозі» і т.д. Щоб опукліше уявити, наскільки цей занчай не збігався зі занчаннями Московії, нагадаю, що російське дворянство почало користуватися гербами лише наприкінці XVIII ст., причому самі гербові знаки оформилися переважно під впливом так званих «польських», тобто польсько-українсько-литовсько-білоруських гербових символів.

Зміцнення упривілейованого, відокремленого від простолюду стану йшло паралельно до принципових змін у системі землеволодіння. Деякий час після козацької революції «голоду на землю» не існувало: обшир козацьких магнатських латифундій при невисокій заселеності Лівобережної України давали достатньо простору для започаткованої 1648 р. форми власності, що звалася займанщиною. Універсал Івана Брюховецького 1668 р. проголошував «вільне кожному, де хто захоче, помешкання», а земля, в яку було вкладено працю, автоматично ставала невідчужуваною. Пізніша юридична пам'ятка середини XVIII ст. «Права, по котрым судится малороссийскій ній народ» (про неї детальніше йтиметься далі) фіксувала прецедент займанщини так:

Кто бы себе какые грунты и угодья нажил, а оные прежде никакова владельца не имая или бы кто на пустую землю пришел и тую землю распакивал либо лес расчищал или зенил... таковое недвижимыя имения имеют быть того, кто владеет собственно, как бы купленыя.

Селяни («посполиті») нарівні з козаками осідали на вільних землях, уважаючись підданими Війська Запорозького, тобто віддаючи військовій адміністрації та сплачуючи певні податки (частково грошми, частково натурою, частково відробітком) на користь гетьманської скарбниці. При цьому селянська верства відрізнялася від козацької не обсягом особистого права, а характером обов'язків:

яко мав потяг до збройної служби й був достатньо заможний, аби придбати коня й зброю, міг залучатися в козаки, і панщини – зубожілий козак вільно переходив до дешевших селянських повинностей.

Поряд із селянськими та козацькими шляхом освоєння займанщини витворювалися й більші, старшинські маєтки. Власники великої займанщини, підтвердженої гетьманом, міг закладати слободи, тобто селити на освоєній території та надавати робочий інвентар тим, кого тогочасні документи називають «легкими людьми», – бездомними і неосілим, а також «низшими сторона захожими». Завдяки воєнним спустошенням та селянським утечам із Волині, Галичини й Білорусі «легких людей» не бракувало. Вони охоче стікалися на старшинські слободи, отримуючи багаточіні (до 15 років) пільги. Але пільгові строки рано чи пізно закінчувалися, а це автоматично перетворювало слобожан на підданих землеволодінця.

Знеухильним зменшенням резерву вільних земель розповсюджується так звана «скупля», тобто викуп старшиною від збіднілих селян та козаків їхніх займанщин (щоправда, більшого поширення це набуло пізніше, у першій третині – середині XVIII ст.). При цьому траплялося й так, що козак чи селянин, продавши своє поле, змичався жити на ньому «під протекцією» особи, яка купила землю, а з плинном часу його нащадки врешті теж перетворювалися на підданця. Займе говорити, що коли владті це вільних займанщин вклянувалися у володіння багатіїв, «скупля» супроводжувалася зловживаннями, а то й насильством.

Чималу роль у створенні старшинських латифундій зіграли так звані «рангові маєтності», тобто землі гетьманського фонду, податки з яких мали йти на утримання певних посадових осіб. Ці володіння надавалися носіям того чи того військового уряду («рангу») разом із селянами, що тут мешкали. Старшина досить швидко

ко вимагав трактувати «рангових постояльців» як власних підданих. Це закорінювалося тим легше, що «рангові села» могли передавати й відставним урядникам – як винагороду за службу, а на помешкання ранговим (якщо припускалися інші масти гетьманського підпорядкування). І коли до Мазепи гетьмани ще суцільно користувалися таким засобом винагороду «за послуги, котриме доброю заплатаю очікують», то новий гетьман роздавав прибутки з рангових володінь надзвичайно широко, у тому числі вдомам та дітям старшини. Наприклад, за Самоїловича в Чернігівському полку було відужено 27 таких маєтків, а за Мазепи – вже 48; усього ж, за підрахунками дослідників, Мазепа видав близько тисячі універсалів на землеволодіння новій знаті.

Форми селянської залежності від землеволодільців тодішні документи визначають як «обыкловое [звичне] послушенство». В останній чверті XVIII ст. воно зводилося, очевидно, до сезонних відробітків та натуральної данини. Проте на зламі XVII–XVIII ст. уперше натрапляємо на забуту панщину, тобто регулярну працю кожної селянської родини на панському дворі чи дворі. Характерним є універсал Івана Мазепи 1701 р. про покарання одного з сотників за надужиття в наданому йому на ранг селі із застереженням, аби

не больше, только два дни в неделю работу йому панщинною отправовал, а інші дні на свої оборочалні потреби.

Отже, як бачимо, переживши бурю соціальних потрясінь, розірване коло знову замкнулося й соціальні відносини повернулося до звичної моделі підданства, яка існувала в переддень козацької революції. Зрозуміло, це не додавало популярності ні Мазепі, якого простолкід завжди називав «ляхом», ні його старшинському оточенню. Дорікаючи гетьманові, кошовий Запорозької Січі Іван Гусак писав:

173. Козацька Гривка Олександра Тарасовича 1677 р.

«Тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за ляхів». Не забарився й локальні заворушення: впродовж 1687–1691 рр. у південних полках чернь палила старшинські маєтки та грабувала худобу, а Мазепа відповідав на це рішучими репресіями. Соціальний спротив «новим багатим» виявився також у виступі 1692 р. військового канцеляриста Петрика (Петра Іваненка), який за допомогою запорожців та хана Саадят-Герей намагався здійснити антигетьманський переворот, розсилаючи з Січі закличні універсали й щедро пересилаючи антимосковські заклички соціальною демагогією:

Мазепа і старшина при підтримці московського царя поділили між собою нашу братію, позависували її собі... а не воля і тімачи що до пауги не запрятать.

Про настрої козацької черні Мазепа добре знав, однак, інкований у поняттях, згідно з якими право голосу належить лише «політичному народові» (знаті), він діяв як гетьман верхи, навіть не пробуючи здобути популярність серед простолкою. Події близького майбутнього показали, наскільки нерозважливою була така політика (варто порівняти, як уміло маніпулював настроями черні Богдан Хмельницький, хоча в соціальній сфері провадив ту ж саму протаршинську лінію, що й Мазепа).

176. Пётр I. Гравюра Файторма 1698 р.

Ще більшої непопулярності додавала гетьманові його лояльність до московських влад. За царським розпорядженням, прямим виконавцем якого був Мазепа, козацтво втігали в безперервні, виснажливі, часом безглузді походи, як-от у 1689 р. під команду князя Василя Голіцина, коли його армія за участі 50-тисячного корпусу козаків дійшла до Перекопа і, навіть не штурмуючи, відступила. У 1695–1696 рр. молодий честолюбний цар Пётр I провадив так звані Азово-Дніпровські війни за вхід до морського узбережжя. У тяжких (і не надто успішних) азовських походах на козацьке військо припала велика частка боїв та людських втрат, але ще більший тягар несло мирне населення, страждаючи від передислокацій московської армії. У 1699 р. Мазепа писав царю:

Ось уже 11 літ вершиться війна з Кримом, і всі війська московські йдуть через нашу землю... топчуть траву й ділі, втягають і випалюють байраки. Люди безперестанно їдять не тільки з цар-

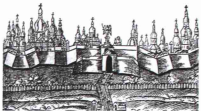
ськими грамотами, але й з козодських листами, вимагають від жителів собі корму й пиття, а ні – то б'ють і безчестять навіть козацьку старшину.

Ще через рік він знову пише:

За 12 літ з початку свого гетьманування я зробив 11 літніх і 10 зимових походів – тож не тяжко всякому розсудити, які труднощі, збитки й розорення від цих безперестанних походів терпить Україна.

Однак гірші часи були попереду. У 1700 р. почалася так звана Велика Північна війна за контроль над балтійським узбережжям між Швецією, з одного боку, і Росією та її союзниками – Данією, Саксонією, Річчю Посполитою та Пруссією – з іншого, й точніше вона аж до 1721 року. Балтійські плани Петра I були безмежно далекі від інтересів України, навіть більше: пізніше примусова переорієнтація української торгівлі на російське «вікно в Європу», що його прорубав Пётр, завдала економіці Гетьманату тяжкого удару. Однак козацькі полки змушені були брати участь і в цій війні, початок якої ознаменувався розгромом у листопаді 1700 р. царської армії під шведською фортецею Нарва (нині на території Естонії). Протягом 1701–1704 рр. багатотисячній козацькій корпуси під командуванням полковників Михайла Борузовича, Данила Апостола та Михайла Миклашевського воювали в Естляндії [Естонії], Лівонії [Латвії] та Литві, беручи участь у здобутті фортець Нотебург [перейменованій Петром на Шліссельбург; нині під м. Санкт-Петербургом], Ніншинця [на цьому місці 1703 р. був закладений Санкт-Петербург], Кінгісеп [нині на російському боці прикордонної з Естонією р. Нарва], Дерпт [нині м. Тарту в Естонії] та ін.

Воєнну ситуацію додатково ускладнювали події в Речі Посполитій. У 1702 р. шведський король Карл XII увійшов свої

177. *Києво-Печерська фортеця. Малюнок 1726 р.*

війська, захопивши в блискавичному марші Краків та Варшаву й водночас окупувавши територію Великого князівства Литовського. Шахта, яка вважала головним винуватцем поразок обраного 1697 р. на польський трон правителя Саксонії Августа II, влітку 1704 р. проголосила його абдикуванням і звела на престол познанського воєводу Станіслава Лещинського. Восени 1705 р. той підписав польсько-шведську мирну угоду, спрямовану проти Росії. Натомість інша частина магнатів і шляхти не вибрала вибір Лещинського, підтримавши Августа Саксонця та його союз із Петром I. Це перетворило Річ Посполиту на арену затятої війни як між сусідніми державами, так і між власними громадянами. Активну участь у ній, діючи в Галичині та Білорусі на користь Августа II, брали й козацькі полки, очолені полковниками Іваном Мировичем та Михайлом Миклашевським. Восени 1706 р. Карл XII, аби нейтралізувати Августа II, вступив на територію належної йому Саксонії і примусив до сепаратного миру. Згідно з підписаною в Алтрандтаді угодою, Август відірвався від польської корони на користь Станіслава Лещинського й розривав військовий союз із Росією. Пьотр I, втративши союзника, розпочав гартчкові приготування до війни на власній території, бо навесні 1707 р. очікувався генеральний наступ з'єднаних польсько-шва-

ських сил через Білорусь і Смоленськ – на Москву, а через Волинь – на Київ.

Козацьке військо, яке впродовж цих семи тяжких років воювало на всіх фронтах разом із московською армією, не тільки не отримало жодної винагороди за участь в економічно виснажливих і незвичних для себе з огляду на кліматичні умови пізньої експедицій, але, навпаки – терпіло зненаву й утиски від царських офіцерів. Дискримінація була настільки неадекватною, що навіть найловальніші полковники ремствували, а стриманий гетьман мусив навісати цареві: від такого поволіження у козаків «дело отпадает сердце к великому государю».

Передислоковані наприкінці 1706 р. в Україну царські полки, очікуючи нової кампанії, поводилися тут як на окупованій території і тяжко зухвали беззаконня та реквізиції харчу, фуражу й худоби, хоча офіційний татар надвничайного податку був уже сам по собі величезним: належало зібрати запаси продовольства для 70-тисячної армії та фуражу на 55 тис. коней на три місяці, а в Києві – провіанту для 2-тисячного міського гарнізону на два роки, а крім того, навести два мости через Дніпро. У 1706 р. почалося прискорене спорудження Києво-Печерської фортеці, якій Пьотр I надавав великого значення як опорному пунктові на шляху можливого просування противника. Ек-

стриння порядком на ці «городові роботи» було кинуто козаків Гадяцького, Перяславського, Київського та Чернігівського полків. Полковники скаржилися Мазепі, що московські пристапи «козаків падаками б'ють, вуза шпагами відтмакують», а тим часом по їхніх домішках

великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палать, жінок і дочок палатують, коней, худобу і всілякі пожиття забирають, старшину б'ють до смерті.

Розгук свавілля й безкарності царських воєнів на такі чутки про очікуване розформування козацького війська виразно ілюструється зафіксованою в одному з тогочасних документів капів'яною погрозою московського офіцера, розаратованого на гадюванням про закон «Полю вам, байдими діти, кодам свон вверх полкити!» Уже ви у нас в мешке».

Напруження цих часів вкрасою описане в листі генерального писаря Памала Орлика, що був складений ним уже на еміграції, у 1721 р., й адресований тодішньому місцезаступителю патріяршого престолу, колишньому вчителю Орлика Стефанові Яворському. Орлик, наприклад, оповідає, як фаворит Петра I Александр Меншиков у листі 1706 р., на званому обіді в Батурині, вибалакав під чаркою наміри царя стосовно України. Показуючи на старшину очима, він майже вголос сказав Мазепі:

Гетьмане Іване Степановичу! Час уже братися за цах ворогата... Не може бути враного часу, як тепер, коли тут Царська Величість з армією... Ти вірний господарю, але треба на ділі це довести і паш'ять у каждахх про себе замовити..., що один такий вірний був гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку верность держави російській зробив.

Глуха ненависть старшинам, на очах якої руйнували козацьке військо, породил стат-

ки й обмірковувадан ліквідацію вільнотей та й самих життів, поволі доводила критичної межі. Одні, як запорожці, вважали Мазепу «не батьком, а вітчимом України» – царським запродавцем, котрий «живе в Москві, тільки тінь його в Україні». Інші покладали надію на гетьманську ініціативу. Орлик у вже згаданому листі оповідає, що мигородський полковник Данило Апостола прямо говорив гетьману:

Очівія на тебе звернені, і не дай Боже тобі смерті – тоді ми опинимося в такій неволі, що й куря нас загребуть.

А прилуцький полковник Дмитро Горленко висловився ще всімше:

Як ни за душу Хмельницького завжди Боги можливо й ім'я його благословалимо, що Україну від ярма алдського вдоволи, так, казали, і ми, і діти наші у вічні роди душу й вості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй у такій неволі зоставиш.

Іван Мазепа бачив, слухав, вагався і внічував. Як ніхто зі старшин, він розумів, що ні перемога Росії, ні перемога Шасці та підтримуваної нею Речі Посполитої не обіцяє Україні добра. За припущенням Олександря Оглоблина, одного з найкращих знавців проблематики пов'язаної з Мазепою, у близькому оточенні гетьмана вже від початку Великої Північної війни дебатувалися два варіанти можливої політичної орієнтації: провальської, спрямованої на відновлення Гадяцької угоди 1658 р., і провиринської, розрахований на досягнення незалежності в союзі з татарами. Сам гетьман, старий і досвідчений політичний лис, мало вірив в обидва, однак розумів, що пасивно внічувати теж згубно. Тож з осені 1705 р., за посередництвом тітки короля Станіслава Лещинського, княгині-русики Анни Дольської, що стала його друкою в Дуб-

ні під час походу на Волинь, Мазепа починає обережне листування з Лещинським. Ймовірно, на початку 1707 р. до цих контактів долучився і Кара XII. Прямі інформації про зміст перемовин між Мазепою, Карлом XII і польським королем не збереглося: вони були настільки таємні, що їх зміст досить плаутиано передає навіть сповідник і майбутній біограф Карла Георг Нордберг.

Дату перелому, що стався в душі обережного гетьмана, зафіксував його найближчий спільник Пйотр Орланк. Як він згодом детально описав, 27 вересня 1707 р. посланець приніс Мазепі два чергові листи, зашиті у шафці. – від княгині Доляської і від короля Станіслава Лещинського, де повідомлялося, що проєкт договору готовий, слово за гетьманом. Цей вечір ні Мазепа, ні Орланк не спали. На ранок Мазепа закликав писаря до себе і, тримаючи в руках хрест, сказав:

Я присягаюся перед всевишнім Богом, що [роблю це] не для власної користі, не для великої потестей, не для більшого багатства ані якогось іншого пририва, ані для вас усіх, що є під моєю владою і урядом, для жінок і дітей моїх, для спільного добра катери моєї вітчизни, бідної України, усього Війська Запорозького та народу калоросійського, для відомства й повернення прав і вольностей Війська. Я хоту з Богом помітти стикати тая, щоб ви, жінки і діти і батьки мої разом з Військом Запорозьким не загинули ні від Москви, ні від Швеції. Коли ж є завмусь це робити заради великої приривки моїх інтересів, то побий мене на душі й тілі, Боже, у Трійці Святих Єдиній, і безмежної милі Христові.

Після цих слів Мазепа поцілував хрест і попросив прислугути на йому Орланка. На той момент йому було майже 70 років, він був бездітним і калюво багатим, відтак не думав про забезпечення своїх на-

щадив. Не бракувало й потестей: у 1702 р. Мазепа став кавалером нової встановленого Петром I потестного ордена Андрія Первозваного, а в канцелярії німецького імператора у Відні вже лежав виключотамний царем диплом про пожалування гетьманові кожного титулу. Тоді можна вірити, що старий політик сказав Орланкові правду: не честолюбство й користь штовхали його на смертельний ризик, а почуття відповідальності за долю «бідної вітчизни» та Війська Запорозького. Так у ніч між 27 і 28 вересня 1707 р. був вимушений беззачемний жереб.

На початку 1708 р. трестороння угода, про яку писав король Станіслав Лещинський, була погоджена. Підписаний зміст замовчався невинно до сьогодні, бо оригінал не зберігся, а перемовини було оточено найсуворішою секретністю. Обережний гетьман, боїчись парадитися на переможному біду, вважав, що кідверто виступити варто лише тоді, коли цар, як він говорив Орланкові, «не зможе не тільки України, а й держав своїй оборонити від шведської потестії». На думку Михайла Андрусіяка й Ореста Субтельного, які реконструюють зміст українсько-польсько-шведських домованностей на підставі овоєспредолованних свідчень, угода нагадує спраралел на ідею Гадяцького трактату 1658 року. Україна в подібні Вєславного князівства Руського мала б увійти до складу Речі Посполитої як рівноправної третій часті федерації, а гарантом дотримання пунктів угоди виступав би шведський король. До воєнного завершення військових дій із ним укладався договір суто мілітарного характеру: Кара XII брав на себе зобов'язання оборонити Україну від Петра I власним доновітним військом, яке на території Гетьманату діяло би під командою Мазепи; на період війни шведи отримували право дислокуватися у Стародубі, Мглині, Батурині, Полтаві й Гадячі.

178. Карл XII. Гравюра Фінкельха 1743 р.

Фатальний збіг обставин прискорив події. Через серію нещасливих випадковостей Карл XII зазнав невдачі в наступі на Москву, тому в жовтні 1708 р. раптовим маршем перейшов з московської Свєрцьки на територію Стародубського воєводства. Причиною цього непланованого переміщення стала загроза голоду: російська армія, відступаючи перед шведами, застосувала тактику «випаленої землі», і Карл, потерпаючи від нестачі продовольства та фуражу, вирішив перетнути зиму у володіння союзника-гетьмана. Присутність шведської армії потенційно перетворювала Україну на арену військових дій, однак ні гетьман, ні втаємничена в його плані старшина не були до цього готові, оскільки порозуміння з Карлом XII надалі залишилося глибоко таємничим, тоді як рядове козацтво готувало-

ся воювати «проти шведів». Часту на відповідну агітацію та організаційні заходи вже не лишалось. До того ж, через тактичну невдалку одного з шведських генералів Стародуб обійняли в руках московської армії, тобто по той бік фронту зосталися одні із найближчих спільників Мазепи, стародубський полковник Іван Скоропадський. Крім усього, з 10 полків, що перебували під булавою гетьмана, на жовтень він мав у своєму розпорядженні тільки три, а решта воювала в Польщі та Білорусі. Враховуючи безпосередньо підлеглі Мазепі три компанійські та чотири сержантські полки, його сили загалом були більші ніж скромні – близько 3 чи 7 тис. вояків (замість обіцяних Карлові 30 тис.).

Мари Карла XII на південь ставля гетьмана разкоюю несподіванкою. Як напівше згодом Орлик, на заступку про це він не зміг стриматися від вигукну: «Який нещасний жене його сюди? Він же приведе мені всю московську зграю!» Так насправді й сталося. Московські відділи, перейшовши український кордон, рушили в напрямі Батурина, а Пётр I почав лямтами вилупити Мазепу до походу. Коли царський авангард був уже в двох днях переходу від гетьманських столиці, Мазепа спішно виїхав з Борзна, де перебував ці тривожні дні, до Батурина, за одну ніч спалив небезпечну частину архіву і 3 листопада 1708 р., залишивши близько 3 тис. людей для оборони Батурина, виїхав із рештою козаків назустріч Карлові XII. Разом із ним рушила й генеральна старшина: обозний Іван Ломиковський, суддя Василь Чуйкевич, писар Памір Орлик, осавули Андрій Памалія та Дмитро Максимович, хоружий Іван Сулима та бунчуковий Федір Марович; при боці гетьмана на той час перебувало також дев'ять полковників, кілька бунчукових товаришів і частина канцелярствів.

Анонімний автор «Історії Русів», публіцистичної пам'ятки кінця XVIII – початку XIX ст., вкладає в уста Мазепи зма-

179. Панорама Батурини.
Гравюра XVIII ст.

ГРАДЪ БАТУРИНЪ.

нення промову, нібито виголошену перед військом на переправі через Десну:

Ми стоїмо тепер, братіє, між двома провалами, готовими нас пожерти, коли не виберемо шляху для себе найбільшого, щоб їх обминути...

(Переклад Івана Драча.)

Чи в такій вишуканій формі промовляв гетьман до козаків, чи ні, але, безумовно, пояснення своїм діям він мусив дати: адже ті вважали, що йдуть походом «проти шведа». Відповіддю на його аргументи стала розгубленість; частина тієї ж ночі втекла назад, не сприйнявши заклику з'єднатися з чужинцями-єретиками (шведи визнавали лютеранство).

Vae victis*

Чутка про перехід Івана Мазепи на бік шведів застала Петра I в с. Погребах неподалік Новгород-Сіверського. У середині листопада 1708 р. було оголошено перший царський маніфест, де сповіщалося, що «вор Мазепа ... забувши страх Божий і свою присягу», зрадив царя, аби «Мало-

російську землю обернути в рабство». Населення умовляли не піддаватися на заклики «вора» й підтримати царське військо; безпрограшним ударом у маніфесті було те, що П'ютер I обіцяв скасувати надзвичайні військові податки, буцімто накладені гетьманом для власного збагачення, про що він, цар, лише нині з обуренням дізнався.

Першою жертвою царського гніву впала гетьманська столиця: Петро наказав Меншикову «Батурин ... другим за приклад спалити увесь». Взяте в облогу 11 листопада місто мало добру артилерію й задалаєгіда підготовлені запаси пороху та харчів, тобто могло би протриматися до підходу Мазепи, однак розв'язку прискорила зрада. Прилуцький полковий обозний Іван Ніс показав воцкам Меншикова таємний підземний хід. На світанку 13 листопада 1708 р. московське військо вступило в місто і раптовим ударом перебило козацьку залогу Дмитра Чечеля й німця Фрідриха Кенігсека, керівників оборони. Після цього воєни зв'язалися за беззбройних городян, котрі, як підкреслює згодом автор «Історії Росії», «німа-ло в умісє Мазепинном не участвовали: за один день було винищено близько 6 тис.

* Горе переможеним (лат.)

батуринців (за іншими даними – до 15 тис.), у тому числі жінок та дітей. Насамкінець Мокшников, «бачи чужа челоуєстину», наказав довести спалити розгромлене місто разом з усіма перебігач: як писав очевидець, після пожежі віддала тілами «вода катка, под самено стіною вода стояла». Трупів повислих жертв вивисали вулиці, а понівечені тіла кинули у колодязі колишньої прив'язувальні до дошок і кинули в р. Сейм, аби, плаваючи, вони наводили жах на всіх, хто наміряється підкорити Мазепу. Княгіне вивислих відсалювати за Чечелем, бо помер від рад, Чечеля ж на пострах населенню колюсували в Глухові.

Розплата за зраду гетьмана на цьому не скінчилась. На другий день після батуринської різанини Пётр I пішов до Мезинькова:

Сказо мені на думку, що в Привуцкх гетьманських одиодумці, котрі зараз при ньому, в багатьох є жінок й дітв. Для чого зволь послати туяя спеціально його-небуды з драгунців і кавти їх від варту.

Тож події в Батурині стали пісн прелюдією до терору, який охопив Україну. Невадкові в Лебедівці [нині Сувійської обл.] почала діяти спеціальна слідча комісія, яка жорстокими тортурами вивчала признання від підозрюваних. Водночас нагороджувалися ті, що зробили донос, і це довело, як висловився один з істориків Русів та мазепників Дмитро Дорошенко,

до справжньої орті доносиє усе, що було найгіршого в українському суспільстві, випало тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службу цар'єру.

Автор згаданої «Історії Русів» обраховує число задатованих Лебедівською комісією до 900 осіб (на той час у Гетьманаті жило близько 800–1000 старшинських родин, себто терор мавлого обни-

нув). Ховалка вешаєниє на спеціальному каздовині «мазепинців», відокремлено-му від звичайного. В пішому ж, як доповідав своєму Міністерству закордонних справ французький посол у Росії,

московський генерал Мокшников приїхав на Україну всі страшенні помсти та війни. Всіх приятелів Мазепи безчислено каювали; Україна вилита кров'ю, зруйнована грабуваннями і вилала серця страшну картину варварства перебігачів.

Тоді ж кастек старшини, що вийшли з Мазепкою, були конфісковані й роздані московським генералам (так стали «українськими поміщиками» Мокшников, Головікін, Дологурюков, Шереметєв, Шафірови) або тієї частині козацької верхівки, котра встигла «передумати» й засвідчити лояльність. Зокрема, ще напередодні батуринської різанини до царської ставки перебігач з кавттам киргородський полковник Данило Алопостол, компанійський полковник Гнат Галаган, генеральний поручник Іван Сулома та кілька інших. Зібраними 17 листопада 1708 р. старшинську раду в Глухові, Пётр I оголосив гетьманом стародубського полковника Івана Скоропадського. Напередодні виборів йому пропонували кандидатуру молодшого й енергійнішого чернігівського полковника Павла Полуботка, але цар відвів її з промовистою мотивацією: «Полуботок млато дитрий, з нього може вийти другий Мазепа». З формального боку, щоправда, царське призначення виглядало як обрання старшини, поставлена в коло, назвала ім'я Скоропадського сима (як записав очевидець, «помолчав мало всі»). За день до виборів, 16 листопада 1708 р., у Глухові провали ініціативу страти Мазепи. На майдані було встановлено ешафот із шибеницею, на нього поставили опудало, що уособлювало гетьмана, голосно зачитали вирок, з далі кат повісив опудало, попередньо зірвавши з нього кавалерську стрічку ордену Андрія Первозваного. На

дес'ятих після «встряти», 23 лютого, одночасно і в Глухівському Троїцькому соборі, і в Успенському соборі Москви було імпровізоване знамените заступництво Мазепи (відаючи переконану анкету на гетьмана проголосували понад 200 років по всіх церквах Російської імперії у першу неділю Великого Посту аж до її урочистого заїття за правління Павла Словопадського 10 липня 1718 р.). Автором сценарію церемонії в Глухові, як припускають, був префект Києво-Могилянської академії Теофан Прокопович, а в Москві її особисто проводив колишній приятель Мазепи Стефан Яворський – на той час місцезнахідник патріаршого престолу. Досить детальною описом глухівського церемоніалу знаєник автор «Історії Русів» (його інформації про події XVIII ст., на відміну від містифікованих звісток про давніші часи, досить достовірні). Отже, заступництво було проведено в присутності царя, новообраного гетьмана та старшин. Духівничко у чорному одязі швидко сілими чорного кольору; кат, промолочивши через усе місто «тіло» святоїтлою ковічного гетьмана, себто опудало, злітнуло його до храму. Священник, обступивши «тіло» й співаючи послани, обертає свічки полум'ям ушка, а новгород-сіверський протодіакон Афанасій Зарубський, що проводив відправу, кіпцем жезла ударив опудало в ґрунт, вигукуючи: «Алафсе! Нехай буде проклятий!» Опісля «тіло» гадами було витягнуте з храму й кинуте, немовби на поталу всім. Стефан Яворський, заступництво Мазепу в Москві, відгукуючись на цю подію ще й віршами, у яких порівняв гетьмана з «зловитком і лотком змієм», що пожирив утробу «матері-батьківщини».

Тим часом військове царствувалося не на користь Карла XII й Мазепи. Прорухання шведської армії, аж в умовах надзвичайно суворой зими 1708–1709 р. тер-

піал від браку повозників та одягу, йшло тільки, переживившись, вранці на дні Ровни – Галич – Прилуки – Лохвиця. Російській кавчії і фуражу виклавшая оцір по-себешко, бо простолюди довжили на шкідливі як на окупанта. Задляції гетьманські універсали наля покранували становили: «малі» Мазепи був оцало веному дурком, і саме на цю дитиняцію скаржилися царські контрагінтація. Про гетьмана поговорили туття, що він – танкий катомак, що по-міряться повернути Україну «в польське право», що в якомусь селі будіяти вірши у храмі образ Богородиці, тогата його ногали й простили «на шкідливу віру». Ці байки переподала місцеві сивовишка, і тогата жеса вірши їм попри всю безглуздість обивитичко, бо ж насправді Мазепи був шедрами оцітвом Церкві і рещком православника, його жита-ігумена та сестра-черниця обиди померла в монастирі, а до особистих приятельів належала найшкідливі тогочасній церковній ієрархії: Варлаам Яковський, Алар Баранович, Стефан Яворський, Іоансиф Кроковський. Утім, саме вони, підкорившись царському наказові, налянтували проти Мазепи кохте духівничко, тож воякам залявалося тімса піддресловати за'ялок гетьманка з дотерадником Карлом XII і катомком Станіславом Левковськом.

Вояки Карла як протестанти додотро-во наражалися на елементарну ксенофобію, бо не хрестяна лоба, не голыма до церкви. Гля и'ясо в пісні длі, говорала незрозумілою мовом. Коги голодні зима штовхнула військом до харчових рекацій, почалися партійніські залади, підіривлені царськомо щедрістес: за полоненого шведського генерала давала 2 тис. московських рублів, за полонившиа тисячу і т.д. – аж до трох рублів за голову рядового вояка. Воротістість населення особливо пошламалася після невдалой спроби Карла XII оволодіти на початку 1709 р. Слобідськом Україном, коги в бою завила руйнівці Кременуктис, Котельма, Мурафа, Ошівка.

У цій ситуації єдиною втіхою Мазепи стало те, що в березні 1709 р. на його бік перейшла Запорозька Січ – аїний опонент гетьманів вродова усіх довгих літ його правління. Козацькі вороги помирала співама антаросійська ворожість, тож кошовий Кость Гордієнко, розбивши по дорозі кілька московських залог, 6 квітня 1709 р. правів 8-тисячне військо до ставка Караа ХІІ й Мазепи. Тоді ж шведський король письмово потвердив, що бере Військо Запорозьке під свою опіку й зобов'язується не підписувати угоди з Петром І без участі козацьких представників; окрім того, король ще раз гарантував збереження прав і волюностей козацької держави.

Відомість Петра І та дії запорожців була швидко і рішучою. Наприкінці квітня на Січ рушило три полки під командою Петра Яковалова та козацької компанійської полк Гната Галагана. Спускаючись по Дніпру, вони спершу здобули козацьке містечко Келеберду, далі вирізали понад тисячу мешканців запорозької фортеці Переволочна, розташованої нижче впадіння Ворскли у Дніпро, й спалили річкову факторію січовиків, що стояла на тутешній переправі. Після цього в середині травня 1709 р., завдяки зрадницькому посередництву Гната Галагана, який царським словом обіцяв недоторканість Січі, було взято й самі січові укріплення. У полон потрапило 300 запорожців, котрих тут же «по достойності» стратили. Як згодом опіває кошовий Стефаненко, їм

голови луплено, шку до плавки рубано, візано й інші таванські смерті задавано... мертвих з гробів багатьох не тільки товариства, а й ченців відолувано, голван їм уткано, шаури луплено і візано.

Так перестала існувати Чортомайдка (інакше Вазавлуцька) Запорозька Січ. Ще за кілька днів січові укріплення були розкидані й доценту спалені, а зі скарб-

ниці вивезено 36 гарнат, 13 прапорів та інші військові клейноди. Після цього полк Яковалова разом із козаками Галагана рушив вниз по Дніпру, вилловлюючи й страчуючи навіть тих запорожців, які перебували на промислах і взагалі не знали, що діється в Україні.

Січовики, котрих почастило врятуватися, втекли в пониззя Дніпра на хазьку територію, де при впадінні р. Інгул у Дніпро заклали Олешківську Січ, до якої ми далі ще повернемося. Козацькі землі були приписані до Миргородського полку, і Пётр І з утіхою констатував «зруйнування проклятого місця, яке корить злу і надія ворогові»; а інакше зі своїх тогочасних листів він пише:

Полковник Яковалов заволодів цим вельким кублом і вирівав усю навалою. Тим способом ми винищили останній пень Мазепиного роду...

Так наблизився момент вирішально-го шведсько-московського зіткнення. Сили обидвох сторін стягалися до Полтави. Кара ХІІ розраховував, оволодівши містом, забезпечити армію провіантом та амуніцією (ще з часів Мазепи у тутешній фортеці були зосереджені великі запаси харчів, фуражу, пороху й одягу). Водночас ваяття Полтави дозволяло би встановити контроль над басейном р. Ворскли, отже – над зручною річковою переправою через Дніпро у Переволочній, що, своєю чергою, полегшувало зв'язок із Кримом, Туреччиною та річкосполитським військом Станіслава Лещинського. Однак спроба взяти фортецю облогою й штурманом не вдалася. Врешті на світанку 8 липня 1709 р. обидві армії зіткнулися у відкритому бою поблизу с. Являція під Полтавою. Битва тривала всього кілька годин, і ще до полудня шведська армія була розгромлена: її втрати рахувалися на 10 тис. загинблх і до 3 тис. полонених. Причому страітливої поразки доти непереможного героя

Карла XII, яка змінила політичну карту Європи, висуваючи на одне з перших місць Росію і фактично назавжди підірвавши міць Речі Посполитої та Швеції, доміни дебатуються істориками як певного роду феномен. Сили противників чисельно були нерівними (шведсько-козацька армія нараховувала до 25 тис. воєнк., а військо Петра I – близько 42–45 тис.), однак фінал бою вирішило не це. Вважають, що фатальну роль відіграла та обставина, що Карл, легендарний вождь, чий лиш вигляд підносив дух солдатів, не зміг особисто очолити армію. Напередодні його було тяжко поранено, після операції він лежав п'ять днів непритомний, а в день битви його возили поміж військом на ношах. Між генералами панувала реалізна незгода, а крім того, вони просто не звикли в критичних ситуаціях давати самі собі раду. Тож коли в окремих точках бою виникало напруження, водночас спалахувала й паніка, бо її не гасив єдиний тактичний план. До всього, у якийсь момент гарматне ядро розірвалося під ношами Карла, вони розламалися навпіл, і король упав, знепритомнівши. Солдатам здалося, що його збито, і це стало поштовхом до загального безладдя й утечі.

Короля вдалося всадити до карети й розпочати організований відступ у напрямі переправи на Переволочній. Однак пором й запорозькі човни, що стояли на переправі, як уже згадувалося, були спалені під час руйнування Сні. Після довгих умовлянь генерали переконали Карла, аби той у супроводі приблизної гвардії в ніч з 10 на 11 липня 1709 р. переправився через Дніпро, врянувши в турецькі володіння, а головний відділ із 13 тис. воєнків залишився для прикриття; надвечір 11 липня він капітулював. Разом зі шведями на момент капітуляції було близько 3 тис. козаків, але в полон потрапило не більше 500, бо решта, знаючи, що пощади їм не буде, кинулася у річку, долаючи її під обстрі-

ΠΑΝΕΓΥΡΙΚΟΣ

ἢ Ὀλοβο Ποικιλίαν.

ἢ Προσέτιον καὶ Ἐπισημὰν Σεβαστάτων
ΠΟΒΥΔΩΝ.

Προεβόλῳ καὶ Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
ΠΕΤΡῶ ΔΑΥΔΙΔΕΩΣ.

ἢ Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν ἢ Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν.

ἘΠΙ ΤῶΝ ΔΑΜΝΩΝ.

Προεβόλῳ καὶ Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν.

ἢ Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν
Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν Ἐπισημῶν

160. Титульний аркуш панегирика Теофіла Проловогима на честь перемоги Петра I в Полтавській битві (Київ, 1709)

лом упав. Іще близько 2 тис. козаків (переважно запорожців Костя Гордієнка, які, власне, й роздобули кілька човнів та влаштували пором для перевезення короля й гетьмана) переправлялися у порті Мазепи, що відступав разом із Карлом. 12 серпня 1709 р. віткіачі прибули в Бендери, де їм надала притулок турецька адміністрація. Лестоцями і навіть підкупом Пётр I намагався схилити султана видати Мазепу, обіцяючи 300 тис. золотих за його голову, однак той на прохання Карла XII та іноземних дипломатів оголосив гетьмана своїм недоторканим гостем.

Проте ці першеції вже мало знайома-ли Мазепу. Знесиленою поразкою і тяжким переходом через розпечені степи, він майже не вставав. Помер, як оповідають свідки, під час грози й страшної зливи вночі з 2 на 3 жовтня 1709 року. За кілька годин до смерті прощатися з ним приходив Карл XII і англійські та голландські дипломати, котрих він уже не визнавав, натомість марна, канкав у безпам'ятті матір, говорила про якісь битви й скриньку з секретними паперами, що із конче треба сказати. На звістку про його смерть у Бендерській фортеці ударили з гармат.

Урочистий похорон відбувся 4 жовтня 1709 р. у церкві с. Варниця під Бендерами; невдовзі тіло гетьмана перевезли до монастиря св. Георгія в Галац над Дунаєм [нині на території Румунії] й поховали в кріпті монастирського собору. Не зазнавши спокою за життя, Мазепа не знайшов його і після смерті: під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр. грабіжники, шукаючи гетьманських скарбів, зникнули прах із домовини, тож зусиллями Орлика його було переповозовано втретє. Врешті, у XIX ст. останки гетьмана нібито ще раз перевезли з соборної кріпті на подвір'я монастиря, але це не підтверджується документально, тож могла Мазепи й досі залишатись такою самою загадкою для істориків, як і його бурхливе життя.

Спроба реваншу Пляша Орака

На день смерті Івана Мазепи у Бендерах перебувало до 3 тис. козаків (переважно запорожців на чолі з Костем Гораленком) і понад 40 старшин: його небож Андрій Войнаровський, генеральний писар Пляш Орак, обозний Іван Ломинковський, хорунжий Клим Довгополний, бунтувальний Федір Мирович, прилучський полковник Дмитро Гораленко, бунтували товариші Іван Максимович, Григорій та

Іван Герцкин, Федір Третяк, Федір Нахичевський та ін. Матеріальне становище втікачів, особливо рядового козацтва, було невтішим. Уже восени 1709 р. запорожці заставляли й продавати зброю, аби забезпечити собі прожиток, а частина навіть наймалася на роботу коло землі. Тим часом надії на реванш значною мірою зламалися від наявності грошей – цього споконвічного «нерву війни». Тож після смерті гетьмана гостро постало питання про його спадщину, що обіймала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої в козацькій державі людини (враховуючи готівку, золоті злитки й коштовне каміння, спадщина Мазепи оцінювалося у величезну суму до 1,2 млн шведських рейхсталерів).

Перед смертю Мазепа рекомендував наступником на гетьмануванні свого племянника Андрія Войнаровського, і тоді скарбниця не вийшла бн з-під контролю війська. Войнаровський від гетьманства відмовився, однак на спадщину претендував. Для залягодження конфлікту за розпорядженням Карла XII було створено спеціальну комісію, яка мала встановити співвідношення між приватним майном покійного й тим, що належить Військовій Запорозькій. Опитавши низку свідків, комісія вирішила спір на користь Войнаровського, відписавши йому ліву частку Мазепино майна. Не став дошукуватися гамбшвої істини й король: він сам заборгував покійному гетьманові, а далі, вже в Бендерах, Войнаровському близько 300 тис. талерів і волів мати справу з приватним кредитором, а не з військовою скарбницею. Відтак емігранти залишилися практично без засобів до прожитку, і хоча згодом шведський уряд надав їм невеличку грошову пенсію, фінансова скрута переслідувала мазепинців усе життя. Нарікання на Войнаровського, котрий, на думку старшин, підкупом привласнив собі гетьманські скарби, звучали так довго, як довго жила лю-

ди, що змагалися за мазепинську спадщину в Бендерах. Забігаючи наперсд, варто додати, що сам Войнаровський, як потенційно небезпечна політична фігура, був у 1716 р. за наказу Петра I викрадений серед білого дня в Гамбурзі, тактино перевезений до Санкт-Петербурга, а звідти після допитів засланий у Якутськ; помер на засланні 1742 р., мало скориставшись гетьманськими грошми, що дісталися до його рук не зовсім щирою правдою.

Доки в Бендерах ішов спір за спадщину, паралельно дебатувалися й кандидатура нового гетьмана. Врешті 16 квітня 1710 р. ним був обраний генеральний писар покійного Мазепи Пилип Орлик (1672–1742), котрому судилося стати першим в українській історії політичним емігрантом. Його багатолітнє служіння «загальному добру матері ності Вітчизни, бідної України» (як він сам писав) особливо вражас, коли взяти до уваги, що Україна була названою, а не рідною матір'ю цього, за висловом шведського історика Альфреда Енгена, «Дон-Кіхота вирійного образу». Коріння Пилипа Орлика тяглося з чеського бароцького роду Орликів, одна гілка якого ще під час гуситських воєн XV ст. виїхала до Польського королівства, з часом осіли в Західній Білорусі. Саме тут, ус. Косуті поблизу Ошмян [нині Гродненської обл.] 21 жовтня 1672 р. народився майбутній гетьман. Мати, Ірина Малаховська, охрестила хлопця у православному віросповіданні, а батько Стефан, шляхтич-католик, загинув у бою з турками під Хотином (1673), коли малому не було й року. Навчався Пилип у Віленській єзуїтській академії, далі для продовження студій поїмав до православної Києво-Могилянської академії. Тут звернув на себе увагу професора філософії, майбутнього місцезабігателя патріаршого престолу Стефана Яворського; за рекомендацією Яворського у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії київського митрополи-

181. Пилип Орлик.
Копія з портрета XVIII ст.

та, з недоволю перемістився в Батурин до гетьманської канцелярії.

На освіченого шляхтича-канцеляриста швидко звернув увагу Мазепа, і молодий чужинець починав стрімко злітати на щаблях козацької адміністрації, досягнувши у 1706 р. однієї з найвищих посад – генерального писаря Війська Запорозького. У ці ж роки Орлик входить до тісного родинного кола козацької еліти: 1698 р. він одружився з донькою полтавського полковника Ганною Герцке, а 1702 р. сам Мазепа охрестив його першого сина Григора. Генеральні писарі традиційно стояли найближче до гетьманів, оскільки були втягнуті в усі справи внутрішньої та зовнішньої політики. Не став винятком із цього правила й Орлик: йому одному Мазепа звірявся у небезпечних планах, перед ним, як уже оповідалося, виголосив клятву про безкорисли-

вість своїх намірів і взяв із нього взаємну присягу на вірність.

Гетьманську булаву 38-річний Орляк брав без особливої радості, розуміючи, що доведеться покласти власне життя на ватар обов'язку – адже разом із клейнодани козаки передавали гетьманові турботу про повернення втраченої батьківщини. У вітальній промові до Карла XII, виголошеній невдовзі після виборів, Орляк згадує про цей непосильний ватар, і крізь барокове словесне паство проступає щира тривога й розгубленість:

Чи мені, що не має ніяких заслуг, вкнести на раменах, подібно Атланту, що підтримував падюче небо, ватар правління Україною, мені, недостойному такої честі і навіть, скажу більше, такого ватару? Чи мені, недосвідченому аргонавтові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розгойданий вихороми й бурями українській корабель до благословенних островів? Чи мені, подібно Тезею блукаючи по кручених стежках, вивести із лабіринту страшенного рабства красуню Аріадну – нашу вітчизну, котру стереже московський дракон, і повернути її холдинню волю?

(Переклад Василя Різницького.)

Найімовірніше, саме Орлякові належить ідея (а можливо, й авторство) угоди, укладеної в день виборів між гетьманом, з одного боку, та старшиною і військом – з другого. Ця угода, відому під назвою «Конституція прав і свобод Війська Запорозького» («*Acta et constitutiones legitimae libertatumque Exercitus Zaporoviensis*»), нерідко з найвищим ентузіазмом трактують як «першу конституцію Української держави», вкладаючи новітній зміст у формулу «*acta et constitutiones*». Насправді ж укладачі акту 1710 р. нісманом його як традиційні для Речі Посполитої *acta conventa* («договірні пункти»), на дотримання яких обраний володар (там – король,

тут – гетьман) присягав перед «вільним народом» (там – шляхтою, тут – козацтвом). Ідеал договірного правління являв собою стрижень річесполитської політичної культури, і саме на цей взірць орієнтувався Орляк та його старшина, надавши своїй угоді навіть ідентичну з річесполитськими практиками назву – *acta et constitutiones*. Інша річ, що прийняття Військом Запорозьким власних «договірних пунктів» стало справді великою подією, оскільки засвідчувало політичну зрілість козацької держави, яка вперше «самоусвідомила» себе і на формальному рівні зафіксувала розподіл прав та обов'язків між гетьманом і «козацьким народом».

Конституція розпочинається з історичного екскурсу – свого роду офіційного представлення української історії під козацьким кутом зору, до чого ми далі ще повернемося. Після цього окреслено головні елементи державної правосуб'єктності – територію, фінанси, судочництво, релігію. Пильну увагу приділено також формам «корисного устрою», який личить «вільній нації». Останній передбачає систему обмежень гетьманської влади завдяки чітко структурованій драбині виборних урядів: їх представники мали вживорювати Генеральну раду – свого роду сенат, доповнений інститутом «послів» від полків та запорозького (січового) козацтва. Ці органи мусили вирішувати всі державні справи разом із гетьманом, регулярно збираючись на три щорічні сесії і стримууючийго завдяки «свободі голосу» від «самоуправства» та «викривлення прав і вольностей». Опікувом же «посполитого люду», тобто міщан і селян, оголошувався політичний народ держави – козацтво.

У преамбулі Конституції урочисто декларувалося, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування», і саме щоб досягнути цього, Військо Запорозьке передає себе під

протекцію шведського короля. У закінченій частині вміщено текст присяги гетьмана, якою той зобов'язувався, серця іншого, бути відданим і вірним «нашій Вітчизні», дбаючи про її недоторканність та благо.

Знаведених пасажів видно, що боротьба передбачалася безкомпромісна й конкретна спрямована – проти Петра I. Головним союзником у ній і надалі залишався Карл XII, який у травні 1710 р. потверджив дипломом визнає себе опікуном козацької держави. Знайшовся й ще один, традиційніший спільник: на початку лютого 1711 р. в Баччисарай, після тривалих переговорів, Пилип Орлик і хан Девлет-Герей підписали угоду з 23 пунктів. Вона декларувала «нерозривне братерство, дружбу й військовий союз» татар із козаками як на період звільнення України «з-під московського ярма», так і на майбутнє. Сторони зобов'язувалися боротися за від'єднання від Росії не тільки лівобережного Гетьманату, але й Слобідської України; татари відкинули не мали ані вибрати ясиру в Україні, ані палити церков на її території; кордони між ханатом, козацькою державою і Туреччиною закріплювалися «за давнім утвердженням» (натях на спробу Петра I оволодіти узбережжям Чорного й Азовського моря, у боротьбі проти чого, зрештою, і шукав союзників хан). Характерно, що в угоді згадано й донських козаків: вони мали би з'єднатися з українськими під булавою гетьмана, отримавши такі самі права та вольності, як Військо Запорозьке (формулювання цього пункту передувала поїздка генерального осавула Григорія Герцика до Кубанської Орди, де після розгрому повстання Кіндрата Булавина 1708 р. мешкало чимало донців-емігрантів). Отже, як бачимо, йшлося про широкій автономно-козацькій фронт у Приазов'ї й Причорномор'ї відносно просування Росії на південь.

Карл XII, зі свого боку, докладав чимало дипломатичних зусиль, аби залучити до

182. Ханський палац у Баччисарай.
Гравюра 1687 р.

спільних дій Османську імперію та польську опозицію (у Речі Посполитій після Полтавської битви, спираючись на царське військо, знову утвердився Август II Саксонець, а частина прибічників Станіслава Лещинського із загоном близько 3 тис. чоловік залишилася при Карлі XII). У підсумку наприкінці листопада 1710 р. султан оголосив війну Петрові I. Пробною експедицією перед виступом головної армії мав стати похід татар, козаків Пилипа Орлика й згаданого польського корпусу.

У січні 1711 р. кіннота хана Девлет-Герей разом із Кубанською Ордою рушила на Слобідську Україну, дійшовши до Харкова, проте глибокі сніги паралізували дії вершників, тож назалга похід скінчився безрезультатно. Майже одночасно з-за Дністра на територію Поділля вступила козаки Пилипа Орлика спільно з польським загonom та майже 20-тисячною кіннотою ногайців Буджацької та Бігородської Орди. Спершу наступ розвивався успішно, навіть втягуючи місцеве населення, так що козацькі сили суттєво збільшались. Однак під час затяжної облоги Білоцерківської фортеці, яку не вдалося взяти штурмом, ногайці вийшли з-під контролю. Наближалася весняна повінь, що утруднювало би їхнє повернення додому, а похід без ясиру не обіцяв жодних вигод. Резонні, що хан при-

сягнув не спустошити козацький край, для когайських мурд, споконвіку опозиційних до Бахчисарая, важким мало. Тож покинувши армію, татари розпустили дрібні загони від річок Росі й Тетерева до Дніпра, вибралі ясир і з ним завернули додому. Розбіглися по домівках, рятуючи свої оселі, й ті люди, що приєдналися до Оранкового війська, а гетьманові з малою жменькою прибічників довелося ні з чим повертатися в Бендери. Оповідуючи в листі до Карла XII перебіг цього нещасливого походу, Оранк писав:

На всьому просторі від Дністра до Росі нахалали вони [когайці] в ясир візьма тисяч духовних і світських людей, козаків, посівства, жінок і дітей, і потягли в свої Білгородські, буджацькі і когайські оселі, спустошав вогнем і мечем весь край... Все зруйновано, розграбовано, спалено, народ загнано в неволю, тільки город Умань зі своєю передмістям один оставив опалакувати підстави, що світало України. Досить того сказати, що в мене було понад 16.000 козаків Війська Запорозького, окрім міщан, у полках Чигиринським, Уманським, Торговицьким, Каляницьким, Корсунським, Богуславським, Калінінським і кількадест в полку Білгородським, – тепер же лише 3.000 лишилось. Не тільки міщани, але й козаки, що мали в цих полках свої хати й сім'ї, дізнавшись про ворожі вчинки татар, розбіглися від мене в різні боки спасати своїх жінок і дітей...

(Переклад Василь Радиченка.)

Так відбувся останній із масштабних ординських набігів на Україну, і ця спустошлива навала (попри те, що мурдів з наваду султана було покарано, а бранців повернуто) позбавила Оранка підтримки української людності, що перебреслала його плани.

На початку літа 1711 р. Пьотр I розпочав контрнаступ. Населення тих міст, які навесні підтримали Оранка, було примусо-

во перетгнане на лівий берег Дніпра, ще раз повторивши маршрут «великого загому», проведеного, як уже оповідалося, у 1678–1679 рр. Іваном Самойловичем. Тим часом царська армія попрямувала до Молдови, розраховуючи на підтримку тодішнього господаря Дмитра Кантемира, який у квітні 1711 р. підписав угоду про союз із Росією. Однак не все в цих розрахунках справдалося, і в липні 1711 р. військо Петра I було заблоковане поблизу с. Станішешти біля Ясс, на правому березі р. Прут. Уліткому в кілде турками, татарами й Оранковим козаками, цареві довелося капітулювати, підписавши так званий Прутський мир. Серед іншого, Пьотр I мав зректися і претензій до України:

Стосовно Польщі та прилеглих до неї козаків, запорожців і тих козаків, що перебувають у союзі з найкращим законом Криму, паном Девлет-Геретем, то каждаі ... він повинен з усіх цих місць негайно відійти.

Як бачимо, даний пункт сформульовано доволі розп'ячато (є свідчення, що російські дипломати добилися цього шляхом підкупу великого візира). Тож відразу після підписання миру почалася дискусія російської і турецької сторін про те, що ж слід розуміти під «землями козаків». У грудні 1711 р. до Стамбула для консультацій із султановими радниками виїхало також Оранкове посольство – генеральний писар Іван Максимович, декілька старшин і запорозький кошовий Кость Гордієнко. Вони наполягали на тому, що під «землями козаків» належить розуміти Україну «обох боків Дніпра з усім Військом Запорозьким» – так, як про це йшлося у тристоронній угоді гетьмана з даном та шведським королем. За їх аргументами, саме ця територія мала би втворювати козацьку державу під протекторатом шведського короля й опікою султана.

Таке трактування спірного пункту виглядало прийнятним для турецького уря-

183. Панорама Ясс.
Гравюра кінця XVII ст.

ду, зацікавленого у створенні буферної держави між Османською імперією та Росією. Тож наприкінці 1711 р. султан оголосив Петрові І нову війну, вимагаючи виведення його армії з України. Проте до збройних операцій цього разу не дійшло. Царське військо було зайняте на театрі Великої Північної війни, де тривала боротьба за Естляндію [Естонію], тож російські дипломати використали іншу зброю – хабарі й підкуп. За солідні суми, передали великому візиреві та решті членів султанського дивану [ради], у квітні 1712 р. було погоджено, а в червні підписано строком на 25 років Адріанопольський договір, згідно з яким «землями козаків» султан визнавав лише територію на правому березі Дніпра, тож звідси належало вивести царське військо, тим часом як лівий берег Дніпра та Київ залишалися під юрисдикцією Росії.

Напередодні підписання Адріанопольської угоди, 16 березня 1712 р., султан Ахмед III видав привілей на ім'я Пашапа Орханка – володаря «України на цьому боці Дніпра», де «гетьман Запоріжжя й України Петро Дорошенко жив зі своїм народом». Орханковій державі надавався пільговий протекторат за кримським зразком – без сплати данини, але з обов'язком підтримувати турецьке військо під час війни. Цей привілей, як і колись Дорошенків, залишився мертвою буквою. Коли в лютому 1713 р. козацький загін під про-

водом Дмитра Горленка рушив утверджуватися на Правобережжі, то зустрів сміливий опір введеного сюди річесполитського війська. Понад рік пройшло в перманентних боях, аж врешті в квітні 1714 р. султан, заклопотаний набагато важливішими для себе проблемами на Балканах, фактично відродив Орханкову державу Речі Посполитій, уклавши з нею договір про уступку спірної території.

* * *

Справу було програно і в Бендерах робити далі було нічого. Наприкінці 1714 р. Пашапа Орханк та понад 20 осіб із його оточення виїхали через Відень до Швеції (решта гетьманської старшини, у тому числі Дмитро Горленко та Іван Максимович, рушман додому, в лівобережний Гетьманат, сподіваючись на помилування, а Кость Гордієнко разом із запорожцями попрямував на Січ). Від цього часу й до смерті життя гетьмана-емігранта підпорядковувалося єдиній меті – переконати володарів європейських держав у потребі коаліції проти Росії. Додавався «низволення бідної отчизни нашої України від тяжкого й тиранського московського підданства» (як він сам пише), невтомний емігрант уперше заявив про небезпеку, що її приховувало для сусідів знічнення потужної держави Петра І. Збережена до наш час писемна спадщина вигнанця величезна: вона охоплює приватне та офіційне листування, політичні проєкти, врешті – унікальний щоденник обсягом понад 2 тис. сторінок, який Орханк між з 1720 по 1733 рік, описуючи свої кружання по європейських дворах, часто серед тяжкої матеріальної скрути і ще тяжчої бідності, коли його охоплювала, як він сам признається: «крайня розпука, котра готова привести мене до смерті, бо я знищений цілком, з голови до п'ят».

Поставленої меті «Дон-Кіхот вимріяного образу», як відомо, не досяг: над-

то міцно стояла на ногах нова Росія, створена Петром I та його наступниками. Помер 70-літній Пилип Орлик на самоті

(дружину й вістьок дітей життя розкидав по всій Європі) в Яссах 4 червня 1742 року. Місце його поховання невідоме.

4. Останні десятиліття козащини на Правобережній Україні

Гетьмани «турецькі» – гетьмани «польські»

Адріанопольський трактат 1712 р. та статті 1714 р. на його доповнення остаточно закріплювали за Річчю Посполитою козацькі терени Правобережної України, що простягалися її степовою частиною від Середнього Подніпров'я до Дністра. Впродовж кількох попередніх десятиліть, доки між Османською імперією, Росією та Річчю Посполитою точилася боротьба за ці землі, Подніпров'я в стислому значенні – від Стайок до Чигирина – мало залишатися незаселеним, служачи своєрідним буфером між трьома державами. Декларованого нейтралітету, однак, не дотримувалася жодна зі сторін, широко використовуючи у взаємній боротьбі козацтво. В такий спосіб на Правобережній Україні формується замалани не паралельно дві козацькі юрисдикції, що визнавали зверхність, відповідно, султана або польського короля, то воюючи між собою, то хаотично переміщуючись на той чи той бік. Першим із-поміж «турецьких» гетьманів, зокрема, став після падіння Петра Дорошенка Юрій Хмельницький, який упродовж 1677–1685 рр. резидував із перервами у Немрові, аж врешті був страчений. Після укладення Баччисарайської угоди у 1681 р. султан передав Правобережжя в управління своєму васалові, молдавському господарю Георгію Дуці – з титулом «господаря Молдови й України». Саме за правління Дуки (1681–1684) та призначеного ним наказного гетьмана Івана Драганича були відновлені осередки козацької адміністрації в Білоцерківському, Корсунському та Чигиринському

полках і розпочалася реколонізація спорожнених теренів людьми, що поверталися з лівого берега Дніпра до своїх домівок.

Паралельно козацькі формування продовжували використовувати обрам'ї 1674 р. на польській троні Ян III Собеський: наприкінці 1670-х – на початку 1680-х рр. Його зверхність визнавало близько 3 тис. козаків під проводом гетьмана Остапа Гоголя († 1679), який резидував на Київському Поліссі, у м. Димері. Коли ж розпочалася нова польсько-турецька війна, на бік короля у 1683 р. перейшов зі своїми людьми один із «султанських» козацьких старшин, Степан Куницький, призначений наказним гетьманом. Саме його козаки брали участь у поході Собеського 1683 р. на визволення Відня, що був узятий в облогу 138-тисячною арматвою великого візира Кара-Мустафи.

Ослаблення турецького тиску, підштовхнуте військовими невдачами османів, розв'язувало руки королю. Відтак Ян Собеський 1684 р. офіційно відновив «Військо Запорозьке Його Королівської Милости», котре, як і давніше, локалізувалося на території традиційних козацьких полків. Його гетьманом був затверджений колишній запорожець Андрій Могила, якого козацька рада обрала замість Степана Куницького, звинуваченого в поразці козаків під час одного з походів на Молдову (самого Куницького на цій же раді вбили, коли він нібито збирався утекти, «змінити козацький жупан на одягу ченця»). Сейм 1685 р. підтвердив козацькі «права й вольності», тож до кінця 1680-х тут уже сформувалася окрема козацької юрисдикції, що охоплювала чотири полки: Богуславський, Брацлавський, Корсунський

і Фастівський (інакше Білоцерківський). Укладений Могилою в 1686 р. «правдавий реєстр» козацького війська, полненого «від голови до голови», нараховував близько 2 тис. осіб.

Паралельно з утвердженням Андрія Могилі на «польському» гетьманстві, в турецькій частині Правобережної України з 1684 р. гетьманом став визнаний султаном Теодор Суліменко – перед тим один зі старшин Кунецького. Впродовж 1684–1685 рр. обидва гетьмани, «польський» і «турецький», затято билися за Немирів та Брацлав, аж урешті загін Суліменка чисельністю до 1.200 осіб перейшов на бік Могилі, а самого Суліменка захопив в полон і стратили. Його наступником на «турецькому» гетьманстві був якийсь Самченко, а далі Стецьк Ягорлицький (на думку Тараса Чухліба, цим іменем позначив козацького полковника Степана Лозинського). Стецьк ризнував у Ягорлицю, підлягаючи від 1690 р. не безпосередньо султану, а кримському ханові Селім-Герю і беззастаново воюючи з «польськими» гетьманами (помер від ран, вірогідно, восени 1693 р.). Невдовзі припинив своє існування й сам «ханський» гетьманат: згідно з Карловацькою мирною угодою 1699 р., вся територія Правобережної України поверталася Речі Посполитій, відтак пост «українського гетьмана, що перебував на службі Османській Порті» було скасовано.

Тим часом у «польському» гетьманаті після смерті Андрія Могилі († 1688) булаву по черговою тримали наказні гетьмани Гришко Іванович (1689–1692) та Самійло Самусь (1693–1704), а полковниками п'яти козацьких полків – Фастівського, Богуславського, Брацлавського, Корсунського й Календницького – були Андрій Абазин, Захар Іскра, Семен Палій та ін.

За «приповіданням дєстамъ» короля, що надавали полковникам право комплектувати козацьке військо, почалося за-

184. Титульний аркуш праці Христора Гартманна «Verrißliche Polona» з лотрійним зображенням Яна III Собеського (Франкфурт, 1678)

семення згаданих полкових округ. Людей закликали селитися на слободах, завою освоюючи старі аграриза та пустки. Хоча підписаний у 1686 р. Вічний мир між Річчю Посполитою та Росією переважно існування на південь від Києва нейтральної порожньої смуги, проте її фактична колонізація потягла такий влітк людности з лівого берега Дніпра (а саме звіати напливала освою нас, повертаючись до не так давно покинутих домівок), що лівобережний гетьман Іван Самойлович навіть вставляв сторожові застави над

дніпровськими переправами, аби вилочувати перебіжчиків.

Формальним поштовхом до нового піднесення «польського» козацтва стала ініціатива короля Яна Собеського, героя антосманських воєн останньої чверті XVII століття. Прагматичний політик і солдат, король прагнув дешевим коштом захистити прикордоння держави від Росії, Криму й Туреччини. З іншого боку, вбачаючи в козацтві вибухонебезпечну силу, Собеський розглядав поступки козакам як тимчасовий захід – доки в них є потреба (за його висловом, «потураючи їм до певного часу»). Ускладнень не довелося чекати довго. Коли почалася реколонізація спустошеного краю, шляхтичі-землевласники теж звернули погляди на свої, здавалося б, назавжди втрачені володіння. Проте шанси повернути їх, доки там хазайнуть козаки, було небагато. 1637 р. один із колишніх тутешніх магнатів Стефан Писочинський писав:

Козаки в цих місцях... узурпували владу... підкорили над край, чимати такий опір, що наврод чи хтось із нас зможе сюди повернутися.

Половоників їй справді не мали гадки «вертати» колишнім власникам заново освоєні терени, а козацьке самоврядування, швидко міцніючи, поволі набувало не лише адміністративної, але й політичної незалежності (шляхта тиврала, що козаки створили у Подніпров'ї «свій удалний край»).

Паліація

У 1696 р. помер Ян Собеський, а в 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією був підписаний, як уже згадувалося, Карловацький трактат, за яким султан, серед іншого, зрікався претензій на Правобережжя України. «Потурання» ко-

зацтву втрачало актуальність, тож сейм 1699 р. ухвалив розпустити козацькі формування. У відповідь на універсал коронного гетьмана, що вимагав виконати цю постанову, фактиський полковник Семен Палій від імені зібраної в серпні 1699 р. старшманської ради написав лист-протест до нового короля – Августа II Саксонця. Паліаї ж приписують і таку горду фразу, нібито сказану тоді:

Я не вмію з Фастова; я заснував його у вільній козацькій Україні, і Річчя Посполитій немає до цього діла, бо тільки я – справжній козак і гетьман козацького народу.

З літа 1700 р. розпочалася збройні сутички козаків із коронним військом, а наприкінці 1701 р. протистояння набуло масштабів справжньої війни, охопивши територію Київщини, південної Волині й східного Поділля. Це супроводжувалося, як і в 1648–1649 рр., винищенням шляхти, царей та католицького й унітського духівництва. Повстанцям, зокрема, вдалося вибити коронні залоги з Немирова, Виниці, Бара, Бердичева та ін., а в листопаді 1702 р. захопити Білу Церкву, оголосивши, що війна припиниться лише тоді, коли «по всяї Україні від Дніпра до Дністра й до річки Случі не буде лядської ноги». Нездорозумі апеляції до Петра I з проханням військової допомоги не мали успіху, бо російського царя та польського короля поєднували союзницькі інтереси у Великій Північній війні. Відтак, уже навесні 1703 р. коронній армії вдалося відбити частину здобутих козаками міст. Коли ж у травні 1704 р. царське військо разом із козаками-здніпрянцями перейшло Дніпро, простуючи вглиб Річчі Посполитої на допомогу Августу II Саксонцю, про що згадувалося вище, проблема козацького Правобережжя розв'язалася сама собою. Окуповане Мазепою, воно автоматично переходило під його булаву, а між 1704–1709 р.

тут навіть зросла кількість полків, бо до вже наявних було додано ще три – Могилівський, Уманський та Чигиринський.

На чолі правобережного козацтва вступав Семен Палій – за його іменем події 1700–1704 рр. отримали у фольклорній традиції назву Паліївщини. Народні перекази наділяли героя, як і годиться, рисами захисника бідних і скривджених – козацького характерника, що його куля не бере, вороже око не бачить, шабля ніхто не може підняти і т.д. Справжнє прізвисько фастівського полковника було Гурко; народився він у козацькій родині на лівому березі Дніпра, у м. Борані (нині Чернігівської обл.). Нибто вчиняв в Києво-Могилянській академії; довго перебував на Січі. На Правобережню Україну вийшов звідти, можливо, разом із Андрієм Моголою після офіційного відновлення «польського» козацтва. Як білоцерківський полковник резидував у Фастові [нині Київської обл.], органіжуючи козацькі слободи й порядкуючи на території полку, за власними словами, «немов коло свого господарства». Тут за кілька років набув слави «козацького батька» в успішних походах на татарських ниславців за Яскром. Був, без сумніву, людинаю нерепетитивних організаційних та військових талантів і великої особистої мужності (як писав російський чернець-паломник Іван Лук'янов, що спілкувався з турками в Очаківі, Білгороді та Бендерах, там про Палія ходила «страшно грізна слава»).

Хоча до повстання, окрім козаків, були втягнуті міщани й навіть українська шляхта (наприклад, за контакти з Палієм у 1702 р. був публічно страчений, згідно з вироком військового суду, родоантий волинський шляхтич-поет Данило Братковський), проте головною базою Палієвих сил втворювала козацька чернь. Специфічний колорит цього війська яскраво описує щойно згаданий Іван Лук'янов:

А когда мы приехали [до Паволоки] и стали на плавание... так нас обступили,

187. Малюнок зі збірки віршів Данила Братковського (Кравів, 1697)

ли, как есть около медведя; всё казаки, палеёвщина... а все голуба безпорочная [голова безштанки], а на нем и злата рубаха нет, страшны зело, черны что зрапы и ажиа что собака: на руке

Коли повірити цьому описові, стане зрозумілим, чому Запорозька Січ фаворизувала «козацькому батькові» Палію, а не «яновськлякому» лівобережному гетьманові Мазепі, заявляючи: «Як буде Палій гетьманом, то зможе управитися з усією начальною старшиною». Контакти між Мазепою та Палієм започаткувалися ще в 1688 р., коли фастівський полковник уперше звернувся через лівобережного гетьмана до московського уряду з проханням прийняти округу правобережжя під царський протекторат (пізніше такі звертання повторювалися). Проте після вступу царської армії на Правобережжя на своїй місця завантажилися всі полковники, окрім головного героя – Семени Палія. На подання Мазепи, «козацького батька» було влітку 1704 р. заарештовано й за звинуваченням у зраді вислано до Тобольська (після переходу Мазепи на бік шведів Палія навесні 1709 р. при-

везли назад в Україну, і він навіть був присутній на Полтавській битві, хоча через слабкість уже не брав у ній участі: помер 1710 р. в Межигірському монастирі під Києвом, куди від'їхав, передчуваючи наблизження смерті; похований там же).

Вважають, що Мазепа «здав» знаменитого козацького ватажка царським воєводам з двох причин. По-перше, надто протилежною наєпипинській була соціальна орієнтація Палія, що потенційно могло перекинути полум'я заворушень на лівий берег Дніпра. По-друге, популярний серед козацьких шквал Палій був небезпечним конкурентом, а Мазепа добре пан'ятав, як вправно Москва уміє маніпулювати настроями черні, використовуючи її інсинуандія.

* * *

Козацький лад у формах, збанжених із лівобережним Гетьманатом, проіснував на території колишньої Дорошенкової держави, що обіймала сім полків, до 1714 року. Легальні засади його були доволі химерними. Фактично у краї вправляла Росія (як і взагалі по всій Речі Посполитій за часів правління царського ставленника Августа II Саксонця), натомість юридично він належав королю. З

іншого боку, ці терени залишалися й надалі об'єктом пильної уваги Османської імперії, зацікавленої у створенні буферної козацької держави між Кримським ханатом та Росією. Спробою кожної з трьох великих держав розв'язати заплутаний клубок на власну користь стала російсько-турецька війна 1711–1713 років. На турецькому боці, як уже згадувалося, у ній брали участь із польського боку прибічники короля-емігранта Станіслава Лещинського, а з українського – козаки Пилипа Орлика та частина місцевих полків, що до них приєдналася на чолі з колишнім «польським» гетьманом Самійлом Самусем. Адрінопольський мир Росії й Туреччині 1712 р. і поновлення пунктів Карловацького трактату між Стамбулом та Варшавою 1714 р. остаточно вирішили долю козацького Правобережжя, котре відійшло оголошувалося незвіддільною частиною Речі Посполитої. Восени 1713 – навесні 1714 р. тутешнє населення було – вже втретє – зігнане на лівий берег Дніпра царським військом у ході офіційної передачі спірної території королю. Ще пізнішим рішенням комісії українського козацтва судитиметься востаннє спалахнути в зловісних подіях Коліївщини, про які ми говоритимемо далі.

5. Культура, освітлена загравами воєн

Покоління ритик «довгого» XVII століття

Прагнучи впорядкувати знання про надто широкий потік минулого, що обіймає мільйони особистих доль та групових прагнень, ми його вимушено спрощуємо, членуючи або за галузями пізнання (політика, економіка, соціальні відносини тощо), або за часовими проміжками – «століттями». Звичайно кожне із «століть», асоціюючись із певною визначальною рисою, набуває в нашій уяві узагальнено-

го образу: XVI ст. постає як «століття Реформації», XVII – як «століття воєн», XVIII – як «століття Просвітництва» тощо. Образи ці, звичайно ж, умовні, бо відділяти соціальні відносини від культурного чи економічного так само неможливо, як неможливо пов'язати в єдину цілість усі події, що потрясли, скажімо, Європу в часових рамках 1600–1700 років. Проте особливо відчутною стає умовність членування «по століттях», коли йдеться про історію конкретної країни, бо внутрішній зв'язок між

подіями, що тут точилися, неминуче «стискає» або «розширює» те чи те століття. З іншого боку, образ «власного століття» формується із сукупності наших знань не лише про події, а й про господарське життя, релігійну свідомість, стереотипи поведінки й мистецьку моду, врешті – про якусь суму колективних прагнень, що їх поділяла помітніша частина суспільства. Нагромаджуючись, згадані прагнення у якийсь момент звичай підштовхують суспільство до новизн, торуючи в такий спосіб шлях новій політиці, новій свідомості й новим поведінковим стереотипам, що визначатимуть обличчя вже наступного «власного століття».

Фіксуючи ці коливання, або, як їх іще називають, кон'юнктурні ритми, історики намагаються визначити певні домінуючі ознаки культури того чи того суспільства впродовж якогось цілісного проміжку часу (під культурою тут маються на увазі не мистецькі твори, а система усталених у спільноті понять, цінностей та світоглядних настанов). Щодо української спільноти, то в переддень козацької революції, як ми вже бачили, домінують риси її культури була світоглядна мозаїчність – синдром «розятлого світу» з притаманною йому строкатістю політичних, соціальних та конфесійних тождностей, а тяга освіти, запропонований надто швидко модифікований шкільництвом, породжував швидше нову культуру в Україні, ніж власне українську. Натомість уже на зламі XVII–XVIII ст. перед нами постає виразко цілісний образ «українськості», що спирається на більш-менш однорідну шкалу світоглядних вартостей. «Розятлий світ» першої половини XVII ст. ніби змінився до купи, причому його нововитворена ілюстрація надовго (а в певних моментах аж досі) визначила прикметні риси української культури Нового часу.

У нагромадженні змін, які до цього підштовхнули, можна зауважити певну ці-

лісність, що збігалася з приблизно 30-літніми часовими відрізками, себто відповідала життєвій активності п'яти поколінь. Кожне з них ставало перед собою власну мету, проте ці зусилля, крім прусько-багатовоєвої будівлі, нашаровуються одне на одне. Першому поколінню після Люблінської унії 1569 р. випало фізично «зблизтити» дві доволі різні Русі-України – «литовську» та «польську». На долю їхніх синів – покоління 1596–1620-х рр. – припала азартна боротьба з церковною унією, що вперше запотребувала «історичних спогадів» на доказ безперервного буття «старожитного руського народу Володимирського кореня». Третє покоління 1620–1640-х рр. спробувало довести право «руського народу» бути третім рівнем у Речі Посполитій – державі «Двох Народів», а разом уперше побачило в «народі» спільноту «крової й віри», що об'єднує не лише рицарів-шляхту, а й козаків та міщан. Логічним завершенням цього акту народження раціоналістичної свідомості стала здійснена наступним, четвертим поколінням спроба збройно розламати річпосполитський, ворожий ідеї «руського народу» світ – із наступним жорстоким розбитом і громадянською війною.

Врешті, на долю п'ятого покоління – останнього в цьому «тризюжному столітті» – випало у відблизках прощального феєрверку Мазепи та Орлика осмикланим провідним шлях кризь призов одвічних питань: «Хто ми? Кудя йдемо? Чого прагнемо?». Люди наземських часів вросли вже з козацького кореня, тож формулюючи свою відповідь, бачили перед собою не княжу києво-руську, як інтелектуали Острозької академії, а козацько-руську Україну. Це, проте, не перешкоджало їм і другим замислитися стосовно себе «сучасниками». Адже вони смирлися на спільне коло понять, прагнень та світоглядних стандартів і підкорялися одній і тій самій надії – знайти у потоці буття міс-

це для «руського народу». Саме ця обставина дозволяє говорити про «довге XVII століття», розтягнуте від Лоблинської унії до часів Мазепи й Орлика. Носії цієї культурної «програми» на початку XVIII ст. були фізично винищені або вивітовані на еміграцію, тож «довге XVII століття» залишило в спадок наступному, «короткому XVIII століттю», лише її декоративну інтерпретацію емігрантами (їх, як відомо, теж урешті перемелє імперська ідеологічна машина, аж доки молода хвиля романтиків чергового «довгого XIX століття», омоніасюючи власну українськість, не переформулює русько-козацьку ідею на козацькофільство – символічний прапор модерної України).

Ще раз кинувши оком на українську культуру XVII ст. в цілому, можемо ствердити, що вона саме тоді пережила воїстину революційні потрясіння, остаточно поприщавшись зі своєю оннадетичною, візантійсько-руською, спадщиною і набувши виразно індивідуальних («модерних») примет. Вступною фазою цієї «націоналізації», що розпочалася наприкінці XVI ст. з повороту освіти, писемності та політичної культури «обличчям на Захід», став період світлоглядної розтятості, спритинесий паралельним побутуванням старосвітської та нової систем цінностей. Козацька революція, розламавши старий світ і заллвши кров'ю Україну, водночас підготувала простір для остаточного утвердження нових культурних цінностей, які би виправдали та морально скомпенсували як соціальні катаклізми, так і безлітний шал воєннопонищення. Справді, як казали в давнину, *bellum optimum patet* (війна – всьому батько).

Народження «козацько-руської вітчизни»

Коли в каосі Руїни зіткнулися розділені власним розумінням добра для Украї-

ни лідери московського, річпосполитського й турецько-татарського угруповань, ледь не кожний із них нарікав на згубність розбрату. «Жалься, Боже, України, що не вкупи має снни», – віршувал Іван Мазепа, а Петро Дорошенко закланкав універсалами «обидва береги Дніпра» з'єднатися у «нервійній згоді й братерській любові». До єднання закланкають «королівський» гетьман Михайло Ханенко, «царський» гетьман Іван Самойлович і «ханський» гетьман Петро Суховій. В одному з найяскравіших документів доби Руїни – універсалі 1669 р. – Суховій пише:

Згуба усім нам, старшим і меншим, батькам і матерям, молодим і старим, і всьому єдиномуутробному братству нашому посполитому українському – християнському народові, що по цей і по той бік Дніпра живе! Оголошую і сповідаю, і застерігаю, аби ми в союзі поміж собою, перебуваючи міцно, твердо й непохрушко в якій любові й братерській згоді, не піддалися на розіслами від Царської Величності грамоти й слова, м'якші, ніж слези, а насправді – стріли, що ними, розриваючи нашу єдність, снавкують нас приєднати до себе і, кинувши до своєї рух, унітит звесть...

В унісон Суховійим деклараціям лунають заклики прибічників його опонента Дорошенка (ось як виразно це звучить, наприклад, у листі 1670 р. до «товариства й посольства» міста Аубен):

Кожен, хто тільки Бога й правду любить, мусить визнати, що пан гетьман Дорошенко ... привів усіх українських людей по обох боках Дніпра і Військо Запорозьке до повного жаданого братерства і єдності, так що всі з того єднання тішались... бо як не будемо між собою триматися одної думки, то якої вольности і якої безпеки кожен з народу нашого може потім сподіватися?

Мотив осуду тих «безрозсудних», що самі на себе шаблі обертають, та похвали

тим, хто тяжіє до «братерства й згоди», незмінно присутній у листах тогочасної старшини будь-якої зі сторін. До прилишення міжусобної війни закликають і поважні церковні авторитети. Лазар Баранович, чернігівський архієпископ і місцеземствитель Київської митрополітської катедрі, поет і проповідник, у 1671 р. в одному з віршів пише:

Як в морі човен хвалі хитають,
Так Україну війни доминають,
Або і гірше: човен в морі плаває,
В крові України. В чварах гине слава!
Над морем, Боже, пан Ти і вітрами –
Дай, щоб затихли бурі поміж нами.
(Переклад Володимира Кресотки.)

Нехай і не так вправно, як славетний чернігівець, але про це саме віршують численні анонімні поети другої половини XVII ст., змальовуючи громадянську війну в апокаліптичних картинах міжусобної війни, де

Брат брата убиваєт
і самого отця кров проливаєт...
не один вник діла,
не один сусід сусіда забив,
власний брат на брата,
батько на дитята меч нагостряєт...

Саме внутрішня незгода, а не зовнішній ворог, сприймається за головну причину бід, або, як напише у своїй думі Мазепа: «През незгоду всі пропали, самі себе звювали». Йому вторить «козацький панагіриста» Олександр Бучинський-Яскольд у своїй поезії «Чагириня» 1681 р.:

Суже слаа велика в біду Україну,
Котра тридцять вже років
плаче на Руїну,
Геть обдерта з багатства
ворогами чужими,
Та найбільше у чварах
між силами своїми,
Розшатована тими,
що в злій ворожечі
Хату жаром спалили із власної печі.
(Переклад Володимира Кресотки.)

Шк. Лазар Баранович. Гравюра Олександра Тарасевича 1693 р.

Над хаотичною розбіжністю політичних орієнтацій, персональних ворожнеч та особистих амбіцій, як бачимо, височіє спільна ідеальна мета – відновити «братерство» мешканців краю, знівеченого громадянською війною. У ролі словесного символу цієї мети утверджується метафора Матері-вітчизни, розтерзаної власними дітьми. Вона присутня без перебільшення у безлічі текстів починаючи з кінця 1630-х років. Про «милу свою матку, плачущую отчизну» пише Суховій; цим образом постійно послуговуються Дорошенко та його старшина, нагадуючи опонентам про «бідну Україну, милу отчизну нашу». Далює «оплаканої отчизни нашої України» журеться Михайло Ханенко, Іван Брокговецький, Іван Самойлович і Петро Іваненко (Петрих). Бу-квально в дічені роки колишня «милая наша Русь» (іде в свідомості Богдана Хмельницького – частина політичної вітчизни, Речі Посполитої) завдяки трагедії братовбивства перетворюється в очей людей Руїни на самодостатню патріотичну

вартість – «милу отчизну нашу Україну». На ту обставину, що колись «милі Русь» і теперішня «милі Україна» – це лише різні означення одного й того самого, вказує окреслення територіального простору новонародженої «України». Як видно з декларацій Дорошенка й Самойловича (з згодою Мазепи й Орлика), вона не обмежується козацьким ареалом. Дорошенко визначає її межі «от Путивля до Перемишля і Самбір аж до Сніока», а в уявленні Самойловича її західний кордон обіймає

Поділля, Волянь, Поділяшья, Підгір'я і всю Червону Русь, де стоять славні міста Галич, Львів, Перемишля, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острів, Заслав, Корездь, котрі від початку існування тутешніх народів належали до руських монархів.

Зматеріалізувавшись у свідомості своїх мешканців, «козацько-руська вітчизна» (як невдової назве її Самійло Величко), нагально запотребувала власного місця на малій історії. Інтелектуали не припустили на себе чекати, і першою слово вказала Церква.

Зміни в житті Православної Церкви. Минуле й сучасне очима її служителів

Щоб краще зрозуміти позицію людей церковного кола, варто кинути погляд на зміни, що сталися у внутрішньому житті Православної Церкви після козацької революції. За архієпископства Петра Могилы († 1647) православні ієрархи, вже не потребуючи, як доти, козацької шаблі для захисту своїх інтересів, переорієнтувалися на королівську владу та православну знать. Революція, проте, внесла корективи в політику церковних верхів. Релігійні гасла, що їх виголосив Богдан

Хмельницький, аби надати козацькому повстанню легітимності й залучити до нього всі прошарки руського суспільства, зробили православ'я панівною конфесією на території новоствореної козацької держави. З іншого боку, концентрація необмеженої військової та адміністративної влади в руках гетьмана суперечила ідеї домінації духовної влади над світською – ідеї, котру, як уже згадувалося, київські церковні верхи пропитували напередодні революції. Після низки конфліктів Хмельницького з тодішнім митрополитом, Сильвестром Косовим, Церква зазнала поразки, а гетьманові вдалося не лише перебрати на себе верховний патронат над нею, але й наві'язати церковній верхівці тісні контакти зі східними патріярхами і – вже за їхнім посередництвом – досягнути визнання Церквою законності своєї політичної влади.

Проте після смерті в 1657 р. авторитетного митрополита, котра всього на кілька місяців випередила смерть Богдана Хмельницького, «слуханість» церковних ієрархів стосовно козацьких влад обернулася гіршим боком. Підтримка тих чи тих гетьманів на догоду Москві або Варшаві перетворюється на норму поведінки церковних верхів, поглиблюючи розкол у суспільстві, а нерідко й прямо провокуючи конфлікти. З поділом козацької держави на ліво- і правобережну фактично розділилася й Церква. Обраного на митрополію після смерті Сильвестра Косова луцько-острозького владяку Діонісія Балабана (1657–1663), кандидата Івана Виговського, не визнали лівобережні гетьмани, тож він резидував у Чигирині (помер і похований у Корсуні). Тим часом у Києві та на лівому березі Дніпра архієпископські функції з 1659 по 1685 р. виконували так звані «місцеземлетелі митрополитичного престолу» – чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1659–1661, 1670–1685) та поставлений з ініціа-

тивні московського уряду ніжинський протопоп Мефодій Фимімонович (1661–1668). Духівництво ж козацьких теренів Правобережної України після смерті Діонісія Балабана обрало митрополитом Йосифа Нелюбовича-Тукальського (1663–1675), прибічника Петра Дорошенка, який постійно резидував у Чигирині, жодного разу не ступивши до престольного Києва. Паралельно спархіями Галичини, Волині й Поділля керував обраний на митрополитство кандидат Павла Тетері, перемиський владика Антоній Винницький (1663–1679). Наприкінці XVII ст., з переходом тутешніх вірників до унії (про що детальніше йти неється далі), поодинокі православні парафії та монастирі козацького Правобережжя взагалі позбулися архіпастиря і стали рахуватися «задіприською» частиною створеної 1701 р. Переяславської єпархії.

Окреслений вище розбрат ослабив Православну Церкву якраз у момент, коли їй найбільше знадобився би сили. А вже відразу після смерті Богдана Хмельницького царський уряд заходився підпорядковувати Київську митрополію Московському патріархатові. Проте, незважаючи на постійний тиск, цього вдалося досягти лише тридцятьма роками пізніше. Нагодою стала поява кандидатури на пост найвищого церковного ієрарха, однаково зручної і для Москви, і для козацької верхівки. Це був луцько-острозький владика, сват гетьмана Івана Самойловича князь Гедеон Святополк-Четвертняський, котрий 1684 р. емігрував з Волині до лівобережного Гетьманату, конфліктуючи з уніятами (ті йому, як він писав, «пакости деяху» і навіть «на отнятіє живота ... многажды нагастовоаху»). Волинський емігрант являв собою постать з усіх оглядів показну: князь, нащадок благодійників Православної Церкви, мученик за віру, епископ з 25-літнім стажем, а до всього – ще й гетьманський сват. Лазар Баранович саме так і оцінює його при-

187. Діонісій Балабан.
Копія з портрета XVII ст.

буття в Батурині, іронічно зауваживши його «хіба що митрополитом київським зробити, бо іншого йому місця немає».

На подання Самойловича у Києві в лютому 1685 р. був скликаний собор для обрання митрополита. Вище духовництво на нього не з'явилось, розраховуючи в такий спосіб зрівати цю акцію як незаконну (санкції константинопольського патріарха на неї не було). Проте присутні на соборі миряни, гетьманські посланці, наполягли на своєму – владика Гедеона було проголошено митрополитом. Обурені ієрархи не гаючи склали другий собор і заявили на нього протест, який, зрозуміло, не мав жодних наслідків. У листопаді 1685 р. в Москві, у присутності царя, патріарх Йосаким посвятив Гедеона на Київський митрополитий престол, взявши з нього присягу

притчання нікого (до Константинопольського патріархату) не мати, під послушанням у нього не бути і з-під

188. Гедеон Саввоголо-Четвертинський.
Копія з портрета XVII ст.

його пастирства, за віддаленістю дальнього путі, цілком відстата.

У травні 1686 р. царські дипломати, заручившись згодою султанського двору, за хабар ціною 200 золотих і 120 собольних шкур, вручений константинопольському патріархові Діонісію, отримали відпускні грамоти про уступку архіпастирства над київським митрополічним престолом. У розписці, яку Діонісій дав московським дякам, хабар носив милозвучку назву «милостині».

Царська грамота, видана з нагоди обрання Гедеона Четвертинського на митрополію, урочисто проголошувала підтвердження «звичок прав і вольностей». Позірно так і було ще за обох наступників владик Гедеона, обраних київськими соборами – Варлаама Ясинського (1690–1707) та Йосафа Кроковського (1708–1718). І хоча певні тертя з Московським патрі-

архатом почалися вже з кінця 1680-х, зокрема – через його спроби цензурувати видання Києво-Печерської монастирської друкарні, однак у цілому українська церковна верхівка не могла покаржитися на своє становище. За правління царя Федора Алексійовича (1676–1683), царяни Софії (1682–1689) і Петра I, інтронізованого 1689 р., наставником яких був києво-могилянський вихованець, проповідник і церковний письменник Симеон Полоцький, у Москві широко входять у моду «латинщини», себто представники київської учености. Долаючи опір ортодоксів, які протестували проти «душентельной отравы латинского злоумудрія», до Росії з останньої чверті XVII ст. починає напливати продукція українського книгодрукування, українське проповідництво, вірчі шкільництва, з недоволю – й вищі церковні кадри (ця «українізація» російської культури триватиме замалми не століття).

На ті сказаного стає зрозумілим, чому київські церковні інтелектуали демонстрували підкреслену лояльність до царського престолу, що видавався їм гарантом спокою та стабільності – на протилугу розбурханій міжусобицями старшинської еліті. Показову символіку, яка відбиває цей тип думання, бачимо, зокрема, на гравюрі виданого у Києві 1669 р. трактату «Мир з Богом чоловіку» – його автором був архимандрит Києво-Печерського монастиря Інокентій Півель, один із найвищих інтелектуальних та духовних авторитетів свого часу. В центрі композиції Бог-отець через Святого Духа надихає царського двоногового орла, а на кривах орла вписано увесь куц цитот, нібито притаманих царському правлінню:

Віра, надія, мудрость, правда, бодрость,
мужество, любовь, молитва, милостиня,
воздержаніє, кротость, благодать.

Тут же, у гербовому вірші «На его Царского Пресвітлого Величества мар-

нок знамені», себто на царській гербі. Гі-зель називає Алексія Михайловича «ми-ротворцем», а в прозовій посвяті, не раз вилуплюючи поняття «миру» як однієї з головних християнських цінностей, се-ред іншого пише:

Будут діалса Твоя правная Мир, и удержит правда Твоя Покой, и вселится людіе Твоя в граді мирном, и вселится уповаше, и почнут с богатством... Того ради Россія Малаа яще и есть от многих воен нещаслива, блаженна обаче за сія есть, яко сих лютих времен на от-вращеніи бѣд, на утоленіи скорбей Тебе, Пресвітаий Царю, тако благочестнаго и пренуарого монарху над собою иміет.

Ускожий тональності коментує царсь-кий герб і чернігівський архієпископ Ла-зар Баранович – один із найвідоміших то-дішніх проповідників та церковних пись-менників. У гербовому вірші «На Его Пре-світаого Царського Величества знаменіе», що передує текстові його книги «Труби словес проповідних» (1674), він ушлавляє царського орла, тобто царя, як найвищо-го й справедливого суддю-арбітра:

... ОРЕЛ всяди смотритъ,
Аще кто добрі творить, али
в царстві лютить [розбійничас].
МЕЧ злому, а доброму
ВИНЕЦЬ зготований,
Змій будет покараный,
а добрый вітчаный.

Важливо й те, що в православному монарху церковні уни збачали не лише запоруку внутрішнього миру, а й гаран-тію від ісламської загрози. Адже, згідно з християнською традицією XVI–XVII ст., «богонераскіє атаряни», себто турки й та-тари, розцінювалися як абсолютне зло, тож контакти старшинської верхівки з Кри-мом і Туреччиною давали духівництву достатньо поживи для побоювань. Із-по-між багатьох славослів'я такого змісту, адресованих «благочестному» царю, згадаю гербовий вірш, що його типограф

185. Царський герб.
Чернігівська гравюра 1700 р.

Йоанн Армашенко долучив до Мінєй, ви-даної в Києво-Печерській друкарні у 1680 році. Прославляючи царського дво-голового орла, автор наголошує, що саме в його силі – «власть луину бісурманску поврещи под нозі». Ще виразніше цей мотив звучить у його ж гербовому вірші, що передує «Синопису», про який де-тальніше мова піде далі:

С тим даром російській род наш
ликовствуєт.
Под кровом Орлах Крыл знаменіе
царска
Не повредят нас луна бісурманска.

Згадані два моменти – почуття персо-нальної комфортності, яка вігдіано від-різняла життя церковних ієрархів від не-певної долі козацької старшини, а також загальноприйнятий у церковних колах погляд на царя як «миротворця» – послу-

жени головним тисом для оформлення церковного погляду на життя й суцільне Україна. Найповнішим збереженням концепції виражена у двох творах, що датовані 1670-ми рр., – в анонімному «Синописі» та «Кройніці з літописів стародавніх» архімандрита Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря Феодосія Софоновича. «Синопис» уперше вийшов у друкарні Києво-Печерського монастиря в 1674 р., уже 1678 р. побачило світ друге видання, 1681 р. – третє, а загальною до кінця XVIII ст. праця перекладано близько 30 разів. Натомість «Кройніца» кожна тисня в спеціальних копіях (одна із них 1687 р. навіть потрапила до Швеції й зберіглася донині; у XVIII ст. окремі розділи з цього списку було перекладано польською мовою).

У передмові до «Кройніці» Феодосій Софонович декларує свою мету так:

В Русі в уродиливсь в вірі православной за службу речь початалем, збоим владі сам в кожен рускою своим складом, откода Русь почалась в се Царство Руское, за початку ставши, до сего часу вать...

Примав кажуть, що згучу декларацию автор наврад чи виконав. Основна частина його твору, які займає понад 60% усього тексту, версією традиційну (за «Кройнікою» 1582 р. Мадия Стрийковського) водітьку єдиного давньоруської історії. Історію Русі XIV–XVI ст. Софонович вигадав не вичислює в окремій сюжет, практично ототожнює її з історією Литви та Польщі, а воля Імелантовича й Руїни викладає як перебіг боїв. Колячки згадані трактуються при цьому доволі відсторонено, навіть без звернення до даних текстів славян «наші», яких автори наркували власну приналежність до тієї чи тієї сторони. Як і решта людей церковного світу, Софонович симпатизує сильній монархічній владі, відомо того – висловлює невольніву для українського літописан-

ня похвалу цареві Івану III, об'єднувачу російських земель довкола Москви. У поділх Руїни він складає тих представників старшини, які «держалися царя православного», і згадує їхніх оponentів, що «не пам'ятали на великій царській добродіастві».

Такий тиск, власне контрпункту «Панства Руського» від Київської Русі «до сего часу» читає у творі не побачить. Однак сам кмір, задіяний у передмові, промовистий: автор уважав суцільно йому Україну спадкоємцем «Панства Руського», а чи вистачало йому смісту відгукнути свою думку у персональний виклад – то вже інша річ.

На відміну від конституційно роздвоєнної «Кройніці», підком повному перекладуваному погала на історію України анонімний автор «Синопису» (до складника ідентифікують його з Інокентієм Гіземом, не відкладаючи також можливого авторства Юліана Армянського або словона Києво-Печерського монастиря, укладача двох компліментних історичних праць Петра Коляновського). Головна мета «Синопису» (до речі, написаного, на відміну від «Кройніці», не по-українськи, а близько до церковнослав'янської мовою), закладає вже в його назві, де автор обідав простежити безперервну історію Києва від «самодержія Володимера» до спадкоємця його «держави», царя Алексія Михайловича:

Синопис или Краткое собрание от различных авторов о начале славяно-российского народа и первоначальных князех Богославенного града Киева, о житіи святого благоверного великого князя киевского и всей Россіи верейшого самодержца Владимира, и о наследственных благочестивых державах его российский, даже до пресветлого и благочестивого государя нашего царя и великого князя Алексія Михайловича, всей Великія, и Малая, и Белая Россіи самодержца.

Після викладу Києво-руської історії аж до зруйнування Києва Батисем автор, ігноруючи традиційне для помереженого українського історіописання представлення Галича як спадкоємця Києва і лише побіжно згадаючи Галицько-Волинське князівство, перескажує на боротьбу Москви з татарами в XIV ст., детально описавши про Куликівську битву і зв'язану з нею історію митрополита – з наступним утворенням Московського патріархату, котрому належить перебувати в Москві «як в Третей Риме в место папы Ветшого Рима». Військ другої половини XVII ст. трапляється як помережена Київ, загарбанаго чужинцями, під законом влади московського царя, спадкоємця давніх київських князів: «во многок перемених своих – аки на первое бытие возвращайся». Погляд на історію «Великої, Малої і Білої Росії» як неподільної департаментної спадщини московського скіпетра дозволяє авторці ствердити існування «єдиного політичного тіла «російських народом» – українців та росіян – зі спільним історичним коренем та спільною сутністю. Особливо ж примітливо, що в подіях «повстання отчиків» про роль Богдана Хмельницького і козацької старшини взагалі не згадується.

Контраст «Севастополю» була дуже швидко розтиражована через Києво-Могилянську академію. За значний приклад її впливового вищого навчального закладу можна вважати знаменитий вірш князя XVIII – початку XIX ст. «О Великій Росії і о сопроптивній с Азією, і о градї Києві». Після коротенького переказу діянь Києво-руських князів («преславной Росії») автор описує, як на неї, спустошену Батисем, «Азія... востана»: «

Государство свое расстроганима,
 Киев-градъ премога
 і над Азією восточна,
 і Русь надвоє ді розділена.

Далі йдеться про те, як у Великій Росії «цари вірній востаня», і як вони, побачивши,

196. Ісакчій Галич.
 Копія з портрета XVII ст.

їм, що «Русь бо Мамы обожена, от Азія – утискована», на всезгальну радість «совокупляють» обидві землі, викасаючи чоти:

Киев-градъ многократъ выжженой,
 От крыго окрески оустовешной
 Радомо лягуєт и, док, торжествует.

Ці незграбні вищевказані віршували є одним із перших скіпетрів того, як на підставі історичної коментарії київських архієреїв творяться підвалини нової тотожності своєї київської імперії російської держави. Відавній київській гравер Іван Шарський, виконавець Києво-Могилянської академії, проілюстрував не графічно, запровадивши популярну довідкову алфавітну таблицю «дія» як символу України, Білорусії та Росії. «Дія» була зображена ним на тлі 1708 р. з підголом образця Йосафа Кроковського київським антропологом. Сама теля не зберегалась, але є її отиск, складений у першій половині XIX ст. істориком Києво-Могилянської академії Віктором Аскоковським:

191. Військовий канцелярист.
Малюнок Тимофія Калемського,
остання чверть XVIII ст.

На першому плані ліворуч зображені три дівчата в коронах із містечок і вежі, які представляють Велику, Малу та Білу Росії. Мала Росія, збрана у порфіру, стоїть на колінах і з радісним виглядом підносить руки до Йосафа; на обличчі дівчата, яка представляє Білу Росію, видно скорботливі молини; Велика ж Росія неначе доручає своїх однопалітників під опіку ієрарха, виражаючи рухом своїм, що вона все зробила і надалі готова робити для забезпечення їм тиші і щастя.

(Переклад Дмитра Степовика.)

Отже, як бачимо, образ минулого, запропонований «Синодсом», представляв Україну пасивною жертвою «злик ляхів», що була звільнена й ощасливлена завдяки «со-вокупленню» з царем-одновірцем. Свободі, здобутій «через шаблю» у воєні козацької революції та Руїні, ця смиренна схема місця не званшала, і тоді за перо вперше взялися козацькі публіцисти.

Образ української історії в «літературі канцеляристів»: Григорій Грабянка, Пилип Орлик, Самійло Величко

До історичних творів, що вийшли зі старшинського середовища кінця XVII – початку XVIII ст., традиційно прикладають нещодау назву «козацько-старшинські літописи», хоча з літописами у звичному значенні слова вони мають небагато спільного – це радше публіцистика, збрана в шати історіюписання. Тому ще Михайло Грушевський пропонував для них влучніше окреслення: «література канцеляристів», а Дмитро Чижевський кваліфікував як «історичну літературу», тобто теж пов'язував із красивим письменством. Неприхованою метою цих творів було обґрунтувати правотність погляду на козацький Гетьманат як законну «отчину» Війська Запорозького, тобто злегітмузувати свою державу, створену «через шаблю» рідними людьми збройного стану, що в тогочасному розумінні права на владу урівнювалося з бунтом.

Запропоноване козацькими інтелектуалами «нове прочитання» української історії фіксується вперше одночасно в трьох пам'ятках – преамбулі до «Конституції» Пилипа Орлика (1710 р.), творі Григорія Грабянки «Діяння презильної брані» (1710 р.) та двох книгах Самійла Величка, згодом об'єднаних під умовною назвою «Літопис» (їх було написано між 1715–

1728 рр.). Автори всіх трьох текстів майже в одні і той самий час пройшли однаковий шлях: усі троє навчалися в Києво-Могилянській колегії та більш-менш одночасно, тобто наприкінці 1680-х – на початку 1690-х, розпочали службові кар'єри – Грablyнка козацьку (дослужившись у 1730 р. до рангу гадацького полковника), Орлик і Величко – канцелярську (зокрема, той і другий, відповідно, близько 1709 та в 1705 рр. стали канцеляристами Генеральної військової канцелярії). Після падіння Мазепи Орлик, як уже оповідалося, став гетьманом-смігрантом, а Величко, заповіданий у спільноті мазепівців, упродовж 1708–1715 рр. перебував у ув'язненні. Подібність концепції усіх трьох текстів, що були ними створені, ба, йноді навіть дослівні збіги – це одна з загадок тогочасного письменства. Чи всі троє просто викладали на письмі те, що на зламі XVII–XVIII ст. висіло у повітрі? Чи скористалися жкимось спільним прототекстом, знищеним у вогні подій 1708–1709 років? Чи вніесли зі стін своєї Alma Mater однакові погляди на історію? Чи були здавна однодумцями, тому й написали про одне й те саме з такою подібністю? Мабуть, на ці запитання переконливої відповіді ми ніколи не отримаємо, а тому звернімося до самої концепції. Найконцентрованіше її викладено в преамбулі до «Конституції» П'явипа Орлика, у вступному розділі «Дійствій» Грablyнки і в так званому «Універсалі Богдана Хмельницького, посланому в усю малоросійську Україну, що лежить обіруч Дніпра, а також у далекі руські міста»* – псевдодокументальній вставці до Велич-

кового «Літопису» (Величко охоче користувався цим прийомом, до чого ми далі повернемося).

Отже, головним (і практично єдиним) суб'єктом історії в усіх трьох текстах виступає «козацький народ» – свого роду дійиння «сарматського народу-шляхти» Речі Посполитої. Як уже згадувалося, сарматська легенда приписувала шляхті прийшли походження – від «войовничих сарматів», що нібито в прадавні часи підкорили місцевий слов'янський люд. Козацька версія сарматської легенди (згодом її назвуть «хозарською», інакше «козарською») знаходить аналогічний прецедент для козаків у «сякитському роді козар», які свого часу буцімто вийшли з Передньої Азії і, перейшовши Дон та підкоривши тутешню людиність аж до р. Ельби, змінили іменування «козар» на «козак». Особливо буйні історико-географічні фантазії на тему войовничості «алано-козарів», що були «пострахованськом для навколишніх народів», містять твір Грablyнка. Стисло, але не менш категорично, про це йдеться і в преамбулі до «Конституції» П'явипа Орлика – тут козаків названо «войовничим прадавнім козацьким народом, що раніше звався хозарським». Перекидаючи місток тягастості між «козаками-козарями» та сучасністю, преамбула легко перелітає від Хозарії у Київську Русь, а звідти до Речі Посполитої:

Той народ своїми завзятими походами морен і сухолупттю не лише доконалише племена, а й саму Східну імперію [Візантію] потрясав таким страхом, що східній імператор, прагнучи жити з ним у мирі, заручився тивким подружжям за'закон із його зверхником – царем своєю сивою дочку кагана, тобто вшлях козаків. Після прославлення у вищих праведній Бог-судая через прихвожені криядні аччакі і пріих відвернувся від того козацького народу, поклавши його множеством покут... А наостанок підкорив Польсько-

* Тут і далі літописи Грablyнка та Величка, написані складною для сучасного сприйняття княжньою мовою, цитуються у перекладах, відповідно, Романа Іванюка та Валерія Шевчука, а преамбула до «Конституції» – у перекладі з латинської Мирослава Трофимчука.

ну королівству зброю зявлялись Богдана Хороброго і Стефана Баторія, королів польських.

Характерно, що про згаданні тут епізод одруження в 732 р. Константина, сина візантійського імператора Льва III Ісавра, на дочці хозарського кагана оповідає й Григорій Грабінка (плаутаючи, щоправда, хронологію та імена).

Легітимізаційна функція саме такого представлення української історії, у якому головну роль відведено воїнам, а отже – й заслуженій ними «през шаблю» владі, ще яскравіше внопукується у творі Самійла Величка. Тут посідають відірделено «шляхетність» козаки: у Величковому «Літописі» вони завжди «шляхетно уроджені», тобто рівні з воїнами-шляхтою Речі Посполитої. Ба більше, шляхом прямого отождоження понять «сармати» й «хозари» Величко з'єднує до купи обидві легенди – сарматську та хозарську, називаючи предків руського воїства то «сарматсько-козацькими», то «сарматсько-хозарськими». У складі ж теперішнього «козацько-руського-савроматійського народу» Величко (так само, як і Грабінка та Орлик) розрізняє дві соціальні верстви – «шляхетно уродженні козаки» та «сільський посполитий люд». Призначенням перших, як і шляхти, є війна та лицарські подвиги – «в ім'я захисту дружки, а ті, своєю чергою, мусять, як бачимо з «Конституції» Орлика, виконувати податки на військо та виконувати повинності, які входить в обов'язки посполитих». Життєвий простір цієї політичної спільноти, за Величком, це

землі Київська, Галицька, Львівська, Холмська, Бєзька, Подільська, Волинська, Перемиська, Мстиславська [!], Вітебська [!] й Полоцька [!]. (В іншому місці – «від Поділля і Волок по Вісуді аж до самого Вільна й Смоленська».)

Доходимо до сакраментального пункту – обґрунтування законності козаць-

кого повстання проти короля-помазанника, Грабінка апелює до релігійних кривд («ляхи заборонили православну віру»), Орлик – до захисту «православної віри, прав і вольностей», Величко – до лицарського «права на опір»⁴:

Польські королі, як їм належало й подобало, були панні ласкаві й милостиві до своїх підданців, людей Русь та козака... зміцнювали їхні стародавні права та вольності. Однак вони, порушуючи королівську волю, наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав та утязень... заволокли застави у підданці собі ярмо вільний від віку православний і шляхетний козацько-руський народ.

Отже, в тому, що козаки знамали прієстигу, винні передусім «пани», тобто магнати. Адже саме вони, асупереч королівській волі, зневажали права козака, порушивши «Боже і природне право вільного, шляхетного, савроматійського козацько-руського народу». Варто звернути увагу на аналогічну апелюцію до «природного права» у «Вводі прав України», якого написав Пилип Орлик у 1712 р. і який разом із так званим «Маніфестом до європейських держав» мав на меті довести законність дій Івана Мазепи та його власних. Змалювавши порушення царем прав і вольностей козацької держави – «те-

⁴ «Право на опір» [ius resistendi] та «відмова від покоріння» [non praestanda obedientia] були невідлучними елементами середньовічного лицарського права, окрім як оспорен (у цьому випадку королем), прийнявши васала на службу (тут – Військо Запорозьке), проголошував над ним «опіку», тобто зобов'язувався захищати від кривдників. На випадок недотримання «опіки» васал міг проголосити «відмову від покоріння», і тоді збройний виступ проти сюзерена розглядався не як зрада, а як дозволений законом засіб самооборони – «право на опір».

Голова
Коріній, **Дружній** та **Господар**
 і **Сторона** **Майорна**
 і **Сторона** **Майорна**
 і **Сторона** **Майорна**

182. Сторінка з рукопису Євдокія Великого. Автограф (?).

залежного князівства», створеного Богданом Хмельницьким, Орлик підкреслює, що

козаків мають за собою право людське й природне, одним із головних принципів якого є: народ завжди має право протестувати проти гніту і повернутися уживання своїх стародавніх прав...

Отже, як бачимо, козацький образ української історії спирався на три головні тези: 1) що легітимність створеної козаками держави випливала з давності права їхніх предків, «воєводинних хозарів», на завоюванні терени та з візіної ридарської служби князям і королям, які в обмін за цю службу надавали їм права й вольності на цих-таки теренах; 2) що Військо Запорозьке представляло інтереси руського загалу, оскільки боронило «благочестиву віру»; 3) що козацьке повстання було не бунтом, а законним опором проти порушників прав і вольностей «шляхетних козаків».

Легко переконалися, наскільки різоче цей образ минулого суперечить його сучасній версії, про яку мовилося вище. Там стрижнем історичного буття виступало повернення Русі-України, заграваної «ля-

хамів», до своїх першовитоків – під скипетр православного монарха, спадкоємця с. Володимира. Тут у ролі творця історії діяв «шляхетний козацький народ» – законний хазяїн своєї землі, що сам обирає, якому володарю служити в обмін на пошанування власних прав та вольностей, а їх порушення звільняло його від присяги вірності.

Останній вираз козацького розуміння правопорядку дуже опухло передає Пилип Орлик, який у не раз згаданому листі 1721 р. вкладає в уста Мазепи такі слова:

...Постановил был ... писать до Царского Величества благодарственный за протекцію его лист и в нем выписать все какия обиды пражданіе и теперешніе, прав [и] вольностей отнятіе, ... а наконец приложить, что мы как свободные под высокодержавную Царского Величества руку для православного восточного единоверія приложенимся, так, будучи свободным народом, свободные телерь отходим...

Залишайтесь додати, що така концепція минулого побутувала як живе переконання доти, доки фізично існувала ко-

зачина. Старшині XVIII ст. вони служили підставою для обстоювання автономії Гетьманату, а останньому спідцею козацьких воляностей, авторів «Історії Русів», – для обгрунтування неперервності політичного буття Русі-України, чий народ має «вроджене право» боронити власну свободу.

Запорозька Січ – квітцеселія народовладдя

Окреслені вже концепції «літератури канцеляристів» із кінцем козацької доби перебігалися в кабінеті істориків. Інакше майбутнє свіглоло ще одну ідею, теж уперше сформульовану козацькими авторами початку XVIII ст. – про Запорозьку Січ як етапом та квітцеселію народовладдя.

Перша спроба рефлексії над цінностями «військового народовладдя» належить, схоже, Пам'ятковій Ораму, котрий, як згадує у мемуарах його син Григір, повторював, що «козацький народ завжди висловлювався проти автократії». У «Конституції» 1710 р. колективну думку виборчої старшини названо «старошинним законом воляностей» Війська Запорозького; згідно з «Конституцією», гетьман не повинен нічого ні вирішувати, ні здійснювати без зваження Війська, бо справедливого ладу можна досягнути, лише вернувши з допомогою «загальної поради». Серцевиною ж Війська, або, як сказано в «Конституції», його «гладом», є «Січ-передмур'я» (принагідно варто додати, що воцяття передмур'я [antemurale] належало до обігівки у сарматській ідеології, прикладяючись до Речі Посполитої в цілому як до «передмур'я християнства» на межі з ісламським світом).

У дещо розмитому вигляді образ «Січ-передмур'я» присутній і в творі Григорія Грабяка. Оглянувши князівський наказово-козацький, він підкреслює, що за порогам оселялися наймужніші – ті, що

«знаважали яро рабське і рабську повору»: Ізній побут був по-спартанськи неабгаглимий, а багатство вони знаважали, вважаючи «Русь за своє велике багатство». Адепт на нехтуванні матеріальними благами ще від античного писменства був загальною в описах втраченого «золотого віку» людства, тож прикладання його до Січі промовисте – саме в запорозькій спільноті автор убачає «ліпшовану» пізними українцями гармонію.

Проте справжнім творцем січової легенди став Самійло Величко. Сталістичний засіб, за допомогою якого він конструює свій образ Січі, – це вставки до авторського тексту так звані «лістці», що яким нібито обмінювався гетьман із кошовим товариством. Саме у цих псеводо-документах «істинний Малай Росії син» (як він сам себе називав), укладаючи прямих оцінок, вислав власний погляд – далеко не завжди лояльний щодо Москви – на дії «добрих» і «поганих» гетьманів, на «справедливий лад» та «благі вітчини» і. Окрім згаданого «лістця», Величко вмістив до свого твору щеку справді автентичних документальних матеріалів, тож уже з XIX ст. істориків, потрапляючи під магію «документальності» його твору, широко дебатували й питання про те, чи справжніми були згадані «лістці». Безсумнівно, кошові Січі й гетьманів лістувалися, і Величко, як канцелярист Генеральної військової канцелярії, знав документи такого тилу. Тож його «лістці», оформлені за правилами тогочасного справочництва, позірно справляють враження достовірних. Інша річ, що він наповнив їх власними рефлексіями, немали далекими від реального перебігу подій. Замішався додати, що з погляду тих часів це було не фальсифікатом, а загальнопринятим літературним прийомом, який не заборона художній вишесел в історіописанні.

Отже, в «Літописі» вміщено тексти 15 «лістців» із Січі та 7 на Січ – від Богдана

Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка та Івана Самойловича (один належить долати ще три листи масових селянських часів, схоже, справді автентичні). Модель ідеальних стосунків між «володарем» (гетьманом) та «політичним народом» (Військом Запорозьким, уособленням якого виступає Січ) сформульовано вже в першому контексті листування – між Богданом Хмельницьким і кошовим товариством. Гетьман «доповідає» запорозьким про свої дії, просить «здіволення й поради» на такий крутий поворот зовнішньої політики, як Переяславська угода, наслідком «до відома й на пораду» копії царських грамот, нібито обговорюючи перспективи царського протекторату тощо. Військо (Січ), своєю чергою, «радить» йому те чи те й застерігає «шкідливо додивлятися», аби в проєктованій угоді не було нічого

зайвого і шкідливого нашій вітчизні, некорисного і супротивного нашим пристоїковим правам та вольностям.

Умовний характер цього «листування» стає цілком очевидним, коли пригадати, що Запорозька Січ як політична одиниця для Богдана Хмельницького просто не існувала: після свого виходу з Запорозжя на початку повстання, віддавши данину козацькій традиції, гетьман вищо й проводив зносини з кошовим товариством, то збів репресивні, придушуючі ворожі для себе прояви анархії.

Окресляючи ідеальний стандарт, Величко підняв під нього оцінку Богданових наступників. Скажімо, Виговський після смерті Хмельницького нібито сповіщає кошове товариство про своє обрання, заявляючи, однак, що не хоче «затверджуватися на тому гетьманському уряді» без згоди «Війська Низового Запорозького», бо саме воно становить

горніть і утвердження честі та віковонної слави інших городонів українсько-малоросійським військом.

Водночас Виговський обіцяє кошовому товариству наслідувати в усьому Богдана Хмельницького, котрий нібито «у різних випадках за свого уряду чинив усе лише з відома й поради Січі» (насправді гетьманування Виговського, як уже оповідалось, почалося із силового придушення січової опозиції).

Лист-відповідь січовиків містить головні постулати поведінки «володаря», сформульовані колективним розумом «народу»: гетьман не повинен починати жодних «затівок та новинок» без поради з Січю, особливо коли йдеться про «загаломе добро» чи «заведені вітчизни», бо лише колективна рада дасть йому гарантії «невідомої прихильності». Головне ж завдання гетьмана – дбати про збереження давніх вольностей і захищувати, аби не сталося нічого «некорисного ... для нашої вітчизни».

В усіх наступних «листах» до гетьманів Січ виступає в ролі мудрого порадника й вищого судді, який то почує на прикладі «добротою нашого вождя» Богдана Хмельницького, то дорікає за «роззор нещасливої українсько-малоросійської вітчизни», то погрожує Божою карою і помстою «усім обобіжкам українцям», коли надійде час за кров «братів» заплатити власною кров'ю. Сюди ж закладає й оцінку дій гетьманів, із-поміж яких усі, окрім «добротою вождя» Богдана, мовляв є «латвопорухниками, владолобцями, «виродками нашої вітчизни». Анатомія зради й немилується сумний кінець кожного з них, як констатовано в «листах», закономірні: вони «милала волю й відомість ... Никогового Запорозького Війська», порушуючи закон козацької старовини, встановлений Хмельницьким, бо той

завжди про все з нами словесно й лютотно радився, а з раддою нашою ніколи, аж до смерті своєї, не завівся.

Січ у концепції Величка виступає і головним гарантом давніх прав та вольно-

174. Козацька старшина.
Фрагмент картини 1741 р.

стей «козацько-руського народу». Як наголошено в одному з «листів» до Самойловича, Богдан Хмельницький, приймаючи протекцію царя, подбав, аби було «міцно закріплено всілякі козацькі ... вольності і права». Саме їх завжди захищати муть запорожці, готові «стояти до смерті при (цих) знаменитих і славних знаках». Що ж до намірів царських воявод узяти владу в свої руки, то це означало б

Україну водати в відданство, чого кожен добрий і цюганвий із предків українських і Запорозького війська молодець ... не захоче пристати.

Запорожців цим не залякаєш, бо, як гордо заявляє Величко устами кошового товариства, «сила й міцна дніпрові чернь своєю поміжною потугою і палідна наша на те козацька».

Коли пригадати, що саме Величко об'єднав сарматську та хозарську легенди й оточив їх «козацьким народом» із «сарматсь-

кою» шляхтою Речі Посполитої, ідейне підґрунтя його позиції стане зрозумілим. Запропонувавши свою – козацьку – мисль освітаного трубадурами сарматизму народомадда, Величко піби конститував остаточне розщеплення козацького й воляського політичних світів. Місце ж дав символу сарматського республіканізму, прочитаного по-козацькому, було відшукано ідеально: у Січі, яку сама природа відділяла від терену кривавого зіткнення задніпрянців із правобережцями, а козацька традиція огортала ореолом старовини. Можливо, тому, що Величкова твору, на відміну від Грабяччиного, сучасники не знали (зберігся, окрім автографа, єдиний його список, тимчасом як Грабячки – понад 30; і друком Грабячку вперше видано у 1793 р., а Величка – аж у 1848–1864 рр.), образ Січі як символу українськості практично не має аналогів у письменстві XVIII століття. Натомість уже від «Енеїда» Котляревського, потрапивши на сприятливіший ґрунт романтичних, а далі народницьких візій, образ Січі-символу тотально завойовує українській культурній простір, достатньо старачки бар'єр, який у реальній історії завжди розділяв двох антагоністів – козацтво низове (Запорозьку Січ) і козацтво городове (Військо Запорозьке в прямому значенні).

Сприйняття Січі як головного виразника «справедливого ладу», нібито співзвучного українському національному духові, видозмінюючись залежно від віянь часу, дожило до наших днів. Ба – не може навіть історик, поклавши руку на серце, зможе похвалитися, що слово «козак» асоціюється в його спонтанній уяві з чимось іншим, ніж напівголий запорожець, який «пнше листа турецькому султанові».

«Ми» і «вони», або нове сприйняття сусідів

Народження цілісного сприйняття «козацької вітчизни», де етнічна територія

стала вперше ототожнюватися з устроєм козацьким ладом, а «народ» набув ознак політичної спільноти, що вибрала все розмаїття соціальних груп, ба, навіть індивідуальних типів – від «вірних сніів», котрі слушать «благу вітчизни», до «блудних сніів», що «во недоумству їй шкодять», остаточно виокремивало Гетьманат у колі сусідів. Радикальні зовнішньополітичні зміни, які перекроїли мапу Речі Посполитої, вирвавши козацьку територію з традиційного, польсько-литовсько-руського, і перемістивши в інший – московський – політико-географічний контекст, теж винагали осмислення. Тому саме на другу половину XVII – початок XVIII ст. припадає формування нового погляду на так званий бар'єрний простір, заселений людьми, що живуть по той бік козацького кордону. До цього підштовхувало й те, що взаємодія з ними або зазнала цікавотої зміни (поляки, росіяни), або суттєво змодифікувалася (татари, турки). На нюансах сприйняття «литвинів» (білорусів та литовців) і «волохів» (молдаван та румунів) ми не будемо тут зупинятися, оскільки воно не носило бар'єрного забарвлення, маркуючись назагал нейтральною констатацією «іншості».

Розпочіаємо з поляків – «ворога №1» козацької революції. В лівобережному Гетьманаті, мешканці якого крок за кроком дедалі більше відщеплювалися від річпосполитського світу, ставлення до «ляха» ніби балансує між двома полюсами, залежними від особистих досвідів та емоцій. Для людей старшого покоління, чия молодість припала на Хмельниччину, Польща й надалі асоціювалася із за давніми крикдами. Наприклад, гетьман Іван Самойлович в одному з листів 1675 р. писав:

У поляків що русин, то й песь кість, і недостойн русин, а особливо наш брат козак не тільки перед поляком сісти, але й стояти трудно.

174. Малюнок зі збірки віршів Лазара Барановича «Lutnia Arołłnowa» (Київ, 1671)

У тон Самойловичу, повторюючи обігові стереотипи періоду козацько-польських воєн, висловлюється в одному зі своїх листів 1708 р. Іван Мазепа:

Спершу зірки б опинялися на небі, а небо переоралось плугом, ніж Україна змогла б коли-небудь повернутися до Корони Польської, і козацький народ, що має од віку ненависть до польського, з'єднався б з Річчю Посполитою. Jak owiat owiatem, nie bédzie Kozak Polakowi bratem, obłikniesz na wodі людського побратинства.

Паралельно, навіть серед людей старшого покоління, можемо натрапити на тих, хто залишав минуле минулому, шкодуючи за втраченою солідарністю. Зокрема, ровесник Самойловича й Мазепи, чернігівський архієпископ Лазар Баранович в одному з віршів виданої ним 1671 р. збірки польськомовних поезій «Lutnia Arołłnowa» («Ароловова лютия») пише, звертаючись до уявного поляка:

Я б радів ляха, ляха-brate,
Коли б руську війн ти знати,
Щоб вернулася часн ті
Як ходили турка бити,
І святій гнів на турчанн
Єднав ляха і русина.

(Переклад Володимира Кривоноса)

Таку саму двоїстість бачимо й серед молодшого покоління. Одні успадкували емоційно забарвлену антипольськість (хоча

саних поляків звали вже радше з переказів, ніж із власного досвіду), а інші демонструють приховану симпатію. Яскравим прикладом першого може послужити твір Григорія Грабянки: тут «мхаті ляхи» служать резонерською ілюстрацією до нагадування, що Господь гордих усмирив, а понижених підносить. Розвиваючи образ «мхатості», Грабянка з підаресленою огидою змальовує «внуто ляхів», що звикли діяти «підступом, потаємно, хитркістю». Вони, як і належить антигероям, свавільні та непосліпні (останнє звичуачення, до речі, є дзеркальним відбиттям польських закладів козакам).

ні королеві не коряться, ні між собою не можуть діяти згодю, і скільки ляхів у Польці, стільки й рад; кожен хоче, щоб його слово зверху було, тому самі й раду склакають і писанням ПІ утверждають, а опісля від всього того одмовляються.

На протипагу антипольським пасагам такого роду можемо натрапити й на рефлексії, де емоційна нехить відсутня. Тут за особлив яскравий приклад служить «Літопис» Самійла Величка. Попри низку риторичних інвектив у бік «відщепенців ляхів» та попри тріюфальні описи козацьких перемог над коронним військом, у тексті Величка раз по раз натрапляємо на ностальгію за втраченою єдністю. Описуючи витоки обох народів у своїй, вельми своєрідній, редакції сарматської легенди, Величко акцентує увагу на їхньому первісному «братерстві»:

Поляки народилися й пішли від нас же, савроматів та русів... були спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожаданість до слави й душогубного багатства і відділилися від спільноты з нашими стародавніми предаами. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки) і заволоклися аж за Віслу..., а згодом безпримично й по-зрадницькому повста-

ли (як колись Каїн на Авелю) на русів чи савроматів, тобто на своїй же зданніи природних братів...

Мотив первісного «братерства» й шкідливої «зради ляхів» – одні з яскравих авторських знахідок Величка. Характерно, що в пізнішому письменстві XVIII ст. він не поширився, повторно виринувши аж в «Історії Русів» на зламі XVIII–XIX ст., де процитований пасаж відтворено дослівно, а вже згадки він перемандрував до «Закоу Божого» – одного з програмових документів Кирило-Методіївського братства, що його наприкінці 1843 – на початку 1846 р. склав молодий Микола Костомаров.

В очак Самійла Величка обидва народи – і свій, і польський – «преславні в Европі», а їхнє взаємне кровопролиття він кваліфікує як «міжусобицю, що наклала на них великі страти й шкоди». Остаточний розрив Польщі та козацької України Величко фіксує у двох «промовах», показових не так змістом, як слогійною тожальністю (Величко справді був бланкучим стилістом); першу буцімто вголосив Богдан Хмельницький напередодні Переяславської угоди, а другу король Ян Казимир – після її укладання:

[Хмельницький:] Панове поляки, здається мені, що відтепер розлучимось ми з вами назавжди – ми будемо не ваші, а ви не наші. Цієї собі шкоди ви ніколи не зможете винагородити, а ми самі нікогю до того не схилимся, оскільки не від нас почалося це ляхю, а, власне, від вас. Не маєте ви шкодувати за тим, що погубив і втерпав по своїй добрій волі або через нерозум і легкодумність.

[Ян Казимир:] Панове браття, дійшам ми через непогамований гнів і нашу зпертість до того, що втратили Україну, як золоте яблуко, втратили світ очей наших, втратили й квітучо відужили від себе добрих молодців козаків, бра-

ти наших, завдяки зброї йсторії наша донго ми живвали в таві й спокві і буав страшиі квім ішим нашим ворогам...

На побутування у лівобережному Гетьманстві нашої, аналогічних Ведичаюм, вквалус невеликий вірш учня піітника Київської академії Андрія Герасимовича, складений близько 1719–1720 р. (є спроба датувати його часами Виговського, однак термінологія і кілька конкретних реалій це вочевидь спростовують). Наш школяр гостро критикує якесь таємниче «закодоування» (отже, такі були), котрі надмір «ляхвіа хвалють», ба – не можуть вимовити ані слова «без хвалі людських», і їхня «вся охота» адресується «к ляхом» – там вони знаходять «і мудрость, і цноту». Підсумовуючи, школяр застерігає:

Поти добра нам не буде,
Поки у нас сія злоде.

Цей наївний віршик свідчить про симптоматичне явище – поляки «відійшовши замишлялись» зв'язковою ланкою козацької держави з річкосполитським культурним простором. Проявляючись у тих чи тих формах, його присутність в українській культурі триватиме ледь не до кінця XVIII ст., тобто до остаточної переорієнтації духовного життя Києва та Гетьманату на російські візці.

Сприйняття українською свідомістю росіяні виглядає прямолінійнішим. Як уже зазначалося, аж до остаточного стирання різниці у політичному укладі, тобто до ліквідації Гетьманату й решток автономії, що потягло за собою розчинення «козацької» культури в російській, «москаль» залишався і політично, й культурно «чужим» для українця. Панегіричні пасажі в бік «добронравного й добросердного» царя та його «богохранимої православ-

ної держави» перебували немовби в одній площині свідомості, а буденна реакція на «москаля» як істоту, небезпечну вже своєю іноземністю, – в іншій. Відтак, ставлення до росіян у післяпетровський добу визначене глухою недоброзичливістю, підсиленою неприйняттям нового – дивного й незрозумілого – московського світу. Ще й набагато пізніше, на початку XIX ст., навідаюк козацької старшини Петро Чуйкович констатував:

[Малоросійський] народ не любить росіян, от котих разлучається заречням, обчатами й правами. Ним москаль служят у них посмейним.

Відразу додатково помножувалася тим, що українське населення контактувало переважно з репресивними групами росіян – солдатами та представниками царської адміністрації, які нерідко почувалися тут, немовби в обложеному таборі, а відтак – демонстрували зі свого боку презирство до «чужаків». (Показово, що в Лівобережній і Центральній Україні етнонім «москаль» у XIX ст. збував своє значення, вказуючи, як правило, на «служивого» – солдата, чиновника тощо, натомість для нейтрального позначення росіяні уживалося слово «васлихорос»; в цей же час у Галичині, яка близьких контактів з росіянами не мала, слово «москаль» зберегло своє первісне значення – росіянин.)

Побутова нехоть до «дурної Москви», виключена під чаркою чи в необережному слові, була рід звичайна, тим-то легко потрапляла в дописи. Паралельно зберглося чимало свідчень осмислення дій царського уряду як шкідливих Україні. Такі антимосковські випадки висвітлюють глибші причини недоброзичливості, що служили важливим ґрунтом для опозиційних виступів чи, як їх називали в московських канцеляріях – «малоросійських шатостей». Показово, що згадані, сказа-

ти б сьогоднішньою мовою, аналітичні документи виходили з різних козацьких груп – як анти-, так і проросійських. Характерним прикладом першого може послужити лист Дорошенкової старшини 1670 р. до мешканців м. Лубен. Головну причину розбрату в Україні старшина вбачав у «таємному лукавстві» Москви, нагадуючи:

Кожен з нас пам'ятає, як багато гетьманів у недавні часи було учинилось в Україні, отчизні нашій, за допущенням московських; як багато за Тохім приводем введено з отчизни нашої чужих людей; як багато крові невинних душ з народу нашого було розлито... як багато і по цей час братії нашої... перебуває на московському заслани у неволі; те все діялось на наших очах і за нашої пам'яті... Москва нацьковує народ наш і Військо Запорозьке, щоб ми один другого різали...

Сложу думку розвиває лояльний щодо царя Самійло Величко, вкладаючи її в один зі згаданих вище «листів» Петра Дорошенка на Січ:

Поляки, з'їхавшись за Смоленськом, у якомусь селі Андрусові, виторгували там собі у росіян нас як безсловесну і нічого не втрачаву худобу... Це росіяни приймали від поляків за тим Андрусівським договором і легко розділили нашу вітчизну, Малу Росію, надвоє, приймавши собі ту частину, що від Перяславля, а що частину, що від Чернірени, зі святим нашим градом Києвом і з вами, низовим Запорозьким військом (та й те розділяючи собі навпіл), однінули від себе...

Читаючи цей лист, пише Величко, «статечні й розумні запорожці плакали». Плач запорожців над долею України, розтятої навпіл «росіянами», симптоматичний. У тексті Величкова «Алітопису», в цілому проросійського, ми раз у раз натрапляємо на дошкульні антимосковські

випади (ймовірно, сам автор того не прагнув, і такі обмовки підсвідомі). Наприклад, описуючи несприятливого йому Івана Виговського, котрий прийняв до розбору «матір нашу малоросійську», Величко водночас кваліфікує дії його опонента Цицюри, вірного Москві, як «богонеахвисну братовбивчу службу». Ще один приклад: виступ Івана Брюховецького проти царя й воєвод названо «з'їднанням для оборони й порятунку вітчизни», а до уст запорозького кошового Івана Сірка Величко вкладає пророчі слова про захопленого в полон січовиками Мазепу, що той «нашій вітчизні надалі згодиться» (варто нагадати, що «Алітопис» писався уже після полтавської катастрофи, коли з церковних амвонів лунала анатема гетьманові).

Промовистими є й такі вкраплення до переліку діянь Петра І, що їх Величко наводить в оповіді про його сходження на престол:

Розорив був Запорозьку Січ... Полькам віддав того й нашу Україну... знинив і велики уярмив усіх малоросіян як шляхетського козацького чину, так і посполитих.

Пункт про «уярмлення» українців дослісно збігається з деклараціями антимосковських угруповань, де пасажі про «московське ярмо» і про наміри Москви «почикати своїми головами й невольниками» козаків є одним із загальників, – починаючи від Івана Виговського й завершені Пилипом Орликом, який у «Конституції» 1710 р., у «Вислові прав України» 1712 р. та в численних листах і зверненнях, написаних уже на еміграції, до блиску відшліфував стилістику антимосковської публіцистики, доводячи, що козаки добровільно піддали своє «незалежне князівство», створене Богданом Хмельницьким, у протекцію московському цареві-одновірцю, а той «по-тиранському» зламав їхні вольності й привілеї, «на-

кинув їм ... врів безконечно жорстокіше, ніж те, яке невірні накладають завойованним народам».

Розповсюдженість настроїв такого змісту можна проілюструвати характерним прикладом: коли на початку 1709 р. Пётр I запитав київського воєводу, чи немає між ченцями Братського монастиря (себто професорами Києво-Могилянської академії) промазепинських симпатій, той відповів, що в усьому Києві є тільки одна людина, щиро прихильна Москві, – Теофан Прокопович. Навряд чи в цьому було особливе перебільшення. Старшина й душівинство служили царю не без ревності – заради оборони України, заради кращих міркувань, заради можливості вивіщитися над загалом чи вислужити маєтки, однак за фасадом службової ретельності «нстинних синів російського отечества» ховалася прохолодна відчуженість до росіян – людей, що представляли ворожий козацький правам і вольностям московський лад.

* * *

«Лях» і «москаль», попри нехіль до них, були все-таки «своїми», тобто людьми слов'яно-християнського світу. Натомість з іншого боку козацького кордону лежала «земля татарська», населена, як переконувала Церква, людин ворогом християнина – турком і татариним. Чи збігалася реально сприйняття мусульманських сусідів із їхніми церковними образами? Щодо сприйняття турка, то, схоже, загально збігалася. Доказом може бути те, що українське письменство тих часів не знає турка-людини, лише певний абстрактний символ зла. Турки – це «лси», «скверні варвари», «людишки» (натяк на ісламський піанісаць), бити їх – «праведно», бо «сам Бог і Божа Мати» благословляють християн «во брані» з невірними. Святий обов'язок козацтва – боротися з «турчином», як заповідали пред-

191. Теофан Прокопович.
Портрет літця XVIII ст.

ки. Наскільки глибоко в часі сягало увелення про безперервність русько-османського протистояння, вказує пасаж із поеми Олександра Бучинського-Яскольда «Чигирин», де поет виводить на битви з турками князь Володимира Святославича, насправді ледь не півтисячоліттям відділеного від самої появи турків:

Бо відколи це княжив у нас
Володимир,
Ми з турками бились, змагались з
ним,
Князь той, Руську державу грудьми
захщавши,
Наше село, лнзу гордих крушн,
попоставши.
(Переклад Валерія Шелуха)

На відміну від знеособленого «турка», сприйняття татарина виглядає набагато еластичнішим. Як і годиться ісламському опонентові, до того ж щоденному ворогові українського ладу, татарин – це «ле-

196. Татарський воєн. Гравюра XVII ст.

кельській силі, «нечестивий бусурманни», «хляжий злодій» тощо. Відповідає, козацька слава полягає в тому, аби, як напуще Грablyнка, «мечем та силою з татарами змагатися». Оспівуючи цей бік козацького життя, вихованець Києво-Могилянської академії, наставник царських дітей і придворний проповідник Сimeон Полоцький у своїй збірці проповідей «Вечеря духовна» 1681 р. вмістив спеціальне «Слово до православного і христіоіменного Запорозького воїнства», називаючи козаків «словами з даром мови» та «воїнами Царя Небесного»:

Ви грудьми своїми, як необорною стіною, огороджуєте Російську землю і захищаете її від московів нечестивих бусурман. Ви невступні чапінням жереба Пресвятої Богородиці... ви поставлені Богом для щинадої помсти змісники ворогам... ви своїм промислом і силою встановлюєте бажаний мир, радість, веселоці й гаразд сидання

братям і родичам вашим, а всі христіоіменні людєв моляться за вас.

(Переклад Валерія Шевчука.)

Однак церковно-христіянська модель, сказати м'яко, не обіймала всіх нюансів козацько-татарських узасмин, особливо з часів козацької революції, коли татари перетворилися на головного союзника Війська Запорозького. Опінуючи початок війни, навіть православний ортодокс Грablyнка змушений визнати, що бойовий побратим Хмельницького, перекопський мурза Тутай-бей, був «воїн славної і невкомно відважний». Величко піде ще далі, написавши: «Невільницьке лядське ярмо було відтято і знищено козацькою та кримською шаблями».

Втім, саме у Величковому творі, найближчому до реального життя тогочасної України (та й просто найбільшому за обсягом з усього старого українського письменства), ми знайдемо відповідь на те, як козакі сприймали татар. Спостикаючись об традиційні інвективні щодо «бусурман» і позові гортаючи «Літпис», ми в якійсь момент із подивом зауважимо, що автор встиг непомітно вквітати образ доброго рицарського народу, який ніколи не воює «неславно й безчесно», хоча й розуміє мету війни інакше, ніж христіяни: вдатється до винагорода «неробським трудом» (себто вловастися яскру). Взаєннин козаків і татар під пером Величка з глобального протистояння перетворюються на ритуал протязників-рицарів – вони «гостують» чи «навідують» один одного (тобто, чинять взаємні відпатні виїзди), а захопивши полон, ведуть чесний торг, визначаючи розмір і термін викупу. Характерно, що Величко кілька разів програє однаковий епізод: козакі оголошують полоненим татарам, що коли впродовж вказаного терміну ті не доставлять викупу, їх буде відслано в «безвихідну» московську неволю; татари ж, почувши це, «здараються від страху» й

швидко здобувать гроші, після того брація «лаславо відпускають». Гетьмани й кошові отамани обмінюються з ханом чинними анштами, шукаючи сусідської чи військової «приязні» або висловлюючи подяку із приводу якогось неадекватного ридарського помеття дій. Ось зразок так-вж докорів, викладення у «ансті», що його бучи́то написав Іван Сірко до хана з приводу вічного (з ридарського етосі – зрадинського) нападу на Січ:

Ми ніколи не сподівалися від вас такого злого замислу й неволяги, як від людей, які займаються ридарським промислом і люблять заховати в собі правду.

Квінтесенцією цього «анста», хочеш-бач белетризованого чи й просто вигаданого, є не так перелік героїчних запорозьких діянь, для постраду шибито перерахованих Сірком, як підсумкова фраза:

А що вамі й наші чамбула з озочих молодців, гуляючи по розлеглах і дилках степлах, слодатинуться й битинуться, того вам і вам ставати за достатньою причиною до злочинання великої війни не треба.

Це – напрочуд точний відбиток козацько-татарських узамини упродовж кількисотлітнього співжиття над берегами одного й того самого степу. Відтак, саме Величкови мусимо приписати пріоритет у визнанні того очевидного факту, що характер сусідства/побратинства козаків і татар аж ніяк не поміщається у рамки церковної тезы про однічне протистовиння. Втім, на політичному рівні це не менш виразно декларується у «Конституції» Пампа Орама 1719 р.:

Закона Більшого сусідства нерозривно в'ажуть і тісно поддлуєть долю козацького народу з Кримською державою... Військо Запорозьке неодноразово вступало з нею у збройну спілку і приймало союзницьку підмогу для

оборони своєї вітчизни і своєї волюности, а тому новообразий гетьман мусить домогтися відновлення колишніх побратимських стосунків із Кримською державою, оружною підтримкою від неї і підтвердження вічної приязні.

У химерному світі Барока

Пантелеймон Куліш дотепро описує ніколи не бачений ним будинок Малоросійської колегії в Глухові (споруджений 1723 р., згорів 1784 р.) так:

Над глибокими вісьма, в яких чинно росталися були величезні Мінерва, Фенікс, Марс, древні оратори й філософи у сусідстві з мусатими гетьманами в довгих жушаних та шкорох горностасних шаттях, красувалися в різноманітних групах малоросійські військові касйводи, перемішані з купіловими лугами і сагайдаками (козаки давно вже не застосовували луці), з лірами Аполлона і Меркурієвими жезлами. Пралора, бучучка, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, лати, конні, змії, шкороваті булади, штали, шівосьця і зріка – ніччальні капітали колов і піластріа, оточувала вікна, висіла фестономма, палася в гірмаллах, повила по карнизлах і під ніжю. Але все це було розташоване з таким химерним смаком, з такою неотчуваною сміливістю і дикою строгатістю, що не хочеться вірити, щоб чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів...

Смислово художньої уяви Куліш напрочуд влучно передав естетичні вподобання людей кінця XVII – XVIII ст., котрі ми нині називаємо бароковими, асоціюючи з італійським слайдем «бароко» [еудернацьке, «химерне»]. Теоретичні класифікації наприкінці XVIII ст. квітціно окреслали бароковий стиль, що під різними назвами, поволі витісняючи традиції Ренесансу, протримався з другої половини XVI заледве не до кінця XVIII ст., як

157. Титульний аркуш папегірунка Стефана Яворського на честь митрополита Варлаама Яваського (Київ, 1689)

непорозуміння в мистецтві і кричущий несмак на шкоду гармонії. Висміювано, зокрема, властиві бароковій естетичній нагромадження прикрас, алегорій та символів, замилування в парадоксі, штучно підкреслена театральність. Абсурдними, штучними, в крайньому разі кумедними, видавалися барокові твори людям XIX ст., і лише наприкінці XIX – на початку XX ст. історик мистецтва заговорили про Бароко як про великий своєрідний напрям, спершу відновивши його «добре ім'я» у ділянці пластичних мистецтв, а після Першої світової війни – і в сфері літератури, естетичної та етничної думки, теології (тоді ж оформився погляд на Бароко як на цілісну культурно-історичну епоху). Оскільки цей феномен мав свої формальні

відмінності (й навіть власні назви) в різних регіонах Європи, наші кіба найцікавішим є пояснення локальної специфіки, або так званих «національних варіантів» Барока, пристосованих до місцевих канонів культури. Це набуває особливої ваги, коли пригадати, що «стриможне XVII століття» стало для Європи стартовим у формуванні націй, які почали самореалізуватися у творенні національних держав. Ідея універсальної людини, виплеканій Ренесансом, був витіснений тією простою істиною, що людина Нового часу – «національна». Передовсім це проявилось у політичних чинах – війнах та соціальних страхах, однак аккомпанувало їм Бароко, промовляючи до нової людини у кожній країні банальною мовою – від зрозумілої релігійної символіки до буквальної запровадження національних мов у всі сфери письменства.

Щодо загальнішого, світоглядного змісту Барока, то його появу підштовхнула потреба оновити християнські цінності, розхитані Ренесансом і протестантсько-католицькими протиборством XVI століття Реформацією. Формальні новації започаткував Тридентський собор 1545–1563 рр., що нанітив шляхи реформування Католицької Церкви, проте це потягло за собою «освіження побожності» не лише серед католиків, а й у протестантському та православному світах. Крізь призму однієї з центральних дилем барокової етики – між красою земного життя та немінучістю його кінця – моделювалися такі основоположні проблеми людського буття, як призначення індивіда, міра його відповідальності за свої вчинки, критерії досконалості та ступінь їх досяжності в реальному житті. Трагічний конфлікт між відчуттям марноти земного шляху та прагненням здобути щастя тут, на землі, відлунював у розквіті ірраціонально-містичних настроїв та екзальтованих релігійних почуттях. Вобразотвор-

тому мистецтві й письменності це виявляється у надмірній декоративності й темній мові символів, алегорій та метафор, які немовби заїзували дикуни все конкретне, своронюючи, надаючи йому позачасової універсальності. Вітім, «темною» бароковою символіка є лише для нас, людей іншого культурного коду, тимчасово як твори тогочасної культури адресувалися не нам, а «людям Барока», що розуміли мову його алегорій.

У загальній течії Барока як універсальної системи, утвердження якої стало одночасно й відліком існування національних культур Нового часу, інколи розрізняють два головні напрями, метафорично названі «цивілізацією читання Біблії» та «цивілізацією вітаря». В першому, властивому переважно протестантським країнам Європи, гору взяли інтелектуальні абстракції й теологічне заглиблення, у другому, передовсім католицькому – зовнішні ефекти: декоративність, сфера форм, музики, маларства. Перевага чуттєвих елементів над розумовими є прикметною рисою й українського Барока, яке успадкувало барокову естетику своїх перших «учителів» нового мистецтва – поляків.

З легкої руки Дмитра Чижевського, одного з «відкривачів» слов'янського Барока, воно отримало в Україні статус «національно-органічного стилю», нібито співзвучного емоційній українській адні. Подскоки також говорять про стилю бароковий української культури взагалі, де орнаменталізм будинто завжди домінує над глибиною змісту. Замість дискусії з цього приводу на компетенцію знавців мистецтва, мусимо поглинути на українське Бароко в контексті історії, аби зрозуміти, чому саме цей загальноєвропейський стиль (а точніше – культурно-історична епоха) був так жваво відомлений в Україні другої половини XVII століття.

188. Алегорія скоромнучості життя.
Гравюра 1631 р.

Лихоміття Руїни, здавалось би, не мало сприяти розквітові муз, однак класичне *integritas silent Musae* («коли говорять гармати, музи мовчать») у післямельницькій Україні себе не підтвердило. Дарована природою пластичність людської істоти, здатної чіплятися за життя в найнесприятливіших обставинах, щасливо поєдналася з ентузіазмом молодого суспільства, яке пише власну історію з чистого аркуша (як уже зазначалося, у свідомості людей кінця XVII – початку XVIII ст. відлік «старовини» розпочинався з козацької революції). Яскраве підтвердження того, як блискучично нормалізувалося життя в Україні там, де хоч на мить відхала військова загроза, лише Павло з Алепо [Халеба], супутник антіохійського патріарха Макарія III, описавши в об'ємному щоденнику переїзд свого патрона через козацькі регіони у 1654 й 1656 р., під час подорожі до Москви й назад. Подорожні нотатки диякона з Алепо, хоч і сповнені східних дияконових перебільшень, цікавими, що оком

198. Київський краєвид.

Гравюра Леоніа Тарасевича 1702 р.

стороннього спостерігача він зафіксував важливі деталі самоорганізації суспільства, спрямовані на подолання військових розривів, – велику кількість шпиталів [богадлень] для людей похилого віку, а також налагоджені форми опіки священників над осиротілими дітьми, число яких наросло після війни. Особливо ж велике враження справило на диякона Павла не втрачені в сум'яттях жорстоких часів привітність та веселість «благословенного народу» цієї «благословенної країни». Змалювавши свою ночівлю на зворотньому шляху з Московії, проведenu за Дніпром навпроти Києва, так би мовити – з видом на куполи церков Києво-Печерського монастиря, мандрівник пише:

З тої хвилини, як ми побачили Печерський монастир, що слав'у удалени куполами, і як тільки торкнулися нас пакові цих світучих земель, наші душі стрепенулися від радості й торжества, серця наші розкрилися, і ми розкавалася в подяку Господові Богу. Протягом шляху двох років у Московії замкнулися на наших серцях, а розум був до крайньої межі стиснутий і пригніче-

ний, бо в тій країні ніхто не може почувати себе хоч трохи вільним і задоволеним, хіба що її хоріні мешканці... Зате країна козаків була для нас немовби наша власна країна, а її жителі були нам добрими приятелями та людьми, немале ми самі.

(Переклад з російського перекладу Г. Муркоса.)

Занотовано у щоденнику Павла Алевського й чимало вражень, що торкаються культурно-освітньої сфери. Наприклад, уже в першому після переправи через Дністер звінсі (патріарх прямував із Молдови) читаємо таке:

Починаючи з цього міста [Рашкова] і по всій землі русинів, себто козаків, ми помітали прекрасну річку, що нас дивувала: всі воєни, за малими винятками, навіть більшість їхніх жінок та дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні наспіви.

Ще дужче дивувала диякона Павла освіченість черниць та вихованок Київського Вознесенського монастиря: «Всі вони вміють читати, знають і філософію та логікою».

Репліки такого роду, розсіяні по інших тогочасних джерелах, опосередковано вказують на піднесення суспільного пре-

стижу освіти. Ба більше, «вченість» починає отождивляватися з патріотичним обов'язком – утвердженням слави «козацько-руської вітчизни». Ось як характерно окреслює цю функцію «наук» поет Іван Величковський у своєму панегірику 1687 р. на честь гетьмана Самойловича:

Тая ти [вчованість – Н.Я.] устровет
учених любити,
а наукам патроном особаним быти,
з котрих ростет слава, оздоба,
полнора
милый отчизні нашої в утіха слаора.

Ширше про те саме говориться у передмові до збірки Величковського «Матко от овиц, пастиру належное» (1691 р.). Уверше подаючи на суд читача так звані «курйозні вірші», побудовані на грі фори, поет присвячує свою спробу «на оздобу отчизни»:

Уважаючи я, іж многія народове... мають не тільки ораторських, але і поетичьких, чудне а містерне [майстерно], природних їх язиком од високих розумов составленних трудолюбий... я, яко істинний свє малоросійської отчизни нашої, боліючи на то сердцем, іж в Малой нашої Росії до сих час так оных... не оладяво трудов, з горановості моєї ку милой отчизні... умислаем... нікоторіи значнійші штуки поетичькі руським язиком вивразити... на оздобу отчизни нашої і утіху малоросійськом сином її, зважда до читання охочим і любомудрим.

У вступному слові до своєї історичної праці 1710 р., яке має промовистий заголовок «Заради чого ця історія написана», те саме декларує і Гісторієй Грabenка: його твор – це послуга вітчизні. Хто бинні знав про Мойсея, з патосом запитує він читача, якби про нього не розповіло Святе Письмо? Про Навуходоносора? Кира? Александра Македонського? Він, Грabenка, не раз про це згадував,

коли годинами солодко читав і коли прозрівав ту користь для їхніх народів,

209. Теза на честь ректора Києво-Могилянської академії Прокопа Калачинського. Гравюра Івана Щербаківського 1690-ті рр.

що в'язалася з безсмертною славою, але ж наша вітчизна від них своїми ратними трудами ну просто ніяк не різнилася і, бачучи її заняти влучні забуття, я не заради якоїсь любов'ясткої слави, а спонукуваний спільною користю і заради неї віршище не лишити в повелі мовчання схованими дії...

Нові акценти на ролі вченості автоматично підносили запованість освітніх закладів. І справді, з останньої чверті XVII ст., коли трохи відухають воєнні бурі, Києво-Могилянська академія та зас-

нована Лазарем Барановичем колегія у Новгороді-Сіверському (1689 р. Ї було переніщено до Чернігова) неабияк розвивають. Число студентів Академії за гетьманування Івана Мазепи досягло, як уже згадувалося, рекордної цифри: 2 тис. слухачів (після полтавської поразки їх кількість різко впала – до 161, але на 1715 р. знову відновилася, складаючи близько 1100 осіб). На чолі академічної громади та серед професорів бачимо чи не найякравіших за всю історію навчального закладу письменників, проповідників і теологів – Лазаря Барановича, Йосанкія Галютоського, Варлаама Ясниського, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського, Теофана Прокоповича.

Відгукуючись на зростаючий попит, активно діють друкарні – стара Києво-Печерського монастиря і нова, заснована 1674 р. Лазарем Барановичем у Новгороді-Сіверському (1679 р. Ї було перенесено до Чернігова). Окрім літургійних книг, вони видають збірки проповідей і посібники з риторики, теологічні трактати, шанєтрики, духовну поезію, житійні твори, букварі, підручники. І в обох друкарнях книги виходять не лише церковнослов'янською, але й польською, латинською та «простою», себто наближеною до розмовної українською мовою. Найякравішою рисою світської продукції тогочасного письменства є насиченість античними мотивами, які проникли в руське шкільництво ще наприкінці XVI – на початку XVII ст., а нині розцінені особливо буйним цілком. Античні сюжети використовуються і в пишному графічному оздобленні кніжських та чернігівських друків – як правило, високої професійної якості, часто дуже дорогих. За приклад однієї з таких коштовних книг може послужити надрукована в Києві 1712 р. «Іфіка царюполітика, или философия нравоучительная» – віршований виклад етики й моралі та норм поведінки (про Ї

популярність свідчить те, що передруки «Іфіки» повторювалися згодом у Санкт-Петербурзі в 1718, 1724, 1764 рр., Львові – у 1760 р., Відні – в 1774 р., Москві – в 1796 р.).

Пожавлення книжкового обігу сприяло нагромадженню в руках освічених людей чималих книгозбірень. Як уже згадувалося, унікальну бібліотеку мав Іван Мазепа (згоріла при зруйнуванні Батурина 1708 р.), великі книжкові колекції належали Лазареві Барановичу, Йосанкію Галютоському, Теофанові Прокоповичу, Дмитрієві Тушталу, Самійлові Величчу та багатьом іншим. Тогочасні ставлення до книги яскраво передані в латиномовній елегії професора Києво-Могилянської академії, згодом нісцелюбителя російського патріяршого престолу Стефана Яворського (1638–1722), чия збірка нараховувала понад 600 книг. Свою елегію, відому під назвою «Слізні з книгами прощання», Яворський написав незадовго до смерті, в 1721 р.:

В путь вирушайте, книжко,
що часто гортав я і пестив,
В путь, мов сльиво, ідіть!
Втіхо й окрасо моєї
Іншим, цеславнішим душам
поживою будьте одніні,
Інші блаженні серця
нектаром вашим поїть!..
Ви-бо садні були мені
нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжко,
солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий,
ви слава моя цюнайбільша,
Ви повсякчасна любов і раювання моєї
(Переклад Миколи Зерова.)

* * *

Сприятливий громадсько-моральний клімат, що оточував інтелектуальне життя, підштовхуючи обдаровану особистість до активності, не міг не викликати резо-

наксу і в сфері образно-художній, тим більше, що головні функції мистецтва, як їх тоді розуміли – *docere, delectare, movere* [«навчати, приносить втіху, зворушувати»], – були ідеально співзвучні патосові служіння на «оздобу вітчизни». Саме з цього, внутрішнього, імпульсу почалося перетворення «культури в Україні» на «українську культуру», здійснене впродовж другої половини XVII ст. на теренах лівобережного Гетьманату. Усвідомлення людиною себе як «істинного сина» своєї вітчизни ставало немовби майданчиком для творення власних культурних цінностей, на які «чуже», занесене, відтепер могло нашаровуватися, не затулуючи «національного», навпаки – доповнюючи художню образність новими ідеями, небаченою доти стилізацією, несподіваними мотивами тощо.

У такий спосіб українська культура перетворилася на самостійну частку всеєвропейського Барока. Це сталося тим природніше, що барокова естетика вже не була новинкою: дослідники датують її проникнення в культуру Речі Посполитої (а отже, в Україну-Русь) останньою чвертю XVI століття. Під знаком Барока кнївська шкільна писемність жила з 1620–1630-х рр., а в книжкову графіку елементи барокової стилістики увійшли ще раніше. Проте лише під кінець XVII ст. «бароклізація» української культури, зокременившись у своєму «козацькому» варіанті з рінквостантського рінцида, набуває самостійних формальних ознак (показово, що на цей самий час припадає і зокремлення польського, або «сарматського» Барока).

Найвиразніше барокові мотиви дали себе відчутти в пам'ятках архітектури та книжкової графіки. Першому сприяло те, що з останньої чверти XVII ст. лівобережний Гетьманат був охоплений справжнім будівельним бумом. Фундаторами й меценатами храмів уперше стали «нові ба-

201. Георгіївський собор Київського Видубицького монастиря, 1696–1701 рр.
Сучасне фото

гатії» – гетьмани та старшина, чиїм коштом споруджено чимало архітектурних перлин, почасти збережених донині, як-от: Троїцька церква Густинського монастиря (1670-ті рр.), Троїцький собор у Чернігові (1679 р.), собор Мгарського монастиря (1682 р.), храм Покрову Богородиці в Харкові (1689 р.), Хрестовоздвиженський собор у Полтаві (1689 р.), церква Усіх Святих над економічною брамою Києво-Печерського монастиря (1696 р.), Георгіївський храм у Київському Видубицькому монастирі (1696 р.), Вознесенський собор у Переяславі (1700 р.), церква св. Катерини у Чернігові (1715 р.), Преображенська церква в Прилуках (1716 р.) та ін. За пошлявленням церковного будівництва стояла не тільки економічна стабілізація, але й глибоке, а разом з тим найвище релігійне почуття нової еліти, яка від-

202. Гравюра Івана Щирського в панораміку Аларестія Кривошевича на честь Лазаря Барановича (Чернівці, 1683)

носник з Богом моделювала на суто земній ґрунті, намагаючись своїм гріхом (а їх у тестостолубної і корисливкої старшини за життя накопичувалося чимало) відкупити матеріальними пожертвами.

Зовнішнім виявом посласиння побожності стало, як колись у середньовічній західноєвропейській готичі, порівняння вгору – вертикальне устремління українських церков. Цю деталь відзначив іде Павло з Алєвос: майже про всі побачені храми в нього сказано, що вони «високі й велечні», «з високими банями», «з високими апсидами». Ця новація постане як особливо характерна, коли взяти до уваги, що конструктивна модель храмів, як і давніше, спиралася переважно на хресто-купольний, тобто приземкуватий варіант. Знаменуючи появу нових естетичних смаків, з'являється ліпний настінний декор, вікна оздоблюються колонками й фронтонами, пишано орнаментуються фасади. Ці граціозні прикраси, поєднані зі стрімким рухом храмів вгору, складають найпрямьтнішу рнсу українського церковного будівництва тих часів.

Кінець XVII – початок XVIII ст. знаменуються також стрімким злетом книжкової графіки, де практично водночас працюють аж троє видатних в історії українського мистецтва майстрів – Олександр і Леонтій Тарасевичі та Іван Щирський. Двоє перших були, ймовірно, братами; їхнє походження спірне: за однією з гіпотез, вони походили з ніжинської козацької старшини, за іншою – були закарпатцями, родичами марамароського і мукачівського єпископа Василія Тарасовича. Обидва вчилися у майстерні гравєрів Кіліянів в Аугсбурзі, а розпочинали самостійний творчий шлях у друкарні Віленської слугбської академії (разом із ними у 1680-х рр. тут почав працювати і чернігівець Іван Щирський). У 1688 р. Олександр Тарасевич переїхав до Києва; незадовзі тут же бачимо і Леонтія Тарасевича та Щирського (Олександр постригся в ченці у Києві, а Щирський у Чернігові). Леонтій Тарасевич між 1689 і 1693 рр. знову працював у Вілні, далі повернувся до Києва, де й помер перед 1710 р., ймовірно, теж прийнявши постриг. Ці троє митців залишили величезну кількість першокласних із

погляду рисувальної техніки й барокових за типом образного мислення графічних творів, сповнених зашифрованого асоціативного змісту та пишної алегоричної театральності.

Український іконопис, на відміну від графіки, бароклізувався стриманіше. Посилення малярського початка в трактуванні лків святих, пов'язане з проникненням в ікону елементів західноєвропейської живописної традиції, більше відчутно у творчості галицьких та волинських майстрів – як Іван Руткович († 1703), Юрій Шимонович-старший († 1690), Василь Петрахович та Йосиф Кондзелевич (народився бл. 1667 р.). Це, втім, не означає, що вплив західних мистецьких канонів цілком оминув козацькі терени. Безперечною новацією стають великі розміри ікон, зумовлені збільшенням висоти храмів та розширенням їх внутрішніх об'ємів; паралельно розвивається снідарське обрамлення ікон і пишність, буйно орнаментоване різьблення іконостасів. Великі формати, яскраві барви, широке використання позолоти не затіняють, проте, ідеалізованої духовної піднесеності ікон. Попри яскравість кольорів та цілком реалістично виписані сцени додаткового ряду, ікона й надалі залишається урочастими та стреманими, відповідаючи своєму призначенню – не світських картин на релігійний сюжет, а предмету поклоніння, що мусить викликати молитовний настрій.

Врешті, величезну роль в утвердженні нових естетичних смаків відіграло письменство. Особливо прислужилися до цього три головні його змістові потоки: 1) світський розповідно-публіцистичний, представлений прозою Гравинки та Величка (тут, уже не кажучи про стиль оповіді, що плінне потоком риторичних акордів, бароксовані є сам погляд авторів на історію як на грандіозне повчальне дійство, де кожна битва – патетична, кожна дієва

303. Св. Дмитрій Ростовський (Даніло Туталов). Портрет ікони XVIII ст.

особа – ідеал або антиідеал); 2) світський панегіричний та емблематичний, котрий у типі алегорій та символів кайбільше перегукувався зі своїми польськими візирями, ба, навіть нова більшості панегіриків та «емблематичних віршів», тобто римовавших похвнень до гербів і алегоричних зображень, і надалі залишалася польською чи латинською; 3) духовний, представлений житіями святих, духовними віршами та проповіддю (цей потік письменства функціонував майже самото тільки українською мовою, апелюючи до побожно-го «русского» читача).

Високі зразки тогочасного духовного письменства засвідчують, що воно оформилося у самоостатній феномен від впливом світоглядно-естетичних візир Барока. Зокрема, особливо яскраво це виявилось в емоційно особаєстисвому релігійному почутті, що насклажує духовну поезію. Зразків її збереглося багато, однак неперевершеним класиком слід визнати ви-

104. *Іоаннікій Галатовський.
Копія з портрета кінця XVII ст.*

дального теолога й письменника Данила Туптала, що зв'язав до історії Православної Церкви під іменем св. Дмитрія Ростовського. Народився Туптало 1651 р. у м. Махарові під Києвом, у родині козацького сотника. Навчався в Києво-Могилянській колегії; 1668 р. під іменем Дмитрія прийняв чернечий постріг; проповідував та займав ігуменські пости по різних монастирях; у 1702 р. за наказом Петра I був поставлений митрополитом ростовським та ахтаським на території Росії; помер 1709 р. (після відкриття 1752 р. його нетлінних мощей канонізований). Найважливішою працею о. Дмитрія стало впорядкування житій святих, що їх виконавала Православна Церква (під назвою «Чети Мінеї») цей монументальний 4-томовий твір було видано Києво-Печерською друкарнею в 1689–1705 рр.).

Дуже популярною була й перша книжка Дмитрія Туптала – збірка оповідей про чуда Богородичної ікони Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря «Руно орошено»: ще за життя автора, протягом 1680–1702 рр., її перевидавали сім разів. Чимале місце у творчій спадщині о. Дмитрія посідає також духовна поезія, насичена новим для українського письменства, промисливо-особистісним мотивом екстатичної любові до Бога. Ось фрагмент одного з його квітків для співу на три голоси (за переказом, вінок саме цих квітків Дмитрій Ростовський просив заспівати собі перед смертю):

Привадих міру, о мой вічний Боже,
Во дивних любав.

Кто ми в том поможет?

Преступих закон, о мой кріпкій Боже,
И кто ми ніки, грішному, поможет?
Рази Ты, Отче, високой в милости,
Подаях руку ми в моей бідности.
Яко вся моя літа кождех блауде,
В мірских суетах, грішній,

пробих гнусок.

Воспріиму на ся зрях свиа блаудого,
Пойду умолю Отца небесного:
«Согрѣших, Отче, я моя ест вина,
Нись достоин бити у Тебе за свиа.
Согрѣших к Тебѣ, Отче милосердній,
Будь мой милостив, молю аз злосердній.
А грѣх, не же творих от юности,
Остави, прости по Твоей багосты...»

Не менш яскраво новація відбилася на проповідницькому жарі тогочасного українського письменства, з інстеством проповіді пережило в останній чверті XVIII – на початку XVIII ст. найвидче за всю історію свого побутування піднесення. Перелік багатьох талановитих проповідників, внесених на поверхню бурлячим оновленням релігійного життя, відкривав блискучий ерудит, виконавець, а далі ректор Києво-Могилянської колегії, від 1669 р. архімандрит Єлєцького Успенського монастиря в Чернігові, волинський з походження Іоаннікій Галатовський (бл. 1620–

1688). Перу Галатовського належить понад 20 книг, у тому числі таких популярних серед сучасників, як збірка проповідей «Ключ розуміння» (п'ять тричі перевидана ще за життя автора – у 1659, 1663 та 1665 рр.) та дві збірки оповідей про чудеса й містичні видіння «Небо новос» і «Скарбища потрібная», адресовані проповідникам для використання з них прикладів (перша з цих книг до кінця XVII ст. теж пережмає три видання – 1665, 1666 і 1679 рр., друга побачила світ 1676 р.). Серед богословських праць Галатовського варто згадати теологічні трактати «Гріх розумітій» (1683 р.) і «Душі людей умерлих» (1687 р.), а також цілу низку полеміко-богословських творів, спрямованих проти адептів іудаїзму, ісламу, протестантизму, католицизму, як-от: «Месія правдивий» 1669 р., «Koznowa bia osce-kiewska» 1676 р., «Alkogan Machometów» 1683 р., «Bohы boganskii» 1686 р. та ін.

Не менш яскравим проповідницьким талантом природа наділила кількох сучасників о. Йосифа, як і він – виконавців Києво-Могилянської колегії. Особливої уваги з-поміж цих бансучих представників «князької учености» остаточно третини XVII ст. варте проповідник Києво-Печерського монастиря, далі ігумен Київського Пустинно-Михайлівського монастиря Антоній Радвиловський († 1688), автор двох збірок проповідей, виданих друком у 1676 і 1688 рр.; уже не раз згаданий чернігівський аракепископ, проповідник, богослов і поет Лазар Баранович (1620–1693), серед численних творів якого – й дві збірки проповідей, що вперше побачила світ у 1666 та 1674 рр., а невдовзі була перевидана вдруге; вже згадуваний Дмитрій Ростовський (1651–1709) – автор, серед іншого, величезної кількості проповідей, що здебільшого досі згадуються в рукописах; врешті, дещо молодший Стефан Яворський (1658–1722), богослов, філософ і проповідник, від 1701 р.

місцеземствитель московського патріаршого престолу, далі перший голова новоствореного в 1721 р. Священного Синоду: авторству Яворського належить понад 250 проповідей, лише частково опублікованих упродовж XIX століття.

Згідно з бароковим настановою проповідника керувати слухача, активізувати його увагу риторичними ефектами та логічними парадоксами. Першоджерелом такого типу красномовства в Україні був, без сумніву, Йоаннік Галатовський, який разом з проповідником, аби ті, щоб «повабити» людей, котрі «под час проповіданія... в церкві дримають и спять», викладав слухачам різноманітні цікавинки

о ширях, отаках, галах, рибях, деревах, ділах, каміннях і розмаїтх водах, а також книжкам проповідній... муарах та дивних, часом веселих, часом сумних, котрі люди барзо охотливи до слухання чинити.

Саме такою є манера проповідництва Антонія Радвиловського, засвідчена у понад 200 збережених текстах його проповідей. Радвиловський особливо полюбив моралізаторські приклади з античної та європейської історії іх вставляв до проповідей у вигляді драматизованих оповідей-епізодів, насичених діалогами та побутовими замальовками, що, без сумніву, мусило «повабити» неувважливих слухачів. Іншими, щоправда, ставлять мовлячи культуристам Аким Баранович, Дмитрій Ростовський та Стефан Яворський, чийм проповідям властива ретельно продумана вишуканість форми, навязані одна на другу риторичні конструкції, бажання керувати несвідомою метафорою. Ось, для прикладу, як в одній зі своїх проповідей Дмитрій Ростовський представляє Різдво Христове:

Крутом сяди небесній концертн воспівають, а хором управляет Святий

Гаркія, бія такту неуважкою і в
змі лілею.

Зазирнувши в майбутнє, ми не зможе-
мо проминути увагою, що бариста пиш-
комовність і буйний, побудований на па-
ралеліамах синтаксис Грабляя, Величка
та бароковик проповідників іще не раз
відлукнуться в українському пись-
менстві – від російськомовного Миколи
Гоголя до власне української прози XIX–
XX століть.

* * *

Завершуючи цей огляд, варто підкрес-
лити, що в ньому не ставалося завдання
охопити в деталях усе духовне й мистець-
ке життя другої половини XVII – почат-
ку XVIII століть. Метою було не згубити
за деревами увалення про ліс, тобто, ви-
нумено випускаючи ті чи ті його нюанси,
не втратити з поля зору магістральної спря-
мованості культурного процесу. А на-
прямною його лінією можна вважати те,
що за Руїни та Мазепинного правління за-

вершилося формування моделі українсь-
кої культури Нового часу. Прологом до
цього став «зворот обличчям на Захід»,
започаткований у гурті вчених-острожан
і продовжений київськими інтелектуала-
ми 1630–1640-х, а завершальними штри-
хами – творчість нового покоління вихо-
ванців Києво-Могилянської колегії: ба-
роково баристого, наскрізь ідеологізова-
ного Самійла Величка та бароково ек-
зальтованого у побожності Дмитрія Рос-
товського. Завдяки кривавому викору во-
ли перші паростки «українськості», яка
претендувала лише на рівне право голосу
в спільноті Речі Посполитої «Двох Наро-
дів», переросли в усвідомлену любов «ко-
зацького народу» до своєї вітчизни і в пра-
гнення «утвердити її славу» не тільки шаб-
лею, але й пером чи мистецьким витво-
ром. Так на малі Європи з'явився ще
одна національна – українська – культу-
ра, зодягнута в шати естетики Барока –
стальною доміантні тогочасного євро-
пейського культурного простору.

Розділ шостий

Між Річчю Посполитою та Російською імперією

1. «Пророцтво Вернигори» чи Коліївщина: дилема українсько-польських взаємин у Речі Посполитій

Остаточний відсумок війнам, що точилися на Правобережній Україні в останній третині XVII – на початку XVIII ст., підвели Андриїнопольська та підтвернена Карловацька мирні угоди 1712 й 1714 років. Згідно з ними, Османську імперію було відсунуто до її давніх сфер впливу, які збіглися з північними кордонами Кримського ханату й Буджацької та Єдисанської Орд у причорноморських степах. Росія закріпилася на козацьких теренах лівого берега Дніпра: їх північною околицею був Стародубський полк (нині на території Бравської обл. Російської Федерації); на Правобережжі Росії дістався Київ із прилеглою округою близько 40 км завдовжки, оточеною по периметру прикордонними форпостами-митницями у Трипільлі, Васильківці, Білгородці та ін. Пізніше, з 1734 р., під російську юрисдикцію потрапили й землі Запорозької Січі, що тягалися степами від Дніпра до Південного Бугу (докладніше про це нова піде далі). За Річчю Посполитою, а точніше, за Польщею, адже українські території входили до Польського королівства, затверджалися Галичина, Поділля, Волинь і більша частина Київщини (її адміністративний центр перемістився з Києва до Житомира).

Втрата Києва, що фокусував на собі спільну «історичну пам'ять» західних та східних земель майбутньої України, а та-

кож відпав найенергійнішого елементу за Дніпро, на козацьку територію, де зосереджувалися головні явища соціальної активності, обумовили специфіку «колективного портрету» руської Речі Посполитої. Мабуть, його найвомітнішою – порівняно з попередніми часами – прикметою слід визнати брак упродовж усього XVIII ст. усвідомлених маніфестацій «руської» ідентичності. Шляхта, яка ще недовго спільно з козаками боролася за незалежність, опинившись перед дилемою «Росія чи Польща», масово обрала звичай для себе польський світ, інтегруючись у нього тим швидше, чим агресивнішою ставала політика Російської імперії щодо Речі Посполитої. Одночасно сама собою звужувалася до конфесійної диференціації між католиком (поляком) та людяною «грецької віри» (русином) ідентичність городян, уже не підсучувана вітрами з Києва та козацької України. Тож принципових утрат руська спільнота не зазнала тільки на рівні «німої», хоч і найбільшій селянської верстви, де залишався незмінним традиційні вірування, мова, побутові навички. Консервації селянського побуту сприяло й сільське духовництво. З православного воно на зламі XVII–XVIII ст. стало уніїчним (про що буде ширше сказано далі), однак підпорядкування вищих ієрархів Римові мало в

чому змінно рядовий клір, зокрема – не додало йому ні освіти, ні ширших розумових чи політичних горизонтів. Саме ця – на перший погляд несприятлива – деталь забезпечила збереження руськості священників, бо освіченість тягла за собою автоматичне переміщення людини в польській культурний світ.

З іншого боку, етнічний традиціоналізм простояв за обставин воєнного та релігійного відлучення від власної єлти (бо ж пани стали говорити чужою польською мовою і ходити до чужого католицького храму) додатково загострював підживлювану соціальним антагонізмом ворожість у сприйнятті «панів-поляків». І хоча політичні верхи Речі Посполитої врешті досягли того, чого так довго прагнули, – знищили «багатоголову козацьку гайду», що «є коренем і початком усього зла», проте цей успіх можна було порівняти з ампутуванням хворого органа, коли не усунуто причини хвороби. Воно й дало роз'їдала зсередини державу, провалюючись, зокрема, у хронічному для XVIII ст. соціальному бандитизмі – гайдамацтві та опришківстві. Приклад ворожого «хлопства», прикшиклого в отікуванні «нової Хмельниччини», раз по раз відлунує у політичній думці тогочасної Речі Посполитої. Як писав заснований у Варшаві 1763 р. журнал «Монітор», від руських селян

завжди таке духом зухвалім, бунтівничим, і якоби їх не тримали в страху постійно розміщені там війська й надвірні гарнізони австрійської імперії, вони негайно збунтувались би.

В останній третині XVIII ст. виникає навіть ідея примусової акультурації руського простояду, що спиралася на уніфікаційні тенденції Просвітництва (такі самі заходи пропонувало й щодо євреїв). Старий погляд на Річ Посполиту як спільноту політично лояльних мешканців

Польщі, Русі чи Литви – байдуже, якої мови й віровизнання – заступила просвітницька концепція «народу» як монолітної цілості – з єдиною мовою та однаковими звичаями. Лише така держава, вважає провідні уми Просвітництва, матиме гарантовану безпеку, торуватиме шлях поступові освіти, правопорядку, усуватиме архаїчні пережитки й досягне добробуту своїх громадян. Варто нагадати, що, суголосно цій доктрині, саме в останній третині XVIII ст. німецька мова була оголошена обов'язковою в багатоетнічній Габсбурзькій монархії, а у Франції, охопленій полум'ям революції, збереження регіональних мовних відмінностей сприймалося за ознаку контрреволюції: як говорив у 1794 р. депутат Конвенту Вертран Барер де Вьозак, «мова вільного народу мусить бути одна й та сама для всіх». На схожі ідеї натрапляємо і в політичній думці Речі Посполитої. Наприклад, майбутній вождь повстанців Тадеуш Косцюшко у 1789 р. писав, що розв'язання української проблеми неможливе без призначення русинів до польської мови, у тому числі – навіть завдяки впровадженню її у церковній обряд, бо тільки так «з часом у них увійде польський дух». Мовна асиміляція руського простояду сприймалася також як запорука його лояльності, бо, як підкреслював один із найвдадніших політичних діячів Речі Посполитої другої половини XVIII ст. Гуго Колонтай, бути завжди спалахували тільки там, де низи не вміли говорити по-польському.

На хвилі тривожної незпечності щодо майбутнього польсько-литовської держави в останній третині XVIII ст. оформилася (найімовірніше, серед помолізованної руської шляхти) шляхетська версія переказів наддніпрянського простояду про козака-провідця Мусія Вернигора, мазепиця і віщуна, котрий нібито прорікав, що нині в Україні – горе й війна,

але Бог тримає її під особливою опікою, тож після певної кривавої битви настають добрі часи. У шляхетському варіанті легенди Верингора передбачає жахи Коаліційни і застерігає українців, аби ті не проливали крові своїх польських братів, оскільки Польща – це і їхня батьківщина. Згодом пророцтва козацького віщука пов'язують з іншими подіями, а сам він стане однією з популярних постатей польської літератури мало не до наших днів. Зокрема, у 1863 р., під час повстання, яке розбудило надії на відновлення Речі Посполитої, популярною була пісня Антона Шашкевича «Верингора», яка закінчувалася словами:

Буде добро після ляха,
Помирися вже з ляхами,
Поклонися шапочками,
Ідні думка, ідні справа,
Столицю нам Варшава.

У XIX ст. до легенди Верингора звертався Юліуш Словацький, у XX ст. – Станіслав Виспянський та багато інших. Характерно, що пророцтва могли пережитися на цілком новітні події, однак сама постать Верингора й надалі служила містичним символом спільності польсько-українських інтересів. Зокрема, аскравивм дидактизмом саме такого змісту наповнена картина відомого польського художника Яна Матейка «Верингора», написана між 1875–1883 р.: постать натягненого віщука тут уміщено посередній між двома групами персонажів – поляків та українців, а на передньому плані художник зобразив хлопчика в білій одежі – символ з'єднання обох народів у майбутньому.

Антитеза «пророцтво Верингора – Коаліційна» видається всеохопною метафорою для окреслення русько-польських взаємин у Речі Посполитій XVIII ст., ніби вирізняючи дві головні течії «руськості». Одна з них, шляхетська, завчалася з поль-

203. Август II Сас.

Гравюра з оригінального портрета

ською, перепускаючи через власні долі всі драматичні колізії падіння спільної батьківщини – Речі Посполитої. Натомість інша, протонародна, демонструвала зятято-агресивну ворожість до цієї держави. Вказані суперечності ми й спробуємо простежити далі, спершу коротко відтворивши историко-політичне тло, на якому вони співдіяли.

Річ Посполита між часом та спробами «направи»

Польська історіографія традиційно поділяє XVIII століття на дві половини – «саксонські часи» (пов'язані з перебуванням на троні представників саксонської династії Ветнів Августа II, 1697–1733 і Августа III, 1734–1763) та період правління останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського (1764–1795). «Саксонські часи» вважаються одним із

найжиттєвіших відрізків польської історії, що його супроводжувала затяжна криза в політиці, економіці та культурі. Щойно вийшовши з тяжких воєн попереднього XVII ст., наслідком яких стало зруйноване господарство та великі демографічні втрати, Річчю Посполита з ініціативи ставлення Петра I Августа Саксонця втягнулася в нову, ще кровопролітнішу війну – Велику Північну (1700–1721). Її перипетії, зокрема – тимчасова детронізація Августа (1704–1709) й зведення на престол Станіслава Лещинського, перетворили країну на арену громадянського конфлікту між промосковською партією, яка підтримувала Саксонця, і прошведською, що складалася з прихильників Лещинського та його протектора, шведського короля Карла XII. Поразка шведів під Полтавою повернула трон Августові Саксонцю, а водночас зробила російського царя-переможця справжнім хазяїном Річчі Посполитої. Це підготувало до нової внутрішньої війни, що точилася протягом 1715–1716 рр. між шляхтою та саксонськими загонами. Врешті, у 1717 р. відбувся так званий Німий сейм, на якому після оточення російською армією, підтвердили продиктовані Петром I умови миру, в тому числі – обмеження чисельності війська Річчі Посполитої до 18–20 тис. для Польського королівства і до 6 тис. – для Великого князівства Литовського (насправді збройні сили держави надалі були ще меншими, коливаючись між 12–16 тис., тож їх співвідношення з арміями сусідніх держав виглядало як 1:11 стосовно Пруссії, 1:17 – Австрії, 1:28 – Росії).

Роздроблена в такий спосіб країна фактично потрапляла під неоголошений протекторат Санкт-Петербурга. Ще більше поглиблювалася ця залежність після наступної громадянської війни 1733–1735 рр., викликаної боротьбою претендентів на престол після смерті Августа II. За підтримки Росії, Пруссії та Австрії королем

став син покійного, Август III, котрої мешкав найменше тільки в Саксонії, цікавившись своїми східними володіннями головно як джерелом прибутків для розбудови Дрезденського двору. Тим часом над територією Річчі Посполитої у 1740–1760-х рр. промчали бурі ще двох великих воєн, які зіштовхнули інтереси багатьох держав – так званої «Війни за австрійську спадщину» (1742–1748) та Семилітньої (1756–1763). І хоча знесилена держава участі в них уже брати не могла, її населення зазнавало величезних розорень та господарських втрат, бо частина боїв точилася саме тут. За образним висловом Оскара Халецького, що повторив популярну метафору XVIII ст.,

Давні передмур'я християнства можна було порівняти тепер з придорожньою корчмою, яка обслуговує переважно російські війська, що завдяки цьому змогли з'явитися на полях битв Центральної Європи.

Сумним наслідком «саксонських часів» стала також деморалізація та корупційність урядово-політичних кіл, привчених до безпринципного маневрування між можновладними дворами потужних сусідів. Від 1720-х рр. і найменше до кінця століття головні важелі влади зосереджувалися в руках просаксонського, а далі проросійського угруповання, якому сучасники дали коротку назву «Фамілія» (його члени були пов'язані роднинськими вузлами з представниками могутнього клану князів Чарторийських; саме так у польській анимові стало звучати прізвисько волинський князь Чарторийський). Опоненти Фамілії, залежні від розвитку політичної інтриги, шукали підтримки то у Франції, то в Австрії, то в Росії чи Пруссії. Це додатково поглиблювало міжгрупові конфлікти, провокуючи внутрішню анархію і щодалі безцеремонніше втручання заочні.

Сказане, атім, не означає, що політнчно-устроєва крнза залнжала суспільство байдужнм. Шукатн способів «направн» розладнаного державного механнзму почалн вже в останнн роки правління Августа III, а мнж 1761–1764 рр. внйшла друком 4-томна фундаментальна праця ченця Ордену піярів Станнслава Конарського «Про результаывннй спосіб рад» [*O skutecznym rad sposobie*]. Справочнсь на ідеї старопольського республіканнзму, Конарськнй переконував у нагальній потребн кардинально впорядкуватн сеймове представннцтво, зокрема – скасуватн знаменнте *libetum veto*⁴, яким будь-хто з послів мнг заблокуватн рншення сеймів, унормуватн чнслельнсть і представннцькн функції послів, усунути від участн в голосуванні безземельну шляхту (чнїмн голосамн особливо злоупнжувалн розбнжн політнчнн угрупованнн) тощо.

До першнх реальнх спроб реформування днйшло пнсля утворення в 1764 р. на тронн (завдякн черговнй ннтеракції російськнх вїйськ) 33-рнчного ставленннка Фамнїї Станнслава Августа Понятовського. Згромаднвшн довкола себе «новнх людей» і долаючн опнр консерватнвної частннн сенату й сейму, освнченнй та енергнїйний король заходнсь готуватн реформи, поклякнанн впорядкуватн фннансову систему, скасуватн *libetum veto* та врегулюватн релнгнїйне питання (в «саксонськн часн» права некатоликнв булн суттєво обмеженн, що спричинило гостре напруженн в суспільствн). На сеймн 1766 р. вдалося

⁴ Тут варто нагадати, що сеймн Речн Посполитої спиралися на принцип одноголосного ухвалення рншень. Стож незгода одного-єдиного посла, який мнг оголоснть *veto* на ту чи ту сеймову ухвалу, зрєвала засндання сейму взагалн. Вперше такий випадок стався, як уже згадано, на сеймн 1612 р., коли через це не було зратифікованн Білоцерківську угоду. В XVIII ст. «внльнє *veto*» (*libetum veto*) стало вїдлутною вкоробовою сеймування.

206. Станнслав Август Понятовськнй.
Портретнмй малюнок Крафта

схвалитн частнну запропонованнх проектнв. Однак за пндрнжки російського посла князя Мнкола Рєшнїна проти сеймовнх рншень навеснн 1767 р. було проголошено – під демагогнчнннм гасламн «оборонн вїрн» – аж двн шляхетськн конфедерації, а вже у червнн на протнвагу їм (угнн, теж з ннспрації Рєспнїна) внннкла – під девнзом «оборонн вольностн» – третя, Радонська конфедерація. Конфедератн, зібранн в Радонн, звернулася до Єкатернїнн II з проханннм надатн гарантнї незмнннностн «давнього устрою».

Полїтнчннй хаос, до якого втяглися шнрокн масн шляхти, спровокованн радонськото пропагандото проти «тнранн» Понятовського, з вондночас обуренн безцеремонннсто російськото залякування в краї, завершнсья проголошеннм найбільшої з

відомих доти шляхетських конфедерацій – Барської. Її проголосили в лютому 1768 р. у м. Бар [який районцентр Вінницької обл.], а до осені 1769 р. паралельно організувалося ще 35 конфедерацій решти воєводств і земель, ставлячи за мету оборону «золотих вольностей». Деяко пізніше, у 1775 р., платформу конфедератів було викладено у програмовому трактаті одного з ідеологів конфедерації, волинського шляхтича-русина Микола Вільгорського «Про відновлення давнього устрою згідно з первісними засадами Речі Посполитої». У 1771 р., за особистим порозумінням із Вільгорським, спеціальну працю, присвячену польському суспільному устрою «золотих вольностей», написав також славетний французький філософ-просвітник Жан-Жак Русо.

Відповіддю на Барську конфедерацію стала чергова інтервенція російської армії. Розпорошені кінні загони добровольців до 1772 р. протидіяли їй методами партизанської війни по всій території Речі Посполитої – від Антан до підгір'їв Татр, доки їх не розгромив поодинокі російський воєначальник Александр Суворов.

Конфедерати продемонстрували лицарський героїзм «шляхетського народу», що, на протилегу деморалізованій верхівці, зумів зберегти безкорисливу жертовність в ім'я батьківщини та ідеалів. Однак побічні наслідки, які потягнула за собою Барська конфедерація, мали цілком протилежний зміст. Безпосередньо Україні стосувалася, зокрема, нахвилюваний нею ефект Коалітації, до чого ми ще повернемося далі. Що ж до Речі Посполитої в цілому, то розгром конфедератів став формальною підставою для першого поділу країни. 5 серпня 1772 р. у Санкт-Петербурзі представники Росії, Пруссії та Австрії підписали угоду – як ефемерично стверджувалося у відповідному маніфесті, «остерігаючись цікавого розпаду держави через анархію та дух угруповань».

за якою держави-союзники розбирали на свою користь так звані «санітарні смуги», тобто території по периметру Речі Посполитої. До Пруссії відійшли три північно-західні воєводства, Вармінська єпископська область і північна частина Великої Польщі загальною площею 36 тис. кв. км із населенням 580 тис. чол.; Австрія отримала частину Малої Польщі, а також Галичину з Руським, Бельзьким і західними околицями Волинського та Подільського воєводств об'ємом 83 тис. кв. км з 2,630 тис. мешканців; Росії передавалися землі Східної Білорусії з містами Полоцьк, Вітебськ і Мстислав, а крім цього – частина Ливонії [Латвії], тобто загалом 92 тис. кв. км площі з 1,300 тис. населення.

Складаний у вересні 1773 р. сейм під загрозою ще більших територіальних втрат затвердив угоду. Парадоксально, але цей же сейм відкрив серію спроб порятунку Речі Посполитої шляхом реформування. Саме на ньому було створено Комісію національної освіти [Komisja Edukacji Narodowej], якій удалося започаткувати нове шкільництво, а відтак – підготувати суспільство до радикальних реформ 1780–1790-х рр., що нині освітлює останнє десятиліття існування країни (до заходів Комісії ми далі ще повернемося). Незадовзі, у 1773 р., виникла так звана Постійна Рада – стрункий виконавчий орган, який за підтримки короля почав торувати дорогу новіцям, найповніше втіленим у програмі Гуго Колонтая, дрібного волинського шляхтича, уродженця с. Дедеркали [нині Крем'янецького р-ну Тернопільської обл.].

Згідно з Колонтаєвими поглядами, на зміну застарілому річпосполитському республіканізму наля прийти централізована конституційна монархія – з рівними громадянськими правами шляхти й міщан та збалансованою представницькою системою. Саме цим шляхом пішов

так званої Чотиримітній, або Великий сейм, який засідав з осені 1788 до весни 1792 року. Й хоча більшість з ухвалених тут реформ уже не судилося втілюватися в життя, ці роки справді сколихнули громадсько-політичну думку в країні. Кульмінаційним пунктом Чотиримітнього сейму, над яким виразно наляла гасла Великої французької революції 1789–1793 рр. *Liberté, Egalité, Fraternité* [Свобода, Рівність, Бра-терство], стала ухвала Конституції 3 травня 1791 р., що доміні вшановується у Польщі як національне свято. Конституція проголосувала «волю народу» найвищим сувереном держави й визначала нові засади устрояного ладу: спадковість монархічної влади, регульованої законом; урівняння в правах шляхти й городян; реформування архаїчних сеймових практик, у тому числі відміну *liberum veto*; утворення централізованих органів виконавчої влади тощо.

Відомістю на це – вже останню – спробу «направити» Речі Посполитої, в якій не була зацікавлена жодна з великих сусідніх держав, стала так звана «Війна за другою поділу». Формально її заініціювали лідери магнатської опозиції Станіслав Щасний Потоцький, Ксаверій Браницький і Северин Жезуський, незгодні з ухвалами Конституції 3 травня, але фактично за ними стояв російський імператорський двір. Єкатерина II в одному з листів їде напередодні проголошення Конституції писала про це з граничною відвертістю:

Слід відкрити усі особисті наміри і хорони, і його міністра, зберігати таку конституцію, яка тепер є, бо, правду кажучи, для Росії немає ні потреби, ні користі, щоб Польща стала деспотичною.

Відтак, спершу в Петербурзі, а далі в м. Торговиці (нині Уманського р-ну Київської обл.) у травні 1792 р. було проголошено конфедерацію, спрямовану проти но-

вої Конституції (яке через кілька днів до конфедератів приєдналося російське військо). Наприкінці липня 1792 р. вкази Варшави, а з серпня по січень 1793 р. представники союзних держав узгодили другий поділ Речі Посполитої, згідно з яким Прусія забирала решту Великої Польщі, а Росія – Центральну Білорусь і Правобережну Україну (без Волині).

Останнім спалахом опору стало повстання березня–листопада 1794 р., очолене польським національним героєм Тадеушем Косцюшком (1746–1817). Хоча формально Річ Посполита ще існувала, але її було полічено, тож повстанці закликали весь народ до зброї під гаслом

або загинути під руїнами власного краю, або зміняти батьківську землю від несласства й ганебного арна.

7 травня 1794 р. Косцюшко видав знаменитий Полянецький універсал, який звільнив селян від панадської залежності й закликав до участі у війні; до повстання також приєдналися городяни, особливо мешканці Кракова, Варшави та Вільна.

Придуренням опору зайнялися пруська та російська армії. У червні 1794 р. царські загоми оволоділи Краковом, у серпні – Вільном, а 4 листопада російське військо під проводом Александра Суворова штурмом здобуло Прагу, передмістя Варшави. За цей день, доповідав Суворов, його солдати знищили 12 тис. «бунтівників», а 2 тис., рятуючись, потонули у Віслі. За місяць перед тим, у битві під Мацеювіцями на підступах до Варшави, потрапив у полон тяжко поранений Косцюшко; за легендою, падаючи з коня (що й стало причиною полону), він вимовив сакраментальне: «*Finis Poloniae!*» [«Кінець Польщі!»]. Так насправді й сталося: 25 листопада 1795 р. король Станіслав Август Полятовський, на той час уже вивезений на почесне ув'язнення до Гродна, підписав зречення від престолу – це був «подарунок»

307. Аллегорія розборів Речі Посполитої.
Гравюра Леонтя, кінець XVIII ст.

Єкатерині II, чні іменням припадали якраз на цей день. У липні 1796 р. було погоджено, а 27 січня 1797 р. підписано остаточний текст трактату між Росією, Прусією та Австрією про третій поділ Речі Посполитої, котрим її існування як самостійної держави припинилося. До складу Австрії відійшла вся Мала Польща з її столицею Краковом і Галицька Русь зі Львовом, до Прусії – Велика Польща й старі землі Ордену з містами Мальборк і Крулевець [нім. Кенігсберґ, нині Калінінград], до Росії – Литва, Білорусь, Волинь, Київщина, Поділля.

Так укорте було амоніфіковано рубіж між теренами з руським населенням, розподіленими цього разу на російський та австрійський паї. Кордон загалом збігався зі старою (ще до Люблінської унії 1569 р.) межею Польського королівства та Великого князівства Литовського. Нововведенням став тільки поділ уздовж р. Збруч, яка розділяла навпіл старе Подільське во-

єводство: його східна частина з Кам'яницем і Летичевом належала Росії, а західна Австрії. Відак 80% українського етносу увійшло в нове XIX століття як піддані Російської імперії. Царський маніфест назвав це актом «звільнення» (обидві дефініції підхопить російська історіографія, з зголом і радянські історики). Демографічне андемірство стосовно «звільнення» навряд чи потребує коментаря, бо цілком очевидно, що за російським «звільненням» стояв набагато жорсткіший примус людини, ніж у парламентарній (нехай і розладнаній) Речі Посполитій. Не аж так однозначна теза про «возз'єднання». Попри всю протизаконність цього акту, вчиненого шляхом агресії, з придушення опору шляхти і припатії заморочених пропагандою князів, сполучення Волині, Поділля і Наддніпрянщини в рамках одного державного простору закладало територіальну основу для новітнього «національного проєкту», що вже незадовго почне триюжити уні українських інтелектуалів.

Шляхта й городяни: спроба соціального портрету

Драматичні колізії в житті Речі Посполитої XVIII ст. донні завичай ототожують з історією Польщі, що робить їх для українських дослідників «не своїми», а відак – сам цей період постає як величезна «біла пляма» на малі минулого України. Тим часом активними діючими особами, а верідако й лідрами бурлявого століття була еліта всіх територіальних складників польсько-литовської держави – Польщі, Литви, Білорусі, України. Називаючи себе «польською» шляхтою, визнаючи себе «польською» шляхтою, визнаючи самоназви «поляк» і вважаючи своєю батьківщиною «Польщу», тогочасні литовці й українці ще не надавали цьому слову етнічного змісту, тоб-

то «Польща» була для них, як і раніше, синонімом поняття «Річ Посполита» – означником політичної приналежності й загальношляхетської солідарності. Що ж до конкретніших «димуґнів» їхньої поведінки – досі цілком не вичерпаних, то тут, схоже, провідну роль відігравали суто місцеві реалії: здавна усталені форми локальних соціальних ієрархій, нюанси «окраїнної» свідомості, стабільність кліштарних та сусідсько-своєцяхів пов'язань, а решті – регіональна тотожність і регіональний патріотизм. Ці прикмети традиційного суспільства – архаїчні з погляду просвітницьких устремінь варшавських політиків – сприяли тому, що саме на околицях Речі Посполитої поклоніння шляхетському ідолові «старопольських золотих вольностей» залишалося особливо живучим. Найяскравіші патріотичні спалахи були пов'язані зі шляхтою не польського, а литовського, білоруського чи українського кореня. Для прикладу, на сеймі 1773 р., де було зрафіковано перший поділ держави, єдиним послом, який оголосив публічний протест, став шляхтич із білорусько-литовського Новогрудка Тадеуш Рейтан: на знак обурення він розірвав на собі одягу й упав на підлогу з вигуком: «Хто любить Бога, хто вірний вітчизні, нехай зараз від неї не відступається...». Уродженцем білорусько-українського пограниччя був Тадеуш Косцюшко, а волянська шляхта гаряче підтримала Барську конфедерацію. Зокрема, одним із її помітних ідеологів, як уже згадувалося, виступав представник старовинного роду Вілгорських Міхал, чий предок вели боярське хоріння, ймовірно, ще з часів Галицько-Волинського князівства. Тут же, на Волині, проявився найактивніший спротив реформам Чотирналітнього сейму, що була розцінені як замах на «золоті вольності». Характеризуючи місцеві шляхетські настрої, Гуго Колонтей у 1792 р. писав до короля:

Я щонайдужче застерігаю Вашу Королівську Милість, аби поводитися з Волянню обережно, бо то – зіпсовані громадяни...

У політичних позиціях цих «зіпсованих громадян» справді в даний спосіб переліталися цілком протилежні полюси – побоювання перед російською експансією і готовність співпрацювати з Московією, консерватизм у ставленні до селянського питання і просвітницькі погляди на вроджені права людини, сервілізм щодо магнатської верхівки і схвалення перед гаслом «братерства шляхти». У Варшаві вважали, що волинська шляхта «тільки й чекає на прихід Москви, хотуючись сісти разом із нею на коней», а в той самий час Бенедикт Гулевич, лідер волинської шляхти 1780–1790-х рр. (і теж виходець зі старовинного руського роду), розважливо писав:

Не багато здохне Польща, коли скинувши ормо 1-го травня [тобто Конституцію – Н.М.] вернеться під ормо московських гарантій.

Ще один приклад: загально антипатичним було на Волині ставлення до Гуго Колонтея, якому закидали, що він «публікує бунтівні з огляду на підданних твори». Водночас Гулевич у 1791 р. викладав свій погляд на селянську проблему теж у доволі «бунтівній» спосіб:

Я – прихильник вольности, не терплю деспотизму і не знаю, щоб якою керував якийсь пан. А мислячи так, чи ж можу я стерпіти, аби мільйони людей були особистими невольниками. Релігія і республіканізм вихворюють у мені це почуття, і я мушу простувати за них...

Аналізуючи настрої прибічників та протинників реформ Чотирналітнього сейму, дехто з польських істориків пояснює ворожість до них шляхти Галиччини, По-

308. Шляхтич. Малюнок Жака Поля Норблена, остання чверть XVIII ст.

дідав, Київщини та Волині тим, що тут мешкало надто багато неосілого й мало-земельного елементу, залежного від опозиціонерів-магнатів. Справді, безрозмірні магнатські латифундії, де сиділи «на кондичіях» дрібна шляхта, залишалися, як і давніше, характерною прикметою цих країв. Однак серед людей, що формували політичне кредо місцевого загалу останньої чверті XVIII ст., бачимо якраз не магнатів, а передовсім нащадків старого руського панства-бояр – Ледуховських, Гулевичів, Вільгорських, Вороничів, Єлованичів, Войн-Оранських та ін. Після падіння Речі Посполитої частина з них перемістилася подалі від Росії, на австрійські терени, а частина зробить зарекомендані кар'єри в Росії (як, наприклад, Вільгорські – банкрути Санкт-Петербурзької придворної «графів Вільгорських»). Абсолютна невзначайність шляхетських спільнот XVIII ст. на українських теренах Речі Посполитої, на жаль, не дозволяє ні по-

яснити причин живучості панського авторитету, ні простежити мотиви життєвих виборів цих людей у момент падіння Речі Посполитої. Тож залишається лише наголосити на самій проблемі – як важливі суттєві для розуміння тих життєвих катаклізмів, що їх переживав шляхтич Галичини та Правобережної України, поставлена наприкінці XVIII ст. в екстремальні умови політичної та світоглядної завірюхи.

Що ж стосується сфери освіти й побутової культури, то інтегрованість руської еліти в польський світ простежується набагато рельєфніше, ніж у попереднє століття. І надалі побутує дивовижність, але вже з акцентованою ієрархією престоженості: польська мова служить для то-вариського й родянного спілкування шляхти, а українська зміщується лише до зносин із підданими. Ужитковим залишається поведінковий тиваж «старо-польського сармата» – відважного грубуватого воїна, вірного сина вітчизни, прямодушного оборонця «золотих вольностей», якого з рештою шляхти єднає «братерство крові». Закоріненню цього поведінкового стандарту сприяють і магнатські двори: як у Польщі, так і в Литві, Білорусі чи Україні тут панує однакова шкала цінностей, де головне місце відведено чоловічим забавам: полюванню, пияцтву та «політиці», себто участі в сеймикових з'їздах як головних осередках локального публічного життя. Зворотнім боком «сарматських чеснот» є найіона глорифікація старовини, загумішковий консерватизм і загальнокультурна обмеженість, надійно відгороджена від світу нехиттю до всього чужинського. Тож український шляхтич, нарівні зі своєю «братією» з інших теренів Речі Посполитої, цілком відповідав висміюваному в освічених варшавських колах другої половини XVIII ст. типажеві «старопольського сармата», котрий виголошує доволезані

промови страхітливою сумішшю польської і давнини, іст'є і вивчається до нестями, а на сеймиках рубається шаблею з сусідом.

Натомість до нових світоглядних явищ, що почали виразно окреслюватися від середини XVII й стали чільними у першій половині XVIII ст., належить віднести фанатизацію релігійного життя. Це безпосередньо пов'язувалося із так званою «конфесіоналізацією», що по всіх європейських країнах мала більш-менш однакові прояви: запровадження чіткіших формулювань правд віри, зміцнення конфесійної дисципліни, уніфікація релігійних практик, встановлення контролю над паствою тощо. Виразним прикладом тут може бути «полювання на відьом»: за підрахунками Богдана Барановського, серед відьомських процесів у Польському королівстві, що закінчувалися загибеллю жертв, на релігійно толерантне XVI ст. припадає лише 4%, натомість 46% на XVII ст. і 90% на першу половину — середню XVIII століття. По Русі аналогічних цифр не виведено, проте можна припускати, що й вона не залишалася осторонь від «хвороби віку». Наприклад, Львів 1754 р. побив своєрідний рекорд у виданні безглуздої літератури про діявольські підступи. Саме тут було опубліковано 4-томну енциклопедію ксьондза Бенедикта Хмельовського «Нові Атеми, або Академія, наповнена різноманітними знанням», де, серед іншого, давалися практичні поради щодо розпізнавання відьомських прикмет, різновидів чарування тощо. Спалах фанатизму став одним із симптомів ширшого явища — екзальтації релігійних почувань, нахилу до багатолюдних церковних відправ і торжеств, а також особливого пієтету перед чудодійними культами (наприклад, упродовж XVIII ст. на території Речі Посполитої відбулася урочиста коронація 29 богородичних ікон, а вперше такий церемоніал провели 1717 р., утвердивши

209. Коронування ікона Богородиці. Шумськ, перша чверть XVIII ст.

культ Ченстоховської Матері Божої як «королеви Польщі»). Релігійне дисциплінування суспільства, без сумніву, мало дати відчутний поштовх до розчнення православної шляхти в католицькому загальної. Це відбувалося тим природніше, чим насовішим ставав цюбно згаданий поведінковий стереотип «старовольського сармата», який не передбачав місця для іншовірців. Специфіку релігійного світовідчуття новонавернених русинів-католиків поки що не досліджено, та деякі свідчення змушують поставити під сумнів дотеперішню думку істориків про їхній агресивний прозелітизм, спрямований на власних підданих. Наприклад, вельми характерно виглядають змунувачення на адресу окраїнних панів, висловлені у що-

асянку одного з варшавських придворних:

Не дбаючи про публічне добро, вона воляла, щоб у їхніх маєтностях будувалися церкви, а не латинські костіоли, бо церкви їм нічого не коштували, окрім казеного громаді дерева на будівлю, тоді як облаштування латинського костіола дороге...

Інвективні доброго католика промовисті: шляхта не нахаждала простолюду власної віри, примусово обертаючи «грецькі» храми на костіоли. Інакше стояла справа з католицькими монастирями: їх на руських теренах у цей час справді значно побільшало. Однак, фундуючи їх, вони навряд чи вихошували далекосезні плани примусової католизації. Ішлося про речі прозаїчніші: монастир ставав престижним місцем поховання фундатора та членів його родини, постачав капеланів на потреби панського двору, забезпечував обслуговування церковних урочистостей та святкових відправ, врешті – засвідчував побожність своїх добродійців, змицкуючи їхній престиж в очах сусілів.

На кінець XVIII ст. припадають і перші прояви «дмацтва» серед осіб польського походження, які починали виключно ідентифікувати себе з українською стороною. Початок цьому, схоже, поклав герой відомої балади про Бондарівну, катинський староста Миколай Потоцький: у 1773 р. магнат-«неформал» перейшов із католицького обряду на унійний і став щедрим ктитором Почайської Лаври, зініціювавши, серед іншого, коронацію образу чудотворної Почайської Богородиці. Подібну трансформацію пережив Август Яблоновський (1769–1791) – син новогрудського воєводи, народжений у Дрездені, а вихований у м. Ахліцях на Воляні під опікою дворака Стефана Матюшенка. Оселившись у материнському

маєтку в м. Стеблеві [нині Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.], Яблоновський 1788 р. перейшов в унію, відпустив козацького осельця і звільнив частину підданих від панщини, утворивши з них надвірний козацький загін із 700 вершників. Залишається нагадати, що замилування українськими мнгулами невдовзі поширилося серед польської та сполонізованої шляхти ще більше й шersшу вналяється в романтичку – так звану «українську» – течію в польському письменстві, а з середини XIX ст. – у свідоме повернення до українськості молодих людей із правобережних шляхетських родин Рильських, Антоновичів, Старницьких, Косачів та багатьох інших.

Життя руських міст XVIII ст., на відміну від шляхетського, виглядало доволі безбарвним. Занепад міських осередків як вогнищ економіки й торгівлі, характерний для всієї Речі Посполитої кінця XVII – XVIII ст., не обминув і Україну. Абсолютна більшість поселень міського типу, чисельність яких пригножлася ще століття тому, так і залишалася дрібними приватновласницькими населеними пунктами з символічною формою самоврядування й переважанням серед їх мешканців не ремісничого люду, а сільськогосподарських виробників. Стажило, у Волинському воєводстві у 1770-х рр. приватним власникам належало 90,4% поселень міського типу, у Брацлавському – 98%, у Київському – 69,7%, у Подільському – 77,2%. Статус жителів цих міст фактично дорівнював становищу селян-підданих, а ремесло, яким вони займалися, було підпорядковане потребам панського двору та задоволенню попиту власної сільської округи. Вільні, або так звані королівські міста набагато більшою мірою, ніж колись, відчували прес старостинської адміністрації, яка ігно-

рувала міське самоврядування, втручала-ся в дії магістратів, обкладала міщан податками й повинностями понад норму. Паралельно спостерігається розклад міського самоврядування зосередини, що виявлялося у падінні авторитету виборних влад, їхній корумпованості, хабарництва, фінансових зловживаннях. Загальнови-знаним серед дослідників є й те, що поміт-но впад життєвий рівень гордян, а відтак – погіршився стан забудови, деградувало міське шкільництво та форми міського життя в цілому. Міська маґдебурґія старілася на очах, перетворюючись на ана-хронізм, і голаї було сподіватися, що її оновленням перейматиметься уряд, за-кляпотаний проблемою виживання самої держави.

Новою сторінкою у житті приватних міст стало закладання на їхній території панських «мануфактур», де поруч із підданими працювали віланаймані робітники. Поточькі відкрили в Тульчині фабрику «ординарних сукон», а в Мазніві – панци-шну, експлаузу й крохмальну фабрику; Чар-торизькі в Корці – фабрику «фаянсу, що дорівнює англійському»; Плятери в Неми-рові – фабрику полотна тощо. Ці мануфак-тури поволі витісняли відповідні галузі міського ремесла, підриваючи цехову сис-тему, котра й без того дихала на ладан. Мода на шляхетські резиденції в містах, що стала розповсюджуватися з другої поло-вини XVII ст., наповнювала місто контин-гентами панської обслуги та іншим чужо-рідним елементом (наскільки поширеною була згадана мода, може служити приклад Перемишля, де на початку XVIII ст. із 31 ринкової кам'яниці 15 належало шляхті). Панські піддані збільшували прошарок на-селення, неспівпадного магістратові й уза-галі чужого в міському середовищі, що та-кож призводило до деградації самоврад-них традицій.

Окремої уваги варті міжетнічні взає-мини в містах. У цілому можна констату-вати поступове злагодження конфлікт-

211. Миколай Поточький. Портрет Якова Головацького, 1770-ті рр.

них зіткнень між поляками й русинами навіть у Галичині, де ще донедавна кон-куренція та релігійні тертя робили їх до-волі гострими. Це, без сумніву, стало на-слідком переходу руського населення в унію, що тягло за собою скасування дис-кримінаційних обмежень на зайняття ви-борних посад у самоврядних органах та інші форми участі в міському житті.

Віра бідних: феномен хасидизму

Як і в попередні століття, самотутньою барвою етнічної палітри міст залишали-ся євреї. Чисельність єврейського населен-

III. Орендар Давид Лейбович.
Аматорський малюнок початку XVIII ст.

ням і містечок наприкінці XVII – впродовж XVIII ст. суттєво зросла завдяки протекції магнатів, зацікавлених у посередницьких та орендарських послугах. Відтак, лише на території Галичини у другій половині XVIII ст. проживало близько 30% євреїв Речі Посполитої, де загалом їх було понад 600 тис. осіб – приблизно третина єврейського населення тогочасної Європи. За підрахунками Єжи Мотилевіча, в багатьох поселеннях західного пограниччя Галицької Русі євреї складали до половини, а деколи навіть більше міщанського загалу: у Добромилі 70,2%, Перемишлі 55,6%, Дрогобичі 38,8%, Рівні 49,8%, Самому 36,4%, Ярославі 22,3%. Подібні співвідношення були властиві й для решти руських територій,

тож саме у XVIII ст. авторюється знаний аж до Другої світової війни колоритний типаж галицького, волинського, подільського чи київського містечка як єврейського «штетля» – з обов'язковою синагогою і школою, зі звучанням на вулицях та базарах трьох – єврейської, української та польської – мов. Додатково цьому сприяло й те, що за Петра I було проведено принусове виселення євреїв з Російської Імперії. Заборона проживання у межах Росії особам юдейського віровизнання повторювалася при царицях Анні Іоанівні, Єлизаветі Петрівні, Єкатерині II (саме тоді кенігсберзький рабін Лейб Епштейн навіть написав трактат про те, що євреї не можна жити у Санкт-Петербурзі, бо в період білих ночей віруючий єврей не може точно визначити час ранішньої і вечірньої молитви). Тож єврейське населення скупчувалося у Речі Посполитій, а коли її східні території опинялись у складі Російської Імперії, саме тут, на колишніх річпосполитських землях, пролягав так звана «смуга постійної єврейської осілості».

Заняття єврейського населення залишалися традиційними – торгівля, лихварство, корчмарство і нецехове ремесло. Щодо першого, то спостерігається навіть виразна домінація єврейкупців, які зосереджували в своїх руках три чверті анноу всіх товарів. Серед ремісників традиційно заможними були майстри-золотарі, тоді як представники ужиткових ремесел – шевці, кравці, кушніри, шкарлі – мали ще скромніші достатки, ніж їхні колеги-християни. Важливо, що якраз у XVIII ст. в єврейській спільноті різкіше, ніж доти, почала проявлятися найнова поларизація. Нагромаджені чималі капітали, заможна верхівка купців, лихварів та ювелірів починає дедалі частіше переселятися з єврейських кварталів до престижних міських дільниць, оточує свій побут пишнотою. На ті

загального зубожіння городян, про що згадувалося вище, це провокувало особливу нехіть християнського населення, завершуючись погромами, як, наприклад, у Заславі на Волині (1747) чи Житомирі (1753), де мали місце фанатичні ексцеси християнського натовпу проти євреїв, занувачених у ритуальних убивствах. Утім, євреїв-багатіїв нарахувалися одиниці, а в цілому єврейська спільнота, наперизуючись, розділила долю решти міського люду. В останній чверті XVIII ст., за підрахунками дослідників, кожний два-надцятий єврей Речі Посполитої не мав надійних засобів до прожитку, а кожний шістдесятий був жебраком.

Майнова поляризація підкреслювала освітню прірву між зубожілою масою та рафінованими інтелектуалами, що провадили вчені талмудичні диспути й опікувалися школами та друкарнями. Невсічені сільські крамарі, орендари, корчмарі, рознощики товарів, ремісники могли принажитися до релігійного життя лише в синагогах, де панувала недоступна для них ученість, а тим часом занеданий побут, наповнений боротьбою за існування серед недоброзичливого оточення, потребував емоційної, зрозумілої простій людині віри. Й от у 1730-х рр. серед бідноти започатковується містичний релігійний рух, який вважають одним із найбільших переворотів у духовній історії євреїв – своєрідним аналогом християнської Реформації. Батьківщиною хасидизму (від слова «хасид» – благочесний) судилося стати українському Поділля. Саме тут, у Меджибожі (нині район-центр Хмельницької обл.), народився його легендарний засновник Ізраель бен Еліезер (бл. 1700–1760), який отримав від сучасників ім'я Баал Шем Тов, тобто у дослівному перекладі «Власник Доброго Імені». Після багаторічних блукань по єврейських громадах Галичини й Поділля в ролі мандрівного знахара та проповід-

212. Титульний аркуш книги проповідника хасидизму Ар'є Лейба бен Авраама з Полонного (Корець, 1796)

ника Баал Шем Тов близько 1740 р. осів у Меджибожі, оточивши себе учнями. Писаних праць засновник хасидизму, за винятком кількох листів, не залишив, тож згодом його учні розповсюдили афористичні висловлювання вчителя й систематизували суть його проповідей та бесід. Одні з них, рабин Яків Йосиф із волинського Полонного, у 1781–1782 рр. видрукував три збірки власних проповідей, які спиралися на вчення Баал Шем Това.

Його суть можна окреслити формулою «Вся земля наповнена Богом», тобто увесь світ є праявом божественного, оскільки Бог присутній скрізь і в усьому. Постійний зв'язок між Богом і людиною виражається, за уявленнями хасидів, не лише у впаїні Богів на людські справи, а й навпаки – у здатності людини силою своєї молитви «вплинути» на Бога й через

ного – на світ. Кожний людський учинок має певне відлуння у небесних сферах, але найбільшу роль грає молитва, котра з механічного ритуалу мусить стати піднесеним поривом до неба, збільшеним лямками від матеріальної оболонки. Найповніше здійснює таке запит з Богом «праведник» – цадик: його молитва здатна відлунитись плавати на небесні сфери, ніж молитва звичайних євреїв. Душею він постійно перебуває на небі, а його земна функція – рятувати душі людей, тому кожен вірник мусить передати себе під цю духовну опіку (цадиками стали учні Баал Шем Това та їхні нащадки, пост цадика, наставника й судді своїй громаді, вважався спадковим, тож сформувалися цілі династії цадиків, які тягнуться замалю не до наших днів). Українці ж віру можна тільки тим, що кожна людина стане у повсякденному житті благочесною – хасидом. Ось як виглядає ця настановка в одній із рабинських проповідей:

Ісруе таамудичний вислів: «Якщо всі люди розв'язують, то прийде спаситель-Месія». І тоді я вирішив зробити щось для цього. В успіху я не сумнівався, але з чого почати? Світ такий великий! І я вирішив почати зі своєї країни, яку знаю незогано. Але й країна моя надмір велика, чи не краще почати з мого міста? Але й місто моє величезне, почну-но я краще з моєї вулиці, ні – з мого дому, ні – з моєї сім'ї. А, мабуть-таки, почну з самого себе!

Залишається додати, що екзальтований (український) варіант хасиданому не прижився у Литві й Білорусі, де єврейське населення було освіченішим. Натомість великої популярності там набула хасидська течія, початок якій дав наприкінці XVIII ст. знаменитий юдейський теолог Шнеур Залман. Вона раціональніша, зокрема, у ній применшено роль цадика та релігійного екстазу в молитві. Саме в цьому варіанті хасидизм існує до

наших днів, охоплюючи тисячі послідовників по всьому світу; священною прабатьківщиною своєї віри євреї-хасиди вважають Меджнібіж, де був похований Баал Шем Тов, а також українські міста Умань, Брацлав і Полонне, пов'язані з іменами його учнів та послідовників.

Селянська проблема. Соціальний бандитизм: опришки та гайдамаки

Упродовж XVIII ст. по всіх країнах європейського сходу, де ще зберігалася, на відміну від Західної Європи, підданська залежність простолуду, фіксується помітне загострення селянської проблеми. Вчені вважають це логічним наслідком так званої «акоксурізації» (урозцішнення) життя еліт, що потягло за собою переорієнтацію панського господарства з внутрішніх потреб на ринок, на здобуття коштів для показного способу життя – відкни аж обов'язкового атрибуту вищих станів, для будівництва коштовних палаців і облаштування дорогих парків, для купівлі предметів розкоші. У Росії спорадичні виступи простолуду переросли на криваву селянську війну 1773–1775 рр. під проводом Омеляна Пугачова. Один за одним спалахували – у відповідь на посилення панцизницького примусу – селянські бунти в Угорщині (1735, 1753, 1755, 1764, 1765). В козацькому Гетьманаті на Лівобережній Україні середини – другої половини цього ж століття фіксуються селянські заворушення у Стародубському, Миргородському та Лубенському полках, на Новгород-Сіверщині, Слобожанщині. Щодо українських регіонів Речі Посполитої, то тут ситуація додатково обтяжувалася, як уже згадувалося, ворожістю до «чужого» пана – «ляха/католика», а спалахи ненависти підкріплювала пам'ять про не такі вже й давні «козацькі часи».

Характерною для річкосполитської України деталлю було й те, що тутешні магнати через велетенські розміри своїх латифундій (для прикладу, Потоцьким у самому лише Брацлавському повієдстві належало 18 тис. кв. км землі) керували ними не прямо, а через оренди й суборенди, себто над селянином височіла ціла піраміда власників, що задовольняли свої апетити шляхом додаткового визиску. Обсяг і характер селянських повинностей був у різних місцевостях неоднаковим. Найтяжчими вони були там, де панцизанний примус свого часу не розхитала козацька революція – в Галичині, на Волині, Західному Поділлі. Наприклад, на Волині відробітки селянського двору на користь панського господарства зросли між початком і кінцем XVIII ст. пересічно з 194 до 340 днів на рік, а в Галичині на кінець століття могли доходити до 300 днів. Окрім цього, селяни зобов'язували до численних додаткових робіт – ремонту млинів, доріг і ставів, перевезення вантажів, придіння воєни тощо.

Збільшення обсягу повинностей понад усталений звичай найчастіше ініціювалося тимчасовими користувачами – орендарями й суборендарями. Це виразно ілюструють тогочасні селянські скарги («супліки»), адресовані власникові-дідичу. Наприклад, в одній із них (1758 р.) мешканці сіл Тершова і Завадки Самбірської королівської економії так описують збільшення панщини, запроваджене орендарем: раніше за день оранки або перевезення шмочів чи сіна рахували по два дні панщини, нині – один; за доставку одного воза дров писали день панщини, а тепер за те саме вимагають два вози; за розкидання протягом півдня гною на полі рахували день панщини, а тепер за те саме треба робити повний день і т.д. Конфлікти з орендарями стають чи не основною причиною селянського життя. Мирною спробою поладити їх були скарги, де після перерахування кривд звично додавалося: «А як на це не буде панської ласки наших

211. Селянин у полі.
Аматорський малюнок 1763 р.

вельможних дідичів, розійдемося з селя» (так звані «втечі», тобто переходи підданих на інше місце проживання, замінювані для XVIII ст. так само частими, як і століття тому). Проте скарги мало зараджували ляхові, бо вельможний пан був далеко, а орендар почувався в селі царем і богом. Ось як колоритно описує саме таку ситуацію повторна скарга мешканців с. Білої Кам'янець-Подільського староства 1789 р.:

Після від'їзду вельможних панів і найособливіших добродіїв [комісарів, яких було подано першу скаргу. – *Н.Я.*] більш як сто люду вже покара-но, і на тім ще не стало, а все нам викла-зують*: «Ото ваша супліка: Ви собі мислили, же то наші батьки праймали, і супліку-сте подали, а наші батьки в Білій не забавали, до чорта побавали, а ми як буваємо вашими панами, так і будемо, скорі сина – і в сміх...».

* До цього місця текст супліки складено польською мовою, а далі вогроз орендарів селяни викладають дослівно, себто по-українсьому.

Траплялися й різкіші форми протесту – погрози, халання за дробчик, підпали дворів тощо. Проте загалом цим спонтаним спалахам обурення було далеко до тієї загрози, яку несло в собі бушівне Подніпро'я. Останнє набуло підкресленої виразності, коли ми нагадаємо, що тутешній панцизмний примус не йшов у порівнянні з реалією регіонів. Основні повинності у колишньому центрі Руїни, заново колонізованому впродовж 1720–1740-х рр., зводилися до грошового податку (чиншу) та продуктової данини (саме така форма підданської залежності охоплює 40–70% тутешніх селянських господарств). У багатьох місцевостях надовго затрималися «слободя», себто пільгові поселення, взагалі звільнені від сплати податків. Утім, і самі податки – порівняно з галицькими чи волинськими – часто виглядали як символічні. Однак це, як ми далі переконаємося, не поміняло напруж, бо склад тутешнього населення був суттєво інакшим, ніж у внутрішніх регіонах країни, формуючись із калічанського елемента – енергійного, підприємливого, а то й авантюристичного. Крім усього, коли на старі місця у 1730-х рр. повернулася вгнітана Петром I Запорозька Січ, П'явльський подих знову став відчуватися на Київщині та Східно-му Поділлі. Що ж до запорожців, то вони завжди почувалися тут як удома – адже це була їхня земля, віками поливана козацькою кров'ю, тож «гуляти» на ній вони вважали за своє незаперечне право. А до кого симпатії синьпатії селян – до чужої «лаваської» влади чи до запорозьких гуртів – зайве питати.

* * *

Ось на такому неоднорідному тлі у двох прикордоннях Речі Посполитої (київському – на межі з запорозькими степом, і галицькому – у лісах та полянинах Карпат, де сиділи межі Польського коро-

лівства, Волощини й Угорщини) набуває велетенського розмаху соціальний бандитизм, який тогочасні джерела називають опришківством і гайдамаччиною. Слово «опришок» (найімовірніше, запозичене з румунської, де воно позначало розбійника) фіксується в офіційних актах з 1550 р., а слово «гайдамака» (від турецького *gaidamak*, себто «розбійник») – з кінця XVII століття. Уникаючи лайливого змісту урядової термінології, фольклорна традиція часто називає опришків «чорними хлопцями», а гайдамаків «бураками» (з татарської – «волоцюга»). Згодом бураками стали звать також заробітчан і мандрівних наймитів, однак первісне значення цього слова виразно фіксується, наприклад, у одній з пісень гайдамацького циклу: за поклякком одного з «бураків» збираються ховати отамана «всі бураки», які самі себе за козацьким звичаєм називають «панове-молоді»:

Гей, збирайтеся, панове молодці,
та все народ молодий!
Гей, збирайтеся, панове молодці,
в славний лісок Лебедя...

Гайдамаків і опришків фольклорна традиція зображала як благородних розбійників, що відбирають несправедливо важке добро й роздають його бідним, захищають скривджених та убогих. Ось як, наприклад, це звучить у легенді про найзнаменитішого опришка – Олексія Добушу († 1745):

Розбивали ти панів, що клопан кривду робили; у багатих брали, а бідним роздавали; за нас заступалися та нас боронили від усякої біди.

Насправді тим і другим траплялося «розбивати» не тільки панів, а й свого брата-простомудрика (яко, заможного), однак симпатії до них селянського загалу від цього не меншали. Розбійників, як застерігають тогочасні джерела, радо підтримували по селах – годували, перехо-

вували, лікували. В судових документах увесь час натрапляємо на згадки, що опришки чи гайдамаки діють «у porozumінні і союзі або у товаристві чи й у добрій дружбі» з мешканцями сіл та містечок, а в Наддніпрянщині – ще й із ченцями малих православних монастирів (такі існували впродовж усього XVIII ст., рахуючись, як уже згадувалося, «задніпрською» частиною Переяславської єпархії).

Опришки, як і гайдамаки, мали, окрім симпатій населення, ще одну суттєву перевагу. Діючи у прикордонній смузі, молодці ватаги, на відміну від урядових каральних загонів, переходили її без вагаль. Центром опришківства було так зване Покуття – міжкордоння Польщі, Волощини та Угорщини в Карпатах між річками Дністром і Черемошем, відміжоване хребтом Чорногорою. Опришківські гурти (як і гайдамацькі) збиралися навесні, коли дерева акринали густа зелень. Обираючи за сталій осідок молодоступні пірські верховини і звідти спускаючись униз, вони нападали на заздалегідь вибрані садиби, а в разі переслідування блискавично втікали тільки їм відомими стежками на територію котроїсь із сусідніх країн. Варто нагадати, що по той бік кордону діяли свої розбійницькі гурти, тому розмежувати опришків-«угорців» (тобто, русинів із-за Чорногори або словаків) та опришків-«волохів» (русинів або молдаван із буковинських нагір'їв) можна хіба умовно, на підставі державного підданства. Ну, а для самих розбійників це взагалі не мало жодної ваги, тим-то часто натрапляємо на згадки про своєрідні «міжнародні» ватаги.

Попри схожість мети, засади формування опришківських ватаг суттєво відрізнялися від гайдамацьких. Гурти опришків складаються швидше на архаїчні «спілки дужих юнаків», вступаючи до яких, молодик ніби переступав межу нормативного світу. Коли судити з переказів

214. *Піські розбійники.
Народна картинка з Палагала*

про найпопулярнішого з-поміж «чорних клопців» – Олександра Давбушу, вступ до ватаги супроводжувався присягою на топірцях – гуцульській бойовій зброї, яка завершувалася словами:

А коли б я не дотримав присяги – дай мені не вини цей топір і ця опришківська зброя на землі і під землею...

Язичницька присяга на зброї, що закінчується саме таким звертанням – річ відома, у тому числі в Київській Русі, але в устах людини XVIII ст., яка вже багато століть сповідувала християнські святощі, нашонок не розуміння. Втім, гуцульська язичницька мітологія, як відомо, вважається однією з найживучіших у слов'янській традиції. Невже, зокрема, культивується і символічний образ топірця – зброї правдівір-вельетів («вельетів»), які, згідно з гуцульською легендою, колись

315. Олександр Довбуш. Народна картинка

жман в Чорногорі – центрі всесвіту, звідки народи розійшлися кавсібіч. Із рудиментами зраціного світогляду пов'язана також шоківно прощитована згадка при-свєги про світ «під землею»: як бачимо з відомої пісні про поранення і загибель Довбуша, місія тілові розбійника там не було. Помираючи, він звертається до опришків із проханням «підняти [його тіло] на торіші і занести в Чорногору», але не дозять там, а посікти «на дрібен мак». Нагомість награбовані скарби належали землі. Смертельно поранений Довбуш (1743), перенесений представниками влади з лісу до с. Космач, на запитання, де скловано здобути вам цінності, як свідать протокол, відповів: «В волошці у Чорногорі. Бог знає, я знаю. Земля тим буде користуватися». Не менш загадковим є набір сакральних предметів, знайдення у Довбуша: поряд із християнськими ладанкою, павшечкою свяченою оливою та

дерев'яним хрестиком – «дєв'ять зернин у вуздику» та «п'ір'я різних птахів». Без детальних етнологічних студій неясними залишаються також виток опришківського звичаю не рятувати, а добивати поранення і хворих членів ватаги під час походу, що найвно було би пояснювати лише інстинктом самозбереження – той, у кого він був достатньо розвинутий, не ходив в опришки.

Опришківство як форма соціального бандітизму протрималося в Карпатах від середини XVI ст. до 1730–1730-х рр., зазнавши найбільшого піднесення саме в часи, про які тут мова. За три століття воно виробило власні ритуали та символіку, пояснити які можливо тільки в тому разі, коли відмовитися нарешті від погляду на цей феномен як на саму лише кримінальність чи «форму класової боротьби» свєля західноукраїнських земель проти кріпосництва та гніту поневоловців». Розшифрування глибоких мотивацій поведінки опришків дасть змогу, гадаю, зрозуміти внутрішню структуру та неписані закони опришківських гуртів. Варто додати, що це полегшується наявністю порівняльного матеріалу про аналогічні групи «благородних розбійників» у румунських, угорських і словачьких гірських регіонах, а також на Балканах.

Прикордонний фактор грав визначальну роль і в феномені гайдамаччини. Через пограничну смугу між Росією та Річчю Посполитою заворозькі ватаги з території Поля, контролюваної Січчю, переходили на Київщину, базуючись, як правило, у Чорному лісі (фрагменти цього лісового масиву досі зберегалися між містами Сміла, Кам'янка й Чигирин). Звідси, обростаючи спільниками-селянами (або «мужиками», як називають їх гайдамаки-запорожці), розбійницькі гурти здійснювали рейди на садяби шляхти та євреїв-орендарів, косякоми, містечка, куртори. Такими цим заходам спраралась на

вироблені відами татарсько-козацької прийоми степового добичництва. За опорну базу загонів служив закладений у безпечному місці кіш (з тюркського кош – «стійбище», «табір»), а вже звідси окремі кінні роз'їзди, учасники яких брали з собою по кілька коней для швидкого переміщення, вирушали на небезпечний промісел. Повернувшись із награбованим, гайдамаки «дуванялися» (від турецького диван – «збори», «пола добоич»), а далі вросли чи гуртом, як потаманить, відступали назад через кордон на січову територію або й далі – в пограничні терени ханського Степу. Ці переміщення локалізувалися у смугі, яку нині займає південь Черкаської та північна й західна частини Кіровоградської областей. Бездоганна орієнтація у палетні степових балок та урочищ уздовж допанив Південного Бугу, Інгулу та Інгульця дозволяла без особливих труднощів уникати погоні, ба, навіть перетягти між прикордонними пунктами захоплену худобу, простуючи до центру Бугогардівської паланки на Бузі нижче впадіння р. Сніжок (про адміністративно-територіальний поділ володінь Запорозької Січі див. докладніше далі).

Основною здобиччю гайдамаків були не так захоплені матеріальні цінності, як худоба – її перетягали чередями, отарами, табунами нерідко до тисячі голів. Крадену худобу перепродували й одразу, у прикордонних селах та містечках, і в самій Січі. Походив запорозький ватаг, що їх самі гайдамаки на допитах називали ходінням «в Польську область на добич», не раз інспірувався начальством Бугогардівської паланки, оскільки давав пенсії знеси й йому. Зрозуміло, від уйманьки добичників-невдах паланка категорично відмежовувалася, заявляючи, як, наприклад, на прикордонній комісії 1731 р., що

в претенсї польской несть причиною, нбо в Запорозьком Войску На-

216. Гайдамака. Малюнок XVIII ст.

зовом бивает по своей охотѣ и разникъ надей, а потомъ возвращаются сами в свои отечества, и тамо какъ вьдѣе гасъ отъ нихъ либо какіе послѣдовали даже поступки, то оное Войску Запорозьскому Началовому почитать не ость прилично и несподобно.

Традиційність степового добичництва диктувала не менш традиційну, тобто козацьку, структуру гайдамацьких ватаг. На відміну від опришківських побратимських гуртів, пов'язаних відомою калтвою, гайдамаки створювали суто військової ситуаційні загони (часто чималі – до

500–100 осіб). На їх чолі, крім виборного отамана, нерідко стояв ще й осавул, а до головного – запорозького – ядра, за принципом творення наймацьких «затяжних рот», долучалися на місцях «затяжні козаків» та «мужики». Траплялося, що гайдамацькі загони ходили з бойовим прапором – хороговою, шкуючись у піші й кінні лави. Як дисциплінована збройна група, вони, за свідченням тогочасних джерел, пильно дбали, аби вивести з поля сутички убитих і поранених, транспортуючи їх на возах, а далі влаштуовуючи полеглим почесним воляцьким похорон. Ось як, наприклад, описується такий церемонія у російських оперативних донесеннях 1730 р.:

...При котром де погребення было их, гайдамак, боле 100 человек и все при том чинили пальбу, а по погребенни после пальбы заредили ружья свои с пулями...

У повідомленні варшавської газети «Kurier Polski», де під 1736 р. оповідається про повстання гайдамаків під Уманню, теж натрапляємо на схоже свідчення:

Після відходу катки роз'їзді ці гайдамаки, заскочивши у ті ж місця, вознімали труни і під постріл над ними поволяли.

У роки війни за престол (1733–1734), що точилася між Августом III Саксонцем та Станіславом Лещинським, добичничій гайдамаччині було зперше надано воляцького підтексту. Наврнікінці 1733 р. союзні Саксонцеві російське військо вступило на Правобережжя України, звертаючись по підтримку до місцевої людяности. Це банально трансформувалося в залик «бити пам'яв» і викликало появу цілої низки гайдамацьких ватаг із козаків, жовірів, селян та різноманітного кримінального елемента. Серед них швидко ви-

діявся загін Верлана, коляшнього сотника шаргородської надвірної міліції Любонирських, який оголосив себе гайдамацьким полковником і навіть узяв штурмом Жванець, Броди та Збараж (після перемоги Августа Саксонця відступив у Молдову; його подальша доля невідома). Паралельно діяло ще кілька гайдамацьких загонів – запорожців Матвія Грива й Медведя (обидва до 1736 р. чинили наїзди на шляхетські садиби і навіть міста – Вінницю, Паволоч, Сквиру, Погребище, Крила, Чигирин), а також коляшнього сотника надвірної міліції князя Четвертинських Сави Чалого. Після 1735 р. Чалий утік на Січ, 1740 р. знову повернувся на польську службу, але вже наступного року його скарала на смерть як зрадника одна з гайдамацько-запорозьких ватаг.

З'єднаннями зусиллями російської та польської армій спалах 1734–1735 рр. вдалося пригасити. Полонених гайдамаків за законом військового часу вішано на місці, часто – спеціально на російсько-польському кордоні «на пострах іншим гультаям». Уже згадувана газета «Kurier Polski» у січні 1737 р. писала:

Козаки, або гайдамаки снують на кордонах, коваючись у пасіках та придніпровських лісах. Зазнавши кілька разів від нашого війська поразки, вони вже не наслідуються зважитися у нашу країну, а тому тутешні мешканці захищені від цього гультайства...

Цей оптимізм виявився передчасним. Та ж газета впродовж 1737 р. регулярно публікує звістки про те, що в околицях Летичева, Сміла, Білої Церкви, Крилова, Шаргорода, Немирова, Англики та Суботова раз по раз з'являються гайдамацькі ватаги, котрі

вриваються, запалюють де що можуть спалити і зникають, бо роз'їзди не можуть їх вистежити – вони як у землю провалюються.

Ведучи цю неоголошену війну, каральні загони довгий й страчували ледь не кожного запорожця, який траплявся на очі. Своєрідний рекорд, зокрема, поставила уманська військова адміністрація, котра впродовж 1737–1741 рр., як видно з реєстру канцелярії Коша Війська Запорозького, розпорядилася повісити 110 січовиків. Через нечисельність регулярних військ (скорочена «Нішим сеймом» армія Речі Посполитої була в стані виставити на всю Правобережну Україну не більше 4–5 тис. воєнків) велику роль у боротьбі з гайдамаччиною почали відігравати надвірні магнатські загони, або так звані «надвірні міліції», сформована зі строкатого козацького елемента – козаків Гетьманату та колишніх запорожців. Спираючись на всі, магнати вкотре забували стару приповідку, що козаком проти козака воювати – як зовком ората: і Верлан, і Сава Чалий, а недоволі й Іван Гонта починали зі служби в надвірних загонах.

Російський уряд, зі свого боку, грізно вимагав від січового начальства, аби гайдамаки не виходили з території Війська Запорозького, а також аби в Січі «наперед приймаючи не були, но воєні искореняєні без пощади». Російські військові загони, як і польські, регулярно гаялися за гайдамаками, втім – часто констатуючи в рапортах, що їх «нікак взяти було немочно», навпаки – розбісники ще й погрозували, що «команду выколота». Загалом же, як констатував у рапорті 1750 р. до Санкт-Петербурга київський губернатор Михайл Лавинський, «вышеописанние злодеи не только умалютца, но от времени до времени умножаютца».

Вибух Колівищини 1768 року

На зламі 1765–1766 рр. до гайдамацької проблеми долучився церковний конфлікт. Як уже згадувалося, сільські й міські парафії Подніпров'я були унійними,

але паралельно існувало кілька православних монастирів, що належали до «звяді-прської» Переяславської єпархії. На чолі Мельхіседека Значко-Яворського, ігумена одного з цих монастирів – Мотронинського під Чигиринном, священником 150 парафій оголошено про своє навернення до православ'я й підпорядкування о. Мельхіседеку, що на той час виконував функції намісника Переяславського єпархіального правління на Правобережжі. Відповіддю унійних церковних влада стали репресії над «новосхизматиками», а в липні 1766 р., за звинуваченням у шпигунстві, був заарештований і сам Значко-Яворський. Скриваючись кріп, своєю чергою, узяв під захист жаботинський сотник Харко, нібито заявивши, як певні один із представників місцевого укійного духівництва, що «зміг би вчинити ще більше повстання, ніж покійний Хмельницький». Харко скопипан й стратили як бунтівника (за іншими даними – убива в Жаботині), і, як твердяться у ційно згаданій записці, «всех окопип усі тугешні край». «Жах» – це, мабуть, не надто точне слово для окреслення глухої ворожості простолудя, що звик бачити шибелюці, а проте «гулятьського свавілля» від цього не меншало. Належало б радше сказати, що в Подніпров'ї запала передгрозова тиша, яка й вибухне навесні 1768 року.

Роль іскри судилося виконати Барській конфедерації. Керуючись гаслом «оборони віри й вольности», баряни силоміць зганяли людей до Канева, Чигиринка та Сміли й примушували присягати на вірність конфедерації. Екзекуції вважали також на голови «новосхизматиків»: їх погрозували «вирізати дощенту». Як оповідає одна з тогочасних скарг, писаних міщанами Канева, конфедерати

чинили по всій Україні різні жорстокості та заворушення, тож внаслідок таких непристойних учинків дали привід для гайдамацтва...

Мешканці м. Мозини точніше передають отікування простолоду від конфедератів. У скарзі на свого урядника вони твердять, що той намірявся на них «конфедерацію спровадити, то-єсть алков, чтобы з нас, христіян, каждый в живих не остался...».

Точний діягноз спалахові децю пініше поставлять і в Санкт-Петербурзі. В імператорському указі від 12 липня 1768 р. писалось:

Буит польськани в Украйне и Подолан крестьян доажно цитать следствием Барской конфедерации, або тут фанаткам католиков возбудил равной и в наших единоверных...

Автори петербурзького маніфесту, проте, не згадують голованого – власної ролі у перебігу подій. А їх хронологія була така: в середині березня 1768 р. конфедерати вивели перші закличні універсали, а вже між 20–26 березня, як свідчить потім на допиті ватажок повстанця Максим Залізняк, до нього в Мотронинський монастир (куди він прийшов із Сні «на послушанні») прибуло семеро запорожців на чолі з отаманом Юхимом Шелестом. Той буцімто показав Залізняткові письмове розпорядження кошового, «чтоб итти в Польшу для прогнанія конфедератов и жидов и для грабежа их». За кілька днів Шелеста в скарці убивли, таємничий лист щез, натомість на залик «козацької пошти» біля монастиря, розташованого в глухом лісовому урочищі Холодний Яр, до кінця квітня зібралось близько 700 запорожців і 300 мешканців Правобережжя – селян та козаків із надвірних міліцій. На закладеному тут же коші Максима Залізняка обрали отаманом (далі він називатиме себе «помазовиком Низового Війська Запорозького»), а одні із ченців Мотронинського монастиря відслужив, як каже Залізняк, «молебен за наші успіхы» (фольклорна традиція каже цей молебень чосвяченням козків).

У другій половині травня 1768 р., практично одночасно зі вступом російської армії на Правобережжя України, повстанці вийшли з Холодного Яру, рушивши звичним гайдамацьким маршрутом – Медведівка (батьківщина Залізняка), Жаботин, Сміла, Корсунь, Богуслав, Канів, Ахсьанка. Уже на початку червня Залізняк видає універсали з закликом «алков и жидов казнить», а начальників російських відділів Апраксін у власних листах, звернених до місцевого населення, умовляє не сприяти конфедератам, бо це буде розцінено як «погані наміри». Підозріла синхронність розгортання подій іще дуже несторожить, коли ми врахуємо, що в цей самий час усе Подніпров'я наповниться чутками про «золоту грамоту», яку імператриця нібито через о. Мелаксіседека передала Залізняткові, наказавши йому

уйїти в кордонн Польші, щоб верізати і зничити з Божою помічю усіх поляків та євреїв.

Збережений текст цієї «грамоти», зрозуміло ж, апокрифічний. Та показало, що в протоколі допиту Залізняка немає ні слова про «золоту грамоту», яка, найімовірніше, підштовхнула запорожців до дій і яку він вочевидь мав би згадувати під тортурами як доказ власкої невинності. Навпаки, текст протоколу вноукаєю компромат на Запорозьку Січ, що ням є згаданий вище лист кошового отамана із закликом «итти в Польшу»: у версії російської влади саме Січ представлено як головного винуватця катастрофи.

Втім, плетиво петербурзької інтриги розгадане вже сучасники. Безпосередні враження від вибуху кривавої стихії 1768 р. описав секретар французького посольства в Санкт-Петербурзі Шарль Рюльєр, автор книги «Історія аварії в Польщі». Головною причиною кровопролиття, на його думку, стали провокаційні дії російської влади, яка за посередництвом при-

вославною духівництвом уникне підбурення свадлах релігійного фанатизму серед українських селян та козаків, підсиленій соціальною несправедливістю.

Самі ж події розгорнулися так: після виступу з Холодного Яру гайдамацькі загони, з'єднані в чимале (до 2 тис.) військо, упродовж трьох тижнів забули штурмом уже згадані міста Медведівку, Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Каміні Липську, супроводжуючи похід розправами над польськими та єврейськими населеннями. 20–21 червня 1768 р. надійшла черга Умані. Коли місто вже було оточене, на бік гайдамаків перейшов сотник надвірної міліції Потоцьких Іван Гонта, на якого покладалися оборона. Тож у лічені години фортеця впала й почалося винищення її мешканців та людей із навколишніх поселень, що повтікали сюди, сподівуючись знайти порятунку за фортечними мурами. Кількісних оцінок очевидців описали жахи уманської різанини, коли, як сказав невдовзі на допиті Максим Залізняка, гайдамаки

проти состоящаго во оном местечку народу уснахалис, притем поляков, жинов, а притом и тех, кои во услужения конфедератов были веры греческой, поколото немалое число, а сколько – заводямно знать не могу, однако думаю, не менее как всех мужеска и женска пола, даже до сущих младенцев, тысячи две человек поколото...

Гайдамацький ватажок, схоже, применшив число жертв, бо традиційно їх обраховують від 12 тис. або й більше. Головний удар ула в єврейську частину населення – тут особливо чисельно. У єврейських свідченнях про уманську різанину оповідається:

Усі євреї зачинялися всередині синагог... Нарешті розбивники привезли гармату і ядрами стріляли по синагозі... Убили тисячі євреїв, аж їхній кров вередувалась за поріг синагоги...

217. Іван Гонта. Народна картонка 1877 р.

Утім, не набагато кращою виявилася доля поляків та українців-уніятів: упродовж одного дня було зарізано 400 учнів місцевого василіянського колегіуму, а тіла їх покидано до криниць. Загалом же за три тижні червня 1768 р., згідно з обрахунками польських та єврейських істориків, число вбитих, спалених чи знищених в інший спосіб сягнуло 200 тисяч, хоча з належною безсторонністю цю цифру й досі не перевірено. Гайдамацький вибух трагічних червневих тижнів згодом отримав назву Коліївщина – від слова «колія», яким у Подніпров'ї називають різників, що спеціалізуються на забиванні свиней. Говорячи про Коліївщину, не можна оминути аморальності радянської історіографії, яка навіть етимологічному словникові української мови накладала пояснення цього терміна не від слова «колія», а від слова «кія», тобто дрючок,

бо, новала, це було зброєю більшості повстанців.

У квітні гайдамаччини, яка впродовж червня – початку липня 1768 р. внісела на поверхню близько 30 мешанк повстанських загонів, одні із них, загнавшись аж за турецький хордон, спали прикордонне містечко Балту [нині Одеської обл.]. Запалло міжнародним скандалом і навіть війною, та й силами конфедератів, проте яких російська влада спровокувала гайдамацький анбух, на той час уже були розсіяні, – тож на початку липня 1768 р. царське військо оточило під Уманню табір уже не потрібних гайдамаків. Ті, майже вважаючи російських солдатів союзниками, не вчинили опору, відак без жодного пострілу вдалося заарештувати понад тисячу озброєних відчайдушних людей. Більшість із них (понад 840), як підданих Речі Посполитої, було передано польському командуванню, а решту вивезли до Києва. Польську партію бранців невдоволи страхан у с. Сербах [нині Могилівського р-ну Вінницької обл.] та в с. Кодні поблизу Житомира, де четвертовано було й Івана Гонту. Пізніша легенда оповідає, що з нього пасмаши дерла шкуру, а він приказував: «І тут збрехали клятві дяхи! Кажал, що болятиме, а воно й не болять».

Суд над російською групою в'язнів (понад 220 осіб) відбувся у Києві, і присуд їм винуват'явший. Усіх належало бити батогами, а далі на цоках і на лобі розпеченим залізом ставити тавро з трьох літер – ВОР. Після цього засудженим вярвали віддрі й у кайданах відправляли до Нерчинських каторжанських копань. В'язнів поділяли на чотири групи, виконавши вирок у формі повчального спектакла: для заспокоєння турецького уряду – у прикордонній Балті, польського – на Васильківському межовому форпості під Києвом, а для постраху січовиків – під Чорним лісом та на р. Самарі. На завершення варто згадати, що Максим Залізняк по дорозі на заслання пробував

утекти, але був спійманий; його подальша доля невідома.

У другій половині XVIII ст. подорожні гайдамацькі ватаги ще виривають то на Правобережжій, то на Лівобережній Україні, то на Слобожанщині, проте ні чисельністю, ні лукавістю операцій жодна з них уже не дорівнювала гайдамаччині 1730–1760-х років.

Як і опришківство, гайдамацький соціальний бандитизм завжди був полем протистояння польських та єврейських істориків – з одного боку та російських і українських – з другого. Над першими тяжіє алергія до «розгнущаних інстинктів налівадиного суспільства» (як висловився ще 1901 р. Францишек Равіта-Гавронський), над другими – бажання сховатися від жорстокого перебігу подій за піднесенням гайдамаччини до рангу «національно-визвольного руху проти шляхетської Польщі». Не вичаивши гайдамаччину спеціально, не вважаю за можливе провонувати готові рецепти пошуків зорозуміння. Проте вихід усе-таки бачиться в нагадуванні банального постулату: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву. А під таким кутом зору гайдамаччину ще не досліджував.

Зміни в житті Церкви. Васильківське просвітництво

Востаннє про церковне життя на Правобережній Україні й Галичині ми згадували з нагоди розбрату, що розділили Київську православну митрополію на лівобережну (якою з 1679 до 1683 р. керував місцевоблагодитель митрополитого престолу) та правобережну, ає, своєю чергою, у 1664 р. було обрано двох митрополитів – Йосифа Нелюбовича-Тухальського (1664–1673), котрому підлягали вірні козацького По-

дніпров'я, та Антонія Винницького (1663–1679), чие архієпископство визнавали на Волині, Галичині й Поділлі. У другій половині тривожного XVII ст. не уникла внутрішніх незгод і Унійна Церква, що вдалося врегулювати лише за митрополита Кипріяна Жоховського (1674–1693).

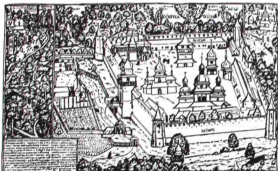
У вихорі Руїни та безперервних воєн – російсько-польської 1654–1667 рр. та польсько-турецької 1672–1676 і 1683–1684 рр. – православні владика єпархій Волині, Галичині й Поділля, ізольовані від Київського митрополитського престолу, виявилися загнанними в глухий кут. Контакти з Константинопольським патріархатом було перервано через військові дії, а воночас утратився зв'язок із Києвом, оскільки місцезнаходитель престолу мешкав у Чернігові, на території ворожої держави. Тут урешті 1683 р. на митрополитство був обраний, як уже згадувалося, князь Гедеон Святополк-Четвертинський, що визнавав зверхність московського патріарха, але й Московський патріарший престол після смерті патріарха Адріяна († 1700) не був канонічно обсаджений: спершу ним керував місцезнаходитель Стефан Яворський († 1722), а в 1721 р. Пётр I своїм указом взагалі закінчував патріаршество. Віднині Російська Православна Церква, а отже й Київська митрополія, підлягали Священному Синодові, що був фактично підпорядкований імператору.

На тіл сказаного не дивув, що напередодні смерті митрополита Антонія Винницького († 1679) частина владивових православних ієрархів, зокрема – особисто баньський до короля Яна III Собеського львівський владика Йосиф Шумлянський, перемиський владика Інокентій Винницький та архімандрити Унійського й Овруцького монастирів Варлаам Шептицький і Сильвестр Тваровський розпочали переговори з папським нуцієм про порозуміння з уніятами. Сам Шумлянський

1677 р. у присутності короля пресвітеру на унійю, пообіцявши оголосити її у своїй єпархії після того, як зможе переконати духівництво та мирян. До його намірів (їх деколи називають «проектом нової уній») входило добиватися так і не досягнутого, асупереч обіцянкам Берестейського унійного акту 1796 р., урівняння прав духівництва грецького й латинського обрядів, а також навернення в унійю шляхти й членів міських братств.

У 1680 р. в Любліні відбувся з'їзд православних та унійних ієрархів для богословської дискусії, проте спроба організаційного порозуміння не вдалася. Тим часом слідами Шумлянського пішли згадані вище Інокентій Винницький, Варлаам Шептицький і Сильвестр Тваровський, котрі 1681 р., як і він, негласко визнали унійю перед нуцієм.

Серед цих перипетій надійшов 1686 р., коли був підписаний так званий Вічний мирний Росію і Річчю Посполитою. Згідно з одним із його пунктів, царський уряд отримував право опіки над православним населенням польсько-литовської держави, а Православна Церква на її території – як частина Київської митрополії – мала перейти під юрисдикцію Московського патріархату. Тим самим тисячі православних Речі Посполитої в очак своїх співгромадян перетворювалися на репрезентантів чужих, потенційно ворожих інтересів. Це стало останнім поштовхом до розв'язання церковної проблеми, яка, власне, була вже й так майже вирішена. Між 1692–1703 рр. усі православні єпархії на руських теренах Польського королівства визнали унійю: 1692 р. Перемиська, 1700 р. Львівська, 1702 р. Луцька; 1703 р. унійю схвалила подільська частина Львівської єпархії, а з 1709 р. до цих рішень приєдналося і найавторитетніше з братств – Львівське, застерігаючи для себе автономію від єпископської владн. Пам'ятаючи сумний досвід Берестейського собору, ієрархи дилі-

219. Київський монастир.

Гравюра Дмитрія Сімоновича, 1699 р.

активно підготували свою паству, тож у цілому навернення аскаетичних територій пройшло без ускладнень. Додатково цьому сприяв й активна участь у церковному житті дрібної православної шляхти, яка розуміла, що за нових політичних реалій зміни в релігійній ситуації ставити неумисленими. Залишається додати, що аналогічні процеси відбувалися безпосередньо і в Білорусі.

Отже від початку і майже до кінця XVIII ст. Київська митрополія унійного обряду отримувала вісім єпархій України та Білорусі, а саме званих діоцезій: Київську митрополію, Полоцько-Вітебську, Володимиро-Берестейську, Пінсько-Туриську, Луцько-Острозьку, Львівсько-Галицьку (їй було підпорядковане й Поділля), Перемишльсько-Самбірську і Холмсько-Бєльську. Постійною резиденцією унійного митрополита спершу було Вільно, а з другої половини XVIII ст. таку роль почав відігравати Радзівилів на Жи-

томірщині, де резидувала митрополітська консисторія – адміністративно-судовий орган для управління церковними справами. Наприкінці першого піввіку Речі Посполитої (1772) Київська унійна митрополія нараховувала 9.300 парафій і близько 4,5 млн. вірян.

Що стосується її внутрішньої структури й обрядовості, то після Замойського синоду 1720 р., де вперше поставили питання, вона поступово зазнала помітної латинізації. Зокрема, було внесено певні поправки до богослужбових книг та самого порядку літургії відповідно до католицького канону, а також запроваджено певну суттю католицьких релігійних свят. Сталися зміни у внутрішньому устаткуванні храмів (наприклад, було дозволено усунути іконостаси й поставити лави), ба, навіть у зовнішньому вигляді священиків, які стали голити бороди. З одного боку, ці новації віддавали Унійну Церкву від традиційного православ'я, але з іншого – сприяли кращому порозумінню між лядськими грецького обряду та їхніми сусідами-католиками, бо саме у ці часи набував легітим-

ності так звана «дворитуваність», коли віршин обох обрядів стала навзвям крестити дітей, укладали без перешкоди шлюби й брати участь у сімейних відравах. Проте якщо екуменічні здобутки уніїства належать до його безсумнівних переваг (особливо владі взяти до уваги внутрішню нестабільність Речі Посполитої XVIII ст.), то безумовно негативну роль відігравало те, що Унійна Церква повила, але неухильно спольщувалася мовно. Літургію ще традиційно відрававали «по-руськи», але проповіді та інші церковні чини щораз частіше ставали польськомовними, спонізано, через колонізацію кайру, призводили до спольщення прихожан. Утім, більшою мірою це стосувалося вищого та міського духовництва, бо сільські священники, як уже згадувалося, були далекими від польської мови й культури (а точніше, від культури взагалі, оскільки поліпшення церковної організації впродовж XVIII ст. так і не встигло докотитися до сільських попів, матеріально нужденних, неосвічених і цілком залежних від шляхти – власників поселень, що входили до певної парафії).

Таким було становище Унійної Церкви напередодні розчленування руських територій між Росією та Австрією. Після падіння Речі Посполитої доля унійних церковних структур складалася в обох державах по-різному. У Російській імперії указом Єкатерини II 1793 р. митрополітчу катедру та підпорядкованій єпископії, окрім Полоцької, було зліквідовано, останнього митрополита Теодозія Ростоцького депортовано до Петербурга, а мирян, які побажали залишитися в уній, підпорядковано білоруському унійному архієпископу. Водночас Синод форсував перехід населення, офіційно трактованого як «зображенне лєстьє и насилєм с пути право го соединєнє с римскою верою», у православ'я. За два-три роки уповноважені Санкт-Петербургом місіонери, за

активної підтримки представників російської влади на місцях, застосовували де-інтиміальську агітацію, а де – примус і навіть, навісуючи на Київщині, Волині й Поділлі близько 4.700 унійних парафій (щого вдалося уникнути лише 16 василіянським монастирям, що протрималися до остаточної заборони Василіянського ордену у 1830-х рр.). Упродовж 1796–1797 рр. устатковалася й нова церковно-адміністративна структура новоанверсних регіонів, де було створено Подільську, Волинсько-Житомирську та Київську православні єпархії. Залишається додати, що в перебігу цієї «репривасиліанізації» чимало вірян, особливо з-поміж шляхти та духовництва, перейшло на католицизм, не сприймаючи православ'я у його російському варіанті. Загалом же, завдяючи на підпорядкованість Російській Православній Церкві світській владі, так зване «возз'єднання» унійців із православ'ям мало за мету не стільки турботу про душі паств, скільки політичну потребу присвоєння русифікацію новоприсвоєних територій.

Набагато сприятливіше складалася доля Унійної Церкви в Галицькій Русі, яка з 1772 р. відійшла до Австрії. Віденський двір, на відміну від Петербурзького, став на шлях радикального зміцнення становища унійців (щоправда, теж із політичними міркуваннями – аби досягнути балансу сил у новоприсвоєних володіннях). У 1774 р. імператриця Марія-Тереза оголосила декрет, яким заборонялося вживати слово «уніят», віднині замінене словом «греко-католик»: як вона мотивувала, аби «воуважити з усім, що могло б дати привід умітан уважати себе гіршими за римно-католиків». Тоді ж, у 1774 р., було засновано Віденську греко-католицьку семінарію (1783 р. її перенесли – під назвою Генеральної – до Львова). Син і співправитель Марії-Терези Йозеф II у 1773 р. прирівняв духовництво Греко-Католицької Церкви до світської знаті, що відкривало доступ у сейми; він

218. Львівська ратуша.
Малюнок кінця XVIII ст.

же 1781 р. видав відомий «Толеранційний едикт» у рівняння прав людей різних віровізань – католиків, греко-католиків, православних і протестантів, що суттєво нормалізувало міжконфесійні стосунки. Водночас уряд подбав про матеріальне забезпечення парафіяльних священиків, а з 1786 р. була запроваджена обов'язкова літургія мовою місцевого населення. Врешті, кульмінацією австрійських реформ стало відновлення 1808 р. Галицького митрополітського престолу. Комплекс

них заходів, уписуючись у просвітницьку церковну політику Габсбургів, що її започаткував Йозеф II, перетворив греко-католицьке духівництво Галичини на вірних прибічників віденської політики й віденського престолу, а з іншого боку – заклали основу для його неабиякої ролі у майбутніх процесах національного самоусвідомлення мешканців Західної України.

Впродовж усього XVIII ст. центральну роль у Унійній Церкві відігравав створений 1617 р. митрополітом Носифом Великим Руським чернечий Орден василіян, про який уже згадувалося вище. В 1770 р. в Речі Посполитій існувало близько 150 василіянських монастирів, у тому числі в Україні – такі великі архімандрії, як Почаївська, Дерманська, Жидичинська, Унівська тощо. Замойський синод 1720 р. ухвалив об'єднати монастирі українських дієцезій в окрему «провінцію» – Святопокровську: білоруські входили до Святотроїцької провінції. Остаточна легалізація обох провінцій, затверджена царським брєвем 1742 р., завершила понад столітній період формування Василіянського ордену, що віднині отримував назву *Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum* («Чин Святого Василія Великого Руських»). Його члени були підпорядковані власному ієрархові – протоархімандриту, якого обирали строком на чотири роки з кандидатів з однієї, то другої провінцій, а його резиденцією вважався монастир у Тороканях на Півднішній Україні. Статус самоврядної провінції мала також Супраська архімандрія – одна з найбільших і найбагатших василіянських обителей.

Напередодні поділів Речі Посполитої оо. василіяни займали серед чернечих орденів країни п'яте за чисельністю місце, поступаючись лише таким старовинним орденам, як францисканці, єзуїти, бер-

наранці і домініканці, й обіймаючи понад 1.350 осіб. Після розпаду держави до Австрії відійшло 42 монастирі, але 1782 р. більшість із них у ході секуляризації була закрита (за ті кілька років, коли проводилися вже згадані церковні реформи Йозефа II, уряд секуляризував близько 600 католицьких та греко-католицьких монастирів). Підпади під ліквідацію й ті, що опинилися у складі Російської імперії: лише 16 із них вдалося протриматися до 1839 р., доки царським указом унію не було скасовано остаточно.

Найяскравішою сторінкою в історії Василіянського ордену XVIII ст. стала просвітницька робота, хоча, ясно, жінці не полишали й традиційних добротничих занять: утримання шпиталів, себто богадільень, притулків для сиріт, аптек тощо. Василіянське шкільництво було започатковане ще в середині XVII ст., однак до 1770-х рр. його завданням переважно було навчання церковних кадрів у дієцезанських семінаріях, що виникли на базі старих соборних шкіл Володимира (близько 1728 р.), Холма (1759) та Луцька (близько 1763 р.), а також нових, заснованих у Бучачі (1712), Львові (1720), Умані (1766) тощо. Принагідно варто зазначити, що більшість із них спонсорували місцеві магнати: наприклад, школа в Шаргороді була уposedжена Станіславом Любомирським, в Бучачі – Миколоєм Потоцьким, у Любарі – Францишком Любомирським, в Умані – Францишком Потоцьким та ін. Вищу, себто теологічну, студій з-поміж них стіали Луцька та Львівська, решта завершувалася класами риторик та філософії.

Паралельно більші василіянські монастирі (у Кременці, Гоцці, Загороді, Замості, Кам'яниці, Вішніці, Почаєві та ін.) проводили навчальні класи для так званих новіців – послушників, що готуються прийняти постриг. Тут навчання тривало ледь більше як рік, протягом якого слухачі вивчали риторик та філософію – підставові дисципліни для оволодіння місцев-

120. Катедральний собор
Холмської унійної єпархії.
Гравюра Теодора Ракочевського 1763 р.

твом проповіді: чисельність учнів не була великою, коливаючись від одного до двох десятків осіб.

Новий підвбел василіянського шкільництва припадає на останню третину XVIII ст. і безпосередньо пов'язаний із реформами, що й у 1773 р. започаткувала щойно створена Комісія національної освіти. Цей управлінський орган виник як реакція на брехню папи Клементи XIV від 21 липня 1773 р. («Dominus ac Redemptor») про ліквідацію Товариства єзуїтів. Для Речі Посполитої це загрожувало новим крахом шкільництва, бо ще з кінця XVI ст. його мережа майже повністю доосереджувалася саме в руках єзуїтів. Тож саме лобов'язав виборних членів Комісії взяти під контроль конфісковане на користь державної

221. Гравюра Івана Філатовича з видання «Лейтурік» сієсть Службеник із зображенням Успенської братської церкви (Львів, 1789)

скарбниці майно зліквідованого Товариства – передусім шкільні будівлі, бібліотеки, капітали та все інше, що забезпечувало роботу єзуїтських колегій. І хоча цей захід не зміг уповні зупинити розкрадання поєзуїтської спадщини, однак він став поштовком до опрацювання нової освітньої стратегії, що сперлася на притаманний просвітницьким ідеалам утилітаризм. Конкретно це виявлялося у різкому змен-

шенні занять з латини й вивченні, окрім польської (на Русі також церковнослов'янської), нових європейських мов: німецької, англійської, французької та італійської. Водночас до програм увійшли не практикувані єзуїтськими колегіями природничо-математичні науки, а також історія та право як окремі дисципліни. Головною засадою нової освіти проголошено принцип свободи особистості, а зав-

данням школи – виховання громадянсько-патріота без огляду на конфесійну приналежність учнів. Як уже було згадано, подібний комплекс ідей відбився згодом у незреалізованих реформах Чотирнадцятого сейму та Конституції 3 травня. Зазираючи в майбутнє, лишається додати, що навчальний напрям, започаткований Комісією, після подіїв Речі Посполитої продовжив себе у школах Віленського навчального округу, до якого аж до 1832 р. входила вся Правобережна Україна.

Василіанський орден став одним з найактивніших пропалаганстів і виконавців освітньої реформи. Впродовж 1780-х рр. з'явилася ціла низка василіанських 4–6-літніх шкіл середнього рівня, зорієнтованих на програми Комісії: Володимирська, що отримувала особливо високі відгуки про рівень викладання, Канівська, Барська, Острозька та ін. Відповідні зміни було внесено й у навчальні цикли давніших училищ Ордену. Водночас чимало василіан батимо серед учителів так званих «академічних», тобто підпорядкованих безпосередньо Комісії, шкіл у Кам'янці-Подільському, Крем'янці, Луцьку, Вінниці й Житомирі. Добрі педагогічні кадри Ордену з числа молодих освітених ченців, часто з закордонним вишколом, приносили велику популярність василіанським школам (наприклад, через Володимирську проходило до 300 учнів на рік, у Канівській наприкінці XVIII ст. їх було близько 600 тощо). Навчались тут переважно юнаки греко-католицького віросповідання, однак не бракувало й дітків місцевої римо-католицької шляхти та городян-сиріт.

Не менш вагомий внесок в освітньо-культурне життя української спільноти зробили друкарні Василіанського орде-

ну, що діяли у Львові, Уневі та Почаєві. За підрахунками Марії Підліпчак-Маєровиц, вони за 1648–1800 рр. випустили 469 видань, у тому числі кирилических (церковнослов'янською та староукраїнською мовами) 286, польських – 118, латинських – 80. Найпотужнішою з-поміж цих друкарень була Почаївська, на яку припадає зблизько більшість надрукованого – 374 позиції. Понад 60% продукції – це літургічна література, а також книги релігійного змісту: збірники проповідей, молитовники, релігійні пісні, до яких, зокрема, належить і триневий почаївський Богоявлення 1790 р., що містив канти українською, польською та латинською мовами й був надзвичайно популярним не лише серед уніятів, але й серед православних по всій Україні.

Світська продукція була представлена шкільними підручниками, словниками, популярною історичною лектурою, перекладами з античних і тогочасних французьких авторів, календарями-порадниками тощо. Ці книги друкувалися майже виключно по-польсьому, що відповідало згаданій вище поліонізації інтелектуального життя. До двомовних почаївських видань натомість належав виданий 1722 р. перший польсько-церковнослов'янський словник «Лексикон сиреч словесник славенский» (про потребу в такому виданні свідчить те, що в 1772 та 1803 рр. наклади були повторені). Варто також зазначити, що в Почаєві 1787 р. було перевидано опубліковану в Рині 1783 р. книгу вченого-василіанця Ігнатія Кузьмінського «Specimen Ecclesiae Ruthenicae» («Взірець Руської Церкви»), котру вважають першою спробою синтетичної історії Греко-Католицької Церкви, написаною із залученням документів Ватиканського архіву.

2. Згасання козацьких автономій у підросійській Україні

Після поразки назепишчів, довершеної фізичним винищенням чи еміграцією найактивнішої старшини, царська машина Росії почала крок за кроком підминати під себе автономні козацькі осередки у Гетьманській і Слобідській Україні та на Запорозькій Січі. Згасання козацьких автономій збіглося з часами становлення абсолютистської монархії, однак за Російською державою – за висловом Ніколая Бердяєва, «найдержавнішою і найбюрократичнішою у світі» – стояла потужна килькавікова традиція розбудови. Відколи Московське царство проголосило себе наступником Візантії у єдиній праведній+ християнській вірі, територіальна експансія вбиралася ще й у несіяніські шати побороєння «неправди». Псковський чернець Філофей іще в середині XVI ст., звертаючись до Івана IV Грізного, писав:

Нехай відає Твоє держава, Благочестивий Царю, що всі царства православної християнської віри зійшлися в Твоє царство: Ти одна у всій піднебесній Християнській Цар. Бережи ж і вслухайся, Благочестивий Царю, що всі християнські царства зійшлися у Твоє єдине, що два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бувати...

У зусиллях «збирання» руських, а далі й сусідніх земель обшири «третього Риму» між кілцем XV і схилом XVI ст. зросли з 430 тис. до 5,1 млн. кв. км, але це був тільки пролог до розростання російської держави. Для прикладу, в 1914 р. вона обіймала 23,8 млн. кв. км, тобто у середньому збільшувалася на 80 кв. км щоденно. Паралельно до територіальних прирощень розбудовувалася й гігантська управлінська машина, поступово перетворюючись на «річ-для-себе», спрямовану на

тотальне одержавлення всіх сфер життя. Цьому сприяли як традиції необмеженої царської влади, так і слабкий розвиток громадянських форм активності, котрі могли б через інститут стенового самоврядування і парламентарне представництво стримувати прострування владних структур до безконтрольної гегемонії (саме таким шляхом, зокрема, пішов суспільний розвиток у країнах Західної Європи та Речі Посполитої, сприяючи поступовому законодавчому оформленню прая особи й станів).

Реформи Петра I Великого, що був 1682 р. вінчаний на царство, а в 1721 р. проголошений імператором († 1725), спрямовувались на круту вестернізацію управлінського апарату й армії, не змінюючи принципової суті владної моделі. Навпаки, унітаризм ще глибше проявив в усі ділянки – економіку, політику, культуру, релігію, ламаючи все, що в нього не владдалося, і підкорюючи життя кожної людини вищій меті: примножити могутність абсолютистської «добре керованої» держави. Пі ідеальною моделлю за часів довгого правління імператриці Єкатерини II (1762–1796) стали принципи Просвітництва, згідно з якими неодмінною умовою розумного та справедливого ладу є запровадження всезагальних однакових законів. На цьому тлі особливо дражливою аномалією виглядали західні регіони імперії, суспільний уклад яких спирався на засади договірної співжиття «народу» і «правителів». Розміттю їх устроїв «добре керована» держава нусила протиставити єдину адміністративну систему й державний контроль, регульований із центру. Відтак, на долю Петра I та його наступників припало, як писала розвлантувана французькими просвітниками XVIII ст. «Семірама Півночі» Єкатерина II, усунути «дероки меч-

222. Панорама Глухова.
Гравюра XVIII ст.

такі + з голаї нових підданців – українців, білорусів, литовців, поляків.

Козацькій Україні судилося першою потрапити під колесо уніфікації (з кінця XVIII ст. на цей шлях, хоч і за дещо відмінними сценаріями, вступають Правобережна Україна, Білорусь, Литва, Польща). Автономні структури Гетьманату не були готові протидіяти потужній імперській машині. На тлі енергійних устроєвих реформ Петра I їхня військова демократія виглядала анахронізмом, а часу, що уможливив би її природну еволюцію, ніхто дарувати не збирався. Навпаки – в процесі ліквідації автономних інституцій були взяті за прецедент якраз ті вади, що спричиняли слабкість козацької держави від моменту її виникнення: брак єдиної політичної лінії верхів, соціальні тертя між старшиною і козацькими низами, схильність духівництва та городян шукати підтримки в царському уряді, арешті – елементарна відсутність юридично унормованих засад внутрішнього устрою: останній спирався на «права й вольності звичні», але ніколи не був урегульований законодавчо. Уніфікаційні заходи реалізувалися одночасно в двох площинах. З одного боку, крок за кроком урізалися повноваження владних інститутів, а з другого – це компенсувалося пільгами на ко-

ристь упривілейованих груп населення, аби, як писав 1774 р. малоросійський генерал-губернатор Пьотр Румянцев, «привязать их к Россіи и возбудить патриотизм к общему отечеству». В підсумку російській адміністрації вдалося і те й друге. Погляду на перебіг та безпосередні наслідки цих нововведень і присвячено цей параграф.

Політико-адміністративний устрій та суспільство Гетьманату

Політико-адміністративний устрій Гетьманату аж до його ліквідації залишався в основних рисах таким, як він усталювався за Богдана Хмельницького. Владний апарат очолював гетьман, управління на місцях здійснювали полковники й сотники, а дорадним органом при гетьмані була рада так званої генеральної старшини – писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий і бунчужий. Виконавчі функції покладалися на Генеральну військову канцелярію, а апеляційною інстанцією для судів нижчого рівня, полкових і сотенних, виступав Генеральний військовий суд. Офіційною резиденцією гетьмана та вищих адміністративних і судових органів служив Глухів

[інні райцентр Сумської обл.], куди гетьманська столиця перемістилася у 1708 р., після зруйнування Батуріна.

Все козацьке населення Гетьманату, як і за Хмельницького, вважалося «війською», поділяючись на 10 територіальних округ-полків – Гадяцький, Київський (розташований по лівому березу Дніпра з центром у Козельці), Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський і Чернігівський. Загальна кількість воївків, що «на військову потребу» ставали під команду гетьмана, коливалася від 40 до 30 тис. (наприклад, за даними 1723 р., на мобілізацію з'явилася 33.241 козак – 16.540 піших і 38.701 кіньки). Згідно з так званими Решетнівськими статтями 1709 р., які старшина подав на підпис Петрові І (щоправда, їх так і не було затверджено офіційно), козацьке військо входило до складу російських збройових сил як частина «Української дивізії» царської армії, однак зберігало особливості в комплектуванні, внутрішній структурі та системі забезпечення й мобілізації. За складом це була станова армія, у якій спадкову збройову службу відбували тільки власники «козацьких ґрунтів». Вважаючись упривілейованим станом, вони не сплачували податків і мали право вільно займатися промислами й торгівлею, зокрема такою прибутковою, як горілчана. Підлягали козаки юрисдикції сотенної, полкової та генеральної старшини. На випадок мобілізації кожний босздатний воєк, занесений до «компуту» (реєстру) свого полку, мусив з'явитися на місце збору «з ружою, пороху, пулях, свинцю», а в мирний час, за розпорядженням військової адміністрації, нести варту на прикордоннях і брати участь у спорудженні різноманітних укріплень – повинність, якою зловживали вже за правління Петра І: у 1715 і 1721 рр. на так звані «мадозькі каналні роботи» під Санкт-Петербург вивезено 30 тис. козаків; піз-

ніше, у 1732–1736 рр., до будівництва «Української лінії» – системи фортифікацій між Дніпром та Сіверським Дінцем довжиною близько 283 км – залучалося понад 25 тис. козаків і т.д.

Самоутримання під час походів та фортифікаційних робіт коштувало недешево. Ще дорожчою була зброя, а козак, перебуваючи на збірний пункт, мусив мати мушкет, шаблю, спис, близько кілограма пороху й до півсотні куль. Традиційно дорожчим були коні, а тимчасом у кожного з воєвків мало бути двох «добрих» коней встановленої вартості, що їх не використовували для господарських потреб. До повного козацького спорядження належали також вози з тягловими кіньми і погонцем для транспортування запасів фуражу, провіанту тощо. Далеким не кожен міг витримати такий матеріальний тягар, тож уже з 1720-х рр. реєстри хронічно не доукомплектовувалися. Відтак, гетьманським універсалом 1733 р. козацтво було поділене на дві групи: заможишу («виборних»), на яку падало виконання власної військової служби, і біднішу («підпомічників»), що мусила постачати військо провіантом, зброєю, кіньми тощо. Одноразово виділялася ще одна група допоміжного населення – «підсудаків», себто люди козацького звання, які мешкали по чужих дворах, не маючи власної садиби й живучи «від свого заробітку», іншими словами, наймитуючи. Загальне співвідношення різних категорій люду Гетьманської України в 1740-ті рр., тобто на час ліквідації гетьманства, за дещо зокругленими підрахунками Зевона Когута, виглядало так:

Старшина – 2,4 тис. осіб;

Священнослужителі, російська та іноземні зброя, іноземні службовці та інші особи, звільнені від податків – 11 тис.;

Козаки: виборні 176 тис., підпомічники 198 тис., підсудаків 80 тис., інші 1 тис.;

222. Селяни
Чернігівщини.
Малюнок Тимофія
Каленського,
остання чверть
XVIII ст.

Міщани – 34 тис.;

Селяни у приватних володіннях 463 тис.,
на рангових землях 23 тис., інші 23 тис.;

Разом 1 мая 17 тис. осіб.

Як видно з цих даних, половину населення складали селяни, і то абсолютна більшість із них була вже не підданними Війська Запорозького, тобто вільними орачами, а людьми приватного підпорядкування: за образунком Михайла Слабченка, на середину XVIII ст. «вільних» сіл залишалося трохи більше ніж 10%, тоді як решта перебувала у приватній власності старшинських родин, і деякі з них (Алостоли, Розумовські, Полуботки, Скоропадські та ін.) володіли тисячами підданих. За сухими цифрами наведених співвідношень стояла гостра селянська проблема, обтяжена специфічно місцевими нюансами. До початку XVIII ст. селяни, приписані до військової скарбниці, могли за бажанням переходити на козацьку службу. Проте старшина, зацікавлена у стабільному виконанні повинностей, за-

водилася чинити перешкоди таким переходам. Водночас, як уже зазначалося, неухильно зменшувалася кількість «рангових», себто скарбових сіл, які одне за одним – разом зі своїми мешканцями – теж переходили у приватну власність. Великого розмаху набула й скупівля «козацьких ґрунтів» від зубожілого козацтва, що супроводжувалося численними зловживаннями: обертаючи козацькі землі на підданних, нові власники вдавалися до насильства, шантажу, примусу. Нездової, за логікою нових соціальних практик, на черзі стало й питання про заборону вільного переміщення селян з одного місцепроживання на інше. Зокрема, в 1739 р. було заборонено переселення зі Слобожанщини на територію Гетьманату, а в 1761 р., згідно з наказом (кордером) тодішнього гетьмана Кирила Розумовського, утруднено вхід на нове місце і в Гетьманаті: щоб оселитися на ньому, належало пред'явити письмову згоду попереднього власника. Врешті, імператорський указ від 3 травня 1783 р., серед ін-

ших заходів на ліквідацію відмінностей місцевого укладу, проголосив остаточну заборону селянських переміщень. Це перетворювало ще відносно незалежну селянську масу на таких самих безправних кріпаків, як і в питомо російських регіонах імперії.

Погіршення становища селян, виразно помітне вже з першої третини XVIII ст., викликало своєрідну реакцію, котра в канцелярській мові тих часів отримала назву «искання козачества». Зменшення козацьких збройних сил, вигідних для імперії, бо заздалегідь не дармових, примушувало царський уряд у дражливому питанні займати ту позицію, яка була вигідною в конкретний момент (щоправда, завжди підкреслюючи свою роль в «охороненні прав малоросійського народу» від старшинських зловживань). Скажімо, у 1723 р., потребуючи збільшення армії, Пётр I видав указ, згідно з яким козакі, обернені на підданих, могли повернутися до попереднього стану, якщо «шукач козачтва» [«ищущий козачества»] документально підтверджував козацьке звання свого батька чи діда. Згодом, коли потреба в численному козацькому війську відпала, аналогічні домагання селян, навіть підкріплені документами, стали розцінюватися як «предерозость» і придушуватися за допомогою каральних команд.

«Шукання козачтва» являє собою одну з ескражних сторінок в історії Гетьманату, особливо коли зважити, що до нашого часу дійшли численні заяви та скарги, пов'язані з цими акціями, де зверхше від власного імені «заговорила» доти ніна селянська верства. У відлядушкому прагненні відстояти незалежність окремі села чи навіть групи сіл виявляли феноменальну стійкість, десятиліттями протидіючи каральним командам і збиравши зменшеному масштабі відтворюючи на прикладі власної долі драму завмирання козацьких волюностей під тиском гігантської дер-

жавної машини. Наприклад, мешканці Кулаг і Суботовичів Стародубського полку вистояли перед спробами обернути їх «на мужиків» понад тридцять років, з 1748 по 1779. Аналогічна «війна» у селах Фосевичі та Чолвіх цього самого полку розтяглася на 1731–1749 рр., а в селах Злодійка, Піни та Угроїні Сумського полку на сусідній Слобідській Україні – на 1713–1784 рр.; тут каральна команда, здобуваючи село, мусила навіть застосувати артилерію. У с. Турбавіх Миргородського полку протягом 1769–1789 рр. селяни вели справжній бій з армійськими загонами, оголосивши, як записано в одному з рапортів місцевої адміністрації, що вони не погоджуються, аби в козацькому званні було визнано лише частину односельців:

Ми хочемо, щоб нас суд зробив усіх козаками по наших показаннях, інакше сільські б суд не жив у селі і чого б від нас не вимагав – ми не послухаємо, хоч усі провадено, а не піддаємо нікому і ніякій команді, хіба всім царством прийдуть нас брати.

Паралельно до змін у соціальній сфері, населення Гетьманату заторкнули й ті з нововведень Петра I, що сприймувалися на встановлення державного контролю над економікою – торгівлею, ремісництвом та фінансами. До наслідків цього повстання з гетьманської території ще не сплачували податків у російську казну. Перший тягар, який ліг на тутешнє населення після полтавської поразки на загальнодержавних засадах, полягав в утриманні 8–11 полків царського війська, відійки постійно дислокованого тут «для сохранения внутрєней тишины и границ»; під час військових кампаній чисельність цієї армії збільшувалася (наприклад, за російсько-турецької війни 1735–1739 рр. у Гетьманаті й на Слобожанщині протягом шести років квартирувала майже вся діюча армія, її обслуга та командний корпус). Відповідно, населення обкладалося

виснажливим грошовим податком та натуральними поборами збіжжя, фуражу й провіанту, не рахуючи численних надуживань – примусового забирання волів і коней для армійських потреб, ревізійної возів, використання місцевого населення погоничами при обозах на засадах самозабезпечення тощо.

Відсутнього удару реформи Петра I завдали українській торгівлі, примусово втиснутій у рамки загальноросійських регламентацій. Заборона вільного вивозу цілої низки так званих «заповідних», тобто стратегічно-сировинних товарів, які належало здавати до казенних складів (як конопля, віск, поташ, селітра, збіжжя та ін.), доповнювалася обов'язковою вимогою експортувати решту предметів торгівлі не по звичайн. вікахи усталених шляхах через Річ Посполиту, а через північні російські порти, що збільшувало втрати на транспорт і взагалі не приносило анску в зв'язку з труднощами важкого доїзду. Торговельні обмеження на імпорт закордонних товарів швидко позначилися на становищі міст, віднини мимоволі переорієнтованих на внутрішній російський ринок, і то хіба як перевалочні пункти руху сировини до Москви й Петербурга, бо готові промислові товари – текстиль, папір, зброя, металеві вироби – в Україну завозилися звідти, підраваючи її власне ремісничє виробництво. Водночас поява заснованих за ініціативою уряду «казених мануфактур», тобто фабрик, де працювали приписані до них селяни доволішні сія, піддажувала традиційну цехову систему.

Нашаровуючись на загальний занепад міського життя, спричинений старінням магдебурзького самоврядування, система заходів Петра I в підсумку призвела до того, що хоча на території Гетьманату нараховувалося близько 200 населених пунктів міського типу, проте ністо як таке (за винятком хіба Києва) тут фактично

224. Київський магістрат у XVIII ст.
(реконструкція)

зникло, підмінявшись, за влучним висловом Михайла Слабченка, «його сурогатом – ярмарковим пунктом». На це вказують, зокрема, неймовірно низькі показники заможності. Навіть у найбільшому з міських осередків, Києві, кількість дворів коливалася в межах 2,5–6 тис., а в решті полкових центрів пересічно не перевищувала 400–600. Магдебурзьке право, яким користувалися такі «міста» (а швидше, великі села), трактувалося козацькими адміністраціями без належного респекту. Тож раз у раз спалахували конфлікти міських самоврядних органів із сотниками й полковниками, а в Києві – з гетьманами. Вирозни прикладом може бути виснажлива спора протистояння Київського магістрату гетьманам, яка тривала від правління Івана Самойловича до складення повноважень Кирилом Розумовським. Негоди виникали з будь-якого, часто малосуттєвого, приводу і супроводжувалися розлогими скаргами князя царю та російським вояводам на дії козацьких влад. На цьому втрачали обидві

сторонн – і старшина й міщанство, бо кожний конфлікт давав добрий привід для втручання в міські справи, крок за кроком урізаючи повноваження самоврядних інституцій під виглядом «прилічного устроєнія». Каяття прийшло запізно, як видно на прикладі щойно згаданого Києва. Коли указом Микола I від 23 грудня 1834 р. було остаточно ліквідовано маґдебурзьке самоврядування Києва, на той час уже безнадійно розладнане корупцією та фінансовими зловживаннями війтів і буринстрів, містом ходив анонімний вірш, де, серед іншого, йшлося і про це:

Прогуляв справу нашу,
Москаль буде розбирати!

«Козацькі вольності» в Санкт-Петербурзькій редакції 1720–1740-х років

Економіка Гетьманської України поволі руйнувалася ніби сама собою, зсередина, натомість корекція політичного устрою, яку провадив Санкт-Петербург, була цілком спрямованою. Початок їй поклали репресії над прибічниками Івана Мазепи з одностороннім встановленням пильнішого, ніж доти, нагляду за старшинським корпусом. Як писав тодішній киявський губернатор князь Дмитрій Голіцин:

Для нашої безпеки на Україні треба насамперед посягти ворожнечу між полковниками й гетьманом.... треба, щоб у всіх містах полковниками були люди, які не згодні з гетьманом; коли вони будуть не згодні, то всі їхні діла будуть нам відкриті...

Згідно з указом 1715 р., гетьман міг затверджувати полковників лише після погодження з царським резидентом, а з 1730-х рр. їх уже без церемонії призначували, не питаючи гетьманської згоди. Показово, що саме після полтавської поразки серед ви-

щої старшини вперше з'явився людині місцевого походження, зате «непорушної вірності» – серби Антон Танський та Михайло Милорадович і росіянин Пьотр Толстой.

Коли в ході реформування органів вищого управління новопроголошеної Російської імперії «прикази» було замінено на так звані колегії, Пьотр I замість одного з Посольських приказів, що йому підлягав Гетьманат – Малоросійського, у 1722 р. створив Малоросійську колегію. Вона мала підпорядковуватися не Колегії іноземних справ, що замінила Посольські прикази, а Сенатові. Цей захід виразно продемонстрував, що з погляду царя Гетьманат уже не являв собою окремий політичний організм. Потреба в Малоросійській колегії мотивувалася демагогічно – необхідністю припинити «в судах и войску беспорядков для охранения малоросійского народа», але її справжнім завданням стало запровадження контролю над фінансами. Колегія діяла у складі шести офіцерів-росіян – командирів розквартириваних в Україні царських полків. Резидувала вона в Глухові, очолювана «президентом» Степаном Веляминовим, який відверто заявляв старшині:

Согну я вас, что и другие треснут! Уже ваши давними перекозят велено, а поступать с вами по-новому.

Конфлікт між Веляминовим і козацькою верхівкою вивів на поверхню політичного життя чернігівського полковника Павла Полуботка, з чім іменем пов'язано останній епізод відкритого протистояння Петербургой. Після смерті Івана Скоропадського († 1722) генеральна старшина звернулася до Петра I по дозвіл обрати нового гетьмана, покладаючи тимчасові гетьманські обов'язки на Полуботка як наказного гетьмана. Одночасно вступила в адміністративні повноваження й

Малоросійська колегія, яка заохочалася налагоджувати облік податковиків, знаходжень та приймати скарги на дії Генерального суду й старшини від невдоволених. Цим самим президент Колегії фактично ставив під власний контроль козацькі суди, фінанси й адміністрацію, тобто ті сфери, які досі підлягали віданню гетьмана. На кількарізкові клопотання про якнайшвидше проведення гетьманських виборів Пьотр I відповів, що, оскільки всі гетьмани були зрадниками, він мусить «підшукати велими вірного й надійного чоловіка». Отже, про вільний вибір уже не було й мови, а Павло Полуботок, кандидатура якого старшина пропонувала ще 1708 р., коли обрали Скоропадського, був «надто хитрий» і серед благонадійних не числявся.

Тим часом конфлікт між генеральною старшиною і Степаном Велиминовим, який докладав енергійних зусиль до підпорядкування Малоросійській колегії Генеральної військової канцелярії, судів та скарбниці, розгорявся дедалі дужче. Врешті, в червні 1723 р. Полуботок – як наказний гетьман – разом із генеральним суддею Іваном Чернишем та писарем Семеном Савицем були викликані до столиці для повнень. Навздогін клопотання, котре вони повезли з собою, просячи зліквідувати ненависну Колегію, цареві було передано так звані Коломацькі чолобитні – петицію, складену на старшинській раді в таборі над р. Коломак, де 1723 р. стояло козацьке військо. Одні із її пунктів містили прохання про вибори нового гетьмана, а другий – про скасування запроваджених Малоросійською колегією податків, невідпорядкування їй козацьких судів і звільнення Гетьманату від постій російської армії. Під петицією стояли підписи більшість генеральної старшини і волюковників, причому останні висловлювалися не лише від себе, а й від імені «товариства», себто рядових козаків.

223. Павло Полуботок.
Копія з портрета початку XVIII ст.

Роздратований цією несподіваною активністю, Пьотр I «з великим гнівом і яростію» наказав ув'язнити в Петропавлівській фортеці спершу Полуботка, Черниша та Савица, а невдовзі – й заарештовану і привезену до Петербурга решту «змовників» – мигродського полковника Данила Алостола, генерального осавула Василя Жураківського, генерального бунчужного Якова Анногуба, регента Генеральної військової канцелярії Дмитра Володківського та інших – усього 16 осіб. Розпочалося слідство: в'язням загрожувало заслання до Сибіру, а Полуботкові – й того гірше, бо за доносом земляка, а нині «первействующего члена Священного Синода» Теофана Прокоповича, йому закидали зносини з Пилипом Орликом. Роз'язка прийшла згодом. 29 грудня 1724 р. у казематі помер Павло Полуботок (його поховано на фортечному цвинтарі церкви Сампсонія-процханолобця), а за місяць

зійшову могутню його могутній ворог Пётр I. Іде через два тижні справу було закрито, хоча заарештовану старшину разом із родичами ще якийсь час тримали в столиці як заручників.

18 лютого 1725 р. з приводу подій, що сталися, був оголошений маніфест нової імператриці Єкатерини I. Головна провина в ньому складалася на «сквернозаконство» старшини, що прагнула збагачення, «простой народ обдїяв и разоряя», тоді як захищати його була покликана Малоросійська колегія, створена в інтересах «посольства». Коментуючи це, не можна не визнати, що старшина й справді не гребувала прибирати до рук чуже, утискаючи козаків та селян. Проте ще менше роль народного благодійника пасувала царському урядові: зусиллями Малоросійської колегії грошові податки з населення за два роки її урядування (1722–1724) збільшились з 45 до 140 тис. рублів.

Гідна жалю смерть Павла Полуботка вже в очі сучасників авторчала доволі нього героїчний ореол жертвості в ім'я козацької вітчизни. Очевидно, саме в цей час з'явилася й апокрифічна «промова» Полуботка, буцімто звернена до Петра I, де наказаний гетьман сміливо кидас у вічі імператорові зенузячення у кривдах, заподіяних Україні, котру привернуто в «неключиме рабство», підне «азіатського тирана, а не християнського монарха». Звернується промова патетично:

Я знаю, що на нас чекають кайдани і позмури темніці, де нас виморять голодом і утисками за московським звичаєм, але доки я ще живий – говорю тобі істину, о Государю! Ти возмисл не-одмінний звіт перед Царем усіх Царів, всемогутнім Богом, за погибель нашу і воього народу!

(Переклад Івана Дрича.)

Автор «промови Полуботка», одного з найяскравіших свідчень тогочасних настроїв старшини, невідомий. Сама вона побутувала у кількох редакціях: одну впер-

ше опублікував у Парижі 1789 р. у своїй «Лянналах Малої Росії» колишній аташе французького посольства в Петербурзі Жан Бенуа Шерер. Деяко інакшу версію вміщено до анонімноі «Історії Русів» кінця XVIII – початку XIX ст.; ще одна редакція була опублікована 1822 р. в «Історії Малої Росії» Дмитра Бантиша-Каменського.

Врешті, з іменем Павла Полуботка пов'язується новітня легенда, яка виникла вже на початку XX ст. і час від часу бентежить український загалодини. Йдеться про так званій «заповіт Полуботка»: від Тьд-жачоки за виканком царя до Петербурга, обачний гетьман нібито спакував власні та частяку скарбових коштовностей і переправив морем аж до Англії, де їх було покладено в одному з банків – з умовою повернення нащадкам, але тільки тоді, коли вони житинуть у незалежній Українській державі. Характерно, що після тривалої перерви легенда про Полуботкові скарби знову виринула в часи так званої «хрущовської відлиги» 1960-х – як символ мрій про незалежність.

* * *

Після смерті Єкатерини I († 1727) Верховна Татмна рада, опікунський орган при імператорі-немовалі Петрі II, зважаючи на перспективу наблження російсько-турецької війни, змінила політику щодо Гетьманату з метою «приласкання тамошнього народа» (війна справді розпочалася, але пізніше, у 1735 р., і тривала до 1739 р., супроводжуючись безглуздими втратами й мізерним військовим результатом; лояльність козацької старшини добре придалася урядові, бо територія України служила і базою розміщення, і джерелом матеріально-технічного забезпечення армії). За рішенням Верховної Татмноі ради, зверхність над Гетьманатом передавалася з відання Сенату до Колегії іноземних справ, Малоросійську колегію

скасовували, а козацтву дозволялося «вибрати гетьмана по презвиену». Щоправда, в секретній інструкції міністрові Колегії іноземних справ Федору Наумову, посланому контролювати вибори, зазначалося, що обрання має бути миргородський полковник Данило Алостола, а якщо справа повернулася інакше – резидент мусив «то собрание под каким пристойным pretextом остановить». Утім, навіть таке обрання / призначення зустріли в Україні з ентузіазмом: імператорський указ читано в храмах «при благодарственном шнїи», а до Петербурга йшли листи від усіх полків із подякою за монаршу милість.

Церемонія гетьманських виборів була проведена в Гаухові 12 жовтня 1727 року. Згідно з офіційним звітом, її перебіг, після того як усі козацькі полки зібралися біля будинку, де зупинився Федор Наумов, виглядав так:

И из дому одного министра, где обрание гетману было, нес Его Императорского Величества присланную к малороссийскому народумилостивую грамоту секретарь Нелени в корте цуком на серебряном блюде... За тою грамотою шли з знаменем гауховской сотник Иван Мануйлович, з гетьманскою булавою бивший полковник Левенко, А она з булава несена на подушке, покрытою тафтою красною. З бунчуком судья наказный Федор Гречкаий, с войсковым прапором сотник Иван Гамалня, с войсковою печатью бунчуковой товарищ Аларей Михайлевской... За оными ж Его Императорского Величества грамотою и станковим клеймотами ехал з корте цуком господин тайной советник и министр, да с ним ехал по левую сторону полковник миргородской Данил Алостола, что ныне гетман.

Несподіванок не сталося: гетьманом одноголосно обрали 73-літнього Данила Павловича Алостола (1654–1734), вихідця зі старшинського роду, найстаршого за віком (бо вже з 1682 р.) полковника, «при-

226. Данило Алостола. Малюнок XVIII ст.

ятеля» всемогутнього фаворита Александра Меншикова.

Невадві після виборів Алостола поїхав до Москви на коронацію малолітнього імператора Петра II, везучи з собою петицію про повернення «давніх вольностей». Відповіддю на неї стали так звані Рішительні пункти 1728 року. Вони не повертали Гетьманотві «вольностей», однак запроваджували м'якший варіант підлегlosti, ніж той, що його накинув через Малоросійську колегію Пьотр I. Зокрема, гетьман у військових справах відлягав російському командуванню, проте цивільний резидент, який мав певідлучко перебувати при ньому, наділявся функціями не міністра з розпорядчими повноваженнями, а радника. Генеральну старшину та полковників затверджував імператор, однак із запропонованих гетьманом 2–3 кандидатур, з старшиною нижчої ланки гетьман міг наставляти сам. Зреорганізований Генеральний суд віднині мусив складатися з трьох українців і трьох росіян, проте його «президентом» був гетьман, а юридичною основою діяльності – «малоросійські права». Англо-

гічкий подвійний контроль запроваджувався і за скарбницею, для чого встановлювалися пости двох генеральних підскарбів – українця та росіянина. Врешті, росіяни отримували право купувати землю на території Гетьманату, однак при цьому вони підпорядковувалися козацькій адміністрації і зобов'язувалися не переселяти в новопридані маєтки російських селян-кріпаків.

Опис урочистої зустрічі «при знаменях и музци войскової», що її влаштовано в Глухові у жовтні 1728 р. на повернення Данила Апостола з Москви, показує, якого значення надавалося і відомленню гетьманства, і Рішительним пунктам. Відповідь жалувану грамоту імператора під час святкового молебну поклали «високо на украшеном амвоні» й публічно зачитували після служби Божої, а вся церемонія завершилася пишним бенкетом:

При музце войскової и пушечной стрелбе целоденною озовою бавялся его яснейшайности з бунчуковими и войсковими товарищи и прочю старшиною.

Данило Апостол, маневруючи між чужерідними роздаючими владами структурами, що їх встановили Рішительні пункти, проявив себе обачним політиком. За його недовгого гетьманування (він помер у січні 1734 р.) вдалося започаткувати, а частково й здійснити низку практичних заходів задля налагодження розхитаної реформи Петра I економіки. Зокрема, впродовж 1729–1731 рр. було проведено так зване Генеральне слідство про маєтності, тобто ревізія поземельного фонду Гетьманської України, що дало змогу розібратися у цій занебаній ділянці господарства й повернути до скарбниці частину захоплених приватними власниками земель. Апостол також перший із поміж гетьманів зумів дати лад скарбовим справам, встановивши точний бюджет видат-

ків центральної адміністрації, який покривався за рахунок звільненого мита (звіане, згідно з Рішительними пунктами, передавалося до російської казни).

З 1728 р. під головуванням генерально-го судді Івана Ворани почала працювати кодифікаційна комісія у складі 12 осіб. Їй належало узгодити в єдиному зводі правові нововведення, які проникли до судових практик під назвою «войскових обичаїв», із давнішими кодексами кримінального та цивільного права, вживаними в Україні. До останніх належали Литовський Статут і так звані «Саксон» – редакція магдебурзького права, що її в міських судах використовували за коментарями польського юриста кінця XVI ст. Бартоломея Гройцького «Порядок міських прав». Кодифікаційну комісію також зобов'язали подбати про переклад статтей, які вийдуть до укладеного нею зводу, з польської мови на українську (якім, було б надто сміливо називати «українською» мовою курйозний суржик книжної староукраїнської з діловою російською, що його вживали у вищих канцеляріях Гетьманату, – хоча в канцеляріях нижчого рівня побутувала мова, близька до української розмовної).

Забігаючи наперед, варто додати, що кодифікаційна комісія Данила Апостола пережила його самого. Опрацьований нею звід із 30 розділів і 1.716 артикулів, абсолютна більшість яких базувалася на Литовському Статуті, було передано на розгляд Сенату аж у 1744 р. під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ». Цей захід виявився запізнілим: на той час Сенат уже обмірковував способи поширити на Гетьманат імперське законодавство. Тож спершу «Права» заморожені в канцелярії Сенату, далі (у 1756 та 1766 рр.) їх пробували використати в рамках передбачуваної загальноімперської кодифікації, а 1807 р. навіть поклали в основу нового законопроекту під назвою «Собрание малороссийских прав», але в силу

політичних обставин і його не було запроваджено в життя. Втім, це не перешкодило використовувати «малоросійські права» навіть після ліквідації Гетьманату: в поточній практиці українські суди спиралися на праці місцевих юристів – «Суд и росправа в делах малоросійских» Федора Чуйкевича (1750 р.), «Книга Статут и прочие права малоросійские» Кондратьєва (1764 р.) та ін. Остаточне ж усунення тутешніх правових особливостей збіглося аж зі встановленням у губерніях Лівобережної України, згідно з імператорським указом 1843 р., загальних норм судочинства на підставі зводу законів Російської імперії (на Правобережній Україні чинність Азовського Статуту було припинено указом Сенату в 1840 р.).

Після смерті Данила Апостола виборного гетьмана були знову загальмовані, а влади повноваження передано так званому Правлінню гетьманського уряду – дею пон'якшеному варіантові Малоросійської колегії. Офіційно цей захід оголошувався тимчасовим, однак за секретною інструкцією тодішньої імператриці Анни Іоанівни – остаточною; ще одна таємна інструкція рекомендувала поширювати чутки, нібито головною причиною податкових тягарів був гетьман, тож ліквідація гетьманської влади принесе полегшення «малоросійському народові».

До Правління входило шестеро осіб: троє росіян з-поміж найбагатших членів дислокованої на території Гетьманату російської армії і троє українців – генеральний суддя, генеральний осавул і генеральний підскарбій. У практичній діяльності Правління належало керуватися Рішительними пунктами 1738 р., а на засіданнях, згідно з імператорським розпорядженням, сидіти довкола столу «в равенстве» – офіцерам навпроти старшини. На цьому, щоправда, «равенство» й закінчу-

137. Титульний аркуш рукописного кодексу «Права, по котрым судятся малоросійській народ» (Глухів, 1743)

валося, бо реально керували вищі чини російської трійки – спершу князь Шаховської, далі князь Барятинський та ін. Під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. необмеженими повноваженнями був наділений також фельдмаршал Мініх, головюкомандувач царської армії, що квартирувала на території Гетьманату й Слобожанщини. Один час він навіть клопотався, аби йому передали ці землі у спадкову власність як герцогство, ставлячись до українських автономних порядків з підкресленим презирством. Наприклад, коли Генеральний суд розв'язав спір Мініха з родиною Марковичів не на його ко-

228. Єлизавета Петрівна.
Гравюра Ченцова, 1761 р.

ристь, він, не добираючи дипломатичних висловів,

утрожал їм словами, що таких-де судей повесить или, бива кнутом, сослать в Сибирь, а о правах говорив, что щельма встал, а каналая судья...

Смуга надій: правління Кирила Розумовського (1750–1764)

Проте, здавалось би, вже приреченому Гетьманатові судилося ще раз пережити смугу надій. Щоправда, цього разу причиною послужили не політичні реалії, а сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни (1741–1762), також одруженої з простим козаком із с. Лемешів на Чернігівщині Олексієм Розумовським (1709–1771). Узятий серед інших парубчаків за красивий голос і гарну поставу до придворної капели (вродовж XVIII ст. мода на укра-

їнських музик у Петербурзі не переводилася), Олексій зійшовся там з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину «графа» Розумовського (графський титул був пожалований родині Розумовських 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити «давні вольності», у тому числі й гетьманство.

Бажаного кандидата не довелося довго шукати – ним став молодший брат Олексія Розумовського Кирило, якому на той час виповнилося лише 16 років. Утім, декоративне гетьманство поспіху не вимагало, тож юний граф відбув у закордонну освітню подорож у супроводі свого наставника Григорія Теплова. Тим часом на Гетьманську Україну щедро сипалася царські милості: її територію було звільнено від арійських постоїв, а мешканцям дозволено вільну торгівлю збіжжям; 1745 р. поновилася Київська митрополія, яку за Петра I, у 1722 р., понизили до статусу архієпископії; врешті, 1747 р. вийшов імператорський указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». 5 березня 1750 р. у Глухові, з великою урочистістю та дотриманням належного церемоніалу, 22-річний Кирило Розумовський був заочно «обраний» на гетьманство, а імператриця з цієї нагоди присвоїла йому чин генерал-фельдмаршала і вручила в придворній церкві у Петербурзі гетьманські клейноди – прапор, бунчук, військову печатку і срібні литаври; разом у його розпорядження було передано всі рангові маєтності та фінанси Гетьманату. У липні цього самого року, з численними екіпажами, верховим супроводом, музикантами, скороходами і навіть трупою акторів, новий гетьман перебув до Глухова, де його зустрічала старшина, духівництво, кілька тисяч козаків.

Утім, театральність події на цьому вичерпується, бо молодий гетьман виявився

не такою вже й безопіечною іграшкою Петербурга, як можна було очікувати. За його правління (1750–1764) Гетьманат пережив останню спробу пристосуватися до нового стану речей, не втрачаючи на вольностей. Напрямок цих зусиль визначали риси особистості самого Кирила Розумовського. Вихований на столичному дворі і поєднаний родичними зв'язками з найвищою російською аристократією завдяки одруженню з родичкою імператриці Єкатеріною Нарішкіною, гетьман усвідомлював Україну, зважаючи ж, часткою Російської імперії, однак під контролем місцевої влади, в центрі якої бачив себе самого. Такий напрямок політики виразно підтверджується, зокрема, заходами Розумовського на розбудову гетьманської столиці. За гетьманування Скоропадського й Апостола нею, як уже згадувалося, був Глухів, що належав до непоганих міст – як писав у 1703 р. російський паломник Іван Лук'янов, «в малоросійських городах другова вряд ли такова города смислатъ; лучше Киева строением и житием». Проте Розумовський вирішує перенести свою резиденцію до старої, малявчинської столиці – Батурна. Саме тут, на мальовничому крутому березі р. Сейм, петербурзький архітектор-англієць Чарльз Камерон децю пізніше почне будувати на замовлення Розумовського розкішний палац першокласної класицистичної архітектури (його центральний корпус зберігся донині), а італієць Ринальді закладе довкола парк. До проектування в Батурні «національних стровієй» було залучено найвідоміших придворних майстрів із Санкт-Петербурга (у зв'язку з ліквідацією гетьманства ця частина задуму замишилася на стадії підготовчих робіт). Водночас гетьман виконував плани відарити у своїй новій столиці університет, а другий мала стати реформована Києво-Могилянська академія.

Намагання зробити з Батурна «маленький Петербург» логічно перегукуєть-

229. Вулава, бунтук і акетари

ся із заходами Кирила Розумовського, спрямованими на законодавче закріплення позицій української знаті, що на неї перетворилася козацька старшина. Тенденція ототожнювати себе з данією шляхтою намітилася серед козацьких верств, як уже згадувалося, ще в період правління Івана Мазепи, проте виразно артикульованої форми набула щойно в 1740-х роках. Скажімо, проєкт «Права, по которим судитися малоросійський народ» передбачав, що носії усіх козацьких військових звань, починаючи від сотників, буде визнано «шляхтою» з поширенням на них прав, установлених Литовським Статутом для осіб шляхетського стану. Реалізація, здавалось би, затертої від тривалого ажн-

тку фразеології Статуту мала підтекст глибший, ніж юридична казуїстика. Адеяція до шляхетського статусу, та й самого поняття «шляхет», об'єктивно засвідчує, що козацька старшина зберігала набагато тісніший, ніж можна було сподіватися, зв'язок зі своєю політичною коанскою – Річчю Посполитою. Уваження про спрямований лад, про права та функції еліти, про способи її самоорганізації, на які можемо натрапити в тогочасних пам'ятках, живцем перенесено з рівноспольського практики разом із поняттям «шляхта», хіба що під останнім уже розуміян не стародавню родову, а військову, старшинську знать.

Реформування судочинства, що його провів Кирило Розумовський у 1760–1763 рр., теж, у суті речі, було спрямоване на реалізацію того укладу, в якому жилось до козацької революції. За реформою Генерального суду недовольно проступають свадені з депутатів-шляхти адеяційні трибунали Речі Посполитої: двома традиційним генеральним суддям тут віддані мала асистувати виборна колегія з 10 депутатів – по одному від кожного полку. Замість полкових судів запроваджено значні для Речі Посполитої земські, городські і підкожорські суди – для розгляду цивільних, кримінальних та межових справ. Мало того, кримінальне (городське) судочинство, подібно до старост Речі Посполитої, мала очолювати полковник, а земських суддів, підсуддів, писарів, підкожорів та їхніх помічників-коморників мав, як і в Речі Посполитій, обирати «шляхетський» загал відповідної округи.

Ще одним нововведенням, яке підкреслює тенденцію «кошляхетизми» Гетьманську Україну за рівноспольським взірцем, стало скликання старшинських з'їздів у Глухові для обговорення найважливіших справ – аналогічно до практики шляхетського сейму. Зокрема, у вересні 1763 р. саме такою з'їздом, у якому взяло

участь близько ста старшин середнього й вишого рангу з усіх полків, схвалена згадану судову реформу. Один із його учасників у своїй промові, запис якої зберігся, прямо говорить про потребу запровадити «сейм», чи генеральні ради, для відродження «слави нашого шляхетства».

Характерним маніфестом старшинського світогляду часів правління Кирила Розумовського є поема перекладача Генеральної військової канцелярії Семена Дівоновича «Разговор Великороссии с Малороссией», написана в 1762 році. Нагадуючи війсьські заслуги козацтва, Дівонович особливо підкреслює, що козацька старшина – це люди «не без знатних рангов», які не поступаються російській знаті, хіба що називаються інакше. Але це річ дургорядна, бо, як наголошує автор, Україна перейшла під скіпетр російського царя добровільно, і тому її статус рівнозначний статусові Росії:

А разность наша есть
в приложенных именов:
Ты Великая, а я Мала,
живем в соседных странах...
Так мы с тобою равны
и одво составаем,
Одному, не двум
государям присягаем...

Пошуки доказів, спрямованих на те, аби, за звучним висловом Зенона Когути, «приващувати Україну всередині більшої, російської ідентичності», не були новиною. Натомість висунення на перший план старшинської «шляхеті» в ролі лідерів Гетьманату засвідчує появу доволі чіткої політичної платформи – збертої на лояльність до царя, але з підкресленням того, що Україну та Росію еднає лише скіпетр спільного монарха, тим часом як правитель, уряд, територія, фінанси у Гетьманаті свої. Петитія до імператриці від імені Війська Запорозького та «малоросійського народу», схвалена на Глу-

хівській раді 1763 р., в якій наголошувалося на відновленні договірних узасяння між царем і козацькою державою на підставі «Статтей Богдана Хмельницького», щільно виразно засвідчує саме таку спрямованість поглядів. Радикальним нововведенням глухівських дебатів стала й друга з обговорюваних тут петицій – про затвердження за родом Розумовських спадкового гетьманства: її підписали полковники та частина генеральної старшини.

Глухівський старшинський з'їзд, про який із шильністю донесли в Петербург київський губернатор Федор Воейков та митрополит Арсеній Могиланський ще до того, як туди дійшли згадані петиції, викликав невдоволення тодішньої імператриці Єкатерини II. Тож у січні 1764 р. Кирилло Розумовському було наказано їхати в столицю для пояснень. До всього, якраз напередодні імператриця ознайомила із так званою «Запискою про непорядки в Малоросії, які йдуть ніки від зловживань правами й зичацями, підтвердженими в грамотах». Її склав секретар Єкатерини II, колишній вихователь Розумовського Григорій Тешлов, котрий після затвердження свого підсвічного на гетьманстві кілька років прожив в Україні. «Записка» трактувала Гетьманат як органічну частину російської державної території, сляоміць відірвану, а згодом законно повернуту під сківетр царя. Критичне вістра «Записки» було спрямоване передусім проти старшини, чий надуживання, на думку Тешлова, процвітають через недосконалість «малоросійських прав», особанно ж – через «конфузний польський Статут», положення якого,

для республіканського правління учрежденные, весьма несвойственны уже стали и непримитны малорусскому народу, в самодержавном владении пребывающему.

Вважають, що саме «Записка» Тешлова стала поштовком до рішучих дій. На вимогу Єкатерини II Кирило Розумовський наприкінці лютого 1764 р. підписав добровільне зречення від гетьманства (в нагороду за лояльність йому було підтверджено надані ще Єлизаветою Петрівною величезні маєтки в Україні й чималу довічну пенсію). Імператорський указ від 21 листопада 1764 р. звільнював гетьманський пост, а управління передавав новоствореному органу – Малоросійській колегії (її традиційно називають Другою Малоросійською колегією). До складу Колегії мусьало ввійти четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини, з «президентом» Колегії і водночас генерал-губернатором краю призначався граф Пьотр Румянцев, який з квітня 1765 р. майже на чверть століття осів у Глухові. Показово, що, згідно з застерженням Єкатерини II, українці та росіяни на засіданнях Колегії мали сидіти не одні напроти одних, як у при-

200. Єкатерина II. Мармуровий барельєф Марі Анн Кокоа, 1769 р.

од Правління гетьманського уряду, з впливем – аби в старшини звітривалося «разрватное мнение, по коєму поставляют себя народом, от здешнего [російського. – Н.Я.] совсем отягчимым».

Серед інших приписів Єкатерини II варті уваги ті, в яких вона вказує Петрові Румянцеву на потребу викоринювати «внутрішню неванність» українців до росіян, а також ретельно відстежувати настрої простолуду з метою привернення його на свій бік. Що ж до заходів по ліквідації особливостей місцевого устрою, то їх рекомендовано впроваджувати з повільною обережністю. Як писала імператриця в одній зі своїх інструкцій прокуророві Сенату князю Александрові Вяземському,

Мала Росія, Ліфляндія [Латвія] і Финляндія [Карелія] суть провінції, які правляться дорованням ім правлінням. Порухувати ці провінції зразу було б непростойно, але й не можна вважати ці провінції чужими й поводитися з ними, як з чужими землями, це була б дурниця. Ці провінції... треба зручними способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитися, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів щезли...

Що ж до Кирила Розумовського, то він надалі мешкав у Петербурзі або за кордоном, і лише наприкінці життя повернувся до України. Помер 1803 р. в Батурині; похований тут же, у збулованій на його кошт Воскресенській церкві, що існує донні (прах гетьмана в пошуках коштовностей потрібною за радянських часів, тож його гріб не зберігся). Місцевий переказ, послідуючи двох батуринських гетьманів – Мазепу й Розумовського, оповідає, що церкву було споруджено з цегли так званого Мазепинного стопа – башти, яка віціала під час погрому Батурина 1708 року.

Новий порядок, нові «чини», нові «дворяни»

Губернаторське правління Петра Румянцева розпочалося з проведення протягом 1763–1767 рр. тотальної ревізії господарства Гетьманської України. Саме тоді було вперше здійснено перепис населення, детально зафіксовано поземельну власність і майно кожного господаря тощо (матеріали так званого Румянцівського опису, збережені донні, охоплюють понад тисячу томів). Водночас поступово відсувалися у тінь старі влади інституції. Спершу Другій Малоросійській колегії підпорядкували Генеральну військову канцелярію, далі – Генеральний військовий суд; його 1767 р. зреорганізовано в один із департаментів Колегії. Такими ж департаментами стали й інші органи гетьманської адміністрації – Канцелярія генеральної артилерії, Генеральна лічильна комісія та Канцелярія малоросійського скарбу. Паралельно в справочинство запроваджувалися єдині для всієї імперії форми документації та контролю за штатами. Цим повноведенням акомпонувала серія «тихих» заходів Румянцева, який добиврав на відповідальні посади прихильників нового порядку й одночасно спряв інтеграції старшинської шляхти в світ російської знаті, надаючи старшинні загальноімперські чини, що, за його висловом, мало пробуджувати «патриотизм к общему отечеству».

Початок російсько-турецької війни 1768–1774 рр. децю загальмував реформаторські ініціативи генерал-губернатора, призначеного головнокомандувачем російської армії. Варто нагадати, що ця війна була успішною для Росії: за Кучук-Кайнарджийським миром 1774 р. вона отримувала частину узбережжя Чорного моря, а Кримський ханат оголошувався незалежним від турецького султана, тобто фактично підпадав під контроль Єкатери-

ни П. (Невдовзі, у 1778 р., близько 40 тис. християнського населення ханату було примусово переселено до Приазов'я, а 1783 р., спровокувавши в Криму внутрішні усобиці, російський уряд скинув останнього хана Шагін-Герая з престолу й приєднав Крим до імперії.)

Після переможного завершення війни рештки партикуляризму, які ще зберігалися на українських околицях імперії, втрачали в очах Петербурга всяку доцільність. Тож у 1775 р. було заліквідовано Запорозьку Січ, до чого ми далі повернемося, а указом від 27 вересня 1781 р. на території Гетьманату замість дотеперішнього полкового устрою запроваджувалося Малоросійське генерал-губернаторство в складі трьох губерній, або намісництва – Київського, Чернігівського й Новгород-Сіверського. Ці адміністративні одиниці мали бути влаштовані згідно з приписами загальноімперського «Установлення про губернії», поданогося на 11 повітів («уездів»). У губернських центрах та повітових містах створювалися адміністративні й судові установи за зразком тих, що діяли по великоросійських губерніях, а рештки адміністрацій, відмінних від цього зразка – Малоросійська колегія, Генеральний суд і полкові та сотенні правління, втрачали чинність.

Як уже згадувалося, 3 травня 1783 р. вийшов імператорський указ, що прикріплював селян до місць їх проживання, забороняючи покидати своїх власників. Врешті, указом від 9 липня 1783 р. замість козацьких створювалося десять кінних (так званих «карабінерських») полків регулярної армії з 6-літнім строком служби. Вони мали формуватися з колишніх козаків, віднині названих «казенними землепашцями» і зобов'язаних до військової повинності на засадах рекрутування трьох солдатів від 500 душ населення. Старшина, яка теж підпадала під дію цього указу, отримувала російські «табельні чи-

ни» у відповідності до «Табелю про ранги» – порядку проходження служби державними чиновниками, що його встановив у 1722 р. Пьотр I («Табель» розрізняв 14 військових, штатських і придворних «рангів», себто чинів, які дорівнювали за приналежністю до дворянського стану). Щодо старшини, то вона поділялася на військової ранги залежно від посади: наприклад, полковий осавула та хорунжий, які продовжували службу, віднині ставали, відповідно, ротмістрами й поручниками, а Ядучи у відставку, отримували ранги штаблема вище – прем'єр-майора, секунд-майора тощо. Так само жалувалися «табельними чинами» й ті зі старшини, хто вирішив присвятити себе цивільній службі в рангах колезьких асессорів, титулярних радників тощо. Осіб, що не клопоталися про нові звання (як писав один із сучасників, «попривязанностям к малороссийским чинам»), виявлялося небагато. До 1784 р., тобто до строку, на який була розтягнута ця акція, абсолютна більшість козацької старшини запаслася «табельними чинами», урівнявшись у такий спосіб із російськими служилими дворянством.

Відтак, коли 1783 р. був оголошений знаменитий маніфест Єкатерини II «Грамота на права, вольности и привилегии благородного российского дворянства», де вперше гарантувалися недоторканність особи, майна й честі, регіональне самоуправління, а також право вільного в'їзду і виїзду з країни особам дворянського звання, козацькій старшині залишалося тільки формально довести своє знатне походження «по силі малоросійських прав». Така процедура передбачала пред-

* Варто нагадати, що така сукупність прав була законодавчо оформлена в Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, а отже – й на українських землях, ще в середині XV ст., і то поширювалася не лише на шляхту, а й на решту вільних прошарків населення.

31. Герб Солугів «Правані»

ставлення документів на доказ того, що хтось із предків кандидата в «російські дворяни» або належав до старшини, або походив «не от здешней престолярной породы», а від «польської», себто річнопольської шляхти. В генеалогіях, що інтенсивно оформлялися (або й фабрикувалися) впродовж тих років, коли проходило підтвердження старшинкою дворянства, можемо натрапити на багато кумедних вісентівок на зразок виведення себе Вілеськими-Носенками від згаскої ще в XV ст. волинської гілки князів Носів, чи Скоропадських – від якогось нітичного «референдарія над тогочасною Україною». Бувало й таке, що дворянство доводили у вельми курйозний спосіб. Як приклад можна навести «щеду» гетьмана Івана Скоропадського 1711 р., подану Солугами на доказ близькості їхнього предка до гетьмана:

Тобя, скурвому сину Василью Солугубу, нехай буде відомо, як доносила имя жалобает пан Антон Троимкович, сотник сребрянскій, же ты з своєю нуждоює глауость... свеця оу по уговору не отдадешь... зачим умыльній пославомъ от боку нашего посланного,

приказали ому кончатъ тебе, як собаку, за што взявша и в колоду забивши, прискучи до обшару, гдѣ... знатного кѣвого парня не уведаша, декларувати непереніно.

Внаслідок легкості доведення свого «шляхетного» родоводу відсоток дворян уколишньому Гетьманаті на кінець XVIII ст. був значно вищим, ніж у решті регіонів імперії, охоплюючи, за підрахунком Зенкова Когута, близько 23–25 тис. осіб. Немас сумніву, що до цього числа потрапило багато людей ніщавського або й селянського походження, над чим сучасники дошкульно гаузували. Наприклад, в анотічному чернігівському вірші «Доказательства Хама Данилая Кухон потомствениі» в'їдливо пародіюється доведення дворянства «по гербу», на якому зображено лопату «держалном угору... усередній граблѣ, вяла й сокира»; знадобилося ж воно кандидатові, аби його «ніхто не брав за чуб».

Останні спроби зарадити перемишам у Гетьманаті

Зусилля на забезпечення собі місця в соціально престижних структурах Російської імперії не виключали спроб козацької старшини ще якось зарадити перемишам у власній батьківщині. Широком полем для цього, зокрема, стала діяльність «Комісії для сочинення проекта Нового уложенья», вибори до якої проголосила Єкатерина II у 1766 р. – з метою обміркування реформи російського законодавства. У відсумку з реформи нічого не вийшло, тож 1769 р., під приводом початку російсько-турецької війни, Комісію було розпущено. Проте бурхливі вибори до неї (з України було обрано депутатів: 11 від старшини й рядового козацтва, 10 від городян, два від Запорозької Сні), а особливо складені виборцями «казакъ» завіда-

212. Батуринський палац
Кирила Розумовського.
Сучасне фото

чили, наскільки живучими залишалися тут, як роздатовано писав Пьотр Румянцев, «любовь к своей землице» і прагнення «к умоначертванню прежних времен».

Спільним пунктом усіх депутатських наказів стала вимога поновити договір, на підставі якого «гетман Богдан Хмельницький со всем малороссийским народом» перейшов «под державу великороссийскую». Щоправда, під тиском генерал-губернатора клопотатися про відновлення гетьманства виступили лише в одному з наказів – від рідових козаків Прилуцького полку, а в решті обмежилися вимогою дотримання давніх звичаїв та юридичних практик, зокрема – Антовського Статуту, згадка про який звучить особливо часто. Виразним свідченням тогочасних старшинських позицій є розвідка, яку на обґрунтування депутатських наказів написав перекладач Петербурзької Академії наук, депутат старшини Лубенського полку Григорій Полетника:

«Исторична довідка: на якій підставі Мала Росія була під польською республікою, і на яких договорах відда-
лася російським государям, і патри-

тичка думка про те, як її тепер можна влаштувати без порушення її прав та вольностей, щоб вона була корисною для російської держави».

Цієї цієї «Історичної розвідки» наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в публіцистичній формі частково повторить анонімна «Історія Росія» – найяскравіша пам'ятка старшинської політичної думки Гетьманату. «Корисним» правління в Україні, на думку автора «Історичної розвідки», буде тоді, коли воно повністю зосередиться в руках «шляхти». Відтак, їй слід надати право вільно вибирати зпоміж себе урядників, а також установлювати, відміняти й виправляти чини на українській території закони, визначати податки та повинності тощо.

Вимоги різних соціальних груп виборців збігалися ще в одному пункті – освітньому. Зазначаючи, що «в здешнем народе особеннейшая к наукам склонность и охота видится», накази нарікають на занепад освіти й клопочуться про дозвіл відкрити два університети з друкарнями при них (це виразно перегукується зі згаданими вище проектами Кирила Розумовсь-

кого); про підтримку Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму; про заснування дівочої гімназії; про звільнення книгозбирання від цензури тощо. Коментуючи цей пункт наказів, варто додати, що й справді на середину XVIII ст. припадає «особливейшая к наукам склонность», засвідчена зростанням числа освітніх мандрівок юнаків з України за кордон – до університетів Німеччини, Швеції, Франції тощо. Тим-то в наказі старшинам Глухівського полку слушно зазначалося, що «инные, отсылая детей своих в иностранные земли, приносят в оскуденне», а багато хто взагалі «не имеет к тому способу».

На зливу українських ініціатив Єкатерина II відреагувала спокійніше, ніж роздратований «фальшивими республіканськими думками» генерал-губернатор Пьотр Румянцев. На думку імператриці, «желание к чинам, а особливо к жалованью» рано чи пізно мало переважити потяг до автономних вольностей. Цей розрахунок виявився слушним, що добре видно з безконфліктної ліквідації решток козацького устрою впродовж 1780-х років. Ми не знаємо, як оцінювала ці події старшина у довірчих приватних бесідах. На поверхні ж залишалися тільки невирізані сліди єдиного реального прояву опору, пов'язаного з поїздкою сина миргородського полковника, модного в петербурзьких салонах поета Василя Капніста 1791 р. до Прусії. Від імені своїх однодумців Капніст нібито мав налагодити контакти з канцлером Евальдом Герцбергом, аби прозвонувати, чи задовіть Прусія підтримку антиросійському повстанню в Україні. Канцлер відповів ухильно, побоюючись провокації і не бажаючи наражатися на міждержавний конфлікт. Широї інформації про людей, від чийого імені Василь Капніст вів перемовини, та про обговорення, що їм мало би передавати, нині в розпорядженні істориків

немає, оскільки сама місія, зрозуміло, була таємною. Свідчення ж про неї, вніщені в рапорті канцлера королю, такі:

Він твердить, що його послали мешканці цієї країни, доведені до крайнього відчаю тиранією, яку російський уряд, а саме князь Потьомкін, здійснювали над ними, та що він хотів би знати, чи на випадок війни вони зможуть сподіватися на протекцію Вашої Величності – в такому випадку вони спробують скнути російське армію. Він каже, що це була країна давніх запорозьких козаків, від яких забрали всі їхні привілеї, кинувши їх під ноги росіян...

(Переклад Ярослава Давиденка.)

Тихе згасання Слобідської України

Григорій Сковорода в одному з листів називає Малоросію, себто Гетьманщину – тіткою. Ця метафора напрощуд влучно відображає споріднену, але неоднакову долю двох козацьких ареалів – старого й нового, «слобідського», який від середини – другої половини XVII ст. розпріс на теренах колишнього Дикого Поля за північальським пограниччям Московського царства. Переселенці з окопаних пожежею воєн Наддніпрянщини, Поділля та Волині прибували сюди, зникаючи з рідних місць цілими селами, а то й округами. В 1652 р. близько тисячі козаків під проводом полковника Івана Зіньківського, вийшовши з-під волинського Острога цілим полком – з обозним, писарем, десятима сотниками і навіть двома священиками, заклали на злитті річок Тиха Сосна й Острогоща найбутнє місто Острогозськ; інша переселенська група заснувала на старому Сумському городищі м. Сумя. А в 1654 р. 37 козацьких родин спорудили невелику

фортецю на Харковому городищі над р. Лопань – незадовзі сюди прибудуть іще 187 родин, фортецю буде розширено й перебудовано, вона почне обростати передмістями, аж урешті перетвориться на одне з найбільших міст Слобожанщини – Харків. У 1639 р. 670 переселенців осіли на давньому городищі над татарським бродом на р. Сіверський Донець, поклавши початок м. Салтову; трохи пізніше уманський полковник Микола Сененко з 200 козацькими родинами оселився на місці майбутньої Мурафи; 1663 р. отаман Яків Чернігівець зайняв із групою колоністів з-за Дніпра гірля р. Балаклія, започаткувавши однойменне місто, і т.д. Назагал же, за підрахунками Дмитра Багалія, в останній чверті XVIII ст. на цих колях безлюдних степів мешкало понад 990 тис. людей, в абсолютній більшості переселенці з України, і близько половини з-поміж них були вільні «військової обслуги», тобто козацькі козаки.

Більші групи переселенців, прибуваючи на свою нову батьківщину, відразу споруджували укріплення, які після доплати міського торгового та ремісничого податку перетворювалися на міста – Острогозьк, Охтирку, Харків, Суми та ін. Менші колективи осідали у заснованих ними сіл, селищ, а оскільки ці поселення були звільнені від податків, то за давньою українською традицією їх називали «слободами», що дало ім'я всьому розлогому регіону, який займає сучасні Курщину, Білгородщину та Вороніжщину Російської Федерації і Сумську, Харківську та Донецьку області теперішньої України. Абсолютна більшість колоністів була заможними людьми, або, за канцелярською формулою тогочасних російських джерел, – «земельними и прожиточними», спротивлячись у нелегкій мандрівці через Дніпро та степи перевозити сільськогосподарський реманент і навіть переганяти худобу – коней, корів, волів, свиней, овець.

Не дивно, що такому статечному контингентові царський уряд охоче сприяв. Хазяйновиті «черкаси», як називали їх у московській документації, осідаючи на незалежених пограничних державах, одночасно й окультурювали їх, і втворювали живий захисний щит на татарських шляхах та річкових переправах. Переселенці, своєю чергою, отримували власні вигоди від протекції уряду: їхні взаємини з владою на довгі роки обмежувалися складанням присяги вірності цареві, тоді як у «черкаських обшляках», тобто внутрішніх життя козацьких громад, російська адміністрація не втручалася.

До головних привілеїв слобожан належало право вільної, не оподаткованої і не обмеженої в розмірах «займанщини», тобто дозвіл розробляти цілниний ґрунт, із чого вироста тутшня поземельна власність, а також заняття господарськими промислами – під них використовувалися лісові, лугові та річкові угіддя, у ході пізніших урядових межвань записуваних за конкретним населеним пунктом «вогне» – як землі спільного користування. З привілеїв займанщин належало служити військову службу, а коли вони з тих чи тих причин порожніли – місцева старшина могла передавати їх новоприбулим поселенцям або продавати на сторону (згодом це стало одним із джерел формування великих старшинських маєтків).

До найприбутковіших місцевих промислів належало вільне винокуріння, затверджуване царськими жалуваними грамотами як суто українська пільга, якої не знало населення внутрішніх регіонів Росії. У лісових районах чинамі прибуття давало дитяство і бджільництво, а в степових – виварювання селітри, скотарство, садівництво. До «черкаських обшлячок» належало також право переселенців на манярство та безмитну торгівлю, що разом із винокурінням уважалося замінником грошового жалування за вій-

333. Герб Донців

сьову службу. Торгові пільги сприяли швидкому формуванню великих ярмаркових центрів у Харкові, Охтирці, Сумах. Загалом же на останню чверть XVIII ст. на Слобожанщині, де сконцентрувалася велика сукупність посередників торгівлі між купцями України, Росії, Туреччині і Польщі, функціонувало понад 270 ярмарків, через які проходила величезна маса сировини й товарів місцевого та іноземного походження.

Стабільно заможне життя мешканців Слобідської України забезпечувалося й тим, що царський уряд аж до 1760-х рр. не втручався у їхнє внутрішнє самоврядування, влаштоване за звітною для козацтва полково-сотенною схемою. П'ять слобідських територіально-адміністративних полків, що сформувалися уже в перші роки заселення краю, охоплювали Острогозьку, Харківську, Сумську, Охтирську та Ізюмську полкові округи. Чисельність козацтва, яке ці полки виставляли на військову потребу, була в різний час неоднаковою: на зламі XVII–XVIII ст. у найбільшому Сумському полку нараховувалося 1.130 бородатих воїнів, у Харківському – 850, Охтирському – 820, Острогозькому – 350, Ізюмському – 190. Згідно з ухвалою так званої Комісії установлення слобідських полків

1712 р., комплект бородатих воїнів Слобожанщини було визначено в 4.200 осіб – тисяча в Охтирському полку і по 800 у решті (усього ж «анборного» козацтва нараховувалося 22 тис., а «відномічників» та «відусудків» – 86 тис.).

Як і в Гетьманській Україні, вся повнота цивільної, судової та військової влади на території полку належала полковникам. Цей уряд був оточений великою повагою, оскільки свого часу саме полковники очолювали переселення, а в повних умовах здійснювали посередництво між козаками та царською адміністрацією. Тому досить швидко на чільне місце висунулося близько десятка родів, які продовжили усього XVIII ст. спадково комплектували полковницький корпус – Донці-Зазаржевські, Квітки, Кондратьєви, Шидловські, Лесевичі та ін. Варто додати, що спершу полковників обирали на старшинських радах і лише затверджували царськими жалуваними грамотами, а згодом, як і в Гетьманаті, фактично заставляли згорі. Проте, в зв'язку з відсутністю сепаратистських настроїв, це відбувалося без помітних конфліктів та з урахуванням думки загалу.

Ні гетьманського правління, ні наближеної до гетьмана Генеральної ради Слобожанщина не знала. Життя полків замикалося на власній полковій старшині, яку складали, крім полковника, обозний, суддя, осавул, хорунжий і двоє писарів – один для військових, другий для цивільних потреб. У військових питаннях полковники підлягали білгородському воєводі – командирові так званого Білгородського полку, до якого були приписані слобідські козацькі формування. Що ж до цивільної сфери, зокрема – «прав і вольностей», то в кожному з полків вона регулювалася власною жалуваною грамотою, а вищою апеляційною інстанцією виступали центральні загальноросійські органи – спершу Розрядний, а далі Великоросійський прикази.

Втім, із певним часом обсяг самоврядування на Слобожанщині, як і в Гетьманській Україні, почав поволі звужуватися. Після перепису населення 1732 р., згідно з рішеннями згаданої Комісії установлення слобідських полків, загальноармійській регламентації було підпорядковано й козацькі збройні сили; з 1735 р. заборонялося вільне переміщення населення за межі Слобожанщини; з 1748 р. козаків прикріпили до полкових територій, утруднивши перехід з одного полку до іншого.

Остаточне скасування полкового устрою Слобожанщини збіглося з ліквідацією гетьманства в сусідній Гетьманській Україні. Згідно з маніфестом Єкатерини II від 8 серпня 1765 р., замість п'яти полкових адміністративних округ було створено Слобідсько-Українську губернію із загальноімперськими органами управління. Віднині тут належало формувати п'ять гусарських полків, до яких на добровільних засадах могли залучитися колишні козакі, а інші «військові обивателі». Той із них, хто не ніс збройної служби безпосередньо, зобов'язувався до сплати грошового «подушного окладу» від кожної особи чоловічої статі своєї родини. Старшина ж, подібно до старшини Гетьманату, отримувала «табельні чинни». На їх підставі після 1785 р. вона теж почне клопотатися про підтвердження російської дворянства, однак кількість родин, яким подістило його досягти, була незначною – трохи більше за 60. Судячи з «наказів» слобідської знаті депутатам згаданої вище Комісії Нового улаштування, вона, на відміну від гетьманської шляхти, політичних амбіцій не плекала.

Фінальне пістоліття Запорозької Січі

Згасання впродовж XVIII ст. козацьких автономій, і зокрема – ліквідація Запорозької Січі, не можуть бути доклад-

но з'ясовані без уваги до заочаткованого Петром I наступу Російської імперії на Північне Причорномор'я. Його підсумували російсько-турецькі війни 1768–1774 і 1787–1791 рр., котрі, як подеколи й жині твердять, «залишили» ці терени «від багачоцького турецько-татарського пашування». У перекладі з мови пропаганди на мову фактів це означало загарбання території Кримського ханату та його степових сателітів-ногайців, які на кінець XVIII ст. уже не складали жодної загрози імперії. Навпаки, «останньому багінової кошовиків», над яким нависло громида Росії, йшлося хіба про власний порятунок. Утім, у цій фразеології не все гаразд і з поняттям «кошовиків». На Кримському півострові, тобто в самому ханаті, кошовий спосіб життя давно став історичним спогадом: за переписом 1740 р. тут нараховувалося 48 адміністративно-судових округів («кадашків»), що охоплювали 9 міст і 1.399 сіл. Що ж до мешканців степу в Східному (від р. Беран до Дніпра) та Західному (від Бугу до Дністра) Ногайях і в Буджаку (між Дністром і Дунаєм), то вони в другій половині XVIII ст. теж вель аж напівосілий спосіб життя, впроцуджуючи своїх «зливовидах» землі, про со й гречку на продаж та розводили худобу, а з прикордонні сутячки з молдаванами чи слов'янським населенням перетворювалися з гірничих степових нагібів на звичайні сусідські конфлікти.

Варто нагадати й те, що Росії йшлося не тільки про прагматичний вихід до Чорного й Азовського моря: її рух на Південь опорувався месіянським мотивом походу до Святої Землі заради опіки над усіма християнами грецького обряду, свого роду відновленням Візантії після Візантії. Не випадково в оточенні Єкатерини II навіть народився проєкт створити на руїнах переможеної Туреччини грецьку державу, корона якої призначалася б онуковій імператриці Константінові Павловни.

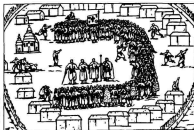
Саме в ці часи певність у моральному праві Росії на загарбання тюрксько-мусульманського півдня, обґрунтованому в маніфестах Єкатерини II та історіописаннях її царедворців, надвогю (коли не дотепер) пійшла в плоть і кров російського світо-відчуття.

На півдороді між Росією і теренами її месіянських прамувань лежала Україна – плацдарм для розміщення збройних сил та основне джерело постачання армії продовольством, фуражем і транспортними засобами. Використавши козацьке населення у війнах за Причорномор'я і досягнувши своєї мети, царський уряд рано чи пізно мав заіквідувати надалі непотрібний йому буфер. Тож не дивно, що на Слобожанщині перша хвиля наступу на автономію припала на часи російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а друга і тут, і в Гетьманаті збіглася з переможним завершенням війни 1768–1774 років. Ці ж таки обставини вирішлал й долю Запорозької Січі.

Про Січ ми востаннє згадували у зв'язку з репресіями 1709 р. проти прибічників Івана Мазепи, коли січові укріплення на Чортomlaкy було зруйновано, частину запорожців винищено, а ті, кому пощастило врятуватися, спершу ослили на р. Кам'яниця, а згодом, в 1712 р., переселилися на територію Кримського ханату, заклавши кіш нижче впадіння в Дніпро р. Інгульця – в Олешках (нині м. Цюрюпінськ Херсонської обл.). Життя під ханською протекцією не складалося добре. Запорожці бідували матеріально, оскільки російський кордон відрізняв терени збуту їхніх традиційних промислів – солі, риби та худоби. Водночас кіш обкладали поборами на користь ханської скарбниці, примушували до участі в далеких походах з військом хана і навіть до земляних робіт на укріплення Перекопського ліміту, що відділяла Кримський півострів від материка, – а це сприймалося як болісне при-

жнення вояцької гідності. Відак, козакки почали поодинокі повертатися в Гетьманат (лише 1714 р. в Глухові й Конотопі було прийнято на поселення 350 січовників), і «товариство» помалу тануло.

У травні 1728 р., коли на відновлене гетьманство був обраний авторитетний серед запорожців Данило Апостол, в Олешківській Січі стався своєрідний збройний переворот. Прихильники російського протекторату розгромили курені омонентів, скинули з коштівца назепнища Костя Гордієнка і, забравши військової клейноди, рушили на човнах угору по Дніпру. Проте на острів Чортomlaк, куди вони прамували, їх допущено не було. Тож довелося ще кілька років мешкати на ханській території, при впадінні в Дніпро р. Кам'янки [біля сучасного с. Мілове Бериславського р-ну Херсонської обл.], де кошовим знову став неспиринений вогор Москви Гордієнко. Після його смерті († 1733) проросійські настрої знову зміцніли, і в серпні 1733 р., внаслідок відповідних переговорів, запорожцям було надіслано жалувану грамоту імператриці Анни Іоанівни з дозволом повернутися. У березні 1734 р. вони заклали так звану Нову Січ – на півострові, утвореному р. Підлільною та Дніпром, за 5–7 км від Чортomlaка. Влітку того-таки року в Лубнах, на переговорах із тодішнім київським губернатором Йоганом Вейсбахом, удалося погодити умови проживання запорожців під протекторатом імператриці. За Січю визнавалося право на споконвічну козацьку територію, котра їй «весьма принадлежить» – від верхів Тьв р. Самари до р. Буту зі сходу на захід і від річок Тасмичи й Орелі до ногайських володінь – із півночі на південь. На цих землях, які офіційно стали іменуватися «Вольності Війська Запорозького», зберігалось козацьке самоврядування. Як військова одиниця, Січ отримувала щорічне грошове жалування й підпорядковувалася, разом

214. Вибори кошового на Запорозькій Січі. Малюнок останньої чверті XVIII ст.

із козацькими формуваннями Гетьманату, російському командуванню (в часи правління Кирила Розумовського – гетьманові).

Життя мешканців запорозьких теренів і в мирний, і у військовий час відав кошовий отаман, якого «товариство» обирало строком на один рік, з'їжджаючись 1 січня на Січ для загальної Військової ради. Збереглися яскраві описи цієї процедури, що спиралася, як припускають, на давні ритуали Дніпрового Низу, установлені щонайменше з XVI століття. Після служби Божої старшина виходила з Покровської січової церкви (найшакванішим на Січі був культ Покрову Богородиці – опікунки Війська Запорозького), несучи відзнаки своїх урядів, і ставала в коло на січовому майдані, докруг якого купчилися різноманітне товариство. Спочатку вважали жереб між куренями на промислові угіддя, а далі, вигукуючи імена кандидатів, приступали до виборів старшини – кошового, судді, писаря, осавула, обозного, булавничого, хорунжого та ін. Миром обходилося рідко, бо кандидат, запропонований котроюсь із груп, міг пройти лише методом загальної згоди, того в підсумку вдавалося досягти здебільшого кулаками. Втім, той факт, що в о-

станній період існування Січі з року в рік обиралися одні й ті самі особи (заприклад, Петро Калнишевський був кошовим 10 років – з 1763 по 1773 р.), свідчить про постоює зведення ролі Військової ради до традиційної формальності, оскільки наслідки її бували наперед визначені «значними», себто заможними й впливовими козаками – як правило, старшинами попередніх строків обрання. Що ж до повноважень кошового, то вони були величезні: кошовий очолював військо, адміністрацію, фінанси, суд, а також представляв Військо Запорозьке у зносинах з російськими та сусідніми закордонними (кримськими, польськими, молдавськими) владами.

Власне Січ вваля собою фортецю, оточену ровом і дерево-земляним укріпленням. В середині валу містилися житлові помешкання, військова канцелярія, школа, церква й пушкарня; за фортечною стіною лежало торгово-ремісничє передмістя – так званий Крамний базар із ютками, шивками, майстернями тощо. Центром внутрішньої частини фортеці був майдан, довкола якого стояло 38 критих очеретом довгих будівель – куренів, що, власне, і звалися Кошем. У кожному з них мешкало по кілька сотень чоловік, проте значення ку-

133. Мала-схема паланок Вольностей Війська Запорозького у XVIII ст.

ренів не зводилося лише до ролі житла. Курінь уважалася головною військовою та адміністративно-господарською одиницею Війська Запорозького, сформованою ще в давнину на засадах земляцтва (про це свідчать назви куренів – Каніський, Полтавський тощо). В часи Нової Січі територіальне групування вже втратило значення, але кожний запорожець – чи він мешкав на Коші, чи покинув його через старість – був записаний «товаришем» до «компуту» певного куреня, своєрідної комуні зі спільним майном і коштами. Їх нагромаджували зі здобчів, яку завжди складали докупити, з прибутків від промислових угідь та яток на січовому передмісті тощо, й використовували на харчування, одяг і зброю. На чолі куреня стояв виборний курінний отаман, у межах курінного товариства наділений абсолютною владою.

Запорожці, серед яких безземельного елементу впродовж XVIII ст. нараховувалося близько 20 тис. осіб, або мешкали на Коші, відбуваючи сторожову службу, лагодячи фортецю, випасали худобу тощо, або, одружуючись, виходили в «паланки». Територія Вольностей Війська Запорозького була поділена на вісім паланок (окру-

гів): на правому березі Дніпра – Бугоградівську, Ігульську й Кодацьку, на лівому – Проточанську, Орельську, Самарську і Кальміуську, вздовж Дніпрового гирла – Прогноїнську. На прикордонні кожної з них, на суміжжях запорозьких земель із Кримським ханатом, ногайцями, Річчю Посполитою, Гетьманатом, Слобідською Україною та Областю Війська Донського, існували сторожові поселення, де квартирували невеликі бойові загони і мешкала паланкова старшина – полковник, писар, отаман слобід.

У відданні паланкової старшини перебували козацькі земівники (хутори), які, подібно до зимовців сусідів-ногайців, закладалися на певний строк із господарською метою – для розведення худоби, пасічництва чи вирощування зернових (сіяли довкола зимівника доти, доки ґрунт не виснажувався, а далі переміщувалися на нове місце). За данні 1766 р., тільки більших зимівників на запорозькій території нараховувалося до 4 тис., не беручи до уваги малих хутирців, де будівель не ставили, а лише викопували землянку й загороджували обору для худоби. Як видно з переліків майна, зафіксованих у того-

часних документах, на змінниках заможних козаків зосереджувалися тисячні отари овець, а череди великої рогатої худоби і кіньми табуни могли сягати сотень голів. На змінниках останнього кошового отамана Петра Калнишевського, наприклад, після його арешту в 1775 р. було skonфісковано понад 14 тис. овець та кіл, понад 1 тис. голів великої рогатої худоби, 639 коней, 9 буйволів, 5 ослів і понад 100 свиней.

Риболовні та лісові угіддя розподілялися між куренями жеребкуванням, а прибутки від промислових занять ішли на загальні потреби Коша. Натомість степовинні общинами, на яких осаджувано змінники, кожний запорожець міг користуватися без обмежень, узявши «білет» у кошового начальства, сплачуючи «дямове» й заснадаючи власне господарство, де йому забажається і де є вільне місце. Освоївши поле й збільши на ньому будівлі, власник міг надавати свій хутір продати, заставити, подарувати, передати спадком тощо. З другої половини XVIII ст. це стало вельми актуальним, оскільки чимало змінників перетворилося на добре впорядковані господарства, що орієнтувалися не на задоволення внутрішніх потреб, а на ринок – на продаж худоби, воли, олії, збіжжя, тютюну, масла тощо.

Свобідність соціальних навичок Запорозької Січі як братерства рівних виклала ідеал презирливого ставлення до нагромадження матеріальних цінностей. Згідно з канонам поведінки «справжнього» запорожця, усе здобуте належало щедро прогукати в громаді, на людак. Такий стереотип закріпленій і в фольклорній традиції:

Гей, що в Лузі добре заробити,
Те у Січі пропнуть...
Козацькая здобичечка
Марше пропаде:
Тяждень козак заробляв,
За один день пропняв.

Проте освітенований запорожець-гультай не вповні узгоджується зі своїм реальним прототипом. Як влучно висловилися один із найкращих знавців економічного життя України XVIII ст. Михайло Слабченко, у січових змінниках

вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі, зате чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітрики та бризкали гроші.

І справді, запорозькі терени часів Нової Січі (1734–1775), на яких мешкало близько 200 тис. населення, небезпідставно вважають краєм квітучої економіки – завдяки господарському освоєнню степів на засадах вільного підприємництва, широкому використанню найманої праці, бурхливому товарообігу й чималому грошовому обігу. Цьому значною мірою сприяв притік селян («посполитих»), які, мешкаючи в слободах, уважалися підданими Війська Низового Запорозького, сплачували «оклад» і виконували певні повинності, проте зберігали повну свободу переміщення, що й забезпечувало доплати робочої сили в змінниках. Географічне ж розташування падаєнок на торгових шляхах зі сходу й півдня до центральних регіонів України та Росії давало великі митні прибутки, що їх доповнювали грошові надходження від традиційної запорозької торгівлі кринською сіллю та від утримання корчом, шинків, заїжджих дворів, льодовень тощо. Відтак, запорожця-нетягу ддалі більше витіснив запорожець-грошовитий і підприємливий. Однак царському урядові виллявся непотрібним ні той, ні другий.

У державі, яка жорстко контролювала підданих, незалежне населення Січі драгувало ще Петра I, котрий називав Запоріжжя «коренем усякого зла». За наступників царя-реформатора уряд терпів присутність цього остріця вольностей на околицях «добре впорядкованої» імперії

236. Плита на могилі
Петра Калиницького. Сучасне фото

доти, доки запорожці були потрібні в ролі вартового південних кордонів. Проте й тоді кілька разів довкола Вольностей Війська Запорозького невблаганно стискалося. Вже в 1735 р., відразу після заснування Нової Січі, на відстані 2–3 км від неї було споруджено Ново-Сіменський ретраншемент, де постійно дислокувався відділ регулярної армії, а комендант, згідно з інструкцією, мусив пильно стежити за настроями козаків. Згодом довкола Січі з'явилися й інші ретраншементи – Усть-Самарський, Новобогородицький, Биркутський тощо; тоді ж було запроваджено паспортизацію населення запорозьких теренів. Споруджена в 1731–1733 рр. Українська лінія – ланцюг фортифікацій від Дніпра до Сіверського Дінця протяжністю близько 283 км – повернула територію Орельської паланки. З 1751 р. розпочалася так звана «сербська колонізація», коли російський уряд дозволив сербам і чорногорцям переселятися з підпорядкованих Османській імперії теренів у верхів'я річок Інгулу та Інгульця; 1754 р. тут збудовано фортецю св. Єлсавети [нині Кіровоград] – центра новоствореної провінції Нова Сербія, вихроєної з земель Бугогаравської та Інгульської паланок. Ще одна хвиля колоністів, вихідців із Молдови, невдовзі утворила Новослобідський полк, просунувшись іще південніше Нової Сербії, а з 1753 р. на лівому березі Дніпра, вернула до найсхідніших запорозьких

околиць, започаткувалася друга округа сербських та чорногорських колоністів – Слов'яно-Сербія. У 1764 р. всі новозаселені терени були об'єднані в нову адміністративну одиницю – Новоросійську губернію, керівники якої трактували запорозькі володіння як «ворожі», тож ні офіційні клопотання перед урядом, ні спроби силою зупинити розбір січових земель не давали бажаних наслідків. Це добре бачила й сама січова старшина. Як писав іще в 1755 р. писар Дмитро Романовський,

уже Військо до лантуха взято, лише не знайшли способу, як того лантуха зв'язати.

Проблема вирішувалася раптово. 15 червня 1775 р., повертаючись додому з театру російсько-турецької війни, генерал П'єтр Текелій із великими збройними силами у 10 піхотинців, 8 кавалерійських і 13 донських козачих полків, пройшовши швидко маршем через паланки, оточив січову фортецю й оголосив запорожцям, що волею імператриці Січ ліквідується. Первага сна була настільки очевидною, що оточені здалися без бою. Більшість запорожців цієї ж ночі зуміла на човнах вийти з оточення, спустившись Дніпром у ханські володіння, а звідти – за Дунай, під протекцію султана, де закладемо так звану Задунайську Січ. Січові укріплення і всі споруди на території фортеці були розкидані, архів та військова скарбниця з регаліями й коштовностями вивезені, старшину заарештовано. За розпорядженням Єкатерини II, кошового суддю Павла Головатого та військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру (перший помер 1790 р. в Туруханському, а другий 1795 р. у Тобольському монастирях). Останнього кошового отамана, 85-літнього Петра Калиницького, ув'язнили в Колодецькому монастирі, де він просидів до 1801 р., аж доки його звільнив молодий імператор Александр I. Вже глухий і слі-

ний, соловецький в'язень помер там же 1803 р.; похований на монастирському цвинтарі з викарбуваною пінише епітафією:

Здесь погребено тело в Воле почивающего кошевого бывшей некогда Запорожской грозной Сечи казаков атамана Петра Калнишевского, сосланного в сию обитель по высочайшему же повелению в 1776 году на смирение. Он в 1801 году, по высочайшему же повелению, снова был освобожден, но уже сам не пожелал оставить обитель, в коей обрел душевное спокойствие смиренного христианина, искренно покаявшегося свои вины. Скончался 1803 года, октября 31 дня, в субботу, 110 лет от роду, смертию благочестивою, доброю.

Через два місяці після зруйнування Січі, 14 серпня 1775 р., було оголошено відповідний імператорський маніфест – один із найскрадіших вірців демагогії, характерної для Петербурга часів правління Єкатерини II. В ньому «налоросійським козакам» як «полезним гражданам» протиставлялося «соннице... людєй всякого оброда, всякого злака и всякой веры» – Запорозька Січ. Остання нібито живе з грабунків – «в совершенной праздности, глусисейшем пьянстве и презрительном невежестве». Далі, всупереч щойно сказаному про «праздность», запорожці зганюючуться у тому, що володіли багатьма землями для валштування на них «собственного хлебошашества, в чем довольно уже и преуспели», а найголовніше – задумали «составить из себя в средине Отечества область совершенно независимую под собственным своим неустоймым управлением». Тож знищення Січі – це виконання монаршого обов'язку перед Богом, перед імперією, та й узагалі – «перед самим вообще человечеством». Що ж до запорозьких земель, то відзначі, як оголошував маніфест, вони

належатимуть «Отечеству полезным жителям».

Цяк не забракло. На колишніх Вольностях Війська Запорозького фаворити й наближені імператриці отримали величезні пожалування: Григорій Потьомкін – близько 130 тис. десятин, князь Александр Вяземський 200 тис., Кирило Розумовський 35 тис. і т.д. Назвага же до 1784 р. тут було роздано понад 4 млн. десятин, але й це ще не вичерпало земельного фонду Січі. Тож із другої половини 1780-х започатковується інтенсивна колонізація «Новоросії», як стало називатися степове Причорномор'я, інземними переселенцями (болгарами, молдаванами, німцями, греками) та росіянами-розкольникими. Переселення в одному казані цього строкатого етнічного конгломерату, який за кілька поколінь теж стане часткою українського народу, лежить уже за хронологічними рамками нашого нарису.

* * *

Підсумовуючи огляд згадання порядків, народжених козацькою революцією 1648 р., варто зазначити, що реакція на це в трьох осередках започаткованих нею автономій була неоднаковою. Зокрема, символічним здається те, що втрату вольностей Гетьманської України підсумувала гостро публіцистична «Історія Русів», тоді як для Слобожанщини цей своєрідний завершальний акорд можна поглянути з особою Григорія Сковороди (1722–1794), козацького сина з с. Чорнухи Лубенського полку, чий давнє життя мандрівного філософа впродовж 24 останніх років протікало саме тут. Автор «Історії Русів», нащадок старшини, яка дорогою ціною і здобувала, і втрачала незалежність, гордо проголошує, що «всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу», і з патосом запитує сучасників:

Яке доправлення належить за кров народу Руського, пролиту від крові Гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те саме, що прагнув він воли, або ліпшого життя у власній землі своїй і мав про те задуми, всьому людству властиві?

(Переклад Івана Драча.)

Натомість Сковорода, який іще наприкінці 1790-х, живучи в Гетьманаті, писав: «Будь славиш воік, о муже кобране, вольности отче, герою Богдане», після ганьбокої кризи, персоналіфікованої у його містичному сні 1798 р. з відмінням «различных охот жития человеческого», знаходить духовну рівновагу у Слобожанщині, обравши шлях мандрівного «старшика», сповненого «чувствия любви, благонадежности, спокойствия, вечности». Села й хутори Слобідської України, яка ніколи не знала катаклізмів, пережитих Гетьманатом, стануть його Аркадією поза часом і простором. До її мешканців звернені слова філософа:

Завше печалі світу,
марнотність всіх діляк,
Щоб в небо возлетіти,
на хвилю чистим стати...
Кань світ оцей закутий.
Він завше темний ад.
Паде хай ворог лютий;
линь в гори, світлий град...
(Переклад Валерія Шерчука.)

Саме їх, своїх вдячних учнів-слобожан, далеких від політичних амбіцій гетьманської старшини, Сковорода закликає:

Да не равняем нас со превозшедшими нас!..
Всяк жребий своим да будет до-
волен!..
Всяк являет свое зло и добро, и
всякому свое дано...

Так наприкінці XVIII ст. інтелектуальне українство ніби роздвоїлося на енергійно-діяльну парость і прекраснодушно-замрійну, котра втікає від реалій життя у

своє тихого хутірного раю «милої серцю Малоросії». Втім, свій край люблять усі однаково. Наприклад, дочка відаждного Васка Капніста у спогадах про батька, якого в товариському колі жартома називали «Ваською Пугачовим», писала:

Мій батько пристрасно любив свою батьківщину і готовий був пожертвувати всім своїм майтком для добра Малоросії...

Під зорею такої самої любові живуть дуже різні люди – від блискучих царедворців (як канцлер Олександр Безбородько, один із гіпотетичних авторів «Історії Русів») до пересічних провінційних поміщиків, синів козацької старшини, в чій майтках уже підростають Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Микола Гоголь. Знищення Запорозької Січі, котрій належали головні симпатії простолюду, приєднало до цієї мимолого ще й простонародний струмінь: і для старшинських нащадків, і для простих людей ліквідація низової козащини перетворилася на пронизливий символ втрати Україною себе самої – заважання «степу широкого, краю веселого»:

«Гей ви, запорожці, гей ви, молодці.
Та де ж ваші рушниці?»
«Ой ваші рушниці у пана в світлиці,
Самі ми в темниці!».

Такі, значною мірою ще імпульсивні, переживання й душевні порухи вже невдовзі здобудуться на завершене оформлення, злившись у романтичній національній ідеї, яка поєднає мит запорозької героїки з науковим дослідженням історії козацтва, любов до «милої Малоросії» – з усвідомленою потребою культивувати її мову, звичаї, самобутність, врешті – служити їй. Але робитимуть це вже онуки й правнуки тих людей, на очах яких зникла козацька Україна.

Додатки

Rosprawa
Krotka o Sposobi
kupienia Kościoła Kr-
óńskiego / y o pewności zb-
nięcia naszo: zważając / i w
Cielowiek Arzebićński me-
ryci: i jest zliczby wybran-
pańskich i idlowym sp-
sobem w they wierzę
ma się wtowierdzac
y umacnic.

Бібліографія

Цей перелік не є бібліографією середньовічної та ранньомодерної історії України в строгому значенні. До нього включено лише ті праці, з яких читач може довідатися про найновіші погляди на ту чи ту проблему. Це, по-перше, роботи загальноналежного характеру та збірники чи альманахи статей, що пропонують новаторські концепції, по-друге – монографії, присвячені спеціальним питанням. Із-поміж них вибрано або книжки останнього десятиліття, за посередництвом яких можна дізнатися про доробок попередників, або й написані давніше, але досі не перевершені за повнотою і сумлінністю дослідження. Щодо статей у наукових часописах, то їх згадано лише вибірково – коли вони містять принципові концептуальні новації, або затронули сюжети, яких досі не розглядали. Врешті, тут немає інформації про джерельну базу української історії – відсилання до неї читач знайде в кожній із перерахованих праць.

Александрович В. *Західноукраїнські малірі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища*. Львів, 2000.

Апанович О. М. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, 1969.

Багалій Д. І. *Історія Слобідської України*. Харків, 1993 (передрук з видання Харків, 1918).

Боровський Я. Ф. *Походження Києва, історико-географічний нарис*. Київ, 1981.

Брайчевський М. Ю. *Походження Русі*. Київ, 1968.

Брайчевський М. Ю. *Утвердження християнства на Русі*. Київ, 1988.

Брекунінко В. *Московська експедиція і Переяславська рада 1654 року*. Київ, 2003.

Брекунінко В. А. *Стосунки українського козацтва з домом у XVI – середні XVII ст.* Київ, 1998.

Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. *Українські проекти в Російській імперії*. Київ, 2004.

Викторова А. А. *Монголи. Происхождение народа и истоки культуры*. Москва, 1980.

Власюк А. П. *Запровадження християнства у слов'ян. Вступ до середньовічної історії*

слов'ян. Перекл. з англ. Р. Ткачук та Ю. Терек. Київ, 2004.

Голобуцький В. *Запорозьке козацтво*. Вид. 2-е. Київ, 1994.

Горобець В. *Єліта козацької України в пошуках політичної легітимізації стосунки з Московою та Варшавою, 1654–1676*. Київ, 2001.

Горобець В. *Приєднання Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I*. Київ, 1998.

Гонко Т. *Нариси з історії мадярського права в Україні (XIV – початок XVII ст.)*. Львів, 2002.

Грибовський В. В. *Карпатське опришківство*. Львів, 1966.

Грибович Г. *До історії української літератури. Дослідження, есеї, полеміка*. Київ, 2003.

Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Т. 1–10. Київ, 1991–1998 (репринт видань 1913–1936 рр.).

Гуцків А. Н. *Древние тюрки*. Москва, 1967.

Гуржій О. *Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. Королівство, наслідство, право*. Київ, 1996.

Гудак Б. *Крива і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генезис Бере-*

- стейської умії. Перекл. з англ. М. Габлевич. Львів, 2000.
- Данилевський І. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). Москва, 1998.
- Данилевський І. Н. Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). Москва, 2000.
- Дашкевич Я. Україна і Вірменія. Збірник статей. Львів, 2001.
- Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // *Занепади Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. ССХХІІІ*. Львів, 1991.
- Дворник Ф. Слав'яни в європейській історії та цивілізації. Перекл. з англ. В. Верлюка, В. Кук, Д. Матиш. Київ, 2000.
- Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розповіді і думки. Київ, 1910.
- Дюба Е. Н. Просвящение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. Киев, 1987.
- Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. Москва, 2001.
- Дмитриев М. В. Православие и Реформации. Реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. Москва, 1990.
- До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Кутковського з нагоди його 70-річчя. Т. 1–2. Львів, 2004.
- Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1983.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 1–2. Київ, 1992 (передрук з видання: Прага, 1932).
- Драчченко В. А. Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України від XVI – початку XVIII ст. Київ, 1959.
- Елорв В. А. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва, 1983.
- Ефименко А. Я. История украинского народа. Київ, 1990 (передрук з видання: Санкт-Петербург, 1906).
- Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст. Ред. О. Мншанец. Київ, 1993.
- Жолтовської П. М. Художня жетта на Україні у XVI–XVIII ст. Київ, 1983.
- Жуковий П. Сеймова боротьба православного западнорусского дворянства с церковной умией (до 1608 г.). Санкт-Петербург, 1901.
- Жуковський А. Петро Могила і питання єдності церков Київ, 1997 (передрук з видання: Париж, 1969).
- Заборовский А. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в. Москва, 1981.
- Захильчак А., Крикун М. Історія Польщі. Львів, 2002.
- Занд А. Урбанізаційний процес на Волині XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003.
- Івкін В. Суцільне суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII століттях: історичні нариси. Львів, 2004.
- Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVII ст. Київ, 1966.
- Ісаєвич Я. Українське книгодання: автоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002.
- Історія української культури. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII ст. Ред. Я. Ісаєвич. Київ, 2001.
- Історія української культури. Т. 3: Українська культура другої половини XVI – XVIII ст. Ред. В. Смолій. Київ, 2002.
- Історія Центрально-Східної Європи. Ред. А. Захильчак. Львів, 2001.
- Кандаль Ф. Очерки времен и событий. Из истории российских евреев (До второй половины восемнадцатого века). Иерусалим, 1988.
- Катрала М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003.
- Качмарчик Я. Болдан Хмельницький. Перекл. з польськ. І. Сварник. Львів, 1998.
- Коваленко О. Б. Павло Полуботок – політик і людина. Чернівці, 1996.
- Когут З. Корінь ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Перекл. з англ. С. Гривоа. Київ, 2004.
- Когут З. Російський централізм і українська автономія. Алімадація Гетьманщини, 1760–1830. Перекл. з англ. Київ, 1996.
- Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963.
- Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. Київ, 1998.
- Котляр М. Ф. Галицько-Волинський літопис XIII ст. Київ, 1993.

- Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ, 2002.
- Кривченко В. В. *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Київ, 1996.
- Кривошея В. В. *Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацько-старшини, 1648–1782)*. Київ, 1998.
- Кривошівський О. П., Павлів С. М. *Історія Церкви та релігійної думки в Україні вінець XVI – середина XIX ст.* Київ, 1994.
- Крикун М. *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордон повноважень у світлі джерел*. Київ, 1992.
- Крикун М. *Земські уряди на українських землях у XV–XVIII ст. // Збірки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. ССКХVIII*. Львів, 1994.
- Кривошівський А. *Історія Туреччини*. Київ, 1996 (переклад з видання: Київ, 1924).
- Крип'якевич І. *Войдан Хмельницький*. Вид. 2-е. Київ, 1990.
- Крип'якевич І. П. *Галицько-Волинське князівство*. Київ, 1984.
- Кром М. М. *Мож Русью и Литвой. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в.* Москва, 1993.
- Крушинський Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля*. Київ, 1991 (переклад з видання: Мюнхен, 1936).
- Куцаковський П. *Канцелярія Руської (Волинської) метрики (1639–1673). Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*. Острог–Львів, 2002.
- Кучера М. П. *Земельні воли Среднього Подкарпаття*. Київ, 1987.
- Лас'як С. *Козацькі війни кінця XVII ст. в Україні*. Чернівці, 1996.
- Лас'як С. *Українське козацтво у міжнародних відносинах (1661–1911)*. Чернівці, 1999.
- Лесканен М. *Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой*. Москва, 2002.
- Левківський В. *Україна на пореломі. 1617–1639. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. Ред. А. - Р. Білас і Я. Полемський. Філадельфія, 1991.
- Левківський В. *Участь шалити у великому українському повстанні від проводом гетьмана Богдана Хмельницького*. Ред. А. Р. Білас. Філадельфія, 1980.
- Лисак-Рудницький І. *Історичні риси*. Упор. Я. Грещак. Київ, 1994.
- Любавський М. *Очерки истории литовско-русского государства*. Москва, 1915.
- Масалічук В. *Козацька старшина Харківського слобідського полку (1634–1706)*. Харків, 1999.
- Медвицка А. А. *Грамотность в Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века*. Москва, 2000.
- Микитас В. *Давньоукраїнські студенти і професори*. Київ, 1994.
- Мицько І. А. *Острожська слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*. Київ, 1990.
- Мицько Ю. А. *Українське летописи XVII века*. Дніпропетровськ, 1978.
- Моравиця В. М. *Російське самодержавство і Українська Православна Церква в кінці XVII – XVIII ст.* Київ, 1997.
- Навняйко Д. *Східно-Захід. Рецепція України Західній Європі (XV–XVIII ст.)*. Київ, 1998.
- Насонов А. Н. *Монголы и Русь*. Москва–Ленинград, 1940.
- Нічкі В. М. *Петро Могила в духовній історії України*. Київ, 1997.
- Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Київ, 2001 (переклад з видання: Нью-Йорк, 1960).
- Оглоблин О. *Люди старої України*. Мюнхен, 1939.
- Оніщенко А. *Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії запікарпатського і українського права. Т. 2*. Київ, 1996.
- Османська імперія в країні Центральної, Східної і Кіло-Східної Європи в XVII в. Ч. І. *Главные тенденции политических взаимоотношений*. Ред. Г. Г. Астаурян. Москва, 1998.
- Острогорський Г. *Історія Візантії*. Перекл. з нім. А. Онцко. Львів, 2002.
- Осипенко історії. *Збірник наукових праць на пошану Професора Миколи Павловича Козацького з нагоди 70-річчя*. Ред. А. Венар та І. Пасічник. Острог – Нью-Йорк, 1999.
- Павлов А. И. *Порубежье Российского царства и украинская земля Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века)*. Белгород, 2004.

- Павдайте-Василукуте А.-В. Кирлячий статут Другого Литовського Статуту: географія, хронологія, кодифікація. Перекл. з лит. Львів, 2004.
- Первый Литовский статут 1529 года. Материалы научной конференции. Вильнюс, 1982.
- Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). Збірник статей. Київ, 2003.
- Півторак Г. Звідки ми і куди мова. Київ, 1994.
- Пірко В. Заступня і господарське освоєння степової України XVI–XVIII ст. Донецьк, 2004.
- Плетнева С. А. Колчанья средневековья. Политико-исторические закономерности. Москва, 1982.
- Плетнева С. А. Хазары. Изд. 2-е. Москва, 1986.
- Полік С. Н. Плетнева і Україна. Політика Римської курії на українських землях в XVI–XVII вв. Кіев, 1989.
- Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його складання. Ч. 1–2. Москва, 1965–1967.
- Полович М. Нарис історії культури України. Київ, 1998.
- Пресняков А. Е. Лекции по русской истории. Т. 1: Киевская Русь. Москва, 1938; Т. 2: Западная Русь и Автономно-Русское государство. Москва, 1939.
- Ричка В. Княгиня Ольга. Київ, 2004.
- Ричка В. Церква Київської Русі (соціальної та етнокультурний аспекти). Київ, 1997.
- Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982.
- Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. Москва–Ленинград, 1966.
- Русина О. Україна під татарами та Литвою. Київ, 1999.
- Савановіч Г. Нарис історії Білорусі від стародавніх часів до кінця XVIII століття. Мінськ, 2001.
- Савановіч Г. Новгородська війна. 1654–1667. Мінськ, 1993.
- Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 1998.
- Свердлов В. В. Генезис і структура феодального общества Древней Руси. Ленинград, 1983.
- Скриньнікова Т. Д. Харизма і влада в епоху Чингіс-хана. Москва, 1997.
- Слабченко М. Організація господарства України от Хмельницького до мирової війни. Ч. 1: Господарство Гетьманщини в XVII–XVIII в. Одеса, 1925.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ, 1993.
- Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ, 1999.
- Соціум. Аспекти соціальної історії. Ред. В. Горобець, Н. Старченко. Вип. 1–4. Київ, 2002–2005.
- Степовик Д. В. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. Київ, 1982.
- Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Високопійській війні українського народу середини XVII ст. Дніпропетровськ, 1996.
- Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. Перекл. з англ. В. Кулик. Київ, 1994.
- Ткаченко М. Нариси з історії селян на Альо-березній Україні в XVII–XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Кн. 28. Київ, 1931.
- Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992.
- Толочко О. П. Русь: держава і образ держави. Київ, 1994.
- Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ, 1998.
- Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. Киев, 1996.
- Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. Киев, 1980.
- Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. Ред. В. Смолій. Вип. 1–3. Київ, 2000–2003.
- Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. Ред. А. Довга, Н. Яковенко. Київ, 2005.
- Українське суспільство на змій Середньовіччя та Нового часу. Нариси з історії ментальності та національної свідомості. Ред. В. Смолій. Київ, 2001.
- Ульяновський В. І. Історія Церкви та реальної душі в Україні. Середина XV – кінець XVI ст. Кн. 1–2. Київ, 1994.
- Фелорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України. 1634–1637. Ч. 1: 1634 рік. Львів, 1996.
- Флора Б. Н. Русско-польские отношения и по-

- литическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. Москва, 1978.
- Франков С., Шпигард А. *Начало Руси, 750–1200*. Пер. с англ. Д. М. Буланін и Н. А. Лукецькав. Санкт-Петербург, 2000.
- Фрис В. *Історія кримляниної рукописної літератури в Україні X–XVIII ст.* Львів, 2003.
- Хажина Э. І. *Киево-Могилянська академія*. Вид. 2-е. Київ, 1981.
- Централеми і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. *До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Пожизалева*. Ред. А. Завалякина та М. Крикув. Львів, 1998.
- Чкаловський Д. *Історія української літератури: Від початків до доби реалізму*. Тернопіль, 1994 (переклад з видання: Нью-Йорк, 1956).
- Чудяк Т. В. *Гетьмані і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.* Київ, 2003.
- Шабунько Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев, 1987.
- Швидько А. К. *Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.* Днепропетровск, 1973.
- Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Перекл. з англ. М. Габлевич. Львів, 2001.
- Шелухин С. *Україна – назва нашої землі в найдавніших часів*. Дрогобич, 1992 (репринт видання: Прага, 1936).
- Щапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII в.* Москва, 1989.
- Щербак В. *Українське козацтво: формування соціального статусу (друга половина XV – середина XVII ст.)*. Київ, 2000.
- Юко І. *Кримські деларусько-литовського права*. Мінськ, 1991.
- Яковенко Н. *Парасильний світ. Дослідження з історії української ідей в Україні в XVI–XVII ст.* Київ, 2002.
- Яковенко Н. М. *Українська шляхта в кінці XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. Київ, 1993.
- Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 10-а роки XVII ст. Причини і початок Руїни*. Київ, 1998.
- Яковлева Т. *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*. Київ, 2003.
- Яковлів А. *Вплив старочеського права на право українсько-литовської доби XV–XVI ст.* – Прага, 1929.
- Backvis C. *Renesans i Barok w Polsce. Studia o kulturze*. Oprac. H. Dziechcińska, E. J. Gębicka. Warszawa, 1970.
- Bardach J. *Statuty litewskie z prawem rzymskie*. Warszawa, 1999.
- Bardach J. *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.* Warszawa, 1970.
- Bardach J., Ledniowski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego*. Wyd. 2-ic. Warszawa, 1994.
- Basarab J. *Perelomov 1654: A Historiographical Study*. Edmonton, 1982.
- Borek P. *Ukraina w staropolskich dziennikach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. Kraków, 2001.
- Broggi Bercoff G. *Królestwo słowian. Historiografia Renesansu i Baroku w krajach słowiańskich*. Tom. E. J. Gębicka, W. Jękiel, A. Zakrzewski. Izabelin, 1998.
- Cegielski T., Kędziela L. *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*. Warszawa, 1990.
- Chodźnicki K. *Kościoł prawosławny w Rzeczpospolitej Polskiej: Zarys historyczny, 1570–1632*. Warszawa, 1934.
- Chrześcijaństwo w Polsce: Zarys przemian. 966–1979. Red. Jerzy Kłoczowski. Lublin, 1992.
- Chyrczewska-Hennel T. *Świadomość narodu w szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* Warszawa, 1985.
- Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe. A Special Issue*. Eds. I. Banac and F. E. Syta // *Harvard Ukrainian Studies*. 1986, vol. X, nr 3–4.
- Culture, Nation, and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter, 1600–1945*. Eds. A. Kappler, Z. E. Kohut, F. E. Syta and M. von Hagen. Edmonton-Toronto, 2003.
- Czapliński W. *Władysław IV i jego czas*. Warszawa, 1972.
- Davies N. *God's Playground: A History of Poland. Vol. 1*. Oxford, 1981. (Польський переклад: *Боже іграшки: Історія Польщі*. Т. 1: *Od początków do roku 1795*. Tom. E. Tabakowska. Kraków, 1991).

- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995. Red. L. Grzebiń S.J. Kraków, 1996.
- Frick D. A. *Melirij Smotryc'kyj*. Cambridge, Mass., 1995.
- Gajdecki G. *The Cossack Administration of the Hetmanate*. Vol. 1–2. Cambridge, Mass., 1978.
- Gezregor Ta'at: *Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine // Jewish History. A Special Issue*. 2003, vol. 17, nr 2.
- Hetmani Rzeczypospolitej Obolga Narodó w*. Red. M. Nagielski. Warszawa, 1995.
- Historia Europy Środkowo-Wschodniej*. Red. J. Kłoczowski. T. 1. Lublin, 2000.
- Jakowliw A. *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einfluss auf das ukrainische Recht im 16–18. Jahrhundert*. Leipzig, 1942.
- Janecek A. *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w*. Wrocław, 1991.
- Kaminski A.S. *The Cossack Experiment in Szelachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadiacz) Union // Harvard Ukrainian Studies*. 1977, vol. 1, nr 2.
- Kaminski A. S. *Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795*. Lublin, 2000.
- Kaminski A.S. *Republic vs Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697*. Cambridge, Mass., 1993.
- Kempa T. *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*. Toruń, 1997.
- Klaupa Z., Kizupient J., Kuncevičius A. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius, 2000.
- The Kiev Mohyla Academy. A Special Issue // Harvard Ukrainian Studies*. 1984, vol. VIII, nr 1–2.
- Kriegelstein W. *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*. Warszawa, 1991.
- Kuchowicz Z. *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII w*. Warszawa, 1993.
- Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1669–1648*. Warszawa, 2000.
- Maciszewski J. *Szlachta polska i jej państwo*. Wyd. 2-in. Warszawa, 1984.
- Magosci P. R. *Ukraine: A Historical Atlas*. Toronto, 1985.
- Magpa Mundl. *Жітний науковий праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Red. L. Гиреч, Я. Гроцька, М. Капрал та ін. Львів, 1996.
- Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. A cura di G. Siedina. Alessandria, 2004.
- Mażczak A. *Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XV–XVII w*. Warszawa, 1994.
- Mażczak A. *Nierówna przyjaźń. Układy klientelne w perspektywie historycznej*. Wrocław, 2003.
- Medlaeva Ukrainica. Ментальність та історія іаєк. Red. А. Доєра, О. Толочко, Н. Яковенко. Т. 1–5. Київ, 1992–1998.
- Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Red. T. Chynczewska-Hennel, N. Jakowenko. Lublin, 2000.
- Między Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcickowi w 70 rocznicę urodzin*. Red. T. Chynczewska-Hennel i in. Warszawa, 1993.
- Motyłowicz J. *Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i XVIII wieku*. Przemysł, 1993.
- Mrozowska K. *Komitya Edukacji Narodowej 1773–1794*. Kraków, 1973.
- Obolensky D. *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London, 1982.
- Ochmański J. *Historia Litwy*. Wyd. 3-ie. Wrocław, 1990.
- Olszewski H. *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii, 1632–1763*. Poznań, 1966.
- Opaliński E. *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentary i społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa, 1995.
- Pajewski J. *Buńczuk i koncerz. Z dziejów wojen polsko-tureckich*. Poznań, 1997.
- Pelenski J. *Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1699 roku. Ideologia i politycy – próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny*. 1974, t. 63, z. 2.
- Pidlypczak-Majerowicz M. *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w dalekłości zakonu*. Warszawa, 1986.
- Piekiewicz K. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiełłowicza*. Poznań, 1995.
- Plokhyy S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. Oxford, 2001.
- Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w*. Warszawa, 1987.
- Poland and Ukraine: Past and Present*. Ed. P. J. Potichnysj. Edmonton–Toronto, 1980.
- Polska XVII wieku. Państwo – społeczeństwo –*

- kultura. Red. J. Tazbir. Warszawa, 1974
- Pritsak O. *The Origin of Rus. Vol. 1: Old Scandinavian Source other than the Sagas*. Cambridge, Mass., 1981.
- Pritsak O., Reshetar J.S. *Ukraine and the Dialectics of Nation-Building* // *Slavic Review*. 1963, nr 2.
- Prosoponema. *Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича*. Упор. Б. Якимович. Львів, 1998.
- Radyzewski R. *Polskojęzyczna rodzina ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Kraków, 1996.
- Rethinking Ukrainian History*. Ed. I. L. Rudnytsky, J.-P. Himka. Edmonton, 1985.
- Roosan M. *Founder of Hasidism. A Quest for the Historical Ba'al Shem Tov*. Berkeley and Los Angeles, 1996.
- Ruthenica. Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи*. Red. В. Ремка, О. Толочко. Т. 1–4. Київ, 2002–2005.
- Saunders D. *The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1730–1850*. Edmonton, 1985.
- Senyk S. *A History of the Church in Ukraine. Vol. 1: To the End of the Thirteenth Century*. Rome, 1993.
- Serczyk W. A. *Hajdamacy*. Wyd. 3-ie. Kraków, 1978.
- Serczyk W. A. *Historia Ukrainy*. Wyd. 2-ie. Wrocław, 1990.
- States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Peleński*. Eds. J. Duzinkiewicz et al. New York, 2004.
- Stone D. *The Polish-Lithuanian State, 1586–1795*. Seattle, 2001.
- Sydorenko A. *The Kievan Academy in the Seventeenth Century*. Ottawa, 1977.
- Szyn F.E. *Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. Cambridge, Mass., 1985.
- Szyn F.E. *History, Culture and Nation: An Examination of Seventeenth-Century Ukrainian History Writing*. Cambridge, Mass., 1985.
- Szyn F.E. *The Political Worlds of Bohdan Khmelnytskyi* // *Palaeoslavica*. 2002, vol. X, nr 2.
- Szyn F. E. *Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine. The Nobility's Grievances at the Diet of 1641* // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982, vol. VI, nr 2.
- Scyrcygiel R. *Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin, 1989.
- Tazbir J. *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikwy*. Wyd. 4-e. Poznań, 1998.
- Tazbir J. *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII w.* Wyd. 3-ie. Kraków, 2000.
- Tazbir J. *Reformacja w Polsce. Szkice o ludziach i doktrynie*. Warszawa, 1993.
- Tollet D. *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*. Warszawa, 1999.
- Tomkiewicz W. *Jeremi Winiowski (1612–1651)*. Warszawa, 1933.
- Tuzkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.* Warszawa, 1989.
- Ukraine and Russia in their Historical Encounter*. Eds. P. J. Potichnyj et al. Edmonton, 1992.
- Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective*. Eds. P. J. Potichnyj, A. Howard. Edmonton, 1988.
- Ulewicz T. *Sarmacja. Studium z problematyki sarmackiej XV i XVI w.* Kraków, 1950.
- Velychenko S. *National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton, 1992.
- Weinryb B.D. *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800*. Philadelphia, 1972.
- Wiek XVII. Konstytucyjna reformacja. Barok*. Prace z historii kultury. Red. J. Tazbir. Wrocław, 1970.
- Williams G. H. *Protestants in the Ukrainian Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth*. Cambridge, Mass., 1988.
- Wiśner H. *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*. Wyd. 3-ie. Warszawa, 2001.
- Wójcik Z. *Dziś Pola w ogniu. O Kosaczynie w dawnej Rzeczpospolitej*. Wyd. 3-ie. Warszawa, 1968.
- Zajączkowski A. *Szlachta polska. Kultura i struktura*. Warszawa, 1991.
- Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*. Oprac. J. Paszenda S.J. Kraków, 1993.

Показчик

Абаши Андрій, козацький полковник 425
 Абрамовец Ян, смоленський полководець 234
 Агосбург, м. 458
 Август днв. Загмунт Август
 Август II Сас (Саксоновець), герцог саксонський, король польський і великий князь литовський 403, 421, 426, 428, 467, 468, 486
 Август III Сас (Саксоновець), герцог саксонський, король польський і великий князь литовський 467–469, 468
 Аврелій Августин, філософ і теолог, один з Отців Церкви 37
 Австрія (Габсбурзька монархія) 18, 19, 23, 218, 221, 285, 368, 370, 465, 466, 468, 470, 472, 493
 австро-турецька («П'ятидесятилітня») війна 1393–1606 рр. 266, 267
 «Війна за австрійську спадщину» 1742–1748 рр. 468
 Австро-Угорщина 19
 Деякі географічні та історичні об'єкти – як-от Україна, Польща (Польське королівство), Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Русь (Київська Русь, Київська держава) – через велику наближеність тексту згадані про них до показчика не вказано.

Агалі, дякон 292
 Агаліт, св. 67
 Адамберт із Трера, архієпископ магалбурзький 48
 Адамович Симеон, ніжинський протопоп 386, 389
 Адамовичі, старшинський рід 403
 Адамь-Герей, кримський хан 386, 388
 Адріан, московський патріарх 491
 Адріанопольський мирний договір 1712 р. 423, 424, 428, 463
 Адріатика 94
 Адріатичне море 94
 Азаторій, м. 30
 Азія (Схід) 15, 17, 24–26, 35, 40, 46, 76, 84, 85, 108, 125, 137, 165, 182, 209, 212, 228
 Мала 49
 Південна 35, 184, 439
 Середня 35, 91, 92, 94
 Центральна 83, 90
 Азов, турецька фортеця 191, 349
 Азовське море 176, 421, 521
 Аккерман (Білгород [Дністровський]), м. 95, 176, 179, 183, 185–187, 263, 264, 427
 Аксак Ян, київський земський суддя 275
 Аксака, київська шляхта 153, 248, 299, 300
 Александрово, козацький полковник 363
 Алексій Михайлович, москов-

ський цар 349, 350, 352, 354, 373, 433, 436
 Алетський Павло днв. Павло з Алето
 Александр I, російський імператор 326
 Алтай (Алтайський хребет) 91, 94
 Альварес Емануїл, слуга 294
 Аль-Загалі, арабський філософ 153
 Аль-Гарсі, арабський географ 31
 Альта, р. 89
 Альтранштадтська угода 1706 р. 409
 Анастрнад, м. 31
 Анан Марцелін, римський письменник 83
 Амстердам, м. 125, 370
 Амур, р. 90, 91
 Анапа (Mama), м. 185
 Анастасій I, візантійський імператор 29
 Анастасія, дочка Ярослава Мудрого 35
 Анастасія, дружина Олександра Володимировича 132
 Англія 34, 35, 84, 197, 506
 Андрієвці, житомирські бояри 258
 Андрій, син Володимира Ольгердовича 166
 Андрій Боголюбський, володимиро-суздальський князь 62, 79
 Андрій Ольгердович, полоцький князь 142

- Аларій Юрійович, володимирський князь 103, 104, 138
 Андріанопольський договір 1712 р. 463
 Андалусія, с. 386, 448
 Андалусійське перенннр'я 1667 р. 386, 387, 396, 448
 Андарусиї Микола 411
 Анна, дочка Дмитра з Горня 117
 Анна, дочка Ярослава Мудрого 33
 Анна, дружина Володимира Святославича 49, 33, 305
 Анна, дружина Данила Галицького 102
 Анна, дружина Романа Мстиславича 101, 102
 Анна Іоанніна, російська імператриця 478, 509, 522
 Анна Тверська, дружина Сандрагайла Ольгердовича 143, 149
 Антв 34
 Антвннсть 16
 Антонів (Розволож), м. 245, 247, 248
 Антоній, гадяцький митрополит 121
 Антоній Печерський, св. 66, 67
 Антошович Володимир 11, 12
 Алостоа Данило Павлович, гетьман 408, 410, 414, 395, 507–509, 311, 522
 Алостоа, старшинський рід 405, 501
 Аріанн днв. влольські братів
 Арнащенко Йоан, типограф Лаврської друкарні 435, 436
 Арннсть, львівські мнцани 123
 Арон, молдавський господар 267
 Артемій, чернець, московський «четрик» 222
 Арсеній, архієпископ славонський, ректор Львівської братської школи 237
 Архангельськ, м. 379
 Аскольд, київський князь 37, 38, 40, 46–48, 208
 Аскольський Віктор 437
 Асламкернн днв. Ісаламкерннн Аспарух, болгарський хан 85
 Атака днв. Волга
 Атака, гуґський хан 85
 Афанасій, константинопольський патріарх 331
 Африка Північна 35
 Ахмад III, турецький султан 423
 Ашер Галеж, єврейський вногннцнннц 127
 Ашнна, турецька династія 85
 Ашл Шем Тов днв. Елієзер, Ізраїль бен
 Бабнн, м. 396
 Багаїлї Дмитро 319
 Бага, р. 367
 Бадоський Ян, козацький «старший» 260
 Багауук, острів 177, 192
 Базаууцка Сн днв. Запорозька Сн
 Базаїлія, м. 327
 Базаїл, м. 132, 189
 Байбуза Михайло, брацлавський шахтнц 247
 Байбуза Степан, козацький полковник 362
 Байбуза, брацлавська шахтн 133
 Байда днв. Вишневецький Дмитро
 Байром Джордж 399
 Бакота, м. 98, 129
 Бакотський скельний монастир 141
 Балабан Арсеній, галицький єпископ 123
 Балабан Гедлон, львівський православний єпископ 123, 215, 236, 239
 Балабан Діонісії, київський православний митрополит 378, 432, 433
 Балабнн, галицька шахтн 300
 Балахана (Чембало), м. 183
 Балахнн р. 319
 Балхнн 18, 46, 76, 89, 184, 188, 209, 225, 423, 484
 Балта, м. 490
 Балтійське море 25
 Балтнн (Baaltia, Балтійське Помор'я) 34, 40, 43, 33, 198, 280, 305
 Балло Жан, французький дипломат 401, 402
 Балтав-Камемський Дмитро 306
 Бар, м. 176, 187, 395, 329, 341, 391, 393, 426
 Барське староство 397
 Барабан Якіл, кошовий Запорозької Сні 371, 372
 Баранівка, с. 309
 Баранович Лазар, чернігівський архієпископ, місцєблнстнтель престолу Київської митрополії 232, 296, 388, 390, 396, 413, 431–431, 435, 443, 476, 478, 461
 Барановський Володн 473
 Бараннський, князь, член Правління гетьманського уряду 309
 Барона Петро з Падуї, львівський архітектор 136
 Бардак Юліян 174
 Барко 16, 25, 304, 452, 453, 457, 459, 462
 Барська конфедерація 1768–1772 рр. 470, 473, 487
 Бартоломей Юліян 149
 Басараб Матей, молдавський господар 346
 Батбай, болгарський хан 83
 Батні (Бату), хан Золотої Орди 92–94, 175, 182, 184, 437
 Батн, гора 336
 Батури, київські бояри 133
 Батурич, м. 245, 246, 389, 401, 402, 410–414, 433, 500, 311, 314
 Бахчисарай, м. 25, 344, 380, 411, 422
 Бахчисарайське переннр'я 1681 р. 396, 424
 Бата з Володдара, дружина Дмитра з Горня 117
 Бегер Янчї, пасар Війська Запорозького 262–264
 Безбородько Олександр, лнндер Російської імперії 328
 Безпалый Іван, козак 363
 Бела, угорський герцог 33
 Бела IV, угорський король 93, 104

- Белз, м. 98, 100–102, 107, 108, 124
 Бельське воєводство 114, 115, 118, 183, 256, 470
 Бельське князівство (Бельська земля) 97, 98, 107, 114, 440
- Бельгія, 297
- Бендери (Тигина), м. 263, 264, 403, 417–419, 422, 423, 427
- Беневський Станіслав Казимир, волинський каштелян 375
- Беневські, волинська шляхта 204
- Бенедиктинський орден 78
- Бенько з Жабокрук, галицький боярин 117
- Берга, р. 174, 521
- Бердички, київські бояри 153
- Бердичів, м. 245, 248, 326, 426
- Бережеський Проків, козацький полковник 362
- Березань, м. 247
- Березка, м. 223, 296
- Березанів статті 1654 р. 374, 377
- Березовські, галицька шляхта 117
- Берендія, київські бояри 153
- Берендія [плем'я] 89
- Берестечко, м. 167, 223, 296, 333, 335, 343
 Берестецька битва 1651 р. 333–334
- Берестя (Брест), м. 97, 100, 102, 107, 213, 219, 220, 339, 369
 Берестейська земля (Верестейщина) 22, 97, 107, 138, 183, 253
 Берестейська унія 1596 р. 16, 195, 218–220, 224, 238, 491
- Бернда Панно, лексикограф 239
- Бернда Стефан, типограф Лаврської друкарні 240
- Берислав, м. 261
- Берке, кан Золотої Орди 94
- «Бертинський анналі» 31, 32, 37
- Вершаль, м. 248
- Беза, м. 191
- Бельський Йоханн, польський історик 264, 269, 370
- Бельський Мартін, польський історик 308
- Бердичів Ніколаї 498
- Бібельський, галицькі бояри 117
- Бієлі, м. 247
- Бистриця, м. 339
- Бієлія, м. 248
- Бізанціони Майоліно, венеційський історик 317
- Біла, с.481
- Біла Церква (Гурція, Юрія), м. 169, 170, 242, 243–247, 239, 265, 269, 271, 333, 343, 376, 382, 383, 386, 397, 404, 421, 426, 484
 Білоцерківська угода 1651 р. 335, 336, 345
 Білоцерківське староство 250, 362, 400
 Білоцерківський полк 257, 280, 358, 391, 422, 424, 425
 Юрівська єпархія 64
- Білогір'я (Білогородка), м. 64, 248, 309, 465
- Білогород Дмитровський див. Аккерман
- Білогір'я [на Слобожанщині] 285, 349, 374, 520
- Бігородська Орда див. Ногайська Орда
- Білицькі-Носевичи, старшинський рід 334
- Білий Михайло 308
- Біліліпка (Раставець, Раставиця), м. 245, 248
- Білопіддуб, м. 248
- Білорусь (Біла Русь) 20, 21, 71, 74, 94, 96, 97, 109, 110, 137, 138, 142, 147, 158, 171, 183, 219, 221, 234, 236, 242, 263, 268, 276, 355, 357, 366–368, 377, 382, 406, 409, 412, 419, 435, 437, 438, 470–472
 Білоруський полк 338
- Біляськ, м. 97
- Бірка, м. 35
- Блок Марі 131
- Бобруйськ, м. 171, 268
- Бог див. Південний Буг
- Богаченко Михайло, косяк 363
- Богданович-Зарудний Самійло, козацький полковник 362, 370
- Богун Іван, козацький полковник 334, 360, 364, 370, 375, 382, 383
- Богуслав, м. 170, 246, 251, 259, 271, 314, 386, 488, 489
 Богуславське староство 251, 257
 Богуславський полк 422, 424, 425
- Бодяк, французький історик 273
- Бокія, волинська шляхта 200, 299
- Болгарія (Болгарське царство, Дунайська Вулгарія) 39, 40, 31, 36, 85, 94, 107, 188
- Болеслав I Хоробрий, польський король 46, 53, 440
- Болеслав Сором'язаний, кравчийський князь 103
- Болеслав Тройденонув див. Юрій Болеслав
- Болестрашицькі, галицькі бояри 117
- Боловєті Альберто, папський нунцій 214
- Болонья, м. 119, 132, 133, 189, 325
- Болонієська земля 97
- Болдар Станіслав 56, 77
- Бонка, половецький хан 98
- Боллаї Пйотр Левасер, де 23, 177, 187, 253, 276, 281
 «Опис України» 23
- Борещинський Ян, київський православний митрополит 212, 232, 240, 242, 277–279, 287, 307, 349
- Борещинь, галицька шляхта 117
- Борзна, м. 338, 427
- Борзна Іван, генеральний суддя 308
- Борнс, болгарський цар 48
- Борнс, св., син Володимира Святославича 57, 79, 97
- Борнскевич Ісаїяї, лудський православний єпископ 212, 242

- Борніслай, м. 231
 Борніско Зоя 174
 Боровий Сазун 340, 341
 Боровац, м. 246, 271, 280, 282, 313
 Боровицькі, волинська шляхта 139
 Боровіні, с. 159
 Борукович Михайло, козацький полковник 408
 Борцан Ілько 401, 402
 Борціва, с. 404
 Боснія 94, 107
 Босфор, протока і узбережжя 273, 279
 Бодано Христофор з Ферари, латвійський архітектор 136
 Боярські, галицька шляхта 117
 Браймаський Михайло 29, 30, 38
 Брандербург 367
 Браніцький Ксаверій, великий коронний гетьман 471
 Братковський Даніло, поет 427
 Братковські, галицька шляхта 117
 Браунсберг (Бранув), м. 287, 294
 Брацлав, м. 148, 176, 197, 247, 343, 384, 386, 391, 393, 425, 480
 Брацлавське воєводство (Брацлавщина) 18, 174, 183, 200–206, 233, 242, 245–249, 253–254, 272, 299, 320, 326, 331, 337–338, 357, 362, 366, 391–393, 476, 481
 Брацлавське староство 234
 Брацлавський повіт 174
 Брацлавський полк 334, 358, 393, 394, 424, 427
 Бржі, де, французький посол 315
 Брест днв. Берестя
 Британія 33, 43, 53
 Бродь, м. 126, 486
 Броневський Мартин (Христофор Філадельт), протестантський теолог 112, 123, 126–128, 253
 Бруно з Касрфурта, місіонер 35, 88
 Брусівці, м. 283, 248
 Брулик, київська шляхта 362
 Бруковичів Іван, гетьман 379, 381–384, 387, 388, 399, 404, 421, 448
 Бранські, м. 146, 156
 Бранська область 19
 Браніслав Ізяславич, полоцький князь 38
 Буг днв. Південний Буг
 Вуготарайська паланка 485, 524, 526
 Будмак (Будмацький степ) 19, 176, 321
 Будмацька Орда 18, 176, 182, 421, 465
 Будний Шимон, протестантський теолог 221
 Бугай, козак 363
 Бужани (плем'я) 17, 30, 97
 Бужин, м. 383
 Буки, м. 248
 Буховка 18, 19
 Булавін Кіндрат, донський козацький отаман 421
 Булак, козарський каган 48
 Булаки, київські бояри 133
 Булгар, м. 35
 Булгарія Воляка днв. Воляка булгарія
 Булга-Курдент Євкія, князь, ігумен Трахтемирського монастиря 241, 242, 278
 Бунаурн, київські бояри 133
 Бусмакорті Філіпо днв. Калішак
 Буремльські днв. Курденті-Буремльські
 Бурлай (Бурлай) Кіндрат, козацький полковник 321, 360
 Бурундай, монгольський воєвода 93, 104
 Буськ (Бужеськ), м. 98
 Бут Павло (Павлюк), козацький отаман 281–284, 313
 Бутовні, київська шляхта 248, 259
 Бутурай Василь, московський воєвода 332–334, 367
 Буцара, м. 92
 Бухгольц, латвійські міщани 125
 Буди-Чарнота, барська шляхта 360
 Буцач, м. 112, 495
 Буцацький мирний договір днв. Османська імперія
 Бучинський-Яскольд Олександр, поет 196, 431, 449
 Буша, м. 366
 Бюї Андре, де (Антонівський), чоловік Розалди Лутуліни 347
 Бялий Ян, краківський скульптор 136
 Ваад євреї Корони 131
 Вахлак 193
 Валентин Альбрехт, австрійський воєначальник 285
 Валуїк, м. 285
 Вальс, венеційський посол 273
 Валовські, галицька шляхта 117
 Варва, м. 248
 Варда Фока, головнокомандувач візантійської армії 49
 Варна, м. 281
 Варниця, с. 418
 Варшава, м. 13, 214, 266, 270, 281, 315, 327–329, 347, 348, 367, 380, 383, 401, 409, 428, 432, 466, 471, 473
 Варшавська конфедерація 1573 р. 198, 222, 227
 Варти (вікіяги, нормани) 34, 36, 37, 48
 Василів днв. Васильків
 Василівський орден (василіян) 286, 493–495, 497
 монастирі 483, 494
 Василь, син Семена Олександровича 155
 Василь II Мавродонтич, візантійський імператор 49
 Васильків (Василів), м. 66, 170, 243, 246, 248, 254, 465, 490
 Василько Романович, князь 100–103
 Василько Ростиславич (Ва-

- св'ято Теробованський), князь 79, 98, 99
- Васіліс Лулу, молдавський господар 346, 347
- Васілій III, великий князь московський 158, 196
- Ватикан 210, 218
- Вацлав IV, чеський король 143
- Вдовиченко, козацький полковник 363, 367
- Вейсбах Йоган, катівський губернатор 522
- Велика Булгарія 83
- Велика Васа, р. 331
- Велика Росія дав. Росія
- Велике князівство Руське 373–375, 378, 411
- Велике Московське князівство дав. Московське Велике князівство
- Велике переселення народів 45, 84
- Великий Булгар, м. 92
- Великий Луг (Дніпровський Низ, Низ) 175, 177, 178, 181, 184, 190, 341, 359, 365, 523
- Великий (Чотирмаїтний) сейм 471, 473, 497
- Великий-Гайін Данило, московський воєвода 381
- Великоросійський приказ 320
- Владимі, князь 150
- Владиміро Степан 14
- Владико Самійло, козацький історик 11, 17, 369, 372, 374, 380, 386, 393, 397, 401, 432, 438–444, 446, 448, 450, 451, 453, 454, 459, 462
- Владимирський Іван, поет 455
- Владімір, м. 115, 125, 127, 318, 341
- Вергілій, римський поет 134, 294
- Вердеп, м. 35
- Верещак Прокій, козацький посол на сейм 375
- Верещани, катівська шляхта 399, 360
- Верещинський Юзеф, катівський католицький єпископ 21, 272
- Верман, гайдамацький атаман 416, 487
- Верингора Мусій 466
- «виродство Верингорна» 467
- Вестерфельд Абрахам, малар 284, 316
- Веране Поволожж 40
- Верингани, с. 191
- Ветини, саксонська династія 467
- Вешняк Федір, козацький полковник 321, 360
- Вешняки, остерські бояри 258, 360
- Веламіков Степан, президент Малоросійської колегії 304, 305
- Вигів, с. 154
- Вигоський, Данило, козацький полковник 377, 380
- Вигоський Іван, гетьман 21, 323, 335, 361, 363, 368, 370–380, 383, 385, 401, 412, 443, 447, 448
- Вигоські, оверуцька шляхта 134
- Видаубицький Михайлівський монастир дав. Київ
- Вилькомір (Укмерге), м. 147
- Виницький Антоній, катівський православний митрополит 433, 491
- Виницький Інокентій, перемиський єпископ 491
- Виницькі дав. Штехери
- Виниченко Володимир 371
- Висоцький Сергій 51
- Височан Семен, козацький полковник 362, 383
- Височани (Височанські), галицька шляхта 117
- Виспянський Станіслав 467
- Витівці, сторожове укріплення 35, 36
- Вишгород, м. 35, 72
- Вишеський Йоган, православний поєміст 209, 222, 229, 230, 292, 293
- Вишківці, м. 248
- Вишневецький Адам, князь 203, 273
- Вишневецький Андрій, князь, волоський воєвода 200
- Вишневецький Дмитро (Байда-Вишневецький), князь, астраханець на Хортиці» 187–192, 201, 260, 348
- Вишневецький Костянтин, князь, житомирський староста 201, 273
- Вишневецький Костянтин, князь, руський воєвода 203, 273
- Вишневецький Михайло, князь, катівський і черкаський староста 179, 261–263, 323
- Вишневецький Михайло, князь, оверуцький староста 204, 268, 288
- Вишневецький Міхал дав. Міхал Вишневецький
- Вишневецький Олександр, князь, катівський і черкаський староста 247, 263–268
- Вишневецький Ярема, князь, руський воєвода 281, 283, 303, 325–327, 330, 333, 335, 338, 339, 343
- Вишневецькі, князі 150, 151, 159, 190, 203, 204, 223, 232, 246, 248–250, 261, 271
- Вишківці, м. 185
- Відень, м. 119, 285, 287, 411, 423, 456
- Візантія (Візантійська імперія, Римова імперія) 24, 35–38, 40, 46, 47, 67, 72, 77, 83, 84, 88, 498, 521
- Військо Запорозьке 113, 240, 241, 258, 260, 264, 267, 272, 277–279, 314, 315, 318, 321, 326, 327, 331, 335, 338, 346, 349, 350, 352, 354, 356, 357, 359–362, 370, 373, 375, 382, 385, 389, 391, 398, 401, 405, 406, 413, 418–424, 430, 438–441, 443, 448, 450, 451, 457, 501, 512, 524
- Вікігін дав. варяги
- Вікторова Alala 90
- Вілія, р. 137
- Вільгорський Міхал, один із лідерів Барської конфедерації 470, 473
- Вільгорські, волоська шляхта 248, 473, 474
- Вільно, м. 59, 140, 142, 143, 145,

- 149, 153, 156, 163, 164, 166, 173, 183, 210, 224, 228, 234, 278, 287, 294, 339, 366–368, 419, 440, 458, 471, 492
- Віленський навчальний округ 497
- Віленські переговори 1656 р. 368
- Вільськ, м. 247
- Вільшаниця (Ольшаниця), урочище та річка 183, 247
- Віміна Альберто, венеційський посол 316, 317, 339
- Вінниця, м. 147, 148, 170, 176, 197, 246, 247, 293, 391, 426, 486, 493, 497
- Вінницька область 176, 336, 339, 366, 379, 470, 490
- Вінницький повіт 174
- Вірменія 46, 49
- «Вірменська нація» 126, 131
- Вісла, р. 21, 138, 337, 391, 440, 446
- Віслда, м. 233
- Вітвицькі, галицька шляхта 117, 118
- Вітебськ, м. 143, 147, 196, 231, 366, 470
- Вітебське князівство (Вітебська земля) 20, 138, 172, 440
- Вітенос, литовський князь 138
- Вітенберг, м. 119, 132, 221, 228
- Вітовські, волинська шляхта 206
- Вітовт Клайстувич, великий князь литовський 140, 142–149, 153, 156, 172, 176, 179, 182
- Віче 73
- Вічний мир днв. Московія
- Віолак Бертран Барер, де, депутат Конвенту 466
- Владислав IV, король польський і великий князь литовський 244, 285, 313, 321, 324, 327, 349, 362
- Владислав III Варненчик, король польський 114, 123, 148
- Владислав Корняквич, галицький боярин 101
- Владислав Опольський, сардинський і галицький князь 107, 108, 122
- Владислав Ягайло (Ягайло Ольгердович), король польський і великий князь литовський 108, 113, 117, 122–124, 141–149
- Внутрішня Русь днв. Руська земля
- Воде Іон, молдавський господар 260
- Володиф Володмир 78
- Войсков Фьодор, київський губернатор 513
- Воля, давньоруський город 97
- Войнароський Андрій, небіж Івана Мазепи 418, 419
- Война-Оранські, волинська шляхта 279, 474
- Войткович Демна, слуга князя Сангушка 139
- Волга (Атала), р. 32, 35, 83, 89, 93, 94, 375
- Волгоград, м. 94
- Воллеван Іван, обозний Війська Запорозького 271, 360
- Воллеван Тихано, козак 271
- Воллака Буллєрія 33, 40, 87, 92
- Волна, давньослов'янський город 98
- Волинська земля (Волинське князівство) 137, 138, 140, 149, 172, 440
- Волинська область 296, 333, 384
- Волинське Полісся 39
- Волинсько-Житомирська єпархія 473
- Волинці (плем'я) 17, 20, 97
- Волинь (Волинське князівство) 17, 21–23, 83, 93, 100, 102, 104–106, 116, 131, 139, 148, 149, 151, 153, 158, 160–162, 167, 168, 170, 171, 174, 183, 185, 190, 198, 200–206, 208–210, 219, 222–224, 229, 233, 236, 238, 246, 248, 249, 253, 254, 256, 261, 262, 263, 268, 276, 283, 296, 299, 300, 303, 308, 309, 322, 324, 327, 332, 338, 339, 342, 366, 377, 384, 391, 393, 406, 409, 410, 426, 432, 433, 463, 470–474, 476, 479, 481, 491, 518
- Волинський, князі 39
- Вологда, м. 93
- Володар Ростиславич, галицький князь 98, 99
- Володарка (Володарів), м. 243, 247, 248
- Володмир [Волинський], м. 17, 63, 79, 81, 97, 100–104, 106, 107, 122, 125, 137, 158, 164, 166, 168, 169, 171, 219, 231, 297, 298, 339, 368, 380, 390, 432, 493
- Володимирська (Володимирсько-Берестейська) єпархія 64, 97, 121, 164, 492
- Володимирська земля (Володимирське князівство, Володимирія) 20, 97, 105
- Володимирський повіт 174
- Володмир-на-Клязьмі, м. 79, 93, 109, 146, 162
- Володмирро-Суздальська єпархія 64
- Володмирро-Суздальське князівство 59, 62, 92, 93, 96, 100, 110
- Володмир Васильович, володимирський і берестейський князь 78
- Володмир Володарович (Володимирко), галицький князь 99
- Володмир Ігоревич, син Ігоря Святославича 70, 101
- Володмир Мономах, київський князь 59, 60, 80, 100, 109, 113
- Володмир Ольгердович, київський князь 140, 141, 143, 148, 152, 154, 155, 166, 179
- Володмир Святославич (Володмир Великий), київський князь 17, 40, 46–50, 52–58, 61, 67–69, 78, 87, 88, 96, 97, 113, 208, 277, 291, 292, 305–307, 436, 441, 449
- Володмир Ярославич, галицький князь 99

- Волгалиський Дмитро, регент Генеральної військової канцелярії 303
- Волощина (Мунтенія) 18, 107, 146, 147, 184, 267, 344, 346, 347, 374, 368, 373, 392, 440, 482, 483
- Волохов, р. 37, 40
- Волчко, львівський анжвар 126
- Волчковий Василь, галицький боярин 117
- Волчкович (Ходоровський), галицька шляхта 117
- «Вольності Вітська Запорозького» 322, 324, 326, 327
- Ворона, оверцуні бояри 360
- Вороніч, львівське та волоське шляхти 248, 299, 474
- Вороніч, м. 285
- Вороніжчина 18, 319
- Воронченко Ярцко, козацький полковник 360
- Воропаї, львівські бояри 133
- Воротиське князівство 156
- Воротиський Семен, князь 137
- Ворскла, р. 24, 86, 371, 416
- Вроцлав, м. 221, 225, 228
- Всеволод Володимирович, князь 97
- Всеволод Святославич, брат Гіора Святославича 80
- Всеволод Юрійович, володимиро-суздальський князь 60
- Всеволод Ярославич, переяславський князь 38, 39, 63, 89
- Всеєла Браниславич, володимирський князь 58
- Вторайке, м. 339
- Ваземське князівство 136
- Ваземський Александр, князь, прокурор Сенату 314, 327
- Ваземські, князі 59
- Вазьма, м. 281
- Ватні [пані'а] 30, 40, 88
- Ватка, м. 394
- Вачеслав Ярославич, смоленський князь 38
- Габсбурги, династія 267, 494
- Габсбурзька монархія для Австрія
- Гавратенко, козак 363
- Гавраїда, галицький метрополіт 121
- Гавриїда, назаретський метрополіт 344, 351, 352
- Гадяч, м. 121, 243, 246, 248, 373, 375, 387–389, 411, 413
- Гадяцька угода 1633 р. 294, 373–376, 378, 380, 383, 391, 410, 411
- Галицький пошк 18, 450, 500
- Галицький Джордже 13
- Гайльсберг, м. 297
- Гайсин, м. 248
- Галач, м. 17, 20, 72, 73, 78, 80, 82, 98–103, 196, 109, 114, 122, 238, 329, 390, 432, 437
- Галицька земля (Галицьке князівство) 63, 98, 99, 113, 114, 116, 118, 120, 480
- Галицька старшія 64
- Галицький, князі 130
- Галичина (Галицька Русь, Червона Русь) 17, 19, 21, 23, 36, 74, 83, 93, 94, 97, 98, 100–103, 107, 108, 114–116, 120, 121, 126, 131–133, 135, 136, 147, 151, 163, 164, 167, 169–171, 183, 203, 206, 208, 221–223, 236, 238, 252, 253, 276, 282, 284, 287, 299, 322, 327, 332, 338, 342, 368, 387, 393, 405, 406, 409, 432, 433, 447, 465, 470, 472–474, 477–479, 481, 490, 491, 493, 494
- Галицька метрополія 121, 123, 494
- Галицько-Волинське князівство (Королівство Руське) 20, 21, 62, 70, 78–80, 96, 100, 103, 104, 107–110, 437, 473
- Галка, галицькі бояри 117
- Гамалії, старшинський рід 403
- Гамалія Андрій, генеральний осавул 412
- Гамалія Іван, сотник 307
- Гамбург, м. 419
- Ганьків, с. 117
- Гарвальд Грїзний, норвезький король 33
- Гарвальд днв. Мстислав Володимирович
- Гедьбо, м. 33
- Гейденштейн Рейнголд, королівський секретар 369
- Гельмазія, м. 247
- Генеральна військова канцелярія 361, 362, 442, 499, 505, 514
- Генеральне слідство про вольності 308
- Генеральна військова суд 499, 505, 507, 509, 512, 514, 515
- Георгій Амузьський, король польський і великий князь литовський 23
- Геграх Латвія, кроніст 137
- Георгієвський монастир для Київ
- Георгій Амартоа, візантійський історик 76
- Георгій Русин із Тучина, поет 135
- Герасим, львівський метрополіт 162
- Герасимович Андрій, студент Києво-Могилянської академії 447
- Гербст Бендикт, ректор Ярославської та Луцької колегії 215, 226
- Герітін, львівські міщани 125
- Германарих, готський конунг 30
- Германівка, с. 375
- Герцберг Евальд, пруський канцлер 318
- Герцки Ганна, дружина Палама Орлика 419
- Герцки Григорій, козацький полковник 418, 421
- Герцки Іван, козак 418
- Герцки, польська шляхта 206
- Гетьманат (Гетьманська Україна, Малоросія, Малоросійська губернія) 15, 18, 21–23, 376, 390, 404, 405, 408, 411, 414, 421, 423, 428, 433, 438, 442, 447, 457, 480, 487, 490, 498–518, 521, 522–524, 527, 528
- Гладкий Метвій, козацький полковник 360, 364, 365
- Гладкі, любецькі бояри 258, 360
- Ганнось, м. 157, 170
- Ганнська Олена Василівна, дружина Василя III 138

- Ганський Богдан, князь, черкаський поміщик 178
- Ганський Михайло, князь 136–138, 167, 196
- Ганський (Мамайовичі), князі 134, 138, 247
- Ганька, м. 327
- Габс, св. свт Володимира Святославича 37, 39
- Гайбичі, литовські магнати 249
- Гайда Іван, кошовий писар 526
- Гаусь, м. 166
- Гаухів, м. 382, 383, 388, 414, 415, 451, 499, 304, 507, 308, 510–513, 522
Гаухівської воєв 318
Гаухівській статті 1669 р. 388, 390
- Гайдово, поселення 33
- Гайлон'ят, р. 243
- Гайда Микола 313, 314, 462, 528
- Гайда Остап, гетьман 362, 383, 394, 424
- Гайі Станіслав, гнізденський архієпископ 214
- Гайський Гаврило, київський каштелян 223
- Гайський, волинська шляхта 249, 296, 299
- Гайсін Людвиг, протестантський теолог 296
- Гайватий Павло, кошовий суддя 326
- Гайдарський Петро, козацький полковник 332, 362, 363
- Галадів 400
- Галата Іван, козацький полковник 360
- Галабуцький Євгеній 78
- Галауби, старшинський рід 403
- Галащани, м. 166
- Галащанський Андрій, київський князь 143
- Галащанський Іван, князь 156
- Галащанський Михайло, київський князь 143
- Галащанський-Дубровицький Юрій, князь 166
- Галащанські, князі 143
- Галатин, м. 169
- Гамель, м. 342
- Гамельщина 139
- Гамдіус Влас (Шалтсман), ганський гравер 23
- Гарарій, римський пост 294
- Гарденко Кость, кошовий Запорозької Січі 416–418, 422, 423, 322
- Гарнів, р. 24, 97, 102, 329, 339, 337
- Гараско Дмитро, козацький полковник 410, 418, 423
- Гарностаї, київська шляхта 223, 248, 249
- Гародаська унів 1411 р. 167
- Гародський, князі 39
- Гародський, волинська шляхта 297
- Гародна, 39
- Гародок, м. 132
- Гаронова Діброва, урочище 324
- Гарошин, м. 248
- Гарст Генрих, нідэрландський скульптор 136
- Гастонель, м. 248
- Гастонський Балтазар, суїтський теолог 294
- Гаша, м. 223, 296, 339, 493
- Гашовецькі, галицька шляхта 117
- Гашевич Мартина, слуга князя Острозького 212
- Гашинка Григорій, козацький Історик 438–440, 442, 444, 446, 410, 455, 459
«Діяння премоудрости» 438
- «Грамота на права, вольности и преимуществва благородного российского дворянства» 315
- Грековн Антоній, намісник унівного митрополита в Києві 231, 240
- Греція 21, 329, 377
- Гречаний Федір, суддя 307
- Гречка, козак 363
- Грива Матвій, гайдамацький атаман 486
- Григорій XI, пап римський 122
- Григорій XIII, пап римський 214
- Григорій Болгарин, київський митрополит 163
- Григорій Віталійович Русин із Савбора, пост 133
- Григорій Цамблак, київський митрополит 162
- Гринь Іванович, виготодрукар 212
- Гродно, м. 21, 138, 366, 471
- Грудонці, київська шляхта 299
- Грунів (Обези) 46, 49, 80, 92
- Грушевський Михайло 11–13, 23, 48, 80, 110, 117, 121, 128, 144, 147, 190, 202, 204, 324, 353, 438
«Історія України-Руси» 12
- Гулевич Бенедикт, волинський шляхтич 473
- Гулевич Дем'ян, волинський шляхтич 233
- Гулевичі, волинська шляхта 200, 297, 300, 474
- Гулевичівна Гашава, волинська шляхтичка 240
- Гуляницький Григорій, козацький полковник 370, 374
- Гуляницькі, волинська шляхта 362
- Гумницька, с. 117
- Гушаківський Михайло, козацький дипломат 309
- Гуни Дмитро, козацький отаман 283, 320
- Гусак Іван, кошовий Запорозької Січі 407
- «Густинський літопис» 32, 290, 437
- Гука, монгольський каган 34
- Гурійов дів. Віла Церква
- Галаган Гнат, козацький полковник 414, 416
- Галав, м. 418
- Галаї 33
- Галатоський Воанкій, архімамарит Чернігівського Євасцького монастиря 390, 456, 460, 461
- Гамберіні Карло, секретар папського нунція 266
- Ганжа Іван, козацький полковник 338, 363
- Гаштольд (Гаштовт) Іван,

- троцький воєвода 148
 Гаштольд (Гаштовт) Мартин Іванович, київський воєвода 133
 Гаштольд (Гаштовт) Ольбрахт, канцлер Великого князівства Литовського 172
 Гаштольдіна Марія, дружина Семена Олександровича 153
 Гаштой Александр, хроніст 189
 Гаудіні Романо 310
 Гавань, 198, 225, 297
 Гаданія, великий князь литовський 106, 138, 139, 132, 136, 161
 Гадзінювичі, литовська династія 138, 140, 141, 144, 149, 152
 Гадройц, Флоріан, князь 269
 Гадзюве днв. Єваторія
 Гадзюземі, львівські німці 125
 Гаїгер, базельський книговидавець 189
 Георгій Дука, молдавський господар 424
 Георгіу Штефан днв. Штефан Георгіу
 Герей, кримський династія 183
 Геттож із Савою, львівський архієпископ 134, 133
 Гезлі, шкідці з Пруссії 206
 Гезль (Кнісль) Євстафій, протестантський теолог 296
 Гезль Іннокентій, архімандрит Києво-Печерської Лаври 309, 434–436
 Гельзовський Пьотр, протестантський теолог 297
 Геллер Еразм, польський публіцист 188
 Геллерс Георга 299
 Гелінський, польський мемуарист 340
 Геліца Василій, князь 398, 401, 408
 Геліцин Дмитрій, князь 304
 Гельбергері, львівські німці 125
 Гелта Іван, уманський сотник 487, 489, 490
 Гончарова Наталія, дружина Олександра Пушкіна 395
 Горещань Александр, польський історик 185, 260
 Готська земля 30
 Гонтювці, литовські магнати 147
 Готков Боріс 29, 33, 70
 Гробоєвський Пьотр, історик 272
 Гріло, генуезький дипломат 191
 Гродецький Вацлав, польський картограф 168
 Гроїцький Бартоломеу, польський правник 128, 308
 Гроновальд (Жаальгрис), с. 143
 Гроновальдська битва 1410 р. 143, 196
 Гудлак Борис 286
 Гурбай Арон 11
 Густав Адольф, шведський король 283
 Гуте Герман, ван, німецький скульптор 136
 Гого Віктор 399
 Датостан 85
 Данилів (Медведівка), м. 246
 Данило Галицький (Данило Романович), галицько-волинський князь, король 81, 97, 100–103, 208
 Данило Заточник, давньоруський патронік 77
 Данилович Ян, корсунський і чигиринський староста 314
 Даниловичі, галицькі магнати 249
 Данія 34, 45, 408
 Даніарстад днв. Київ
 Д'Асколі Дортеа, італійський місіонер 273
 Данія, м. 348
 Данилович Ярослав 25, 318
 Дашкович Остафій Іванович, київський і черніський староста 186, 187, 344
 Дана, р. 231
 Двожичев Владлімек 223
 Дворецький Василь, козацький полковник 379
 Дворцовічі, галицькі бояри 117
 Девлет-Герей, кримський хан 190, 191, 421, 422
 Дедеркман, волинська шляхта 470
 Дедеркман, с. 470
 Дедю Дмитро, галицький боярин 107
 Делларак, королівський секретар 397
 Деллі, м. 132
 Денік, м. 248
 Деревляни [плем'я] 17, 30, 37, 38, 40, 48
 Дерман, с. 164
 Дерманський монастир 164, 209, 228
 Дерпт (Тарту), шведська фортеця 408
 Дершань, галицька шляхта 117
 Десна, р. 24, 33, 87, 93, 196, 390
 Деспоти, молдавська династія 191
 Деспотіана Магдалена, матука Дмитра Вишневецького 191
 Деспотіана церква днв. Київ
 Деулінська перемір'я днв. Московія
 Деци Василь, козацький полковник 386
 Дешиковські, брацлавська шляхта 299
 Дешт-и-Каттак (Кужанік, Половецьке Поле) 89, 90, 92, 95, 99, 173, 182
 Джембойлуцька (Перекопська, Ямбойлуцька) Орда 18, 140, 176
 Джанкерман (Езі) днв. Отчаків
 Джемалі Філон, козацький полковник 360, 363
 Джучі, монгольський каган 92
 Улаус Джучидів 92
 Дзюк, брацлавська шляхта 362
 Дзюньков, с. 388
 Дзюк Поле (Поле) 25, 176–178, 180–182, 187–189, 244, 246, 247, 259, 264, 269, 271, 357, 484, 518
 Дзіменгер-солтан (Дмитр), татарський бей 139
 Дзімпер (Ходячі), м. 247, 424
 Дзімпері Ростовський днв. Туптало Данило

- Дієвич Семен, князьний канцелярист 312
- Дідушники, галицька шляхта 117
- Діонісій, київський митрополит 141
- Діонісій, константинопольський патріарх 434
- Діонісій Палеолог (Діонісій Ралі), тиризовський митрополит 212
- Дір, легендарний київський князь 37, 38, 308
- Длугош Ян, польський історик 144, 153
- Дмитрівський монастир дав. Київ
- Дмитрій Донський, великий князь московський 152
- Дмитро з Горай, галицький боярин 114, 117
- Дмитро-Корибут Ольгердович, чернігово-сіверський князь 140, 141–143, 147
- Дмитрій Самозванець, московський цар 203, 272, 273, 349
- Дніпро, р. 21, 23, 24, 30, 31, 33, 36, 38, 40, 50, 83, 86–89, 92, 115, 139, 140, 152, 173, 176, 178–180, 182, 186, 187, 190, 194, 231, 246, 253, 261, 262, 264, 275, 280, 283, 285, 305, 312, 326, 330, 338, 342, 343, 348, 357, 366, 372, 375, 377–380, 383, 386–388, 390, 391, 393, 394, 396, 397, 401, 409, 416, 417, 422, 423, 425, 427, 428, 430, 432, 434, 463, 500, 519, 521, 522, 524, 526
- Дніпровський Ніл дав. Великий Луг
- Дніпрові острови 177 (дав. теж: Балзавук, Хортинця)
- Дніпро 26, 40, 140, 176, 281
- Дніпропетровськ, м. 176
- Дніпропетровська область 18, 176
- Дністер, р. 19, 24, 38, 40, 54, 96, 98, 115, 139, 152, 176, 181, 183, 185, 264, 267, 268, 273, 275, 336, 343, 347, 366, 395, 397, 421, 424, 474, 483, 521
- Добеслав із Сенив, малопольський магнат 117
- Добросльський Йозеф, чеський славіст 80
- Добролюб із Шамотул, малопольський магнат 117
- Добромля, м. 478
- Добринські, галицька шляхта 117
- Довбуш Олекса, атаман опришків 482–484
- Довгополієв Клим, козак 418
- Довгида, віленський воєвода 148
- Довнар-Запольський Митрофан 170
- Долгогоди, князі 154
- Долмати, київська шляхта 153
- Дольська Анна, княгиня 400, 411
- Домінікі-Римляни Паоло, львівський архітектор 136
- Домбровський Ян (Іван?), поет 301, 305 «Дніпрові камені» 301, 305
- Домонти, князі 154
- Дом, р. 35, 84–86, 92–94, 191, 349, 439
- Донецька область 18, 519
- Донці-Захаржевські, старшинський рід 320
- Дорогині, с. 254
- Дорожини, м. 97, 103
- Дорожинська земля 172
- Дорогобуж, м. 97, 168
- Дорофейович Гаврило, поет 212
- Дорошенко Дмитро 13, 15, 391, 414 «Нарис історії України» 15
- Дорошенко Михайло, старшина Війська Запорозького 279, 280, 340, 383
- Дорошенко Петро, гетьман 17, 340, 365, 370, 384–389, 390–397, 401, 424, 428, 430–433, 443, 448
- Драганець Іван, наказний гетьман 424
- Драгомирціш, галицька шляхта 117
- Дран Іван 413, 506, 528
- Древинський Лаврентій, волинський шляхтич 244
- Дренський, волинська шляхта 297, 299
- Дрогович (Іванів) 17, 30, 37, 48
- Дрезден, м. 468, 476
- Дрогобич, м. 115, 130, 132, 478
- Дрогобич (Котермак) Юрій, астролог і медик 132, 153
- Дрогобовські, галицька шляхта 117
- Дрозденко Василь, козацький отаман 384, 386
- Дроздовичі, с. 117
- Друцький-Горський Юрій, князь 269
- Дубець, м. 296
- Дубицькі, старшинський рід 405
- Дубно, м. 97, 164, 209, 410
- Дубровиця, м. 59
- Дубровицька волость 166
- Дубровицькі (Гольшанські), князі 130
- Дука Георгій дав. Георгій Дука
- Дудіш (Іванів) 31, 97
- Думитрашкі, старшинський рід 405
- Думитрашко Райча, козацький полковник 389
- Дунай, с. 135
- Дунай, р. 18, 19, 31, 84–89, 94, 139, 180, 181, 183, 268, 274, 392, 395, 418, 521, 526
- Дунайська Булгарія дав. Болгарія
- Дунс Скот Йован, бл., філософ 79, 84
- Дуло П'єтро, венеційський посол 266
- Дюрал І Ракоці, трансильванський князь 346, 347, 349
- Дюрал П Ракоці, трансильванський князь 347, 367, 369
- Джонкер, м. 285
- Дядьковичі, галицькі бояри 117
- Європа 24–26, 34, 45, 46, 50, 53, 56, 72, 78, 84, 86, 92, 105, 123, 127, 133, 142, 160, 174, 186, 195, 197, 198, 211, 212, 225, 246, 292, 294, 300, 308–310,

- 316, 319, 333, 424, 428, 452, 453, 462, 478
 Західа (Захід) 15, 17, 23, 25, 46, 31, 34, 63, 63, 72, 78, 79, 104, 108, 119, 137, 137, 165, 189, 212, 279, 402, 417, 458
 Північно-Західна 40
 Центральна 83, 297
 Центрально-Східна 173, 313
 «Елмудова сага» 68, 69
 Едмунд Залізнокобий, англійський король 33
 Елієзер, Ізраїль бен (Баш Шем Тов), засновник хасидизму 479, 480
 Елизавета, дочка Дмитра з Горняк 117
 Ельжбета Галка, єврейський друкар 127
 Емануїл Азімкос, дім Острозького великого гуртка 212
 Емануїл Московулос, дім Острозького великого гуртка 212
 Ендре I Арпад, угорський король 33
 Ендре II Арпад, угорський король 101, 102
 Ендре, син Ендре II Арпада 102
 Елштейн Лебб, рабин 478
 Еразм Роттердамський, філософ 133
 Єрейський ханат 91
 Естонія (Естляндія) 33, 137, 408, 423
 Етіопія 46
 Еваторій (Геллаве) 264
 Євстафій Нафанаїл, учитель синів Василія-Константина Острозького 212
 Егорів Вадим 94
 Євкулівська (Євкулівська) Орда II
 Євсанська (Євчанівська) Орда 18, 24, 176, 463
 Євчанський привілей 1430–1434 р. 114, 115, 116
 Євфратська колегія, службовецьке відділення 210, 232, 236, 293–296, 493, 496
 Єкатерина I, російська імператриця 306
 Єкатерина II, російська імператриця 469, 471, 472, 478, 493, 498, 513–516, 518, 521, 526, 527
 Євца, м. 273
 Єлизавета, дочка Ярослава Музорого 33
 Єлизавета Петрівна, російська імператриця 478, 510, 513
 Єловицькі, волинська шляхта 299, 474
 Єло-Маланські (Єло, Єловці), волинська шляхта 349, 399, 306
 Єльці, квіська шляхта 279, 299
 Емсон Альфред 419
 Єрмія, константинопольський патріарх 214, 236, 293
 Єрмія Могіла, молдавський господар 268, 288
 Ермоленко Данило, козацький полковник 387
 Єропкіна Агафія, дружина Петра Дорошенка 395
 Єрусалим, м. 186, 291, 403
 Єрмоленко Олександр 336
 Єфросинія, дочка Мстислава Володимировича 100
 Жабі з Книгичу Ходко Іванович, галицький боярин 116
 Жаботин, м. 246, 487–489
 Жаєць, м. 336, 343, 486
 Жданович Антон, козацький полковник 345, 362, 363, 368, 370
 Жевжин, квіська шляхта 133
 Желуський Северин, польний коронний гетьман 471
 Желіборські, галицька шляхта 118
 Желізо Йов, ігумен Почаївського монастиря 212
 Жемайтис 137, 142, 147
 Жердівські статті 1639 р., 376
 Животів, м. 242
 Жидачів (Зудачів), м. 98
 Жидичинський Миколаївський монастир 164, 166, 229
 Жижмський, князі 39
 Житня, с. 139
 Житинські, волинська шляхта 159
 Житомірі, квіська шляхта 362
 Житомир, м. 133, 138, 168, 171, 243–247, 251, 257, 296, 326, 463, 479, 490, 497
 Житомирська область 263, 378
 Житомирське староство 251, 254
 Житомирський повіт (Житомирщина) 154, 174, 253, 256, 320, 363, 492
 Жмайло Марко, козацький отаман 279
 Жовква, м. 126, 314
 Жовнин, м. 246, 248, 283
 Жовті Воли, р. 322, 337, 349, 361
 Жостовська битва 1648 р. 322, 323, 344
 Жоравицькі, волинська шляхта 299
 Жолтоський Клепійка, квіський унійний митрополит 491
 Жукі, лебецькі бояри 158
 Жуків Вайрам, урочище 372
 Жулинські, галицька (?) шляхта 206
 Жулівський Станіслав, польний, згодом великий коронний гетьман 240, 251, 268, 269, 314
 Жулівські, польські магнати 230
 Журавка, с. 246
 Журавно, м. 120, 393
 Журавницька мирна угода 1676 р. 395
 Журавський Василь, генеральний осавула 505
 Заберезинський Ян Юрійович, троцький кошовий 158
 Забіла Іван, козацький полковник 362
 Забіла Петро, генеральний обозний 362, 389
 Забіла, старшинський рід 405
 Забуудів, м. 212

- Заборовські, малопольська шляхта 206
- Забуджа 97, 100
- Завдака, с. 481
- Завесний, козацький сотник 366
- Заволзька Орда 94
- Загородський Василь, брацлавський каштелян 295
- Загородський Федір, старший в айсака Запорозького 264
- Задніпров'я 157, 169, 256, 272, 325
- Задунайська Січ 526
- Зайць Андрій 128
- Закарлатте 18, 19, 346
- Закусало Григорій, козак 362
- Заклівак Максим, гайдмацький каталожок 488, 489, 490
- Заклан Шенгур, єврейський теолог 480
- Замоска гора дна. Київ
- Замойський Томаш, коронний канцлер 281
- Замойський Ян, коронний канцлер, великий коронний гетьман 213, 263, 298, 299
- Замойські, польські магнати 249, 299
- Замость, м. 213, 298, 299, 327, 328, 343, 344, 495
- Замойська академія 213, 288, 298, 299, 309
- Замойський синод 1720 р. 492, 494
- Заньковичі, житомирські бояри 258
- Запоріжжя, м. 176
- Запорізька область 18, 94, 176
- Запорозька Січ (Запорозжжя) 18, 189–191, 240, 258, 262, 271–273, 279–284, 322, 332, 348, 349, 354, 358, 360, 363, 371, 373, 381, 382, 384, 386–388, 391, 395, 407, 416, 417, 423, 427, 442–444, 448, 451, 465, 482, 484–488, 498, 515, 516, 521–528
- Нова Січ 522, 524, 525
- Заремба Ян, краківський скульптор 136
- Зарудці, с. 117
- Заруцький Афанасій, новгородсьверський протопоп 415
- Заслава, м. 17, 339, 341, 432, 479
- Заславське князівство [в Білорусі] 138
- Заславський Владислав-Домінік, князь 324–326
- Заславський Олександр, князь, київський воєвода 178, 295
- Заславський Януш, князь, волинський воєвода 268
- Заславські, князі 29, 150, 159, 203, 206, 273, 333, 349
- Заураля 196
- Заушья 194
- Захарія Ретор, сирійський церковний історик 34
- Захід для Європи Захіана
- Західний Буг, р. 18, 24, 25, 30, 31, 96, 97, 98, 198
- Збарж, м. 97, 326, 331, 332, 486
- Збарзька облога 1649 р. 330, 331, 342
- Збарзький Євж, краківський каштелян 276, 303
- Збарзький Олександр Федорович, князь 167
- Збарзький Януш, князь, брацлавський воєвода 158, 253
- Збарзькі, князі 150, 171, 179, 203, 204, 206, 223, 232, 248–250, 271
- Збарьський Діонісій, колиський православний, далі уніейний єпископ 215
- Зборів, м. 327, 330, 332, 337
- Зборівська битва 1649 р. 330, 375
- Зборівська угода 1649 р. 331, 332, 357, 358, 362, 375
- Зборовський Самуїл, малопольський магнат 192
- Збороські малопольські магнати 249
- Збруч, р. 472
- Звенігород [у Галицькому князівстві], м. 98, 101
- Звенігородська земля 98
- Звенігород [у Київській землі], м. 153, 176, 197
- Звєтляк (Новгород-Волинський), м. 97, 167, 357
- Звєтляк, р. 245, 255
- Звєтляк, давньоруський город 79
- Звєтляковський Миколай, краківський воєвода 235
- Зеленський Михайло, козацький полковник 362
- Земля Тарасій, перекладит церковних текстів 240
- Зенович Кристоф, берестейський воєвода 234
- Зеро Микола 436
- Зигмунт I Старий, король польський і великий князь литовський 122, 138, 170, 173, 187, 195
- Зигмунт II Август, король польський і великий князь литовський 120, 191, 193–198, 202, 209, 271
- Зигмунт III Ваза, король польський і великий князь литовський 217, 220, 233, 242, 244, 247, 251, 273, 285
- Зигмунт Кейстутович, великий князь литовський 144, 146–149, 152
- Зигмунт Корибутович, намісник Чеського королівства 143, 147
- Земліні Азаретій, православний богослов і граматик 224, 237, 239
- Земліні Стефан, православний богослов 224, 226, 237
- Земно, с. 166
- Зєрїля, львівські міщани 125
- Зидлер Еухаріус, римський друкар 133
- Зимківський Іван, козацький полковник 518
- Зодиїаха, с. 502
- Зміївні вази 87, 88
- Значко-Яворський Мельхіседек, ігумен Могорницького монастиря 487, 488
- Золота Орда (Ал-Орда, Біла Орда) 92, 94–96, 104, 129, 140, 154, 156, 157, 175, 181–183
- Золотаренко Василь, козацький полковник 259, 363, 373, 381, 382
- Золотаренко Ганна, дружина

- Богдана Хмельницького 316
 Золотаренко Іван, наказний гетьман 339, 363, 366, 368
 Золотарі, брацлавська шляхта 249
 Золотоверхий Михайлівський монастир для Київ
 Зоммер Йоган, слуга молдавських господарів 191
 Зоммерштайн, львівські міщани 123
 Зорка Самійло, легендарний секретар Богдана Хмельницького 369
 Зубовичі (Вілаші), житомирські бояри 238
- Ібн-Батута, арабський географ 93
 Ібн-Руссе, арабський географ 31, 36
 Ібн-Фадлан, арабський географ 31, 32, 33
 Ібрагім, турецький султан 345
 Ібрагім-Шейтан, головнокомандувач турецького війська 393
 Іван Володимирович, київський князь 152
 Іван III, великий князь московський 156, 157, 183, 196, 436
 Іван IV Грізний, московський цар 59, 158, 191, 194, 210, 213, 373, 498
 Іваново Петро (Петрука), кошовий Запорозької Січі 407, 431
 Іванючки, молдавська шляхта 297
 Іванки, м. 248
 Іванович Гривко, наказний гетьман 423
 Іванович Омелян, козак 271
 Івано-Франківська область, 38
 Івоя (Іон Воде), молдавський господар 189, 360
 Ігнатій, чернець, московський чертєць 222
 Ігор Святославич, новгород-сіверський князь 80, 90
 Ігор Старий, київський князь 38, 40, 41, 48, 56, 67, 68, 69, 86, 88
- Ігор Ярославич, володимирський князь 58
 Ігоревичі, сини Ігоря Святославича 101
 Ієвлевич Фома, ректор Київської братської школи 278
 Ієльє-Міхєла, немірицький рабин 341
 Ізборськ, м. 37
 Ізюмський полк 320
 Ізяслав Володимирович, половецький князь 38
 Ізяслав Ярославич, київський князь 58, 59, 73, 98, 99
 Ізяславичі, княжа гілка 65
 Ізяславичі Полоцькі, княжа гілка 38
 Іква, р. 326
 Іларіон, київський митрополит 36, 78
 «Слово про закон і благодать» 36, 57
 Італія 277
 Ільменські слов'яни [плем'я] 49
 Ільмень, озеро 34, 35
 Іммануєль-бар-Якоб, єврейський філософ 133
 Ігула, р. 24, 94, 271, 331, 416, 483, 526
 Ігулиць, р. 271, 322, 483, 526, 522
 Ігульська паланка 524, 526
 Інгеборг, дочка Мстислава Володимировича 41
 Інгігерда для Ірми
 Інокентій IV, папа римський 105
 Іполитович Паїсій, колясний єпископ 242
 Іраклій, візантійський імператор 29
 Іран 83
 Ірми (Інгігерда), дружина Ярослава Мудрого 41, 53
 Ірининський монастир для Київ
 Ірландія 34, 35
 Іртин, р. 64, 88, 245
 Іртин, р. 92, 94
 Ісавич Ярослав 132, 301
 Ісєва, московський чертєць 222
 Ісидор, київський митрополит 162, 163, 213
- Іскандаря з Долгоруких Дарія, княгиня, жінка Івана Брюковецького 384
 Іскорость днв. Коростень
 Іскра Захар, козацький полковник 423
 Іскра Іван, козацький полковник 404
 Іскри, польська шляхта 206
 Іскрицькі, галицька шляхта 206, 362
 Іслам-Герей III, кримський хан 322, 329, 330, 332, 333, 337, 344, 345
 Ісламкерман (Асламкерман), татарська фортеця 176, 190, 261
 Ісландія 34
 Іспанія 126, 157, 197, 285
 Італія 218, 221, 297, 400
 «Історія Русів» 318, 412–415, 442, 446, 506, 527, 528
 «Історія Тарона» 30
 Ітвал, м. 35, 83, 86
 Ітвал І Святий, угорський король 46, 55
- Йоаким, антиохійський патріарх 216, 236
 Йоаким, московський патріарх 433
 Йоан I, київський митрополит 63
 Йоан Зенара, візантійський хроніст 76
 Йоан Малаала, візантійський хроніст 76
 Йоасаф, коринфський митрополит 334, 351
 Йозеф II Габсбург, австрійський імператор 493–495
 Йосиф Волоцький, російський церковний письменник 133
 Йосиф Алішан Машель, єврейський книгоздавець 341
 Йона, московський митрополит 163
- Кавказ 30, 73, 92
 Кагдан (днв. тєж Вада) 131
 Кагарлик, м. 390

- Казановські, польські магнати 230
- Казань, м. 186
- Казакстан 89, 94
- Казанськ, м. 127
- Казимир I Відолоник, польський король, 35
- Казимир III (Казимир Великий), польський король 106–108, 113, 117, 121, 122, 124, 126, 127, 134, 141, 155, 162, 183, 195
- Казимир IV (Казимир Ягайлович), король польський і великий князь литовський 124, 134, 148, 153, 156, 172, 183, 195
- Казимирський Кристоф, князь католицький єпископ 204
- Каленникович Сенько, львівський міщанин 236
- Каліновський Валентин-Александр, вінницький і брацлавський староста 247
- Каліновський Мартин, польний коронний гетьман 323, 324, 336
- Каліновські, подільські магнати 248–250, 271
- Каліницький Тимофій, канцлерист 438
- Калімак (Філіто Буонакорсі), інкогнато сніг Казимира IV 134
- Калка днв. Кальчик
- Калнишевський Петро, козацький Запорозької Січі 523, 525–527
- Калуга, м. 281
- Кальвін Жан, швейцарський церковний реформатор 221, 225
- Кальвінізм 221–223, 296
- Кальман (Коломан), угорський король днв, «король галицький» 101
- Кальміусь, р. 92
- Кальміуська паланка 524
- Кальни, м. 248, 332
- Кальницький полк 358, 391, 394, 422, 423
- Кальнофойський Афанасій, православний церковний письменник 289, 291, 301
- «Тератургема» 289, 291
- Кальчик (Калка), р. 92, 103, 181
- Камерон Чарльз, архітектор 511
- Каміньський Анджей 14
- Кам'яна, с. 234
- Кам'янець (м. р. Горні), м. 97, 102
- Кам'янець-Подільський, м. 114, 118, 126, 129, 132, 135, 139, 141, 183, 274, 293, 296, 303, 329, 336, 343, 345, 378, 379, 392, 393, 397, 472, 481, 495, 497
- Кам'янка, м. 484
- Кам'янка, р. 271, 322
- Камія, м. 64, 153, 169, 170, 176, 179, 197, 241, 246, 247, 257, 259, 263, 271, 283, 378, 383, 390, 393, 487–489
- Каміньський полк 257, 280, 358, 393, 422
- Кантемир Дмитро, молдавський господар 422
- Каніск Василь, поет 518, 528
- Капрала Мерло 124, 136, 128
- Капула Лаврін, козацький полковник 360
- Карайович Ілля, «стараній» Вієльма Запорозького 282
- Карайдубина, урочище 182
- Каракорум, м. 92
- Кара-Мустафа, турецький візир 395, 396, 424
- Карантанія днв. Словенія
- Карасу-Базар, м. 183
- Карат-Бей, ногайський бей 335, 345, 372
- Каратовський, князі 59
- Карл XII, шведський король 400, 408, 409, 411, 412, 413–418, 420, 421, 422, 468
- Карл Великий, імператор франків 14
- Карл Густав X, шведський король 367, 368
- Карл Фредерік, король днв, брат Владислава IV 327
- Карловицький мирний договір 1699 р. 425, 426, 428, 463
- Карпати 83, 93, 139, 267, 338, 482–484
- Карліне Джованні ді, папський посол 105
- Касим, золотоординський царевич 178
- Каспійське море (Каспій) 35, 86, 92
- Катажина, дочка Дмитра з Горай 117
- Катріжний Роман, козацький полковник 360
- Католицька Реформа днв. Конгреформація
- Кафа (Феодосія), м. 178, 183, 184, 261, 273, 279
- Квєстенбер, радник імператора 285
- Квітка-Основ'яненко Григорій 528
- Квітан, старинський рід 520
- Келгайль, литовські магнати 147
- Кеїстут Гедимінович, великий князь литовський 139, 142
- Келеберда, м. 416
- Кельм, м. 84
- Кембридж [університет] 370
- Кейлігсберг, м. 221, 293, 472
- Кейлігс Фрідрих, інженер 413, 414
- Керім-Герей, кримський хан 387
- Керскорф, міністр Тевтонського Ордену 147
- Керч (Пантикапей), м. 83, 185
- Києво-Могилянська колегія (академія) 294, 309, 318, 328, 340, 352, 374, 383, 390, 400, 403, 415, 419, 427, 437, 439, 449, 470, 475, 476, 460–462, 511, 518
- Києво-Печерський монастир 33, 67, 78, 97, 132, 205, 235, 239, 241, 246, 248, 273, 288, 289, 291, 403, 404, 434, 436, 446, 454, 456, 458, 457, 461
- друкарня 288, 289, 292, 434–436, 456, 460
- «Києво-Печерський патерик» 67, 75, 289
- Успенський собор 33, 141, 152, 404
- Кизил Богдан, козацький сотник 283

- Київ (Даниїлград, Самаритяно-Хунігара), 17, 20, 29–31, 33, 35, 37, 38, 40, 46, 48, 50, 53–56, 60–63, 65, 72, 73, 78, 79, 86–88, 92, 93, 96, 98, 100, 109, 110, 135, 140, 143, 147, 152, 153, 155, 156, 158, 162, 183, 196, 203, 208, 228, 231, 233, 238–241, 246, 248, 251, 255, 274, 283, 287, 289, 291, 293, 303, 309, 314, 318, 328, 329, 331, 333, 343, 350, 354, 355, 373–377, 381, 385, 386, 390, 391, 396, 403, 409, 423, 425, 428, 432–434, 436, 437, 447, 448, 454, 456, 458, 460, 463, 490, 491, 503, 504, 511
- Десятинна церква 53, 62, 63, 67, 93, 289
- Видубецький Михайлівський монастир 65, 166, 289, 457
- Замкова гора 40, 140, 156
- Київська братська школа 240, 274, 278, 293
- Київська земля (Київська князівство) 17, 20–23, 60, 61, 70, 83, 89, 96, 104, 109, 110, 131, 137, 138–140, 148, 149, 172–174, 178, 160, 164, 169, 170–172, 179, 182, 183, 185, 440
- Київська область 373, 427, 471
- Київське воєводство (Київщина) 174, 198, 200–206, 208, 223, 233, 238, 247–250, 253–258, 268, 271, 272, 276, 280, 281, 284, 296, 299, 320, 331, 335, 338, 362, 371, 391, 393, 426, 463, 472, 474, 476, 484
- Київське намісництво 515
- Київський повіт 174
- Київський полк 330, 500
- Золотоверхий Михайлівський монастир 65, 166
- Ладські ворота 93
- Монастирі-задумбени дніпроурських князів 63
- Пустинно-Михайлівський монастир 164, 166, 390
- Софійський собор 23, 51, 52, 54, 61–63, 65, 78, 88, 163, 166, 183, 292, 321, 289, 290, 328, 350, 403
- Флоріанський монастир 164, 400
- Київська митрополія, 21, 63, 161, 164, 217, 218, 242, 287, 288, 290, 384, 387, 433, 434, 491, 492, 510
- Кий, легендарний полявський князь 29, 30, 37, 208
- Київ, м. 95, 185, 187, 260, 281
- Кіпріян, київський митрополит 121, 162
- Кіпріян, чернець, перекладач церковних текстів 212
- Кіпчаків дия. волова
- Киргаїні 89
- Кирило (Константин) Філософ, творець цариничної азбуки 51, 81
- Кирило Лукаріс, константинопольський патріарх 212, 213
- Кирило-Методіївське братство 446
- Кирило Туровський, єпископ 78
- Киселів, м. 223, 296, 342
- Киселівська академія 296
- Киселів, волинська шляхта 299, 300, 305
- Кисіль Адам, київський воєвода 281, 282, 305, 324, 329, 333, 332, 335, 337, 338, 346, 362, 363, 370
- Китай 91, 93
- Кичирин, київські бояри 153
- Кільбурун (Кінбури), татарська фортеця 176
- Кінські Воли, р. 182
- Кішан Едвард 80
- Кішисел, шведська фортеця 408
- Кірдаї, волинська шляхта 200, 223
- Кіркор, львівський армієнський армієнскоп 125
- Кіровоградська область 18, 94, 139, 485
- Кішка Самійло, козацький отаман 272
- Клевань, м. 339
- Климент VIII, папа римський 216, 266, 298
- Климент Охридський, учень Кирила Філософа 51
- Климент Смолятич, київський митрополит 78
- Клима Яцько, козацький полковник 360
- Клиш, верудські бояри 360
- Клопоти, львівські міщани 125
- Клочків, с. 274
- Клькович Себастьян, поет 135, 308
- «Роксоланія» 135, 308
- Кнітин Крештоф, чорноморський намісник 186, 187
- Кнут Ашара, данський король 41
- Княгининський Іван (Йов), чернець, архімандрит Дерманського монастиря, засновник Скату Манявського 212
- Княгининські, галицька шляхта 118
- Князі Байраки, урочище 323
- Кобзан (Кобинський), нозирські бояри 153
- Кобрин, м. 97
- Кобляк, воловецький хан 92
- Коваль, м. 168, 169
- Ковальська староство 253
- Ковшовата, с. 363
- Когут Земон 513, 14, 500, 512, 516
- Кодля, фортеця 281, 284, 385
- Кодляцька паланка 524
- Кодня, м. 245, 248, 490
- Кожани, київські бояри 153
- Козаки-Землингородці, брацлавська шляхта 249
- Козарина, брацлавська шляхта 200
- Козацька Діброва, урочище 390
- Коздлути, київські бояри 154
- Козелець, м. 180, 500
- Козловський, ротмістр 360
- Кок-Орда (Синя Орда) 94
- Колачинський Прохій, ректор Києво-Могилянської академії 455
- Команд, польська шляхта 206
- Коломан дия. Кальман
- Коломия, м. 132

- Колівацька 428, 470, 489, 467
Колли, м. 384
Колодежні, давньоруський город 97
Коломак, р. 398, 505
Коломацькі статті 1687 р. 398
Коломацькі чолобитні 1723 р. 505
Колонія, м. 98, 132
Колонтай Гуго, польський політичний діяч 466, 470, 473
Колчизький Степан, московський перекладач 352
Колчизія, брацлавська шляхта 299
Комарно, м. 238
Комісія національної освіти 470, 493–497
Комулович Александр, польський посол 267
Комарський Станіслав, мових Ордену пілірв 469
Комалевиц Яков, іконописець 459
Комарська, правник 509
Комарський, старшинський рід 320
Конецпольський Александр, переяславський, курський і чигиринський староста 299, 321, 324, 326
Конецпольський Станіслав, польний, дядько великого коронний гетьман 199, 250, 276, 379–281, 320, 361
Конецпольські, польські магнати 249, 270, 299
Конович Сава, «старший» війська Запорозького 258, 282
Коновичні, любецькі бояри 258
Конотоп, м. 374, 380, 522
Конотопська битва 1659 р. 374
Конотопські статті 1672 р. 390, 398
Конрад, воловецький князь 103
Константи Багрянородний, візантійський імператор 17, 30, 33, 16, 177
«Про управління імперією» 17, 35
Константи Великий, римський та візантійський імператор 47
Константи IX Мономах, візантійський імператор 59
Константи Преславський, улюблений Кирила Філософа 51
Константинович Коляк 317
Константинович (Царгород, Цесароград), м. 20, 29, 31, 37, 40, 46, 48, 49, 74, 76, 63, 76, 77, 141, 156, 162, 163, 184, 275, 277, 307
Константинопольський (Царгородський) патріархат 20, 46, 63, 210, 216, 219, 354, 433, 491
Конституція «Нішіній» 1705 р. 116
«Конституція прав і свобод Війська Запорозького» 1710 р. 470, 438–440, 442, 448, 451
«Конституція 3 травня 1791 р.» 471, 473, 497
Костарні, сенейський посол 375
Контрреформація (Католицька Реформа) 16, 289
Конфесіоналізація 286, 302
Копмак, воловецький хан 90
Копчан, київські бояри 134
Копмак, м. 171
Копилський Ісай, перемський православний єпископ, дядько київський митрополит 242
Копистенський Захарія, армія-мандат Києво-Печерського монастиря 18, 339, 240, 288, 290, 291, 301
Копистенський, галицька шляхта 118
Копицький Станіслав, ротмістр 260, 261
Коринні, брацлавська шляхта 134
Корець, м. 17, 171, 432, 477
Корецький Богдан, князь, волинський воєвода 154, 188, 200, 203
Корецький Кароль, князь 302
Корецький Самійло, князь 204, 288, 308
Корещі, князі 150, 159, 205, 204, 233, 248–250
Коріат-Михайло Гемшиневич, подільський князь 139, 140
Коріатович, князь гілка 139, 140, 141
Корнякович Владислав, галицький боярин 101
Корнин, м. 245, 248
Корольство Руське дав. Галицько-Волинське князівство
Корстунів, м. 248, 320
Корсан Рафаїл, київський єпископ-митрополит 287
Корсуки, м. 169, 170, 245, 246, 248, 279, 271, 280, 306, 322, 324, 344, 349, 362, 370, 371, 378, 386, 390, 393, 432, 488, 489
Корсунська битва 1648 р. 324, 337, 344, 362
Корсунське староство 251
Корсунський полк 257, 280, 358, 391, 393, 422, 424, 425
Косинський Криштоф, «старший» Війська Запорозького 247, 264–267
Косинські, підляська шляхта 206
Косинські, старшинський рід 406
Косів Сильвестр, київський митрополит 289–291, 293, 301, 305, 338, 346, 432
«Петрикова» 289–291, 305
Космак, с. 484
Костомаров Михайло 11, 12, 353, 376, 387, 446
Кострома, м. 93
Костюшки, волинська шляхта 200
Костянтинів, м. 169, 326
Костюшко Тадеуш, польський генерал 466, 471, 473
Котля Ізидором, візантійський географ 76
Котлява, м. 413
Котлява, м. 170, 245, 247, 248, 326, 339
Котлярмак дав. Дрогобицький Юрій Котлярмак Михайло, батько Юрій Дрогобицький 132
Котаубаї, київські бояри 134

- Котлар Микола 70, 80
 Котлярський Іван 42, 444, 528
 «Енеїда» 42, 444
 Котляк, володарський хан 95
 Котляковський Петро, єпископ Києво-Печерського монастиря 436
 Котляковський, брацлавський шалхта 362
 Котубеїша Мотра, дочка Василія Котубеї 403
 Котубеї Василь, генеральний суддя 403, 404
 Котляк (Кутля), володарський отаман 128
 Котляк, брацлавський шалхта 300
 Котляк, квітський бояр 154
 Краєвські, володарські шалхти 159
 Край, с. 159
 Країні, м. 53, 93, 97, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 133, 142, 145, 148, 189, 225, 227, 306, 329, 367, 409, 427, 471, 472
 Краківський університет (академія) 132, 134, 135, 198, 257, 362, 374
 Краків, м. 168
 Краківські, главицька шалхта 249
 Краківський Ян, польський історик 189, 207
 Краков, м. 348
 Краковський, м. 415
 Краковстан, м. 238
 Кресо Лоренцо, неаполітанський історик 318
 Кривоносий Дмитро, майський міщанин 257
 Кривош Аєв, армімадарит Володарського Святогірського [унітінного] монастиря 287
 Криво, м. 142
 Кривська уніа 1583 р. 20, 142, 145, 195, 196
 Кривошів Володарів 431, 445
 Кривошів, урочище та м. 248, 264, 279
 Кривосильні, володарський отаман 267
 Крив'яниць, м. 97, 104, 158, 168, 170, 171, 339, 495, 497
 Крив'яницьке староство 253
 Крив'яницький замок 146, 147
 Крив'яницький повіт 174
 Кривошівський Іван, генеральний суддя 362
 Кривошівські, главицька шалхта 117, 405
 Кривошів Іван, півар Вітська Запорозького 263
 Кривош [Кривош] 38, 49, 87
 Кривош; Матко, козацький володар 326, 339, 341, 343, 363, 365
 Кривошівська, володарський володар 365
 Кривош Микола 246, 256
 Кривош, м. 248, 271, 279, 282, 486
 Криво-Гурей, краківський князь 327, 333, 344, 347
 Криво (Кривошівський містоград) 18, 19, 73, 85, 94, 176, 182–184, 187, 279, 343, 378, 387, 398, 521, 522
 Кривошівський князь (Кривошівська Орда, Перекопська Орда; див. також Край) 18, 19, 24, 139, 140, 146, 158, 182–184, 280, 331, 344, 348, 354, 366, 368, 370, 387, 394, 401, 408, 417, 422, 426, 428, 435, 451, 465, 514, 515, 521, 522
 Кривошівський Іван 99, 314
 Кривошівський Михайло (Станіслав), козацький володар 321, 322, 330, 361
 Кривошівський Йосиф, квітський інтронізатор 413, 434, 437
 Кривошівські, володарська шалхта 286
 Кривошів Ойвер, лорд-протектор Британського королівства 318
 Кривош, м. 285
 Кривошівський (Кривош'яницький) воєв 354, 358
 Кривошівські, брацлавська шалхта 362
 Кривошівські, князі 249
 Крушельський Афанасій, перекопський унійний єпископ 231
 Крушельницькі, главицька шалхта 118
 Кубанська Орда 421
 Кубрат I, болгарський хан 30, 85
 Кударенка, брацлавська шалхта 249
 Кулагі, с. 502
 Кулагі Платоновичі 314, 451
 Куличинський Ігнатій, письменник, державний історик 457
 Куличинські, главицька шалхта 118, 362, 405
 Куманія див. Дешт-и-Кипчак «Куманський кодекс» 177, 178
 Кумейки, с. 282
 Кунь, м. 248
 Куняков Григорій, московський поет 362, 364
 Куняковий Степан, польський гетьман 424, 425
 Куняков Йосифат, св., володарський унійний архієпископ 231, 232, 278
 Курбський Анатолій, князь 210, 226
 Курбські, князі 59
 Курськ, м. 78, 82, 283, 349
 Куртатов єпископ 279
 Куртуйська угода 1625 р. 280, 284
 Куртатов Євдокія див. Булагі-Куртатов Євдокія
 Куртатові (Бурмацькі), князі 190, 249, 299
 Курь, печенізький хан 39, 86
 Куртубат-солтан (Куртубат-бей), татарський бей 139
 Куртуб Микола 88
 Куртубівський князь 176
 Куртуб-Калмарджієвська мирна угода 1774 р. 514
 Куртуб, квітський бояр 154
 Куртуб 29
 Лагодовська Барбара з Сіма, дружина Олександра Лагодовського 137
 Лагодовський Олександр, галицький шалхтич 126

- Антодовські, галицька шляхта 117
- Араджик, м. 248, 336
- Арадога, м. 37
- Арацкая озеро 35
- Арацкут, м. 129
- Араота Ерик, імператорський посол 235, 266, 267
- Аратія 137, 314
- Арац-Тучацький Самійло, коронний стражник 230
- Араці, польська шляхта 249
- Арбадан, м. 414
- Арбаданська комісія 1709 р. 414
- Ара І Давидович, галицький князь 108
- Ара Давид, візантійський історик 39
- Ара III Ісавр, візантійський імператор 440
- Ара Юрійович, галицький князь 105, 106, 138
- Арадутовські, польська шляхта 299, 474
- Арбаб Епштейн, квітцберзький рабин 478
- Арбаєв, м. 119, 132, 297, 370
- Арбака, трояцький воєвода 140
- Армені, с. 510
- Армения, м. 339
- Арм'яно Сергія 180
- Арменський, старшинський рід 320
- Арменці, с. 363
- Арменський (Самонич-Арменський) Григорій, козацький полковник 353, 362, 370
- Армута, м. 472, 486
- Арно Білий, князьський князь 100–102
- Арменський Арадж, багачко-гуцульський воєвода 234
- Арменський Арадж, коронний канцлер 336
- Арменські, польські магнати 249, 299
- Арменський Міхаїл, київський губернатор 487
- Арменський, претендент на московський престол 204, 273, 349
- Арбад, р. 29
- Арава, м. 273, 285
- Аравація (Аратія) 408, 470
- Аравацька війна 1562–1583 рр. 196, 197, 263, 382, 470
- Аракуб Якім, генеральний бухгалтерний 503
- Аракутило Іван 70
- Араці, м. 348
- Арацький Ватесла 12, 13, 24, 324
- «Араїна на переломі» 12
- Арац-Рудницький Іван 13, 16, 24, 25
- Арацка, м. 246, 486, 488, 489
- Аратя (Араговське князівство) 20, 104, 109, 110, 137–139, 142, 146–148, 138, 162, 163, 166, 183, 193, 218, 234, 206, 347, 367, 377, 405, 465, 472
- Арацков Володимир 119, 133
- Арацков, м. 169
- Арацковський Статут 68, 172, 174, 175, 201, 202, 204, 205, 233, 405, 308, 509, 511, 512, 517
- Арацкі Григорій, козацький полковник 283
- Араці Тет, римський історик 294
- Арацберезка днв. Гетьманат Арацера, київські війська 125
- Арац, м. 105
- «Арацкі Самонича» 319, 320, 330, 338, 339, 343, 334, 378, 381, 398
- Арацки, м. 248
- Арабада Григорій, «старший» Віасла Запорозького 267–269, 272, 360
- Арабада Федір, козацький полковник 360
- Арацкі, галицькі бояри 117
- Арацковський Степан (Степан Жгорлицький), козацький полковник 425
- Арацкі, галицька шляхта 118
- Арац Стефан, молдавський маршалок 240
- Арац, київська шляхта 248
- Арац, м. 330, 361, 363
- Арабада Ігнаціо, мисливник Товариства Ісуса 232
- Арацковський Іван, генеральний обозний 412, 418
- Арацковос Михайло, російський учений 33
- Арацки, р. 319
- Аракуці Араїон, московський дуканій для 352
- Арацки Юрій 68
- Арацка, м. 246, 248, 375, 415
- Арацковський Миколай, герцогський артилерист 324
- Арацки, м. 204, 246, 248, 269, 281, 326, 338, 372, 378, 388, 430, 448, 522
- Арацковський воєв. 480, 500, 517, 527
- Арац, р. 97
- Арацківська область 18
- Арац Сербія, діляч. Острозького воєного гуртка 212
- Арац'яно Іван, російський чернець-мисливник 397, 427, 511
- Арац Васіла днв. Васіла Арац Арацки (Арацеска), м. 17, 97, 102, 104, 125, 143, 146, 149, 138, 164, 168, 171, 229, 230, 268, 339, 361, 432, 495, 497
- «Арацковська» 1429 р. 143
- Арацка волость (Арацка земля) 97, 100, 147, 148
- Арацка слубицька волость 294, 295
- Арацко-Острозька (Арацка) старія 64, 121, 164, 491
- Арацкія землі 140, 149
- Арацкія повіт 174
- Арацковський Костянтин, Арацківський староста Острозька 212, 223
- Арацки, м. 17, 104, 106, 107, 115, 122–132, 135, 136, 175, 208, 211, 214, 228, 229, 234, 246, 262, 264, 270, 283, 287, 293, 327, 329, 336, 343, 344, 347, 367, 368, 390, 392, 432, 494, 472, 475, 495, 497
- Арацківська братська школа 237, 238, 240, 293
- Арацківська дієцезія 132
- Арацківська слубицька волость 294, 295, 314, 323

- Львівська старшія 491
 Львівська земля (Львівщина) 114, 116–118, 149, 440
 Львівська катедральна школа 132
 Львівська область 98, 314
 Львівське Успенське братство 216, 236–238, 491
 Львівський монетний двір 125
 Львівські монастирі 117
 «Львівський літопис» 309, 324, 343
- Любар, м. 97, 495
 Любар-Дмитрій Гедимінович, волинський князь 106–108, 128, 139, 140
 Любечка, князі 179
 Любеч, м. 35, 39, 66, 98, 139, 153, 297, 326, 357
 Любечьке староство 251, 258
 Любечський з'їзд князів 59, 98
- Люблін, м. 17, 95, 123, 126, 131, 195, 199, 206, 339, 432, 491
 Люблінська унія 1569 р. 16, 21, 195, 203, 205–207, 247, 248, 429, 430, 472
- Любомирський Євж, польний коронний гетьман 376
- Любомирські, польські магнати 249, 250, 495
- Людвік Угорський (Людвік Анжуйський, Лайош Великий) 107, 108, 122, 141
- Люксембург 285
- Лютер Мартина, німецький церковний реформатор 221, 293
- Лютеранство 221
- Любеновльф Панкра, німецький скульптор 136
- Людцег, м. 132, 228, 297
- Львизоронський Преслав, змішаний староста 186, 187
- Львизоронський Станіслав, князьлицький староста 187
- Львизоронські, подільські магнати 188
- Льгота, князьська шляхта 206
- Лятов Ян, мецен і астроном 212
- Львів, м. 273, 476
- Магдебург, м. 127
- Магдебурзьке право 127, 168, 169, 232
- Маалри [алем'я] 86
- Макарин Джуліо, кардинал 313
- Мазепа (Мазепа-Коледанський) Іван Степанович, гетьман 258, 398–408, 410–418, 426, 427, 429–432, 440, 441, 443, 448, 456, 504, 511, 514, 522
- Мазепа-Коледанський Степан-Адам, бісцерівський шляхтич, батько Івана Мазепи 400
- Мазепа, князьська шляхта 134
- Мазепиці, с. 363, 400
- Мазовія 297
- Макаревичі-Івашенці, князьська шляхта 248
- Макарів (Воронож), м. 245, 248, 460
- Макарій III, антиохійський патріарх 316, 340, 433
- Макарій Тучапський, галицький спаріваний намісник 122
- Македонія 277
- Максиміліан I Габсбург, німецький імператор 157
- Максименко, козак 363
- Максимович Дмитро, генеральний осавул 412
- Максимович Іван, генеральний писар 418, 422, 423
- Мал, легендарний державницький князь 40
- Маласпіна Германія, папський нунцій у Речі Посполитій 218
- Малаховська Ірина, мати Павлика Орлика 419
- Малковичі (Малковичі), житомирські бояри 258
- Малоросійська губернія дав.-Гетьманат
- Малоросійська колегія (перша) 451, 504–507
- Малоросійська колегія (друга) 513–515
- Малоросійське генерал-губернаторство 515
- Малоросія дав.-Гетьманат
- Малювицький (Суразький) Василь, староста Суразької волости Острозьких 226
- Мальборк, м. 143, 379, 472
- Манай, хан Золотої орди 157
- Мануїлом Іоан, сотник 507
- Манчжурія 91
- Марбург, м. 35
- Марія, дочка Мстислава Удатного 102
- Марія, дочка Юрія Львовича 106
- Марія-Тереза, австрійська імператриця 493
- Марія Теодор, англійська королева 197
- Марсовичі, козацька старшина 509
- Марселя, м. 35
- Марсній Падуанський, філософ 79
- Мартина з Парми, львівський архітектор 136
- Маслів Стан, урочище 284, 375, 390
- Маслюк Віталій 135, 136
- Масуді, арабський географ 37
- Матвеев Артемій, московський посто 370
- Матвійко Ян 467
- Матюшенко Стефан, слуга Августа Яблоновського 476
- Мазнівка, м. 248, 256, 339, 477
- Майковець Леонід 17, 20, 29
- Майсейовичі Бернард, лужицький католицький єпископ 216
- Мілан, м. 411
- Мілла, м. 246
- Мегмед II Фатих, турецький султан 184
- Мегмед III, турецький султан 279
- Мегмед IV, турецький султан 345, 392
- Мегмед-Герей IV, кримський хан 367, 368, 374
- Мегмед-Герей, претендент на кримське ханство 278, 280
- Медведівка, м. 489
- Медведовські, князьська шляхта 258
- Медвідь, гайдамацький атаман 486

- Меджибіж (Можжибосж), м. 97, 391, 479, 490
- Междрич м. 339
- Меліцьке князівство 176
- Мекленбург, м. 33
- Меланктон Фелікс, німецький реформатор шкільництва 225
- Мелешки, брацлавська шляхта 348
- Менгаї-Герей І, кримський хан 183–186
- Менгу-Тимур, хан Золотої Орди 94
- Менськ, м. 158, 366
Менське князівство 138
- Методій, брат Кирила Філософа 51, 81
- Меховський, Мацей, польський історик 188, 198
- Мешко II, польський король 53
- Мещников Александр, генералісімус, радник Петра І 410, 413, 414, 507
- Матура Іван, гравер 402
- Микитин Ріг, міс на Дніпрі 322
- Миклашевський Андрій, бунчуковий товариш 507
- Миклашевський Михайло, козацький полковник 408, 409
- Микола I, російський імператор 15
- Миколаївська область 18, 94, 176
- Микошніський Богдан, козацький отаман 267
- Милорадович Михайло, козацький полковник 304
- Милетич, м. 210
- Милетин, м. 171
- Миньські, брацлавська шляхта 362
- Минковські (Меньковські), брацлавська шляхта 299
- Миргород, м. 388
Миргородський полк 358, 363, 371, 416, 480, 500, 502
- Мирончик Іван, козацький полковник 409
- Мирончик Федір, генеральний бунчуковий 413, 418
- Миронівка, м. 284
- Миропіль, м. 309
- Матура Александр, поет 240
- Михайлів, м. 273
- Михайло, брат Зигмунта Кейстутовича 148
- Михайло Борисович, великий князь тверський 152
- Михайло Всеволодович, чернігівський князь 103–105
- Михайло Олександрович, князь 153, 155
- Михайло III Ісаур, візантійський імператор 20
- Михайлович-Аннен Тимофій, острожний дяк 212
- Михайлович Максим, осака 271
- Мільфрід, дочка Мстислава Володимировича 41
- Міндовг, литовський князь 138
- Мінх Бургара Кристоф, російський генерал-фельдмаршал 309
- Міхал Вишневецький, король польський і великий князь литовський 391, 392
- Мішків, польські магнати 249
- Многотишань Василь, козацький полковник 350
- Многотишань Дем'ян, гетьман 388, 389, 399
- Могіла Андрій, гетьман 424, 425, 427
- Могіла Євронія дия. Євронія Могіла
- Могіла Петро, київський православний митрополит 240, 284–293, 303, 305, 309, 318, 325, 432
«Требник» 289
- Могіла, м. [у Білорусі] 248
- Могіла [Подільський], м. 365, 391, 393
Могілаївський (Подільський) полк 394, 427
- Могіляна Катерина, дружина Самійла Корського 288
- Могіляна Райна, дружина Михайла Вишневецького 288, 303, 325
- Могіляський Арсеній, київський православний митрополит 513
- Можайське князівство 156
- Мозир, м. 152, 171
Мозирський повіт (Мозирщина) 158, 174
- Мозир Луї'ян, козацький полковник 360, 364
- Мойсей, ігумен Київського Видавничого монастиря 79
- Мойсей Маймоні, єврейський філософ 153
- Москвіська Марія (Марія, Магдалина), мати Івана Мазепи 400, 416
- Москович Кость, генеральної писар 389
- Молдова (Молдавське князівство) 18, 19, 107, 139, 158, 184, 185, 191, 204, 240–244, 267, 268, 314, 317, 336, 342, 344, 345–348, 354, 364, 368, 373, 392, 397, 422, 424, 434, 486, 526
- Моїтор Теофіл, протестантський теолог 296
- Монастирський, галицька шляхта 118
- Моніади, литовські магнати 147
- Монголія (Монгольський ханат) 90–92
- Мономаховичі Мстиславичі, князів сім'я 59, 208
- Мономаховичі Юрійовичі, князів сім'я 59
- Моравія 45, 51, 65
- Мормуля, брацлавська шляхта 154
- Морозовський Ілля, козак-мирський зупинний епископ 287
- Москва, м. 20, 25, 59, 80, 93, 109, 146, 155, 156, 158, 162, 163, 183, 186, 196, 224, 274, 279, 285, 340, 343, 348–353, 368, 372, 375, 380–382, 384, 385, 389, 394, 396, 398, 409, 411, 412, 415, 432–434, 436, 448, 449, 453, 456, 473, 503, 507, 508
- Московські статті 1665 р. 394, 397, 399
- Московія (Московська держава, Московське царство) 18, 20, 24, 39, 109, 146, 158, 162–165, 167, 180, 184, 191, 196, 197, 213, 272, 273, 281,

- 283, 302, 319, 337, 344, 346, 348, 350, 353, 364, 366, 370, 373, 382, 386, 392, 396, 403, 406, 454, 498, 518
Андрусівське перемир'я для Андрусів 491
Вічний мир 1686 р. 396, 397, 425
Дунаївське перемир'я 1618 р. 273
- Московське Велике князівство 20, 36, 109, 110, 156
Московський патріархат 21, 216, 433, 437, 491
Мостиська, м. 112
Моталей Єжи 478
Мотовілка (Гулякка), м. 248
Мотовило, слуга Василе-Костянтина Острозького 223, 226
Мотрона, дружина Богдана Хмельницького 313, 316
Мотронський монастир 487, 488
Моше Ісраєлє, єврейський правник 127
Мошки, м. 348, 488
Мощинці, галицькі бояри 117
Мощона, с. 179
Мрозовицький Станіслав (Морозенко), козацький полковник 330, 361, 362
Мрозовицькі, галицька шляхта 306
Мстиґівка, князьський козацький 117
Мстислав, м. 470
Мстиславська земля 440
Мстислав (Гаральд-Федір) Володимирович, чернігівський князь 41, 57, 59, 68, 75, 100
Мстислав Ізяславич, київський князь 100
Мстислав Удатний, галицький князь 101, 102
Мстиславець Петро, білоруський книгодрукар 212
Мужилівський Селуян, козацький дипломат 322, 362
Мужилівські, київська шляхта 299
- Мурад-Герей, кримський хан 395
Мурад III, турецький султан 264
Мурафа, м. 416, 519
Мурафа, р. 329
Муркос Г. 317, 340, 454
Муромське князівство 59
Мушк, київські бояри 258
Мушата-Охолоповський Остафій, волинський шляхтич 297
Мушата-Охолоповські, волинська шляхта 297
Мюллер Герхард Фрдріх, історик 33
Мюльхем, м. 15
- Наддніпрянщина (Подніпр'я) 20–22, 30, 34, 40, 83, 97, 139, 140, 176, 180, 183, 186, 205, 249, 257, 259, 281, 320, 327, 329, 383, 386, 393, 397, 424, 426, 472, 482, 487, 488, 518
Назаренко О.В. 53
Надпайко-Барановські, бояри Острозьких 267
Надпайко Дем'ян, пресвітер Острозької замкової церкви 212, 267
Надпайко Дмитро 189, 262, 273
Надпайко Северин, козацький отаман 219, 267–270, 272, 327
Нарва, шведська фортеця і річка 408
Нарцишина Єкатерина, дружина Карла Рюїмського 311
«Настаська» Чагірина, коханка Ярослава Володимировича 99
Насташка, с. 363
Натан Гановер, єврейський хроніст 340, 341
Науєн Озардський, учень Кирила Філософа 31
Наумен Фьодор, російський міністр 507
Назимовський Федір, козацький дипломат 418
Небаба Мартин, козацький полковник 259, 342, 363
- Негалівський Валентин, волинський шляхтич 224
Недзобича-Тукальський Йосиф, київський православний митрополит 433, 480
Неминоворина, козацький отаман 338
Немири, київська шляхта 162
Немирич Стефан, київський підкоморій 223, 279
Немирич Юрій, канцлер Великого князівства Руського 223, 261, 370, 371, 373–375
Немиричі, київська шляхта 224, 248, 296, 297, 306, 363
Немиріш, м. 339, 341, 379, 424–426, 477, 486
Несвіж, с. 59, 150
Несвіжці, князі 79
Нестаренко Максим, козацький полковник 360
Нестор, києво-печерський монах, літописець 78
Нехворощ, м. 248
Нечай Данило, козацький полковник 339, 360, 364
Нешавський прямиш 1454 р. 116
Низ для Великий Луг
Никіфор, намісник константинопольського патріарха 219
Никол, ігумен Києво-Печерського монастиря 78
Нифонт, галицький митрополит 121
Ніжин, м. 281, 283, 318, 381
Ніжинський полк 358, 374, 378, 500
Ніжинська чорна рада 1663 р. 381, 382
Нікшичів, шведська фортеця 408
Ніколо Франк із Венеції, львівський архітектор 136
Нікополь, м. 177
Нісан, р. 137, 391
Німецька 133, 134, 157, 197, 297, 400
«Нічний сейм» 1717 р. 468
Ніс Іван, полковий обозний 413
Нова Сербія 326

- Нова Січ дня. Запорозька Січ
 Новгород (Новгород Великий), м. 17, 31, 34, 35, 38, 40, 50, 64, 68, 70, 72, 73, 78, 79, 82, 84, 88, 93, 96, 101, 109, 153, 156
 Новгородське князівство 62
 Новгород-Сіверський, м. 146, 338, 357, 413, 456
 Новгород-Сіверське князівство (Сіверське князівство, Сіверщина) 18, 39, 140, 146, 273, 295, 382, 383, 386, 412, 480
 Новгород-Сіверське намісництво 315
 Новгород-Сіверський полк 388
 Новий Ружан, м. 246
 Новоархангельськ, м. 139
 Новоград-Волинський дав. Завалля
 Новогрудок, м. 21, 158, 164, 166, 473
 Новоросія (Новоросійська губернія) 18, 19, 526, 527
 Новосільське князівство 156
 Ногайська Орда (Волгородська Орда) 94, 115, 176, 182, 184, 344, 373, 421
 Норвегія 34, 46, 73
 Нордберг Георг, біограф Карла XII 411
 Норинськ, с. 274
 Нормандія 35
 Нордман див. вікінги
 Нос Олександр, князь 146
 Носач Тимофій, генеральний обозний 360, 370
 Носівка, с. 363
 Носковський Павло, козацький полковник 285
 Нотебург (Шліссельбург), шведська фортеця 408
 Нюрнберг, м. 132, 136, 228
 Обадія, козацький каган 86
 Обези дав. Грузія
 Оберней, київська шляхта 134
 Оболонський, князі 59
 Обидія, київський поет 294
 Овруч, м. 153, 158, 164, 169, 171, 257, 295, 326, 357
 Овруцький повіт (Овруччина) 154, 174, 256
 Овруцький полк 330
 Оглоблин Олександр 410
 Одеська область 19, 176, 490
 Одесьське князівство 156
 Одеський, князі 59
 Ода, р. 156, 156
 Околяський Шамон, геральдист і генеалог 282, 283, 306
 Оксфорд (університет) 370
 Олаф Скотковунг, шведський король 55
 Олевськ, м. 170, 248
 Олст, київський князь 38, 40–42, 48, 67, 86, 277, 307
 Олст Володимирович, князь 99
 Олст «Настасичина», князь 99
 Олст Святославич, державний князь 40, 59
 Олександр Всеволодович, белзький князь 101
 Олександр Казимирович, король польський і великий князь литовський 157, 158, 169, 172, 195
 Олександренко, козацький отаман 358
 Олексій, київський митрополит 162
 Олексин Павло, брацлавський шляхтич 364
 Омелья Володимирович, київський князь 148, 152
 Омельяновичі, князя гілка 149, 152–154, 158, 182, 155
 Олена Ростиславна, дружина Лашка Вілого 100
 Олександрівна Збігнев, краківський єпископ 146
 Олешки, урочище 122
 Олександрівська Січ 416, 522
 Оліва, м. 339
 Олізари-Волчкові, київська шляхта 200, 248
 Оломоуц, м. 287
 Олфер'єв Іван, московський дяк 352
 Олга, дружина Ярослава Володимировича 99, 305
 Олга, київська княгиня 40, 41, 46–48, 69
 Ольговичі дав. Святославичі
 Олгера Гедимінович, великий князь литовський 139, 140, 142, 143, 154, 162, 277
 Ольгердовичі, князівська гілка 140, 142, 147, 152
 Ольшаниця дав. Вільшаниця
 Олон, р. 90, 91
 Онушевич Сава, писар Війська Запорозького 282
 Опанасівці, польські магнати 249
 Опара Степан, козацький сотник 386
 Опісо, абат-бенедиктинець 105
 Опішань, м. 415
 Ор дав. Перекоп
 Ор, музикант Сиртана 80
 Орліковий Семен, козак 363
 Орден василіан 286, 494, 495, 96
 друкарні 497
 освітня діяльність 497
 «Орденціє Війська Запорозького» 1638 р. 284
 Орел, м. 285
 Орел, р. 322
 Орельська паланка 524, 526
 Орендаренко Тиміш, «старший» Війська Запорозького 281
 Оршовський Ян, «старший» Війська Запорозького 262, 264, 266
 Оршовський-Роксолан Станіслав, польський публіцист 119, 120, 199, 214
 Орлик Грегор, син Палла
 Орлика 417, 442
 Орлик Палла, гетьман 401, 402, 410–412, 418, 419–424, 428–430, 432, 438, 439, 440–442, 448, 451, 505
 «Конституція» дав. «Конституція прав і свобод Війська Запорозького»
 «Маніфест до європейських держав» 440
 Орлик Стефан, батько Палла
 Орлика 419
 Орлика, білоруська шляхта 419

- Орда, м. 158
- Оскол, м. 285
- Осман-ага, турецький посол Т 345, 346
- Осман III, турецький султан 274
- Османська імперія (Туреччина) 18, 24, 184, 185, 187, 188, 190, 268, 272, 276, 319, 321, 344–346, 350, 353, 370, 387, 392, 394–396, 401, 417, 421–426, 428, 433, 463, 520, 521, 526
- Бучацький мирний договір 1672 р. 392, 393, 395
- російсько-турецька війна 1710–1713 рр. 418
- російсько-турецька війна 1731–1739 рр. 502, 506, 522
- російсько-турецька війна 1768–1774 рр. 514, 521, 522, 526
- російсько-турецька війна 1787–1791 рр. 521
- Османський, ротмістр 260
- Османський Емал, коронний канцлер 321, 324, 331, 345
- Остр, м. 153, 246, 257, 258, 281
- Остерца 256
- Остер, р. 87, 89
- Острі, м. 17, 209–211, 223, 226, 228, 229, 239, 240, 267, 273, 275, 293, 295, 302, 308, 339, 341, 363, 432, 518
- Острозька академія 205, 211–213, 218, 239, 293, 429
- «Острозька Біблія» 210, 211
- Острозька, м. 518, 519
- Острозький полк 320
- Острогора, р. 118
- Острозька Анна, дружина Олександра Острозького 294
- Острозька Анна Алоїза, княгиня 308
- Острозька Катерина, княгиня 249
- Острозька Софія, княгиня 249
- Острозький Адам-Константин, князь 249
- Острозький Василь-Константин, князь, київський воєвода 155, 158, 200, 203, 207, 207, 309–217, 219, 220, 223, 226, 227, 232–234, 238, 249, 251, 261, 262, 263, 267, 268
- Острозький Давид Федорович, князь 146
- Острозький Іоанн-Константинович, князь, віницький староста 158
- Острозький Константин Іванович, князь, гетьман Воєводе князівства Лемківського 158, 167
- Острозький Константин-молодший, син Василя-Константина Острозького 232
- Острозький Олександр, князь, волинський воєвода 207, 219, 234, 235
- Острозький Ян-Володимир, князь 249
- Острозький Януш, князь, краківський каштелян 204, 205, 207, 208, 232, 249, 250, 257, 263, 266
- Острозький Януш-Павло, князь 249
- Острозькі, князі 151, 203, 204, 206–209, 228, 233, 247, 249, 250, 256, 261, 263–267, 273, 304, 305
- Остророги, польські магнати 249
- Остроруг Миколай, коронний відчайний, регіментар 324
- Остраниця (Остраниця) Яцько, козацький отаман 283
- Отон I, німецький імператор 48, 53
- Отрок, брат Сирчана 80
- Офка, дочка Гладміна
- Охматія, с. 367
- Огуда, м. 51
- Отарка, м. 519, 520
- Отарський полк 395, 520
- Очаків (Джанкерман, Еді), татарська фортеця 176, 178, 186–188, 190, 263, 427
- Ошкани, м. 419
- Павло V, папа римський 302
- Павло з Алепо, сирійський дякон 316, 340, 453, 454, 458
- Павло Русин з Кросна, пост 135
- Павлюк дід, Бут Павло
- Павлович, м. 245, 248, 335, 427, 486
- Павлощанький полк 378, 391
- Падомано (Джованні Марія Моска), краківський скульптор 136
- Падуя, м. 119, 132, 325
- Пайсій, єрусалимський патріарх 316, 328, 350
- Пайшаниця 426, 427
- Павій Семен, козацький полковник 425–428
- Пальчосський Крнаторф, польський публіцист 372
- Паніці, м. 296, 297
- Пановні 46, 86
- Папроцький Бартош, польський геральдист 182, 188, 192, 207
- Параскос-Кантакузен Никифор, дід Острозького великого гуртка 212
- Парож, м. 189, 275, 370, 506
- Партоменко Яцько, козацький полковник 317
- Пасек Ян Христом, польський мемуарист 401
- Пашани (Пашинські), остреські бояри 258
- Пашуто Я. Т. 53
- Пашалія Шемон, пост-патріарх князів Острозьких 263, 305
- Пеленський Ярослав 109, 200
- Пелчницький Ава, турово-пінський православний, далі унійний єпископ 213
- Перемолока, м. 248
- Перемолока, м. 416, 417
- Перебранус із Болонії, львівський архітектор 136
- Передкавадан 179
- Перекон (Ор), перешийок і татарська фортеця 176, 184, 261, 387, 408
- Переконська Орда дід. Кримський ханат
- Перемля, м. 97
- Перемшля, м. 17, 19, 96–99, 101, 114, 119, 124, 129, 132, 133, 136, 229, 238, 275, 293,

- 339, 368, 390, 391, 432, 477, 478
 Перемиська дієслово 132, 132
 Перемиська (Перемисько-Самбірська) старшина 64, 121, 164, 491
 Перемиська земля (Перемищина) 98, 114, 116, 118, 222, 296, 314, 342, 362, 440
 Перемиська катедральна школа 132
- Пересопниця, с. 102
 «Пересопницьке Євангеліє» 22, 31, 224, 403
- Перевал, м. 64, 72, 88, 89, 93, 170, 175, 247, 248, 352, 359, 363, 369, 371, 380, 381, 383, 393, 314, 328, 343, 352, 354, 359, 372, 373, 375, 376, 378, 387, 388, 448, 457, 487
 Перевалська земля (Перевалське князівство) 17, 60, 86, 96, 137, 139
 Перевалська старшина 64, 433
 Перевалська рада 1654 р. 333
 Перевалська угода 1654 р. 380, 346, 354, 355, 373, 446
 Перевалське староство 370, 294, 297
 Перевалський полк 257, 280, 313, 318, 378, 387, 410, 500
 Перевалські статті 1659 р. 377
- Перевалля-Залеський, м. 93, 146
- Петербург див. Санкт-Петербург
- Петрановський Ярема, козак 362
- Петрахович Василь, кономієць 459
- Петрик див. Іваненко Петро
- Петро арабським з Русі на Ілмоському соборі 1245 р. 104
- Петро, глацянський митрополит 121
- Печеніги 39, 86–88, 182
- Півкія, м. 248, 296
- Півкоти (Півкоти), с. 326
 Півкотська битва 1648 р. 326, 344
- Пирятин, м. 246, 248, 375, 521, 522
- Південний Буг (Бог, Буг), р. 24, 31, 40, 94, 97, 176, 463, 483, 521, 522
- Північна війна (Велика Північна війна) 1700–1721 рр. 408, 410, 423, 426, 468
- Північна Марія 53
- Піаторак Григорій 83
- Підвасильний, козацький отаман 267
- Підгайці, м. 113, 387
- Підгір'я 17, 183, 432
- Підкоса Іван, претендент на молдавське господарство 261, 262
- Підмоча-Мазурови Марія 497
- Підмоча 17, 138, 200, 263, 432
- Підмошків 191
- Підпалля, р. 522
- Пінь, с. 302
- Піньск, м. 166
 Піньське князівство (Піньський повіт) 99, 369
- Піньчун, м. 225
- Пірейський півострів 45
- Піська, с. 296
- Пісочинський Стефан, брацлавський шляхтич 426
- Піхотник, козак 363
- Плетенцький Євсей (Олександр), арміандрит Києво-Печерського монастиря 305, 239–241, 273
- Плетенці, львівські міщани 205
- Плетенцов Світлана 87
- Пліснеськ, давньоруський город 97
- Плюш Сергій 14
- Плюшка, р. 333, 334
- Пободайло (Подобайло) Степан, козацький полковник 363, 363
- Побужжа 97, 176
- Повість крестянської шаверіні 76
- «Повість минулих літ» 17, 20, 29, 31, 37, 40, 67, 78, 86, 390
- Погорницька волость 97
- Погорбине, м. 248, 339, 486
- Погребен, с. 413
- Поділля (Подільська Русь) 17, 21–23, 98, 123, 126, 127, 132, 139–141, 146, 162, 164, 167, 168, 176, 183, 203, 208, 262, 264, 268, 276, 283, 299, 326, 329, 338, 343, 383, 391, 421, 432, 433, 440, 463, 472, 474, 479, 488, 519
- Поділля Західне 114, 253, 362, 392, 481
- Поділля Мале 139
- Поділля Східне 147, 148, 158, 170, 198, 200, 331, 393, 428, 482
- Подільська земля (Подільське князівство) 140, 145, 440
- Подільське воєводство 114, 118, 247, 276, 470, 472, 476
- Подільський (Могилівський) полк 394
- Подніпров'я див. Наддніпрянина
- Подністров'я 87, 97, 100
- Подунай 30, 39, 47
- Пожарський Семенов, московський воєвода 374
- Пожг (Братислава), м. 103
- Покуття 23, 183, 267, 383, 327, 338, 362, 483
- Поле див. Дике Поле
- Полстна Григорій, перекладач Петербурзької Академії наук 317
- Полісся 59, 83, 183, 223, 249, 294, 296, 303, 338, 391, 424
- Половець Семен, козацький полковник 401
- Половецьке Поле див. Десятин-Кієвляк
- Полові (кочівники) 80, 87, 89, 92, 93, 99, 102, 173
- Половіч-Рожиновські, кийвська шляхта 401
- Положий Матвій, козак 363
- Полішани Семен, саручинський шляхтич 116, 187
- Полонне (Полонна), м. 97, 339, 341, 479, 480

- Полоцька-Виславка Наталя*
13
«Історія України» 15
- Полоцьк, м. 38, 40, 58, 84, 137, 147, 196, 366, 470
Полоцька (Полоцько-Вітебська) єпархія 64, 164
Полоцьке князівство (Полоччина) 29, 38, 62, 100, 137, 138, 172, 440
- Полоцький Саміюк, православної письменник 434, 430
- Полтава, м. 245, 372, 373, 387, 411, 426, 457
Полтавська битва 1709 р. 417, 421, 428, 468
Полтавська область 388
Полтавський полк (Полтавщина) 18, 354, 358, 371, 383, 387, 500
- Полуботок Павло, навальний гетьман 414, 504–506
«Польські брати» (аріани, соціалісти) 221–224, 296, 303, 370
- Польща Велика 21, 131, 221, 470–472
Польща Мала 21, 115, 127, 131, 183, 212, 221–223, 339, 470–472
- Полівецький універсал 1794 р. 471
- Поліня [плем'я] 17, 29, 30, 37, 40, 48
- Пониззя 81, 96, 102
- Поніваля днів. Чорна Русь
Понятовський Станіслав Август днів. Станіслав Август Понятовський
- Попелі, галицька шляхта 118, 275, 405
- Порнаж, м. 167, 168
Порнаж, князі 249
- Поросси 84, 176
- Порозницький (Пружницький) Ян, львівський архієпископ 117
- Порозницькі, галицька шляхта 117
- Португалія 128
- Посевіно Антоніо, папський посланець 213, 214
- Посольська Ізба 116, 234, 235, 244, 264, 325
- Потій Іпатій (Адам), книсяний унійний метрополит 214–219, 226, 227–232, 234, 235, 287, 297
«Потоп» 367
- Потоцький Миколай, книсяний староста 476, 477, 493
- Потоцький Миколай, польний, далі великий коронний гетьман 282, 283, 315, 320, 322, 324, 332, 333
- Потоцький «Ревєра» Станіслав, великий коронний гетьман 366
- Потоцький Станіслав Щасний, маршалок Торговицької конфедерації 471
- Потоцький Стефан, син Миколая Потоцького 322, 323
- Потоцькі, польські магнати 249, 299, 477, 481, 489, 493
- Потьомкін Григорій, російський генерал-фельдмаршал 518, 527
- Почайн, м. 495, 497
Почайська Авара 212, 476, 494, 497
- Почаповський Єремія, луцький унійний єпископ 287
- «Права, по котрим судитися малоросійський народ» 406, 508, 509, 511
«Правда Ярославичів» днів. «Руська Правда»
- Правління гетьманського уряду 509, 514
- Правобережжя (Правобережжя України) 465, 471, 474, 486–488, 490, 497, 499, 509
- Прага, м. 35, 132, 223, 287, 341
- Преворськ, м. 132
- Преслав, м. 51
- Преслужичі, галицькі бояри 317
- Престяков С.Є. 53
- Претань Бернард, барський староста 187, 188, 190
- Примасов'я 18, 25, 30, 93, 173, 176, 421, 515
- Прикаралля 89, 94
- Прилаг'я 196
- Прикарпаття 83, 97, 98, 100
- Прикаспій 95
- Прикубанія 85
- Прилука, м. 248
- Прилуки, м. 246, 248, 339, 415, 457
Прилуцький полк 338, 363, 385, 500, 517
- Прин'ять, 18, 24, 35, 83, 96, 329, 337
- Приуралля 196
- Причорномор'я (Тшанічє) 18, 34, 85, 95, 140, 175, 176, 182, 421, 521, 522, 527
- Пріцак Омелян 14, 33
- Прогойбиська паланка 324
- Прозоровські, князі 59
- Прокопович Теофан, віцє-президент Священного Синоду 413, 449, 456, 505
- Прокоповичі, книсяські бояри 258
- Пронський Степан, князь, війничий і брацлавський староста 158, 188
- Пронські, князі 223, 249
- Просвітитництво 16, 466, 498
- Проскурів-Суцький, книсяська шляхта 248, 299, 305
- Проточанська паланка 324
- Прусія 18, 137, 146, 194, 297, 408, 468, 470–472, 518
- Прут, р. 86
Прутський мир 1711 р. 422
- Псєл, р. 24, 36
- Пскова, м. 79, 96
- Птоломей, античний географ 30
- Пугачов Омелян, ватажок селянського повстання у Росії 480
- Пузина Афанасій, князь, луцький православний єпископ 287
- Пузина, князі 299, 300
- Пулуцьк, м. 294
- Пустинно-Митицький монастир днів. Київ
- Путиньки, м. 17, 146, 156, 349, 352, 374, 390, 391, 432
«Путь з варяг у греки» 35, 46
- Пухала Аврентій, львівський маляр 237

- Пушкар Мартин, козацький полковник 360, 371–373, 375
 Пушкарі (Ресинські), любецькі бояри 258, 360
Пушкін Александр 393, 399
 Пётр I, російський імператор 294, 356, 400, 403, 408–411, 413, 416, 417, 419, 421–423, 426, 434, 448, 449, 460, 478, 482, 491, 498–500, 502–508, 510, 513, 521, 525
 Пётр II, російський імператор 506, 507
 Пастри, польська династія 53, 141
 Пятка, м. 265, 266, 339
Радіва-Гавромський Францішек 490
 Рагоза Михайло, київський православний, далі унійний митрополит 216, 219
 Радзивілл Альбрехт, канцлер Великого князівства Литовського 302, 317
 Радзивілл Богуслав, князь, коронний кошовий 367
 Радзивілл Криштоф «Перуна», князь, гетьман Великого князівства Литовського 233, 234
 Радзивілл Михайло «Чорний», князь, канцлер Великого князівства Литовського 173, 221
 Радзивілл Януш, князь, гетьман Великого князівства Литовського 316, 330, 335, 347, 361, 367
 Радзивілл, литовські магнати 147, 153, 249
 Радзивіловський Антоній, ігумен Пустинно-Мінського монастиря 436, 461
 Радичичі [плем'я] 30, 38, 40
 Радомішля, м. 248, 492
 Радомська конфедерація 1747 р. 469
 Радомин, с. 300
 Радянський Союз (СРСР) 18, 19, 33, 399
 Райца Дмитрашко, козацький полковник 389
 Ракув, м. 222, 296, 370
Ракош Леопольд, фон II
 Рагнера, львівські міщани 123
 Раганиця, р. 240
 Раганд-ад-Дін, монгольський візир 91, 92
 Рагжів, м. 393, 454
 Рай Михайло, поет 120
 Райтан Тадеуш, новогрудський шляхтич 473
Рамак Ернст 11
 Ренесанс 16, 173, 451
 Реформація 16, 296, 428, 452, 479
 Репнін Микола, князь, російський дипломат 469
 Ржев, м. 146, 281
 Ржевські, князі 59
 Рижина, м. 245, 248, 293
 Рибакос Борис 29, 34, 70
 Рим, м. (для також Римська курія) 47, 54, 119, 163, 196, 212, 218–220, 278, 287, 302, 309, 323, 463, 497
 Римська курія (Папський престол, Папська держава, Рим) 46, 105, 121, 132, 163, 210, 214, 216, 217, 283
 Римський патріархат 40
 Римша Андрій, астролог 212
 Римшальд, архітектор 311
 Риме, м. 339
 Рингська область 268
Річченго Василь 420, 422
 «Річтельні пункти» 1728 р. 307, 308, 309
 Ровенські, князі 150
 Рог Іван, кошовий Запорозької Січі 385
 Рогатинець Юрій, львівський міщанин 237
 Роговолод, волоцький князь 58
 Роговіда, полоцька княжна 58
 Родченчі, київська шляхта 299
 Родос, острів 397
 Років, м. 245, 248
 Розамба, дочка Василе Лулу 347
 Ровнолож днв. Антонів Роуновський Карло, гетьман 301, 303, 310–314, 317, 323, 327
 Роуновський Олексій, чоловік Єлизавети Петрівни 510
 Рокитна, урочище 247, 248
 Роксоланія (Русь) 21, 119, 133, 306
 Роман, київський митрополит 162
 Роман Ігоревич, син Ігора Святославича 101
 Роман Мстиславич, галицько-волинський князь 80, 100–103
 Романів[ка], м. 248
 Романтизм 399
 Романовичі, князя гілка 59, 81, 82, 102, 103, 106, 108, 138
 Романовський Дмитро, кошовий писар 526
 Ромейська імперія днв. Візантія
 Ромни, м. 246, 248, 373, 413
 Ромодановський Григорій, московський воєвода 390, 394–396
 Російська імперія 16, 18, 21, 313, 377, 413, 463, 511
 Російська Федерація 18, 20, 337, 463
 Росія 15, 19, 59, 71, 81, 109, 110, 316, 408, 43, 409, 410, 417, 421, 422, 434–436, 438, 434, 437, 468, 470, 471, 472, 478
 Росія (Русь) Біла днв. Білорусь
 Росія (Русь) Велика 21, 437, 438
 Росія (Русь) Мала (днв. також Гетьманат) 437, 438, 442, 448, 493
 Ростислав, син Михайла Всеволодовича 103
 Ростислав Володимирович, тутороканський князь 98
 Ростиславичі, князя гілка 96, 98, 100
 Ростов, м. 64, 93
 Ростовська старшія 64
 Ростовська земля 30
 Ростов, м. 297
 Ростовський Теодозій, київський унійний митрополит 493
 Росс, р. 34, 64, 73, 86–89, 139, 173, 324, 422
 Роська, р. 34

- Руан, м. 23
 Рудницький Михайло 399
 Рудницькі, галицька шляхта 118
 Рудольф II Габсбург, німецький імператор 266
 Ружин (Шербі), м. 243, 248
 Ружинський Богдан, князь, козацький гетьман 188, 261
 Ружинський Григорій Іванович, князь, сотник надірної корони Сангушків 261
 Ружинський Карна, князь 247, 261, 268
 Ружинський Миколай, князь 261
 Ружинський Михайло Іванович, князь 261
 Ружинський Остафій Іванович, князь, київський підвоєвода 261
 Ружинський Роман, князь, «гетьман» Ажедмитрія 303, 302
 Ружинські, князі 150, 189, 204, 246, 248, 250, 261
 Руїна 16, 376, 387, 397, 430, 431, 436, 433, 462, 482, 491
 Румелія, 184
 Румунія 19, 191, 418
 Румянцев Пьотр, малоросійський генерал-губернатор 499, 513, 517, 518
 «Румунцівський опис» 51
 Русь (дав. також вікінги) 31, 33, 34, 36, 37, 40, 41
 Русо Жан-Жак 470
 Русса, р. 34
 Русь Біла дав. Білорусь
 Русь Червона дав. Галичина
 Русь Чорна (Поліччання) 21, 94, 138, 142, 147
 Русь Київська дав. Київська Русь
 «Руська Правда» («Правда Ярославичів») 34, 37, 70, 73, 74, 81, 173
 Руське воєводство 20, 23, 98, 114, 115, 118, 118, 221, 254, 298, 470
 Русь-Україна дав. Україна-Русь
 Руткович Іван, іконописець 439
 Рутський Йосиф Великий, київський унійний митрополит 235, 240, 242, 244, 286, 287, 494
 Рюген, острів 34
 Рюльєр Шарль, французький дипломат 488
 Рюрик, новгородський князь 13, 37, 38
 Рюрик Ростиславич, галицький князь 60, 98, 99
 Рюриковичі, руська династія 33, 53, 54, 60–62, 106, 109, 138, 149, 161, 176, 208
 Рязань, м. 273
 Рязань, м. 86, 92
 Рязанська старода 64
 Рязанська земля (Рязанське князівство) 59, 64, 92, 94, 100, 136
 Рязні, м. 98, 478
 Саадет-Герей, кримський хан 186, 407
 Савич Семен, генеральний писар 505
 Савич Семен, козацький полковник 360
 Савичі-Величковські, лубецькі бояри 238, 360
 Савич-Чорний Григорій, «старший» Війська Запорозького 238, 280, 360
 Сагайдачний (Кожешевич Сагайдачний) Петро, «старший» Війська Запорозького 240, 241, 258, 273–275, 277, 278
 Сакочин Андрій, половець 293
 Сакочин Костян, ректор Київської братської школи 240, 275, 278
 Саксонія 408, 409, 468
 «Саксонське Зерцало» («Саксон») 171, 173, 405, 508
 Салоніки (Солуня) 51
 Салтія, м. 519
 Самара, р. 24, 490, 522
 Самарська паланка 524
 Самарканд, м. 92
 Самбір, м. 17, 391, 432, 481
 Самватас дав. Київ
 Самхери (Таматарка, Ткутюркани), м. 83, 179
 Самолович Григорій, козацький полковник 398
 Самолович Іван, гетьман 17, 390, 393–395, 397–399, 401, 407, 422, 423, 430–433, 443–445, 453, 503
 Самусь Самійло, наказний гетьман 423, 428
 Самуєвич, гетьман 425
 Сангушки, князі 150, 151, 159, 205, 206, 223, 233, 249, 261
 Сангушко Адам, князь, волинський воєвода 287
 Сангушко Дмитро, князь, черкаський староста 188
 Сангушко Ковалевський Василь, князь, 159
 Сангушко Роман, князь, польний гетьман Великого князівства Литовського 200, 261
 Сангушко Федір, князь, вінницький і брацлавський староста 158, 188, 234
 Сандомир, м. 93, 235
 Сандомирський роком 1406–1607 рр. 235
 Санкт-Петербург, м. 408, 415, 456, 468, 470, 471, 478, 487, 488, 493, 500, 503–507, 510–513, 515, 527
 Сапєга Леа, канцлер Великого князівства Литовського 232
 Сапєги, литовські магнати 249
 Салунов Б.Б. 78
 Сар, м. 30
 Сарай, м. 94, 95, 104, 182
 Саркел, м. 35, 85
 Сатаніа, м. 238
 Сатішські, князі 150
 Савкович дав. Лесницький
 Свейн, шведський король 30
 Свєрговський Іван дав. Свєрговський Ян
 Седригайло (Шантригайло) Олександрович, великий князь литовський, князь волинський 116, 144–152, 153, 158, 162, 167
 Свєрговський Ян (Свєрговський Іван), барський ротмістр 187, 260, 261, 360

- Свирж, м. 132
 Свєтлоє, м. 366
 Святослав Володимирович (Святослав Олександрів), київський князь 33, 37, 48
 Святослав-Четвертинський Гедєев, київський православний митрополит 433, 434, 491
 Святослав Ігорович, київський князь 38–41, 36, 67, 86
 Святослав, син Володимира Святославича 37
 Святослав Ярославич, чернігівський князь 38, 39
 Святославичі (Ольговичі), княжа гілка 39, 43, 101, 136
 Сєзі, дє. французький посол 275
 Сєйм, р. 24, 89, 93, 414, 511
 Сєлім-Герей, кримський хан 393, 423
 Сєлєва Афанасій, київський унійний митрополит 287
 Сємаковичі (Злобичькі), любецькі бояри 238
 Сємашич, волинська шляхта 200, 249, 300
 Сємашко Олександр, брацлавський каштелян 230
 Сємен Ольгавич, київський князь 132, 135, 176
 Сємигород днє. Трансильванія
 Сємилітня війна 1756–1763 рр. 468
 Сєнєжко Микола, козацький полковник 319
 Сєнєж Софія 63, 78
 Сєнєжа-Александрів Павло, волинський шляхтич 223
 Сєнєжчи, волинська шляхта 296, 297
 Сєнєжовичі, м. 223
 Сєнєжський Миколай, руський воєвода 187, 222
 Сєнєжський Прокій, ротмістр 189
 Сєнєжськї, галицькі магнати 188
 Сєрбія, с. 490
 Сєрбіяна Поле, урочище 388, 490
 Сєрбія 36, 74, 94
 Сєредєнємонєр'я 35, 45
 Сєредєновича 16, 45, 49, 91, 113, 168, 171, 302, 310
 Сєрєт, р. 86
 Сєрєухов, м. 146
 Сєфєр Галї-ага, кримський мєзир 331, 344
 Сєдєгїнєвський Якуб, ротмістр 187
 Сєвєськ, м. 17, 374, 391
 Сєвєрєвїч Гєлрїк 383
 Сєвїр 94, 382, 403, 503, 510, 526
 Сєвєш 261
 Сєгурд Хрєстоносєц, норвєзький король 41
 Сєвєрєв Яцєко, галицький єпархіальний канєцїєк 122
 Сєнєт IV, папа римський 133
 Сєнєт V, папа римський 215
 Сєнєкєй 106, 115, 127, 187, 347
 Сєнєцький, королєвський посєланєц 377
 Сєнєкє Мєгєдє, молдавський господар 288
 Сєнєнїєв Тєодор, протєстантський тєолог 296
 Сєнї Вєдє днє. Сєнєкє
 Сєнєв, м. 275
 «Сєнєпєсєс» 435, 436
 Сєнєкє (Сєнї Вєдє), р. 139, 485
 Сєнєкєвськє бєтєвє 1362 р. 139, 140
 Сєрїє 46, 403
 Сєрїєн, полєвєцький хан 80
 Сєтємєлє, р. 88
 Сєтємє Фрєнєк 13, 14
 Сєвєрськє князївєтєво (Сєвєрськє) днє. Новгород-Сєвєрський
 Сєвєрський Дєнєцє, р. 18, 24, 89, 152, 500, 519, 526
 Сєвєрєнї (плєм'є) 17, 30, 37, 38, 40, 48
 Сєвєєстр, Ігумен Кєвєно-Пєчєрського монастєрє 78
 Сєрєко Ієвє, кошовий Запєорозькї Сїчї 375, 383, 387, 391, 394, 395, 397, 401, 402, 468, 471
 Сїч днє. Запєорозькє Сїч
 «Сєзєдєнєє прє об'єднєвєтєвє князїєв Вєрєсє і Гєлїє» 79
 Сєдєє Подільськє, м. 98, 139, 141
 Сєкєлїєр Юлїє, автор трактєтє з поєтїкє 294
 Сєкєрє Пєтєр, ректор Вїєнєськїєє єлєвїтськїєє акадємїє 210, 214, 215, 218, 219, 226, 227, 300
 «Прє єдїнїєтє Вєжєї Сєрєвїє вїд єдїнєє Пєстєрємє» 210, 214, 226
 Сєкєрїєвкє, с. 363
 Сєкєрє, м. 170, 486
 Сєобєлєко, київський боярин 148
 Сєкєвєрєдє Грїгорїє, фїлєсоф 318, 327, 328
 Сєкєпє, м. 273
 Сєкєрїєв Фрєнєсєк, Бєлєоруськїєє пєршєодрукар 223
 Сєкєрєвськїєє Ієвєк, гєтємєнєк 412, 414, 504, 511, 516
 Сєкєрєвськїєє Пєвєло, гєтємєнєк Українськїєє дєрєжєвїє 415
 Сєлєвчєнєкє Мїхєлєю 501, 503, 525
 Сєлєковський Сєбєстїєн, мєдїєк, панєгїрєст 208
 Сєлєбїдськє Українє (Сєлєбєжєвїєнєкє) 18, 23, 283, 343, 393, 415, 421, 480, 490, 493, 501, 502, 509, 518–522, 528
 Сєлєбїдськє-Українськє губєрнїє 321
 Сєлєбїдєвкє, м. 171, 248, 253, 378
 Сєлєвєцькїєє Юлїєш 399, 467
 Сєлєвєцькє 94
 Сєлєвїєнї (Карєнтєвїє) 45
 «Сєлєвє о полєку Ігорєвїчє» 80
 Сєлєвїєно-Сєрбїє 526
 Сєлєнєжєвїчї, галицькі бояри 117
 Сєлєнїє, м. 21, 138
 Сєлєпчїє, брацлавськє шляхтє 249, 299
 Сєлєцькє, м. 158, 171, 268
 Сєлєцькєє князївєтєво 133
 Сєлєцькїєє Юрїє, князь 214
 Сєлєцькїє, князі 289
 Сєлєць, р. 24, 97, 329, 331, 339
 Сєлєвєфєлдє, лєвїтськїєє мїщєнїє 223

- Сміла, м. 246, 484, 486–489
 Смоленськ, м. 17, 20, 35, 38, 64, 72, 78, 79, 118, 196, 273, 373, 366, 386, 409, 448
 Смоленська війна 1632–1634 рр. 281, 315, 319, 330
 Смоленська єпархія 64, 164
 Смоленське князівство (Смоленська земля, Смоленщина) 59, 62, 64, 93, 100, 137, 156, 172, 281, 382, 440
Смолій Валерій 199
 Смотрицький Герасим, православний поет 205, 212, 226, 228
 «Кляч Царства Небесного» 226
 Смотрицький Мелетій, армієцько-політичний, державний армієцький, державний армієцький 205, 209, 227, 228, 232, 240, 242, 243, 287, 301
 твори 228, 229, 232, 243
 Смотрицький Стефан, брат Мелетія Смотрицького 205
 Смотрич, р. 379
 Смирновський Миколай, королівський посланець 327
 Святин, м. 126
 Святинка, м. 246
 Соарес Кіпріано, автор підручника з риторики 194
 Собеський Якуб, руський воєвода 273, 277
 Собеські, галицькі магнати 149
 Сокаль, м. 312
 Соколяцьк, м. 248
 Соколовський, ротмістр 160
 «Сокровище сказання» 90
 Соловський монастир 126
 Соловейко Сергій 375
 Солоубів, старанський рід 316
 Соломерецький Богдан, князь 228
 Соломерецькі, князі 59, 249
 Солонда, р. 269
 Солтан, київська шляхта 200
 Солуха днв. Саломія
 Сомківа Гаєна, дружина Богдана Хмельницького 313, 378
 Сонко Яким, наказний гетьман 219, 315, 363, 375, 378, 381, 387
 Сорбона [університет] 370
 Сосніца, м. 394
 Соснівка, р. 374
 Софійський собор днв. Київ
 Софія Алексіївна, московська царівна-співправителька 398, 401, 434
 Софія, дочка Семена Олександровича 132
 Софонович Федосій, ігумен Золотоверхого Михайлівського монастиря 436
 «Кройніца з літописців стародавніх» 436
 Социн Фауст, протестантський теолог 221
 Содніжин днв. «польські брати»
 Спердзіо П'єтро, львівський архітектор 209
 СРСР днв. Радянський Союз
 Ставище, м. 383
 Ставровський П'єтр, паризький єпископ 235
 Стадницький Мацей, галицький магнат 222
 Стадницький Миколай, галицький магнат 222
 Стайки, с. 424
 Стамбул, м. (днв. також Константинополь) 23, 184, 185, 191, 266, 275, 276, 278, 279, 345, 346, 348, 354, 363, 379, 387, 390, 391, 395, 396, 422, 428
 Станіславські, с. 422
 Станіслав Август Понятовський, король польський і великий князь литовський 467, 469, 471
 Станіслав Лещинський, король польський і великий князь литовський 409, 410, 411, 415, 416, 421, 428, 468, 486
 Станіславські, волинська шляхта 206
 Станкаро Франко, протестантський теолог 222
 Старина, р. 283
 Стародуб, м. 18, 146, 156, 357, 390, 411, 412
 Стародубський поле (Стародубщина) 19, 388, 412, 463, 480, 500, 502
 Старооштинія, м. 273, 326, 330, 339
 Староріус Ян і Петро, протестантські теологи 296
 «Статї засвокованія грецької релігії» 1633 р. 244
 Стеблів, м. 246, 271, 383, 476
 Стегман Петро, протестантський теолог 296
 Степановський Мацей, брацлавський каштелян 206
 Стежанив, м. 235
 Степ (Великий Степ, Великий Ногайський Степ, Євразійський Степ) 15, 25, 84, 87, 91, 95, 132, 134, 176, 179, 181, 241, 483
 Степанівський, князі 59, 150
 Степани, м. 59, 164, 169, 268
 Степко, козацький отаман 318
 Степана Дмитро 438
 Стефан, володимирський єпископ 97
 Стефан Баторій (Іштван Баторі), король польський і великий князь литовський 21, 214, 247, 279, 262–264, 440
 Стефан Душан, сербський цар 30
 Стефаненко, кошовий Запорозької Січі 416
 Стер, р. 24, 313
 Стохід, р. 97
 Страсбург, м. 297
 Стрибелі, київська шляхта 279, 299
 Стрижовські, брацлавська шляхта 200, 248
 Стрийковський Мацей, польський історик 109, 110, 277, 436
 Струсі, подільські магнати 188, 248, 249
 Струсь Єжи, галицький каштелян 248
 Струсь Якуб, коронний стражник 187

- Струтинської, галицька шляхта 118
- Ступка, р. 87, 88
- Ступницький, ротмістр 260
- Суботія, с. 314, 315, 321, 345, 369, 377, 383, 486
- Суботівича, с. 302
- Субтельний Орест 14, 379, 411
- Суворов Александр, російський воєначальник 470, 471
- Судак (Суглак, Сурож), м. 178, 183
- Судаслав, галицький боярин 101, 102
- Судаслав, син Володимира Святославича 37
- Судова Вишня, м. 118, 229
- Суздаль, м. 20
- Суздальська земля 64
- Суля, р. 86–88, 137, 247, 269, 283
- Сулейман II Пишний, турецький султан 191
- Султана Іван, генеральний хорунжий 412, 414
- Султана Іван, козацький отаман 281, 282, 302
- Султана Іван, козацький посол на сейм 373
- Сулцименко Дмитро, козацький полковник 383
- Сулцименко Теодор, гетьман 423
- Сулцик, галицька (?) шляхта 362
- Суми, м. 318, 319, 320
- Сумська область (Сумщина) 18, 414, 500
- Сумський полк 393, 502, 320
- Сурзальський Василь див. Малошницький Василь
- Сутківці, с. 123
- Сушкові Петро, кошовий Запорозької Січі 388, 391, 430, 431
- Сучава, м. 191, 347, 348
- Суша Явів, агіограф 297
- Суцарські-Проскурні див. Проскурні-Суцарські
- Схарія, «жидовин з Кафія», астролог і богослов 153
- Схід днів. Азія
- Сяк, р. 17, 24, 25, 96, 98
- Сянок, м. 17, 19, 98, 114, 115, 132, 432, 478
- Сяноцька земля (Сяноччина) 19, 107, 114, 222
- «Табель про ранги» 313
- Тавлуї, кайський боярин 134
- Таллутті, агент тосканського герцога 262
- Тамара (Матрега), м. 183, 186
- Таматарка див. Самгерц
- Тамерлан див. Тимур
- Танський Алтон, козацький полковник 304
- Тарасевич Леонтій, гравер 402, 438
- Тарасевич Олександр, гравер 434, 438
- Тарасевич Василь, марнароцький і мучаківський єпископ 458
- Тараський, козацький полковник 285
- Тарн, польські магнати 249
- Тарновський Ян, великий коронний гетьман 222
- Татарстан 87
- Татіаев В.М. 100
- Тацит, римський історик 294
- Тбілісі, м. 92
- Тваровський Сильвестр, араїмандрит Овруцького монастиря 491
- Твер, м. 93
- Твердохліб Матис, протестантський теолог 296
- Тверське князівство 156
- Теве Андре, французький англомаєць 189
- Тевтонський Орден (див. також Прусія) 137, 138, 141–143, 145, 146–147, 196
- Техелія Пьотр, російський генерал 326
- Темеріні, с. 120
- Тешел, кайський міщанин 125
- Темучин див. Чингісхан
- Теніський Андрей, малопольський магнат 117
- Теніський, малопольський магнат 249
- Теодор, галицький метрополит 121
- Теодор Студит, св. 66
- Теофант, кайський метрополит 63
- Теофан, єрусалимський патріарх 241, 242, 278
- Теофіл, візантійський імператор 31
- Теофілант, кайський метрополит 63
- Теплоковні, галицькі бояри 117
- Теребовля (Теребовль), м. 98, 118
- Теребовельська земля 98
- Терлицький Кирило, луцько-островський православний, далі унійний єпископ 213–219, 230, 231, 234
- Терлицький Методій, коломський унійний єпископ 297
- Терлицькі, галицька шляхта 118, 360
- Тернопіль, м. 327
- Тернопільська область 98, 330, 392, 470
- Терція, с. 481
- Тетері (Тетері-Морожковські), остерська шляхта 258, 380
- Тетерія, р. 88, 245, 422
- Тетері Іван, козацький полковник 380
- Тетеря Павло, гетьман 258, 352, 353, 363, 370, 376, 379, 380, 382–384, 386, 401, 433
- Тетія, м. 248
- Тетлов Григорій, секретар Єкатерини II 310, 313
- Тиверці (палачи) 31, 40, 97
- Тимур (Тамерлан), монгольський полководець 95
- Тискивнич Григорій, старший війська Запорозького 231
- Титмар, архієпископ мерзебурзький 37
- Тиха Сося, р. 318
- Тихий океан 91
- Тихі-Виноські, кайська шляхта 248, 299
- Тихоков Фридрих, кайський магнат 233

- Тихасевич Юрій, литовський магнат 393
- Тихасевич, литовські й квільські магнати 248, 250, 254
- Тмуророхан дия. Самгиря
- Тоболський, м. 398, 427
- Тобольський монастир 389, 324
- Томашук, козацький сотник 321
- Томашук, м. 91
- Томашук Олександр 14, 53, 54, 61
- Томашук Петро 71, 72
- Толстой Петро, козацький полковник 304
- Томашівський, св. 78
- Томашівка, острія 177, 322
- Томашівський Степан 13, 60
- Томашівка (Томашівка), лебецькі бояри 258, 360
- Томашівко Василь, козацький полковник 360
- Томашівко Василь, старшина Віська Запорозького 282, 283
- Томіслав, хорватський король 47
- Томша Штефан дия. Штефан Томша
- Томша Богдан, козацький полковник 360
- Торговиця, м. 471
- Торговицький полк 391, 422
- Торки (плем'я) 89
- Торс Кошмо, латиський князь у Речі Посполитій 232, 274
- Торжок, м. 93
- Торуць, м. 225
- Торчеська, м. 89, 102
- Торчин, м. 169, 214
- «Торчинські артикули» 1194 р. 214, 217, 219
- Тракий дия. Троян
- Трансильванія (Смугорова) 18, 19, 267, 344, 346–348, 367, 368, 370, 373
- Трансильванія, м. 273, 276
- Трапезніаріа, с. 241, 242, 260, 263, 321, 322
- Трапезніаріський (Запорозький) козацький монастир 241, 239, 278
- Третак Федір, бучучковий товариш 418
- Триденський собор 1546–1563 рр. 200, 213, 216, 236, 452
- Тринадцятитися війна 1618–1648 рр. 285, 315, 319
- Трипіль, м. 248
- Трипіль, м. 265, 269, 465
- Триріччя 91
- Тристенський князь 150
- Трифон з Вершаді, козацький отаман 338
- Трипідан, мазовецький князь 138
- Троїки (Тракий), м. 148, 164
- Троїмчук Мирослава 439
- Троїніа, м. 245
- Троїнівський храм 87
- Труфанов Олег 34, 69
- Трубицьке князівство 156
- Трубицькі, князі 89
- Трубицької Алексой, московський воєвода 174–176
- Трубіж, р. 87
- Трубівська, м. 146
- Трубіш Тарас дия. Федорова Тарас
- Тугай-бей, могайський бей 322, 333, 344, 345, 450
- Тумчин, м. 341, 477
- Тупека Іван, віленський радця 251
- Тупичі (Тупичі), лебецькі бояри 258
- Туптало Данило (св. Дмитрій Ростовський), ростовський митрополит 454, 460–462 «Чети Мінети» 460
- Турани Фрідла 330
- Турбат, с. 302
- Туреччина дия. Османська імперія
- Турія, м. 158, 164, 171
- Туринська епархія 64, 121, 164
- Туринське князівство (Турівщина) 59, 60, 96, 97, 158
- Турово-Пінське князівство (Турово-Пінщина) 137, 138, 369
- Туруханський монастир 326
- Тучин, м. 168
- Тучинський Макарій, галицький єпископ 122
- Тубинген, м. 133
- Тугина дия. Бенедери
- Тумин, р. 339, 393, 332
- Уборць, р. 24
- Углей, монгольський каган 92, 94
- Углич, м. 93
- Угорщина (Угорське королівство) 19, 43, 46, 50, 53, 70, 86, 93, 94, 96, 101, 104, 106–109, 126, 133, 143, 146, 180, 188, 267, 268, 347, 480, 482, 483
- Угроїди, с. 302
- Уж, р. 154
- Україна-Русь (Русь-Україна) 23, 110, 120, 175, 206, 208, 209, 222, 224, 238, 244, 252, 254, 429, 441, 442, 457
- Українська Радянська Соціалістична Республіка 19
- Умані (плем'я) 31, 38, 40, 97
- Умань Тверська, дружина Олександр Федиміоновича
- Умань, м. 245, 247, 248, 366, 422, 480, 486, 489, 490, 495
- Уманський полк 354, 358, 391, 393, 394, 422, 427
- Уманщина 18, 343
- Унів, с. 497
- Урал, р. 94
- Урбан VIII, папа римський 297
- Уханський Якуб, грузинський армієпископ 222
- Учительні збірники, Учительні Євангелія 76, 153, 292
- Ушниця, м. 98
- Ушати, суручка шалкя 154
- Фанаторія, м. 83
- Фастів, м. 340, 295, 248, 426, 427
- Фастівський полк дия. Білоцерківський полк
- Федір дия. Мстислав Володимирович
- Федір Алексійович, московський цар 434
- Федір Іванович, московський цар 59

- Федір Коріатович, подільський князь 143
- Федоров Московитин Іван, антограф 211, 212, 237
- Федорович Іван, козацький полковник 360
- Федорович Сасько, козацький полковник 258
- Федорович Тиміш, козацький полковник 258
- Федорович Тарас (Трасяно), козацький отаман 280, 281
- Федоровичі, саруцька шляхта 258, 360
- Феврар, м. 347
- Феодосій Косой, московський чернець 222, 223
- Феодосій, св., ігумен Києво-Печерського монастиря 46, 67, 75, 78
- Феодосій днв.Кафа
- Ферара, м. 162
- Фераро-Флорентійський собор 1437–1439 р. 162, 163, 313
- Філімонович Мефодій, міщоблаженитель Київського митрополітаного престолу 387, 433
- Філіп II, іспанський король 197
- Філонарді Маріо, папський нунцій 298
- Філофей, псковський чернець 196, 498
- Фіналіція 33, 514
- Фіоль Швайпольт, королівський друкар 124
- Фіраці, малопольські магнати 349
- Фірлей Адам, регіментар коронного війська 330
- Флетчер Джамс, англійський козак-найманець 348
- Флорентійський собор днв. Фрара
- Фосенчи, с. 302
- Фотій, київський митрополит 162
- Фотій, константинопольський патріарх 38
- Фрагас Ніколо з Венеції, львівський архітектор 136
- Франклін Симо 78
- Франко Жан 270, 317, 318
- Франське королівство (Франська імперія) 34, 53, 67, 110
- Франкфурт-на-Майні, м. 132, 189, 360
- Франція 23, 33, 35, 197, 285, 297, 298, 400, 466, 518
- Фрідріх I Барбароса, німецький імператор 99
- Фрідріх-Вільгельм, бранденбурзький курфюрст 367
- Фрідріхи, львівські міщани 123
- Фріх Девід 14
- Хаджі-Герей, кримський хан 182, 183
- Хаджі Мехмед Селай, біограф Іслам-Герей III 330, 343
- Халаїми, київська шляхта 114
- Халецький Остап 199, 468
- Халамонемо Граторій 178
- Ханенко Михайло, гетьман 384, 391, 430, 431
- Харків, м. 457, 513, 520
- Харківський полк (Харківщина) 18, 520
- Харко, козацький сотник 487
- Харьскіє, київська й волзька шляхта 248
- Хасдан 341, 479, 480
- Херсонес, м. 49, 71, 306
- Херсонська область 94, 176, 522
- Хитчесса-Генцель Терез 14
- Хитрово Богдан, московський посол 372
- Хлодвіг, короля франків 56
- Хмельський Адам, козацький полковник 361, 362, 363
- Хмельський Стефан, київський воєвода 362
- Хмельницька область 97, 326, 336, 479
- Хмельницька Олена, дочка Богдана Хмельницького 377, 380
- Хмельницький Богдан, гетьман 113, 251, 259, 271, 282, 296, 314–319, 321, 322, 326–340, 343–347, 350, 353, 356, 357, 359–361, 363–370, 372, 373, 375, 377, 380, 381, 383, 385, 405, 407, 420, 431–433, 437, 441–444, 446, 448, 450, 487, 499, 500, 513, 517, 528
- Хмельницький Михайло, батько Богдана Хмельницького 271, 314
- Хмельницький Остап, син Богдана Хмельницького 315, 316
- Хмельницький Тиміш, син Богдана Хмельницького 315, 316, 336, 344, 346–348
- Хмельницький Юрій, син Богдана Хмельницького, гетьман 313, 369, 370, 373–381, 386, 393, 401, 424
- Хмельниччина 12, 13, 16, 170, 313, 314, 436, 466
- Хмельновський Бенедикт, церковний письменник 475
- Хмельня, м. 176
- Ходяк Федір, київський війт 240
- Ходковичі, литовські магнати 249
- Холорія, м. 245, 248
- Холарія (Холарський каганат) 30, 35, 37, 38, 40, 81, 86, 439
- Холм, м. 19, 79, 97, 98, 103, 104, 107, 114, 118, 123, 132, 238, 297, 329, 335, 495
- Холмська агеція 132, 131
- Холмська (Холмсько-Бельська) єпарія 64, 121, 164, 492
- Холмська земля (Холмщина) 19, 97, 98, 107, 113, 114, 118, 120, 203, 252, 298, 440
- Холодний Яр, урочище 488, 489
- Хомчі, київські бояри 258
- Хорвати [плем'я] 30, 40, 97
- Хорватія 43, 46, 56, 180
- Хорезм 92
- Хоринця, пагорб у Києві 29
- Хорос, м. 245
- Хорос, р. 246, 248
- Хоронія, с. 324
- Хорунж, острів 92, 177, 181, 187, 190, 191, 192

- Котви, м. 29, 258, 274, 336, 360, 419
Котвицька війна 1621 р. 238, 274–276, 278, 281, 349
- Криштофор Філіпет днв. Броніславський Мартин
- Куанке, р. 91
- Кудай, польський отаман 332, 371
- Кунігара днв. Кай
- Цабелак Григорій днв. Григорій Цабелак
- Царгород днв. Константинополь
- Царгородський патріархат днв. Константинопольський патріархат
- Цейтлі Удирет, швейцарський церковний реформатор 223
- Целатіс Конрад, польський гуманіст 134
- Церкви 43, 57, 120, 121, 141, 213, 216, 221, 237, 277, 283, 302, 303, 318, 432
Грецька (Східна) 24, 47, 51, 57, 63–65, 75, 162, 210, 213, 214, 278, 286, 289, 330
Католицька 221
Католицька (Західна, Римо-Католицька, Римська) 43, 53, 120, 123, 162, 210, 213, 216–218, 220, 222, 274, 225, 229, 330, 290, 302, 359, 373, 452
Московська 163, 165
Православна 120, 123, 162, 166, 218, 224, 225, 241, 278, 286, 287, 293, 373, 381, 432, 433, 491, 493
Руська 47, 57, 79, 103, 122, 163, 217, 220, 234, 235, 243, 287, 290, 292, 302, 309
Унійна (Греко-Католицька) 224, 286, 287, 296, 491–494, 497
- Цесаргород днв. Константинополь
- Цех ремісників 129, 130, 170, 171
- Цехора, м. 314
- Цибульняк, р. 279
- Цицора Тимотій, калужий гетьман 375, 378, 468
- Цирюлинська, м. 522
- Цирицький Василь, білоруський шляхтич 223
- Чагра, галлицькі бояри 99
- Чайковський, галицька шляхта 118
- Чалей Саво, гайдамацький ватажок 486, 487
- Чапальський Даніло, чигиринський підстароста 315, 321
- Чапальські, квіцька шляхта 206
- Чалайт-Шпановський Кад'ян, волоський шляхтич 222
- Чалайт-Шпановський Мартин, волоський шляхтич 223
- Чалайт-Шановський Юрій, волоський шляхтич 296
- Чаначі, волоська шляхта 224, 249, 297, 299
- Чарнецький Стефан, польський коронний гетьман 336, 343, 366, 383
- Чарота Іван, польський полковник 360
- Чарторискі днв. Чорторискі
- Челановські, галицька (?) шляхта 362
- Ченстохова, м. 108
Ченстоховської Богородиці ікона 108, 124, 475
- Червк (Червоно), литоворуський город 96, 97, 100, 102
Черваська земля (Червоний город) 73, 97, 102
- Червона Русь днв. Галичина
- Червоноград, м. 139
- Червоном, р. 483
- Черваса, м. 153, 154, 169, 170, 178, 179, 186, 191, 197, 246, 247, 257, 259, 266, 271, 279–282, 314, 393
Черваська область 176, 359, 367, 476, 483
Черваська староство 237
Черваський полк 257, 280, 358, 393
- Червоно днв. Червк
- Червоновоєні, брацлавська шляхта 297, 299
- Черняк Іван, генеральний суддя 303
- Чернівецька область 19, 274
- Чернігів, м. 20, 35, 64, 72, 79, 93, 96, 156, 273, 293, 373, 388, 437, 438, 460, 491
- Чернівецька колегія 456, 518
- Чернівецька область 66, 394, 427
- Чернівецьке князівство (Чернівецька земля, Чернівецьщина) 17, 20, 21, 59, 93, 96, 100, 104, 110, 136, 169, 362
- Чернівецьке воєводство 331, 333, 362
- Чернівецьке намісництво 315
- Чернівецький полк 338, 365, 374, 378, 388, 407, 410, 500, 501, 510
- Чернівецько-Бринська старія 164
- Черніво-Сверська князівство (Черніво-Сверщина) 17, 23, 83, 89, 96, 109, 113, 137, 139, 183, 196, 281, 338
- Чернівець Якім, польський отаман 519
- Черніхів, м. 223, 245, 248, 296
- Четвертинський Федір, князь, вікарійський і брацлавський староста 153
- Четвертинські, князі 39, 130, 159, 300, 305, 366, 486
- Четвертин, м. 39
- Чехія 30, 53, 94, 96, 97, 106, 124, 136, 208, 221, 294
- Чехові Мартін, польський перекладач Са. Письма 224
- Чехословаччина 19
- Чечель Дмитро, польський полковник 413, 414
- Чехек Себастьян, кравецький скульптор 136
- Чигирин, м. 169, 246, 248, 259, 271, 314–317, 322, 332, 346–348, 350, 351, 353, 359, 369,

- 370, 377–379, 384–388, 390, 394–398, 424, 432, 433, 448, 484, 486, 487
- Чигиринський полк (Чигиринщина) 18, 237, 280, 314, 315, 358, 361, 385, 393, 422, 424, 427
- Чигиринські війни 1677–1678 рр. 395, 396
- Чкавський Дмитро 42, 300, 438, 453
- Чкавідан, монгольська династія 90, 94, 331
- Чингіс-хан (Темучін), монгольський хан 90–92
- Читинська область 90
- Чолганський Камінь, с. 324–326
- Чолган, с. 502
- Чонберги, львівські міщани 125
- Човонський Войтех, старший • Віиська Запорозького 247, 264
- Чорне море 24, 25, 35, 139, 277, 285, 305, 307, 319, 421, 514, 521
- Чорний ліс 271, 484, 490
- Чорний пах 176
- Чорнобил, м. 134, 334
- Чорнобильський полк 330
- Чорногородка, м. 248
- Чорнолобузький соки 89
- Чорноморська Храбр, церковний письменник 51
- Чорнухи, с. 527
- Чортанка, р. 522
- Чортманська Січ див. Запорозька Січ
- Чорторійськ, м. 97, 102
- Чорторійський Олександр, князь 148, 200
- Чорторійські (Чорторіанці), князі 150, 159, 203, 206, 233, 468, 477
- Чотирнадцятий сейм див. Великий сейм
- Чуашія 87
- Чуашія, м. 339, 376, 378
- Чуйкович, полк 403
- Чуйкович Василь, генеральний суддя 412
- Чуйкович Петро 447
- Чуйкович Федір, правник 509
- Чуйко, козацький отаман 338
- Чулки, р. 92, 94
- Чурман, галицька шалета 117
- Чухайб Тарас 425
- Шагин-Герей, брат Мегмед-Герей 278–280
- Шагин-Герей, кримський хан 315
- Шамбат (Самбат), болгарський хан 30
- Шандарі (Шандаровські), брацлавська шалета 134
- Шаргород, м. 343, 397, 486, 495
- Шарки, с. 89
- Шаула Матвій, старший • Віиська Запорозького 219, 267, 269, 270
- Шаула, київська шалета 154, 258
- Шак Якім, козацький отаман 261, 262
- Шажитов Алексей 81
- Шаловські, князі 59
- Шаловської, князь 509
- Шашкевич Дмитро 467
- Шашковичі (Шашковичі), брацлавська шалета 200, 248, 299
- Швейцарія 136, 297
- Швація 34, 40, 46, 272, 280, 319, 347, 367–370, 373, 377, 400, 408, 410, 417, 423, 436, 518
- Швацта, р. 147
- Шведько Юрій 81
- Шевченко Ігор 14, 25, 46, 78
- Шелутя Валерій 17, 369, 372, 393, 396, 397, 409, 449, 490, 528
- Шелери, львівські міщани 125
- Шелест Юхим, гайдамака 488
- Шелухин Сергій 22
- Шемберг Якоб, комісар Віиська Запорозького 321, 322, 361
- Шемети, київська шалета 154
- Шемелі, київські бояри 154
- Шемелі (Шемелі), латвійський город 97
- Шенгінський Барлаам, арміандрат Унівського монастиря 491
- Шенгінські, галицька шалета 405
- Шерер Жан Бенуа, французький дипломат 506
- «Аннам Малої Росії», 506
- Шереметьєв Василій, московський воевода 366, 377, 378
- Шереметьєв Петро, московський воевода 387
- Шидловські, старшинський рід 520
- Шимонювич-старший Юрій, іконописець 479
- Шинька Галач, сирійський конюхмалень 127
- Шиньур Залман, сирійський теолог 480
- Шиман, київські бояри 154
- Шотландія 84, 363
- Шпаківські, воланська шалета 299
- Шроти, львівські міщани 125
- Штадт, фон, картограф Північної Америки 35
- Штейнхелери, львівські міщани 125
- Штефан Великий, молдавський господар 152
- Штефан Георгіу, молдавський господар 346, 347
- Штефан Томша, молдавський господар 191
- Штукери (Винюцькі), львівські міщани 125
- Штурія 126
- «Шуцман Арун» 127
- Шумейко, острівські бояри 258, 360
- Шумейко Прохій, козацький полковник 360
- Шумилівський Йосиф, львівський православний, згодом унійний священик 51, 491
- Шутов Ярослав 67
- Шутовича, нагорб у Києві 29
- Шарський Іван, гравер 437, 433, 438
- Юзефович Іван, священик-унійц 240
- Юрків див. Біла Церква
- Юрій Болеслав (Болеслав

- Тройденевич), галицько-волинський князь 106, 107, 138
- Юрій Долгорукий, володимиро-суздальський князь 39, 99
- Юрій Львович, «король Русі» 105
- Юстиніан I, візантійський імператор 29
- Яков Полак, єврейський теолог 127
- Яблоновський Август, польський магнат 476
- Яблоновські, київська шляхта 258
- Яблунів, м. 248
- Яворський Стефан, міхеблостетель Московського патріаршого престолу 410, 415, 419, 452, 456, 461, 491
- Яворські, галицька шляхта 118
- Ягорля, м. 425
- Ягорляцький Степан днв. Лозницький Степан
- Ягайло днв. Владислав Ягайло
- Ягелони, литовсько-польська династія 195
- Ядвіга, польська королева 108, 113, 141
- Ядвівець, м. 126
- Язловецький Єжи (Юрій), польний, далі великий коронний гетьман 187, 222, 259, 260
- Язловецькі, подільські магнати 249
- Яків Йосиф із Полоного, систематизатор хасидизму 479
- Яківці, с. 416
- Яковлев Пётр, російський офіцер 416
- Яковлева Тетяна 376, 377, 382, 384
- Яковлів Андрій 333
- Якутськ, м. 419
- Яланька, м. 248
- Ялтинська конференція 1945 р. 19
- Ян Казимир Ваза, король польський і великий князь литовський 327, 330, 331, 334, 337, 349, 367, 368, 370, 373, 382, 384, 400, 446
- Ян Русні із Туробана, поет 135
- Ян III Собеський, король польський, великий князь литовський 275, 387, 391, 393, 395, 424–426, 491
- Яненко-Хмельницький Павло, козацький полковник 394
- Янчук Анджей 115
- Яницький, ротмістр 260
- Янів, м. 248
- Янчара, р. 394
- Яроминські, брацлавська шляхта 299
- Ярополк Святославич, київський князь 40, 46
- Ярополоче, с. 394
- Ярослав, м. 17, 19, 98, 103, 126, 131, 132, 210, 294, 368, 390, 432, 478
- Ярославська єзуїтська колегія 210, 215, 294
- Ярославська нагістратська школа 132
- Ярослав Володимирович, галицький князь 99, 101
- Ярослав Ізяславич, луцький князь 100
- Ярослав Мудрий, київський князь 41, 54–60, 64, 65, 68, 75, 78, 88, 98, 113, 292
- Ярославичі, княжа гілка 58
- Ярославль, м. 93, 373
- Ясинський Варшав, київський православний митрополит 390, 415, 434, 452, 456
- Ясна Гора 108
- Ясса, м. 262, 289, 347, 422–424
- Ятрань, р. 247
- Яхін Олександр, авантюрист 279

Перелік ілюстрацій

1. Мапа-схема розселення східнослов'янських племен. За виданням: Р. В. Магосці. <i>Україна: A Historical Atlas</i> . Toronto, 1981	32
2. Висадка вікінгів із корабля для нападу на узбережжя (реконструкція). За публікацією в часописі «Хроніка-2000», 1992, № 2	34
3. Меч X століття. Археологічна знахідка з розкопів у Києві: І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	36
4. Печатка князя Святослава Ігоревича (прорис): І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	39
5. Ритуальні танці. Зображення на браслетах XII–XIII ст.: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы</i> . Москва, 1986	41
6. Ідла Пророк. Середньовічна кам'яна іконка: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	48
7. Монета князя Володимира Святославича (прорис): В. В. Румянцева. <i>Знамення земель і герби городов Левобережной Украины периода феодализма</i> . Киев, 1986	49
8. Охрещення князя Володимира Святославича. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	50
9. Графіті XI ст. на стіні собору Святої Софії у Києві (прорис): С. А. Висоцкий. <i>Средневековые надписи Софии Киевской</i> . Киев, 1974	51
10. Княжа родина. Малюнок з «Ізборника Святослава» XI ст.: <i>Древняя одежда народов Восточной Европы</i> . Москва, 1986	54
11. Примирненні князів. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	58
12. Капітель Борисоглібського собору XII ст. у Чернігові: Г. Н. Логвин. <i>По Україні. Стародавні мистецтва пам'яток</i> . Київ, 1968	63
13. Постраження в ченці. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	66
14. Перепливання княжок. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	66
15. Руський воїн. Реконструкція Петра Толочка: <i>История Украинской ССР</i> . Т. 1. Киев, 1981	69
16. Давньоруський терем. Реконструкція Миколай Холостенка: <i>История Украинской ССР</i> . Т. 1. Киев, 1981	71
17. Ініціал з Острожського Євангелія XI ст.: Г. Н. Логвин. <i>В глибину. Давня книжкова мініатюра</i> . Київ, 1974	72
18. Оранка. Фрагмент мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	73
19. Металева писала XIII ст.: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	79
20. Похід руської дружини на печенігів. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	87
21. Укріплення Білгорода (реконструкція): І. О. Іванцов. <i>Стародавній Київ</i> . Київ, 2003	88
22. Битва русичів із половцями. Мініатюра Радзивілівського літопису XV ст.	90

23. Монгольське письмо. Зразок середини XVII ст.; В. А. Истрия. <i>Воляковские и родственные письма</i> . Москва, 1963	91
24. Монгольські воїни в бою. Арабський малюнок початку XIV ст. За публікацією в часописі «Родина», 2003, №11	93
25. Початок книги Романа Галицького (прорис): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	100
26. Галицькі конети другої половини XIV – першої чверті XV ст. (прорис): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	104
27. Початок Юрія Лавовича з написом «Король Русі». За публікацією у часописі «Родина», 2003, №11	106
28. Король Адамів Угорський (Лайош Великий). Дереворит XVI ст.: Ф. Софоновіч. <i>Хроніка з літописці старолайтві</i> . Київ, 1992	107
29. Герб Великого, Руського та Подільського воєводства	114
30. Герб «Корчак» Дмитра з Герал	116
31. Герб «Сас» багатьох родів руської галицької шляхти	118
32. Церква XV ст. у с. Сутківцях на Поділлі. Сучасне фото: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	123
33. Визволення. Фрагмент фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні: А. Różycka Bruzek. <i>Freski bizantyjsko-ruskie fundacji Jagiellów w kaplicy zamku lubelskiego</i> . Lublin, 2000	124
34. Фрагмент сторінки з вірменського рукописного Євангелія 1639 р. зі збірки Національної бібліотеки у Варшаві. За каталогом виставки «Rocznopisła w dobie Jana III» (Варшава, 1983)	125
35. Англійські версії. Англійський малюнок XVII ст. За публікацією Мерона Капрала: «Соціум. Аманак соціальної історії», 2003, вип. 2	126
36. Засідання міської ради. Фрагмент деревориту XVI ст. За публікацією Наталі Білоус: «Соціум. Аманак соціальної історії», 2003, вип. 2	129
37. Знаки авіаційних ремісничих цехів. XVI – початок XVII ст. <i>Історія Української ССР</i> . Т. 2. Київ, 1982	130
38. Названня учня. Мініатюра з книги «Acta negotiorum» (Аугсбург, 1479): Б. Заневич. <i>Каталог іконографії</i> . Київ, 1974	132
39. Посвята папі Сикстові IV в праці «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі» (Рим, 1483): Я. Ісаквич. <i>Українське книгознавство</i> . Львів, 2002	133
40. Вийзд в освітню мандрівку. Дереворит із книги Миколая Рел «Zwierzytniec» (Краків, 1562): S. Grybowski. <i>Zabytki</i> . Warszawa, 1994	134
41. Італійський двірник палацу Корвалеті в Лавові. 1580 р. Сучасне фото: Г. Н. Аогвич. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	136
42. Брат-рицар Тевтонського Ордену. Фрагмент деревориту вікінг XV ст.: Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі</i> . Мінск, 2001	137
43. В'їзна вежа Луцького замку. Сучасне фото: Г. Н. Аогвич. <i>По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки</i> . Київ, 1968	139
44. Початок книги Дмитра-Корнубта Сіверського: <i>Lietuvos istorijos politikos dokumentai. Etyvos akta</i> . Vilnius, 2002	141
45. Владислав Ягайло. Фрагмент донаторської фрески 1418 р. зі Святотроїцької замкової каплиці в Любліні: А. Różycka Bruzek. <i>Freski bizantyjsko-ruskie fundacji Jagiellów w kaplicy zamku lubelskiego</i> . Lublin, 2000	142
46. Герб Великого князівства Литовського. Дереворит із книги Себастьяна Мюнстера «Cosmographia universalis» (Базель, 1545): Г. Сагановіч. <i>Нарис історії Беларусі</i> . Мінск, 2001	143
47. Панорама Мальборка. Дереворит вікінг XVI ст.: М. Богуска. <i>Kazimierz Jagiellobscy i jego slaw</i> . Warszawa, 1981	145
48. Рештки в'їзної вежі Крем'янецького замку. Сучасне фото	147

49. Замок у Трояках (нині м. Тракаві у Литві). Сучасне фото	148
50. Герб Волинської землі	149
51. Герби Острозьких/Заславських (1), Збаразьких/Високолицьких (2), Корецьких, Сангушків і Чорториських (3)	150
52. Битва з татарами. Дереворит із книги Матфея Мелювського «Description géographique Asiatique et Europeenne» (Краків, 1521). За публікацією в часописі «Родина», 2003, № 11	154
53. Герб Київської землі	155
54. Візантизм на великому московському князівстві Дмитра, онука Івана III. Мініатора Андрієвського альбомного зводу другої половини XVI ст.	157
55. Князь Роман Сангушко. Коші з портрета другої половини XVI ст. зі збірки Рівненського історико-краєзнавчого музею: П. Жолтовський. Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1978	159
56. Православні частинки Ферраро-Флорентійського собору. Фрагмент деревориту з книги «Ecclesiasticus antiquus ritus Ruthenicus» (Без місця видання, близько 1502 р.): В. Гуцалк. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000	163
57. Мала-схема старій Київської митрополії наприкінці XVI ст.: В. Гуцалк. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000	164
58. Фрагмент мапи Вацлава Гролицького «Polonia illustratissime locorum» (Відень, 1538) із зображенням міст Волині й Поділля: П. Тромбач. Луцький замок. Луцьк, 1998	168
59. Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р. і герб Києва XVII ст.: Р. Делімарський. Мадзебуржне право у Києві. Київ, 1996	169
60. Релігійно-зброярні. Дереворит XVI ст.: Г. Сагановіч. Нарис історії Белорусі. Мінськ, 2001	171
61. Захвунт І Старий. Дереворит із книги Деніуса «De Sigismundi Regis temporibus» (Краків, 1521): Rutkowski A. Zamek Piastów i Jagiellońców w Warszawie. Warszawa, 1985	173
62. Титульний аркуш латинського перекладу Другого Литовського Статуту 1566 р.: Vardach J. Statuty litewskie a prawo gduńskie. Warszawa, 1999	175
63. Фрагмент мапи Гійома Левассера де Боплана «Description precise et accurate de l'Ukraine» (Париж, 1650) із зображенням Дніпра: Гійом Левассер де Боплан. Описание Украины. Москва, 2004	177
64. Татари внодять ясир. Дереворит з угорської хроніки 1488 р. За публікацією в часописі «Родина», 2003, № 11	184
65. Султан Мехмед II Фатих. Портрет Джентіле Белліні кінця XV ст.: І. Імалджок. Османська імперія. Класична доба, 1500–1600. Київ, 1998	185
66. Татарська переправа через річку. Малюнок Гійома Левассера де Боплана в його книзі «Description d'Ukraine» (Руан, 1660): Гійом Левассер де Боплан. Описание Украины. Москва, 2004	187
67. Герб князя Ружицького	189
68. Московський ратник. Німецька гравюра 1579 р.: Г. Сагановіч. Нарис історії Белорусі. Мінськ, 2001	192
69. Захвунт II Август. Гравюра 1554 р.: Rutkowski A. Zamek Piastów i Jagiellońców w Warszawie. Warszawa, 1985	198
70. Мала-схема Речі Посполитої близько 1570 р. За виданням: P. K. Magosci. Ukraine: A Historical Atlas. Toronto, 1983	199
71. Панорама Любліна. Гравюра кінця XVI ст.: Торгіали на Україні. XIX – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. Київ, 1990	200
72. Фрагмент сеймової конституції 1569 р. (Краків, 1569). За публікацією в буклеті «Sejm zborowo wieki» (Warszawa, 1993)	201
73. Кругла вежа Острозького замку. Сучасне фото: Г. Н. Аогин. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. Київ, 1968	204

74. Кирило Василь-Костянтин та його сини Януш і Олександр Острозькі. Копії з портретів XVII ст.: Т. Кетра. <i>Diejeje rody Ostrorogich. Torgu, 2003</i>	207
75. Титульний аркуш «Острозької Біблії» 1581 р.: Т. Кетра. <i>Diejeje rody Ostrorogich. Torgu, 2003</i>	211
76. Кирило Лукаріс. Портрет XVII ст.: М. М. Солоній., ЧСВВ. <i>Мелетій Смотрицький як письменник. Рим-Торонто, 1977</i>	212
77. Редакція константинопольських партіархів. Дереворит із книжки Мартіна Круція «Тиссографієс лібри осто» (Валса, 1584): Б. Гуцлак. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000</i>	215
78. Іпатій Потій. Малюнок 1714 р.: І. Саверчанка. <i>Апогостал адмінів і вери Ялоу Рудкі. Мінск, 1994</i>	216
79. Зигмунт III Ваза. Прямий портрет Емстракс: Z. Wójcik. <i>Jan Kalimierz Waza. Włocławek, 1997</i>	217
80. Пропан'ятка медалі Берестейської унії «Vithenis gesertis». 1594 р.: Б. Гуцлак. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000</i>	218
81. Церква св. Миколая у Бересті. Малюнок 1759 р.: І. Саверчанка. <i>Апогостал адмінів і вери Ялоу Рудкі. Мінск, 1994</i>	220
82. Герби Чашковів «Кірда» і Немирців «Клдімр»	224
83. Сторінка Пересопницького Євангелія. 1564–1561 рр.: Я. Ісаєвич. <i>Українське книгознавство. Витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002</i>	225
84. Титульний аркуш праці Христофора Фіалета «Апокріссис (Острів, 1588): Я. Заласко, Я. Ісаєвич. <i>Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981</i>	227
85. Мелетій Смотрицький. Гравюра з книги Якова Суші «Saulis et Paulus Vithenae uniois» (Рим, 1666): D. A. Frick. <i>Meletij Smotryczkyj. Cambridge, Mass., 1995</i>	228
86. Кирило Терлецький. Копія з портретів XVII ст.: Б. Гуцлак. <i>Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000</i>	231
87. Сейм Речі Посполитої. Фрагмент гравюри з книги Максиміліана Фредра «Geographia rerum Poloni sub Henrico Valejo» (Гданськ, 1652). За публікацією в буклеті «Sejm szlachecki wiskni» (Варшава, 1993)	233
88. Кирило Кристоф Радзиви. «Перуна». Малюнок першої половини XVII ст.: Н. Вітнер. <i>Język Radziwiłł, 1612–1635. Warszawa, 2000</i>	234
89. Зворот титульного аркуша підручника Лаврентія Зізанія «Граматика словенська» (Вільно, 1596). За факсимальним виданням В. В. Німчука: Київ, 1980	237
90. Євсей Пастернацький. Копія з портрета XVII ст.: П. М. Жолтовський. <i>Український живопис XVII–XVIII ст. Київ, 1978</i>	239
91. Ступський кляштор на Подолі в Києві. Фрагмент малюнка Яна Вестерфельда, близько 1651 р.: Пйотр Левассер де Воппан. <i>Опис України. Київ, 1990</i>	241
92. Аларія звернення «святихства» над «царством». Гравюра в пансіоніку студентів Київського Лаврського колегіуму на честь Петра Могили «Euchariationis sive Valtynostis» (Київ, 1632): <i>Українська поезія. Середина XVII ст. Упорядник В. І. Кривоніс, М. М. Суцман. Київ, 1992</i>	242
93. Титульний аркуш праці уніята Лева Кризані «Обгоста једнојсі сєткієвнєї» (Вільно, 1617): І. Саверчанка. <i>Апогостал адмінів і вери Ялоу Рудкі. Мінск, 1994</i>	243
94. Міські герби Хорола й Гадяча середини XVII ст. (прориси): В. В. Румянцова. <i>Земельні землі в герби городов Лавобережної України периода феодализма. Киев, 1986</i>	245
95. Переписки на рукописній карті Замдінров'я 1630-х рр.: Пйотр Левассер де Воппан. <i>Опис України. Київ, 1990</i>	248
96. Шляхтичі. Авторський малюнок XVII ст.: П. Жолтовський. <i>Художнє життя на Україні XVI–XVIII ст. Київ, 1983</i>	250
97. Оранка. Гравюра з «Учительського Євангелія» (Київ, 1637): <i>История Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1982</i>	251

98. Праця підданця. Гравюра з «Учительського Євангелія» (Київ, 1637): Д. В. Степанів. *Українська графіка XVI–XVIII століття. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 254
99. Лосиння риби. Гравюра Никодима Зубрицького з книги «Африка ієрозолітська» (Київ, 1712): Д. В. Степанів. *Українська графіка XVI–XVIII століття. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 255
100. Міський герб Остра. За малюнком 1660-х рр.: В. В. Румицька. *Землями земеля і герби герцога Лівобережної України періода феодалізму*. Київ, 1986 258
101. Панорама Трахтемірова. Гравюра з видання «*Synopsis oder die am Voerhero Thracisco ländte hohe Stein-Kirren*» (Аугсбург, 1687): Гійом Левассер де Боллан. *Опис України*. Київ, 1990 260
102. Озброєний вершник. Гравюра з книги Сигізмунда Герберштайна «*Regum Moscoviticarum commentarii*» (Базель, 1576): S. Gedyowski. *Kniżki i kalendarz*. Kraków, 1988 261
103. Іван Підкова. Малюнок XVII ст.: П. М. Жолтовський. *Український живопис XVII–XVIII ст.* Київ, 1978 262
104. Стефан Баторій. Гравюра кінця XVI ст. з портрета Мартіна Кобера: *Kronika Pam'я Rzeczpospolitej, biskupa rzymskiego*. Kraków, 1870 263
105. Сторінка з поеми Шамона Пекаліда «*De bello Catoigiano ad Piantkos cum Nizozis*» (Краків, 1600) 265
106. Алеторична композиція «Успішка війна». Дереворат із трактату Чезаре Піпа «*Polopologia*» (Падуя, 1618): С. Піпа. *Polopologia. Prace z ył I. Kania*. Kraków, 2002 266
107. Станіслав Жулавський. Копія з портрета XVII ст.: Podchoroodecki L. Stefan *Szawlński*. Warszawa, 1998 268
108. Летка кімната війська Речі Посполитої. Малюнок із гравюри 1656 р.: *Relacje wojenne z rycerzów i lat walki robbko-kozackich rozważania Bohdana Samiłowickiego ołwiesi* «*Opisnie i miesznie*» (1648–1651). Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999 269
109. Козацька старшина. Малюнок на міді Боллана «*Delinatio specialis et accurata Ukrainae*» (Гданськ, 1650): Гійом Левассер де Боллан. *Описание Украины*. Москва, 2004 270
110. Печатка Війська Запорозького 1595 р. (реконструкція): *История Украинской ССР*. Т. 2. Київ, 1982 271
111. Дмитрій Самозванець. Дереворат із панегірику Станіслава Гроховського на шлюб Самозванця з Маринкою Мейшек «*Ricini na fest wiesztu*» (Краків, 1606): Н. Візлет. *Kniżki star. Wlasczowrołita i Moskwa w XVI i XVII wieku*. Warszawa, 1995 273
112. Петро Кошащевич-Сагайдачний. Гравюра з жалобного панегірику Касіяна Саконча «*Вірші на жалосній погреб зацного рцера Петра Кошащевича Сагайдачного*» (Київ, 1672): П. Велецький. *Українська портретная живопись XVII–XVIII вв.* Ленинград, 1981 274
113. Козацькі чайки під Кафою. Гравюра з жалобного панегірику Касіяна Саконча «*Вірші на жалосній погреб зацного рцера Петра Кошащевича Сагайдачного*» (Київ, 1672): Д. В. Степанів. *Українська графіка XVI–XVIII століття. Еволюція образної системи*. Київ, 1982 275
114. Креслення козацької чайки Гійома Левассера де Боллана в його книзі «*Delinatio d'Ukraine*» (Руан, 1660): Гійом Левассер де Боллан. *Описание Украины*. Москва, 2004 276
115. Станіслав Концшовський. Копія з портрета XVII ст.: L. Podchoroodecki. Stefan *Szawlński*. Warszawa, 1998 279
116. Герб Чернігівського воєводства. Малюнок 1633 р.: В. В. Румицька. *Землями земеля і герби герцога Лівобережної України періода феодалізму*. Київ, 1986 281
117. Падіння Кодацької фортеці. Гравюра з видання «*Synopsis oder die am Voerhero Thracisco ländte hohe Stein-Kirren*» (Аугсбург, 1687): Гійом Левассер де Боллан. *Опис України*. Київ, 1990 282
118. Миколай Потоцький. Копія з портрета XVII ст.: *Relacje wojenne z rycerzów i lat walk*

<i>rojko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresi «Orszek i mieszani» (1648–1651). Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999</i>	283
119. Козацькі посли. Фрагмент малюнка Яна Вестерфелда, бл. 1631 р.; Кірово-Могилівська академія з іменем. XVII–XVIII ст. Київ, 2001	284
120. Йосиф Веламін Рутський. Копія з портрета XVIII ст.; М. М. Соловій, ЧСВВ. Моєтій Сморницькій як посломатки. Рим–Торонто, 1977	286
121. Герб господаря Молдавіи Мирона Бернацького (Барновського). Гравюра у виданні «Октоїя» (Львів, 1630); Українська пошта. Середина XVII ст. Київ, 1992	287
122. Петро Могіла. Фрагмент фрески 1644 р. з церкви Спасу на Берестовію у Києві; П. Велетний. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв. Ленінград, 1981	288
123. Герб Закарії Копистенського «Алалка». Гравюра у виданні «Волоховані на Апокаліпсис» (Київ, 1625); Кірово-Могилівська академія з іменем. XVII–XVIII ст. Київ, 2001	290
124. Обряд поховання. Гравюра майстра Іллі у виданні «Требник» (Київ, 1648); Д. В. Степовик. Українська графіка XVI–XVIII ст. Еволюція образної системи. Київ, 1982	291
125. Титульний аркуш жовтого пам'ятника студентів Львівської духовної колегії на смерть князя Олександра Заславського «Fameleus» (Львів, 1630); Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981	295
126. Титульний аркуш трактату каленіста Петра Пальовського «Возроганіє крѣтка о зрѣловіє одіурієніа» (Паніва, 1609); Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700). Львів, 1981	296
127. Як Замойський. Гравюра XVII ст.; Gryzbowski S. <i>Król i kanclerz</i> . Kraków, 1988	298
128. Вулиця Замойської академії на плані Брауна, початок XVII ст; Rudomica B. <i>Efemeryca sedy Dniarich przywatu rymu w Zamościu w latach 1656–1672</i> . Cz. 1. Przekład W. Froch, opracowanie M. L. Klepsztowski, W. Froch. Lublin, 2002	299
129. Титульний аркуш поеми Яна (Івана) Домбровського «Самоееае Воуаггегідеа» (Без місця видання, 1630 р.); Центральний державний історичний архів України у м. Києві, колекція стародруків	301
130. Раїна Могіла, дружина князя Михайла Вишневецького. Копія з портрета початку XVII ст.; П. Велетний. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв. Ленінград, 1981	303
131. Алгоритм шашкетно-шаркетан. Дереворит з праці Вацлава Куніцького «Образ вішчівіа роїкїєго» (Краків, 1615); за репринтним перевиданням: Краків, 1997	304
132. Генеалогічне дерево князя Четвертенського. Гравюра у трактаті Афанасія Кальнофойського «Тетатогегета іубо сїда» (Київ, 1638); Д. В. Степовик. Українська графіка XVI–XVII століть. Еволюція образної системи. Київ, 1982	306
133. Відьми, що викликають бурю. Дереворит 1489 р. з книги Ульриха Молтора «De lamia». За публікацією Катерини Дікс: «Соціум. Азійських соціальній історії», 2003, вип. 2	308
134. Муза Каліопа, покровителька наук. Дереворит з пам'ятника Яна Островського на шлюб князя Януша Островського «Eрthalamon de nuptiis» (Краків, 1597); Бібліотека Ягеллонського університету, Відділ стародруків, №4649	309
135. Панорама Чигирини. Малюнок другої половини XVII ст.; С. Величко. <i>Altoavis</i> . Т. 2. Переклад В. Шевчука. Київ, 1991	315
136. Богдан Хмельницький. Гравюра Мавреана Гондіуса 1631 р.; П. Велетний. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв. Ленінград, 1981	316
137. Титульний аркуш «Регистру Вієвська Запорозького 1649 року»; Російський державний архів давніх актів. Ф. 196, оп. 1, спр. 1691. За публікацією: <i>Історія української культури</i> . Т. 3. Київ, 2003	319
138. Владислав IV. Гравюра з портрета Пітера Рубенса 1634 р.; <i>Relacje wojenne z rękopisuch lat walk rojko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresi «Orszek i mieszani» (1648–1651). Opracował M. Nagielski. Warszawa, 1999</i>	321
139. Служа Корсунської битви 1648 р.; Ю. А. Мидяк, С. М. Палочій, І. С. Стороженко. <i>Як козаки воювали</i> . Дніпропетровськ, 1990	323

140. Князь Ярема Вишневецький. Портрет XVII ст.: <i>Z. Wójsk. Wojsy kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	325
141. Козацька кіннота під Львовом. Фрагмент гравюри середини XVII ст.: В. В. Мельник. <i>Вулицями старовинного Львова</i> . Львів, 2001	327
142. Панорама Варшави. Гравюра з малюнка Далайберга 1636 р.: В. Fabiani. <i>Na dwosob Warszawy w Warszawie</i> . Warszawa, 1988	328
143. Адам Кисіль. Копія з прожиттєвого портрета П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вів</i> . Ленінград, 1981	329
144. Ян Казимир Ваза. Гравюра 1649 р. Вілгелма Гомалуса з портрета Даниїла Шульца: <i>Relacje wojenne z rękopisuch lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okolicy «Opłotek i miasteczka» (1648–1651)</i> . Organowa M. Nagielski. Warszawa, 1999	331
145. Іслам-Герей III. Гравюра середини XVII ст.: <i>Relacje wojenne z rękopisuch lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okolicy «Opłotek i miasteczka» (1648–1651)</i> . Organowa M. Nagielski. Warszawa, 1999	333
146. Берестецька битва 1651 р. Гравюра середини XVII ст.: <i>Z. Wójsk. Wojsy kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	334
147. Гравюра з книжки Йосифа Алімака Машела « <i>Kinoh al degetath Ukraina</i> » («План на бданськ обидни України») (Прага, 1648): <i>Еврейское хрононо XVII столетия (Эпоха хмельниччины)</i> . Исследования, перевод и комментарии С. Я. Борового. Москва–Иерусалим, 1997	341
148. Тимш Хмельницький. Портрет другої половини XVII ст.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вів</i> . Ленінград, 1981	348
149. Алексій Михайлович. Гравюра Мейсенса (Відень, 1670): <i>Де ля Невалла. Записки о Московии</i> . Перевод и комментарии А. С. Лаврова. Москва, 1996	349
150. Фрагмент ухвали Помісного собору 1653 р.: <i>Z. Wójsk. Wojsy kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	351
151. Прориси козацького війська середини XVII ст. (прориси): <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	357
152. Освячення прапора. Мініатора з рукописного «Службеника» 1663 р.: Г. Н. Логвин. <i>Черныгов, Новгород–Северский, Глухов, Путивля</i> . Москва, 1967	359
153. Іван Виговський. Копія з портрета XVII ст.: <i>Малюва. Упорядкування Ю. О. Іванченка</i> . Київ, 1993	361
154. «Герб власний» волинських шляхтичів Гуляницьких. Дереворит із книги Бартоша Папроцького « <i>Niebu gusiatwa polskiego</i> » (Краків, 1584)	363
155. «Герб власний» київських шляхтичів Нечайів: W. Lipiński. <i>Z dziejów Ukrainy</i> . Kijów, 1912	364
156. Московський стрілець. Гравюра середини XVII ст.: <i>Древние одежды народов Восточной Европы</i> . Москва, 1946	366
157. Карл-Густав. Гравюра Кюстля, середини XVII ст.: <i>Z. Wójsk. Jan Kazimierz Waza. Włocławek</i> , 1997	367
158. Ілініська церква в Суботині. Сучасне фото: <i>Історія української культури</i> . Т. 2. Київ, 2001	369
159. Анст Юрій Немернці до Дмитра II Ракці. Автограф 1658 р.: <i>Центральний державний історичний архів України у м. Києві</i> . Ф. 1230, оп. 1, стр. 381	371
160. Козак із головою турка. Малюнок середини XVIII ст.: <i>Z. Wójsk. Wojsy kozackie w dawnej Polsce</i> . Kraków, 1989	372
161. Юрій Хмельницький. Намір портрета, 1749 р.: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи</i> . Київ, 1982	377
162. План Кам'янецького міста і фортеці, з'єднанні мостом. Турецький малюнок кінця XVII ст. За публікацією Даріуша Колодзейчика в часописі « <i>Słownik. Historia – literatura – sztuka</i> », 2001, т. VIII/1	379

163. Павло Тетера. Портрет XVIII ст.: Ф. Софонов. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, 1997	380
164. Іван Братковський. Портрет XVIII ст за малюнком Самійла Величка: Мазепа. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	381
165. Петро Дорошенко. Портрет XVIII ст.: Мазепа. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	383
166. Дем'ян Многогрішний. Малюнок Самійла Величка, перша чверть XVIII ст.: С. Величко. Літопис. Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	385
167. Турецький військовий табір у бою. Гравюра кінця XVI ст.: С. Величко. Літопис. Т. 2. Переклав В. Шевчук. Київ, 1991	392
168. Палац Івана Сірка: Н. Яковенко. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997	394
169. Кара-Мустафа. Гравюра Георга Егцлера, після 1683 р.: За каталогом виставки «Restaurierung w döbör Jáná III» (Варшава, 1983)	396
170. Іван Самойлович. Портрет XVIII ст.: Мазепа. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	397
171. Іван Мазепа. Гравюра Давида Бела, друга половина XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	399
172. Герб Івана Мазепа «Курч»	400
173. Фрагменти гравюри Івана Мигури з панегіриком на честь Івана Мазепа (Київ, 1706). За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	402
174. Василь Кочубей. Портрет першої половини XVIII ст.: П. Болдичей. Українська портретна живопись XVII-XVIII вв. Ленінград, 1981	404
175. Косовина. Гравюра Олександра Тарасевича з книжки «Vozrojdění et officiũ V. Maríae Virginie» (Вільно, 1677): Д. Степовик. Олександр Тарасевич. Київ, 1975	407
176. Петро I. Гравюра Файторна 1698 р.: Де ла Неваль. Записки в Москві. Перевод и комментарии А. С. Азарова. Москва, 1996	408
177. Клецо-Пілецька фортеця. Малюнок з видання «Kalendarz nan misiodorslowe» (Київ, 1726): Історія Української ССР. Т. 3. Київ, 1983	409
178. Кара XII. Гравюра Фаналжега 1743 р.: За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття» (Київ, 2003)	412
179. Панорама Бугурина. Гравюра XVIII ст.: Мазепа. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	413
180. Титульний аркуш панегірика Теофана Прокоповича на честь перемог Петра I у Полтавській битві (Київ, 1709): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1701-1764)	417
181. Палац Ораха. Копія з портрета XVIII ст.: Мазепа. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	419
182. Ханський палац у Бахчисарай. Гравюра з книги «Suzanna oder die am Vorporth Thyracico Ufende hohe Stein-Kirren» (Авгсбург, 1687): Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	421
183. Панорама Ясс. Гравюра кінця XVII ст.: Constantin M. Latoriu Ziemi Mo'давabivj i inne ulogoty Altopussale. Trjapascenie, wstępi i komentarze I. Szarynska. Poznań, 1998	423
184. Титульний аркуш праці Христовога Гартковога «Reipublica Polona» (Франкфурт, 1678) із отриманим зображенням Яна III Собеського. За каталогом виставки «Restaurierung w döbör Jáná III» (Варшава, 1983)	425
185. Малюнок зі збірок віршів Давида Братковського «Вісти ро славі рече' Вісталу» (Краків, 1697): Войцеховікі Ратна. Войцеховікі рече' вістайкі од койса XVI до роче' сік XVIII віткі. Wybór i orgasowa' V. Raduzkewiczy. Kraków, 1998	427
186. Лазар Баранков. Гравюра Олександра Тарасевича 1693 р.: Д. В. Степовик. Аллотій Тарасевич і українське мистецтво бароко. Київ, 1986	431
187. Діонісій Балабан. Копія з портрета XVII ст.: Клецо-Могилевська академія з іменем, XVII-XVIII ст. Київ, 2001	433

188. Георгій Святкович-Четвертинський. Копія з портрета XVII ст.: С. Вязько. <i>Літопис</i> . Т. 2. Переклад В. Шевчук. Київ, 1991	434
189. Царський герб. Гравюра з праці Йована Максимовича «Алфавіт римани сложений» (Чернівці, 1705): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1701–1764)	435
190. Інокентій Гюель. Копія з портрета XVII ст.: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	437
191. Військовий канцелярист. Малюнок Тимофія Каленського, остання чверть XVIII ст.: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	438
192. Сторінка з рукопису Самійла Величка. Автограф (р): С. Величко. <i>Літопис</i> . Т. 1. Переклад В. Шевчук. Київ, 1991	441
193. Козацька старшина. Фрагмент ікони «Покров Богородиці» з с. Суленівки, 1741 рр.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	444
194. Малюнок зі збірки віршів Алазара Барановича «Lutnia Aronijowa» (Київ, 1671): В. Кадушевський. <i>Рейсюрдуста роваца українська од коїса XVI до росцїтк XVIII віка</i> . Краків, 1996	445
195. Теофан Прокопович. Портрет кінця XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Посада крізь століття» (Київ, 2003)	449
196. Татарський воєв. Гравюра XVII ст.: Podhorodecki L. <i>Славні Крутки і його стошкі з Рейдк w XV–XVIII w.</i> Warszawa, 1987	450
197. Титулярний аркуш панегірика Стефана Яворського на честь митрополита Варлаама Ясинського «Аггелос ет антигелос соєї Росїасї» (Київ, 1690): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століт</i> . Еволюція образної системи. Київ, 1982	452
198. Алегорія скоромучності життя. Гравюра з книги «Les Emblèmes ... par un Père Sarisite» (Париж, 1631): Z. Molnart. <i>Emblèmes</i> . Organosowy J. i P. Felosowic. Warszawa, 2001	453
199. Київський краєвид. Гравюра Леоніта Тарасевича з книги «Патерик или отечник пещерский» (Київ, 1702): Я. Запаско, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1701–1764)	454
200. Тема на честь ректора Києво-Могилянської академії Прокопа Колотинського. Гравюра Івана Щирського, 1690–ті рр.: Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століт</i> . Еволюція образної системи. Київ, 1982	455
201. Георгіївський собор Київського Вадубицького монастиря, 1696–1701 рр. Сучасне фото: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	457
202. Гравюра Івана Щирського з панегірику Аларентія Красновича на честь Алазара Барановича «Ведівина Росїасї» (Чернівці, 1683): Д. В. Степовик. <i>Українська графіка XVI–XVIII століт</i> . Еволюція образної системи. Київ, 1982	458
203. Св. Дмитрій Ростовський (Даніло Туптало). Портрет кінця XVIII ст. За каталогом виставки «Гетьман Іван Мазепа. Посада крізь століття» (Київ, 2003)	459
204. Іоаннкія Галатовської. Копія з портрета кінця XVII ст.: Історія Української ССР. Т. 3. Київ, 1981	460
205. Август II Сас. Гравюра з прохеттєвого портрета: S. Link-Lepsonski. <i>Wzrostrozbita do godzina, 1696–1706</i> . Kraków, 1994	467
206. Станіслав Август Понятовський. Прохеттєвий портрет Крафта: W. A. Setzkyk. <i>Roscytkej kofca</i> . Warszawa, 1997	469
207. Алегорія розборів Речі Посполитої. Гравюра Аеміра, кінець XVIII ст.: W. A. Setzkyk. <i>Roscytkej kofca</i> . Warszawa, 1997	472
208. Шляхтич. Малюнок Жана Поля Норблена, остання чверть XVIII ст.: Setzkyk W. A. <i>Roscytkej kofca</i> . Warszawa, 1997	474
209. Коронівана ікона Богородиці. Шумськ, перша чверть XVIII ст.: Г. Н. Логвин. <i>По Україні</i> . Стародруки мистецтв пам'ятки. Київ, 1968	475
210. Миколай Потоцький. Портрет Якова Головацького, 1770–ті рр.: П. Белецький. <i>Українська портретна живопись XVII–XVIII вв.</i> Ленінград, 1981	477

211. Орендар Давид Лейбович. Аматорський малюнок початку XVIII ст.: Г. Дружков-Скоп, А. Скоп. Образ галицького сарайства XIV–XVIII вв. в українській іконографії. Москва, 1996	478
212. Титульний аркуш книги проповідника єврейського Арі'є Алейба бен-Абрагама з Полонного (Корець, 1788): Я. Ісаєвич. Українське книгозвдання. Вітоки, розвиток, проблеми. Львів, 2003	479
213. Селення у полі. Аматорський малюнок 1763 р. в рукописі драми Георгія Коновського «Воскресіння на мертвих»: Древня одяга народів Восточної Європи. Москва, 1986	481
214. Прські розбійники. Народна картинка з Підгілля: S. Gąbrowski. Zagmatygot. Warszawa, 1986	483
215. Олексій Довбуш. Народна картинка: Історія Української ССР. Т. 3. Київ, 1983	484
216. Гайдамака. Малюнок XVIII ст.: Історія Української ССР. Т. 3. Київ, 1983	485
217. Іван Гонта. Народна картинка 1822 р.: Історія Української ССР. Т. 3. Київ, 1983	489
218. Кременський монастир. Естамп Діонісія Сиваченка, 1699 р.; Д. В. Степанюк. Українська графіка XVI–XVIII століть. Еволюція образної системи. Київ, 1982	492
219. Афанасія ратуша. Малюнок кінця XVIII ст.: Б. В. Мельник. Вулицями стародавнього Львова. Львів, 2001	494
220. Катедральний собор Холмської унійної єпархії. Гравюра Теодора Раковецького 1763 р.: Руїно М. Коголасуа сідловного обласи Naušvičiūkyte Marij Raitu w sbe (stiklye katedre oblasdki greckiego. Verdušabw, 1780	495
221. Гравюра Івана Фаминича з видання «Історичної сі еств Службеник» із зображеннями Успенської братської церкви (Львів, 1739): Я. Заласко, Я. Ісаєвич. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 (1700–1764)	496
222. Пейзажна Гаукова. Гравюра XVIII ст.: Малюнок. Упорядкування Ю. О. Іванченка. Київ, 1993	499
223. Славко Чернігівський. Малюнок Тимофія Каганського, остання чверть XVIII ст.: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	501
224. Київський магистрат у XVIII ст. Реконструкція Володимира Аниченка: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	503
225. Павло Подуботюк. Копія з портрета початку XVIII ст.: П. Веледний. Українська портретна живопись XVII–XVIII вв. Аснград, 1981	505
226. Даніло Алосто. Малюнок XVIII ст.: С. Величко. Літопис. Т. 2. Переклад В. Шевчук. Київ, 1991	507
227. Титульний аркуш рукописного кодексу «Права, по котрым судитя малороссійській народ» (Львів, 1743): Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	509
228. Єлизавета Петрівна. Гравюра Ченцова, 1761 р.: О. Чайковская. «Как любозный скиф...» Русский портрет и миниатюра второй половины XVIII века. Москва, 1990	510
229. Буцана, бунчук і ляхвари (XVIII ст.): Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	511
230. Єкатерина II. Мармуровий барельєф Марі Анн Кооло, 1769 р.: О. Чайковская. «Как любозный скиф...» Русский портрет и миниатюра второй половины XVIII века. Москва, 1990	513
231. Герб Сологубів «Правдич»: В. К. Лукомский, В. А. Модзалевский. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург, 1914	514
232. Батуринський палац Карла Розумовського. Сучасне фото: Історія української культури. Т. 3. Київ, 2003	517
233. Герб Донців: В. К. Лукомский, В. А. Модзалевский. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург, 1914	520
234. Вибора кошового на Запорозькій Сті. Малюнок останньої чверти XVIII ст.: Н. Яковенко. Нарис історії України з виданнямих часів до кінця XVIII ст. Київ, 1997	523
235. Мана-схема паланок Волиностей Нісська Запорозького: Ю. А. Мицик, С. М. Палочій, І. С. Стороженко. Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1990	524
236. Плита на могилі Петра Калнишевського. Сучасне фото. З часопису «Місній місті. Україна». 1995, груднік 12 (439)	526

Науково-популярне видання

Наталя Яковенко
Нарис історії
середньовічної
та ранньомодерної
України

Видання третє, перероблене та розширене

Редактор

Вадим Дзянчук

Художник

Андрій Вишневецький

Технічний редактор

Майя Притвиніна

Коректори

Ірина Гонсалес, Тетяна Яковенко

Показчик

Тарас Цимбал

Ілюстрації та мапи опрацював

Володимир Романюшин

Комп'ютерна верстка

Олексій Борсух

Відповідальний за випуск

Микола Каміньук

Підп. до друку 26.12.2005. Формат 70×100¹/₁₆. Гарнітура Мисль. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 47,45. Умовн. фарбовідб. 48,59. Обл.-внд. арк. 49,71.
Наклад 4000 прим. Зам. 5-2289.

Видавець: СП «Часопис "Кришка"»

ДК № 2189 від 18.05.2005. Свідоцтво про реєстрацію КВ2690 від 21.04.1997.

01001 Київ-1, в/с 255 www.krutyka.kiev.ua krutyka@krutyka.kiev.ua

Дистрибуція: тел. +380-44 278-85-41 тел./факс +380-44 270-54-00 office@krutyka.kiev.ua

Представництво у Львові: тел. +380-322 67-3696 natalyasereda@ukr.net

Надруковано у ЗАТ «ВІПОЛ».

03131 Київ-151, вул. Волинська, 60.

Я47

Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К. : Критика, 2006. – 384 с. : Іл. – Бібліогр.: с. 331–337.
ISBN 966-7679-82-9

Концепція «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» професора Наталі Яковенко, який виходить у світ другим виданням, спрямована на переосмислення усталеної схеми української історії, що його й дотепер тема, хоч і захитана академічна історіографічна традиція успадкувала від народницького «національно-державного» історіописання. Порівняно з першою версією, яка з'явилася 1997 року, дослідниця значно розширила «Нарис» зокрема, особливо сюжетами про світ уявлень та ідей XVI–XVII століття, що є першочерговою сферою її наукових зацікавлень, та щедро оздобила свою книгу ілюстративним матеріалом.

наталія яковенко

нарис історії

середньовічної та ранньомодерної

україни

• КРИТИКА •